मानस गूढार्थ चंद्रिका

सुंदरकाण्ड (मराठी)

लेखक : श्री. प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती



श्री गोस्वामी तुलसीदासजींच्या 'श्रीरामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश

मानस गूढार्थ चंद्रिका

सुंदरकाण्ड (मराठी)

श्रीरामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश

लेखक : श्री. प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

प्रकाशक :

श्रीरामचरितमानस प्रेमी-मंडळ,

डोंबिवली.

प्रथम आवृत्ती : १९९५

प्रकाशक :

श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ,
४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरू रोड,
जलाराम मंदिर जवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१

अक्षर रचना :

ओमेगा ऑफसेट
२ व ३, एमरॉल्ड कॉर्नर,
मराठा कॉलनी, टिळकवाडी,
बेळगाव - ५९० ००६.
फोन : ४२४१२१

मुद्रक :

ओमेगा ऑफसेट
२ व ३, एमरॉल्ड कॉर्नर,
मराठा कॉलनी, टिळकवाडी,
बेळगाव - ५९० ००६.
फोन : ४२४१२४

मूल्य : रु. १००/-

॥ श्री सद्गुरू प्रसन्न॥
॥ राम ॥

प्रकाशकाचे निवेदन

ब्रह्मीभूत परमपूज्य परमहंस परिव्राजकाचार्य स्वामी श्री प्रज्ञानानंद सरस्वती यांनी गोस्वामी तुलसीदासकृत 'श्रीरामचरित मानस' वर लिहिलेल्या 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' या बृहत् टीकेतील 'संपूर्ण सुंदरकांडा' वरील मराठी टीका प्रकाशित करण्याचे महत् भाग्य आम्हाला लाभले ही फार मोठी भगवत्कृपाच होय असे आम्हांस मनःपूर्वक वाटते. आधुनिक महाराष्ट्रात उच्च श्रेणीचे जे अनेक संत झाले आहेत त्यात पूज्य स्वामीजींचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांनी आपले जीवन 'श्रीरामचरितमानसा' वरून ओवाळून टाकले. महाराष्ट्रात तुलसी रामायणाचा प्रसार फारसा नसल्याने पू. स्वामींच्या कार्याचे योग्य ते मूल्यमापन होण्यास बराच कालावधि लागेल. पण उत्तर भारतातील मानसप्रेमी वाचकांना त्यांच्या कार्याच्या मूल्याची कल्पना आहे.

पूर्वाश्रमात पू. स्वामींचे नाव श्री. दत्तात्रेय नारायण कर्वे असे होते. त्यांचा जन्म १८९३ मध्ये १५ मे रोजी, सोमवार, वैशाख वद्य ३० या दिवशी कोंकणातील ठाणे जिल्हयातील पालघर तालुक्यातील माहीम येथे झाला. पू. स्वामींनी सन १९१८ मध्ये बडोद्याहून संस्कृत विषय घेऊन बी. ए. ची पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर सन १९३६ पर्यंत कोंकणातील काही गावी, मुख्यतः चिंचणी-तारापूर येथे त्यांनी अध्यापक म्हणून काम केले. परमार्थपरायण वृत्ति, चिकित्सक बुद्धि, चिकाटी आणि आधुनिक शिक्षण यामुळे या काळातच त्यांनी संत साहित्याचाही सखोल अभ्यास केला होता.

श्रीरामकृपेने गोस्वामी तुलसीदासांचे परम भक्त बाबा श्रीगंगादास यांची सन १९३१ मध्ये भेट झाली आणि जवळ जवळ सात आठ वर्षे त्यांचे निकटसान्निध्यही लाभले. याचा परिणाम असा झाला की 'श्रीरामचरितमानसा'वर पूज्य स्वामींचा जीव जडला. सत्संगामुळे हरिकथा, हरिकथेमुळे मोहनाश आणि विवेकप्राप्ती व त्यामुळे श्रीरामचरणी दृढ अनुराग अशा क्रमाने स्वामी प्रज्ञानानंदांना अनुभूति प्राप्त झाली. कृतकृत्यता लाभली! त्यांच्या सेवेने प्रसन्न होऊन रामायण गुरु बाबा गंगादास यांनी त्यांच्यावर पूर्ण कृपा केली.

महाशिवरात्रीची रात्र होती. बाबा अत्यंत प्रसन्न होते. आपल्या प्रिय शिष्याला जवळ बोलावून ते म्हणाले, "बाबू! अब ज्ञानका रहस्य एकही बातमे कहूँगा। तेरी लायकात हो तो प्रचिती मिल जायेगी! देख! जैसे है वैसे रहना, कुछ बनना नहीं! या वाक्याचा उच्चार होताच (स्वामी प्रज्ञानानंदाच्या) बाबूच्या हृदयात जणू भगवत्

गीता आणि समस्त वेदांतांच्या उपदेशाचे रहस्य एकाएकी प्रविष्ट झाले! अज्ञान नष्ट होऊन "शब्दशक्तेरचिन्तत्वात शब्ददेवापरोक्षधी" ही श्रीमद् आचार्यांची उक्ति सत्यसृष्टीत उतरल्याची साक्षात् अनुभूति त्यांना आली! इतकेच नव्हे तर श्रीबाबा गंगादासांनी आपल्या प्रिय शिष्यावर बाबूवर अमोघ आशीर्वादांची अपार वृष्टीच केली! त्यातच एक आशीर्वाद होता 'श्रीतुलसीदासजी तेरे मुखसे बोलेंगे।' या आशिर्वादाच्या प्रभावानेच श्रीरामचरितमानसाचा समवृत्त समच्छंद अनुवाद आणि त्यावरील हिंदी आणि मराठी 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' ही बृहत् टीका इत्यादिंचे लेखन आपल्या हातून झाले अशी पू. स्वामींची दृढ श्रद्धा होती. 'श्रीरामचरितमानस' जणू पूज्य स्वामींचा बहिश्चर प्राणच्च होता. ते गृहस्थाश्रमी असून महान तपस्वी व विरक्त होते.

पन्नासाव्या वर्षी खेड (जिल्हा-पुणे) येथे चतुर्थाश्रम घेऊन नंतर आळे येथील श्री. पू. वासुदेवानंद सरस्वती (पोटे-स्वामी) यांच्याकडून त्यांनी दंडग्रहण केला. श्रीसद्गुरुकृपेने त्यांची कवित्वशक्ती जागृत झाली आणि त्यांच्या हातून विपुल ग्रंथरचना झाली. संगीत समश्लोकी गीता, श्री गीता कीर्तन तरंगिणी (मराठी) हे गीताविषयक ग्रंथ, नर्कुटक रामायण आणि वेदांतसार रामायण (मराठी) हे रामायणविषयक स्वतंत्र ग्रंथ, ब्रह्मस्तुति आणि वेदस्तुति प्रभाकर (मराठी) हे श्रीमद् भागवतातील तत्त्वविवेचक भागावर लिहिलेले भाष्य ग्रंथ, श्री परमामृत प्रकाश आणि गुरुगीताप्रबोधिनी हे अद्वैत सिद्धान्तविषयक मराठी भाष्य ग्रंथ आणि 'संध्योपासना' इत्यादि स्वतंत्र ग्रंथांची रचना त्यांनी केली. श्रीरामचरित मानसाचा मराठी अनुवाद केल्यावर त्यावरच हिंदी आणि मराठीत प्रत्येकी ६००० पृष्ठांची 'मानस गूढार्थ चंद्रिका' नावाची बृहत् टीका तर त्यांनी लिहिलीच शिवाय दोन्ही भाषांतील टीकेची मुद्रणप्रतही त्यांनी करून ठेवली. दररोज १५/१६ तास असे हे लेखन कार्य १६/१७ वर्षे अव्याहत चालू होते.

अयोध्या येथून प्रकाशित झालेल्या 'मानस-पीयूष' (संपादक पूज्य अंजनीनंदन शरणजी) या बृहत् हिंदी टीकेत, त्यांच्या हिंदी टीकेचा काही अंश प्रसिद्ध झाला आहे. तसेच 'रामवन-सतना' येथून बालकांड दोहा ३४ पर्यंतची हिंदी टीकाही दोन खंडात श्री. शारदाप्रसादजी यांनी प्रकाशित केली होती. अनेक प्रसिद्ध रामायणी आणि रामभक्तांनी या टीकेची खूप प्रशंसा केली असून टीका वाचल्यानंतर वाचकांनाही पूज्य बाबा गंगादास यांच्या अमोघ आशीर्वादाची प्रचिती येते.

मार्च २३ सन १९६८, फाल्गुन वद्य दशमीच्या दिवशी स्वामी प्रज्ञानानंदांनी आपले जीवित कार्य पूर्ण झाल्याने, प्रायोपवेशनपूर्वक परंडा (जिल्हा-उस्मानाबाद) येथे समाधि घेतली. त्यांच्या ग्रंथरूपाने त्यांचे दर्शन केव्हाही घडू शकते.

"संध्योपासना" या पूज्य स्वामीजींच्या ग्रंथाने पूज्य आचार्य किशोरजी व्यास यांना पूर्वीच प्रभावित केले होते. पण पूज्य स्वामींनी समाधि घेतल्याने त्यावेळी त्यांची

इच्छा असून समक्ष दर्शनाचा योग आला नाही. पण पूज्य स्वामींच्या साहित्यप्रकाशनासाठी 'श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ' कार्यरत आहे हे कळताच पूज्य आचार्यांनी आपली 'श्रीमत् भागवत कथा' सेवाभावाने या कार्यासाठी सन १९९१ मध्ये दिली. मालाड येथे झालेल्या या कथेतून जो निधि उपलब्ध झाला त्यातून 'किष्किंधाकांड' (हिंदी व मराठी) चे प्रकाशन करणे मंडळास शक्य झाले. या सहाय्याबद्दल मंडळ पूज्य आचार्य किशोरजी व्यास यांचे सदैव ऋणी राहिल. पूज्य स्वामी तेजोमयानंदजी तसेच आदरणीय श्री. प्राणजीवनजी लोधिया यांच्या सहाय्याने 'श्रीरामचरितमानसा'च्या मराठी अनुवादाची चवथी आवृत्ती, तर दानशूर श्री. सोहनलालजी कासट यांच्या औदार्यामुळे 'सुंदरकांड' (हिंदी) टीका प्रकाशित होऊ शकली. पूज्य मुरारी बापू हेही पूज्य स्वामीजींचे कार्य पाहून भारावून गेले व त्यांच्या प्रेरणेने 'अरण्यकांडा'वरील हिंदी टीकाही या वर्षी प्रकाशित झाली.

या वाङ्मयीन सेवेसाठी जनता सहकारी बँक लि. पुणे यांनी आर्थिक अनुदान देऊन आमचा उत्साह वाढविला याबद्दल आम्ही बँकेचे कार्यकारी मंडळ व ज्येष्ठ अधिकारी यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. विशेषतः श्री. स. ना. कर्वा (डायरेक्टर) व श्री. वि. के. कर्मरकर (ज्येष्ठ मुख्याधिकारी) यांनी या कामाचे जवळून निरीक्षण करून आम्हांस वेळोवेळी योग्य सल्ला दिला याबद्दल आम्ही त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानत आहोत. समाजात अशा कामाची पण दखल घेणाऱ्या विभूती आहेत म्हणून संस्कृतीचे जतन होत आहे.

अशा प्रकारे या सर्व संत सज्जनांच्या व प्रभू श्रीरामचंद्राच्या कृपाशीर्वादाने मंडळाच्या कार्याला गति मिळत आहे. समाजाच्या प्रत्येक स्तरावरील मंडळी आम्हांस तन मन धनाने सहाय्य करीत आहेत. त्यांचे आम्ही ऋणी आहोत. आमच्याकडून कळत न कळत कांही चुका घडत असतील, त्याबद्दल आम्हांस क्षमा करावी, ही विनंती. हे कार्य आपलेच आहे. आम्हांस आपण निमित्त बनविले व हे कार्य करण्याची संधी दिली त्याबद्दल खरे म्हणजे आपल्या सर्वांस धन्यवाद!

डॉ. कमल वैद्य (अध्यक्ष)
श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ
डोंबिवली.

अनुक्रमणिका

श्रीराम समर्थ

श्रीगणेशाय नमः   श्री गुरुभ्यो नमः

श्री जानकी वल्लभाय नमः   श्री अंजनीनंदनाय नमः

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका

पंचमः सोपानः सुन्दरकाण्ड

अध्याय पहिला

अनुवादक-कृत मंगलाचरण

स्रग्धरा : । उत्तीर्णं यस्य नैव प्रभवति भवितुं रामचंद्रः स्वयं तं ।
॥ भक्तानामग्रगण्यं खलगणगहन-ध्वंसकं वायुसूनुम् ॥
। संसाराम्भोधिपारे गमनकृतमतिः प्राप्नुयाद्यत्सहायं ॥
॥ वन्देऽहं वानराणां मरणभयहरं आञ्जनेयं कपीशम् ॥१॥

अर्या: - । यदनुग्रहभानुकरैर्दृश्यं सर्वं त्वदृश्यतां नीतम्॥
॥ तं ब्रह्मविद्वरिष्ठं केवलचिन्मूर्तिरूपगुरुमीडे ॥२॥

अर्थ : ज्याच्या ऋणांतून उत्तीर्ण होण्यास स्वतः रामचंद्र (सुद्धा) समर्थ झाले नाहीत त्या भक्तामध्यें अग्रगण्य असलेल्या, खलांचा समुदाय व (खलाचें) वन यांचा विध्वंस करणाऱ्या, संसारसागराच्या पार जाण्याचा निश्चय करणाऱ्यास ज्यांचे साह्य मिळू शकते अशा, वानरांचे मरणभय हरण करणाऱ्या, अंजनीपुत्र वायुसुत कपीश्वरास मी वंदन करतो ॥१॥ ज्यांच्या अनुग्रहरूपी सूर्याच्या किरणानीं सर्व दृश्य (-प्रपंच, जग) अदृश्यतेस नेले (नाहीसे केले) त्या केवल चैतन्यमूर्ती, ब्रह्मविद्वरिष्ठ श्रीगुरू (महाराजां) स मी प्रार्थना करतो ॥२॥

टीका : श्लो. (१) सूचना - या श्लोकात अंजनीनंदन वायुपुत्र हनुमंताचे नमनात्मक मंगलाचरण केले असून हनुमच्चरित्राचा निर्देश करणारे वस्तुनिर्देशात्मक मंगलाचरणही आहे.

(२) प्रथम चरण - रामचंद्र हनुमंताच्या ऋणांतून उत्तीर्ण होऊ शकले नाहीत. 'ऐक कपे! तुजसम उपकारी। नहि कुणि सुर नर मुनि तनुधारी।। करुं तव केवीं प्रत्युपकारा। मम मन कुंठित करित विचारा।। श्रुणु सुत! अनृण तुझा मी नाहीं।। (३२/५-७) असें स्वतः रामचंद्रच या काण्डात म्हणतात.

(३) चरण दुसरा - व तिसरा (क) भक्तानां अग्रगण्यं - सर्व रामभक्तांत ज्याची प्रथम गणती होते तो - रामभक्तांत परमश्रेष्ठ. भगवान ज्याच्या उपकारांची फेड करू शकत नाहीत असा दुसरा रामभक्त कोण आहे? **(ख) खलगण-गहन-ध्वंसकं** - लंकेत अक्षकुमारादी लाखों राक्षसांस ठार मारतील व खलाचें गहन = वन, अशोकवन उद्ध्वस्त करतील. **वायुसूनु** = वायुपुत्र, **(ग) संसार - अम्भोधि-पारे गमन-कृत-मतिः** - अम्भोधि = सागर. प्राप्नुयात् = मिळवू शकेल; यत्सहायं = ज्याचे साह्य. बिभीषणाला याच काण्डांत हनुमंताचे साह्य मिळून तो भवसागरपार गेला आहे. (घ) अम्भोधिपारे गमनकृतमतिः = सागराच्या पार जाण्याचा ज्याने निश्चय केला आहे असा. याने हनुमंताचे सागरोल्लंघन सुचविले.

(४) चरण चौथा - वानराणां मरणभयहरं - अंजनीनंदनाने सीतेचा शोध लावला म्हणूनच अंगदादी सर्व वानरांचे प्राण वाचले. 'हर्षति सर्व बघुनि हनुमाना। कपि, नव जन्म म्हणति झाला ना!' (२८/३). नाहीतर सुग्रीवाने मारविले असते किंवा प्रांयोपवेशन करून मेले असते. **(क) कपीशम्** - 'वन्दे विशुद्धविज्ञानौ कवीश्वर **कपीश्वरौ**' असे ग्रंथारंभी मंगलाचरणातच हनुमंतास कपीश्वर म्हटले आहे. **कपीश** = इंद्रियांचा स्वामी (४।७ टी.प.) इंद्रिये ज्याच्या पूर्ण स्वाधीन आहेत असा = **हृषीकेश हनुमान आहेच.** **(ख)** हनुमंताचेच मंगलाचरण केले व रामचंद्रांचे केले नाही याने **'रामदास रामाहुनि मोटे'** हे सूचित केले. हे या काण्डात दिसणार आहे. सागर पार करण्यास रघुनाथास किती तरी कष्ट करावे लागले पण हनुमान उड्डाण करून गेला; असे आणखीही पुढे दिसेल, जो **इंद्रिय जय करील, इंद्रिये ज्याला पूर्ण वश असतील तोच मोहसागर उल्लंघन करू शकेल.**

श्लो. २ रा : यांत सद्‌गुरुवंदन आहे. सद्‌गुरुकृपेवाचून इंद्रिये पूर्ण वश करता येणार नाहीत हे सुचविले (१) **यद्-अनुग्रह-भानु-करैः** -कर = किरण, ज्यांच्या कृपाप्रसादरूपी सूर्याच्या किरणानीं; दृश्य = प्रपंच - सर्व जग, त्याचा निरास होतो. भानू उगवला म्हणजे पूर्वी दिसत नसलेले जग, दृश्य दिसू लागते, पण सद्‌गुरुकृपासूर्याची ही अद्‌भुतता आहे की पूर्वी दिसत असलेले जग दिसत नाहीसे होते, अदृश्य होते व सर्व ब्रह्मच दिसू लागते. 'सर्व ब्रह्म इति' अनुभव आल्यावर इंद्रिये कशावर मोहित

होणार? ती सहज वश होतात. पण हे केव्हा होईल? **(क)** सद्‌गुरू मनुष्य आहेत ही भावना पूर्णपणे लयास जाऊन **'केवल चिन्मूर्तिरूप -केवल चिदानंदमूर्तीच दिसू लागतील,** दोष दिसणार नाहीत, व सद्‌गुरुकृपेशिवाय दुसरे काही प्राप्तव्य आहे असे वाटणार नाही तेंव्हाच ते शक्य होईल. सद्‌गुरुकृपा हे साधन वाटेल तोपर्यंत ते शक्य नाही. सद्‌गुरुकृपा **हेच साध्य असे निश्चित वाटू लागेल** व ते चिन्मूर्ती वाटू लागतील तेंव्हाच दृश्याचा निरास करणारी सद्‌गुरुकृपा होईल. सद्‌गुरुकृपेनेच प्रेमभक्ती मिळते म्हणून सद्‌गुरूस प्रार्थना केली.

मंगलाचरण श्लोक (१-३)

------o------

शा. वि. **। शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं निर्वाण-शान्तिप्रदं ।**
॥ ब्रह्मा शम्भु फणींद्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम् ॥
। रामाख्यं जगदीश्वरं सुर-गुरुं मायामनुष्यं हरिं ।
॥ वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपाल चूडामणिम् ॥१॥

व.ति. - **। नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये ।**
॥ सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा ॥
। भक्तिं प्रयच्छ रघुपुंगव निर्भरां मे ।
॥ कामादि-दोष-रहितं कुरु मानसं च ॥२॥

मालिनी - **। अतुलित बलधामं स्वर्णशैलाभ देहं ।**
॥ दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ॥
। सकल गुणनिधानं वानराणामधीशं ।
॥ रघुपति-प्रियभक्तं वातजातं नमामि ॥३॥

अन्वय व पदच्छेद - शान्तं, शाश्वतं, अप्रमेयं, अनघं, निर्वाण - शान्ति प्रदम्, अनिशं ब्रह्मा -शंभु -फणीन्द्र सेव्यम्, वेदान्त -वेद्यम्, विभुं, जगदीश्वरं, सुरु-गुरुं, रामाख्यं माया -मनुष्यं हरिं, भूपाल - चूडामणिं, करुणाकरं रघुवरं अहं वन्दे ॥१॥ हे रघुपते! अस्मदीये हृदये न अन्या स्पृहा (अस्ति) (अहं) सत्यं वदामि च भवान् अखिल-अन्तरात्मा (अस्ति); हे रघुपुंगव! मे निर्भरां भक्तिं प्रयच्छ; च मानसं कामादि दोष - रहितं कुरु ॥२॥ अतुलित-बल-धामं, स्वर्ण-शैलाभ-देहं, दनुज-वन-कृशानुं, ज्ञानिनां अग्रगण्यं, सकल-गुण- निधानं, वानराणां अधीशम्, रघुपति-प्रिय-भक्तं, वात जातं (अहं) नमामि ॥३॥

अर्थ : शांत, निरंतर अस्तित्वात असणारे (शाश्वत), प्रमाणानी ज्याचें ज्ञान होऊ शकत नाही (अप्रमेय), मायाजनित अघ-पाप-विकार ज्यांत नाहींत (अनघ),

निर्वाण = मोक्ष व शांती (भक्ती) देणारे; ब्रह्मदेव, शंकर व शेष। (फणींद्र) ज्यांची निरंतर (अनिशं) सेवा करतात; जे वेदान्ताच्या साह्याने जाणले जातात (वेदान्तवेद्य); जे विभु आहेत; सर्व जगाचे ईश्वर, सर्वदेवांत श्रेष्ठ (गुरू), मायेच्या योगानें मनुष्यरूप दिसणारे राम नावाचे हरी, भूपालांचे शिरोमणी, करुणेचे सागर असे जे रघुवर त्यांना मी वंदन करतो ॥१॥ हे रघुपते! माझ्या हृदयांत दुसरी काहीं इच्छा नाही हे मी सत्य सांगतो व तुम्ही सर्वांचे अंतरात्मा आहात; हे रघुकुलश्रेष्ठ! मला प्रगाढ (पूर्ण) भक्ती द्या व माझे मन कामादिविकारहीन राहील असे करा ॥२॥ अतुल बलाचे निवासस्थान, सोन्याच्या पर्वतासारखे तेजस्वी शरीर असलेले, दैत्यरूपी वनाला अग्निरूप, ज्ञान्यांत अग्रगण्य, सकल गुणांचे निधान, वानरांचे स्वामी, व रघुपतीचे प्रियभक्त अशा पवनपुत्राला मी प्रणाम करतो ॥३॥

पाठभेद चर्चा - (१) पहिल्या श्लोकात 'निर्वाणशान्तिप्रदं'च्या जागी **'गीर्वाण**शान्तिप्रदं' असा पाठ आढळतो पण तो मानस वचनविरोधी व सिद्धान्तविरोधी आहे. गीर्वाण= सुर, स्वर्गातील देव. हे सदा स्वार्थी, भोगी स्वभावाचे असल्याने त्यांना शांती मिळणे शक्य नाही. 'करणसुरानां ज्ञान नावडे। विषयभोग अति सदा आवडे' (७।११८।१५) 'त्यागात् शान्तिः' विषयभोगेच्छा व एषणा यांचा त्याग केल्याशिवाय शांती मिळणे अशक्य आहे व हा त्याग इंद्रादी देवांना करता येणे अशक्य आहे. म्हणून गीर्वाण पाठ चुकीचा आहे. २. तिसऱ्या श्लोकात **'स्वर्णशैलाभ'** च्या जागी **हेमशैलाभ** पाठ आढळतो तो चुकीचा नसला तरी रसहानी करणारा आहे. जेथे या विशेषणाची प्रतीती दाखविली आहे (१६।८) तेथील भीषणता 'स्वर्णशैलाभदेहं' यानी जितकी सुचविली जाते तितकी 'हेमशैलाभदेहं' ने सुचविली जात नाही. 'कनकभूधराकार शरीर। समरभयंकर अति बल वीर' (१६।८) 'स्वर्णशैलाभ' जितका ओजस्वी आहे तितका हेमशैलाभ नाही, म्हणून 'स्वर्ण' पाठच योग्य आहे. ३. याच श्लोकात **'रघुपति प्रियभक्तं'** च्या जागी **'रघुपतिवरदूतं'** असा पाठ आढळतो. पण हा सहेतुक निर्माण केलेला दिसतो. रघुपति प्रियभक्तं यांत 'प्रि' हे जोडाक्षर असल्याने पूर्वाक्षर दीर्घ पाहिजे किंवा उच्चारात दीर्घ केले पाहिजे. पण तसे केल्यास वृत्तदोष उत्पन्न होतो अशा भावनेने 'प्रिय'च्या जागी 'वर' शब्द घातला गेला व दूत म्हणून जात असल्याने भक्त च्या जागी 'दूत' घातला गेला. पण 'प्र' व 'ऱ्ह' या जोडाक्षरांपूर्वीचे ऱ्हस्वाक्षर दीर्घ केलेच पाहिजे असा नियम नसून विकल्प आहे; पूर्वाक्षर दीर्घ करावे किंवा करू नये. न केले तरी तो दोष ठरत नाही. उत्तम व्याकरण पंडितांस विचारावे. 'प्रऱ्हे वा' (वामनाचार्य). शिवाय पुढे टीकेत दाखविले आहे की हनुमान रघुपतीचे प्रियभक्त याच काण्डात झाले आहेत व 'अतुलित बलधामं' वगैरे सात विशेषणें श्लोकांतील क्रमानेच सत्य झाली आहेत आणि सातवे विशेषण 'रघुपतिप्रियभक्तं' हेच यथाक्रम सत्य झाले आहे; व तेथे वरदूतत्वाचा काहींच संबंध नाही व वरदूतत्व तेथे सिद्ध होत

नाही. **सूचना** - येथे घेतलेले दोन पाठ गी. प्रे. गोरखपूरच्या सर्व प्रतींत आहेत पण मा.पी.मध्ये त्यांचा पाठभेद म्हणून उल्लेख केला आहे व जुन्या पोथ्यांत दोन्ही प्रकार आहेत असा उल्लेख केला आहे. आता या श्लोकांची टीका लिहिण्यापूर्वी' या काण्डाचे नाव 'सुंदर' कां, याचा विचार करणे बरे.

या काण्डाचे नाव 'सुंदर' कां?

प्रथम 'सुंदर' शब्दाचा यथार्थ पाहू - 'सु द्रियते इति सुन्दरम् दृञ् आदरे (अ. व्या. सु.) ज्याबद्दल आदर उत्पन्न होतो ते सुंदर किंवा 'सु उनत्ति, द्रवी करोति चित्तं; उन्दीं क्लेदने. (अ.व्या.सु.) ज्याने चित्तास द्रव फुटतो ते सुंदर. या अर्थानुसार पाहिल्यास मानसांतील सुंदरकाण्डाला 'सुंदर' हे नांव जितके सार्थ आहे तितके ते इतर रामायणातील सुंदरकाण्डांना अन्वर्थक नाही, हे तुलनेने कळेल. मानसांतील सुंदरकाण्डात असे एकही चरित्र नाही की जे आदरणीय किंवा चित्तद्रावक किंवा उभयविध नाहीं. मानसांतील इतर कोणत्याही काण्डात अशी स्थिती नाही. सुंदरकांडातील चरित्रात हे दोन अर्थ कसे आहेत हे प्रथम पाहू.

१. पर्वत शिखरावरून उड्डाण करण्यापूर्वी सर्वांना नमस्कार करून प्रायोपवेशन करू नका वगैरे विनंती करणे, नंतर उड्डाण व मैनाक पर्वताशी व्यवहार व दिलेले **'रामकार्य केल्याविना कुठला मज विश्राम'** हे उत्तर, हे सर्व अत्यंत आदरणीय व चित्तद्रावक आहे. पण द्रोणपर्वत आणणे हे रामकार्य करण्यास जात असता कालनेमीच्या आश्रमास पाहून पाणी पिण्याची व विश्रांती घेण्याची इच्छा, हे उत्तर देणाऱ्यासच लं.काण्डात झाली आहे! मैनाकाला दिलेले वचन, सागरलंघन करून गेल्यावरसुद्धा दोन अहोरात्र विश्रांतिरहित सतत कार्यरत राहून खरे केले आहे. सुंदर उपवन सागर तीरावरच फलादिकांनी भरलेले पाहूनसुद्धा हात नाही लावला! सागरलंघनकार्य व ते करताना सुरसा इत्यादींशी अत्यंत विनयाचा सरळ व्यवहार हनुमंताविषयी परम आदर उत्पन्न करील.

२. लंकेत प्रवेश करताना मशकाएवढे लहान रूप घेण्याची परमदक्षता आणि मशकाएवढ्या प्राण्यालासुद्धा चोरून लंकेत शिरता येणार नाही अशी लंका रक्षकांची परमदक्षता व लंकिनीची स्वामिभक्ती या सर्वच गोष्टी आदरणीय आहेत. लंकिनीने हनुमंताला जे संतमहत्त्व दिले ते चित्तद्रावक आहे. **(क)** लंकेत प्रवेश केल्यानंतर शोध करताना वा. रा. हनुमान जसे कुतर्कवश व भयवश झाले आहेत तसे येथे काही नाही. हनुमान - बिभीषण भेटीत तर अश्रूंचे पूर वाहण्याइतकी चित्तद्रावकता आहे. मानसातील हनुमंताचे प्रत्येक कार्य आदरणीय आहे इतके म्हटले म्हणजे पुरे. **वा. रा. हनुमंताचे तसे नाही.** कर्तृत्वभोक्तृत्व अहंकार मानसांतील हनुमंताला शिवला नाही पण वा. रा. हनुमंतास रावणाच्या **अंतःपुरात तो झाला** म्हणूनच दुःखशोकवश होऊन आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होण्यापर्यंत मजल गेली.

३. या सुंदरकाण्डातील रावणाचे चरित्रसुद्धां आदरणीय आहे. त्याने सीतेच्या अवयवादिकांचे वर्णन केले नाही. अशोकवनात रामाची जरासुद्धा निंदा केली नाही. **वा. रा. याच्या अगदी उलट आहे.** सीतेविषयी केलेल्या उपदेशाचा रावणाने इतर कोठेही आदर राखला नाही, पण अशोकवनांत मंदोदरीचा उपदेश मानला आहे. इतरत्रही रावणाने या काण्डात मानसात रामनिंदा केली नाही. दूत वधाविषयीं बिभीषणाचा उपदेश मानला. बिभीषणाला तुरुंगात डांबून न ठेवतां हाकलून दिला हे सुद्धां आदरणीय आहे. लाथा मारल्या त्या राजा या दृष्टीने योग्यच होत्या. दुसरा कोणी असता तर शत्रूला फितुर झालेला ठरवून शिरच्छेदच केला असता किंवा अंधार कोठडीत डांबून टाकला असता. शत्रूची स्तुती व राजाचे दोष भर दरबारांत सांगणाऱ्यास हद्दपार केला ही सौम्य शिक्षा दिली. शुकहेराच्याबरोबर मानसातील रावणाचा व्यवहार राजा या दृष्टीने आदरणीयच आहे.

४. सीतेचे पातिव्रत्य, तेजस्विता, निर्भयता इ. गुण याच काण्डात कसोटीवर घासून निघाले आहेत. सीता - हनुमान भेटीतील सीतेची सावधगिरी आणि नंतरचे वात्सल्य व रामप्रेम इ. सर्व प्रसंग आदरणीय व चित्तद्रावक आहेत.

५. रावणाच्या गुप्तहेरांना पकडल्यानंतर वानरांची त्यांच्याशी वागणूक राजनैतिक दृष्टीने अगदी योग्य व फारच सौम्य होती म्हणून आदरणीय. याच प्रसंगात लक्ष्मणाची दयाशीलता नितान्त आदरणीय आहे इतकेच नव्हे तर चित्तद्रावक आहे. **हे एकच स्थान आहे की बा. कां. वंदनांत वर्णिलेले रामानुजाचे कृपासिंधुत्व जेथे दिसते,** इतर कुठेही मानसातसुद्धा या सुमित्रानंदनाच्या ठिकाणी अशी स्वभावमृदुता दिसत नाही. **(क)** मानसातील बिभीषण शरणागती कथा तर अत्यंत चित्तद्रावक आहे.

६. सागरनिग्रह प्रसंगीचे लक्ष्मणाचे धैर्य व रघुवंशीविरोचित भाषण आदरणीय आहे. तसेच रघुवीरांचे नयनागरत्व , सर्व सचिवांच्या मतांचा मान राखून राजनीतीचे क्रमशः अवलंबन इत्यादी गोष्टी परम आदरणीय आहेत.

७. रावणपुत्र प्रहस्त, आजोबा माल्यवंत, पत्नी मंदोदरी, त्रिजटा इत्यादी राक्षस राक्षसींची अल्पाल्प चरित्रें सुद्धा निर्दोष व आदरणीय वाटतात. या काण्डात मंदोदरीने रावणास (मानसात) केलेला उपदेश आदरणीय आहे पण लंकाकाण्डात केलेल्या उपदेशात पतीला नीच, पुरुषार्थहीन वगैरे तोंडावर म्हटले आहे.

८. मर्यादाभंगकारक, अनैतिक, अनादरणीय असे एकही कथानक मानसातील या काण्डात नाही. पण मानसांतच **दुसरे असे एकही काण्ड नाही की ज्यात अनादरणीय प्रसंग एकही नाही.** सहा काण्डातील कांही ठळक नमुने क्रमशः खाली दिले आहेत. **बालकाण्ड** - सती भवानीने शंकराजवळ असत्य बोलणे, नारदाला नारीमोह उत्पन्न होऊन त्यानी भगवंतास शाप देणे; भृगुपतीचा गर्व व आत्मश्लाघा, इत्यादी अनेक आहेत. **अयोध्याकाण्ड** - मंथरेचे कुटिल कारस्थान, कैकेयीची कुटिलता, कठोरता व

पतीचा विश्वासघात करणे, पतीचे प्रेत घरात असताना आरती घेऊन पुत्राला ओवाळण्यास धावणे या गोष्टी अनादरणीय आहेत. भरताने केलेला कैकेयीचा अधिक्षेप आदरणीय नाही. **अरण्यकाण्ड** - सुरपती सुताचे चरित्र निंद्य, रावणाचे कुत्र्यासारखे भ्याड, इत्यादी. **कीष्किंधाकाण्ड** - सुग्रीव निरपराधी असताना त्याला बेदम मारून त्याच्या भार्येचा अपहार करणे, त्याला ठार मारण्याची संधी शोधीत असणें; सुग्रीवाने प्रतिज्ञाभंग करून कृतघ्न बनणे, तारेने सुग्रीवाची आवडती बायको बनणे (ज्ञानभक्ती प्राप्त झाल्यावर) इत्यादी. **लंकाकाण्ड** -मंदोदरीने पतीला नीच, निर्लज्ज, इत्यादी म्हणणे; मंदोदरीने रावणाला सीतावधापासून परावृत्त केले हे माहीत असून वानरवीरांनी तिचे केस धरून तिला फरफरां ओढणे सद्धेतुमूलक असले तरी आदरणीय नाही इत्यादी अनेक आहेत. **उत्तरकाण्ड** -गरुडाला मोह होणे, लोमशानीं क्रोधाला वश होऊन विप्राला शाप देणे इत्यादि गोष्टी आदरणीय नाहीत. **(क)** विस्तार भयास्तव अगदी थोडथोडी उदाहरणे दिली आहेत. अ. रा., वा. रा., भावार्थ रा., इत्यादींतील सुंदरकाण्डास ही कसोटी लावून पाहावी. एकही कसोटीला उतरत नाही. तुलसीदासांनी सुंदर शब्दाच्या वरील अर्थांकडे लक्ष देऊनच अशी विशिष्ट रचना केलेली दिसते.

॥ जय नरनाट्यनिपुण रघुवर जय । अनुपम रचना तुलसी कवि जय ॥
॥ अंजनिनंदन पवनतनय जय । जय महितनया जनकसुता जय ॥ प्रज्ञा.॥

सुंदरकाण्डाचे वैशिष्ट्य

मागील प्रकरणात या काण्डाचे बरेचसे वैशिष्ट्य दाखविले गेले आहे. **हे पाचवे काण्ड पाचवी मोक्षपुरी कांची आहे.** कांचीत शिवकांची व विष्णुकांची असे दोन विभाग आहेत. ते मानसातील या कांचीत दाखविता यावे म्हणून मानसात सुंदर व लंकाकाण्डाच्या कथाविभागणीत बराच फरक झालेला दिसतो.

१. वा.रा. व अ. रा. यात हनुमान येऊन सीतेचा शोध लागल्याची हकीगत सांगणे, सीता काय म्हणाली व किती दुःखी आहे इत्यादी सांगणे होताच सुंदरकाण्ड संपून युद्धकाण्ड सुरू होते म्हणजे मानसातील सुंदरकाण्डाच्या ३१ दोह्यांतील कथाभागच त्यांत आहे. हनुमंताची प्रशंसा, कपिसैन्यासह प्रयाण, बिभीषण शरणागती वगैरे सागरनिग्रहापर्यंतचा या सुंदरकाण्डातील सर्व कथाभाग त्यांत युद्धकाण्डात आहे.

२. मानसातील सुंदरकाण्डाची समाप्ती सागर शरण येऊन सेतुबांधण्याची युक्ती सांगून परत गेल्यानंतर होते. वा. रा. प्रमाणे केले असते तर या काण्डात रामचरित्र मुळीच दिसले नसते. मानसातील प्रत्येक काण्ड एक सोपान असल्याने यात रामचरित्र, भक्त, भक्ती, रामस्वभाव इ. विषय असणे आवश्यक होते व कांचीचा दुसरा भाग विष्णुकांचीपण तयार करावयाचा होता म्हणून हा बदल झालेला असावा.

३. वा. रा. इत्यादींतील सहावे काण्ड युद्धकाण्ड आहे. पण ते नाव पूर्ण यथार्थ नाही हे प्रस्तावनेत (पृ.२३६) दाखविले आहे. मानसातील सहावे काण्ड 'लंकाकाण्ड' आहे. ससैन्य रामचंद्रांचा लंकेशी संबंध जेथे सुरू होतो तेथपासून म्हणजे सेतुबंधनापासून लंकाकाण्ड सुरु होते व ही विभागणी लंकाकाण्ड या नावाच्या यथार्थतेच्या दृष्टीने अगदी योग्य आहे, म्हणूनही सुंदरकाण्डाची व्याप्ती मानसांत वाढली, व विष्णुकांची (३१-६० दोहे) तयार झाली. **(क)** गोस्वामींना गुरुमुखपरंपरेने जे रामायण ऐकण्यास सापडले, त्यातच अशी विषयविभागणी व लंकाकाण्ड हे नांव असावे. सहाव्या कांडास लंकाकाण्ड हे नाव गीतावलीत सुद्धा आहे.

४. हे पाचवे काण्ड. बालकाण्ड मंगलाचरणांतील पाचवा श्लोक 'उद्भवस्थितीसंहारकारिणी' या काण्डाचा प्रतिनिधि आहे. त्याचा संबंध या प्रकरणानंतर दाखविला जाईल.

५. रामावतारांतील सीताहरण व रामदूताचे सागरलंघन करून लंकेत जाणे इत्यादी गोष्टी कमीतकमी १४ महायुगे म्हणजे सुमारे सहा कोटी वर्षे आधीच ठरल्या होत्या, हे लंकिनीवचनाने ठरते.

६. रावण हट्टाने रामवैर करीत आहे इतके मर्म मंदोदरीला कळले आहे.

७. हनुमान व बिभीषण या चिरंजीव होणाऱ्या दोन महान रामभक्तांचे मुख्य चरित्र याच काण्डात आहे.

८. रामबाण अमोघ, रामदर्शन अमोघ व सीतेचा आशीर्वाद अमोघ, असा अमोघ त्रयीचा उल्लेख यातच आहे.

९. शरणागतरक्षक हा रघुवीराचा पण यातच जाहीर केला गेला आहे.

१०. लक्ष्मणाच्या प्रतापाविषयींचे आपले मत रामचंद्रानी याच काण्डात बोलून दाखविले आहे.

११. उत्तम व अधम सचिवांचे चरित्र यांत दाखविले आहे.

१२. लंका नगरीचे वर्णन याच काण्डात आहे.

१३. मंदोदरीची रामभक्ती यातच प्रथम प्रगट झाली.

१४. लक्ष्मणाच्या दास्यभक्तीचा एक अलौकिक पैलू यातच प्रकाशात आला.

१५. अष्टमहासिद्धींची बहुतेक उदाहरणे हनुमंताच्या चरित्रांत याच काण्डात दिसतात.

१६. रावणाची वाक्पटुता व हजरजबाबीपणा यातच प्रथम दिसतात.

१७. यान व द्वैध या दोन गोष्टी यातच घडल्या.

१८. कुलविनाश वाचविण्याच्या अंतस्थ गुप्त हेतूनेच रावणाने बिभीषणास हाकलून दिला.

१९. हनुमंताचे अनुपम परमभाग्य यातच दाखविले गेले आहे.
२०. बिभीषणास याच काण्डात लंकापती म्हणून प्रभूनी लंकाराज्य अर्पण केले आहे.
२१. यात एकच स्तुती आहे व ती बिभीषणाने केली आहे.
२२. रामचंद्राच्या अत्यंत आदर्श नीतिनैपुण्याचा अनुभव यातच येतो.
२३. यांतच राम हनुमंताचे कायमचे ऋणी झाले आहेत.
२४. 'रामदास रामाहुनि मोठे' हे हनुमंताच्या उदाहरणाने या काण्डात दाखविले आहे.
२५. भगवान बिभीषणासारख्या भक्तांच्या प्रार्थनेनेच अवतार घेतात हे रहस्य प्रभुमुखाने यातच सांगितले आहे.
२६. हनुमान शिवावतार असल्याचे यातच युक्तीने ध्वनित केले आहे.
२७. हनुमान सीतारामसुत यातच झाले आहेत.

याप्रमाणे सहज आठवले त्या क्रमाने वैशिष्ट्य वर दाखविले गेले आहे. वाचक यात आणखी भर घालू शकतील.

सीतावंदन श्लोकाचा या काण्डाशी संबंध

ज्याप्रमाणे बालकाण्ड मंगलाचरणांतील पहिल्या चार श्लोकांचा संबंध क्रमशः मागील चार काण्डातील मंगलाचरण श्लोकांशी दाखविला तसा पांचव्या श्लोकाचा संबंध या काण्डातील मंगलाचरण श्लोकांत आहे तो आता दाखविणे जरूर आहे. त्याचप्रमाणे सीता व राम दिसण्यांत भिन्न पण तत्त्वतः अभिन्न आहेत म्हणून बाल.कां.मं.श्लो. ५ वा व ६ वा हे जसे परस्पर संबद्ध आहेत, तसेच या काण्डातील मंगलाचरण श्लोक व लंकाकाण्ड मंगलाचरण श्लोक परस्पर संबद्ध असून त्याचे बा. मं. श्लो ६ शी साम्य दाखविणे जरूर आहे. ते आता क्रमशः दाखविले जात आहे.

(१) उद्भवस्थिती संहार कारिणीं **क्लेशहारिणीं। सर्वश्रेयस्करीं सीतां नतोऽहं रामवल्लभाम्'** हा सीतावंदनाचा श्लोक (बा.कां.मं.५) आहे. **सर्वश्रेयस्करीम् = निर्वाण शान्तिप्रदम्** (फक्त लिंगभेद आहे त्याचा विचार पुढे केला आहे) निर्वाणशान्ति = सर्वश्रेय. सीता सर्वश्रेय करणारी = निर्वाणशान्ति देणारी आहे. पण पंचक्लेशनिवारण केल्याशिवाय सर्वश्रेय करता येत नाही म्हणून क्लेशहारिणी आहे. पण ती रामवल्लभा असल्यामुळे त्यांच्या प्रेरणेशिवाय, इच्छेशिवाय तिला कांहीच करता येत नाही; म्हणून उत्तरकाण्डाच्या उपसंहारात 'दारुणअविद्या पंचजनित विकार **श्री रघुवर हरी'** असे म्हटले. अविद्यापंचजनित विकार म्हणजेच अविद्यादी पंचक्लेश; एकटे रघुवर हरण करतात असे न म्हणता श्री (सीता) रघुवर हरतात असे म्हटले; त्यातील मर्म हेच

की श्री = सीता रघुवराच्या इच्छेने, प्रेरणेने हरण करते कारण ती स्वतंत्र नाही. सीता = ब्रह्मविद्या हे या श्लोकाच्या टीकेत बालकाण्डात दाखविले आहे. राम = ब्रह्म निष्क्रिय आहे. राम = ईश्वर मायेच्या साह्याशिवाय काही करू शकत नाही; म्हणूनच 'गिरा अर्थ जलवीचि सम म्हणती भिन्न नभिन्न)' (१।१८) असे सीतारामांविषयी आधीच सांगितले आहे. (२) वास्तविक पाहता या काण्डारंभी सीतेलाच वंदन पाहिजे होते; जसे बा.कां.मं. ५ मध्ये केले. पण जनकनन्दिनी सीता गुप्त आहे व तिची प्रतिकृती मायासीता अशोकवनात परवश, शोकरत आहे. म्हणून सीता गुप्त असल्याने आणि दोघे अभिन्न असल्यामुळे सीतेचे वंदन गुप्तरीतीने केले आहे तेच योग्य आहे; पण त्यात 'भूपाल चूडामणि' यांतील चूडामणी शब्दाने पुन्हा श्लोकाच्या उपसंहारात सीतेचा संबंध दाखविला. 'चूडामणि मग काढुन देई' (२७।२) 'निघतां चूडामणि मज दिधला' (३१।१) 'घेउनि रघुपतिनी हृदि धरला' याप्रमाणे श्लोकाच्या उपक्रमरूपी प्रथमचरणात 'निर्वाण शान्तिप्रदं' ने व उपसंहारात 'चूडामणि' ने सीतेचा संबंध दाखविला आहे. सीतेचा चूडामणी रघुवर भूपालाने हृदयाशी धरून कवटाळला, याने सीता **रामवल्लभा** आहे हे दिसले. आता येथील पहिल्या श्लोकाचे बा.कां.मं.श्लो ६ व लंका मं. श्लो १ ला यांच्याशी साम्य पाहावे :-

सुंदर मं.श्लो. पहिला	बाल मं. श्लो ६ वा	लंका मं. श्लो. १ला
शान्तम्	--	योगींद्रम्
शाश्वतम्	यत्सत्वात्	--
अप्रमेयम्	अशेष-कारणपरम्	निर्गुणम्
अनघम्	--	निर्विकारम्
निर्वाण शान्तिप्रदम्	भवाम्भोधेः तितीर्षावतां प्लवः	भवभयहरणम्
{ ब्रह्माशंभुफणींद्र - सेव्यमनिशम्	ब्रह्मादिदेवाः यत्मायावशवर्तिनः	कामारिसेव्यम्
वेदान्तवेद्यं	अशेषकारणपरम्	ज्ञानगम्यम्
विभुम्	--	देवम्
रामाख्यम्	रामाख्यम्	रामम्
जगदीश्वरम्	ईशम्	देवम्
सुरगुरुं	--	सुरेशम्
मायामनुष्यम्	{ यन्माया (यस्य माया), पादप्लवः	मायातीतम्
हरिम्	हरिम्	(भवभय) हरणम्
करुणाकरम्	--	खलवधनिरतम्

रघुवरम् भूपाल-चूडामणिम् वन्देऽहम्	-- -- वन्देऽहम्	-- उर्वीशरूपं देवं वन्देऽहम्

(१) वरील कोष्टकात बालकाण्ड श्लो. ६ वा **मध्ये घातला** आहे. त्याच्याशी सु. कां. श्लोक 'शान्तशाश्वतं...' यांतील वचनांची व लंका **पहिल्या** श्लोकांतील **वचनांची** विचारपूर्वक तुलना करून पाहावी म्हणजे दिसेल **की** सुंदर व लंका ही काण्डे एकच आहेत. सीतारामांप्रमाणे दिसण्यात मात्र दोन आहेत. **सीता आणि राम या दोघांच्या कृपेनेच** भवसागर तरता येतो म्हणजेच **निर्वाण-मोक्ष-श्रेय प्राप्त होऊन दोघांच्या कृपेने ज्ञानोत्तर भक्ती प्राप्त होते आणि शांती मिळते.** सर्वदुःखमुक्त, निर्भय 'सुखसंदोह मोहपर' जीव होतो. **या दोन काण्डांचा विषय प्रेमभक्ती प्राप्त करणे हा आहे.** ती झाली म्हणजे उत्तरकाण्डात सीताराम हृदयसिंहासनावर बसतात 'हृदयकमलि त्यांचे सदा करतो मी विश्राम' **(क)** वरील कोष्टकी तुलनेत दिसेल कीं कुठे एकांत कार्य सांगून त्याचे कारण दुसऱ्यात सांगितले आहे. उदा. यन्मायावशवर्तिनः ब्रह्मादिदेवा. हे बालकाण्डात कारण सांगितले व म्हणून ब्रह्माशंभुफणींद्र त्यांची सेवा करतात हे सुं. काण्डात सांगितले. कुठे एकाचा अर्थ दुसऱ्यांत स्पष्ट केला आहे; उदा. अनघं = निर्विकारम् याप्रमाणे तुलना करावी.

आतां या काण्डाच्या **उपसंहारात सीतेचा संबंध पाहू** - (१) सुखभवन, संशयशमन दमनविषाद. २ सकल सुमंगलदायक रघुनायक गुणगान।। सादर ऐकति तरति ते भवनिधि विण जलयान. हा उपसंहार आहे.

१. **सर्वश्रेयस्करी सीता. श्रेय = 'मुक्तिः** कैवल्य **निर्वाण श्रेयो निश्रेयसा**मृतम् . श्रेय = निश्रेयस, 'निश्रेयसंतु **कल्याणमोक्षयोः**, शंकरे पुमान् (अमरे) यावरून ठरले की **श्रेय** = कल्याण, मोक्ष, निर्वाण. **'कल्याणं मंगलं** शुभम्' (अमरे) म्हणजे **श्रेय** = कल्याण, मोक्ष, निर्वाण, **मंगल.** सकल सुमंगलदायक असे उपसंहारात म्हटले. भवनिधी तरणे म्हणजेच निर्वाण व शांती प्राप्त होणे. **(क) संशयशमन दमनविषाद** - संशय व विषाद हे क्लेश आहेत; ते अविद्याजनित अज्ञानाने होतात. सीता क्लेशहारिणी आहे. विद्येनेच अविद्येचा नाश होतो. सीता ब्रह्मविद्या आहे. (विद्यामाया ३।१५।४ टी. पाहा). संशयविषाद भ्रम अज्ञान यांचा संहार करणारी, ज्ञानाचा उद्भव करणारी, व त्याची स्थिती भक्ती देऊन टिकविणारी = स्थितिकारिणी म्हणजे 'उद्भवस्थितिसंहारकारिणी' सीताच आहे. क्लेशहरण करून श्रेयदान केल्याशिवाय 'सुखभवन' (उपसंहार पाहा) होता येत नाही. याप्रमाणे, **उपसंहारात केलेले वर्णन सीतेलाही लागू आहे.** याप्रमाणे सुंदरकाण्डातील उपक्रम व उपसंहार बा. काण्ड. मं.श्लो. ५ व ६ यांच्याशी संबद्ध

आहेत आणि उपक्रम व उपसंहार यात पूर्ण साम्य आहे हे साधार सिद्ध झाले. आता प्रथम श्लोकाचा अर्थ टीकेत स्पष्ट करू.

टीका. मं. श्लोक १ ला

पहिला चरण (१) शान्तम् = निष्क्रिय व शांतिमान असे दोन अर्थ क्रमशः निर्गुण ब्रह्म व परमेश्वर यांस लागू आहेत. शांत = पूर्ण उपशम झालेले. मनाचा चंचलपणा व सर्व विकार नष्ट झाल्यानंतरची किंवा हे विकार नसलेली स्थिती. 'हर्ष विषाद रहित रघुराव' जे शांत असते ते सदा एकरस अविकारी असते म्हणून **शाश्वतम् अनघं** म्हटले. अनघ = विकाररहित = निर्विकार (लं.मं.श्लो.-१) **(क) अप्रमेयम्** - ज्याला मोजमाप नाही, प्रत्यक्षादी प्रमाणानी व मनवाणी इ. इंद्रियानी ज्यांचे ज्ञान होऊ शकत नाही असे. राक्षसांचा म्हणजे ब्राह्मणांचा वध करून पाप कसे लागले नाही, अशी शंका आल्यास 'जगद्रोहरत हा खल कामी। नष्ट अघे निज कुमार्गगामी।।' (६।११०।४) हे उत्तर दिलेले आहे. पाप लागत नाही याचे उत्तरच शांत, शाश्वत, अनघ अप्रमेय या शब्दांनी दिले आहे. 'हत्वाऽपि स इमांल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते' (भ. गी.) असे जीवन्मुक्तांविषयीसुद्धा म्हटले आहे. **(ख) निर्वाण शान्तिप्रदम्** - निर्वाण = मोक्ष व शान्ति = प्रेमभक्ती देणारे. भक्तिवाचून मोक्षसुख टिकत नाही असा सिद्धान्त आहे. **'मोक्षसुख बघ खगराया। टिकुं न शके हरिभक्ति बिना या'** (७।११९।६) रघुवर भक्तिप्रद आहेत म्हणूनच पुढील श्लोकात भक्तीची याचना केली आहे. जे ज्याला देता येत नाही ते त्याच्याजवळ कोणती सुविचारी व्यक्ती मागेल? **'भक्तिप्रदौ रघुवरौ'** (कि. कां. मं. १) **'निर्वाणदायी क्रोध ज्याचा'** (३।२६ छं.) **'पावति पद निर्वाण'** (३/२०) सुंदरकाण्डात रघुवरांने कोणालाही मोक्ष दिलेला नसता येथे वस्तुनिर्देश केला आहे. कारण लंकाकाण्डात दिला आहे व दोन्ही काण्डे एकरूप आहेत. या काण्डात अनपायिनी भक्ती हनुमान व बिभीषण यांना दिली आहे. **'अनघं' चा संबंध सुद्धा लंकाकाण्डाशीच आहे.**

चरण दुसरा (१) अनिशं ब्रह्माशंभुफणीन्द्रसेव्यम् - याचे कारण - हेतु - 'यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रह्मादि देवाऽसुराः' (बाल मं. ६) ब्रह्मादिक सर्व देव भगवंताच्या मायेला वश होऊ शकतात. त्या मायेच्या तडाख्यात आपण सापडू नये म्हणून ते सुद्धा रघुवराची निरंतर (अनिशं) सेवा करतात. रघुवरास आपले स्वामी = सेव्य मानतात, व आपणास सेवक समजतात. लंका काण्डातील ब्रह्मस्तुती व शंभुस्तुती पाहावी. फणींद्र = सर्पराज - शेष. **शेषावतार लक्ष्मण सेवेला आहेत. शिवावतार हनुमान सेवक आहे व ब्रह्मदेवाचा अवतार जांबवान सेवेला आहेच, (क) वेदान्त वेद्यम्** - वेदान्त = श्रुती, ज्ञान. वेदान्त वेद्य = ज्ञानगम्य (लं.मं.श्लो १) जे केवळ श्रुतिप्रामाण्याने सर्वांचा निरास झाल्यावर स्वसंवेद्यरूपाने जाणले जातात असे. **'तो जाणे ज्या जाणूं देतां। तुम्हिंच होत तो तुम्हां जाणतां'** (२।१२७।३) ज्याच्यावर रघुवर कृपा करतील तोच

त्यांचे तात्त्विक स्वरूप जाणू शकतो पण ते द्वितीयत्वाने जाणता येत नाही. निर्वाणदायक कसे ते सांगितले. असे जे ब्रह्म ते **विभु** = सर्वव्यापक मनोवागतीत आहे. ते इतर वस्तूप्रमाणे जाणता येत नाही. आकाशापेक्षा महान व अणूपेक्षा सूक्ष्म आहे, अशा विभुस्वरूपाचे भजन, सेवा इ. काही करता येत नाही म्हणूनच ते -

चरण तिसरा - (१) **रामाख्यं मायामनुष्यं रघुवर** झाले. मायातीत, मायानाथ, मायाप्रेरक **जगदीश्वर** असून तेच मायेच्या योगाने मनुष्य रघुवर राम बनले व त्यामुळे भजन, सेवा इत्यादी गोष्टी सुकर झाल्या. ते **हरि** असल्याने भवभयहरण करतात, निर्वाण व शांती देतात. **जगदीश्वर** म्हणण्यात हेतू हा की सर्व जगावर त्यांची सत्ता चालते. इतर पुष्कळ देवांना ईश, ईश्वर, असे म्हणतात तसेच हे असतील असे वाटेल म्हणून सांगतात की **सुरगुरु** = सर्व देवांच्या गुरुस्थानीं, आहेत. सर्व देवांहून श्रेष्ठ आहेत.

चरण चौथा - (१) **तेच रघुवर** = रघुकुलश्रेष्ठ आहेत. रघुकुल श्रेष्ठ असले तरी मनुष्यरूप घेतल्यावर त्यांच्यापेक्षा कोणी मोठा भूपती असेल असे वाटेल म्हणून म्हटले की **'भूपाल-चूडामणि'** पृथ्वीवरील सर्व भूपांचे मुकुटमणी-चक्रवर्ती महाराज आहेत. असे सत्ताधीश कदाचित कठोर, क्रूर असतील असे वाटेल, म्हणून म्हटले की **'करुणाकर;** करुणेची खाण, करुणासिंधू आहेत म्हणून मी त्यांस वंदन करतो; त्यांनी माझ्यावर मी म्हणतो अशी करुणा - कृपा करावी. कशी कृपा करावी हे पुढील श्लोकात सांगतील.

सूचना : या श्लोकात सुंदरकाण्डातील वस्तुनिर्देश फार थोडा आहे व बराच वस्तुनिर्देश लंकाकाण्डातील आहे, याचे कारण यापूर्वीच दाखविलेले पडताळून पाहावे. **(क)** या श्लोकात निर्गुण ब्रह्म, जगदीश्वर, व रघुवर भूपालचूडामणी राम, या तिघांचे ऐक्य दाखविले; बालकाण्डाचा मुख्यविषय एका श्लोकांत दाखविला.

श्लोक २ रा :

नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये। सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा ।
भक्तिंप्रयच्छ रघुपुंगव निर्भरां मे । कामादिदोषरहितं कुरु मानसं च ॥२॥

टीका - (१) या श्लोकाचा अन्वय व अर्थ पूर्वी दिला आहे. **(क) शंका** - श्लोकात कोणालाही नमन नाही असे असता राम व हनुमान यांच्या वंदनांमध्ये हा श्लोक का? **समाधान** (१) मागल्या काण्डात जसे कोणालाच वंदन न करता मंगलाचरणाच्या श्लोकात रामनामाचे मंगल करून ते काण्ड रामनामपर असल्याचे, रामनामाची स्तुती करून सुचविले तसेच **हे काण्ड भक्तिपर आहे,** व रामनामप्रेम प्राप्त झाल्यावरच भक्ती मिळू शकते व ती कृपासाध्य आहे हे दाखविण्यासाठी भक्तीची याचना करून भक्तीचे मंगलाचरण केले आहे. (क) ही भक्ती रामकृपेने किंवा संत सद्‌गुरुकृपेने मिळते हे

पूर्वी अमेक वेळां सिद्ध केले गेले आहे. येथे भगवंताजवळ मागितली असली तरी संतकृपा सद्गुरुकृपा झाल्याशिवाय भगवान आपली भक्ती देत नाहीत हे दाखविण्यासाठी 'रघुपतिप्रियभक्तं वातजातं' हनुमंतास पाठीराखे आणले आहेत म्हणून हा श्लोक दोघांच्या वंदनाच्या मध्ये आला. 'भक्ती स्वतंत्र सब सुखदानी। विण सत्संग न पावे प्राणी' (७।४५।५) असे रघुनाथच म्हणाले आहेत. संतांना पाठीराखे ठेवूनच येथे भक्ती मागितली आहे. शिवाय कृपा पुरारि न करिति जयासी। भक्तिलाभ मम मुनि! न तयासी' (१/१३८।७) असे प्रभुच म्हणाले आहेत. 'प्रिय शिवसम मजला नहिं कोणी'. हनुमान शिवावतार आहेत म्हणून त्यांना पाठीराखे ठेवून भक्तियाचना केली. कारण हनुमंताच्या ऋणांतून रघुपती कधीच मुक्त होऊ शकत नाहीत. (३२।७) ज्या भक्ताच्या भक्तीच्या, सेवेच्या ऋणात भगवान असतील अशा हनुमंतासारख्या रामप्रियभक्ताला आपला पाठीराखा करून भक्ती मागितली म्हणजे मागणाऱ्याची तितकी लायकी नसली तरी त्या पाठीराख्याकडे प्रभूनी पाहिले म्हणजे 'नाही' म्हणवणार नाही. 'भक्ति ऋण घेतले माझे। चरण गहाण आहेत तूझे'. **(ख)** बाकीच्या सर्व काण्डातील मंगलाचरणात कोणत्या तरी निमित्ताने शंकरांचे वर्णन केले आहे. याच काण्डात ते नाही पण 'वातजातं' नांवाने हनुमंतास नमन केले आहे. या युक्तीने सुचविले आहे की हनुमान शिवावतार आहेत. हनुमान 'वातजात' आहेत, व शंकर स्व:संभव = वात आहेत. 'मोहाम्भोधरपूगपाटनविधौ स्व:संभवं शंकरम्' (अरण्य मं. श्लो. १) 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (ऋ. वे.) 'आकाशवासं' = वात असे म्हटलेच आहे (७।१०८।१) **याप्रमाणे हनुमान शिवावतार असल्याचे सिद्ध होते.**

(२) नान्या स्पृहा हृदये अस्मदीये - असे जेंव्हा होईल तेंव्हाच भक्तियाचनेचा अधिकारी जीव होतो. जेंव्हा भक्तीशिवाय इतर कशाचीही, मोक्षाचीसुद्धा इच्छा हृदयांत उरणार नाहीं तेंव्हाच भक्ती मागण्याची (अधिकार) लायकी प्राप्त होते. 'न अन्या' याने मोक्षाची आकांक्षासुद्धा नि:शेष झाल्याचे सुचविले. **(क) सत्यं वदामि** -समजा की दुसरी कसलीही इच्छा नाही पण सत्य भाषण करीत नाही तर भक्ती मिळणार नाही. सत्य भाषण हे पथ्य सांगितले. **(ख) भवान् अखिलान्तरात्मा** - तू सर्वांच्या हृदयांत अन्तरात्मा रूपाने आहेस. सर्वांचा अन्तरात्मा रघुपतिराम आहे, अशी दृढ भावना पाहिजे म्हणजेच 'निज प्रभुमय जग पाहती' (७।१२२म) असे पाहिजे. **हा गूढार्थ झाला. (ग) वाच्यार्थ असा** - इतर कशाचीही इच्छा नाही हे मी सत्य सांगतो. व मी सत्य सांगितले की नाही हे तुम्ही अन्तरात्मा असल्यानें जाणता; मी म्हटले ते खरे आहे असे तुम्हांस वाटले तर 'भक्तिं प्रयच्छ मे' मला भक्ती द्या पण थोडी थोडकी मिळाल्याने समाधान होणार नाही. निर्भरां - प्रगाढ परिपूर्ण, द्या. (३।१०।१० पाहा).

(३) कामादि दोषरहितं कुरु मानसं च - माझे मन कामादी दोषरहित राहील असे कर, कधीही कामक्रोधादी दोष माझ्या मनात उत्पन्न होऊ देऊ नको. येथे कोणास अशी

शंका येईल की भक्तीशिवाय कसलीच इच्छा नाही असे सांगितले असता, 'कामादि दोषरहितं मानसं कुरु' असे म्हणणे निरर्थक आहे. कारण की स्पृहा-इच्छा-काम जेथे नाही तेथे मन कामरहित आहेच व जेथे काम-इच्छाच नाही तेथे क्रोधलोभादिक असणे शक्य नाही. **(क) समाधान** - अशी शंका ज्यांना येईल ते भक्ती मागण्यास लायक नाहीत असे ठरेल; कारण त्यात अहंकाराचे अस्तित्व व दीनतेचा अभाव दिसतो. शिवाय किष्किंधाकाण्ड त्यांच्या पचनी पडले नाही असे ठरेल. तिसरे हे ठरेल की अरण्यकाण्डातील प्रभु-नारद संवाद ते विसरले. चौथे हे प्रगट होईल की अत्रिस्तुतीत 'अकामिनां स्वधामदं' म्हटल्यावर सुद्धा 'मदादिदोषमोचनं' का म्हटले हे त्यांच्या लक्षात राहिले नाही. पांचवे हे सिद्ध होईल की बालकाण्डातील नारदमोह कथा त्यांच्या स्मरणातून पळाली. भाव हा कीं काम क्रोधादी दोष केंव्हा उत्पन्न होतील याचा नेम नाही. **'कामकोप हे रिपु उभयानां'** (३।४३।९) भक्ती प्राप्त झालेल्यांना व ज्ञान्यांनां सुद्धा कामक्रोधादी शत्रू आहेतच असे भगवानच म्हणाले आहेत; म्हणून याचा अर्थ वर दिला आहे तसाच केला पाहिजे. **गूढभाव हा आहे** की सानुज सशक्तिक सायुध असे तुम्ही माझ्या हृदयात निरंतर रहा. म्हणजे कामादी रिपू हृदयात प्रवेश करणार नाहीत. 'हृदयिं वसति खल नाना तोवर। लोभ मोह मद मान नि मत्सर।। जों हृदयीं वसति न रघुनायक तूण कटीं धृत कार्मुक सायक' (४७।१-२) **या श्लोकात बिभीषणाचे चरित्र सूचित केले आहे.**

मं.श्लो. ३ रा

अतुलितबलधामं स्वर्ण शैलाभदेहं। दनुज वनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम्।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं । रघुपति प्रियभक्तं वातजातं नमामि ॥३॥

टीका : सूचना - या श्लोकाचा अन्वय व अर्थ अगदी आरंभीच दिला आहे.

वि. ल. टे. १ या श्लोकात हनुमंताला सात विशेषणे आहेत. ती श्लोकात ज्या क्रमाने दिली आहेत त्याच क्रमाने या काण्डातील हनुमच्चरित्रात प्रतीतीस येतात हे पुढें दाखविले आहे. २. ही सर्व विशेषणे शंकरांना इतर ठिकाणी बहुधा मंगलाचरणांत किंवा शिवस्तुतीतच वापरली आहेत. म्हणजेच हनुमान शिवावतार आहेत हे दाखविण्याचा हा एक निराळा प्रकार आहे. ३. यातील अतुलित बलधामं, दनुजवनकृशानुं, ज्ञानिनां अग्रगण्यम् आणि सकलगुणनिधानं ही चार विशेषणे रामलक्ष्मण यांनाही इतरत्र वापरलेली आहेत व अशा रीतीने राम आणि त्यांचा प्रिय भक्त हनुमान यात भेद नाही; 'तस्मिन् तज्जने भेदाभावात्' (ना. भ. ४१) हा सिद्धान्त सूचविला आहे. **या तुलना पुढे केल्या आहेत.**

(१) अतुलित बलधामं - धाम - घर, निवासस्थान, **'समर भयंकर अति बलवीर.'** (१६।८) रावणासारख्या परम बलवान राक्षसाने, शत्रूने हनुमंताच्या बळाची प्रशंसा केली आहे. 'मन महुं कपिबला प्रशंसु लागे' (६।८४।३) **'तुम्हिं बलबुद्धिनिधान'** (दो. २) असे सुरसा

म्हणाली आहे. पण 'अतुलित बलधाम' असे फक्त येथेच म्हटले आहे. येथे **बल** = बुद्धिबल व देहबल या दोहोंचे ग्रहण करणे जरूर आहे. वरील सुरसा वचनात दोन्हींचा उल्लेख आहे. **'बघुनि बुद्धि-बल-निपुण कपि म्हणे जानकी जाई'** (दो. १७) **(क) सूचना - 'अतुलित बलधाम' चरित्र मुख्यतः दो.१-दो १५ पर्यंत पाहून घ्यावे'** त्यात दोन्ही बळांचा भरपूर उपयोग केलेला दिसतो. मैनाकपर्वतरूपी विघ्नातून पार पडणे, सुरसाविजय, सिंहिका संहार, सागरलंघन, त्रिकूटावर काळ संरक्षक असता त्यावर चढणे, लंकिनी विजय इत्यादी सीता भेटीपर्यंतच्या कार्यात कुठे देहबल व बुद्धिबल या दोहोंचा उपयोग केला आहे तर कुठे नुसत्या बुद्धिबलाने कार्ये केली आहेत. या विशेषणाचे चरित्र दो. १५ पर्यंत आहे. पण हनुमंताचा तो साधारण कपिदेह पाहून सीतेने संशय प्रगट केल्यावर -

(२) स्वर्णशैलाभदेहं - झाले आहेत. **'कनकभूधराकारशरीरा समरभयंकर अति बलवीर'** (१६।८) स्वर्णशैलाभ = सुमेरुपर्वतासारखा देदीप्यमान व त्याच्यासारखाच विशाल. पुढे या अशाच देहाने अशोकवाटिकाभंजनादि कार्ये केली आहेत. **या विशेषणाची प्रतीती १६।८ मध्ये प्रथम आली. 'कनकवर्णतनुतेज विराजे। की जणु अपर गिरिंचे राजे'** (४।३०।७) यांत मेरुपर्वताकार प्रत्यक्ष झाले नव्हते. म्हणूनच उत्प्रेक्षा केली आहे पण १६/८ मध्ये प्रत्यक्ष तशा विशाल आकाराचे झाले म्हणून वरील १६/८ मध्ये उत्प्रेक्षा नाही (क) मेरु अकंपनत्व व ब्रह्मांडधारकत्व द्योतक आहे. मेरूला **'सुरालय'** म्हणतात तसे हनुमान सर्व सुरांच्या विशेष सामर्थ्याचे आलय - निवासस्थान आहेत. 'अतुलितबलधामं' मध्यें देहविशालता व तेज यांचा बोध झाला नाही तो 'स्वर्णशैलाभदेहं' ने केला, **पण त्यांत दाहकशक्ती नाही** म्हणून -

(३) दनुजवनकृशानुं - कृशानु = अग्नि, पावक - शैलाच्या रूपकाने आरोपित जडत्व कृशानु शब्दाने दूर केले. राक्षसरूपी वनाला जाळणारा कृशानु व राक्षसांच्या वनाचा विध्वंस करणारा हे दोन्ही अर्थ येथे आहेत. **या दोन्ही गोष्टी १७-२० यांत केल्या आहेत.** (क) अग्नि त्याच्या पूजकाला सुद्धां भाजण्यास कमी करीत नाही पण हनुमान तसे नाहीत हे दनुज शब्दाने सांगितले. जे राक्षसीवृत्तीचे असतील अशांनाच जाळतात - नष्ट करतात. पण यामुळे पक्षपात दोष लागेल म्हणून तो निवारण करण्यासाठीं पुढील चौथे विशेषण आहे.

(४) ज्ञानिनां अग्रगण्यम्' - ज्ञान्यांच्या ठिकाणी शत्रुमित्र भावनेचा अभाव असतो 'मतिविवेक-विज्ञान-निधान हि' (४।३०।४) 'विशुद्धविज्ञानौ कवीश्वरकपीश्वरौ' (१ मं. ४) 'खलवनपावक बोधघन' (१।१७) प्रारब्धानुसार ज्ञान्याच्या देहाकडून क्रिया होत असतात. हे तर सर्व जीवन्मुक्तांत अग्रगण्य मग यांचे ठायी भेदभाव कुठला म्हणूनच मानसांतील पवनतनयाला रावणाच्या अंत:पुरातील स्त्रिया दिसल्यावर शंका विषाद वगैरे काही वाटले नाही. **या विशेषणाची प्रतीती मुख्यतः दो २१-२४ रावणाच्या**

दरबारात आली आहे. तेथे अभय हे ज्ञान्याचे पहिले लक्षण दिसते. रावणाला उपदेश केला आहे व त्याने **'मिळे अम्हा गुरु कपि सुज्ञानी'** (२४।२) असे म्हटले आहे, पण विरोधभक्ती करणारा असल्याने भाषा, गुरुपूजा, गुरुदक्षिणासुद्धां विरोधभक्तिमंतास शोभेल अशीच दिली आहे! ज्ञान्याच्या ठिकाणचे विनयादी गुण तेथे प्रगट झाले आहेत, म्हणून पुढील विशेषण आहे -

(५) **सकल गुणनिधानं** - काही ज्ञानीं जडमूढवत पडून राहतात व कपींच्या ठिकाणी विशेष सद्गुण फारसे नसतात पण हनुमान तसे नाहीत. ते सर्व सद्गुणांचा सागर आहेत व ज्ञानाची सर्व लक्षणे त्यांच्या ठिकाणी आहेत. **'अजर अमर गुणनिधि सुत! होशिल'** (१७।३) असा आशीर्वाद सीतेनें आधीच दिला असला तरी हनुमंताच्या ज्ञानलक्षणांची प्रतीती त्यांस - रावणाच्या **दरबारांत नेऊं लागल्यापासून (२०।२) व मुख्यतः दो. २६-३० पर्यंत आलेली आहे.** नागपाशानीं बांधून नेला, बायकापोरांनी लाथा मारल्या तरी अपमान वाटला नाही की अति समर्थ असून क्रोध आला नाही, कोणाचीही हिंसा केली नाही व क्षमेचे व शांतीचे सागर राहिले. शेपटाला अग्नि लावला, पेटवले तरी त्यांने घाबरले नाहींत. माकडाची शेपटी पेटविली म्हणजे ते सैरावैरा धावत उड्या मारणारच! लंकादहन कपिस्वभावजनित आहे; हिंसा किंवा सूड घेणे नाही. 'माकडाच्या हाती कोलीत'! देणाराच गाढव! तसे केल्यावर ते कोलीत घेऊन ते माकड घरावर चढले व घराला आग लागली तर दोष माकडाचा नाही! (क) सुग्रीवादी इतर वानरसुद्धा असेच होते असे कोणी म्हणेल म्हणून पुढील विशेषण आहे.

(६) **वानराणां अधीशम्** = कपीश्वर. बा. कां. मं. श्लो ४ मध्यें ज्या हेतूने कपीश्वर म्हटलें तोच हेतू येथे आहे. वानराधीश सुग्रीव असला तरी आता हनुमान सीताशोध घेऊन परत गेल्यावर त्यांना जो मानसन्मान वानरे देतात व त्यांच्यावर जे प्रेम करतात तसे सुग्रीवावर नाही. 'हर्षति सकल बघुनि हनुमाना। **कपि नव जन्म म्हणति झाला ना!'** (२८।३) हनुमान हि। **रक्षित सकल कपींचे प्राण हि'** (२९।५) असे जांबवंताने रामचंद्रास सांगितले आहे. वि. पत्रिका २५-३६ ही १२ पदे हनुमंताचे वर्णन करणारी आहेत. वानराणामधीशंची प्रतीती दो. २८-३१ पर्यंत आली आहे. हनुमान या षड्गुणैश्वर्याने संपन्न असले तरी आता आम्हांस त्यांचा काय उपयोग, अशी शंका येऊ नये म्हणून पुढले सातवे विशेषण आहे.

(७) **रघुपति प्रियभक्तं** - हनुमान रामचंद्रांस किती प्रिय झाले पहा, 'ऐक कपे! तुजसम उपकारी। नही कुणि सुरनरमुनि तनुधारी।। करुं तव केवीं प्रत्युपकारा। मम मन कुंठित करित विचारा।। श्रुणु **सुत!** अनृण तुझा मीं नाही।। करुनि विचारा बघत मनां ही।। पुनः पुन्हां सुरपाल विलोकिति । कपिस, नेत्रि जल तनु पुलकित अति।। (३२।५-८) प्रथमभेटीत लक्ष्मणदूणे (४।३।७) प्रिय होते. पण आता हनुमान सुत = पुत्र

झाला! इतकेच नव्हे तर रामपिता हनुमानपुत्राचा निरंतर ऋणी झाला, इतके प्रिय झाले! **या विशेषणाची प्रतीती दो. ३१-३४ यांत आहे. (क)** या एकाच कथाप्रसंगात रामचंद्रांनी हनुमंतास तीन वेळा आलिंगन दिले आहे; हाताला धरून परमनिकट बसविला आहे. शिवाय हनुमंताच्या मस्तकावर हात ठेवला आहे. **असा मान** रामचरितमानसात **हनुमंताशिवाय इतर कोणालाही मिळालेला नाही.** (ख) या प्रसंगीच **'नाथ! भक्ति अति सुखदायिनी। करुनि कृपा द्या अनपायिनी'** (३४।१) **'परिसुनि परम सरल कपिवाणी। प्रभु वदले कि तथास्तु, भवानी!॥'** हनुमान याप्रमाणे रघुपतिप्रियभक्त झाले. **सूचना** -आता वाचकांनी विचार करावा की 'रघुपतिप्रियभक्त' या विशेषणाची याच जागीं सहा विशेषणांच्या क्रमशः प्रतीतीनंतर जशी प्रतीती आली तशी या जागी 'रघुपतिवरदूतं' या पाठभेदाची येते का? हनुमंताला भक्ती प्राप्त करून देणारा नुसता हा संवाद आम्हांला कसा उपयोगी पडतो हे शंकरांच्या मुखानेच सांगणे चांगले. **'उमे॥ हा संवाद हृदयिं ज्या वसतो! तो रघुपति-पद-भक्ति पावतो'** (३४।४) हा संवाद म्हणजे राम हनुमान संवाद (३०।८-३४।२). नुसत्या या संवादाला हृदयांत बसविल्यानेच जर भक्ती मिळते तर मग हनुमंताच्या कृपेने रामभक्ती मिळणे किती सुलभ असेल याचा विचार करावा. म्हणूनच भक्तियाचनेचा श्लोक हनुमंताला पाठीशी ठेवल्याचे सुचवून रामाकडे मुख करून उच्चारल्याचे सुचविण्यासाठी तो दोन श्लोकांच्या मध्ये घातला आहे. हनुमंताला आपलासा करून भक्ती मागितली म्हणजे, इतर सुग्रीवादी रामभक्तांचा विरोध असला तरी ती मिळते हे याच काण्डात बिभीषणाच्या उदाहरणाने दाखविले आहे.

(८) **वातजातं** - एकटे हनुमान अनेक रामभक्तांच्या हाकेला एकाच वेळी अनेक स्थळी कसे धावतील याचे उत्तर या वातजात शब्दाने देऊन ठेवले आहे. हनुमान वात - वायु - पवन- पुत्र आहेत. जसा वायु एकाच वेळी अनेक ठिकाणी संचार करतो तसेच हनुमान करतील कारण 'पवनतनयबल पवनसमानहि (४।३०।४) शिवाय वात -प्रत्येकाच्या शरीरांत आहेच; त्यांतूनच जात होतात -प्रगट होतात ! वात शब्दानें जे वैशिष्ट्य प्रगट केले जाते ते इतर शब्दांनी इतके सहज प्रगट झाले नसते. शरीरांत वात अनुकूल नसेल तर जसे नाना कष्ट व दुःखें व रोग होतात त्याप्रमाणें वातपुत्र हनुमान जर अनुकूल नसेल तर रामभक्ती मिळणार नाहीं व भवदुःख व मानसरोग नष्ट होणार नाहीत म्हणूनच सर्व रामभक्तिसांप्रदायात हनुमंतांची उपासना आवश्यक मानतात ते योग्य आहे.

(९) मानसात शंकरास वात म्हटलेच आहे. 'मोहाम्भोधर पूगपाटनविधौ स्वःसंभवं शंकरं' (अर.मं.श्लो १) स्वःसंभव = वायु -वात. 'चिदाकाशम् आकाशवासं भजेहं' (७।१०८।१) आकाशवास = वायु = वात. हनुमान वातजात, वातापासून जन्मलेले आहेत. म्हणूनच **'शंकर सूनु** केसरीनंदन' असे हनुमान चाळीसांत म्हटलें आहे.

राममंदिरात आधी हनुमंताचे दर्शन पूजन करून मगच हनुमंताला पाठीशी ठेवून रामदर्शन प्रार्थना नमनादी करण्याची परंपरा सर्वत्र चालू आहे ती यामुळेंच. आपल्या प्रियतम पुत्रावर प्रेम करणारावर प्रेम बसणें अगदी स्वाभाविक आहे. असे जे हनुमान त्यांना नमामि. मी नमन करतो.

याप्रमाणें या श्लोकांत नमनात्मक व वस्तुनिर्देशात्मक मंगल आहे. सात विशेषणें या काण्डातील चरित्रक्रमनिदर्शक कशीं आहेत हे वरील निरूपणांत संक्षेपाने दाखविले आहे. तेच पुढे कोष्टकरूपानें अगदी थोडक्यात दाखविणे बरे -

'अतुलितबलधामं' श्लोकातील सात विशेषणांच्या अनुक्रमाने हनुमच्चरित्र

क्रम.	श्लोकातील विशेषणें	हनुमंताचे चरित्र
१.	अतुलितबलधामं	दो. १-१५, देहबल व बुद्धिबल यांचा उपयोग केला आहे.
२.	स्वर्णशैलाभदेहं	१६।८ 'कनकभूधराकारशरीर। समरभयंकर अति बलवीर इ.
३.	दनुजवनकृशानुं	दो. १७-२० अशोकवाटिकाविध्वंस व राक्षससंहार.
४.	ज्ञानिनां अग्रगण्यं	दो. २१-२४ रावणाच्या दरबारांत, रावणास उपदेश.
५.	सकलगुणनिधानं	रावणाच्या दरबारांत नेऊं लागले तेव्हांपासून (२०।२) व मुख्यतः दो. २५-३० पर्यंत.
६	वानराणामधीशं	२८।३ 'कपि नव जन्म म्हणति झाला ना!' 'हनुमानहि।-रक्षित सकल कपींचे प्राणहि' (२९/५)
७.	रघुपति प्रियभक्तं	ही प्रतीती रामचरित्र सुरू झाल्यानंतर ३१- ३४।४ त आहे.

अशा प्रकारचा यथासंख्य अलंकार कोणत्या कवीच्या ग्रंथात साधला आहे? असा एक नमुना किष्किंधाकाण्डात दाखविलाच (श्लोक २ रा, सात विशेषणें सात कांण्डात क्रमशः)

हनुमान - शंकर तुलना.

१. अतुलितबलधामं - शंकर जगद्वंद्य जगदीशा। सकल नमिति सुर नर मुनिशीर्षा' (१।५०।६) 'रामभक्त भगवंत समर्था' (१।५७।५) जगदीश, भगवंत व समर्थ.

२. स्वर्णशैलाभदेहं - 'तुषाराद्रिसंकाशगौरं गभीरं' 'प्रचण्डं, करालं (७।१०८।३,५,२)

३. **दनुजवनकृशानुं** - 'खलानां दण्डकृद्योऽसौ शंकरः शं तनोतु मे' (लंका. मं. ३)

४. **ज्ञानिनामग्रगण्यं** - 'शिव भगवंत **बोधगुणराशी'** (१।४६।३) 'वन्दे **बोधमयं** नित्यं गुरुंशंकररूपिणम्' (१ मं. श्लो. ३) 'ददाति शंभुः कैवल्यम्' (६ मं. ३)

५. **सकलगुणनिधानं** - 'गुणनिधिं कंदर्पहं शंकरम्' (६ मं. ३) 'गुणागार संसारपारं' (७।१०८।२)

६. **रघुपतिप्रियभक्तं** - श्रीरामभूपप्रियं' (अर. मं.१) प्रिय शिवसम मजला नहि कोणी' (१।१३८)

७. **वातजातं** - शंकर स्वतः वात आहेत. 'आकाशवासं' (७।१०८।१)'आत्मा वै पुत्रनामासि'.

याप्रमाणें हनुमान व शंकर यांचे सात बाबतीत पूर्ण साम्य आहे. हनुमान वीरभयानक रौद्ररसांचे कार्य करण्यास जात असल्याने सुवर्णासारखा वर्ण आहे. व शंकर शांतरसाची मूर्ती असल्याने तुषाराद्रिसंकाशगौर आहेत; असा वर्णात फरक आहे इतकेच.

हनुमान व रामलक्ष्मण साम्य

हनुमान	रामलक्ष्मण
अतुलित बलधामं	अतुलित दोःप्रताप बलधामः (३।११।१५) राम. अतुलबली नरकेसरि उभयहि (३।३७।१) रामलक्ष्मण
दनुजवनकृशानुं	दनुज गहन घनदहन कृशानुसि' (७।३०।७) राम गहन दनुजकुल दहन कृशानू' (१।२८५।१) रामलक्ष्मण
ज्ञानिनां अग्रगण्यं	'ज्ञाननिधान अमानहि मानद' (७।३४।५) राम. 'ज्ञानी शिरोमणी'(१।२८।१०) राम. 'विज्ञानधामौ उभौ' (४ मं. १) रामलक्ष्मण.
सकलगुणनिधानं	गुणशीलकृपापरमायतनं (७।१४।१०) राम. 'गुणसागर नागर' (१।२४१।२) रामलक्ष्मण. 'करुणागुणसागर' (१।२८५।३) रामलक्ष्मण
(वा) नराणामधीशं	भूपालचूडामणिं = नराणामधीशम् रघुपति राम.

वरील चार विशेषणें हनुमान व राम, आणि हनुमान व रामलक्ष्मण यांत अगदीं सारखी आहेत. हनुमान वानर 'वानराणां अधीश' आहेत तर राम 'नर नराणां अधीश = भूपाल चूडामणि' आहेत. यानें सिद्ध झालें कीं हनुमान व रामलक्ष्मण एकरूप

आहेत. 'तस्मिन् -तज्जने भेदाऽभावात्' (ना. भ. ४१) भगवान व भक्त यात भेद नसतो. **(क) याने रामशिव अभेदही सहज सिद्ध झाला.** शंकर = हनुमान = राम = शंकर. याप्रमाणे मंगलाचरणाच्या श्लोकांतून निघणारे विविधभाव यथामति स्पष्ट करून दाखविले गेले.

सूचना - या काण्डात मंगलाचरणांत सोरठा किंवा दोहा मुळींच नाहीं. इतर सर्व काण्डांत सोरठा किंवा दोहा वृत्तात मंगलाचरण आहे. पण या वृत्तामधे मंगलाचरण केलेच पाहिजे असा नियम नाही किंवा अशी प्रतिज्ञा कवींनीं केलेली नाही. म्हणून या अपवादाचे कारण शोधीत कल्पनांचे अरण्य माजविण्याची आवश्यकता वाटत नाही. आता हनुमान सागरलंघनाची तयारी करतात.

'समीरकुमार सागर उल्लंघी' प्रकरण (१।१-३ छंद ३)

हिं. *। जामबंत के बचन सुहाए । सुनि हनुमंत हृदय अति भाए ॥१॥*
। तब लगि मोहि परिखेहु तुम्ह भाई । सहि दुख कंद मूल फल खाई ॥२॥
। जबलगि आवौं सीतहि देखी । होइहि काजु मोहि हरष बिसेषी ॥३॥

म. *। जांबवंतवच रुचिर परिसतां । रुचलें अति चित्तीं हनुमंता ॥१॥*
। तोंवर बंधू! वाट मम पहा । कंदमूलफल खात दुख सहा॥२॥
। जों येईन पाहुन सीतेसी । होई काज, मज हर्ष विशेषीं ॥३॥

अर्थ : जांबवंताचें सुंदर भाषण ऐकून ते हनुमंताच्या मनाला अतिशय रुचले - आवडले।।१।। (व म्हणाले की) बंधूनो! तोपर्यंत तुम्ही कंदमूळ फळें खात (खाऊन) दुःख सहन करा व माझी वाट बघत रहा.।।२।। जोपर्यंत मी सीतेला पाहून (तिची गाठ घेऊन) येईन; (हे) कार्य (नक्की) होणार कारण मला विशेष हर्ष होत आहे।।३।।

टीका. चौ. १(१) या चौपाईने मागील काण्डाचा व या काण्डाचा संबंध जोडला **(क)** 'जांबवंत मी पुसतो तुजला। करा योग्य उपदेशा मजला' (४।३०।१०) या हनुमंताच्या विनंतीप्रमाणे जांबवंताने 'जाऊनि इतके तात करावे' पासून 'परमपद नर लभतसे' (छंद) पर्यंत जे सांगितले ते **जांबवंत वच** हनुमंताने ऐकले व **चित्ती अति रुचले** -हनुमंताच्या मनाला फार आवडले, कारण त्याप्रमाणे घडणारच व त्यामुळे प्रभूचा महिमा, कीर्ती वाढणार व मनुष्यांच्या कल्याणाचा सुलभ मार्ग तयार होणार हे हनुमंताने जाणले व त्याप्रमाणेच करण्याचे मनाशीं ठरविले. **स्वामीचा महिमा व कीर्ती वाढविणेंच उत्तम सेवकाला फार आवडते** हे येथें दाखविलें. **(ख)** 'पवनतनय बल पवनसमानहि' इत्यादी जे जांबवंत आधी म्हणाले त्याचा संबंध येथे घेणे द्राविडी प्राणायाम आहे; त्यामुळे **दूरान्वय दोष उत्पन्न होतो** आणि हनुमान निजस्तुतिप्रिय आहेत असेही ठरविले जाते. 'निजगुण कानि पडत संकोचति' हा भक्तांचा स्वभाव असतो. हनुमंताचा स्वभाव तसाच आहे हे बिभीषण भेटीत दिसून येईल.

चौ. २(१) कंदमूलफल खात वाट पहा - हे सांगण्यात हेतू हा आहे - मुदत टळून गेली, सीतेचा शोध लागला नाही, परत जावें तर सुग्रीव ठार मारविणार म्हणून सर्व कपी प्रायोपवेशनास बसले आहेत; त्यांनी आता प्रायोपवेशन सोडावे म्हणून हे सांगितले, कारण आता प्रायोपवेशनाची आवश्यकता राहिली नाही. सीतेची गाठ घेऊन परत येण्यास जास्त दिवस लागले तर हे सर्व मरतील या भीतीने सांगितले की मी परत येईपर्यंत येथेच रहा पण उपाशी व जलावाचून राहू नका. **(क)** दुःख सोसा, सहन करा. **बंधू! शब्दानें दुःखाचें कारण सुचविले आहे.** मी एकटा समुद्र

ओलांडून कसा जाईन, तेथें रावणासारखा दुष्ट व विश्वविजयी राक्षस राजा आमच्या हनुमंताचे काय करील? इ. चिंतेचे दु:ख तुम्हाला होणार हे मी जाणतो पण ते सहन केल्याशिवाय कसे भागेल? माझी चिंता तुम्ही करूं नका. रघुवीर कृपेनें मी सुखरूप परत येईन, असे मी जीव तोडून सांगितले तरी संकटकाळीं जिवाला जीव देणारे तुम्ही बंधूच असल्यानें तुम्हांला काळजी वाटणारच, पण ती सोसा. **(ख)** आपणां वानरांना एका जागी स्वस्थ बसवत नाही व येथे उद्योगही कांहीं नाहीं व मी गेल्यावर तुमचे मन खेळण्याबागडण्यांत रमणार नाहीं पण तुम्ही माझी वाट पाहत चला म्हणजे वेळ जाईल. डोंगरांवर, उंच वृक्षांवर चढून माझ्या आवाजाचा कानोसा घ्यावा, एकमेकांना विचारावा. नाही लागला कानोसा तर खाली यावे, कंदमूळफळें खावीं, पाणी प्यावें व पुन्हा कानोसा घ्यावा, असे केलेंत म्हणजे कंटाळा येणार नाही. मी परत येणार व अगदी लवकर येणार अशी खात्री बाळगा.

चौ. ३(१) किती दिवस वाट पहा हे सांगितले नाही हे बुद्धिमत्तेचे लक्षण आहे.

उपदेश - परगांवीं महत्त्वाच्या कार्यास जातानां कधी येईन ते सांगून जाऊ नका. आल्याशिवाय राहणार नाही इतके मोघम सांगून जावे म्हणजे व्यर्थ चिंता, धास्ती उत्पादन केली जात नाही व अनर्थ वाचतात. **(क) जो येइन पाहुन सीतेसी** - शोध घेऊन येईपर्यंत असे न म्हणता 'पाहुन' म्हटले कारण, गुरू जांबवंताची आज्ञा **'सीते बघुनि वृत्त आणावे'** अशीच आहे. शोध आधीच संपातीकडून लागला आहे. आता जाऊन फक्त गाठ घेऊन यावयाचे, इतकेच करावयाचे आहे. सीतेचा शोध लागला आहे, जिवंत आहे. आज आपण एवढीच बातमी घेऊन गेलो असतो तरी कपिपती आपल्याला ठार मारवूं शकला नसता, कारण की 'जाउनि जनकसुते शोधावे' (४।२२।७) व 'सर्वां सीतावृत्त पुसावे' (४।२३।२) अशी सुग्रीवाची आज्ञा आहे व त्याप्रमाणे आपल्याला सीतेचा शोध लागला आहे, पत्ता कळला आहे म्हणून आता तुम्ही प्रायोपवेशन करण्याचे कारणच नाही. पण संपातीने सांगितले त्याची खात्री करून घेणे प्रभुकार्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे, म्हणून मला गेलेच पाहिजे, व जांबवंताची आज्ञा अशीच आहे. मुख्य कारण **'विविधा सीता सांत्वन करणें। वदुनि विरह बल'** (४।२३।११) अशी प्रभूची आज्ञा आहे. पण ती गुप्त असल्यानें, वानरांस सांगतां येण्यासारखी नसल्याने हनुमान त्याविषयी काहीं बोलले नाहीत.

(२) होइ काज, मज हर्ष विशेषीं - प्रयाणसमयीं हर्ष = उत्साह हे कार्यसिद्धीचे शुभलक्षण आहे हे येथे दाखविलें. ज्याअर्थी प्रयाणसमयी हर्ष होत आहे त्याअर्थी सीतेची भेट होणारच पण विशेष हर्ष झाला आहे त्याअर्थी कांहीतरी विशेष कार्य होणार हे कवीने सुचविले आहे. **'प्रयाणसमयीं वा कार्यारंभी हर्ष' हे प्रकरण** प्रस्तावनेंत (पृ ६७६) पाहावें. विशेष कार्य झाल्याचा उल्लेख पुढे जांबवंताने केला आहेच. 'रामकृपे कृत विशेष कार्या.'

हिं. । यह कहि नाइ सबन्हि कहुँ माथा। चलेउ हरषि हियँ धरि रघुनाथा ॥४॥
। सिंधु तीर एक भूधर सुंदर । कौतुक कूदि चढ़ेउ ता ऊपर ॥५॥
। बार बार रघुबीर सँभारी । तरकेउ पवनतनय बल भारी ॥६॥

म. । अस सांगुनि सर्वां नमि माथा । हर्षित निघे ध्यात रघुनाथा ॥४॥
। एक सिंधुतटि भूधर सुंदर । उडुनी चढे सलील तयावर ॥५॥
। कितीदां तरि रघुवीरा स्मरला । पवनतनयबल भारि उसळला ॥६॥

अर्थ : असे सांगून सर्वांना मस्तक नमवून (नमस्कार करून) रघुनाथाचे ध्यान करीत हर्षानें निघाला ॥४॥ सागराच्या तीरावर एक सुंदर पर्वत होता, त्याच्यावर सहज लीलेने (टुणकन) उडी मारून चढला ॥५॥ कितिदांतरी रघुवीराचे स्मरण केले व भारी बलवान पवनतनय वर उसळला (उड्डाण केले, उसळी मारली वर)॥३॥

टीका. चौ. ४(१) अस सांगुनि-अस = असे मागल्या दोन चौपायांत सांगितले ते **(क) सर्वां नमि माथा** - याने नम्रता दिसली. याने सर्वांची सहानुभूती, सदिच्छा व आशीर्वाद कार्यसिद्धीस उपयोगी पडतात. फार महत्त्वाच्या कार्यास प्रारंभ करताना सर्वांना नमन करणे श्रेयस्कर असते म्हणून मानसारंभी कवींनी **'सितराममय सब जग जाणुनि । करतो प्रणति पाणियुग जोडुनि'** असे नमन केले आहे. **(ख) हर्षित निघे ध्यात रघुनाथा** -किष्किंधेतून निघताना फक्त हनुमानच **'निघे धरुनि हृदिं कृपानिधाना'** (४।२३।१२) **प्रयाणारंभी, कार्यारंभी, इष्टदेवतेचे ध्यान करावे हे सुचविले**. त्यावेळी कृपानिधानांचे ध्यान केले तर यावेळी निघतानां प्रथम रघुनाथाचें ध्यान-चिंतन केले. **(ग) रघुनाथ** शब्दांत भाव आहे की राम रघुनाथ असून त्यांची धर्मपत्नी अनाथासारखी दुष्ट राक्षसाच्या राजधानीत अडकून पडली आहे! तिला सोडवून आणणे रघुवंशाचे नाथ या नात्याने रामचंद्रांचे कर्तव्य आहे, ते न घडले तर रघुनाथ नावाला बट्टा लागेल हे जाणून त्यांच्या सेवकानें प्रभूच्या आज्ञेप्रमाणे तरी प्रयत्न करणें जरूर आहे; हे माझे सेवकाचे कर्तव्य आहे, रघुनाथाच्याच प्रभावानें त्यांत मला यश मिळेल इत्यादी चिंतन करीत रामदूत चालू लागला. **(घ) हर्षित** - रघुनाथ सेवा करण्याचा अलभ्य लाभ माझ्या वाटणीस आला असे वाटून हर्ष झाला. हा या प्रसंगी दुसऱ्यावेळीं हर्ष आहे. **(ङ) निघे** -एका गिरिशिखरावर चढण्यासाठी त्या पर्वताकडे जाऊं लागला. ज्या पर्वतावरून उड्डाण केले तो कोणता याविषयी ग्रंथात मतभेद असल्याने **येथे पर्वताचे नांव दिलेलें नाहीं.**

चौ.५(१) भूधर सुंदर - एक सुंदर पर्वत. हे काण्डच सुंदर! वा. रा. कि. कां. ६७ मध्यें **याला महेंद्र पर्वत म्हटले** असून त्याचे सुंदर वर्णन आहे. **(क) सलील** - लीलेनें, काहींही श्रम न पडता. **'उडुनी लंकादुर्गी पावे'** (६।४३।६) **'रणझुंझार वालिसुत चढे उडुनि खेळांत'** (६।४३) **ल. टे.** या चौपाईंतील ट.ड.ढ. सिंधु भूधर इ. अक्षरें व शब्द

ओजानें भरले आहेत. व यांनी वीररसाचे निदर्शन केले आहे. व पुढील चौपाईंतच रघुवीराचें स्मरण केले आहे.

चौ. ६(१) कितिदां रघुवीरा स्मरला - पूर्वी ४।२३।१२ कृपानिधानाचें ध्यान, नंतर येथे रघुनाथाचें व आतां येथे वारंवार रघुवीराचें स्मरण केलें व ते भारी बल असलेल्या पवनतनयानें केलें हे विशेष आहे. भाव हा आहे की जोराच्या सोसाटयाच्या वाऱ्यासारखे बलवान असूनसुद्धा विचार केला की माझ्या बळानें व बुद्धीनें हे कार्य होण्यासारखे नाही. रघुवीराचे बळ, त्यांचे विद्यावीरत्व, युद्धवीरता, व धर्मवीरता, इ. त्यांनी कृपा करून मला दिले तरच हे कार्य घडेल. **सँभारि** = स्मरण करून. सँभारना = आठवणें, स्थिर करणे, सांवरणे व संभाळणे (हि. म. कोष) असे अर्थ आहेत. येथें मुख्यार्थ आठवणें स्मरणे हा आहे. **'पडता जडभारी। दासें आठवावा हरि'** हेच हनुमंताने येथे केले **(क) उपदेश** - उपास्य एकच असले तरी कार्यानुसारच त्यांच्या नावांचे व गुणांचे स्मरण-चिंतन केले पाहिजे हे कृपानिधान, रघुनाथ व रघुवीर या तीन भेदांनी दाखविले आहे; आणखी प्रकार पुढे दिसतील. **(ख)** या पर्वतशिखरावरून उसळी मारतानां -उडी घेतानां, मात्र अपार बळाचा उपयोग केला हे आता दिसेल.

हिं. ***। जेहिं गिरि चरन देइ हनुमंता । चलेउ सो गा पाताल तुरंता ॥७॥***
। जिमि अमोघ, रघुपति कर बाना । तेही भाँति चलेउ हनुमाना ॥८॥

म. ***। हनुमान् दे ज्या शैलि पदांला । तो तत्क्षण गेला पाताळा ॥७॥***
। जैसा अमोघ रघुपति - बाण । त्याच तऱ्हें गेला हनुमान ॥८॥

अर्थ : (उडी घेऊन उड्डाण करतानां) हनुमंतानें ज्या पर्वतावर पाय लावले (दाबले आपटले) तो त्याचक्षणीं पाताळात गेला. ॥७॥ रघुपतीचा अमोघ बाण जसा जातो त्याच तऱ्हेने हनुमान गेला - चालला ॥८॥

टीका. चौ.७(१) चेंडू जेवढ्या जोरानें जमिनीवर आपटावा तेवढी उंच तो उडी घेतो, वर उडतो - उसळतो, त्याप्रमाणेच हनुमंताने आपले मागले दोन्ही पाय त्या पर्वतावर आपटले त्याबरोबर हनुमंताने वर उसळी घेतली व त्याचक्षणी तो पर्वत पाताळात गेला. इतका भुईसपाट झाला की होता कीं, नाहीं हे कळणें सुद्धां अशक्य झाले.

चौ. ८(१) जैसा अमोघ रघुपति बाण. अमोघ = व्यर्थ न जाणारा. ज्याला उद्देशून सोडला असेल त्याला लागून परत येणारा. मार्गांत कितीही विघ्ने आली तरी त्यांचा यथायोग्य समाचार घेऊन इच्छित स्थळी जाणारा व शत्रूच्या शस्त्रास्त्रांनी निष्फळ न होणारा असा रघुपतीचा - रामाचा बाण असतो. या दृष्टान्ताने सागरलंघन व लंकेतील पुढील सर्व कार्यांत सफलता पावून सुखरूप परत येणे इ. गोष्टी सुचविल्या **(क) त्याच तऱ्हे गेला हनुमान** -'त्याच' शब्दाने सुचविले की इतर कोणताही दृष्टान्त उपयोगी पडण्यासारखा नाहीं. **(ख)** तेही (त्याच) चे जागीं 'एही' (असाच) हा पाठभेद आहे;

पण पूर्वी जैसा (जिमि) हा शब्द असल्यानें तैसा-तसा (तिमि) शब्द असणें आवश्यक आहे. शिवाय असा म्हणण्यास येथे रघुपतिबाण प्रत्यक्ष नाही. 'एही' पाठ घेणाऱ्यांनीं भाषांतर 'असा' असे केले असले तरी टीकांमध्ये अर्थ वरच्यासारखाच घेतला आहे.
(२) हनुमंताच्या उड्डाणाची व मानसातील या काण्डातील घटनांच्या तिथी पद्म पु. दिलेल्या पद्म. पु. श्लोकांवरून समजतील. संपातीची भेट मार्गशीर्ष शुक्ल नवमीला सीताहरणाच्या दहाव्या महिन्यात झाल्याचे मागील काण्डात (प.पु. आधारे) दाखविले आहे.

एकादश्यां महेन्द्राद्रेः **पुप्लुवे** शतयोजनम्।।२८।। हनुमान् निशितस्यांतु लंकायां पर्यकालयत्।। **तद्रात्रिशेषे सीतायां दर्शनं** हि हनूमतः ।।२९।। **द्वादश्यां** शिंशपावृक्षे हनूमान् पर्यवस्थित।। तस्यां **निशायां जानक्या** विश्वासायच **संकथाः** ।।३०।। अक्षादिभि **स्त्रयौदश्यां** ततो **युद्ध**मवर्तत।। ब्रह्मास्त्रेण **चतुर्दश्यां बद्धः** शक्रजिता **कपिः**।।३१।। वन्हिना पुच्छयोगेन लंकाया दहनं कृतं ।। पौर्णमास्यां महेंद्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ।।३२।। मार्गाऽसितप्रतिपदः पंचभिः पथिवासरैः।। पुनरागत्य षष्ठेऽन्हि ध्वस्तं मधुवनं किल।।३३।। सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानघनं सर्वनिवेदनम्।। अष्टम्युत्तर फल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे।। मध्यं प्राप्ते सहस्त्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य च।।३५।। वासरैः सप्तभिः सिन्धोः स्कन्धावार निवेशनम्।। पौषशुक्लेप्रतिपदः तृतीया यावदम्बुधेः।।३७।। उपस्थानं राघवस्य ससैन्यस्य बभूव ह ।। बिभीषण श्चतुर्थ्यांतु रामेण सह संगतः ।।३८।। समुद्रतरणार्थाय पंचम्यां मंत्र उद्यतः ।। प्रायोपवेशनं चक्रे रामोदिनचतुष्टयम्।।३९।। समुद्राद्रलाभश्च सहोपायप्रदर्शनम्।। ।।४०।। (प.पु. पाताळ खंड ३६). मानसांतील सुंदरकाण्डांत इतका कथाभाग आहे. हे तिथिपत्र स्कंदपुराणाशी अगदी जुळते आहे.

वरील तिथिपत्राचे सार

महिना व तिथी इत्यादी	कार्य काय घडले ते
मार्गशीर्ष शुद्ध ११	सागरलंघन व पहाटेस सीतेचे फक्त दर्शन
मार्ग. १२	दिवसा शिंशपा वृक्षावर; रात्री सीतेशी संवाद
मार्ग. १३	अक्षकुमारादिकांबरोबर युद्ध.
मार्ग. १४	इन्द्रजितानें हनुमंतास बद्ध केला व लंकादहन
मार्ग. पौर्णिमा	हनुमान परत आला.
मार्ग. कृष्ण १-५	पांच दिवस रामदूतानीं प्रवास केला.
मार्ग. कृष्ण ६	मधुवनांत प्रवेश व त्याचा विध्वंस.
मार्ग. कृष्ण ७	रामदर्शन, चूडामणी देणे इत्यादी.
अष्टमी उत्तराफाल्गुनी	विजय मुहूर्तावर मध्यान्ह काळी सेनेसह रामप्रयाण.
अष्टमी - अमावास्या	सात दिवसांत समुद्रतीरी आगमन.

पौष. शुद्ध १-३	तीन दिवस सागरतीरावर निवास
पौष. शुद्ध ४	बिभीषण येऊन भेटला.
पौष. शुद्ध ५	समुद्रतरणाचा विचारविनिमय
षष्ठी - नवमी	रामचंद्रांचे प्रायोपवेशन व समुद्राची भेट इत्यादी.

स्कंदपुराणातील तिथिपत्र प्रस्तावनेत पृ.६९६ वर पाहावे. या दोन्ही पुराणांत शुकादी दूतांचे आगमन सुवेल पर्वतावर झाले आहे. मानसांत ते सेतुबंधनापूर्वीच आहे. दोन्ही पुराणांतील गणना अमावास्यांत मासाची आहे. संपातिभेट झाल्यापासून बरोबर एक महिन्यानें सेतुबंधनाचा उपाय समजला.

हिं. ***। जलनिधि रघुपति दूत बिचारी । तै मैनाक होहि श्रमहारी ॥१॥***

हिं. दो. ***। हनूमान तेहि परसा कर पुनि कीन्ह प्रनाम ॥***
॥ राम काजु कीन्हें बिनु मोहि कहाँ बिश्राम ॥१॥

म. ***। जलनिधि रघुपति-दूत-विचारीं। मैनाका तू हो श्रमहारी ॥९॥***

म. दो. ***। हनूमान कर लावी त्याला करी प्रणाम ॥***
॥ रामकार्य केल्या विना कुठला मज विश्राम ॥१॥

अर्थ : रघुपतीचा दूत आहे या विचाराने जलनिधी (मैनाकास म्हणाला कीं-) हे मैनाका! तू (रामदूताचे) श्रम हरण करणारा हो॥९॥ हनुमंताने त्याला (मैनाकाला) आपला (उजवा) हात लावला आणि प्रणाम केला (व सांगितले कीं) रामकार्य केल्याशिवाय मला कुठली विश्रांती ॥दो.१॥

टीका. चौ. ९(१) रघुपतिदूत - विचारीं - मानसांत येथें सागरानें मैनाकाला जी विनंती केली ती हनुमान वायुसुत आहे म्हणून नव्हे; रघुपतींचा दूत आहे या विचाराने केली. सागर रघुवंशातील सगरपुत्रानी निर्माण केलेला व हा कपी रघुपतिदूत, म्हणून आपुलकी वाटली. आपला विस्तार फार मोठा आहे, रघुपतिदूत दमला तर विश्रांती घेण्यास मधें स्थान नाही, व खाली पडला तर मरेल व रघुपतीचे कार्य होणार नाही इ. विचार करून शक्य ते साह्य करण्याचे ठरविले. **(क)** सागर मैनाकाकडे गेला व त्याला विनंती केली; तो जळाच्या वर आला व उंच वाढला. त्यावर सुंदर कंदमूलफळे होती, निर्मल जल, लतावृक्ष इ. होते, मैनाकाने हनुमंतास काय विनंती केली इत्यादी सर्व येथे अध्याहृत ठेवले आहे. **इतका संक्षेप मानसात इतर कोठेच केलेला नाही.** या संक्षेपानें हें दाखविलें कीं अधिक शब्द लिहिण्यास जितका वेळ लागला असता तितक्या काळांत मैनाक हनुमान भेट होऊन हनुमान इतके पुढे निघून गेले असते की नुसत्या विचारानें सुद्धा त्यांचे अनुगमन करतां आले नसते. **मनोजवत्वं सुचविलें.**

(२) मैनाका तू हो श्रमहारी - कोणाचे श्रम, कशासाठीं इ. सर्वाचा संक्षेप! पूर्वकाळीं

पर्वतांना पंख होते. ते इकडून तिकडे उडत जाऊ लागले तेव्हां सर्व लोक भयभीत झाले; हे पाहून इंद्राने आपल्या वज्राने त्यांचे पंख तोडून टाकण्यास सुरवात केली. ते पाहून वायूने मैनाकाला आणून दक्षिण सागरात लपवून ठेवला. याप्रमाणे मैनाकपर्वत या समुद्राचा आश्रित व वायूनें उपकृत केलेला होता. म्हणून सागरानें त्याला सांगितले की या वायुपुत्राला मध्यें विसावा, शुद्ध पाणी व फलमूलादी मिळेल अशी व्यवस्था तूं कर. वायुपुत्राची सेवा केल्यानें सागर व वायू हे दोघेही प्रसन्न होतील या विचारानें मैनाकपर्वत पाण्याच्या पृष्ठभागावर उंच उंच होत गेला तो इतका की हनुमंताला विश्रांती घेण्यासाठी उंच आकाशांतून खाली येण्याचे श्रम पडू नयेत व पुन्हा उड्डाण करण्यास पंचाईत पडू नये. (खूप उंच विमानतळा सारखेच!) तो हनुमंताच्या मार्गात आडवा आल्यासारखा वाढला त्यावर सुंदर जलाशय, भरपूर कंदमूळफळे, फुले, इत्यादी अपार सौंदर्य होते. (वा. रा. ५।१।१०,-७९ पहा. त्याचीं शिखरें आपल्या मार्गांत विघ्न करीत आहेत असे पाहून हनुमंताने ती आपल्या छातीच्या धक्कीनें उडवून दिली; तेव्हां विश्रांती घेऊन मग पुढे जाण्याबद्दल विनंती मैनाकानें केली आहे.

(३) येथे अशी **शंका** येते की ज्या सागरानें रघुपतिदूतासाठीं आश्रिताची मनधरणी केली त्यानें, रघुपतीनीं तीन दिवस निर्जल व्रतस्थ राहून प्रार्थना केली तरी, दर्शन सुद्धां का दिले नाही? **समाधान - 'रामदास रामाहुनि मोठे'** हे हनुमंताविषयीं सिद्ध करून दाखविण्याच्या प्रभूच्या इच्छेनेच हे घडले हे मुख्य कारण आहे. अधिक चर्चा सागर निग्रह प्रकरणात योग्य स्थळी केली आहे.

४. अध्यात्मपर अर्थ : सागर व मैनाक यांचे येथील आचरण आणि हनुमंताचे कार्य व उत्तर यावरून एक स्वाभाविक वस्तुस्थिती दिसून येते. अशावेळीं साधकानें कसे वागले पाहिजे हे येथील हनुमच्चरित्रावरून दिसतें - कळते. याविषयी स्वामीकृत **नरकूटक रामायणांत** (मराठी, अभिनव रामायण पहा.) लिहिले आहे ते श्लोकच देणे बरे. "नर परमार्थपंथि निघतांच सवेग अति। प्रथम सुहृद् विलंबिति सुबुद्धि ममत्वमति ॥४॥ जव न गणीच साधक विलोभन बंधुकृत। सुर भय लोभ विघ्न पथिं पाठविती बहुत॥ (हा सुरसा प्रसंग) सुरकृत विघ्न साधक विलंघित थोर यदा। असुर अनेक विघ्न करिती पथिं घोर सदा॥७॥ (सिंहिका विघ्न).

ज्यावेळी एखादा साधक तीव्रतम तळमळीनें परमार्थमार्गी लागून यमनियम व शमदमादि यांचे कडक पालन करूं लागतो, त्यावेळी **माता पिता, भाऊ, बहिणी, इष्टमित्र** इत्यादी मंडळी प्रेमानें, सद्बुद्धीनें, त्याच्यावरील त्यांच्या ममतेमुळें, त्याच्या मार्गांत अडथळे, प्रलोभनें निर्माण करून त्याला त्याच्या ध्येयापासून च्युत करण्याचा कसून प्रयत्न करीत असतात. अशा वेळी त्यांचा अपमान न करता, त्यांचा सन्मान करून; अत्यंत नम्रतेनें वागून आपला निश्चय ढळूं न देतां साधनतत्पर राहिले पाहिजे. हे पहिले

विघ्न फार विकट असते कारण **हे रत्नखचित सोन्याच्या बेड्यांसारखे असते. दुसरे विघ्न देवांचे** - इंद्रियदेवतांचे. यावेळी बुद्धी व बळ यांची पराकाष्ठा करून त्यांतून सुटले पाहिजे मग ते देवच साह्य करूं लागतील. सुरसाप्रसंग पहावा. **तिसरे सर्वांत मोठे विघ्न असुरांचे** -अहंकार, काम, क्रोध, मददंभादिकांचे. यांतून सुटणे तर फारच कठीण. सतत सावधान, बल, बुद्धी व भगवत्कृपा यांच्या योगानेच यांतून सुटणे शक्य आहे. या शत्रूंच्या नुसत्या छायेत जरी सापडला साधक तरी सुद्धां सुटणे कठीण आकाशगमनादी सिद्धी प्राप्त केलेल्यांनासुद्धा हे खेचून घेतात. पार्वती भ्रमसंदेहांच्या राक्षसाच्या छायेत होती तरि तिला रामभक्ति प्राप्त झाली नाही. हरि नामादिस्मरण इंद्रियमनोनिग्रह, व गुरुवचन निष्ठा या तीन गोष्टी जो सतत आनंदाने करीत राहील त्यालाच छायाग्रह (सिंहिका) व त्याच्या पूर्वीच्या दोन विघ्नांतून सुटतां येईल. हनुमान यांतून कसे सुटले पाहू या.

दोहा. (१) हनुमान कर लावी त्याला करी प्रणाम - उजव्या हातानें मैनाकाला स्पर्श करून सुचविले की तुम्ही समर्पण करणार आहांत ती सर्व अतिथिपूजा मी ग्रहण केली आहे. व मस्तक लववून प्रणाम केला. हस्तस्पर्श हा प्रणाम समजता येत नाही इतकेच नव्हे तर **एका हाताने प्रणाम करणे हा पूजापराध आहे** (रा.चं.पहा) **(क)** आनंद रामायणात वर्णन आहे की 'रामकार्ये न मे श्रमः' असे हनुमंताने सांगितल्यावर मैनाकानें विनविले आहे की 'स्वस्पर्शान् पावयस्व माम्' तुम्हीं आपल्या स्पर्शानें मला पावन करा. तेव्हां 'तथेति स्पृष्ठशिखरः कराग्रेण ययौ कपिः' ठीक आहे, असे म्हणून हाताच्या अग्राने त्याच्या शिखराला स्पर्श करून कपी पुढे गेला. डाव्या हाताचा स्पर्श पावन करणारा ठरणार नाही. **(ख) प्रणाम केला** - मस्तक लववून जसा सर्व वानरांना नमस्कार करून निघाला तसाच मस्तक लववून नमस्कार केला. सर्व कपिसेना आली तेव्हा त्या सर्वांनी रामचंद्राससुद्धां मस्तक लववून, नमवूनच प्रणाम केला आहे. (४।२२।२ पहा) एका हाताने प्रणाम केल्याचे मानसात एकही उदाहरण नाही. **ल. टे.** या दोह्याच्या पहिल्या चरणांत उच्चारात सुद्धां १२ मात्राच आहेत. त्याला स्पर्श करतानां हनुमान सत्त्वभावापन्न झाला व मैनाकाचीसुद्धां तशीच दशा झाली. कंठ दाटून आला.

(२) रामकार्य केल्याविना कुठला मज विश्राम - मानसातील या उत्तराची पुढील उत्तराशी तुलना करावी. **(क) आनंद रामायण** -'रामकार्ये न मे श्रमः' रामकार्यात मला श्रम नाहीत. **(ख) वाल्मीकी रा.** 'त्वरते कार्यकालोमे ह्यहश्च्व व्यतिवर्तते।। प्रतिज्ञा चमया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा' (५।१।१३१-३२) कार्याचा काळ निघून जात आहे, दिवस सुद्धां जात आहे, व मधे थांबणार नाही अशी प्रतिज्ञा करून मी वचन दिले आहे. **(ग) अध्यात्म रा.** 'गच्छतो रामकार्यार्थं भक्षणंमे कथं भवेत्।। विश्रामो वा कथं मे स्यात् गन्तव्यं त्वरितं मया' (५।१।३३) रामकार्यासाठी जात असतां मी (कांहीं) भक्षण

कसे करावे ? व मला विश्राम कसा घेतां येईल ? मला त्वरेने गेले पाहिजे. मानसातील उत्तर मानसातील हनुमंताला शोभेसेच आहे. 'रामकार्य केल्याविना कुठला मज विश्राम! किती सुटसुटीत, किती ओजस्वी व किती भावपूर्ण! याची सर वरील तिन्ही उत्तरांना नाही. **येथे दास्यभक्तिभावनेचा परमोच्च आदर्श उभा आहे.** हे छोटेसे उत्तर श्रोत्यांचे हृदय द्रवित करून त्यास स्तंभित करण्यास पुरेसे आहे.

विचार करावा - आम्हां साधकांना कधी नुसते असे वाटते का कीं रामप्रेमभक्ती, रामकृपा व पूर्ण समाधान प्राप्त झाल्याशिवाय विश्रांती घेणें बरे नाहीं. मनांत सुद्धां कधीं जागृतीतही असला विचार येत नाही! मग याच जन्मात समाधान कसे प्राप्त होईल ? रामकथाश्रवण करतानां दहा वाजले की आम्ही मौनानें जोराजोरानें वेदपठनास प्रारंभ करणार! जपाला बसलो की कुंभकर्णप्रिया माळ घालते व हातातली माळ तिच्या गळ्यांत पडते!

ल. टे. - हनुमंताने ही प्रतिज्ञा मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीला सकाळी केली. मार्गशीर्ष शुद्ध त्रयोदशीला सकाळी वृक्षांवर फळे पाहिली तेव्हां भूक लागली! तोपर्यंत फळे जणूं दिसलीच नाहीत! नंतर फळे खाल्ली. चतुर्दशीला लंकादहन केल्यावर पौर्णिमेच्या दिवशी सकाळी समुद्रात स्नानानें श्रमपरिहार! विश्रांती नाहीच! (दो. २६) आता दुसरे संकट! येथून लागोपाठ तीनवेळा स्त्रियांशीच प्रसंग येत आहे. **सुरसा, सिंहिका व लंकिनी ! हनुमान ब्रह्मचारी!**

हिं. *। जात पवनसुत देवन्ह देखा । जानैं कहुँ बल बुद्धि बिसेषा॥१॥*
। सुरसा नाम अहिन्ह कै माता । पठइन्हि आइ कही तेहिं बाता ॥२॥
। आजु सुरन्ह मोहि दीन्ह अहारा । सुनत बचन कह पवनकुमारा ॥३॥

म. *। देव पवनसुत जातां पाहुनि । जाणुं बुद्धि बल विशेष वांछुनि ॥१॥*
। सुरसा नाम सर्प जननीते । पाठविती येउनि ती वदते ॥२॥
। देव देति मज आज अहार । ऐकत वदला पवन कुमार ॥३॥

अर्थ : पवनसुताला जाताना पाहून त्याचे विशेष बल व बुद्धी पाहण्याच्या इच्छेनें देव सुरसा नावाच्या (अहि) सर्प-जननीला पाठविते झाले व ती येऊन म्हणाली।।१।। आज देवानीं मला आहार दिला आहे. हे ऐकतांच पवनकुमार म्हणाला कीं ।।३।।

टीका. चौ. १(१) देव - यानां दिव्य ज्ञानानें, दिव्य दृष्टीनें कळावयास हवे होते पण स्वार्थी असल्यानें विश्वास वाटेना की पवनसुत हे कार्य करूं शकेल; कारण की लंकेत प्रवेश करण्याची कोणत्याही देवाची छाती नव्हती! हनुमंताने जन्मताच दाखविलेला 'चण्डकर-मण्डल-ग्रास-कर्ता (वि.प) हा तडाखा देव विसरले! प्रभुदूत आहे हेही विसरले देव! **स्वार्थी व्यक्ती सदा सर्वांविषयींच साशंक!** (क) देवानीं कोठून पाहिले याविषयी चर्चा करण्याची आवश्यकता नाही कारण ते स्वर्गात बसून सुद्धां पाहूं

शकतात. सर्वांनी मिळून विचार करून पवनसुताची परीक्षा पाहण्याचा निश्चय केला. **(ख) जाणु बुद्धिबल विशेष वांछुनि** - रावणाच्या लंकेत जाऊन सीतेशी संभाषण करून परत येणे ही गोष्ट सर्व देवांना - वायुदेवालासुद्धां अशक्य वाटणारी; म्हणून परम अलौकिक शक्ती व परम दिव्य बुद्धी यांचा संगम असला तर कदाचित शक्यता वाटली. 'नाथ! वैर तों त्याशीं करणें! बुद्धि-बळे ज्या शक्य जिंकणे' (६।६।५).

चौ. २(१) सुरसा नाम सर्प जननीते पाठविती - हनुमंताचा तडाखा सर्व मुख्य मुख्य देवांना त्याच्या जन्मकाळींच कळला होता; वज्रानेसुद्धां नाश झाला नाही! अशाची परीक्षा पाहण्यास कोणी पुरुष (देव) आला असतां तर फक्त बळाचीच परीक्षा झाली असती आणि माकडाने देवांचा पराभव केला अशी अकीर्ती झाली असती व असह्य तडाखे खावे लागले असते ते शिवाय! म्हणून **एका स्त्रीला धाडली ब्रह्मचारी वीराची परीक्षा पाहण्यास.** राक्षस बलवान व मायावी तशीच सुरसा आहे व मेली तर सर्पांचीच जननी मरेल, देवांचे काहीच नुकसान नाही. शंकरांची समाधी भंग करण्यास परभारे मदनाला पाठविला **(क) सुरसा नावाची सर्पांची माता** असे स्पष्ट म्हटल्याने कद्रूचे ग्रहण करता येत नाही. 'नागाः काद्रवेयाः' 'सर्पेऽयोऽन्ये देवयोनयोऽमी द्वे, फणालाङ्गूलवतो नराकार सर्पस्य'. नाग व कद्रूचे मुलगे जे काद्रवेय ते मनुष्याकार असून त्यांना फणा व शेपटी असते. सुरसेचे मुलगे जे सर्प ते तसे नसून केवळ सर्पांसारखेच असतात. (अ.व्या.सु.) स्त्रीला पाठविली ही राजनीतिनिपुणता आहे.

चौ. ३(१) आज शब्दाने सुचविले की इतके दिवस आहारावाचून काढले. संपाति प्रसंगात आजचा प्रयोग याच अर्थाने केला आहे. (४।२७।२।४) **(क) पर्वताकार** जिवंत हनुमंताला ही आपला आहार म्हणत आहे त्याअर्थी राक्षसी रूपानें आली आहे हे ठरले. कपिमांस मनुष्यांनासुद्धा वर्ज्य आहे. देववर्गातील सुरसा मूळरूपाने येऊन असे म्हणाली असती तर ती परीक्षा पाहण्यासाठी आली आहे हे तत्काळ ओळखतां आले असते. नर व कपी हा राक्षसांचा आहार आहे. 'अमचा नर कपिभल्ल अहार हि' (६।८।९) असे रावणाच्या सचिवानीं म्हटले आहे. **(ख) ऐकत वदला पवन कुमार** -पवनसुत, पवनतनय, पवनकुमार हेच शब्द वापरले जात आहेत. सुचविले की तिला पावन करणार. **ऐकत** = ऐकताच. विचार करण्यास निमिषार्धही लागले नाही. घोर राक्षसी खाण्यास आलेली, देवांनी फार दिवसानी आहार दिला, कपी हा राक्षसांचा ईशनिर्मित आहार आहे म्हणून नाहीं म्हणणे अधर्म! तिचे भक्ष्य बनावे तर रामकार्य विघात होतो म्हणजे अत्यंत अधर्म घडतो! अशा धर्मसंकटांत असतांसुद्धां तत्काळ उत्तर देतात, असा हजरजबाबीपणा दिसला. 'तस्कर तितके माझें खाजें' (४।३) असे लंकिनी म्हणाली तेव्हा तिला मात्र ठोसा देऊन लोळवली आहे. देवानीं आज आहार दिला असे मात्र ती म्हणाली नाही. चोर म्हटल्यावर तो रक्षकाला मारण्यास का कमी करील? राक्षसी रूपानें रामकार्यात विघ्न करण्यास आली असतां तिच्या

म्हणण्यावर विश्वास ठेवण्याचीसुद्धां आवश्यकता नसताना पवनकुमार तिला 'माता' म्हणणार आहे. या गोष्टीवरून ठरते कीं ही कोण व कशासाठीं आली आहे हे रघुवीराचे स्मरण करून निघालेल्या रामदूताने जाणले आहे. रघुवीराची विद्यावीरता उपयोगी पडली. म्हणूनच पुढील उत्तर दिले. **परीक्षा घेण्यास आलेलीला परीक्षेसारखें उत्तर, तर चोर म्हणणारीला ठोसा!**

हिं । राम काजु करि फिरि मैं आवौं । सीता कइ सुधि प्रभुहि सुनावौं ॥४॥
। तब तवे बदन पैठिहउँ आई । सत्य कहउँ मोहि जान दे माई ॥५॥
। कवनेहुँ जतन देइ नहि जाना । ग्रससि न मोहि कहेउ हनुमाना ॥६॥
म. । रामकार्य मी करून येइन । सीताशुद्धी प्रभुला देइन ॥४॥
। येउन तव वदनांत शिरेनहि । माइ! जाउंदे वदतो सत्यहि ॥५॥
। कुण्याहि यत्ने जाउं देइ ना । हनुमान् वदला मला ग्रससि ना ॥६॥

अर्थ : मी रामकार्य करून परत येईन (आणि) सीतेचा शोध प्रभूला देईन (सांगेन) ॥४॥ आणि (पुन्हा) येऊन तुझ्या मुखात नक्की शिरेन, हे मी सत्य सांगतो माते! मला जाऊं दे॥५॥ कोणत्याही यत्नानें (उपायानें) ती काहीं जाऊं देत नाही (असे पाहतांच) हनुमान म्हणाला की तूं मला कां नाही गिळीत? ('तूं मला गिळू शकणार नाहीस,' हा गूढार्थ आहे) ॥६॥

टीका. चौ. ४(१) या चौपाईवरून ठरते की आपण परत येऊ अशी पूर्ण खात्री पवनसुतास आहे. प्रयाणाच्या वेळी झालेला हर्ष हे बाह्यकारण आहे पण ते मुख्य नाही. प्रभूनी दिलेली रामनामांकित मुद्रिका, व 'विविधा सीता सांत्वन करणे! वदुनि विरह बल वेगें वळणे' (४।२३।११) ही मिळालेली आज्ञा व कानात सांगितलेल्या गोष्टी हे मुख्य कारण आहे. कारण रामाज्ञा व रामाची इच्छा भंग करील असा जगात कोणी नाही हे हनुमान चांगले जाणतो. **(क) प्रभुला** - भाव हा आहे की देवानीं तुला माझा देह आहार दिला असला तरी देवाचेही देव, 'सुरगुरुं' (मं.श्लो) असे जे प्रभु त्यांच्या आज्ञा पालन करणे व त्यांचे कार्य करणें हे पहिले कर्तव्य आहे. ते करीपर्यंत हा देह माझा नाही व त्यामुळें तो मी आज तुला देऊं शकत नाही.

चौ.५(१) येउनि तव वदनांत शिरेनहि - या चौपाईवरून नक्की ठरतें की हिला देवानीं परीक्षा घेण्यासाठी पाठविली आहे हे रामदूताने निःसंशय जाणले आहे. कारण फार दिवसांची क्षुधित अति विशाल राक्षसी हा भविष्याचा वायदा मुळीच मानणार नाही व कितीही शपथा घेतल्या तरी विश्वास ठेवणार नाही, व पुढे आलेले भक्ष्य जाऊं देणार नाही हे ८।१० वर्षांचे पोरसुद्धा सांगू शकेल. या उत्तराने हनुमंताने तिला सुचविले की तू राक्षसी नाहीस व देवांनी तुला कशासाठी पाठविली आहे हे मी ओळखले आहे. पुढील चौपाईतील 'मला ग्रससि ना?' हा प्रश्नसुद्धां हीच सूचना

देतो. (क) **'येइन तव वदनांत शिरेन हि'** - प्रभुकार्य केले म्हणजे मग हा देह तुझा होऊं शकेल. प्रभूला सर्व हकीगत सांगून मी परत येईन मग तू तोंड उघड व मी नक्कीं (=हि) तुझ्या तोंडात शिरेन तुला मुळीच फसवणार नाही, हे मी सत्य सांगतो. रामदूत खोटे बोलत नाहीत हे तुला माझा आहार देणाऱ्या देवांनाही माहीत आहे. इतके सांगून सुद्धा बाजूस सरत नाही असे पाहिले तेव्हां तिला **'माई'**= माई = माता असे म्हटले. येथे महावीर हनुमंताच्या विनयाची पराकाष्ठा झाली. 'जननीसम जाणति परनारी' हे संतलक्षण प्रत्यक्ष दिसले. हे नाते जोडण्यात विश्वास बसावा हा हेतू आहे. भाव हा कीं तुला फसविणें म्हणजे स्वतःच्या मातेला फसविण्यासारखे आहे. **(ख)** याप्रमाणे हनुमंतानें साम व दान (लोभ दाखविणे) या दोन साधनांचा उपयोग केला. माता म्हटल्याने व कश्यपपत्नी आहे हे जाणून दंड व भेद यांचा उपयोग केला नाही. येथे प्रसंगावधान, वाक्पटुता, निर्भयपणा, सरलता, नम्रता इत्यादी अनेक गुण दिसून आले.

चौ.६(१) कुण्याहि यत्नें जाउं देइना - यापूर्वी योजलेले उपाय वर दाखविलेच. शिवाय हे सांगितले असेल की रामकार्य होऊं देणे म्हणजे देवांवरसुद्धां उपकार आहेत; रामकार्य साधल्यानें देवकार्य साधणार आहे. असे असतां तूं रामकार्यांत विघ्न करीत आहेस म्हणजे तुला माझा आहार देऊन तुझ्यावर उपकार करणाऱ्या देवांच्या कार्यांतच तू विघ्न करीत आहेस हा कृतघ्नपणा आहे इत्यादी सांगितल्यावरसुद्धां मार्ग अडवून बसली आहे असे पाहून शेवटचा उपाय योजला. आतापर्यंत नुसत्या बुद्धिबलाचाच उपयोग केला! पण आता त्याला देहबलाची जोड देणार. **नुसत्या बुद्धिचातुर्याला व शास्त्राच्या पापपुण्याच्या बडबडीला कोण विचारतो? बाहुबल, तेज, पराक्रम पाहिजेच त्याशिवाय गुंड, असुर, खल वठणीवर येत नाहीत. (क) मला ग्रससि ना?** जाऊं देत नाहीस तर मग मला गिळून तरी टाक; कां नाही गिळीत? गीळ की एकदां. मला तूं कशी काय गिळतेस हे एकदा पाहू दे तरी. भाव हा कीं मी रामकार्य करण्यास जाणारा रामदूत असल्यानें तूं मला गिळू शकणार नाहीस.

हिं. ***। जोजन भरि तेहिं बदनु पसारा । कपि तनु कीन्ह दुगुन बिस्तारा ॥७॥***
। सोरह जोजन मुख तेहि ठयऊ । तुरत पवनसुत बत्तिस भयऊ ॥८॥
। जस जस सुरसा बदन बढावा । तासु दून कपि रूप देखावा ॥९॥
। सत जोजन तेहि आनन कीन्हा । अति लघुरूप पवनसुत लीन्हा ॥१०॥
। बदन पइठि पुनि बाहेर आवा । मागा बिदा ताहि सिरु नावा ॥११॥

म. ***। योजन भर ती वक्त्रा पसरी । निज तनु कपि ही द्विगुण विस्तरी ॥७॥***
। षोडश योजन ती करि आनन । होइ पवनसुत बत्तिस तत्क्षण ॥८॥
। वाढवि सुरसा मुखा जस जसें । द्विगुण रूप दाखवी कपि तसें ॥९॥

। ती शत योजन वदन निज करी । अति लघुरूपा पवन सुत धरी ॥१०॥
। मुखि शिरूनि बाहेर निसटला । आज्ञा मागे नमी शिर तिला ॥११॥

अर्थ : तिने आपले तोंड एक योजनभर पसरले तेव्हां कपीनें आपल्या शरीराचा विस्तार दुप्पट (दोन योजने) केला ॥७॥ तिने आपले तोंड सोळा योजनें केले तेव्हां पवनसुतानें आपला देह बत्तीस योजने केला॥८॥ सुरसेनें आपले मुख जस जसें वाढविले तस तसा कपीनें आपला देह त्याच्या दुप्पट करून दाखविला॥९॥ तिनें आपले तोंड शंभर योजने केलें तेव्हां पवनसुताने अति लघु रूप धारण केले॥१०॥ व तिच्या मुखांत शिरून बाहेर पडला आणि तिला मस्तक नमवून आज्ञा मागितली ॥११॥

टीका. ७-८(१) योजनभर ती वक्त्रा पसरी. तिने आपले तोंड एक योजनाचे केले. यावरून हनुमंताचा देह अर्ध्या योजन लांबीचा होता असे ठरते. हनुमान उडत असता त्याची जी छाया जलात पडली होती ती दहा योजने रुंदीची व तीस योजने लांबीची होती (वा. रा. ५।१।७६) **"दशयोजन विस्तिर्णा त्रिंशत् योजनमायता॥ छाया वानर सिंहस्य जले चारुतराऽभवत्॥"** यावरून अर्धे योजन उंची (लांबी) कमीच ठरेल. तिने तोंड पसरले पण खाण्यासाठीं अंगावर धावली नाही. **'करुनि घोर चीत्कार अति धावे मुख वासून'** (कुंभकर्ण ६।७०) सुरसेला मुख वाढवावयाचे आहे व हनुमंतास देह वाढवावयाचा आहे. एक योजन तोंड झाल्यावर त्या मानानें शरीर होणार पण तोंडानें गिळावयाचा म्हणून तोंडाचे प्रमाण सांगतात. हनुमंताला गिळण्याची तिची इच्छा नाहीं व तिला ठार मारण्याची कपीची इच्छा नाही. **(क)** हनुमंत दोन योजनांचा होतांच ती चार, सहा, आठ योजने न होता एकदम १६ योजने मुखाची झाली. कपीची चपळता किती टिकते हे पाहण्याचा यांत हेतू आहे. हनुमान झाला बत्तीस योजने देहाचा. आता ही दुपटीची चढाओढ थांबली.

चौ. ९-१०-११(१) वाढवि सुरसा... दाखवी कपि तसे हनुमान बत्तीस झाल्यावर तिनें दुप्पट मोठे तोंड न करतां कपीपेक्षा थोडे मोठे करावे व त्याच्या दुप्पट कपीनें बनावे असे सुरू झाले पण या आवृत्त्या जास्त होणे शक्य नाही. कारण तिने शंभर योजने तोंड केले. त्यापूर्वी कपी शंभरांपेक्षा काही कमी असला पाहिजे व तो कपिदेह तिने पूर्वी वाढविलेल्याच्या दुप्पट असणार म्हणजे सुरसेने मधे फक्त एकदांच वाढविले असणार. **(क) ती शत योजन वदन निज करी** -तेव्हां कपीने विचार केला की अशा चढाओढीचा अंत कधीच लागणार नाही म्हणून चटकन एकदम अगदी लहान म्हणजे मशकाएवढा बनला व शिरला तिच्या त्या मुखांत व पडला कानाच्या भोकातून बाहेर. **(ख) कानातून म्हणण्याचे कारण** हे की तोंड, दोन नाकपुड्या व दोन कान अशी पांच द्वारे असतात व हात दोन असतात. आंत शिरल्यावर दातखिळी बसवली की राहिली चार द्वारें; त्यांतील नाकांची दोन एका हाताने बंद केली तरी कोणते तरी एक कर्णद्वार

उघडे राहणारच. शंभर योजने मुखाची ही द्वारे निदान १।२ योजने तरी मोठी असणार व त्यांतून एक डास बाहेर पडला तर त्याचा स्पर्श समजणें सुद्धां शक्य नाही. 'मुख कानां नाकाच्या वाटे। निसटुनि पळति भल्ल कपि' (६।६) कुंभकर्ण रणमदाने धुंद झाला होता म्हणून तोंड, कान व नाक यांतून त्याने गिळलेले मोठेमोठे कपी बाहेर पडत होते. कुंभकर्णाचे मुख योजनभरसुद्धा नव्हते. **(ग) 'आज्ञा मागे-** बाहेर पडून पूर्वीच्या एवढें रूप घेतले व विचारले की आईसाहेब! आता आहे का जाण्यास परवानगी ? मस्तक नमवून नमस्कार केला, कारण तिला एकदा माता म्हटले आहे. आता तीपण आशीर्वाद देणारच.

हिं. । मोहि सुरन्ह जेहि लागि पठावा । बुधिबल मरमु तोर मैं पावा ॥१२॥
हिं. दो. । राम काजु सब करिहहु तुम्ह बल बुद्धि निधान॥
॥ आसिष देइ गई सो हरषि चलेउ हनुमान॥२॥

म. । प्रेषित मजसि सुरानीं ज्यास्तव । कळलें मति-बल-मर्म मला तव ॥१२॥
म. दो. । रामकार्य साधाल सब तुम्हिं बल-बुद्धि-निधान॥
॥ आशिस देउन गेली हर्षित गत हनुमान ॥२॥

अर्थ : देवानीं मला ज्यासाठीं पाठविली ते तुझ्या बळाचे व बुद्धीचे मर्म मला कळले ॥१२॥ तुम्ही सर्व रामकार्य साधाल; कारण कीं तुम्हीं बल व बुद्धी यांचे निधान आहात. ती (असां) आशीर्वाद देऊन आनंदानें गेली व हनुमान हर्षानें (पुढें निघून गेला।।दो.।।२।।

टीका. चौ. १२(१) प्रेषित मजसि सुरानी ज्यास्तव - येथें सुरसेनें आपली बाजू स्पष्ट करून सांगितली. देवांच्या आज्ञेनें तुझी परीक्षा पाहण्यासाठी मला हे सर्व नाटक करावे लागले; असे सुचवून तिने आपल्यावरील रामकार्यविघ्नकारिणी, रामभक्तविरोधिनी इ. आरोप, दोष असे धुऊन टाकले. **(क)** येथे तव (तोर) असे **एकवचन आहे** ते वानरदेहाकडे पाहून नकळत आनंदाच्या भरांत तोंडातून निघून गेले. पण पुढील दोह्यांत बहुवचन वापरून तिने आपली पूज्य भावना व्यक्त केली आहे. **सूचना** - मानसातील या हनुमच्चरित्रांत बहुदा एकवचनच कवीनी वापरले आहे; कारण की वक्ते शंकर आहेत व हनुमान त्यांचाच अवतार आहे.

दो. (१) रामकार्य साधाल सब - हा आशीर्वाद तिने दिला. हे एकच रामकार्य साधाल असे नव्हे तर राम जे जे कार्य तुम्हाला मांगतील ते ते तुम्ही सिद्धीस न्याल हे 'सब' शब्दाने सुचविले. 'कठिणकोण जगि कार्य असें कीं। तात! तुम्हा जे ना करवे कीं' (४।३०।५) असे जांबवंताने आधीच म्हटले त्याला दुजोरा मिळाला. तसेच 'पवनतनय बल पवनसमान हि। मति विवेक विज्ञान निधानहि' (४।३०।४) या जांबवंताच्या वचनाप्रमाणे सुरसाही म्हणाली की 'तुम्ही बल बुद्धि-निधान' **(क) तिसऱ्या चरणांत**

उच्चारांत सुद्धां **१२ मात्राच आहेत.** यानें दाखविलें कीं ती हनुमंताविषयीच्या आदरानें व आश्चर्यानें स्तंभित होऊन गेली. **ल. ठे.** या प्रकरणात हनुमंताला हा तिसऱ्यावेळीं हर्ष झाला; कार्य सफल होणार - **ऋक्षेश जांबवंताला जे हनुमंताचे मर्म सहज समजले, ते समजण्यास देवानां अशा प्रकारे परीक्षा घ्यावी लागली!** जांबवान ब्रह्मदेवाचा अंशावतार व हे स्वार्थी संशयी देव!

हिं. ***। निसिचरि एक सिंधु महुँ रहई । करि माया नभु के खग गहई ॥१॥***
। जीव जंतु जे गगन उडाहीं। जल बिलोकि तिन्ह कै परिछाहीं ॥२॥
। गहइ छाँह सक सो न उडाई । एहि बिधि सदा गगनचर खाई ॥३॥

म. ***। वसे सिंधुमधिं एक निशाचरि । ती मायेने नभग खगां धरि ॥१॥***
। जीव जंतु जे उडती गगनी । पडछाया जळिं पडती बघुनी ॥२॥
। छाया धरते, उडुं न शकति ते । सदा गगनचर असे भक्षिते ॥३॥

अर्थ : त्या सागरात एक निशाचरी राक्षसी राहते. ती आपल्या मायेनें (त्या) आकाशांतून जाणाऱ्या (नभग) खगांना (पक्ष्यांना वगैरे) धरते।।१।। जे जीव जंतू आकाशांत उडतात त्यांच्या पडछाया पाण्यांत पडतात त्या पाहून ।।२।। ती छाया पकडते व त्यामुळें त्यांना उडता येणे अशक्य होते; अशा रीतीने ती आकाशांतून जाणाऱ्यांना नेहमी खाते ।।३।।

टीका. चौ. १(१) एक निशाचरि या निशाचरीचे नांव येथें किंवा पुढे दिले नाही. सुरसा, लंकिनी व त्रिजटा ही नांवे दिली आहेत. या तिघी कपटी, पापी नाहीत हे उघड दिसते. पण ही निशाचरी अनेक जीवांची हत्या कपटानें (मायेने) करते म्हणून हिच्या **नांवाचा उच्चार टाळला.** कपटी, पापी, रामविरोधी असणाऱ्याच्या नावाचा उच्चार करूं नये ही मर्यादा पाळल्याची उदाहरणे प्रत्येक काण्डात आहेत. **'कपटी पापी यांचे नांव घेणे नको' हे 'प्रकरण** प्रस्तावनेत (पृ. ४९५) पाहावे. **(क)** हिचे नांव **सिंहिका** ही राहूची माता. इच्छेप्रमाणे रूप घेणारी व छाया आकर्षण करून जीवांना पकडून खाणारी कपटी दुष्ट होती. ही सागराच्या जलांत गुप्त राहणारी जलचर; सुरसा स्वर्गातली म्हणजे नभचर, नभवासी व लंकिनी स्थलवासी आहे. म्हणजेच **नभ-जल-भू-वासी अशा कोणाही जीवांकडून परमार्थमार्गांत विघ्ने येण्याचा संभव असतो हे दाखविले. (ख)** निशिचरि **एका** नाम लंकिनी, (४।२) 'त्रिजटा नाम राक्षसी **एका** (११।१) व येथें 'वसे सिंधुमधि **एक** निशाचरि' असे म्हटले आहे. या तिघां बरोबर 'एक' शब्दाचा उपयोग केला आहे पण 'सुरसा नाम सर्प जननीते' यांत एक शब्द नाही, कारण कद्रू ही दुसरी सर्पांची माता आहे. या तिघींसारख्या दुसऱ्या कोणी नाहीत, म्हणून एक = अद्वितीय हा अर्थ सुचविला आहे. यांच्यासारख्या याच. लंकिनी तर लंकेसारख्या अद्वितीय नगरीची अधिदेवता, लंका नगरीच. त्रिजटा राक्षसी असून 'रामचरणरत

निगुण विवेका' (११।१) अशी फक्त एकच व सागरांत गुप्त राहून छाया ग्रहण करून जीवांना भक्षण करणारी सिंहिका एकच. **(ग) नभग खगां** = हिंदी नभ के खग. हा पुनरुक्तिवदाभास अलंकार अनुवादांत सहज साधला आहे. अर्थ- आकाशांतून जात असलेले (=नभग) खग = पक्षी यानांच ती पकडू शकते; जमिनीवर किंवा वृक्षांवर बसलेल्या खगांना ती पकडू शकत नाही. **दुसरा अर्थ** आकाशांतून जाणारे व आकाशांतून जाणारे पक्षी असा आहे. हनुमान पक्षी = खग नाही पण नभग = आकाशातून जात आहे व त्याला पकडण्याचा प्रयत्न करणार आहे हे सुचविले.

चौ. २-३(१) कशी व केव्हां पकडते हे यात सांगितले. मोठे जीव किंवा अगदी क्षुद्र, लहान प्राणी, जंतू इत्यादी कोणी असोत छाया पाण्यांत पडलेली तिने पाहिली की तिने त्याला पकडलाच म्हणून समजावे - या उल्लेखानें सुचविले की ज्या युक्तीनें हनुमान सुरसा विघ्नातून सुटला ती युक्ती येथे उपयोगी पडण्यासारखी नाही. मशका एवढा लहान झाला किंवा शंभर योजने विशाल झाला तरी ती पकडणारच. **(ग) गगनचर** = आकाशगामी, आकाशातून जाणारे कोणीही प्राणी. 'सिंहिका नाम सा घोरा जलमध्ये स्थिता सदा।। आकाशगामिनां छायां आकृष्याकृष्य भक्षयेत्(अ.रा.)

हिं. ***। सोइ छल हनूमान कहँ कीन्हा । तासु कपटु कपि तुरतहि चीन्हा ।।४।।***
। ताहि मारि मारुतसुत बीरा । बारिधि पार गयउ मतिधीरा ।।५।।

म. ***। हनुमंतासि तसा छल ती करि । कपि जाणे तत्कपट शीघ्र परि ।।४।।***
। तिज मारुनि मारुतसुत वीर । गत वारिधी - पार मतिधीर ।।५।।

अर्थ : तसेच कपट तिने हनुमंताशीही केले परंतु (परि) कपीने तिचे कपट (तत्कपट) ताबडतोब जाणले - ओळखले।।४।। तिला मारून वीर मारुतसुत (मारुती) धीरमती सागराच्या पार गेला ।।५।।

टीका. चौ. ४(१) हनुमंतासि तसा छल ती करि - ज्या राक्षसी मायेच्या बळावर छाया ओढून प्राण्यांना पकडीत असे, त्याच मायेच्या बळावर तिने हनुमंतास ओढण्यास प्रारंभ केला. गती कुंठित झाली; पुढें जाता येईच ना पण आपण समुद्राच्या जलाकडे आकर्षिले जात आहोत असे हनुमंतास दिसून आले परंतु याचे कारण काय, कोण, कोठे आहे हे तत्काळ ध्यानांत आले. 'कालनेमि कलि कपट-निधान। नाम समर्थ सुमति हनुमान' (१।२७।८) रामनाम कपटाचा नाश करते. रामनाम कोरलेली, चिदानंदमय, रामकरमुद्रिका कपीच्या मुखात आहे मग कपट ओळखण्यास वेळ तो किती लागणार ? पण ही मुद्रिका मुखात नव्हती त्यावेळी याच कपीला रावणाने केलेले कपट ओळखता आले नाही (लं. का.) आणि कालनेमीने रचलेली माया खरी वाटली इत्यादी अनेक प्रसंग लं. काण्डात आहेत. याप्रमाणे अन्वय व्यतिरेकानी ठरले की **हा रामकरमुद्रिकेचा प्रभाव आहे.**

चौ. ५(१) तिज मारुनि - तिला कशी मारली याविषयी मतभेद आहेत म्हणून येथें स्पष्ट सांगितलेले नाही. तिच्या तोंडात शिरून हृदयांत जाऊन नखांनी तिचे काळीज फाडण्याचे विस्तृत वर्णन वा. रा. ५।१।१७५-१९४ या श्लोकांत आहे. लाथ मारून ठार केल्याचा उल्लेख अ.रा. आहे. **(क)** अशा दुर्धर मायावी राक्षसीला स्वपराक्रमानें मारली म्हणून **वीर**; अशा दुर्धर प्रसंगात न डगमगता प्रसंगावधान राखले म्हणून **धीर** बुद्धीच्या चातुर्यानें वीर्याचा उपयोग धैर्यानें केला म्हणून **मतिधीर** म्हटले. **(ख)** मारुतसुत - ज्याच्यावाचून किंवा जो वाढला असता मरण येते तो मारुत; त्याचाच हा पुत्र त्याच्यासारखाच! या शब्दानें सुचविले की सूक्ष्मरूपानें तिच्या हृदयांत शिरला व तेथें इतका वाढला की तिचा प्राण कोंडला गेला व ती मेली तेव्हां तिचें विदारण करून बाहेर आला हनुमान. **(ग) ल.टे.** सागरलंघनात **आकाशगमनसिद्धि** स्पष्ट दिसली. सुरसा प्रसंगात **महिमा** (आकारानें मोठे होणे) व **अणिमा** (लहान होणे) या दोन सिद्धी स्पष्ट दिसल्या व त्यांचा येथें पुन्हा उपयोग केला. आठशें मैलांचा सागर लंघून या तीन विघ्नांतून सुटून सागरपार आल्यावर भूकतहान मुळीच नाही याने **क्षुधातृषा** जय दिसला. आता लंकादुर्गाच्या बाहेरचे सागरतीराजवळील वन पहा:-

हिं. ***। तहाँ जाइ देखी बन सोभा । गुंजत चंचरीक मधुलोभा ।।६।।***
। नाना तरु फल फूल सुहाए। खग मृग बृंद देखि मन भाए ।।७।।
। सैल बिसाल देखि एक आगे । ता पर धाइ चढ़ेउ भय त्यागें ।।८।।

म. ***। जाउन तिथे बघे वन शोभे । गुंजति चंचरीक मधु-लोभें।।६।।***
। नाना तरु फल फूल सुशोभन । खगमृगवृंदां बघत रमे मन ।।७।।
। पुढें एक गिरि विशाल पाहुनि । त्यावर निर्भय चढला धाउनि ।।८।।

अर्थ : तेथे (सागरतीरावर) गेल्यावर वनशोभा दिसूं लागली; मधाच्या (मकरंदाच्या) लोभानें भ्रमर गुंजारव करीत आहेत ।।६।। नाना प्रकारचे सुंदर (सुशोभन) वृक्ष, सुंदर फळे, सुंदर फुले आणि पक्ष्यांचे व पशूंचे समुदाय पाहून मन रमले ।।७।। (पण थांबला नाही की फळे भक्षण केली नाहीत) समोरच एक विशाल पर्वत दिसला तेव्हां हनुमान धावत जाऊन त्याच्यावर निर्भयपणे चढला।।८।।

टीका चौ. ६-७(१) लंकेजवळील समुद्रतीराला असलेल्या वनाचे वर्णन या दोन चौपायांत आहे. हनुमान तीरावर उतरल्यावर प्रथम त्यास जे दिसले ते व पुढे जाता जाता ज्या क्रमानें दिसले तो क्रम येथें वर्णिला आहे. इतर ठिकाणी 'सुंदर वन कुसुमित अति शोभे । गुंजति मधुपनिकर मधुलोभे', 'सरसि सरोज विटप वनिं फुलले। गुंजति मंजु मधुप रसभुलले' याप्रमाणे आधी फुलांचा उल्लेख करून मग भ्रमरगुंजनाचा उल्लेख पाहिजे होता. पण मारुतीला प्रथम वन दिसले; दूर असल्यामुळे फळे फुले दिसली

माहीत. जरा पुढे गेल्यावर भ्रमरांचा गुंजारव कानी येऊ लागला. आणखी पुढे जातांच **नाना तरु ओळखतां आले. नंतर फळे दिसूं लागली. जरा पुढें जातांच फुले दिसूं लागली. वनात शिरताच पक्षी व नंतर पशू दिसले (क) बघत रमे मन-** हे सर्व पाहून मनाला आनंद झाला. पण त्या वनांतील पत्रें, पुष्पें, फळें यांना हात सुद्धां लावला नाही. किंवा वनातील शीतल जल पिऊन शीतल छायेला विश्रांतीसाठी बसला नाही हनुमान! 'रामकार्य केल्याविना कुठला मज विश्राम' (१). प्रथम पर्वत दिसला नाही पण ते वन ओलांडून जातांच :-

चौ. ८(१) पुढे एक गिरि विशाल - अजून लंका दिसली नाही. हा जो पर्वत दिसला त्याच्या मागल्या बाजूस, त्याच्यापेक्षां कमी उंच अशा शिखरावर लंका आहे. हा पर्वत कोणता हे हनुमंतास माहीत नाही म्हणून 'एक गिरि' म्हटले. समुद्राच्या पलीकडे' लंका आहे असे संपाती म्हणाला होता; म्हणून लंका शोधीत हिंडत आहे. **(क) चढला धाउनि** - हा पर्वत इतका उंच आहे की **'उडुनी चढे सलील तयावर** (१।५) असे टुणकन उडी मारून सहज चढता आले नाही, धावत धावत चढला हनुमान. **(ख) निर्भय** - रावणासारख्या दुष्ट राक्षसाच्या, शत्रूच्या राजधानीजवळ एकटा कपी आलेला. कपी - राक्षसांचे भक्ष्य; ज्या डोंगरावर चढला तेथे शत्रूचे पुष्कळ बलाढ्य संरक्षक असणार हे गृहीत धरलेच पाहिजे. हे सर्व जाणून, कोणी कितीही बलाढ्य वीर असता तरी सावधपणे इकडे तिकडे टेहळणी करीत, कानोसा घेत, हळूहळू चढला असता. पण हनुमान सरळ धावत चढला. एखाद्या नेहमींच्या परिचित डोंगरावर एखादे मोठे माकड जसे धवत, उड्या मारीत चढेल तसा रामदूत कपि चढला. तेथे शत्रु असले तर काय करावयाचे इत्यादि शंकासुद्धा मनांत आली नाही; असा अगदीं निर्भयपणे लढला; इतकाच अर्थ येथे आहे. **(ग)** या शिखरावर प्रत्यक्ष काळाला रावणाने पहारेकरी ठेवला होता असे म्हणतात. त्यामुळे इतर संरक्षक कोणी नव्हते; पण या गोष्टी हनुमंतास माहीत नाहीत. हा **त्रिकूट** पर्वत आहे व हनुमान चढला ते त्याचे **सुवेल** नांवाचे **शिखर** आहे. यावर फारच मोठी सपाटी असून सर्व कपिसेना या सुवेल पर्वतावरच उतरणार आहे व पुढील सर्व लढाया या शिखरावरच होणार आहेत. यावरून हा पर्वत व त्याच्यावरील डोंगरसपाटी किती विशाल असेल याची कल्पना करावी. हनुमान निर्भयपणे चढला हे ऐकून **उमेला थोडे आश्चर्य वाटले** म्हणून शंकर सांगतात --

हिं. ***। उमा न कछु कपि कै अधिकाई । प्रभु प्रताप जो कालहि खाई ॥९॥***
। गिरि पर चढि लंका तेहिं देखी । कहि न जाइ अति दुर्ग बिसेषी ॥१०॥
। अति उतंग जलनिधि चहु पासा । कनक कोट कर परम प्रकासा ॥११॥

म. ***। उमे ! कपिसि हे अधिक न काई । प्रभू प्रताप हि काळा खाई ॥९॥***
। गिरिवर चढतां लंका देखे । वदवेना अति दुर्ग विशेषें ॥१०॥
। अति उत्तुंग, समुद्र सभोंवति । कनककोट भा परमा पाडति ॥११॥

अर्थ : उमे ! यांत कपीची कांही विशेषता (आधिक्य, नवल) नाही; हा प्रभूचा प्रताप आहे; तो काळाला खाऊन टाकील ।।९।। पर्वतावर चढल्यावर लंका दृष्टीस पडली व ती अतिविशेष दुर्गम (दुर्ग) दिसली, दुर्गमतेचे वर्णन करतां येत नाही।।१०।। (एकतर) अति उत्तुंग आहे (अतिउंच) त्यात सभोंवती सागर आहे आणि (त्यांतही) सोन्याचे कोट अति प्रकाश पाडीत आहेत।।११।।

टीका. चौ. ९(१) कपिसी हे अधिक न काई - काई = काही. ही साधी गोष्ट आहे यात आश्चर्य मानण्यासारखे विशेष काहीं नाही. प्रभूच्या प्रतापाने वाटेल तो असा निर्भय होऊ शकेल. कारण की प्रभूचा प्रताप काळाला खाऊन टाकण्यास समर्थ आहे. **'प्रभूप्रतापे खगपतिसि खाइल सुलघू व्याल'** (१६) असे हनुमान पुढे म्हणत आहे. **'प्रभावे हि तव जाळिल वडवाग्निस खलु तूल'** (३३) असे हनुमंतानेच श्री रघुनाथास सांगितले आहे. प्रभूच्या प्रतापाचे नुसते स्मरण करणाऱ्यांकडूनसुद्धां अचाट, अतर्क्य पराक्रम घडले आहेत. येथें तर प्रभूचा संरक्षक वरदहस्त (पाणि) मस्तकावर, रामकर मुद्रिका मुखांत प्रभूंनी सांगितलेले हितगुज कानांत! मग कपी निर्भयपणे चढला तर नवल काय ? **ल. टे.** रामकृपेची आणखी प्रतीती म्हणजे हनुमान तीरावर उतरल्यापासून सूर्यास्त होऊन गेल्यावर सुद्धां या बाजूला दुर्गाच्या बाहेर कोणी फिरकला नाही, कीं हनुमान अति उत्तुंग सुवेल शिखरावरून भर दोन प्रहरी लंकेची टेहळणी करीत असता व वानर रूपांत असून, त्याला पाहून खाण्यासाठी कोणी राक्षस आले नाहीत. परंतु कपिसैन्य सागरतीरावर उतरल्यावर या वनात फळे वगैरे खात असता त्यांस कुठें कुठें राक्षस भेटले आहेत! (६।५।७-८ पहा).

चौ. १०-११-(१) अति विशेष दुर्ग - अशी तीन विशेषणे लंकेला लावण्याची तीन कारणे पुढील (११व्या) चौपाईत आहेत. सुवेल पर्वतावर चढल्यावर सभोवार दृष्टी फिरविली तेव्हा एका बाजूस लंका दृष्टीस पडली! पाहिल्याबरोबर हनुमंतासारख्यास सुद्धां काय वाटले पहा. **(क)** लंका अति उत्तुंग अशा पर्वतशिखरावर असल्यामुळे तेथें चढून जाणे **दुर्ग** = दुर्गम -कठीण. सभोंवती अपार सागर **म्हणून अति दुर्ग; 'खंदक सिंधु गभीर अति चारि दिशांस तदीय! कनककोट मणिखचित दृढ रचना अवर्णनीय'** (१।१७८ रा.) एवढें असून सुद्धां कनककोट सोन्याची रत्नजडित तटबंदी आहे **त्यामुळें विशेष अति दुर्ग दिसली. (ख) कनककोट भा परमा पाडति** सोन्याचे कोट रत्नखचित असल्यानें त्यांचा परम प्रकाश पडत आहे. 'विचित्र मणिकृत' हे कारण पुढील छंदात सांगितले आहे. भा = प्रकाश

हिं. छं. । कनककोट बिचित्र मनि कृत सुंदरायतना घना ।
।। चउहट्ट हट्ट सुबट्ट बीथीं चारु पुर बहु बिधि बना ।।
। गज बाजि खच्चर निकर पदचर रथबरूथन्हि को गनै ।
।। बहुरूप निसिचर जूथ अतिबल सेन बरनत नहिं बनै ।।१।।

म. छं. ***। कनक-कोट विचित्र मणिकृत सुंदरायतनें घनें ।***
। चौहाट हाट सुवाट वीथी चारु पुर बहुपरिं बने ।
। गज वाजि खेचर-निकर पदचर रथ वरूथ न गणवती ।
॥ बहुरूप निशिचर-जूथ अतिबल वर्णि कटकें कवण तीं ॥१॥

अर्थ : तो सोन्याचा कोट चित्रविचित्र रत्नांनी जडलेला असल्याने रमणीय (विचित्र) दिसत आहे. (आत) सुंदर आयतने (घरे, वाडे, महाल) अगदीं घनदाट आहेत. नगरांत चव्हाटे, बाजार (हाट), उत्तम रस्ते (राजमार्ग, सुवाट), बोळ (वीथी) इत्यादी सुंदर आहेत. असे ते नगर विविध प्रकारे सुंदर बनलेले आहे. हत्ती घोडे खेचरे यांचे तांडे (निकर) आणि पायदळं व रथ यांचे समूह इतके आहेत की त्यांची गणती करवत नाही. नाना रूपांच्या राक्षसांच्या झुंडीच्या झुंडी असून त्या अति बलवान आहेत. त्या अति बलवंत (चतुरंगिणी) सेनेचे वर्णन कोण करणार!।छं१॥

टीका. चरण १-२(१) ल.टे.चारी बाजूंनी गंभीर सागरानें वेष्टित किल्ल्याला **'जंजिरा' असे म्हणतात.** लंका दुर्गाचे अगदी क्षुद्र, कलियुगातले प्रतीक - नमुना - पाहणे असेल तर मुरुडजंजिरा गावाजवळ असलेला **जंजिरा किल्ला पाहावा.** हा किल्ला सर करण्याचा प्रयत्न शिवाजीच्या काळात व पेशवाईत अनेक वेळा केला गेला पण तो किल्ला अजिंक्य, अभेद्य ठरला. आत अगदी गोडेपाणी, तलाव, राजवाडा व अगदी दाट वस्ती आहे. तेथें राहणारे लोक हबशी-शिद्दी मुसलमान, काळेकुट्ट राकट आहेत. तट एवढा रुंद आहे की वरच्या भागावरून मोटार सहज फिरविता येईल. मुलुकमैदान तोफेच्या जोडीची एक मोठी तोफ आहे. सभोवती गंभीर सागर आहे. गलबतात बसून सभोवती हिंडून सुद्धां असलेला एकच दरवाजा दृष्टीस पडत नाही. **हा किल्ला बांधणाऱ्यांनी बहुधा लंकेचे वर्णन डोळ्यांपुढे ठेवले असावे असे वाटते! (क)** हिंदीतील दुसऱ्या चरणांत हट्ट, बट्ट वगैरे जोडाक्षरे अति ओज निर्माण करण्यासाठीं मुद्दाम बनविलेली आहेत. मानसांत इतर ठिकाणीं हेच शब्द चौहट, चउहट, हाट, बाट असेच वापरलेले आहेत. अशाच रीतीने लंकाकाण्डात युद्धवर्णनात जोडाक्षरे मुद्दाम वापरली आहेत, ती जुन्या वा प्रचलित हिंदी भाषेत नाहीत. **(ख)** कोट रत्नखचित सोन्याचा आहे म्हणून सांगितले पण आयतने (घरे, वाडे इ.) कशाची होती हे येथे सांगितले नाही, तरी ती सुद्धां सुवर्णाचीच होती. 'त्यास पुन्हा मय दानव सजवित। **रत्नजडित कांचनगृह अगणित'** (१।१७८।६) यापुढील दोन चौपाया मुद्दाम पाहाव्या.

चरण ३-४(१) तिसऱ्या चरणात चतुरंगिणी सेनेचे वर्णन आहे. हत्तीस्वार, घोडेस्वार, रथी व पायदळ अगणित आहेत हे सांगितले. **(क) बहुरूपनिशिचर** = नाना रूपांचे राक्षस, 'विकटानन, विशाल, भयकारी'. अति उंच, अति धिप्पाड, अति लठ्ठ, मोठमोठे कान, ओठ, पोट इ. असलेले. अतिकाय, महोदर, वज्रदंष्ट्र इ. नावे असे वैशिष्ट्य

सूचकच आहेत. **(ख) दुर्गसंपत्ति** - (अग्नि पुराणे) 'षण्णामेकतमं दुर्गं तत्र कृत्वा वसेब्दली।। धनुर्दुर्गं महीदुर्गं, नरदुर्गं तथैव च ।।४।। **वार्क्ष चैवाम्बुदुर्गं** च गिरिदुर्गं च भार्गव!।। सर्वोत्तमं शैल दुर्गं अभेद्यं चान्यभेदनम् ।।५।। असे सहा प्रकारचे दुर्ग असूं शकतात. **मा. पी. मध्ये** टीकाकारांनी भ्रमाने गिरिदुर्ग व शैलदुर्ग भिन्न मानल्यामुळें सातांचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांनी दिलेला श्लोक (महा.भा.) अशुद्ध आहे म्हणून येथें दिला नाहीं व धन्वदुर्ग वगैरेचे अर्थ अविश्वसनीय वाटतात. **ल. टे.** या सहा प्रकारांपैकी एकतरी दुर्ग करून राजानें रहावे पण शैलदुर्ग सर्वांत उत्तम असे या श्लोकांत सांगितले आहे. शैलदुर्ग = गिरिदुर्ग. येथे हनुमंतास **तीन दुर्ग अगदी स्पष्ट दिसले** १ उत्तुंग पर्वतावर आहे तो **गिरिदुर्ग,** अभेद्य तटबंदी आहे, तो दुर्ग, २ चतुरंगिणी सेना अगणित आहे तो **नरदुर्ग**, ३ सभोंवती सागर आहे तो **अंबु = जल-दुर्ग.** अधिक विस्तार अनावश्यक वाटतो.

हिं. छं. ***। बन बाग उपवन बाटिका सर कूप बापी सोहहीं ।***
।। नर नाग सुर गंधर्व कन्या रूप मुनि मन मोहहीं ।।
। कहुँ माल देह बिसाल सैल समान अतिबल गर्जहीं ।।
। नाना अखारेन्ह भिरहिं बहु बिधि एक एकन्ह तर्जहीं ।।२।।

मं. छं. ***। वन बाग उपवन वाटिका सर कूप वापी शोभती ।***
। नर-नाग-सुर-गंधर्व-कन्यारूपिं मुनि मन मोहती ।।
। सम शैल मल्ल विशाल तनु कोठे बली अति गर्जती ।
।। नाना अखाडीं भिडति बहुपरिं एकमेकां तर्जती ।।२।।

अर्थ : वन, बाग, उपवन, पुष्पवाटिका, तलाव, आड (कूप), विहिरी (वापी) शोभत आहेत. मनुष्य, नाग, देव, गंधर्व इत्यादींच्या कन्यांचे रूप मुनींच्या मनाला (सुद्धां) मोहित करणारे आहे. कुठें कुठें शैलासारखे विशाल देह असलेले अति बलवान (बली) मल्ल अति गर्जना करीत आहेत व निरनिराळ्या अनेक आखाड्यांत एकमेकांशी नाना प्रकारें भिडून (झोंबून) एकमेकांस दटावीत आहेत।।२।।

टीका. चरण १-२(१) वन = अरण्य, कानन; **बाग** = उद्यान, **उपवन** = कृत्रिम वन; **वाटिका** = पुष्पवाटिका, असे अर्थभेद असल्याने पुनरुक्ती दोष नाही. **(क)** नरनागसुरगंधर्वकन्या-**'देव यक्ष गंधर्व नर किन्नर नाग -कुमारि ।। जिंकि वरी निजभुजबळें बहुसुंदर वर नारि'** (१।१८२) अशा रीतीने यांना लंकेत आणल्या आहेत. (ख) लंकेत मुनी कोठले अशी शंका येण्यासारखी आहे. म्हणूनच या कन्यांचे रूप मुनींच्या मनाला सुद्धां मोहित करणारे (करण्यासारखे) आहे असा अर्थ वर आधींच दिला आहे. लंकेत मुनी नाहीत हे हनुमंतास माहीत आहे.

चरण ३-४ (१) कोठें शब्दानें सुचविले की फार नाहीत. कुठें कुठें तालमीच्या आखाड्यांत उघड्यावर कुस्त्या खेळत असलेले दिसले. **(क) शैलसम** असले तरी हनुमान स्वर्णशैलाभदेह आहे. हे आता एकमेकांस दटावीत असले तरी हनुमंताकडून मारले जातील. **ल. टे.** या छंदाच्या पूर्वार्धापर्यंत लंकेतील विविध सौंदर्य वर्णन करीत आले त्या शृंगार रसाची परिसमाप्ती सुंदरींच्या अद्भुत सौंदर्याचे वर्णन करून केली. या दोन चरणांत वीररसात्मक वर्णन केले. पुढील छंदात भयानक, रौद्र, बीभत्स व शांतरस आहेत.

*हि. छं. । **करि जतन भट कोटिन्ह बिकट तन नगर चहुँ दिसि रच्छहीं ।***
*॥ **कहुँ महिष मानुष धेनु खर अज खल निसाचर भच्छहीं ॥***
*। **एहि लागि तुलसीदास इन्हकी कथा कछु एक है कही ।***
*॥ **रघुबीर सर तीरथ सरीरन्हि त्यागि गति पैहहिं सही ॥३॥***

*म. छं. । **अति झटुनि भट कोटी विकट तनु नगर चौदिशिं रक्षिती ।***
*॥ **कोठें महिष नर धेनु खर अज खल निशाचर भक्षिती ॥***
*। **यांच्या कथेसी कांहि तुलसीदास यास्तव कथित कीं ।***
*॥ **रघुवीर-शर-तीर्थी त्यजुनि तनु पावतिल गति सत्य कीं ॥३॥***

अर्थ : अति विक्राळ देहाचे कोट्यवधी योद्धे चारी बाजूंनी नगरीचे अति झटून रक्षण करीत आहेत. कुठें कुठें दुष्ट राक्षस म्हशी, रेडे, माणसे, गाई, गाढवे, शेळ्या यांना मारत आहेत, (असे दिसले) तुलसीदास म्हणतात की यांची कथा कांही थोडी सांगण्याचसाठीं सांगितली की हे सर्व रघुवीरबाणरूपी तीर्थात देहत्याग करून गती (मोक्ष) पावणार आहेत हे सत्य आहे ॥ छं.३ ॥

टीका. (१) पहिल्या चरणांत 'ट' अक्षराच्या आवृत्तीनें उच्चारातसुद्धां भयानक रस आहे. **विकट** = विक्राळ असे कोट्यवधी राक्षस रौद्र रसाचे जनक आहेत. **(क)** सर्व देव ज्याच्या बंदीत आहेत, वारा सुद्धां जेथे कोणाला किंवा लतावृक्षांना त्रास देऊं शकत नाही त्या 'विशेष अतिदुर्गम' लंकादुर्गाचे दक्षतेने रक्षण करावे लागत आहे! **चोराला नेहमी साशंक व सावध रहावे लागते.** 'परद्रोहि की निर्भय वसती' (७।११२।२) याची सत्यता येथे दाखविली. **(ख) कोठे** = तुरळक तुरळक, जिवंत पशूंना व माणसांना खाणारे राक्षस आहेत हे सुचविले; या चरणात बीभत्स रस आहे. **(ग)** या अशा खलांचे वर्णन कां केले ते सांगतात. हे सर्व खरोखरच रघुवीराच्या बाणरूपी तीर्थात देहत्याग करणार आहेत आणि त्यामुळे यांना मुनिदुर्लभ गती, कैवल्यमोक्ष मिळणार आहे. याने सुचविले की आज जरी दुष्ट, अधर्मी असले तरी पूर्वी यानीं अनंत पुण्याचा संचय पुष्कळ केला असला पाहिजे. म्हणून थेडेसे वर्णन केले. **(घ)** हनुमान-

रामबाणासारखाच आता असल्यानें रघुवीरशर = हनुमान; हें कवीनीं ध्वनीत केले आहे; आणि सुचविले आहे की यांतील पुष्कळांना हनुमंताच्या हातूनच गती मिळणार आहे. **'श्रीराम आणि सद्गति देणें'** प्रकरण प्रस्तावनेंत (पृ.-५५५) पाहावें.

सागर-लंघन प्रकरण समाप्त.

"लंकाप्रवेश कपिनें केला" प्रकरण (दो. ३ - दो. ८)

हिं. दो. । पुर रखवारे देखि बहु कपि मन कीन्ह बिचार ॥
॥ अति लघु रूप धरौं निसि नगर करौं पइसार ॥३॥

म. दो. । पुररक्षक बहु पाहुनी कपि चिंती चित्तांत ॥
॥ अति लघु रूपा घेउनी शिरूं रात्रि नगरांत ॥३॥

अर्थ : पुररक्षक पुष्कळ आहेत असे पाहून कपीनें मनांत विचार केला की अति लहान रूप घेऊन रात्रीच्या वेळीच नगरात प्रवेश करूं ।।दो. ३।।

टीका. पूर्वार्ध - (१) सीतेची भेट घेणें हे मुख्य रामकार्य आहे व ते गुप्तपणेच करणे भाग आहे. हे कार्य होईपर्यंत प्रगट व्हावयाचे नाही व गुप्तहेराचे काम करावयाचे आहे. शत्रूशी लढाईच करावयाची असती तर असा विचार करीत बसण्याचे कारण नव्हते. आधी प्रगट झाल्यास सीतेची भेट घेणे अशक्य केले जाईल हे जाणून कार्यसिद्धीसाठीं घेतलेली ही सावधगिरी आहे. (वा. रा. ५।२।३१-४५ पहा.)

उत्तरार्ध - या स्वाभाविक वानररूपानें गुप्तपणे शिरता येणार नाही; कारण संरक्षक फार व सावध आहेत. लघुरूप घेऊन सुद्धां भागणार नाही अति लघुरूपच घेतले पाहिजे, व अति लघुरूप सुद्धां दिवसा उपयोगी पडणार नाही असे वाटले म्हणून रात्री प्रवेश करण्याचे ठरविले. (क) अति लघुरूप घेऊनच सुरसाविजय केला, अति लघुरूपानेंच सिंहिकेच्या पोटात प्रवेश केला, व आता तिसऱ्या वेळी अति लघुरूप घेणार आहे. सूर्यास्तापर्यंत वेळ कसा व कुठे काढला याविषयी वा. रा. सुद्धां विशेष खुलासा नाही. मांजराच्या एवढा होऊन सूर्यास्ताची वाट पाहत राहिला इतकेंच तेथें म्हटलें आहे. हनुमंताने सुवेल पर्वतावर राहून एवढी टेहळणी केली तरी त्याला लंकेतील कोट्यवधी राक्षसांपैकी कोणीही पाहिला नाही हा एक चमत्कारच झाला. किती लघुरूप घेतले ते सांगतात:-

हिं. । मसक समान रूप कपि धरी । लंकहि चलेउ सुमिरि नरहरी ॥१॥
। नाम लंकिनी एक निसिचरी । सो कह चलेसि मोहि निंदरी ॥२॥

म. । मशक-समान रूप कपि धरी । लंके निघे स्मरुनि नरहरी ॥१॥
। निशिचरि एका नाम लंकिनी । म्हणे जासि मज अपमानुनी ॥२॥

अर्थ : (हनुमान) मशकाएवढें (चिलटाएवढें) कपिरूप घेता झाला आणि नरहरीचे स्मरण करून लंकेत जाण्यास निघाला ।।१।। लंकिनी नांवाची एक निशाचरी म्हणाली की, माझा अनादर अपमान करून चाललास काय? (कोण तूं, कोठे चाललास चोरून, कशासाठीं?) ।।२।। (अन्वय - मशकसमान कपिरूप धरी).

टीका. चौ. १(१) मशकरूप धरि असें म्हटलें नाही. 'विप्ररूपधर पवनसुत आला' (७।१ रा) 'विप्ररूप कपि जाइ घेउनी' (४।१।६) 'ऐकवि वचना विप्र बनोनी.' (५।६।५). जेथें विप्र बनून गेले हनुमान 'तेथें विप्रसमान' म्हटले नाही. म्हणून मशक बनून गेले, असे म्हणता येत नाही. **मशक-समान** = मशकाइतके. खगांमधे अति लघु मशक आहे. 'आपणादि खग बहु मशकान्त। गगनीं उडती पावति नान्त' (७।९१।५). असें गरुडास म्हटले आहे. मशक = चिलट, मच्छर, (४।१७।८ पहा.) **(क) लंके निघे** - सुवेल पर्वतावरून लंकेच्या बाजूस खाली उतरून लंकेत प्रवेश करण्यासाठी चिलटासारखा लहान कपी चालला. **(ख) स्मरुनि नरहरी** - **'माया मनुष्यं हरिम्'** असे याच काण्डाच्या मंगलाचरणांत रघुपतीस म्हटले असल्यानें रामस्मरण करून निघाला असेच म्हटलें पाहिजे. नरसिंहाचे स्मरण केले इ. तर्क विसंगत व अनावश्यक आहेत. **ल.टे.** रामप्रभूचे स्मरण करून निघाला पण **निघताना हर्ष झाला नाही. त्याचा परिणाम पुढें दिसतोच.** पूर्वी कृपानिधान, रघुनाथ व रघुवीर अशा भिन्न भावनांनी स्मरण केले तीन प्रसंगी. तसेच येथें 'निशिचर करि वरूथ मृगराजः। त्रातु सदानो....' (३।११।६) या भावनेनें नर-हरि रामाचे स्मरण केले कारण की लंकेत जाताना किंवा गेल्यावर निशिचर करि वरूथांची, राक्षसरूपी हत्तींच्या कळपांची, गाठ पडणारच केव्हां तरी; व त्यावेळी मृगराज बनावे लागणारच.

सूचना - या चौपाईच्या दोन्ही चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. भाव आश्चर्याचा आहे. हनुमंतासारख्या तेज प्रतापबुद्धिबलसीमा असलेल्या महारुद्राला लंकेत शिरण्यास जातानां मशका एवढें लहान रूप घ्यावें लागले व नरहरी रामाचे स्मरण करावे लागले! यानें सुचविलें कीं लंकारक्षकांची संख्या, बल, विशालता, सावधानता व कर्तव्य दक्षता इत्यादी आश्चर्यकारक आहेत. **(क)** चिलटाइतका लहान बनून रात्रीच्या वेळी गुप्तपणे प्रवेश करण्यास जात असलेल्या **हनुमंताच्या गतीचा भंग होणार हे दुसऱ्या चरणांतील मात्रान्यूनतेनें होणाऱ्या गतिभंगानें सुचविले.**

चौ.२(१) निशिचरि एका नाम लंकिनी - येथें निशिंचरी शब्द यथार्थ आहे. तिला रात्रीं उत्तम रीतीनें हिंडता फिरता येते. ही लंकेची अधिष्ठात्री देवताच आहे. **'तत्र लंकापुरी साक्षात् राक्षसी वेषधारिणी'** (अ.रा.) विचारल्याशिवाय, लंकापुरीला नमन केल्याशिवाय, चोरासारखा फसवून जात होता म्हणून म्हणाली **'जासि मज अपमानुनी?' येथें सुचविले कीं ज्या नगरीत, ग्रामांत वगैरे प्रवेश करावयाचा असेल तेथील ग्रामदेवतेला वंदन न केल्यास विघ्ने येण्याचा संभव असतो. वि. सूचना** -स्वतः लंकानगरदेवी लंकिनी असून, राजा निशाचर, दुष्ट असल्यानें तिला आवडत नाही; तरी तिला राक्षसी बनावे लागले व लंकादेवी असून राजाज्ञेचे पालन डोळ्यात तेल घालून असे करीत आहे कीं मशका एवढ्या लहान प्राण्याला रात्रीं सुद्धां चोरून लंकेत प्रवेश करतां येत नाही. (क) इकडे आमच्या निधर्मी स्वराज्यातील गुप्त संरक्षक दलाची (C.I.D ची) दक्षता

आश्चर्य आहे की या राष्ट्राचा एक महाशत्रू हैद्राबादेतून निघून, दिवसाढवळ्या, मुंबईसारख्या महानगरीच्या विमानतळावरून आपल्या सर्व जडजवाहिरासह विमानांत बसून पाकिस्तानात पळून जातो आणि आमच्या गुप्त संरक्षक दलाला त्याची दादही लागत नाही!

वि. ल. टे. पारमार्थिक योग - रहस्य - सुरसा, सिंहिका व लंकिनी या तिन्ही स्त्रियाच; पण तिघीनीही सागरलंघन व सीताभेट-दर्शन कार्यात विरोध केला. यांत अध्यात्मपर, पारमार्थिक रहस्य व योगरहस्य आहे. त्यांचे उद्घाटन करण्यासाठी 'लंकादेवी' हे इतर रामायणांत दिलेले नांव न देता **'लंकिनी' हे नांव व 'नरहरी -स्मरण'** यांचा उल्लेख जाणून बुजून करून ठेवला आहे. येथे **विहंगममार्गाचे निदर्शन केलेले** आहे. त्यांचे थोडक्यात अवलोकन करूं -

१ मनुष्य-शरीरांत अद्‌भुत अचाट **शक्ती** आहे तिला **कुंडलिनीं** म्हणतात. ही जोंपर्यंत सुप्तावस्थेंत असते तोपर्यंत त्या शक्तीचें ज्ञान साधकाला नसतें व तो हनुमंतासारखा निष्क्रिय होऊन स्वस्थ बसलेला असतो. **मोहमहासागर** उल्लंघन करून **देहरूपी लंकादुर्गांत सहस्रारचक्ररूपी अशोकवनांत** गुप्त ठेवलेल्या **शक्तिसीतेचा** व भक्ती जानकीचा पत्ता लागला तरी साधकाचा **विवेकरूपी हनुमान** अग्रसर होत नाही **(क) जांबवंत सद्गुरू** ज्यावेळीं त्या कुंडलिनी शक्तीला जागृत व क्रियाशील करतात त्याचवेळीं तो ताडकन उठून कार्यास लागतो. त्यांत प्रथम प्रेमळ सुहृदांचे विघ्न येतें ते पूर्वी मैनाक प्रसंगाने दाखविले आहे. दुसरे विघ्न सुरसा.

२ **सुरसा** - सु-रसा **'विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः॥ रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते '** (भ. गी) विवेक हनुमंतानें कंदमूल फलादिकांचा व विश्रांतीचा त्याग केला खरा पण शुद्ध, सात्त्विक विषयांची आसक्ती (सु-शुद्ध, रस - आसक्ती) सुटली असें तेवढ्यानें म्हणता येत नाही. सात्त्विक, धार्मिक विषयांची, पुण्य संपादन करण्याची **वगैरे जी आसक्ती तीच सु-रसा आहे.** इंद्रियांचे देव या सात्त्विक विषयासक्तिरूपी सुरसेला प्रेरणा देऊन परीक्षा पाहण्यासाठी पाठवितात, पुढे करतात. ती सांगते की इंद्रियांना दुर्बल करून काय परमार्थ साधणार आहे? देवांनी ज्या इंद्रियांना जो आहार निर्माण केला आहे तो त्यांना न दिला तर अधर्म घडतो, पाप लागते. या सुरसा-वृत्तीला जिंकण्यास बुद्धिबल व देहबल या दोहोंचा उपयोग करावा लागतो. हे विघ्न ओलांडले तरच साधकाचा विवेकरूपी हनुमान विहंगममार्गानें जाऊन शांती व भक्ती यांना भेटूं शकतो. **'शुको विहंगमः प्रोक्तो वामदेवः पिपीलिका'** (वराह पु. ४।३६) **'विहंगम मार्गें फळासि गाठी पडे। पिपीलिका मार्गें हळुहळू घडे'** (दा. बो.) **'आकाशमार्गी' गुप्तपंथ। योगी जाणती समर्थ ।** (दा. बो.) या मार्गानें लवकर पोचतां येते (क) पण सु-रसा जय करण्यास रघुवीर कृपा व्हावी लागते. म्हणून सतत रघुवीराचे धनुर्धारी रामाचे, ध्यान व मुखांत रामनामरूपी मुद्रिका पाहिजे. मुद्रिकेवर नाम दुसऱ्यानें कोरलेले असते,

तसा राममंत्र सद्गुरूपासून मिळालेला पाहिजे. 'मुद्रिका कृपानिधानानें दिली व कानांत काही सांगितले' या मानसातील उल्लेखावरून काय ते मर्म समजावे. हनुमंताला मिळालेली मुद्रिका चिदानंदमय, चेतन आहे. म्हणजेच **सचेतन असलेला राममंत्र गुरूकडून मिळाला असला पाहिजे,** हे नक्की ठरले.

(३) सात्त्विक विषयासक्तिरूपी जी सुरसा तिला जिंकल्यावर साधक अतिवेगानें मोहमहासागर लंघन करण्यास पुढे सरसावतो तों या विहंगममार्गानें जाण्याऱ्या जीवाला तमोगुणीवृत्तिरूपी सिंहिका आकर्षण करून त्याची गती थांबविते. हिला तर ठारच मारली पाहिजे. पण हे करण्यास शक्ती, धृती, मती, परम विरती इत्यादी अनेक सद्गुणांचे बळ लागते. या वृत्तीचें काळीज = मर्म म्हणजे अज्ञान आहे. हें आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्यानेंच नष्ट होऊं शकतें. सुषुम्ना पंथरूपी आकाश मार्गात अनाहत चक्ररूपी हृदयात प्रवेश करून तेथे आत्मज्योतीचे दर्शन झाल्यानें अज्ञान थोडे दूर होते. **'पद्मकोषप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखं॥ अधोनिष्ठ्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि वर्तते॥ तस्यमध्ये वन्हिशिखा अणियोर्ध्वा व्यवस्थिता॥ तस्याः शिखायाः मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः''** (नारायण. उ. १३।२) **द्रष्टव्यः श्रोतव्यः : मन्तव्यः : निदिध्यासितव्यः** याप्रमाणे अज्ञान-**अविद्या रूपी छायाग्रहाचे सिंहिकेचे निकंदन केल्या शिवाय विवेक मारुती मोहसागराच्या परतीराला जाऊं शकत नाहीं.** याप्रमाणें अनाहत चक्रात अविद्येचा नाश करून मोहसागराच्या पार गेल्यावर (विशुद्धि चक्रात गेल्यावर) वनशोभा, भृंग गुंजारव, फलपुष्प इ. जे दिसले त्याचे ग्रहण हनुमंताने केले नाही. याचा अर्थच हा की विविध सिद्धी पुढे येतात. **'ऋद्धि सिद्धि बहु दे बा! धाडुनि! मतिला प्रलोभ दाविति येउनि'** (७।११८।७) त्या सिद्धींना जो बळी पडणार नाही तोच साधक अति उंच कडा असलेल्या त्रिकूट गिरीच्या शिखरावर पोचूं शकतो. (ज्ञानदेवी अ. ६ पहा) हे स्थान, जेथे इडापिंगला सुषुम्ना यांचा संगम होतो तें, भ्रूमध्याच्या ठिकाणी दाखविले जाते. आता प्रत्यक्ष लंकानगरांतच प्रवेश करावयाचा आहे- (मस्तकांत). त्याच्या सभोवती अभेद्य असा दुर्गाचा तट आहे. मुख्य द्वारावर (जें सहज दिसतें) रक्षक आहेत; आणि द्वारांतून जाण्याच्या अतिसूक्ष्म मार्गात म्हणजे आज्ञाचक्राच्या मध्यभागी सूक्ष्मरंध्रात लंका नगरीची देवी आज्ञाचक्रातील **लाकिनीं शक्ती,** बसलेली असते ती दिसत नाही. येथील देवता अर्धनारीनटेश्वर असून त्यांची शक्ती **लाकिनी** (लंकिनी) पहाऱ्यावर असते. (रावण शिवभक्त आहे हे लक्षात असावे, अहंकाराची देवता रुद्रच आहे व रावण अहंकार आहे). नाथमहाराज म्हणतात की आज्ञाचक्रांत प्रवेश करताना मोठमोठे हठयोगी हात टेकतात व अभ्यास सोडून देतात. जो गुरुभक्त असेल व ज्याच्यावर सद्गुरूची पूर्णकृपा असेल, (हराचे प्रत्यक्ष रूप म्हणजेच सद्गुरू) तोच आज्ञाचक्रातून प्रवेश करून आंत जाऊ शकतो. तुलसी दासांच्या गुरूंचें नांव नरहरी होते. हनुमान नरहरी स्मरण करून निघाले आहेत. **'वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं**

शंकर रूपिणम्' 'शिवः एव गुरुः साक्षात् गुरुःएव शिवःस्वयम्' या चक्राचे देव शिव अर्धनारीनटेश्वरच आहेत. म्हणून तुलसीदासानीं श्लेषात्मक नरहरी शब्द वापरला! हे पाहून आश्चर्य वाटेल!

(४) येथे लंका दुर्गाची देवी **लाकिनी = लंकिनी** अत्यंत जागरूक आहे. ती प्रवेशाचे द्वार अडवून बसलेली आहे व चटकन दिसत नाही. लेच्यापेच्या साधकाला ती आत जाऊं देत नाहीं. हिला जो जिंकील तोच आत शिरून पुढील कार्य करू शकतो. हिला एका धडकीनें जो लोळवील त्याच्यावर ही प्रसन्न होते. तिची जेव्हा खात्री होईल कीं साधक रामदूत संत आहे, व भक्तिजानकीच्या शोधास जात आहे, तेव्हां ती प्रसन्न होऊन आशीर्वाद देईल.

(५) जांबवंताने जागृती दिली व हनुमान कार्यास प्रवृत्त झाला ते **कुंडलिनी जागृत व क्रियाशील होणें.** १. नंतर महेंद्रपर्वतावर आला ते पृथ्वीतत्त्वाचे **मूलाधार चक्र.** २ मैनाक पर्वत समुद्राच्या जलातून वर आला व त्याला हनुमंताने स्पर्श केला. ते जलतत्त्वाचे **स्वाधिष्ठान चक्र.** ३ सुरसा अति क्षुधा लागलेली हनुमंतास भक्षण करण्यास मधे आली ते अग्नितत्त्वाचे **मणिपूर चक्र.** त्याचा भेद करून हनुमान पुढे गेला हे तिच्या मुखात शिरून बाहेर पडण्याने सुचविले. अग्नि सर्वभक्षक आहे. ४ छायाग्रह सिंहिका वायुतत्त्वाचे **अनाहत चक्र,** याचाही भेद सुचविला आहेच. ५ सागरतीरावरील सुंदर वन, हे **विशुद्धिचक्र,** आकाशतत्त्वाचे; त्यात शिरून पुढे हनुमान गेला, त्याचाही भेद सुचविला. तेथे मारुती अडकला असता तर त्रिकूट शिखरावर जाऊ शकला नसता. मारुतीला मुख्य प्राण असे समर्थांनी म्हटले आहे. अनाहत चक्रांत कुंडलिनी शिरली की तिला प्राण = मारुत ही संज्ञा प्राप्त होतेच. मानसांत सुद्धां छायाग्रहसंबंधातच मारुतसुत म्हटले आहे. 'तेवेळी कुंडलिनी हे भाष जाये। मारुत ऐसें नाम होये' (ज्ञा.अ. ६।३०१). ६. **आज्ञाचक्र** - शंकरदेव व लाकिनी देवी. **लाकिनीचे सादृश दाखविण्यासाटीं मानसांत मुद्दाम लंकिनी म्हटलें.** इतर रामायणात 'लंका'च म्हटलें आहे व मानसांतही पुढें हिला लंका म्हणणार आहेतच. याप्रमाणें सहा चक्रांतून जावे तेव्हां मस्तकरूपी लंकापुरीत मुख्य प्राणाला-मारुतीला प्रवेश करता येतो. याप्रमाणे सद्गुरुकडून चेतनराममंत्रोपदेश मिळाल्यापासून आज्ञाचक्रापर्यंत जाऊन पोचण्याचा विहंगम मार्गाचा योगाभ्यासक्रम येथवर दाखविला. आज्ञाचक्र भेदन कसे करावे लागते याची प्रत्यक्ष प्रतीती आतां पाहावी.

हिं. *। जानेहि नहीं मरमु सठ मोरा । मोर अहार जहाँ, लगि चोरा ॥३॥*
। मुठिका एक महा कपि हनी । रुधिर बमत धरनी ढ़नमनी ॥४॥

म. *। जाणसि ना शठ मर्मा माझे । तस्कर तितके माझें खाजे ॥३॥*
। मारी मुष्टि महा कपि बळे । रुधिर वमत धरणीं कोसळे ॥४॥

अर्थ : रे शठा ! तूं माझें मर्म जाणत नाहींस काय? (लंकेत शिरणारे) जे चोर असतात ते सगळे माझे भक्ष्य (खाजें) आहेत (समजलास?) ॥३॥ महा कपीनें एक ठोसा (डाव्या हातानें) जोरानें लगावला त्याबरोबर ती रक्त ओकत धरणीवर कोसळली. धाडकन पडली ॥४॥

टीका. चौ. ३(१) शठ - कवीनी हनुमंताला उद्देशून लंकिनीच्या मुखात 'शठ' शष्द कसा घातला असे वाटून बिचकण्याचे कारण नाही. शठ शब्दात येथे श्लेष आहे; दोन अर्थ आहेत; लबाड, धूर्त, कपटी, दुर्जन हा एक अर्थ; हा लंकिनीच्या मुखांत योग्यच आहे. कोणी कितीही मोठा असला तरी तो जर दुसऱ्यांच्या नगरांत, घरांत चोरून शिरूं लागला तर त्याला संरक्षकानी शठ म्हणणे व शिक्षा करणे अगदी योग्यच आहे. **सरळपणा सोडला की मोठ्यांना सुद्धां अपमान सहन करावा लागतो. (क) दुसरा अर्थ,** कवीच्या मनांत आहे तो -शठो मध्यस्थ पुरुषे—धूर्ते धत्तूरकेऽपिच' (हेमचंद्रः) **शठ = मध्यस्थी करणारा पुरुष.** हनुमान सीता व राम यांच्यांत मध्यस्थी करणाराच आहे. धन्य तुलसीदास! **(ख) तस्कर तितके माझे खाजे** = तस्कर = चोर जे कोणी चोरून लंकेत शिरणारे असतात ते सर्व माझे खाद्य होत. तू चोरून आत जाऊं पाहत होतास, म्हणून तूं आता माझ्या भक्ष्यस्थानी पडणार. कोण, कुठला, कशांसाठीं नगरांत जाणार वगैरे सांगून परवानगी घेऊन जाणे हा सज्जनांचा मार्ग आहे.

चौ. ४(१) महाकपि - सुचविलें की 'शठ' हा शब्द कानीं पडतांच, जो मशकसमान कपी होता, तो महा कपी झाला. उड्डाण करण्याच्या वेळीं जसा होता तसा झाला. **(क) मारी मुष्टिं बळें** -चोरी करण्यास जाणाऱ्या चोराला कोणी हटकला व त्याला मारण्याची भाषा बोलूं लागला तर बलवान धीट चोर चोप देणारच! ठार मरणार नाही अशा बेताने मुठीचा एक तडाखा जोरानें दिला. डाव्या हाताच्या मुठीनें मारल्याचा स्पष्ट उल्लेख अ. रा. आहे. **अ. रा.** तिनें आधी हनुमंतास लाथ मारली आहे. **वा.रा.** म्हटले आहे की मारुतीने तिला तीन वेळां विनयाने प्रार्थना करून विचारले की तूं कोण व मला कां अडवितेस? मला ही नगरी पाहून येण्याची इच्छा आहे. व मी नंतर आल्याप्रमाणेच परत जाणार आहे. तरी तिनें हात उगारला. तेव्हां कपी पर्वताकार झाला. व वाटले कीं भयंकर रूप पाहून तरि जाऊं देईल पण ती ऐकत नाही असे पाहून एक मुष्टिप्रहार केला. **(ख)** या चौपाईच्या **दोन्ही चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे.** व शेवटी गतिभंग होतो. येथें आश्चर्य प्रदर्शन आणि ठोसा मारतानां व ती जमिनीवर पडली त्याचा, जो ध्वनी झाला तो उच्चारांत बसणाऱ्या हिसक्यानें सुचविला आहे. प्रार्थना विनवण्या करून गुंड वठणीवर येत नाहीत. ॥ पाणीनें पाजावे पाणी॥ तदा वदे खल विनम्र वाणी ॥ (प्रज्ञा.)॥

हि. । पुनि संभारि उठी सो लंका । जोरि पानि कर बिनय संसका ॥५॥
। जब रावनहि ब्रह्म बर दीन्हा । चलत बिरंचि कहा मोहि चीन्हा ॥६॥

म. । उठे सावरुनि मग ती लंका । जोडुनि पाणी विनवि सशंका ॥५॥
। ब्रह्मा वर रावणास देउनि । गत विरंचि मज लक्षण सांगुनि ॥६॥

अर्थ : मग ती लंका सावरून उठली व अतिभीत (सशंका - सभय) हात जोडून विनवून सांगू लागली (कीं) ॥१॥ ब्रह्मदेव रावणाला वर देऊन गेले (तेव्हां) विरंचि मला लक्षण सांगून गेले कीं ॥६॥

टीका. चौ. ५(१) लंका - जिला प्रथम लंकिनी म्हटले तिलाच येथे लंका म्हटले. लंकिनी शब्द ज्या हेतूनें वापरला होता त्याचे काम झाले. आतां स्पष्टच सांगितले कीं ही साक्षात लंका नगरीच. तिनें आपले राक्षसी रूप टाकले व लंका देवी रूपाने कशी तरी सावरून उठली. या महा कपीला आतां जर प्रसन्न केला नाही आणि याने आणखी एक वज्रमुष्टी मारली तर मी मरेन या भीतीनें हात टेकीत भयग्रस्त होऊन उठली कशीतरी. **सशंका** = सभय. हात जोडले तरी थरथर कापत आहे, अंगाला घाम सुटला आहे इत्यादी भयानक रसाचे अनुभव प्रगट दिसत आहेत.

चौ. ६(१) या चौपाईत ब्रह्मा आणि विरंचि हे दोन समानार्थक शब्द असल्यानें ही पुनरुक्ती आहे असे वाटते पण हा **पुनरुक्तिवदाभास अलंकार आहे.** भाव फार गोड आहे. **(क) ब्रह्मा** = वृद्धी करणारा. **'बृहति वर्धयति** प्रजा: बृहि वर्धने (अ.व्या.सु) ब्रह्मदेवाने रावणाला वर देऊन त्याचे आयुष्य, सत्ता, ऐश्वर्य, प्रताप, बल इत्यादी सर्व गोष्टींची अपार वृद्धी केली, हे दाखविण्यासाठी **ब्रह्मा शब्द येथे यथार्थाने वापरला आहे.** रावणाची अशी वृद्धी केल्याने असंख्य जीवांची स्वतंत्रता, सत्ता, ऐश्वर्य, धन, धर्म, आयुष्य, नीती इत्यादींच्या क्षयाचा मार्गही मोकळा झालाच, म्हणून ज्यावेळी रावणाच्या वृद्धीचा वर दिला त्याच वेळी त्याच्या क्षयाची विनाशाची, विशिष्ट विरुद्ध रचना करून ठेवली, हा अर्थ विरंचि शब्दाने सांगितला. **विरंचि** = विरिंचि = बिरंच, असे तीन शब्द आहेत, विरचयति इति विरंचि; किंवा रिच रचयति, रिच वियोजने; रच प्रतियत्ले. **विशेष रचना करणारा किंवा विरुद्ध रचना, योजना करणारा,** (अ.व्या.सु) **तो विरंचि.** ती विशिष्ट विरुद्ध रचना केव्हा फळाला येणार याचे पूर्वलक्षण, पूर्वचिन्ह रावणास वर देऊन परत जाताना त्यानी लंका देवीला सांगितले. ते चिन्ह कोणते ते ती आतां सांगेल. **ल. ठे.** या धात्वर्थाकडे लक्ष न जाता, येथे पुनरुक्ती दोष नाही हे ठरविण्यासाठी केले जाणारे सर्व प्रयत्न समाधान करूं शकणार नाहीत. समाधान लेखक मानू शकेल फार तर! **बगळ्याला हंस मानण्यासारखेच ते होणार! (क)** रावणाला वर देऊन ब्रह्मदेव परत चाललेले पाहून लंका देवीनें त्यानां गाठले व विचारले कीं माझ्यावर नेहमी दुष्ट अधर्मी राक्षसानीच राज्य करावे असेच माझे दुर्दैव आहे कीं कधी धर्मात्मा राजा माझ्यावर राज्य करणार आहे? तेव्हां विरंचिने तिचे सांत्वन करून सांगितले की रावणाचा विनाश झाल्यावर धर्मात्मा हरिभक्त राजा तुला प्राप्त होईल. रावणाचा विनाश कधी होणार? असे विचारले असतां जे भविष्य सांगितले, रावणविनाशसूचक पूर्वचिन्ह सांगितले, ते ऐका.

हिं. । बिकल होसि तैं कपि के मारे । तब जानेसु निसिचर संघारे ॥७॥

। तात मोर अति पुन्य बहूता । देखेउँ नयन राम कर दूता ॥८॥

म. । विकल होसि तूं कपिच्या मारे । तदा समज हत निशिचर सारे ॥७॥

। तात! पुण्य मम अती बहूत । दृष्ट नेत्रिं रामाचा दूत ॥८॥

अर्थ : (विरंचीनें खूण सांगितली की) जेव्हां तूं कपीच्या मारानें व्याकूळ होशील तेव्हां समज की सगळे निशाचर मारले गेले।।७।। तात! माझ्या पुण्याचा ठेवा अतिशय मोठा आहे (म्हणूनच) मला आज (या) डोळ्यांनी रामदूत दिसला।।८।।

टीका. चौ. ७(१)'कपिच्या मारे' असे म्हणून पुढील चौपाईत 'रामदूत' शब्द वापरून सुचविले की सीताहरणादि सर्व कथा विरंचीने सांगितली. अ.रा. १।४७-५३) या सात श्लोकांचा सारांशच येथे चौ. ६ व ७ यांत दिला आहे पण **लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट** म्हणजे तेथें फक्त ब्रह्मा हा एकच शब्द आहे. एक विरंची शब्द घालून सुचविले की ज्यावेळीं रावणाला वर दिला त्याच वेळीं म्हणजे चौदा चौकड्या (महायुगां) पूर्वीच, रामावतारात काय काय होणार हे ठरले होते. रावणाचे राज्य १४ चौकड्या म्हणजे चौदा महायुगे (चार युगांचा समूह म्हणून चौकडी) चालावयाचे होते. एक चौकडी = महायुग = (४३,२०,०००) त्रेचाळीस लक्ष वीस हजार मानव वर्षे. चौदा चौकड्या म्हणजे **सहा कोटी चार लक्ष ऐशी हजार वर्षे.** इतक्या पूर्वकाळी रामावतारांतील बारीक सारीक गोष्टीसुद्धां निश्चितपणें ठरल्या होत्या! **अ. रा.** येथेच उल्लेख आहे की २८ व्या त्रेतायुगांत ही गोष्ट घडेल. हरिवंशांत २४ व्या त्रेतायुगाचा उल्लेख आहे. रामावताराचे त्रेतायुग लागल्यापासून लंकिनी रोज रात्री रामदूत कपीच्या दर्शनाची वाट पाहत राहिली होती. हा रामदूतच आहे की नाही याची खात्री व्हावी म्हणून तिने रात्री कपी दिसताच त्यांस विरोध केला त्याबरोबर विरंचीने सांगितलेला ठोकताळा आला.

चौ. ८(१) पुण्य मम अती बहूत ....दूत- रामभक्ताचे दर्शन किती दुर्लभ आहे व तें कशानें घडतें हें येथे सांगितलें. अपार पुण्याचा ठेवा जेव्हा फळास येतो तेव्हांच रामभक्त-संत-दर्शन घडते. 'पुण्यपुंजविण भेट न संतां। सत्संगति करि संसृति अंता' (७।४५।६) असे श्रीरघुनाथच म्हणतात. 'बहुभाग्ये सत्संग लाभतो' (७।३३।८) श्रीरामच म्हणाले आहेत. अशी पुष्कळ वचने आहेत. आता लंका सत्संगाचा महिमा सांगते -

हिं. दो. । तात स्वर्ग अपवर्ग सुख धरिअ तुला एक अंग ॥

॥ तूल न ताहि सकल मिलि जो सुख लव सतसंग ॥४॥

म. दो. । स्वर्ग-मोक्ष-सुख घालितां एका तुलागि तात ॥

॥ सकल मिळुनि ना तोलवे सुख लव-सत्संगांत ॥४॥

अर्थ : तात! स्वर्गसुखे व मोक्षसुख ही सर्व तराजूच्या (तुलेच्या) एका पारड्यात (अंगात, बाजूस) घातली व दुसऱ्यात एक लवभर घडलेल्या सत्संगाचे सुख घातले तर त्या सर्व सुखांना मिळून हे सत्संगाचे सुख तोलवत नाही. ।।दो.४।।

टीका. (१) येथे सत्संगाचे महत्त्व तुलनेने सांगितले आहे. 'तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नाऽपुनर्भवं।। भगवत्संगिसंगस्थ मर्त्यानां किमुताशिषः' (भाग ४।२४) या श्लोकाचेच सार येथे सांगितले आहे. येथील प्रापंचिक अनुपम ऐश्वर्यादि सुखाची गोष्टच सोडा पण स्वर्गातील अमृतपानादि सर्व सुखभोग आणि ज्ञानाने प्राप्त होणारे मोक्ष सुख या सर्वांना मिळून एक लवभर मिळालेल्या सत्संगसुखाची बरोबरी करता येत नाही. लवभर सत्संगात दर्शन, स्पर्श व थोडे शब्द श्रवण करणे यापेक्षा अधिक काही मिळूं शकत नाही. पण 'सत्संगो दुर्लभोऽमोघश्च' (ना.भ.) 'सत्संगति दुर्लभ संसारा। निमिष घडीभर एकहि वारां' (७।१२३।६) हे काकभुशुंडी म्हणाला आहे. लंकेला तिन्ही प्रकारे सत्संगलाभ झाला, म्हणून ती म्हणाली की मी फार पुण्यवान आहे. 'सुकृती पुण्यवान् धन्यः' (अमरे) ती म्हणते की मी आज धन्य झाले. **'धन्याऽ हमप्यद्य चिराय राघव-स्मृतिर्ममासीत् भवपाशमोचनी'** (अ.रा.१।५७) चिरकाळानें आज मला, भवपाशांतून मुक्त करणारे, राघवाचे स्मरण झाले म्हणून मी तुमच्या दर्शनाने धन्य झाले. 'जैं सत्संगति काळ धन्य तो' (७।१२७।८) **'गिरिजे संत समागम सम न लाभ जगि आन'** लंकेत तर संतदर्शन अत्यंत दुर्लभ आणि सदा श्रुति-संत-भगवंत विरोधी पापी दुष्टांची संगती! त्यामुळें या लंकेला कित्येक युगांत रामस्मरण झाले नाही ते आज रामदूताच्या हाताचा एक ठोसा, दर्शन व भाषण यामुळें होऊं लागले! आता लंकादेवी सांगते -

हिं. ***। प्रबिसि नगर कीजे सब काजा । हृदयँ राखि कोसलपुर राजा ।।१।।***
। गरल सुधा रिपु करहिं मिताई । गोपद सिंधु अनल सितलाई ।।२।।
। गरुड! सुमेरु रेनु सम ताही । राम कृपा करि चितवा जाही ।।३।।

म. ***। शिरुनि नगरिं करिजे सब काजां । हर्दि राखुनि कोसलपुर-राजा ।।१।।***
। गरल सुधा अरि करिति मित्रता । गोपद सिंधु अनल शीतलता ।।२।।
। गरुड! सुमेरु रेणुसा त्यासी । राम कृपायुत बघती ज्यासी ।।३।।

अर्थ - (लंका म्हणाली) नगरात शिरून हृदयांत कोसलपुर राजाला ठेवून सर्व कार्ये करावी ।।१।। (या प्रसंगाचे सार भुशुंडी गरुडाला सांगतात-) गरुडा! राम ज्यांच्याकडे कृपायुक्त दृष्टीनें पाहतात त्याला विष अमृत होते, शत्रू मित्र बनतात, सागर गोपदाएवढा होतो, आग (अनल) शीतलता बनते, व त्याला सुमेरु पर्वत रजःकणा (रेणु)सारखा होतो ।।२-३।।

टीका. चौ. १(१) शिरुनि नगरिं - भाव हा आहे की आता तुम्ही सुखाने निःशंकपणें नगरींत जावें कोणी तुम्हाला ओळखणार नाही किंवा अडविणार नाही. ते अति लघु

रूप फक्त मलाच दिसले. मला जिंकलीत याचा अर्थच हा की सर्व लंका तुम्ही जिंकलीत. **'तस्मात्त्वया जिता लंका जितं सर्वं त्वयानघ''** (अ. रा. १।५४) **(क) करिजे सब काजां** - जीं काहीं कामे तुम्हाला करावयाची असतील ती खुशाल करा, सहज सिद्धीस जातील. एक गोष्ट मात्र विसरूं नका. **(ख) ह्रदिं राखुनि कोसलपुर राजा** - कोसलपुर राजाला हृदयांत ठेवून सर्व कामे करा. लंकापुर राजाजवळ बाकी सर्व सामर्थ्य अतुलनीय आहे पण एवढे एकच नाही. तेवढे तुमच्याजवळ असले म्हणजे लंकापूर राजाचे सर्व सामर्थ्य निरुपयोगी ठरेल.

चौ. २-३(१) सूचना - या लंकिनी प्रकरणाचे सार व हनुमच्चरित्राचे सिंहावलोकन रूपाने थोडे सार भुशुंडी गरुडास सांगतात. नंतर हनुमंताच्या कार्यास प्रारंभ होईल. **(क)** 'त्या न सकल हीं विघ्नें व्यापिति। सुकृपें राम जयास विलोकिति' (१।३९।५) येथील या दोन चौपायांचा **स्वभाव बदलून अगदी उलट घडण्याची पांच उदाहरणे दिली आहेत.** रामविमुख झालेल्यांनांसुद्धां जग स्वभावविरुद्ध कसे वागविते याची सहा उदाहरणे जयन्त प्रकरणांत (३।२।६-८) दिलेली आहेत. तेथें येथील उदाहरणांची तुलना केली आहे ती पाहावी. या पाच उदाहरणांत हनुमंताच्या भूत, भविष्य व वर्तमान चरित्रांतील प्रसंग ध्वनित केले आहेत. वाच्यार्थ वर दिला आहे. गूढार्थ पाहू -

I. गरल सुधा - विष अमृत बनते. 'सुरसा नाम सर्प जननी' सर्पांची माता गिळण्यास आली होती, अजगरासारखे तोंड वासून पुढे समोर होती पण तिनेच हनुमंताला अमृतासारखा वाटणारा आशीर्वाद दिला. **(क)** महाविषालासुद्धा मणि मंत्र महौषधी यांच्या योगाने उतारा आहे पण ब्रह्मास्त्ररूपी प्राणघातक विषाला उतारा नाही, मरण चुकविता येत नाही. ब्रह्मबाण अमोघ असतो. पण त्याचा प्रयोग रामदूतावर केल्यावर कांही इजा तर नाहीच झाली पण लंकादहनाला संधी सापडून अमृत = अमर अशी दिगंत कीर्ती मिळाली. **(ख)** 'नागपाशि बांधुन नेताहे' रामचंद्रांस नागपाश बंधनात पाडले तर गरुडाला यावे लागले तेव्हा सुटका झाली व नागांचे विष मारक झाले नाही. हनुमंताला इंद्रजिताने नागपाशात बांधला पण विष बाधले नाही, गरुडास यावे लागले नाही आणि लंकादहनाला संधी सापडली!

II रिपु करिति मित्रता - (क) ज्या लंकिनीने शठ म्हणून वैर केले व खाऊन टाकणार होती, तीच अशी मित्र बनली की तात! तात! असे प्रेमाने म्हणू लागली व मित्राप्रमाणे हिताच्या सूचना दिल्या व भविष्यातील गुप्त गोष्टी सांगितल्या **(ख) बिभीषण**-रावणाचा भाऊ, त्याचा एक मुख्य सचिव, तामसतनू असा जन्माने व संगतीने कपींचा व मानवांचा शत्रू! तो मित्र बनत आहे, मारुतीला ठार मारण्याचा हुकूम रावणाने दिल्यावर तो प्रसंग टाळला बिभीषणानेच! सीतेच्या शोधाचे व भेटीचे मर्म त्यानेच सांगितले. तो तर परम मित्र झाला.

III गोपद सिंधु - **(क)** शतयोजनांचा सागर विश्रांती न घेतां सहज लीलेने लंघून आला व पुन्हा लंघून परत जाणार आहे. **(ख)** अशोकवनाचे १४ हजार रक्षक, ८० हजार सचिवसुत, अक्षकुमार व त्याचे लक्षावधी वीर सैनिक, जंबुमाली व त्याच्या सैन्याचा सागर, इंद्रजिताच्या महावीरांचा महासागर इत्यादी सर्व रामदूताला गोपदासारखे झाले आहेत.

IV अनल शीतलता - याचे दोन अर्थ होऊ शकतात. अनल शीतलता बनते व शीतलता अनल बनून साह्य करते. **(क)** लंकिनीचा क्रोधानल शीतल झाला **(ख)** लंकादहन पेटलेल्या पुच्छाने केले पण पुच्छ किंवा पुच्छकेतू यांना काहीच इजा झाली नाही. **(ग)** लंका जळते असे पाहून रावणाने प्रलयमेघांना आग विझविण्याची आज्ञा दिली. त्याप्रमाणे प्रलयमेघ हत्तीच्या सोंडेसारख्या जलधारानी वर्षाव करू लागले; पण त्या शीतल जलाचाच अनल बनला व ते पाणी तेलासारखे पेटूं लागले। (कवितावली सु.कां.पद१९ पाहा).

V सुमेरु रेणुसा - सुमेरू पर्वत रजःकणासारखा होतो किंवा रजःकण त्या भक्ताच्या इच्छेनुसार सुमेरूसारखा होतो. **(क)** स्वर्ण शैलाभदेह - सुमेरू पर्वतासारखा होता तो सुरसा प्रसंगात अतिलघु रेणुसारखा झाला. लंकिनी प्रसंगात रेणुसारखा होता तो ठोसा मारण्याच्या वेळी सुमेरुसारखा झाला. ही स्थित्यंतरे अनेकवेळां झाली आहेत. (ख) पुढे द्रोणगिरी रेणुसारखा होणार आहे.

VI. रामकृपायुत बघती ज्यासी - राम कृपा करतील तो हनुमान असो, अंगद असो कीं आणखी कोणी प्राणी असो, त्याला असंभव असे या जगात काहीं नाहीं. **(क)** 'सुमेरु रेणुसा' याने **पृथ्वीतत्त्वाचा जय,** 'गोपदसिंधु'ने **जलतत्त्वाचा जय,** 'अनल शीतलता' याने **अग्नितत्त्वाचा जय** सुचविला. पुढें ४९ वायू मदतीला येणार आहेत त्याने वायुतत्त्वाचा जय, आणि चतुष्पाद प्राणी असून **आकाशातून उड्डाण** करून आला याने आकाशगमन सिद्धी दिसली. योग्यांना दीर्घकाळपर्यंत कष्ट करूनसुद्धां ज्या सिद्धि मिळत नाहींत त्या सर्व हनुमंताच्या ठिकाणी असल्याचे मानसांतील वचनांनी सिद्ध होते.

(ख) समानार्थी श्लोक - 'अरिर्मित्रं विषं पथ्यं अधर्मो धर्मतां व्रजेत्।। प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे विपरीते विपर्ययः' (प. पु. मा. पी. मधून) **'वन्हिस्तस्य जलायते जलनिधिः,** कुल्यायते तत्क्षणात्।। मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरंगायते।। व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते। यस्यांगे खलु लोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति'(नी. श.)

हिं. ***। अति लघु रूप धरेउ हनुमाना । पैठा नगर सुमिरि भगवाना ।।४।।***
। मंदिर मंदिर प्रति कर सोधा । देखे जहँ तहँ अगनित जोधा ।।५।।

म. ***। हनुमान् अति लघुरूपा धरूनी । पुरि शिरला भगवंता स्मरुनी ।।४।।***
। प्रति मंदिरिं मंदिरिं करि शोधा । बघे चहुंकडे अगणित योधां ।।५।।

अर्थ : अति लघुरूप घेऊन भगवंताचे स्मरण करून हनुमान लंकापुरींत शिरला ।।४।। प्रत्येक मंदिरामंदिरांत (राक्षसांच्या सदनांत) शोध केला; (तेव्हां) चहूंकडे अगणित योद्धे दिसले।।५।।

टीका.चौ.४(१) अति लघु रूप = चिलटाएवढें लहान कपिरूप हे पूर्वी ठरले आहे. **(क) भगवंता स्मरूनी-** लंकेने कोसलपूर राजाचे ध्यान, स्मरण करण्यास सांगितले होते पण बुद्धिनिधान विज्ञानधाम हनुमंताने भगवंताचे स्मरण केले. सर्व प्रकारचे (१२) भग ज्यांच्या ठिकाणी आहेत अशा रामप्रभूचे स्मरण केले; कारण 'कोसलपुर राजा'ने केवळ मनुष्यत्वाची भावना उद्भवते; लंकेत केव्हां कोणत्या प्रकारचे कार्य करावे लागेल याचा नेम नसल्यानें व भगवान सर्वसमर्थ असल्यानें त्यांचे स्मरण केले.

चौ.५(१) येथे राक्षसांच्या सर्व घरांना मंदिर म्हटले आहे. पण पूर्वी 'सुंदर आयतने' म्हटले आहे. ज्यावेळीं आयतने म्हटले त्यावेळीं हनुमान त्यांत शिरले नव्हतें. 'मंदिर' शब्द येथे वापरून गोस्वामीनी हनुमंताविषयी आपली पूज्य भावना व्यक्त केली व त्या राक्षसांच्या घरांचे व ज्यांच्यावर हनुमंताची दृष्टी पडली त्या सर्वांचे महद्भाग्य सुचविले. **(क)** ज्या घरांत हनुमंताची पाषाणादिकांची मूर्ती स्थापन केलेली असते त्याला घर न म्हणता मंदिर म्हणतो मग जेथे प्रत्यक्ष हनुमान जाऊन उभे राहिले ते राक्षसाचे घर हनुमंताचे, मारुतीचे मंदिर झाले कीं नाही, याचा विचार करावा. ज्या ज्या घरात हनुमान शिरले ते प्रत्येक घर मंदिर बनले. ज्या घरांत हनुमान शिरले नाहीत त्या घराला मंदिर म्हटलेले नाही. **'भवन एक मग रम्य पाहिले'** (चौ. ८) हे बिभीषणाच्या घराचे वर्णन आहे. त्यावेळी हनुमान बाहेरून बघत होते; आत शिरले नव्हते. **(ख)** हनुमंताच्या दृष्टिपाताने सर्व घरे मंदिरांसारखी पवित्र झाली व सर्व राक्षस पापमुक्त होऊन मोक्षाचे अधिकारी झाले. 'रघुवीरशरतीर्थात देहत्याग केला की मुक्त होतील.

शंका.(१) - सीता अशोकवनात असल्याचे संपातीने सांगितले असता लंकेत घरोघरी शोध का केला? **समाधान** - संपातीने दिवसा पाहिली. रात्रीं दुसरीकडे नेऊन ठेवली नसेल कशावरून? शिवाय अशोक उपवन कुठें आहे, त्याच्या खाणाखुणा कोणत्या हे कळले नव्हते. कोणत्यातरी मुखाने अशोक उपवनाचा पत्ता लागण्याचा संभव होता. वा. रा. प्रमाणे तर अशोक उपवनाचा पत्ता मंदोदरी-रावण संवादावरून लागला आहे. उपवन असल्यामुळें रावणाच्या घराजवळ असणे शक्य होते, व रावणाचे घरसुद्धां माहीत नाही म्हणून सर्वच घरें शोधली की रावण कुठेतरी दिसणारच व कोणाच्या बोलण्यावरून पत्ता लागेल याचा नेम नाही म्हणून सर्व घरे शोधणेच शहाणपणाचे आहे.

(२) अगणित योधां - अगणित राक्षस योद्धे जिकडे तिकडे पहारा देत असलेले दिसले. त्या कोणालाही हा चिलटाएवढा कपी दिसला नाही. सुरसेचा व लंकेचा आशीर्वाद,

मुखात राममुद्रिका व भगवत्स्मरण यांचा हा प्रभाव आहे. पण **ल. टे.** की **लंकेत शिरताना हनुमंताला हर्ष झालेला नाही;** त्याचा परिणाम आता दिसेलच.

हिं. ***। गयउ दसानन मंदिर माहीं । अति बिचित्र कहि जात सो नाहीं ॥६॥***

। सयन किएँ देखा कपि तेही । मंदिर महुँ न दीख बैदेही ॥७॥

म. ***। शिरे दशानन मंदिर पाही । ते अति विचित्र वदवत नाहीं ॥६॥***

। दिसे करित तो मंदिरिं शयना । दिसे न वैदेही कपि-नयनां ॥७॥

अर्थ : दशाननाच्या मंदिरात शिरला व ते सर्व पाहिले तो ते इतके अति विचित्र की सांगता सोय नाही ॥६॥ तो मंदिरात शयन करीत असलेला दिसला पण कपीच्या नेत्रांना त्या मंदिरात वैदेही मात्र दिसली नाही. (सगळ्या स्त्रिया दिसल्या त्या भोगरत देहलोभीच दिसल्या) ॥७॥

टीका.चौ. ६-(१) शिरे दशानन मंदिर पाही - एका मोठ्या वाड्याच्या आकाराच्या आत शिरला, आजूबाजूचे निरीक्षण केले व ओळखले की हा दशमुखाचा राजवाडा आहे. त्या वाड्यात शिरल्याबरोबर तो वाडा मंदिर बनला. तो बराचसा पाहिला पण दशानन कुठे दिसला नाही. आणखी शोधीत गेल्यावर काय दिसले ते पुढील चौपाईत आहेच. **सूचना - ही मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीची रात्र आहे.** या एकादशीला मोक्षदा हे नाव आहे. लंका दक्षिण गोलार्धात असल्याने मार्गशीर्ष महिना म्हणजे उन्हाळा, त्यामुळें रावणाच्या व इतरांच्या घरांच्या खिडक्यांतून शिरणे चिलटाएवढ्या कपीला अगदीच सोपे होते.

चौ. ७-(१) हनुमान रावणाच्या अंत:पुरात शिरला. तेथे दशानन निजलेला दिसला. तेथें शेकडो सुंदर स्त्रिया होत्या, त्यात वैदेही आहे कां हे पाहण्यासाठी कपी थांबला तेथे. त्याबरोबर ते रावणाचे शयनागार मंदिर झाले. तेथील सर्व स्त्रियांकडे व रावणाच्या शेजारी झोपलेल्या स्त्रीकडे निरखून पाहिले पण त्यात कोणी वैदेही दिसली नाही. कपीने रावणाच्या शयनागारात काय काय पाहिले, कसा कसा विचार केला, व सीता यांत नाही हे कसे ठरविले इत्यादि सर्व गोष्टी या एका 'वैदेही' शब्दाने सुचविल्या आहेत. ज्या अंत:पुरातील स्त्रियांच्या वर्णनात व विचार करण्यात, वा. रा. ९,१० व ११ हे तीन सर्ग खर्ची पडले आहेत, त्यांचे सर्व सार 'वैदेही दिसली नाही.' एवढ्यानें येथे सांगितले आहे. **(क) वैदेही** -विदेह राजाची कन्या, स्वभावताच देहबुद्धी व देहाभिमानरहित; त्यातून पतिव्रताशिरोमणी, रामचंद्रांच्या विरहानें सदा शोकरत असलेली व त्यामुळे कृश झालेली असणारच; स्नानादिविरहित राहिल्यानें मलिन दिसणार; शरीरावर विशेष अलंकारादी नसणार; विषयभोगासक्ती, आनंद, उन्माद इ. विकार मुखावर असणे अशक्य इत्यादी विरहिणी, पतिव्रताशिरोमणी व देहबुद्धिविहीन असणाऱ्या स्त्रीची जी लक्षणे दिसावयास पाहिजेत त्यातील सौंदर्याशिवाय कोणतेही लक्षण तेथील एकाही स्त्रीच्या ठिकाणी दिसले नाही. **वा. रा.**

मध्ये मंदोदरीला झोपलेल्या स्थितीत पाहिल्यावर कपीला प्रथम वाटले की हीच सीता असावी. पण पुढे ११ व्या सर्गांत १-४१ या श्लोकांत ती सीता असणे शक्य नाही हे ज्या ज्या कारणांवरून ठरविले ती, **सर्व येथे 'न बैदेही' एवढ्यानें ध्वनित केली. याचे नांव श्री तुलसी की अतुल सी काव्यकला प्रतिभा और शब्दयोजनाचातुरी?** तेथे ज्या स्त्रिया दिसल्या त्यात कोणी नृत्य करून, कोणी गायन करून, कोणी सुरापान करून, कोणी विविध भोग भोगून, निद्रावश होऊन अस्ताव्यस्त स्थितीत घोरत पडलेल्या, दिव्य अलंकारांनी फुललेल्या, दिव्य वस्त्रविभूषित इ. इ. प्रकारे सगळ्या विषयभोगरतच दिसल्या; शोकरत, विरहाकुल, विषयी उदासीन, वैराग्यसंपन्न कोऽणि दिसली नाही! **(ख)** त्या शयनागारांत सर्व स्त्रियांच्या घोरण्याचा आवाज, दशमुखांनी घोरणाऱ्या दशाननाच्या घोरण्याचा आवाज आणि दहा नाकांनी चालणाऱ्या दशाननाच्या श्वासोच्छ्वासाचा आवाज याशिवाय अगदीं शुकशुकाट होता. मध्यरात्र उलटून गेली होती. अशारीतीनें रावणाच्या सर्व भवनांतील चार बोटे जागासुद्धा पाहिल्याशिवाय सोडली नाहीं.

हनुमान - बिभीषण भेट प्रकरण

हिं.   *। भवन एक पुनि दीख सुहावा । हरि मंदिर तहँ भिन्न बनावा ॥८॥*

हिं. दो.   *। रामायुध अंकित गृह सोभा बरनि न जाइ ॥*

॥ नव तुलसिका बृंद तहँ देखि हरष कपिराइ ॥५॥

म.   *। भवन एक मग रम्य पाहिले । तिथे भिन्न हरि मंदिर दिसले ॥८॥*

म. दो.   *। रामायुध - अंकित गृह छबि वदली ना जाय ॥*

। नव तुलसीवन, हर्षला बघुनि तिथे कपिराय ॥५॥

अर्थ : मग (काहीं वेळानें) एक सुंदर भवन पाहिले (दृष्टीस पडले) व तेथे एक अलग हरिमंदिर (ही) दिसले।।८।। रामायुधानी अंकित (चित्रित) केलेल्या त्या गृहाची शोभा अवर्णनीय वाटली व तिथे तरुण (नव) तुलसींचे वन (वृंद-समूह) पाहून कपिराज हर्षित झाला।।दो.५।।

टीका. चौ. ८-(१) भवन पाहिले - या एका घराशिवाय लंकेतील अगदी दाट वस्तीच्या सर्व घरांना, ती दुष्ट राक्षसांची आहेत हे माहीत असून, 'मंदिर' म्हटले, व हे घर बिभीषणासारख्या भक्ताचे आहे हे कवींना माहीत असून याला येथे मंदिर म्हटले नाही व भवन म्हटले व दोह्यांत गृह म्हटले **हे आश्चर्य नव्हे काय?** पण कारण पूर्वीच टीकेत दाखविले आहे की हनुमान अजून या घरात शिरले नाहीत, बाहेर उभे आहेत. म्हणून हे मंदिर झाले नाही. नंतर आत प्रवेश केला तो विप्ररूपाने केला म्हणून पुढेही मंदिर

म्हणता आले नाही. **(क) रम्य** - दशानन मंदिराला 'अति विचित्र' म्हटलें, व याला रम्य (सुहावा - सुंदर, रम्य) म्हटले व इतरांना विशेषण वापरलेले नाहीं; यानें सुचविले कीं दशाननाच्या मंदिराच्या खालोखाल याचे सौंदर्य, ऐश्वर्य इ. बाहेरून दिसले. **(ख) एक** - हें अपवादात्मक एकच घर आहे. याच्यासारखे वैशिष्ट्य असलेले दुसरे घर लंकेत आढळले नाही. **(ग) हरिमंदिर** -विष्णुमंदिर किंवा कोणत्याही वैष्णव देवतेचे मंदिर. **भिन्न** = स्वतंत्र, त्या भवनाहून निराळे, सुटे; **त्रेतायुगांतसुद्धां हरिमंदिरे होती हे येथे सुचविले आहे.**

दो. (१) रामायुध -अंकित गृह - त्या घराच्या भिंतीवर किंवा दरवाजाच्या फळ्यांवर बाहेरच्या बाजूस धनुष्य-बाण ही रामचंद्रांची आयुधे रेखाटलेली दिसली. धनुष्याचे व बाणाचे चित्र काढलेले दिसले. उत्तर हिंदुस्थानांत, विशेष करून साधूंच्या निवासस्थानांवर हे वैशिष्ट्य दिसेल. हे एक सांप्रदाय निदर्शक चिन्ह आहे पण धनुष्यबाण दारावर काढलेले असले तर विशेष फायदाही होतो. **(क) नव तुलसीवन** - नव = तरुण, टवटवीत, तुलसींचे वाफे सुंदर दिसले. **हरिमंदिराजवळ पुष्कळ तुलसी लावलेल्या असाव्यात व त्या टवटवीत, प्रफुल्ल असाव्यात हे सुचविले.** महाराष्ट्रातील किती हरिमंदिरांजवळ आज तुलसीवने दिसतात? 'तुळसीबाग राममंदिर' ज्याला म्हणतात तेथे आज काय आहे? तेथील हनुमंताला काय वाटत असेल? हे मंदिर व तुलसीवन पाहून **हनुमंताला हर्ष झाला. ल. टे.** - सुरसाविजय करून निघाला तेव्हां तिसऱ्यांदा हर्ष झाला होता; पण त्यानंतर आता हर्ष झाला. या शुभशकुनाचे फळ आता लवकरच दिसेल. हा हर्ष रामायुधांकित गृह, हरिमंदिर व सुंदर तुळशींचे ताटवे यांच्या दर्शनानेच झाला. मध्यान्हापासून मध्यरात्र उलटून जाईपर्यंत सुंदर लंकानगरी, रत्नजडित सोन्याची सर्व घरे, त्रैलोक्यांतील दुर्लभ ऐश्वर्य असलेले व अतिविचित्र रावणाचे निवासस्थान, मुनिमनाला मोहित करणारे स्त्रियांचे सौंदर्य, रावणाच्या अंतःपुरातील परमसुंदर स्त्रिया इत्यादि सर्व पाहिले; पण कपीश्वराला जरासुद्धां हर्ष झाला नाही. आणि आम्ही हरिभक्त वगैरे म्हणविणारे ताजमहाल वगैरेंचे सौंदर्य पाहण्यासाठी मुद्दाम हर्षानें जातो! त्या तीन चिन्हांवरून हनुमंतास वाटले की कोणीतरी हरिभक्त या घरांत राहत असावा, म्हणूनही हर्ष झाला पण शंका आलीच -

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका सुंदरकाण्ड अध्याय पहिला समाप्त.

अध्याय दुसरा

हिं. ***। लंका निसिचर निकर निवासा । इहाँ कहाँ सज्जन कर बासा ॥१॥***
। मन महुँ तरक करैं कपि लागा । तेही समय बिभीषनु जागा ॥२॥

म. ***। लंका निशिचर - निकर - निवासहि । येथें कुठला सज्जन - वासहि ॥१॥***
। चित्तीं तर्क करूं कपि लागे । त्या समयींच विभीषण जागे ॥२॥

अर्थ : लंका तर निशाचर समूहांचेच निवासस्थान! येथे सज्जनाचा, साधूचा निवास कुठला असणार? ॥१॥ याप्रमाणे कपी तर्क करू लागला आणि त्याचवेळी (त्या घरात) बिभीषण जागा झाला ॥२॥

टीका. चौ. १-२-(१) लंका निशिचरनिकर निवासहि - आतापर्यंत सर्व लंका धुंडाळली तरी सर्वत्र राक्षस, राक्षसी व राक्षसी राहणीचीच दृश्यें दिसली व वाटले की निशाचरांची कायमची वस्ती म्हणजेच लंका. येथें जी तीन वैशिष्ट्ये दिसली ती सर्व लंकेत कुठेच दिसली नाहीत. येथें दिसली व वाटलें एकदा की कोणी संत-सज्जन राहत असावा. पण शंका आली, की ते येथे कसे शक्य होईल? असे वाटून विविध तर्क करू लागला कपी. निशाचर हरिद्रोही शिवभक्त! सगळे तेच; अशा ठिकाणी सज्जनाचे एकच घर कसे असू शकेल? तुळशीचे बी औषधालासुद्धां मिळावयाचे नाही, मग हे तुलसीवन कसें? हरिमूर्ती कोण घडवून देणार? विष्णुद्रोही हरिमंदिराचे बांधकाम कसे करतील? कोणी येथला निवासी नसणारच. बाहेरून आला म्हणावे तर शंभर योजनांचा सागर ओलांडून मुद्दाम राक्षसांच्या दाट वस्तीत सज्जन कोणी कसा येईल? याप्रमाणे एक बाजू मन मांडते तोच त्या तीन गोष्टींकडे लक्ष गेले की सज्जनच राहत आहे असे वाटते. अशा रीतीनें तर्कांचे जाळे कपी विणीत आहे. **(क) येथे कपी शब्द वापरला.** ही चित्ताची चंचलता व वस्तुस्थितिविरोधी हीन कल्पना करणें चालू झाले म्हणून 'कपि' म्हटले परंतु 'शमन सुकर्कश तर्कविषादः' (३।११।९) अशा प्रभूला जणूं हे सर्व कळले व त्यांनी निजजनरंजन व विपत्तिभंजन करण्यांसाठी किल्ली फिरविली व बिभीषण जागा झाला. सज्जन, हरिभक्त जागा झाला की प्रतीती तात्काळ सहज मिळते, तशी येथें आता मिळते.

हिं. ***। राम राम तेहि सुमिरन कीन्हा । हृदयँ हरष कपि सज्जन चीन्हा ॥३॥***
। एहि सन हठि करिहउँ पहिचानी । साधु ते होइ न कारज हानी ॥४॥

म. ***। राम राम तो स्मरूं लागला । हृदिं कपि हर्षित सज्जन कळला ॥३॥***
। करूं मुद्दाम परिचया यासी । साधु न हानि करिति कार्यासी ॥४॥

अर्थ : त्याने राम राम उच्चार करण्यास प्रारंभ केला; (ते ऐकून) कपीच्या हृदयांत हर्ष झाला व तो सज्जन आहे असे कळले - ओळखले. ।।३।। साधू कधी कार्याची हानी करीत नाहीत म्हणून याच्याशी मुद्दाम परिचय करूं - करतो (असे हनुमान मनांत म्हणाला)।।४।।

टीका. चौ. ३-(१) राम राम तो स्मरूं लागला - झोपेतून उठल्याबरोबर प्रथम तोंडाने आपोआप सहज नामाचा उच्चार होऊ लागणे **हे संतलक्षण आहे,** हे येथें सुचविले. **'राम राम तै स्मरूं शिव लागति। जाणे सती जगत्पति जागति'** (१।६०।३) येथे स्मरण - उच्चार असा अर्थ आहे. **(क)** मागील दोह्यांत वगैरे वर्णन केलेली बाह्य चिन्हे पाहून संत असल्याची खात्री वाटत नव्हती. पण झोपेतून उठल्याबरोबर इतर शब्द न उच्चारता राम राम उच्चारू लागला व त्या उच्चारांत प्रेम, हर्ष, प्रसन्नता असल्याची खात्री झाली तेव्हा **'सज्जन कळला',** साधू, संत आहे असे ओळखले व हर्ष झाला; पण तो बाहेर प्रगट केला नाही म्हणून म्हटले **'हृदिं कपि हर्षित' (ख)** राम राम असा उच्चार पहाटेच्या वेळीं ऐकल्यानें हर्ष वाटणे व हरिभक्त, संत यांची वस्ती आहे हे कळताच हर्ष वाटणे ही **आणखी संतलक्षणे येथे सुचविली.**

चौ. ४(१) करूं मुद्दाम परिचया यासी - मुद्दाम = जाणूनबुजून, आपण स्वतःच. सद्यःपरिस्थितीत तो बाहेर येऊन सहज भेटेल हे शक्य नाही. उजाडल्यावर भेट घेणे अशक्य होईल. म्हणून आतांच भेटून कोण आहे, कसा आहे इ. जाणले पाहिजे. झालातर सज्जनाचा चांगला उपयोग होईल. निदान कार्यहानी तरी होणार नाही हे निश्चित, कारण साधूकडून सत्कार्याला कधी हानी पोचत नाही. 'परउपकार वचन मन कायां । प्रकृति सहज संतां खगराया!' 'सत्संगति दुर्लभ संसारा' इ.विचार करून स्वतःच त्याच्याशी परिचय करण्याचे मनाशी ठरविले. तरीही गुप्तहेर असल्यानें किती सावधगिरी बाळगली पहा.

हिं. ***। बिप्र रूप धरि बचन सुनाए । सुनत बिभीषन उठि तहँ आए ।।५।।***
। करि प्रनाम पूँछी कुसलाई । बिप्र कहहु निज कथा बुझाई ।।६।।

म. ***। ऐकवि वचना विप्र बनोनी । श्रवत बिभीषण येति उठोनी ।।५।।***
। कुशला पुसलें प्रणाम करुनी । विप्र वदा निज कथा वर्णुनी ।।६।।

अर्थ : विप्ररूप घेऊन वचन ऐकविले (राम, राम उच्चार केला), ऐकतांच बिभीषण उठून आले ।।५।। प्रणाम करून त्यांनी कुशल विचारले व (म्हणाले की) हे विप्र! आपली कथा वर्णन करून सांगावी ।।६।।

टीका. चौ. ५-(१) विप्र बनोनी - साधू आहे असे खात्रीपूर्वक वाटल्यावरसुद्धां विप्ररूपानेच भेटण्याचे ठरविले. यांत राजनैतिक सावधपणा आहेच पण यामुळें साधुत्वाची पूर्ण परीक्षाही सहज होईल. 'विप्र धेनुहित संकट सहती' (२।१३१।१)

'बघत विप्रगुरु सुर शिर नमते। प्रेमे बहु करुनी विनतीते' (२।१२९।३) असे घडते की नाही हे सहज कळेल. **(क) ऐकवि वचना** - हाक मारली असती, दरवाजा उघडा हो! असे काही म्हटले असते तर ऐकताच ताबडतोब उठून न येता कोण, कुठले वगैरे चौकशी केली असती; पण जिकडे तिकडे राक्षस पहाऱ्यावर असल्याने बाहेर राहून जास्त बोलणे कार्यविघातक ठरले असते व सर्व राक्षस विप्रद्रोही असल्याने 'अनाथ ब्राह्मणाला आत घ्या!' असे सांगणेही शक्य नव्हते म्हणून रामराम राम, किंवा रघुनाथ रघुनाथ असेच विप्ररूपधर कपीने म्हटले असले पाहिजे. 'सीताराम!' 'जयजय रघुवीर समर्थ' असे म्हणण्याची पद्धती अजूनही काही सांप्रदायांत आहे. बिभीषणाने रामरामच उच्चारले होते म्हणून हनुमंताने तोच उच्चार करणे शीघ्र आकर्षक असल्याने रामरामच म्हटले. **(ख) श्रवत बिभीषण येति उठोनी** - ऐकल्याबरोबर उठून आले; बसल्या जागेवरून कोण, कोठले वगैरे चौकशी केली नाही. यावरूनसुद्धां ठरते की 'राम राम' उच्चारानेच असे आकर्षण केले. याने रामनामप्रेमाची परीक्षा प्रथम झाली. कोणीतरी रामभक्त आहेत हे जाणून त्वरेने येऊन दरवाजा उघडला.

चौ. ६(१) प्रणाम करुनी - ब्राह्मण दिसल्यामुळे प्रथम प्रणाम केला हे पुढील विप्र! या संबोधनाने ठरते. 'बघत विप्र गुरु सुर शिर नमते। प्रेमे बहु करुनी विनतीते' ही दोन्ही लक्षणें पूर्णपणे दिसली. बिभीषण पुलस्त्य ऋषीचा नातू, रावणाचा भाऊ व एक नीतिनिपुण सचिव; पण ब्राह्मण पाहिल्याबरोबर प्रणाम केला. परंतु त्या काळांत प्रत्येक वर्णाचा वेश ठरलेला होता म्हणून हे घडले. **आज ही गोष्ट घडणे अशक्य!** यात धर्मशीलता, विप्रप्रेम, वेदवचन विश्वास व नम्रता हे गुण दिसले. विप्ररूप घेतले नसते तर या गुणांची परीक्षा झाली नसती. **(क) कुशला पुसले** - ज्याला नमन करावयाचे त्याला कुशल विचारणे हा शिष्टाचार नाही आणि ज्याला नमन केले त्याने कुशल विचारणे, हा शिष्टाचार पूर्वपरिचय असेल तर आवश्यक असतो. येथें बिभीषणाचा भाव हा आहे की या निशाचरपुरींत, विप्रद्रोह्यांच्या नगरीत, ब्राह्मण आला असता, व रात्रीच्या वेळी जिवंत राहणेच कठीण. म्हणून विचारले की राक्षसांच्या तावडीतून सुटून येथवर कुशल आलात तरी कसे? कोठून आलात, कशासाठी आलात, कसे आलात वगैरे सर्व हकीकत निःसंकोचपणे सांगा. विप्र कुशल आलेला पाहून बिभीषणास आश्चर्य वाटले व बिभीषण विचार करू लागले की साधा विप्र येथे येणें शक्य नाही. म्हणून त्या विप्राच्या मुखाकडे पाहिले तेव्हा मनात ज्या विविध भावना उत्पन्न झाल्या, तदनुसार आता या विप्ररूपधर रामदूताला प्रश्न विचारील व दोघांचा अति हृदयस्पर्शी संवाद सुरू होईल.

हिं. । की तुम्ह हरिदासन्ह महँ कोई । मोरे हृदय प्रीति अति होई ।।७।।

। की तुम्ह रामु दीन अनुरागी । आयहु मोहि करन बडभागी ॥८॥

म. *। कीं तुम्हि कोणी हरिदासांत । गमे प्रीति अति मम हृदयांत ॥७॥*

। कीं तुम्हि राम दीन अनुरागी । आलां करण्या मज बहुभागी ॥८॥

अर्थ - आपण हरिभक्तांतले कोणी आहात की काय? कारण माझ्या हृदयांत तुमच्याबद्दल अति प्रेम वाटत आहे।।७।। की दीनांवर अनुराग (स्नेह) करणारे राम तुम्ही आहात आणि मला महाभाग्यवान (बहु भाग्यवान) करण्यासाठीं आला आहात? (तुम्ही ब्राह्मण नसून या दोहोपैकीं कोणीतरी तुम्ही आहांत, असे मला वाटते)।।८।।

टीका. चौ. ७-(१) कीं तुम्हि कोणी हरिदासांत - भाव हा की, तुम्ही लंकेतले नाही हे निश्चित आहे. कोणी भूचर, वारिचर वा नभचर जीव लंकेत येणे शक्य नाही. ज्यांची अव्याहत गती आहे असे नारद सनकादिक हरिदासच लंकेत येऊं शकतील. तेव्हा अशा जगप्रसिद्ध हरिदासांपैकी कोणी तुम्ही आहांत काय? पृथ्वीतलावरील कोणीही हरिभक्त येणें तर अगदीच अशक्य; पण साक्षात गरुडसुद्धां येऊं शकणार नाही. तुम्ही फार मोठे हरिभक्त - हरिदास आहात असे माझे मन मला सांगत आहे. **'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरण प्रवृत्तयः' (क) गमे प्रीति अति** - तुम्ही ब्राह्मणच असता तर तुमच्याविषयी जे अपार प्रेम माझ्या हृदयात उत्पन्न झाले आहे ते झाले नसते. 'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः। न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते' अंतरातील कोणत्यातरी (अज्ञात) कारणाने चित्त आसक्त होऊन प्रीती उत्पन्न होत असते. प्रीतीला बाह्य उपाधीच्या आश्रयाची जरूर नसते. **(ख) हरिभक्तांनी हरिभक्तास कसे ओळखावे याचे लक्षणच येथे दाखविले आहे.** अज्ञात, अपरिचित असून पाहिल्याबरोबर अति प्रेम उत्पन्न झाले तर नक्की समजावे की हरिभक्त आहे. पण **रागद्वेषरहित होऊन जे हरिप्रेमी झाले असतील त्यांच्याविषयी हे आहे.** ज्या प्रमाणात प्रीती उत्पन्न होईल त्या प्रमाणात हरिभक्तांचा तर-तम भाव जाणावा. **(ग)** असे विचारले खरे पण समाधान होईना. कारण नारद सनकादिकासारख्यांना लंकेत येण्यास बंदी नाही. गुप्तरूपाने रात्री येण्याचे त्यांना कारण नाही; ते सरळ रावणाकडेसुद्धां गेले असते, असे वाटल्यावरून पुढील प्रश्न विचारला.

चौ.८-(१) राम दीन-अनुरागी - मी दीन साधनहीन आहे पण दुसरा कोणाचा भरवसा वाटत नाही. रामभरवशावर स्वस्थ आहे. आणि 'एक हि बाणा कृपानिधाना। प्रिय तो ज्याते गति ना आना' (३।१०।८) असे ते दीनवत्सल, दीनबंधू आहेत. ते गुप्तरूपाने येणे शक्य आहे. आज ते उघड उघड येणे शक्य नाही असे वाटून हा प्रश्न विचारला. भगवान राम येऊन दर्शन कधी देतील, अशी आतुरता उत्पन्न झालेली आहे हे या प्रश्नावरून ठरले **(क) बहुभागी** - रामदर्शन होणे हे महाभाग्याचे लक्षण आहे हे येथे सुचविले. **सूचना** - आतापर्यंतच्या बिभीषणाच्या वागण्यावरून खात्री झाली की येथे

दगा फटका, दंभ, कपट इ. काहीं नाही; म्हणून आपले खरे रूप प्रगट करून सर्व सांगण्यास हरकत नाही असे हनुमंताने ठरविले. **ल. टे.** - एखाद्या व्यक्तीवर संत-साधू म्हणून पूर्ण विश्वास ठेवण्याआधी किती सावधपणा व दक्षता बाळगली पाहिजे, हे या उदाहरणानें लक्षात ठेवावे.

हनुमान-बिभीषण संवाद

वा. रा. व अ. रा. यात हनुमान - बिभीषण भेटीचे वर्णन नाही. परंतु **वा.रा.च्या आधारेच असे मानणे भाग पडते की तेथेसुद्धा हनुमान-बिभीषण भेट झाली होती** पण कवीनी येथल्यासारखी उघड वर्णिली नाही, ध्वनित करून ठेवली आहे व **वा. रा. मधील ध्वनीच मानसात स्पष्ट केला गेला आहे.**

(१) वर्जयित्वा महातेजा, बिभीषणगृहं प्रति। क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुंगवः' (५।५४।१६) लंकेतील घरे एकामागून एक अगदी क्रमानें जाळीत जाणाऱ्या हनुमंताने 'नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मनः' यांची घरे जाळीत आल्यावर त्यांच्या पुढलेच बिभीषणाचे घर तेवढे सोडले; ते जाळले नाही आणि पुढील सर्व क्रमाक्रमाने जाळली असे वर्णन आहे. लंकादहनापूर्वी बिभीषणाची व हनुमंताची भेट होऊन तो रामभक्त आहे अशी खात्री झाली असल्याशिवाय पुढली व मागली एका ओळीने असलेली घरे जाळून मधले बिभीषणाचेच न जाळणे कसे शक्य आहे? **(क)** हनुमान गुप्तरूपानेच लंकेत हिंडल्यामुळे इतर कोणाकडून ही माहिती व हे अमुकच बिभीषणाचे घर असे विश्वसनीयरीत्या कळणे शक्यच नाही व कदाचित कुठे ऐकू आले असे मानले तरी दुष्ट राक्षसांच्या म्हणण्यावर रामदूत हनुमान विश्वास ठेवील हे शक्य नाही, हे येथील भेटीच्या वर्णनावरून मान्य करावेच लागेल. हा एक सबळ पुरावा आहे.

२. बिभीषण शरण आला त्यावेळी वा. रा. प्रमाणे रामलक्ष्मणाशिवाय बाकी सर्व त्याचा स्वीकार करण्याच्या विरुद्ध होते; पण हनुमंताने त्यावेळीसुद्धा बिभीषणाची तरफदारी अगदी ठासून केलेली आहे. 'उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणं।। वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम्।।६६।। राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः।। एतात्तु पुरस्कृत्य युज्यते तस्य संग्रहः(यु. कां. सर्ग १७) ।।६७।। तुमचा उद्योग चांगला जाणून, रावणाचे दुर्वर्तन पाहून, आणि तुम्ही वालीचा वध करून सुग्रीवाला राज्य दिलेत हे ऐकून (लंकेचे) राज्य मिळावे अशी प्रार्थना - इच्छा करीत असलेला इकडे बुद्धिपूर्वक आला आहे, म्हणून या गोष्टींचा पुरस्कार करून त्याचा संग्रह करणे योग्य आहे, असे हनुमंताने, सुग्रीव विरुद्ध असता सांगितले आहे. हे बिभीषणाचे हृद्गत हनुमंताला कसे कळाले? हनुमान सुग्रीवसेवक, सुग्रीवसचिव असतां त्यांच्यादेखत अशी तरफदारी हनुमंताने करण्याचे कारण काय? जांबवंतानेसुद्धा कसून विरोध केलेला आहे. हनुमान व बिभीषण यांची गुप्तभेट पूर्वी

झाली असल्याशिवाय बिभीषणाच्या मनातील गोष्टी हनुमंतास कळणे शक्य नाही.
३. ग्रंथकार सर्वच गोष्टी उघड उघड सांगतात असे नाही पण वरच्यासारख्या वचनांनी ध्वनित करून ठेवतात. अशा ध्वनित कथा मानसातही अनेक आहेत हे गू. चंद्रिकेने ठायी ठायी विशद करून दाखविले आहेच. वाल्मीकीतील ध्वनी स्पष्ट करून गोस्वामींनी तेथील कथेची सुसंगतता सिद्ध करून महान उपकार केले असेच म्हटले पाहिजे. शिवाय तुलसीदासांनी आपल्या गुरुजींच्या मुखातून जे रामायण ऐकले त्यात ही कथा नव्हती, असे म्हणण्यास आधार काय? तु.दास म्हणतात की 'वारंवार परी गुरु सांगति... । ती करीन मी भाषाबद्धहि' (१।३१।१-२).

हिं. दो. । तब हनुमंत कही सब रामकथा निज नाम ।

॥ सुनत जुगल तन पुलक मन मगन सुमिरि गुन ग्राम ॥६॥

म. दो. । मग हनुमान् सब सांगती रामकथा निज नाम ॥

॥ श्रवत पुलक तनु युगलिं मन स्मरुनि मग्न गुण-ग्राम ॥६॥

अर्थ : मग हनुमंताने सर्व रामकथा सांगितली व स्वतःचे नांव सांगितले. ऐकत (सांगत) असता दोन्ही देहांवर रोमांच उठले व दोघांचे मन गुणसमूह स्मरण करून (प्रेमात) मग्न झाले।।दो.६।।

टीका. (१) **'वदा विप्र निज कथा वर्णुनी'** असे बिभीषणाने सांगितले असता हनुमंताने रामकथा सांगितली. उच्च शीलाचा हा एक नमुना आहे. स्वतःची कथा स्वतःच सांगावयाची म्हणजे आपले गुण आपल्या तोंडाने वर्णन करावयाचे, **ही गोष्ट सज्जन करीत नाहीत** म्हणून रामकथा सांगितली. हनुमंतास वाटले की माझे चरित्र कुठले? सर्वच रामचरित्र. **'गुण तुमचे समजे निज दोषां'** (२।१३१।३). प्रभूनी **'करमुद्रिका दिली जन जाणुनि'** मस्तकावर आपला संरक्षक हात ठेवला व त्यांनी आपला प्रताप मला दिला म्हणून त्या प्रतापानेच सर्व घडले व पुढेही घडेल. माझे सामर्थ्य, बुद्धी, देह इ. सर्व भगवंताचे; मग माझी कथा कुठली व काय सांगू? रामकथा सांगताना सुग्रीव मैत्रीपासून हनुमंताचा संबंध अनायासेच येणार. तेथे स्वतःचा उल्लेख एक दीन दास म्हणून केला असेल. त्याचा नमुना पुढे आहेच. **(क) भगवंताचे चरित्र तरी भक्तचरित्राला सोडून कुठे असल्यास दाखवावे.** रामचरित्रात असलेला भक्तांचा संबंध काढून टाकावा व शेष काय राहते ते पाहावे! **भगवच्चरित्र व भक्तचरित्र कावळ्याच्या डोळ्यांसारखी आहेत. दिसण्यात दोन पण बुबुळ एक. 'म्हणण्या भिन्न न भिन्न'** **(ख) निजनाम** -'हनुमान' या त्याच ओळींतील शब्दाने नाम कोणते सांगितले ते सुचविले. बिभीषणाच्या भाषणात पुढे पवनसुत व हनुमान हे दोन्ही शब्द आहेत त्यावरून । पवनतनय मी हनुमान वानर ।। असे नाव सांगितले असले पाहिजे असे ठरते **(ग) गुणग्राम स्मरुनि मन मग्न** - भगवंताची दीनवत्सलता, निर्हेतुक कृपालुता इत्यादी

गुणांच्या स्मरणानेच दोघांचेही मन रामप्रेमात मग्न झाले, हे पुढील संदर्भावरून सिद्ध होते. वक्ता व श्रोता तटस्थ झाले. 'वाणीचे हो येथे खुंटलें बोलणे। कानानी ऐकणे शक्य नाही।। मन बुडे जेव्हां प्रेमसागरात। इंद्रिये प्रशान्त क्रियाहीन।। (प्रज्ञा.) असे होणारच. थोडावेळ गेल्यावर बिभीषण पवनतनयास वृत्तीवर आणतात.

हिं. । सुनहु पवनसुत रहनि हमारी । जिमि दसनन्हि महुँ जीभ बिचारी ॥१॥
। तात कबहुँ मोहि जानि अनाथा । करिहहिं कृपा भानुकुल नाथा ॥२॥
म. ॥ पहा पवनसुत अमचि राहणी । जेवीं जीभ बिचारी दशनी ॥१॥
। तात! अनाथ गणुनि कधिं मजवरि । कृपा भानुकुलनाथ करिति तरि ॥२॥

अर्थ : हे पहा पवनसुत! जशी बिचारी जीभ दशनात (दातांमध्ये) राहते तशी आमची राहणी आहे ॥१॥ तात! मला अनाथ जाणून भानुकुलनाथ माझ्यावर कधीतरी कृपा करतील का? ॥२॥

टीका. - चौ.१-(१) अमचि - बिभीषणानें आतांपर्यंत स्वतःबद्दल एकवचन वापरले आहे व पुढेसुद्धां असेच आहे पण येथे मात्र आमची हे बहुवचन वापरले; म्हणून आमची = बिभीषण, त्याचा परिवार व त्रिजटा इत्यादी बिभीषणाशी प्रेमाने वागणाऱ्या रामप्रेमी व्यक्ती. म्हणूनच पुढे प्रभू विचारतात की 'वद लंकेश्वर परिवारासह। कुशल कुठायीं वास सुखावह' **(क) पवनसुत** - दुष्टांच्या संगतीत राहून आम्ही अपवित्र झालो होतो पण पवनाप्रमाणेच पावन करणाऱ्या व समर्थ असणाऱ्या तुम्ही आज आम्हांस पावन केलेत. 'जसे संत दर्शन अघ वारी' **(ख) जेवीं जीभ बिचारी दशनीं - दशन** = चावणारा = दात, दन्त, दाढा वगैरे. जीभ आणि दात यांचा स्वभाव अगदी विरोधी आहे. जीभ संतासारखी आहे व दात दुर्जनासारखे आहेत. एकाच मुखरूपी जगात, लंकेत जन्माला आलेले दात आणि जीभ! जिभेने नेहमी दातांना भिऊन, दीन, नम्र बनून राहणे भाग असते. तिने त्यांची कितीही सेवा केली तरी ते तिला केव्हां चावतील याचा नेम नाही; तशी आमची दशा आहे. सदा पराधीन, सतत कुसंगती. दात जसे बत्तीस तसे दातांच्या व दुर्जनांच्या ठिकाणी बत्तीस अवगुण - दोष आहेत व त्यांच्याउलट जिभेच्या व संतांच्या ठिकाणी ३२ सद्गुण आहेत. त्यांची विस्तृत **तुलना या काण्डाच्या परिशिष्टात पाहावी.** (मानसमणि जाने. १९५५ मध्ये लेख प्रसिद्ध झाला आहे). **(ग)** जिभेने दंतवैद्याकडे जाऊन तक्रार केली की दुष्ट दात जसे भराभर उपटले जातात तशी बिभीषणाने भगवंताकडे जाऊन तक्रार करण्याचीच खोटी आहे की या सगळ्या दशनांना समूळ उपटून टाकण्याच्या प्रयत्नास प्रारंभ होईल.

चौ. २(१) भगवान कृपा करतील का, अशी शंका बिभीषणासारख्या परम भागवतास का आली? **तो परम भागवत आहे म्हणूनच अशी शंका आली.** जे दीन भक्त असतात ते स्वतःस कधी प्रभुकृपापात्र समजतच नाहीत. जो खरा ज्ञानी असतो त्याला 'मी ज्ञानी, ब्रह्मनिष्ठ, आहे' असे कधीच वाटत नाही. जो परमविरागी असेल त्याला 'मी

मोठा विरक्त आहे' असे कधी वाटत नाही, तसेच भक्तांचे असते. सुतीक्ष्ण, भरत व स्वतः तुलसीदास ही तीन दीन दासांची उत्तम उदाहरणे आहेत. 'हे विधि दीनबंधु रघुराया। करिति किं मजशा शठा दया या' (३।१०।४), असे सुतीक्ष्ण म्हणाले. 'वद कपि कधि कीं स्वामि कृपाघन। दासासम मम करिति आठवण ।। (७।२।१६) 'कपटी कुटिलहि मी प्रभु जाणति। म्हणुन नाथ मज सवे न राखति' (७।१।४) भरत म्हणाले. वंचक मिरवति रामभक्त वर । कामकोपकनकांचे किंकर।। अशांमधे जगि गणा प्रथम मज।।' (१।१२।३-४) असे तुलसीदास स्वतःविषयी म्हणाले। **(क) अनाथ** - जोपर्यंत रामचंद्रानी हृदयसिंहासन विभूषित केले नाही, आपला म्हणून स्वीकार केला नाही, तोपर्यंत जीव अनाथच असतो. ।। **यदा हृदयिं रघुनाथ धनुर्धर ।** करिती निवास दुष्टक्षयकर।। तदा जीव जगिं सनाथ झाला। **तो** अनाथ, सुख दूर **तमाला** ।।प्रज्ञा.।। राम न करिती हृदिं आगमना। तोंवरि जीवा बहु आग मना।। (प्रज्ञा.) परमात्माच जीवाचे खरे नाथ आहेत. 'ईश्वर-अंश जीव' जोपर्यंत जीव इतर साधनांनी स्वतःस सनाथ मानतो, तोपर्यंत राम परमात्मा त्याला आपला कसा मानतील? ज्यावेळी तो दीन बनेल, मी अनाथ आहे असे ओळखील आणि भानुकुलनाथ प्राप्तीनेच सनाथ होण्याची तीव्रतम इच्छा होऊन, अनन्यगतिक बनून शरण जाईल; त्यावेळीच ते त्याचा स्वीकार करतील, 'सकृत् प्रणमतां अपला म्हणती' (२।२९९।३) **(ख) भानुकुलनाथ** - भानुकुलातील अनाथ झालेल्या स्त्रीला सनाथ करण्याचा प्रयत्न रघुपती करीत आहेत. बिभीषणही ध्वनित करीत आहे की त्याचाही भानुकुलाशी निकट संबंध आहे व तोही सीतेसारखाच अनाथ आहे. 'मग मला सनाथ करण्याचा प्रयत्न करणे जरूर नाही का, असे बिभीषण सुचवीत आहे. आता स्वतःची अपात्रता सांगून सिद्ध करतात की रामकृपा झाली आहे.

हिं. ***। तामस तनु कछु साधन नाहीं । प्रीति न पद सरोज मन माहीं ।।३।।***
। अब मोहि भा भरोस हनुमंता । बिनु हरि कृपा मिलहिं नहिं संता ।।४।।
। जौं रघुबीर अनुग्रह कीन्हा । तौ तुम्ह मोहि दरसु हठि दीन्हा ।।५।।

म. ***। तामस तनु अणु साधन नाही । प्रीति न पदसरसिज मनिं काहीं ।।३।।***
। अतां भरवसा मज हनुमंता । विण हरिकृपे भेट नहिं संतां ।।४।।
। कृत रघुवीरें कृपावलोकन । दिले स्वयें तैं तुम्हिं मज दर्शन ।।५।।

अर्थ : तमोगुणी (तामस) तनू आहे; (त्यामुळे) अणुमात्र साधन (घडत) नाही; चरणकमलांच्या ठिकाणी काहीच प्रीती नाही व पदसरोज मनात, हृदयात नाहीत (तथापि) ।।३।। हनुमंता! आता मला भरवसा वाटतो (की राम सनाथ करतील) कारण की हरिकृपेवाचून संतांची भेट होत नाही ।।४।। जेव्हा रघुवीराने कृपादृष्टी केली (कृपा केली) तेव्हांच तुम्ही स्वतः (मुद्दाम) मला दर्शन दिलेत ।।५।।

टीका. चौ. ३(१) तामस तनु - माझे शरीर स्वभावताच तमोगुणाचा विस्तार करणारे

(तनोति, तन्यते वा. अ. व्या सु.) असल्याने ज्ञानाच्या नावाने शून्य. **'श्रद्धा सात्विक धेनु शोभना'** (७।११७।९) असली तर पुढे साधनाने क्रमशः ज्ञान प्राप्त होण्याचा संभव असतो. पण देहच तमोगुणी असल्याने सत्त्वगुणाचा पूर्ण अभाव. 'सत्वात् संजायते ज्ञानं' (भ.गी.) मग ज्ञान कसे असणार? **'सहज अघप्रिय तामस देह। जसा उलूकां तिमिरीं स्नेह'** (४५।८) 'तामस तनु' ने ज्ञानाचा अभाव दाखविला **(क) अणुसाधन नाही** - कर्म धर्म नाना व्रत दाने । शम दम जप तप यज्ञसाधने ॥ द्विजगुरुसेवा भूतसदयता । विद्या विनय विवेकमहत्ता॥ **साधन..'** (७।१२६।५-७) यातील एकही माझ्याकडून घडत नाही, याने कर्मधर्महीनता दाखविली **(ख) 'पदसरसिज प्रीति न'** - याने भक्तिहीनता दर्शविली. व 'पदसरसिज मनिं न' याने उपासना ध्यानादिकांचा अभाव दर्शविला. मन = हृदय. 'चित्तंतु चेतो हृदयं स्वान्त हृन्मानसं मनः' (अमरे) हृदयात रामचंद्राची पदसरोजसुद्धां नाहींत. **याप्रमाणे कर्म, उपासना, ज्ञान व भक्ती या सर्वांचा अभाव दर्शविला.** 'नाथ सकल मी साधनहीन' (३।८।४) असे शरभंगसुद्धां प्रभूला म्हणाले आहेत. असा मी दीन, अनाथ, मलिन, सकलसाधनहीन असल्यामुळें भगवान कृपा करतील अशी आशाच नव्हती. मग दर्शन देऊन सनाथ करतील ही आशा कोठली? तामस देह असल्यामुळें भगवंताचे भजन घडणे शक्य नाहीं, असे रावणसुद्धां स्वतःविषयी मनात म्हणाला आहे. (३।२३।५ पाहा). 'भजन घडेना तामसतनुने'.

चौ. ४(१) अतां भरवसा मज हनुमंता - आता मला पक्का विश्वास वाटूं लागला कीं राम मला दर्शन देऊन सनाथ करणार कारण, रामकृपा झाल्याचा पुरावा मला आज नुकताच मिळाला **(क) विण हरिकृपे भेट नहिं संतां** - हरिकृपेविण संतांभेट नहि - हरिकृपा झाल्याशिवाय संतदर्शन, संतसमागम होत नाही. 'भेटति संत विशुद्ध तयाला । राम कृपे अवलोकिति ज्याला ॥ रामकृपें तव दर्शन घडले' (७।६९।७-८) रघुपतीनीं कृपा केली म्हणूनच तुमचे दर्शन मला घडले. एवढी कृपा ज्यानीं केली ते पूर्ण कृपा करतील व दर्शन देतील असा भरवसा वाटतो.

चौ.५(१) कृत रघुवीरें कृपावलोकन - तुम्हाला माझ्याकडे येण्याची प्रेरणा देऊन **कृपावीरता** तर प्रगट केलीच हे स्पष्ट आहे. **ते धर्मवीर** असल्यामुळें माझा प्रणताचा त्याग करणार नाहीत. दानवीर असल्यानें मला अति दुर्लभ अशी आपली भक्ती देतील. युद्धवीर असल्यानें रावणादी सर्व दशनांना उपटून टाकतील. विद्यावीर असल्यानें मला उपदेश करतील (६।८० धर्ममयरथ पाहा). या सर्व गोष्टी पुढें घडल्या आहेत. आता हनुमान प्रभूच्या स्वभावाची रीत सांगतो.

हिं. । सुनहु बिभीषन प्रभु कै रीती । करहिं सदा सेवक पर प्रीती ॥६॥
। कहहु कवन मैं परम कुलीना । कपि चंचल सबही बिधि हीना ॥७॥

। प्रात लेइ जो नाम हमारा । तेहि दिन ताहि न मिलै अहारा ॥८॥

म. । ऐका बिभीषणा प्रभु-रीती । सदा सेवकीं करिती प्रीती ॥६॥

। वदा कवण मी परम कुलीन हि । कपि चंचल सब रीती हीनहि ॥७॥

। नाम आमचे घेति सकाळी । त्या त्यादिनिं न अहार कपाळी ॥८॥

अर्थ : (हनुमान म्हणाला) बिभीषणा! ऐका, प्रभूची रीती अशी आहे की ते सदा सेवकांवर प्रीती करतात ॥६॥ तुम्हीच सांगा पाहू की मी अशा कोणत्या परम कुलीन कुळांतला? मी तर केवळ कपी, स्वभावताच चंचल आणि सर्व प्रकारे (इतका) हीन की॥७॥ (प्रात:काळी) सकाळी जे कोणी आमचे = कपींचे (मर्कट, कपी, वानर इ.) नांव घेतील त्या दिवशी त्यांच्या कपाळी आहार नाही! (उपाशी राहण्याचीच पाळी यायची तुम्ही निदान परमश्रेष्ठ पुलस्त्य कुळांतले तरी आहांत)॥८॥

टीका. चौ. ६(१) बिभीषणा - यावरून ठरले की, ज्यावेळी विप्र समजून प्रणाम केला त्याच वेळी बिभीषणानें आपल्या नावाचा पित्याच्या नावानंतर उच्चार केला होता. **(क) प्रभुरीती** = प्रभूचा स्वभाव. **'समदर्शी मज म्हणति सकलही। प्रिय मज अनन्यगति सेवकही'** (४।३।८) **'सत्य सांगुं शुचि दास प्रिय खग! मजला प्राणसम'** (७।८७) यांत भगवंतानी आपला स्वभावच सांगितला आहे. तोच येथे हनुमंताने सांगितला; फक्त अनन्यगती किंवा शुची इत्यादि विशेषण वापरले नाही कारण स्वत:चेच उदाहरण आता देत आहे. **येथे गोस्वामींची दक्षता पाहण्यासारखी आहे.** जी रीती सदा चालते तो स्वभावच बनतो. **(ख)** हनुमान बहुधा प्रभु शब्दच रामचंद्रांबद्दल वापरताना दिसतात. येथे भाव हा आहे की ते सर्वसमर्थ आहेत; इच्छामात्रे करून पाहिजे ते कार्य करू शकतील. त्यांना आपले कार्य करण्यासाठी सेवकांची काहीच जरूर नाही. 'मशक कधी खगपतिहित करती' (६।११८।९) **'वदा कुणा प्रभुची अशि रीती। दासांवर ममता नी प्रीती'** (३।४५।२) बिभीषणाचा विश्वास दृढ व्हावा म्हणून आता आपले स्वत:चेच उदाहरण देतात.

चौ. ७-८(१) बिभीषणाने **'तामस तनु अणु साधन नाही'** इत्यादी स्वत:विषयी जे सांगितले त्याला उद्देशून येथे सुचविले की तुम्ही माझ्यापेक्षां पुष्कळच श्रेष्ठ आहात. तुमचे शरीर जरी तामस असले तरी तुम्ही परमश्रेष्ठ कुळात जन्मलेले आहात. 'उत्तम कुल तुम्हि पुलस्ति पौत्रहि । पूजित विविधा विरंचि रुद्रहि' (६।२०।३) **ब्रह्मदेवाचे पणतू व पुलस्तींचे नातू आहात.** पण मी कुलहीन, जातिहीन, पशू आणि त्यांतही कपी! **(क)** मनाने व देहानेही अति **चंचल.** म्हणजे अति रजोगुणी; म्हणून परमार्थात्मक तप करण्याला अगदी नालायक. तामस देहाने उग्र तपश्चर्या तरी करता येते. **(ख) सब रीतीं हीन** - वाणीहीन, देहहीन, स्वभावहीन. तुमचे कुल पूज्य, ऋषिवंशज म्हणून देह पूज्य, वेदाचा अधिकारी; तुमचे कुळ शिवोपासक. आम्हा माकडांत यातली एकही

चांगली गोष्ट नाही; सार हे की तुम्ही प्रभूला प्रिय व्हाल तर आश्चर्य नाही. 'जात पात कुल धर्म महत्ता। धन बल परिजन सुगुण चतुरता॥'(३।३५।५) इत्यादींचा विचार प्रभू मुळीच करीत नाहीत. फक्त 'एकहि बाणा कृपानिधाना। प्रिय तो ज्यातें गति ना आना' (३।१०।८) हे तुमच्याजवळ आहे. कपी किती हीन हे आता सांगतात. **(ग) नाम आमचे** - आमच्या जातीचे नाव कपी, वानर, मर्कट इत्यादि. **सूचना** - या हनुमंताच्या वचनाचा विपर्यास करून प्रात:काळी रामायण वाचावयाचे नाही, असा आत्मघातकी अर्थ कोणी करूं नये. या वानरांची कीर्ती वर्णनादि करणाऱ्यांस प्रभूनीं उलट सुंदर वर देऊन ठेवला आहे. लं.का. १०६ छंद पाहा. आता दोह्यांत सार सांगतात.

हिं. दो. । अस मैं अधम सखा सुनु मोहू पर रघुबीर ॥
॥ कीन्ही कृपा सुमिरि गुन भरे बिलोचन नीर ॥७॥

म.दो. । असा अधम मी श्रुणु सखे! मजवरही रघुवीर ॥
॥ करिति कृपा स्मरतां गुण, भरे विलोचनिं नीर ॥७॥

अर्थ : मित्रा! ऐक, मी असा अधम असून माझ्यावरसुद्धां रघुवीर कृपा करते झाले! (याप्रमाणे) गुणांचे स्मरण करताच नेत्रांत नीर (पाणी) भरले - आले. ।।दो. ७।।

टीका. - **श्रुणु** (सुनु) = ऐक, असे एकवचन वापरले. याचे कारण सखे (सखा)! शब्दानें सुचविले आहे. बरोबरीचे प्रेमाचे नाते दाखविले. व्यावहारिक शिष्टाचारांची परिणती प्रेमाच्या साम्राज्यात झाली. **(क)** पूर्वी कथा सांगितली तेव्हा 'गुणग्राम स्मरुनि' असे म्हटले. येथे गुण स्मरुनि म्हटले. सेवकावर प्रीती करणे या गुणाचे स्मरण होताच नेत्र अश्रूंनी भरले. **'भरे विलोचनिं नीर'. 'मम गुण गातां तनू पुलकते। गद्गद गिरा नयनजल गळते'** (३।१६।११) अशांना भगवान वश होतातच. पूर्वी तनुपुलक व मन मग्न होणे (गदगदगिरेच्या वरची पायरी) वर्णिले. येथे नयनजल गळते हे दाखविले. **'काम आदि मद दंभ न ज्याला। तात निरंतर वश मी त्याला'** (३।१६।१२). 'काम आदि मद दंभ न' हे मागील चौपायांत दोघांच्याही ठिकाणी सिद्ध झाले आहे. याने ध्वनित केले की राम हनुमंताला निरंतर वश होऊन राहणार **(ख) ल. टे. - बिभीषणाच्या नेत्रांत अश्रू आले नाहीत.** सेवकांवरील रामप्रीतीचा हनुमंतास जसा अनुभव आला आहे, तसा अद्याप बिभीषणाला आलेला नाही हे त्याचे कारण आहे. **(ग)** रघुवीराची कृपालुता वगैरे गुणांचे स्मरण होताच सीता, रावण व बिभीषण यांचा विचार आला; मनानें सहजच तुलना केली व त्यामुळें पुढील चौपाई बाहेर पडली.

हिं. । जानतहूँ अस स्वामि बिसारी । फिरहिं ते काहे न होहि दुखारी ॥१॥
। एहि बिधि कहत राम गुन ग्रामा । पावा अनिर्वाच्य बिश्रामा ॥२॥

म. । असे स्वामि समजुनिहि विसरती । फिरति कां न ते दुःखी बनती ॥१॥
। असे रामगुण-गणांस सांगत । अनिर्वाच्य विश्रामा पावत ॥२॥

अर्थ : स्वामी राम असे आहेत हे समजून (जाणून) सुद्धां जे त्यांना विसरतात (विषयामध्ये) फिरतात, ते दुःखी का होणार नाहीत?।।१।। याप्रमाणे रामगुणसमूहास सांगत असता अनिर्वाच्य विश्राम प्राप्त झाला।।२।।

टीका. चौ. १(१) या चौपाईचा वक्ता कोण हे संशयित आहे. हे हनुमंताचे वचन समजता येईल किंवा कथावक्त्याचे म्हणता येईल. **या अल्पमतीस पहिला पक्षच योग्य वाटतो.** हनुमंताने रामकथा सांगितली त्यात सीताहरण, हनुमान रामदूत आल्याचे व सर्व लंका शोधली तरी सीतेचा पत्ता न लागल्याचे, सीता कुठे न दिसल्याचे वर्णन असणारच. बिभीषण स्वतःस अनाथ, रामसेवक मानतो, पण हनुमंताच्या मुखातून कथा ऐकल्यावर सीतेविषयीची माहिती सांगून स्वामी रामाच्या सेवेत हातभार लावीत नाही हे उघड आहे. म्हणजेच स्वामिसेवा सहज करता येण्यासारखी असून बिभीषण करीत नाही म्हणजेच रघुवीर स्वामीला विसरला आहे मनाने. **'सेवक तोच कि जो सेवा करि'** (१।२७१।३) म्हणून बिभीषणाला जागृत करण्याच्या हेतूने उच्चारलेले हे हनुमंताचे वचन मानणेच योग्य आहे. शिवाय पुढील चौपाईतच हनुमंताच्या या भाषणाचा उपसंहार आहे. त्या उपसंहारानंतर ही चौपाई असती व मग बिभीषणाचे भाषण असते तर ही चौपाई वक्त्याचे वचन मानणे योग्य ठरले असते. **(क)** भाव हा आहे की, रामकृपा व्हावी म्हणून तुम्ही आतुर झाला आहात; पण काही रामसेवा केलीत का? रामकथेत तुम्ही रामस्वभाव जाणलात व जाणून स्वस्थ बसलात; सहज, काही कष्ट न करता, अमोल रामसेवा करता येण्यासारखी असून ती करण्याची इच्छा तुम्हाला झाली नाही. जिभेसारखे दशनांत अडकून पडलो आहो असे म्हणता! तुम्हाला कोणी बांधून ठेवले आहे? काहीच स्वामिसेवा न करता सेवक म्हणवता व लंकेतील या ऐश्वर्यावर लुब्ध होऊन कुसंगतीत रात्रंदिवस राहता? जिभेला तुमच्यासारखी स्वतंत्रता कुठे आहे? ती चिकटली आहे घशाला. रघुवीर भगवान, परमात्मा आहेत हे तुम्ही जाणताच आणि अजूनही स्वस्थ बसता? राम परमात्मा आहेत हे रावणाला अद्याप कळलेले नाही पण तुम्हाला कळल्यानंतर तुम्ही काय केलेत? **(ख)** हनुमान अत्यंत नीतिनिपुण, परम वाक्पटू आहे. ही मात्रा उगाळून पाजल्याबरोबर काय चमत्कार होतो ते लवकरच कळेल.

चौ. २(१) असे रामगुणगणांस सांगत - रामगुणकथन हनुमंतानेच केले आणि अनिर्वाच्य विश्राम, गुण सांगत असताना मिळाला आहे म्हणून हनुमंतालाच तो मिळाला, असे मानणे योग्य आहे. रामगुण सांगत असता अश्रू आले आहेत हनुमंतासच. **(क) अनिर्वाच्य विश्राम** = अनिर्वाच्य सुख, ज्याचे वर्णन शब्दांनी करता येत नाही असे सुख. **हा शारीरिक विश्राम नसून मानसिक आहे** व 'रामकार्य केल्याविना कुठला मज विश्राम' यातील 'विश्राम' कंदमूलफलादी भक्षण करून देहाला विश्रांती देण्याविषयी आहे **म्हणून प्रतिज्ञाभंग किंवा विरोध नाही. 'ज्याच्या कृपालेशामुळे मतिमंद तुलसीदासही**

पावे परम विश्राम ..' (७।१३०छंद) यात ज्या विश्रामाचे वर्णन केले तोच येथे हनुमंतास मिळाला. 'स्वान्तःसुखाय तुलसी' (बा. कां. मं.७) असा उपक्रम केला व त्याचाच उपसंहार 'पावे परम विश्राम' असा केला आहे. म्हणून **स्वान्तःसुख = परम विश्राम = अनिर्वाच्य विश्राम = अनिर्वचनीय सुख.** सीतेला भेटणे हे मुख्य रामकार्य आहे ते झाल्यानंतरच हनुमान आपल्या प्रतिज्ञेची पारणा करणार आहे. मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीच्या रात्रीचा थोडा भाग आता शिल्लक आहे. द्वादशीचा दिवस उजाडण्यापूर्वी रामदूतास सीता दिसेल पण भाषण करण्यास संधी सापडणार नाही. द्वादशीचा सगळा दिवस कपी गुप्त राहील व द्वादशीच्या रात्री सीतेशी संभाषण होईल आणि मग तिच्या परवानगीने त्रयोदशीच्या दिवशी सकाळी हनुमान पारणा करील.

हिं. ***। पुनि सब कथा बिभीषन कही । जेहि बिधि जनकसुता तहँ रही ॥३॥***
। तब हनुमंत कहा सुनु भ्राता । देखी चहउँ जानकी माता ॥४॥
। जुगुति बिभीषन सकल सुनाई । चलेउ पवनसुत बिदा कराई ॥५॥

म. ***। कथा बिभीषण मग वदतसे । तेथे जनकसुता जशि वसे ॥३॥***
। ऐक म्हणाला हनुमान् भ्राता! । पाहुं इच्छितो जानकि माता ॥४॥
। युक्ति बिभीषण सगळी सांगे । निघे पवनसुत निरोप मागे ॥५॥

अर्थ : तेथे जनकसुता जशी राहिली आहे ती सर्व कथा मग बिभीषणाने सांगितली.॥३॥ (तेव्हां) हनुमान म्हणाला की बंधो! ऐक, मी जानकी मातेला पाहू इच्छितो. (कसा कोठून कोठे गेलो असता दर्शन होईल ते सांग)॥४॥ तेव्हां बिभीषणाने सगळी युक्ती सांगितली आणि पवनसुत निरोप घेऊन निघाला.॥५॥

टीका. चौ. ३(१) हनुमंताने चाटवलेली मात्रा तात्काळ चांगली लागू पडली. त्यामुळे हनुमंताने न विचारताच लंकेत जनकसुता कोठे कशी राहिली आहे वगैरे सर्व हकीकत बिभीषणाने सांगितली. सर्व लंका शोधूनही न सापडण्याचे कारण त्यांत सांगितले असणारच **(क) तेथे** म्हणजे नक्की कोठे, याचा उल्लेख कवीनी केला नाही. ते नाव बिभीषणाने अगदी हळूच कानात सांगितले असेल. **'मग अशोक पादपतळीं** राखी यत्न करून (३।२९।२) **(ख) जशि वसे** - 'जपत राहि हरिनाम' अति कृश झाली आहे, बसून शोकरत असते, राक्षसींचा उत्तम पहारा आहे, पुरुषाला जाण्यास बंदी आहे, ती स्नानादी करीत नाही इ. सर्व सांगितले. **(ग) जनकसुता** - जनकासारख्या विश्वविख्यात, धर्मनिष्ठ, परमपुण्यवंत, ऐश्वर्यसंपन्न महाराजांची मुलगी असून अशा दुर्दशेत तिला दिवस कंठावे लागत आहेत! (३।३१।२ जनकसुता टी. पाहा) **ल. टे.** - असे वर्णन करता करता बिभीषणाचा कंठ दाटून आला. हा शोकाचा भाव ध्वनित करण्यासाठी या **चौपाईच्या दोन्ही चरणांत १।१ मात्रा कमी** करून वाणीच्या गतीचा भंग करून ठेवला आहे.

चौ. ४-५(१) भ्राता व पुढील हनुमंताचे शब्द अगदी कळवळून करुणारसार्द्र वाणीने उच्चारलेले वाटतात. या सूचनेवरून सिद्ध होते की जनकसुतेची हकीकत बिभीषणाने सांगितली त्यात अशोकवनात जाण्याचा मार्ग, त्याच्या खाणाखुणा इ. सांगितले नसावे. जानकीचे दर्शन कसे घेता येईल, तेथे जाताना व दर्शन घेताना कसे वागावे, काय काळजी घ्यावी, कोणती विघ्ने येण्याचा संभव आहे वगैरे सर्व गोष्टी वडीलभावाप्रमाणे सांगाव्यात, ही अपेक्षा या सूचनेने व्यक्त केली आहे. जानकीला माता म्हणून व बिभीषणाला भ्राता म्हणून **जानकीला बिभीषणाची पण माता ठरविली!** यात वाक्पटुता व राजनीती आहे. **(क)** सगळी लंका शोधूनसुद्धां हनुमंतास अशोक उपवन दिसले नाही, यावरून तेथे जाण्याचा मार्ग गुप्त असला पाहिजे असे ठरते. पण संपातीला ते लांबून दिसले त्याअर्थी स्वयंप्रभेच्या विवरांतील उपवनासारखें नाही हेही ठरतेच. **(ख) सगळी युक्ति सांगितली** - जाण्याचा मार्ग सांगून रामदूताने सूचित केलेल्या सगळ्या अपेक्षांची पूर्ती केली. **त्रिजटा ही बिभीषणाची कन्या** असून रावणाने तिला सीतासंरक्षक राक्षसींच्या दलाची मुख्य नेमली होती; त्यामुळे बिभीषणास तेथील इत्यंभूत माहिती होती.

सूचना - येथे हनुमान-बिभीषण संवाद समाप्त झाला. या संवादावरून दोघांची तुलना केल्यास ते जवळजवळ सारखेच दिसतात. परंतु रामभक्ती प्रेम व रामसेवा यात बिभीषण हनुमंतापेक्षा बराच मागे आहे. रामदूताने बिभीषणाच्या शरणागतीचा मार्ग मोकळा व सुकर करून ठेवला तर बिभीषणाने रामदूतास सीतेच्या दर्शनाचा व भेटीचा मार्ग मोकळा व सुकर केला. मानसातील हनुमंताने बिभीषण शरणागतीच्या वेळी वा.रा. मधील हनुमंताप्रमाणे बिभीषणाची तरफदारी मुळीच केली नाही; तथापि त्याला आणा वगैरे सांगितले गेल्यावर हनुमंतास फार हर्ष झाला आहे. बिभीषणाने आताच रामसेवा करण्यास प्रारंभ केला आहे व लं.कां. रावण वधापर्यंत व नंतरही त्याने रामसेवा मनापासून केली आहे.

अध्यात्मपर-योगदृष्टीने अर्थ : लाकिनी शक्तीचा जय करून तिचा आशीर्वाद घेऊन साधक लंकापुरीत शिरेपर्यंतच्या अर्थाचा विचार पूर्वी केला आहे. येथे **युक्ति = योग, 'योगः** संनहनोपायध्यान संगति **युक्तिषु'** (अमरे) हा शब्द आला असल्याने येथपर्यंतचा विचार करू. (१) लंकापुरीत म्हणजे मस्तकात शिरण्याचे दोन मुख्य मार्ग आहेत; **एक पूर्व मार्ग व दुसरा पश्चिम मार्ग.** हनुमान पूर्व मार्गाने म्हणजे भ्रूमध्याच्या मार्गाने गेला. पश्चिम मार्ग पाठीच्या म्हणजे मागल्या बाजूने आहे. मस्तकरूपी लंकापुरीत पूर्व मार्गाने आज्ञाचक्रातून आत शिरल्यावर योग्य मार्ग न मिळाल्यास साधक सहस्रदल कमलात प्रवेश न करता **भ्रमरगुफेत शिरतो**. तेथे पुष्कळ भटकला तरी त्याला अशोक उपवनाचा = सहस्रदल कमलाचा रस्ता सापडत नाही, ते दिसत नाही, व त्यामुळे तो निराश होतो. हनुमंताचे तसेच झाले. अशोकवनाचा रस्ता न सापडतां सगळी

लंका शोधली. अशावेळी भगवत्कृपा झाली तरच जीव या भ्रमरगुफेतून बाहेर पडतो. भ्रमरगुफेत शिरल्यावरसुद्धां काही साधकांना वाटते की समाधी सिद्ध झाली. ज्याच्यावर प्रभू कृपा करतात त्याला तसे वाटत नाही. रामकृपेनेच त्याला बिभीषणरूपी संत भेटतात व ते **सहस्रदलांत शिरण्याची युक्ति** = योगाची प्रक्रिया त्यास समजावून सांगतात. नंतर तो अति सूक्ष्मरूपानेच प्रवेश करू शकतो. नंतर त्यास **चिदानंदलहरी रूपी सीतेचे - भक्तिरूपी जानकीचे दर्शन होते. (क) या स्थानाचे वर्णन पाहा** - 'सुधासिंधोर्मध्ये सुरविटपवाटी परिवृते। मणिद्वीपे नीपोपवनवति (नीप + उपवन - वति) चिंतामणिगृहे।। शिवाकारे मंचे परमशिवपर्यंक निलयां। भजन्ति त्वां धन्याः कतिवन **चिदानन्दलहरीम्।।** (आनंद लहरी ८) श्रीमदाचार्यकृत आनंद लहरीतील या आठव्या श्लोकांत म्हटलें कीं **अमृतसागराच्या मध्यभागी** कल्पवृक्षांच्या **वाटिकेनें** वेष्टित नीप = कदंब वृक्षांचे **उपवन** असलेल्या मणिद्वीपात चिंतामणींच्या गृहात शिवा + आकारे = शक्ती त्रिकोण रूपी मंचकावर बसलेल्या चिदानंदलहरीरूपी आदिशक्तीला कोणी विरळा - धन्य असतात तेच भजतात - सेवतात. या श्लोकाची तुलना वा. रा. मधील अशोकवनाच्या वर्णनाशी करून पाहावी म्हणजे खात्री होईल. रावणाच्या अशोकवनात सुरविटप - कल्पवृक्ष होतेच. त्यांत वन, उपवन, वाटिका व बाग यांचा उल्लेख मानसात आहेच. **या श्लोकात सागराच्या मध्यभागी वाटिका व उपवन असा उल्लेख आहेच. (ख)** चिदानंदलहरी अंधकारमय भ्रमरगुंफारूपी राक्षसनिवासस्थानांत राहणे अशक्य. जेथे शोक नाही अशा वनात-अशोकवनातच ती राहणार **(ग)** केवळ ज्ञानरूपी दिवसाच्या वेळी तिची भेट होणे व दर्शन घेणेही शक्य नाही. सभोवती विविध सिद्धिरूपी निशाचरींचा जागता पहारा ज्ञानाहंकाररूपी रावणानें तेथें ठेवलेला आहे. त्या निघून गेल्यावर भेट होणे शक्य आहे. शुक्ल पक्षातील, शुद्ध पक्षातील, रात्रीच्या चंद्र प्रकाशांतच तिची भेंट होऊ शकते. **'राका रजनी भक्ति तव रामनाम तो सोम'** (३।४२) आज मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी, पहाटेची वेळ झाली आहे, चंद्र मावळला आहे; अशावेळी हनुमान अशोकवनात जाईल. सीता दुरून दिसेल पण दर्शन घेणें, बोलणे होणार नाही.

हिं. ***। करि सोइ रूप गयउ पुनि तहवाँ । बन असोक सीता रह जहवाँ ।।६।।***
। देखि मनहि महुँ कीन्ह प्रनामा । बैठेहिं बीति जात निसि जामा ।।७।।

म. ***। धरि तें रूप जाइ मग तेथें । सिता राहि वनिं अशोक जेथें ।।६।।***
। बघुनि मनांत चि करी प्रणाम । बसल्या निघुनि जाति निशियाम ।।७।।

अर्थ : मग ते (अति लघु) रूप घेऊन अशोकवनात जेथे सीता राहिली आहे तेथें हनुमान गेला ।।६।। (सीतेला) पाहून मनातच प्रणाम केला. (व दिसले की सीता) बसलेली असताच रात्रीचे प्रहर (याम) निघून जात आहेत.।।७।।

टीका. चौ. ६-(१) धरि ते रूप - लंकेत शोध करताना जे जसे रूप होते ते म्हणजे

अतिलघुरूप. याने सुचविले की विप्ररूपाने बिभीषणास भेटल्यावर स्वतःचे नाव व रामकथा सांगण्याच्यावेळी आपले स्वाभाविक कपिरूप प्रगट केले होते; आता अशोकवनात जाताना पूर्वीसारखे चिलटाएवढे अति लघुरूप घेतले. **(क) वनि अशोक** = अशोकवनी येथे अशोकवन म्हटले. संपातीने **'अशोक उपवन'** म्हटले आहे 'निघे नमुनि शिर शिरला बागे' (१८।१) 'तो अशोक **वाटिका** विदारी' (१८।३) याप्रमाणे वन, उपवन, बाग व वाटिका हे चारही शब्द वापरून दाखविले की या अशोकवनात चारही प्रकार आहेत. त्या चार भागांपैकी ज्या भागात अशोकवन आहे व जेथें सीता राहत आहे, तेथें हनुमान जाऊन पोचला. युक्ती कळल्यामुळें इकडे तिकडे शोधावे न लागता सरळ सीतेच्या बसतिस्थानाजवळ आला.

चौ. ७(१) बघुनि मनांतचि करी प्रणाम - सीतेचे दुरून दर्शन झाले. सूर्योदयाला एक प्रहरसुद्धां राहिलेला नाही. सभोवती असंख्य घोर राक्षसींचा जागता पहारा आहे म्हणून मनातच नमस्कार केला. सीतेच्या भेटीची संधी मिळेपर्यंत आता गुप्त राहावयाचे असल्यानें ही खबरदारी घेतली. **(क) बसल्या निघुनि जाति निशियाम** - निशियाम = रात्रीचे प्रहर, सीता बसल्या बसल्याच घालवीत आहे हे मारुतीला कसे कळले? तो तर पहाटेस आला. **या वचनाने येथे पद्मपुराणातील उल्लेख ध्वनित केला आहे.** द्वादशीचा दिवस उजाडण्यापूर्वीचा एक प्रहर, सीता रात्री बसलेली दिसलीच. नंतर द्वादशीचा दिवस गेला व रात्र आली तरी सीता बसलेलीच दिसली. द्वादशीच्या रात्रीचे २।। प्रहरही निघून गेले तरी बसलेलीच पाहिली तेव्हा ठरले की सीता सर्व रात्र बसूनच काढते; कारण जवळपास कुठे तृणपर्णशय्यासुद्धा दिसली नाही. प. पु. श्लोक २९।३० पूर्वी १।७-८ च्या टीकेत दिलेले पाहावे. सीता कशी दिसली पाहा.

हिं. ***। कृस तनु सीस जटा एक बेनी । जपति हृदयँ रघुपति गुन श्रेनी ।।८।।***

हिं. दो. ***। निज पद नयन दिएँ मन राम चरन महँ लीन ।।***

।। परम दुखी भा पवनसुत देखि जानकी दीन ।।८।।

म. ***। एकजटा वेणी शिरिं, कृश तन । जपते हृदयीं रघुपति गुण-गण ।।८।।***

म. दो. ***। निजपदिं नयनां लाउनी रामचरणिं मन लीन ।।***

।। परम दुःखि तैं पवनसुत दिसे जानकी दीन ।।८।।

अर्थ : डोक्यावर केसांची एक जटारूपी वेणी झाली आहे, देह कृश आहे, व हृदयांत रघुपतीच्या गुणगणांचा जप (पुनः पुन्हा चिंतन व जप) चालू आहे. ।।८।। नेत्र स्वतःच्या पायांकडें लावलेले आहेत आणि मन रामचरणांत लीन आहे, (अशी) जानकी दीन (दशेत) दिसली तेव्हां पवनसुताला परम दुःख झाले ।।दो.८।।

टीका. चौ. ८(१) एकजटा वेणी - माघ कृष्ण अष्टमीला सीताहरण झाले व आज मार्गशीर्ष शुद्ध द्वादशीचा दिवस उजाडला आहे. दहावा महिना चालू आहे. या काळांत स्नान नाही, नहाणे नाही, केस विंचरणे, तेल लावणे, वेणी घालणे इ. सर्व प्रसाधने

बंद असल्याने डोक्यावरील केसांची एकच जटा झाली आहे. १९३७ साली श्री दासनवमीदिवशी श्री सज्जनगडावर दर्शनास आलेल्या, काषाय वस्त्रे परिधान केलेल्या एका तपस्विनीने गणपतीसमोर रस्त्यातच साष्टांग नमस्कार फरशीवर घातला; तेव्हा तिची एकजटावेणी चोपण्यासारखी थाडकन समोर जमिनीवर आपटली व ती स्त्री ताडकन उठली तेव्हा चोपण्यासारखे झालेले ते केसांचे जुंबाड तसेच तिच्या पाठीवर आदळले. लाकडाच्या चोपण्यासारखी ती एकच जटा झालेली होती. अशीच डोक्यावरील केसांच्या वेणीची एकजटा झालेली येथे दिसली. यावरून ठरले की नखानीसुद्धा कधी केस विंचरले नव्हते! **जटाधारी परमार्थसाधक पुरुषांनी तरी यावरून बोध घ्यावा!** हिचेच नाव वैदेही! अशी रावणाच्या अंतःपुरात कोऽणि दिसली नाही! **(क) कृश तन** = शरीर कृश झालेले दिसले. याने आहाराचा अभाव व चिंतादाह ही कारणे सुचविली. 'अश्रुपूर्णमुखी दीनां कृशामनशनेन च ।। शोक ध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम्।। (वा. रा. ५।१५।२३) इत्यादी जे वर्णन आहे त्याचे सार येथे तीन ओळींत आहे. परपुरुषाच्या हातचे किंवा त्याने देवविलेले कंदफलादीसुद्धा रामभार्या खात नसे व झोप मुळीच नाही; मग सुमारे १० महिन्यांत देह किती कृश व क्षीण झाला असेल? **बरवै रामायणात सीताच सांगते की करंगळीतील अंगठी आता कंकणाचे काम करीत आहे.**

(२) जपते हृदयीं रघुपति गुण गण - जपते, च्या पुढे स्वल्पविराम केला की पूर्वसंदर्भाला धरून सुसंगत अर्थ लागतो. 'सीताहृदिं धरि रूप ते रटत राहि हरिनाम' (३।३९म) असे या ठिकाणचेच सीतेचे वर्णन पूर्वी केले आहे, म्हणून जपते = हरिनामाचा - रामनामाचा जप करते. पुढेही म्हटले आहे की **'नाम पाहरा रात दिन तुमचे ध्यान कपाट।। लोचन निजपदिं यंत्रिले जाण्या प्राण किं वाट?** (दो.३०) हे येथील हनुमंताने आज पाहिलेल्या स्थितीचेच वर्णन किष्किंधेत प्रभुजवळ केले आहे. म्हणून जपते = रामजप मुखातल्या मुखात करते, असाच अर्थ घेणे भाग आहे. **(क) हृदयीं रघुपति, गुणगण** - रघुपतीच्या विविध नावावरून कळणाऱ्या गुणांचे चिंतन रघुपतीच्या ध्यानासह चालू आहे. दो. २० मधील 'तुमचे ध्यान' या शब्दामुळे असाच अर्थ करणे जरूर आहे. **(ख)** सीतेच्या हृदयात काय चालले आहे हे ज्याअर्थी कळले त्याअर्थी हनुमंतास **परचित्तविज्ञान-सिद्धी सहज प्राप्त झालेली आहे** असे ठरते.

दो. (१) निजपदिं नयनां लाउनी - 'लोचन निजपदिं यंत्रिले' (दो. ३०) सीतेने आपली दृष्टी स्वतःच्या पायांवर स्थिर केलेली आहे. हिला योगातील भूचरी दृष्टी म्हणता येईल. स्वतःचे मुख कोणास दिसू नये व इतर काही दृष्टीस पडू नये म्हणून खाली पाहत आहे. सभोवार असलेल्या घोर भयानक राक्षसींचे मुखावलोकन नको! **(क) रामचरणिं मन लीन** - मनाने रामचरणांचे = रामरूपाचे ध्यान चालू आहे. 'तुमचे ध्यान कपाट" (दो. ३०) **(ख) मन** चरणांच्या - रूपाच्या ठिकाणी **लीन झाले असता गुणांचे चिंतन**

कसे करता येईल? समाधान - सीतेचे मन एकाग्र झालेले नसून व्यग्र आहे हे याने ठरते. अंतर्मन व बहिर्मन असे मनाचे दोन प्रकार आहेत. एकीकडे मानसजप चालू असतो व एकीकडे एखाद्या विचाराचे चक्र चालू असते, हा अनुभव पुष्कळ जप करणाऱ्यांना असेलच. एका मनाने रघुपतिरूपाचे ध्यान चालले आहे व दुसऱ्या मनाने विचार चालला आहे की ज्यानी लीलेने महेश कोदंडाचे **खंड** केले, भृगुपतीचा गर्व सहज नष्ट केला, ते मला सोडवून नेण्यास का बरं येत नाहीत? माझा विसर तर नाही ना पडला? का माझ्या विरहाने अशक्त, दुर्बल बनून माझ्याचसारखे शोक करीत बसले कुठेतरी! पण छे! ते मला कधीच विसरणार नाहीत; किती कोमल स्वभाव! कृपानिधान! मग काय समुद्र ओलांडता येत नाही? छे छे! एक समुद्रच काय एका बाणाने सातही समुद्र शुष्क करून टाकतील! बरं, येथे येण्याची तरी काय आवश्यकता? बसल्या ठिकाणावरून एक बाण सोडतील तर त्या दुष्टासुद्धा सर्व निशाचरांचा संहार करतील. सुरपतिसुताने नुसती मला चोच मारली तर काय केले ते मी पाहिले आहे. आणि त्या महादुष्टाने मलाच चोरून आणली तरी रघुवीर स्वस्थ का? इत्यादी प्रकारे रघुपतिगुणांची व आपल्या दुर्दशेची सांगड घालीत कधी आशेच्या सुखद झुळकेवर विचार तरंगावा, तर कधी निराशेच्या भोवऱ्यात सापडावा, अशा रीतीने रघुपतिगुणचिंतन चालू आहे. येथे फक्त गुणचिंतनाची दिशा दाखविली आहे. आपल्या मनाला जानकीच्या परिस्थितीत नेऊन विचार केल्यास ही गुणचिंतनिका पुष्कळ वाढविता येईल.

(२) 'वैदेही' कशा स्थितीत दिसेल याविषयी ज्या ज्या कल्पना हनुमंताने लंकेत शोध करताना उराशी बाळगल्या होत्या, त्या सर्व खऱ्या ठरल्या; वैदेही दिसली; ज्या कार्यासाठी रामदूत आला ते बहुतेक सफल होत आले; असे असता हर्ष न होता **'परम दुःखि पवनसुत** - पवित्रतेला प्रसवणारा असून दुःखरूपी अपवित्रता चित्तात अत्यंत उत्पन्न झाली! परम दुखी झाला. याचे कारण **(क) दिसे जानकी दीन** - जानकी = चिदानंदलहरी दीन झालेली दिसली! आपली माता - जननी अशी दीन, दुर्बळ, पराधीन, चिंतादग्ध, शोकाकुल दशेत दिसल्यावर कोणत्या सत्पुत्रास परम दुःख होणार नाही? हनुमान तर रामभक्ताग्रणी परम रामप्रिय! आपल्या स्वामिनीची अशी दीन दशा असावी ना! माझ्या शक्तियुक्ती बुद्धीचा काय उपयोग? सीतासुद्धा व रावणासुद्धा सर्व लंका उपटून नेऊन प्रभूच्या पुढे ठेवण्याची शक्ती असता प्रभूच्या आज्ञेचे उल्लंघन करता येत नाही म्हणून अगतिक झाला आहे. त्यामुळे परम दुःख होत आहे. हे सर्व **झाडावर गुप्त राहून मनात चालले आहे.**

पाठभेद : मानसांकांत (गी. प्रे. गोरखपूर प्रतीत) 'मन रामपद - कमल लीन' असा पाठ आहे. पण 'चरन महँ' पाठ बऱ्याच जुन्या पोथ्यांत असल्याचा आधार मा. पी. मध्ये मिळाला व तोच पाठ अधिक योग्य वाटल्यावरून अनुवादात घेतला कारण (१)

'कपटकुरंगासंगि गत पळत जसे श्रीराम।। सीता हर्दि धरि रूप ते रटत राहि हरि नाम' (३।२९म) कपटमृगाच्या पाठीशी धावत जाणाऱ्या रामरूपाचे ध्यान यावेळी सीता करीत आहे एवढे लक्षात घेतले म्हणजे 'कमलपद' पाठ त्याज्य का हे सहज कळेल! **(२)** विरही, पतीपासून दूर राहणाऱ्या स्त्रियांनी कोणत्याच शृंगाररससूचक उद्दीपक गोष्टीचे चिंतन करूं नये, असा सती पतिव्रतांसाठी नियम आहे. त्या दृष्टीनेही 'कमलपद' पाठ नसणे मर्यादासंरक्षक आहे. **(३)** त्यावेळी जसे पाय कठीण करून माझ्यासाठीं वनांतील कठीण भूमीवरून मृगाच्या मार्गे धावलात, तसेच कठीण पाय करून आतां माझ्यासाठी धावत या, अशी मनांत प्रार्थना करणेच सयुक्तिक आहे. **(क)** शबरीच्या खरखरीत राकट हातांचा स्पर्श होण्याच्या वेळी प्रभुचरणांना कमल शब्द याच हेतूने लावला नाही; टी. पाहावी.

"लंकाप्रवेश कपिनें केला" प्रकरण समाप्त.

"कसा धीर दिधला सीतेला" प्रकरण (९।१-१७।६)

हिं. ***। तरु पल्लव महुँ रहा लुकाई । करइ बिचार करौं का भाई ॥१॥***
। तेहि अवसर रावन तहँ आवा । संग नारि बहु किएँ बनावा ॥२॥
म. ***। तरु पल्लविं बसलेला लपुनी । करि विचार 'करुं काय तरि' मनीं ॥१॥***
। त्या अवसरिं ये तेथें रावण । सवें विभूषित बहु ललनागण ॥२॥

अर्थ : तरु पल्लवांत लपून बसलेला (हनुमान) मनात विचार करीत आहे की (आतां) करू तरी काय?।।१।। त्या समयास फार सजविलेल्या पुष्कळ स्त्रियांच्या समुदायाला बरोबर घेऊन रावण तेथें आला।।२।।

टीका. चौ. १-(१) हनुमान अशोकवनात आला व सीता दृष्टीस पडल्यावर गुप्तपणे द्वादशीचा सबंध दिवस बसून राहिला वगैरे पूर्वी टीकेत दाखविले आहेच. येथे 'रहा' = राहिलेला असा अर्थ आहे. या अर्थानें मानसात या शब्दाचा उपयोग केलेला आहे. **'रहे तहाँ निसिचर भट भोरे। ते सब सुरन्ह समर संघारे'** (१।१७९।१) तहाँ - तेथे, रहे = राहिलेले होते; त्यांचा सुरांनी युद्धात संहार केला. **(क) भाई ! शब्द दुसऱ्या कोणाला उद्देशून नाही हे अगदी उघड आहे. अडचणीच्या वेळी विचार करतानां मराठीत 'काय करावं बा!'** किंवा **'तरी'** म्हणतात तसाच हा एक वाक्प्रचार आहे. मार्गशीर्ष शुद्ध द्वादशीची अर्धीअधिक रात्र उलटून गेली, तरी सीतेच्या सभोवती असलेला राक्षसींचा गराडा कायम व सगळ्या अगदी जागरूक आहेत. सीतेशी बोलण्याची संधी मिळणार तरी केव्हा व कशी? येथे स्वस्थ बसून किती दिवस काढावयाचे? सीता दृष्टीस पडल्याला आता लवकरच चोवीस तास (६० घटका) होतील! रात्र गेली की पुन्हा येरे माझ्या मागल्या! अशा चिंतेत पडून रामदूत मनात म्हणतो की आता करूं तरी काय? आपला प्रियतम सेवक व प्रमुख कार्यकर्ता असा किंकर्तव्यमूढ चिंतातुर झालेला कळताच किल्ली फिरली, दिली रावणाला प्रेरणा व त्रिजटेला स्वप्न! व आतां सीतेवर जे महाघोर संकट येत आहे त्यातूनच हनुमान-सीता भेटीचा मार्ग अकल्पित रीतीनें प्रभूच्या कृपेनेंच मोकळा होणार आहे.

(२) **तरु पल्लव** - झाडाचे एक पान की अनेक पाने, याची चर्चा पोरकटपणाची व हास्यास्पद ठरेल. चिलटाएवढ्या कपीला लपून बसण्यास एक पान चिंचेचेसुद्धां पुरेल! अशोकाचे एक पान असले काय व अनेक असली काय सारखेच. रावण येणार हे काही हनुमंतास स्वप्न नव्हते पडले, रावण रोज सीतेच्या दर्शनास किंवा तिला दटावण्यास येत नव्हताच. अशोकवनात आणून ठेवल्यानंतर सुमारे दहा महिन्यांनी येत आहे, व हे त्याचे सीतेकडे येणे शेवटचे आहे. हनुमान रावणाच्या भयाने लपला होता असेही नव्हे. सीतेची भेट होईपर्यंत प्रगट व्हावयाचे नसल्याने लपून राहणे

भागच होते. **(क) करि विचार** - महत्त्वाच्या प्रत्येक वेळी हनुमंताने विचार केल्याचे उल्लेख मानसात आहेत. ४।१९।१, ५।१२, ५।१९ पाहा.

चौ. २(१) त्या अवसरिं ये रावण - रावण कशासाठीं आला हे ठरविण्यात भिन्न ग्रंथानुसार मतभेद होऊं शकतील. परंतु मानसातील रावण सीतेकडें आज जो आला तो मात्र कामवासनेने आलेला नाही. आपला उद्दिष्ट, हेतू शीघ्र सिद्धीस जावा या हेतूने काहीं करण्याचे मनात ठरवून आला आहे. अरण्य. २८।१६ च्या टीकेत याचा सविस्तर विचार केला आहे व या प्रसंगात ओघाने येईलच. अध्यात्म रामायणातील वर्णन मार्गदर्शक होईल व आजच मध्यरात्र उलटून गेल्यावर का आला, याचे सयुक्तिक कारण सापडेल. **(क)** मध्यरात्र उलटून गेल्यावर रावणाला स्वप्न पडले की, रामचंद्राने पाठविलेला एक कामरूपधारी वानर लंकेत आला आहे व तो सूक्ष्मरूप घेऊन अशोकवनात वृक्षाग्रावरून अवलोकन करीत आहे इत्यादी. जागा होताच, कदाचित स्वप्न खरेही असेल असे वाटून त्याने मनात काही निश्चय केला व सीतेकडे आला. **(ख)** वानर आलेला असल्यास तो सीतेच्या जवळच्या वृक्षावरच कुठेतरी असणार. सूक्ष्मरूपामुळे जरी दिसला नाही तरी बोललेले त्याला ऐकू जाणारच व परत गेला म्हणजे तो आपल्या मालकाला सर्व सांगणारच. मग राम त्वरा करून येतील. दहा महिने होत आले तरी अद्याप आले नाहीत? किती दिवस वाट पाहणार आता? प्रभूच्या बाणाने मरून मुक्त होणे हा रावणाचा सीताहरणातील हेतू आहे. मानसात सुद्धा **'मारू नको त्या बांध सुता! हे पाहू तरी कपि कुठला आहे'** (१९।२) हे रावणाचे वचन वरील स्वप्नाला धरूनच आहे आणि **'पुच्छहीन कपि तेथे जाईल! शठ मग निजनाथाला आणिल'**(२५।१) हे पुढील वचन वर दाखविलेल्या हेतूला धरूनच आहे. **(ग) सर्वे विभूषित बहु ललनागण'** - दिव्य अलंकार वस्त्रादिकांनी खूप नटविंलेल्या सुंदर सुंदर स्त्रियांचा तांडा व मंदोदरी यांना बरोबर घेऊन आला.

हिं. ***। बहु बिधि खल सीतहि समुझावा । साम दान भय भेद देखावा ।।३।।***
। कह रावनु सुनु सुमुखि सयानी । मंदोदरी आदि सब रानी ।।४।।
। तव अनुचरीं करउँ पन मोरा । एक बार बिलोकु मम ओरा ।।५।।

म. ***। बहुपरि खल सीते समजावी । साम-दाम-भय-भेदां दावी ।।३।।***
। रावण म्हणे सुमुखि सुज्ञे! श्रुणु । मंदोदरी आदि राणीगणु ।।४।।
। तव अनुचरी करिन मम हा पण । एक वार मजकडे पहा पण ।।५।।

अर्थ : खलानें नानाप्रकारें सीतेला समजावण्याचा प्रयत्न केला; साम, दाम (दान), दंड व भेद हे चारही प्रकार दाखविले - उपयोजिले ।।३।। रावण म्हणाला कीं हे सुमुखी, सुज्ञे (सुजाण, शहाणी)! ऐक; मंदोदरी आदि करून राण्यांच्या सर्व समूहाला

मी तुझ्या दासी (अनुचरी, सेविका) करीन, हा माझा पण (प्रतिज्ञा) आहे पण तूं एकवेळ, एकदां, माझ्याकडे पहा.||४-५||

टीका. चौ. ३(१) खल - परस्त्रीला चोरून आणली आणि आता पुन्हा तिला छळावयास आला आहे म्हणून खल **(क) बहुपरि समजावी** - इतके म्हणूनच गोस्वामींनी रावणाने केलेल्या प्रार्थनांचा सारांश सांगून टाकला. असुंदर असे भाषण सुंदरकाण्डात मानसांतील रावण तरी कशाला करील? **वा. रा.** सर्ग २० मध्ये त्या कल्पातील रावणाच्या भाषणादिकांचे सविस्तर वर्णन आहे. ते अधर्ममय, रामनिंदेने भरलेले, कामविव्हळ पुरुषाच्या पापी वासनांचे प्रदर्शन करणाऱ्या अपवित्र वचनांनी मलिन झालेले असे आहे. **'विषयकथारस नाना अत्र न'** (१|३८|४) असे येथे आधीच बजावून ठेवले आहे. **(ख) साम** - सुमुखी, सुज्ञे, ऐक यात सामाचा उपयोग केला. मंदोदरी आदि राण्यांना दासी करीन यात **दाम** = दान = लोभ दाखविला. पुढे 'तव शिर कापिन कठिण कृपाणां' यात **भय** दाखविले आहे व 'सवे विभूषित बहु ललनागण' याने **भेद** दाखविला आहे.

चौ.४-५(१) सुमुखि = सुंदर मुख असलेली. वा. रा. अनेक प्रकारे केलेली सौंदर्याची प्रशंसा येथे फक्त 'सुमुखि' शब्दाने सुचविली **(क) सुज्ञे** = तू सुज्ञ, शहाणी आहेस स्वतःचे हित अहित, सुख दुःख कशात आहे याचा विचार कर. तारुण्य, सौंदर्य, शोभा इ. सर्व असून अन्नपाण्यावाचून झोपेशिवाय झिजून मरण्यात काही शहाणपणा नाही. आपल्या पायांनी चालत आलेले जगातील ऐश्वर्य व सत्ता लाथाडणे हा शहाणपणा आहे काय? इत्यादि **(ख) मंदोदरी आदि तव अनुचरी करीन** - मंदोदरी पट्टराणी आहेच पण 'मयतनया मंदोदरि नामा | परमसुंदरी नारि ललामा' (१|१७८|२) अशी असूनसुद्धा तुझी दासी बनेल. भाव हा की तुला पट्टराणी करीन व सवतींचा त्रास तुला वाटूं नये म्हणून मंदोदरीलासुद्धां तुझी दासी करीन, मग या बाकीच्यांची पर्वा ती काय? सीतेला विश्वास वाटावा म्हणून पण - प्रतिज्ञा करतो असे म्हणाला. **(ग) एक वार मजकडे पहा** - सीतेने आपले दोन्ही गुडघे पोटाशी घेतले आहेत व दोन्ही बाहूंनी हृदयाचा भाग झाकून गुडघ्यांत डोके घालून, अंगाची जुडी करून खाली आपल्याच पायांकडे ती पाहत आहे म्हणून रावण म्हणाला 'एकदा माझ्याकडे पहा' भाव हा की मला अनुकूल हो. **(घ) रावण सीतेचा उपासक - भक्त नाही;** सीता वश होणार नाही हे तो पक्के जाणतो पण रामवैराचे मुख्य साधन म्हणून सीतेला आणलेली असल्याने, त्याच हेतूने येथील त्याचे आचरण आहे. कृपादृष्टीने माझ्याकडे बघ वगैरे अर्थ या विनंतीत नाही. राम जसे सीताविरहाचे नाट्य करीत आहेत त्याप्रमाणेच रामवैराचा शेवट शीघ्र व्हावा म्हणून **रावणही राक्षसनाट्य करीत आहे.** वरवर पाहणाऱ्यास राम जसे कामी, विरही वाटतील तसाच रावण कामी, परस्त्रीलंपट वाटेल. नाटकातील दोन्ही नायक उत्तम अभिनय करणारे आहेत. सीता आता रावणाचा

पाणउतारा कसा करते पाहा. वा. रा. सीता यावेळी थरथर कापत, रडत बोलते व तिच्या आवाजातसुद्धां आर्तपणा आहे. पण ते वर्णन येथे गृहीत धरण्यास काडीचाही आधार नाही. रामभक्त, वीररमणी जशी निर्भयपणे, संतप्त होऊन बोलेल तशीच मानसातील सीता आता बोलते -

हिं. ***। तृन धरि ओट कहति बैदेही । सुमिरि अवधपति परम सनेही ॥६॥***
। सुनु दसमुख खद्योत प्रकासा । कबहुँकि नलिनी करइ बिकासा ॥७॥
। अस मन समुझु कहति जानकी । खल सुधि नहि रघुबीर बान की ॥८॥

म. ***। तृण धरि आड वदे वैदेही । स्मरुनि अवधपति परम स्नेही ॥६॥***
। श्रुणु दशमुख खद्योत उजेडे । कधी तरी नलिनी की उघडे ॥७॥
। मनि अस समज म्हणे जानकी । खल न शुद्धि रघुवीरबाण की॥८॥

अर्थ : गवताची काडी मधे ठेवून, परमस्नेही अयोध्यापतीचे स्मरण करून वैदेही म्हणाली की ॥६॥ ऐक रे दशमुख खद्योत! खद्योताच्या - काजव्याच्या उजेडाने-प्रकाशाने नलिनी (कमल) कधीतरी उघडत-फुलत असते का?॥७॥ जानकी म्हणाली की असेच मनात समज (म्हणजे झाले) रे दुष्टा, तुला रघुवीर बाणाची शुद्धी आहे की नाही?॥८॥

टीका. चौ. ६-(१) तृण धरि आड - सीता राजपत्नी क्षत्रियाणी आहे. पती जवळ नसता पर पुरुषाशी बोलण्याचा प्रसंगच पडल्यास पडद्याआडून बोलावे अशी मर्यादा आहे. गवताची काडी स्वतःच्या व रावणाच्या मधे ठेवून जणू पडदाच निर्माण केला. **'तृणमन्तरतः कृत्वा'** असे वा. रा. मध्ये म्हटले आहे. **(क)** तुझे सर्व ऐश्वर्य सत्तादी मी तृणासमान मानते हे सुचविले **'म्हणति तात तो परम विरागी । तृणसम सिद्धी त्रिगुणां त्यागी'** (३।१५।८) **(ख)** माझी सुटका येथून न झाली तरी मी तुझ्याकडे ढुंकूनसुद्धां पाहणार नाही आणि रघुवीर विरह ज्वालांत ही तनू तृणासमान होमीन. **'विरहित दीन दयाल प्रिय तनु तृणसम परिहरिलि'** (१।१६) **(ग)** **'तृणा कुलिश कुलिशा तृण करिती'** हे रघुवीराचे सामर्थ्य ध्यानी आण, असे विविध भाव आणखीही निघू शकतील व त्यांना मानसात आधारही आहेत परंतु हे सर्व भाव सीतेच्या मनात असतीलच असे सांगवत नाही. **(घ)** मात्र एक हेतू निश्चित दिसतो की, सीतेने आपल्या **पातिव्रत्य तेजाने ही गवताची काडी एवढ्याचसाठी ठेवली की तिचे उल्लंघन करून या दुष्टाने जवळ येऊन स्पर्श करू नये.** एका कल्पामध्ये जशी लक्ष्मणाने काढलेली रेषा रावणास ओलांडता येईना, तशीच ही गवताची काडी तो ओलांडू शकला नसता. सीता आदिशक्ती आहे. (१।१५२।४) एक गवताची काडी कोणाही देवास उचलता, जाळता, हलविता न आल्याची व तेथे हैमवती उमा आदिशक्ती प्रगट झाल्याची कथा **केनोपनिषदांत आहे ती पाहावी.**

(२) **वैदेही** - भाव हा की मी वैदेही आहे हे लक्षात ठेव. विदेहराजाप्रमाणेच **'सहज विरागरूप मम चित्तहि'** रामचंद्र मुखचंद्राशिवाय इतर चंद्रि चकोरीसम कधीही थक्क होणार नाही, (१।२१६।३) इत्यादी सांगणार आहे. **(क) स्मरुनि अवधपति परम स्नेही - अवध** = ज्याचा वध होणे शक्य नाही तो अवध; असे जे ते माझे पती आहेत आणि त्यांचा माझ्यावर परम स्नेह आहे हा विचार करून उत्तर देते. परमात्म्याशिवाय बाकी सर्वांचा वध-नाश होऊ शकतो. अयोध्यापती परमात्मा आहेत हे जाणून त्यांचे स्मरण करून उत्तर दिले. हा भाव पुढील (१०।३-६) मधील गूढभावाशी -श्लेषार्थाशी अगदी सुसंगत आहे. **(ख) परमस्नेही** - 'सुहृदं सर्व भूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' (भ.गी. ५।२९) भगवान आपले सुहृद स्नेही आहेत हे जाणल्याने शांती मिळते. सीता तर, भगवान माझे पती व परम स्नेही आहेत असे स्मरण करून बोलत आहे; म्हणूनच अगदी निर्भयपणे बोलत आहे. **(ग)** भगवदाश्रितांनी संकटकाळी न डगमगता, न भिता, स्वतःच्या धर्माचा त्याग न करता परमस्नेही भगवंताचे स्मरण करावे व योग्य ते बोलण्यास व करण्यास घाबरूं नये, **हा उपदेश येथे आहे.** 'पडता जड भारी। दासें आठवावा हरि।। मग तो लागों नेदी क्षण। आड घाली सुदर्शन (तुकोबा). **(घ)** वैदेहीने यावेळी उत्तर दिले नसते तर 'मौनं संमतिलक्षणम्' असा त्याचा उलटा अर्थ घेतला गेला असता. आज हिला इतक्या स्त्रियांच्या देखत 'हो' म्हणण्याचा धीर होत नाही असे समजून रावण पुन्हा विनंत्या करण्यास रोज रोज आला असता; म्हणून पतिव्रतांच्या तेजाची थोडीशी चुणूक दाखविणे जरूरच होते. पतिव्रतांच्या तेजाला ब्रह्मादि देवसुद्धां भितात.

चौ. ७(१) श्रुणु (सुनु) - हे एकवचन आहे. रावणासारख्याला एकवचनाने संबोधणे त्याचा अपमान करणे आहे. **(क) दशमुख** - तू एका मुखानेच काय दहा मुखांनी जरी नानाप्रकारे बडबडलास तरी काही उपयोग होणार नाही. **(ख) श्रुणु दशमुख खद्योत उजेडे** - हा चरण **सुंदर नाट्य आहे.** रावणाला खद्योत म्हणण्याचा हेतू सीतेचा असो नसो; ऐकणाऱ्या व्यक्ती 'श्रुणु दशमुख खद्योत!' दहा तोंडाच्या खद्योता! ऐक, असाच अर्थ घेणार. दहाच काय अनंत काजवे जरी चमचम करू लागले तरी त्यांच्या उजेडाने - प्रकाशाने काय होणार आहे?

(२) **कधी तरी नलिनी की उघडे** - नलिनी = नलिन = कमल असलेली कमलता. सूर्यास्त झाला म्हणजे कमळ कोमेजते व त्याचे पूर्वी वर ताठ प्रफुल्लित असलेले मुख खाली पाण्याकडे वाकते. पुन्हा सूर्याचा उदय झाल्यावरच कमलिनी-नलिनी आपले कमल - नलिन रूपी मुख वर करते व उघडते, ते कमल फुलते. नलिनीचे मुख प्रफुल्लित होते. रात्रीच्या वेळी लक्षावधी खद्योतांनी आपला प्रकाश पाडून नलिनीचे कमलमुख वर होऊन उघडावे-फुलावे म्हणून प्रयत्न केला तरी तो अगदी निष्फळ ठरतो, असेच समज म्हणजे झाले. सीता नलिनी आहे, तिचे मुख नलिन आहे.

रामसूर्याचा उदय झालेला नाही, त्यामुळे तिचे कमलमुख खाली वाकून खाली बघत आहे. हा दहा तोंडांचा काजवा सांगत आहे की **'एकवार मजकडे पहा'** पण हे स्वभावतःच अगदी अशक्य कसे आहे हे वैदेहीने सांगितले. (क) नलिनी शब्दात भाव हा की, मी अशा कमलाच्या दांडीसारखी कृश झाले असले तरी तुझ्याकडे कधीही बघणार नाही. भानुकुलभानूचा उदय झाल्यावरच ही सीता नलिनी आपले सुमुख रूपी नलिन वर करील व प्रफुल्लित होईल.

चौ. ८(१) अस मनिं समज म्हणे जानकी - याचा अर्थ वर अगदी स्पष्ट केला आहे. **ल. टे.**- या चरणांत **एक मात्रा कमी आहे.** पुढल्या चरणात कमी नाही. जानकीने 'श्रुणु दशमुख खद्योत' इ. शब्द उच्चारताच रावणाच्या हृदयाला जो अपमानाचा धक्का बसला तो येथे गतिभंग करून सुचविला आहे. **(क) म्हणे जानकी** - यात एक सुंदर श्लेष आहे. **म्हणे जा न की** = म्हणे की तू येथून जा न! तू चालता हो न ! **(ख) जानकी** - ती जरी विदेहासारखी परम विरागी असली तरी जनकराजाप्रमाणेच खलांनी केलेला अपमान सहन करणारी नाही. जरी चिदानंदलहरी असली तरी परिस्थित्यनुरूप आता क्रोधाने संतप्त झाली आहे. **(ग) खल न शुद्धि रघुवीर बाण कीं?** - हे खला! तुला रघुवीरबाणशुद्धि आहे कीं नाहीं? रघुवीर बाणाची स्मृती विसरलास काय? जानकी उत्तरोत्तर अधिक संतप्त होऊन बोलत आहे हे खद्योत, खल व पुढे शठ, निर्लज्ज, अधम इत्यादी शब्दांवरून दिसते. येथे भाव हा आहे की खरदूषणादि तुझ्यासारखेच बलवान रघुवीर बाणानी मेले, हे तुला तुझ्या बहिणीने सांगितलेले आठवत नाही काय? मारीचानें रघुवीर बाणाचा प्रताप तुला सांगितला तो विसरलास काय? मारीचाला एका बाणाने ठार केला हे तुला माहीत नाही काय? वालीचा वध, तुला काखेत घालून ठेवणाऱ्याचा वध, एका बाणानें केला हे तुझ्या कानी आले नाही काय? तेव्हा मुकाट्याने घरी जा न!

हिं. । सठ सूनें हरि आनेहि मोही । अधम निलज्ज लाज नहिं तोही ॥९॥
हिं. दो.। आपुहि सुनि खद्योत सम रामहि भानु समान ॥
॥ परुष बचन सुनि काढि असि बोला अति खिसिआन ॥९॥

म. । शठ शून्यीं मज हरुनि आणली । अधम निलज्ज लाज तुज नुरली ॥९॥
म. दो. । खद्योता सम आपणां राम भानु ऐकून ॥
॥ श्रवुनि परुष वच काढि अति वदला अति कोपून ॥९॥

अर्थ : रे शठा! (भामट्या) एकांत (शून्य) पाहून मला चोरून आणलीस! अधमा! निर्लज्जा तुला (अजूनही) लाज नाही उरली - राहिली ॥९॥ आपण काजव्यासारखा व राम भानूसारखे हे ऐकून व कठोर (परुष) वचन ऐकून (रावणाने) तलवार उपसली (म्यानातून काढली) आणि अति क्रोधाने म्हणाला ॥दो. ९॥

टीका. चौ. ९(१) शठ शून्यीं मज हरुनि आणली - शठ = भामटा. पर्णकुटीत कोणी पुरुष नसता मला भामट्याप्रमाणे पळवून आणलीस! तेव्हा तुझे ऐश्वर्य, सत्ता, पराक्रम इ. कुठे गेले होते? त्रिभुवनविजयी म्हणतात पण एक भिकारी, संन्यासी बनलास इतका तू निर्लज्ज! व अजूनसुद्धा मला विनविण्यास तुला लाज वाटत नाही त्याअर्थी तू अधम आहेस. **(क) निलज्ज** (निर्लज्ज) व लाज नाही यात द्विरुक्ती वाटते खरी पण त्यातील मर्म वर दाखविले आहे; वाक्प्रचार म्हणून किंवा क्रोधांतील पुनरुक्ती दोष नसतो असे म्हणून पळवाट काढण्याचे कारण नाही. हा पुनरुक्तिवदाभास अलंकार आहे.

सूचना - मानसातील रावणाने सीतेच्या मुखावर रामनिंदा जरासुद्धां केली नाही व सीतेला केलेल्या विनंतीतसुद्धां 'एकदा माझ्याकडे पहा' याशिवाय असभ्य शब्दही नाही. यामुळेच सुंदरकाण्डातील रावणाचे चरित्रही सुंदर झाले आहे. अन्य रामायणांतील रामनिंदेचे उल्लेख गृहीत करणे म्हणजे कवीचा हेतू व रावणाची सभ्यता याना मातीमोल ठरविणे आहे. रावणाने ज्या हेतूने सभ्य भाषेत विनंती केली तशी विनंती ऐकल्यावर खरी पतिव्रता स्त्री, स्पर्श केलेल्या नागिणीप्रमाणे त्रिभुवनविजयी वीराची त्याच्या बायकांच्या व दासदासींच्या देखत कशी रेवडी उडविते, कशी निर्भय बनते **याचे हे आदर्श उदाहरण आहे.** वा. रा. मधील सीतेने लक्ष्मणास जे असह्य वाक्प्रहार केले, त्यावेळी लक्ष्मणाने रामनिंदा केली होती काय? मानसातील सीता लक्ष्मणास मर्मी लागणारी वचने बोलली; ती तर केवळ संशयानेच ना? मग जो प्रत्यक्ष थोबाड उघडून **सीतेला पट्टराणी करण्याची भाषा बोलला त्याच्यावर कृतान्ताप्रमाणे चवताळण्यास रामनिंदेची आवश्यकताच नाही.** आणि या सीतेच्या क्रोधाचे कारण म्हणून रामनिंदेची आवश्यकता ज्यांना वाटत असेल ते मानसातील सीताहरणाच्या पूर्वीचे सीताचरित्र व लक्ष्मणचरित्र विसरले, व पतिव्रतेच्या भावनांची त्यांना कल्पनाच नाही असे ठरेल.

दोहा. (१) मंदोदरी आणि इतर हजारो सुंदर राण्या व हजारो राक्षसी यांच्यादेखत सीतेने रावणास खद्योतासारखा म्हटले व रामास भानुसमान म्हटले तें रावणास मर्मी लागले. त्याने विचार केला की आता जर मी स्वस्थ बसेन तर ही पिसाळलेली नागीण आणखी विषारी फूत्कार टाकण्यास कमी करणार नाही. हिचे तोंड आता एकदम बंद केले पाहिजे. मी दोन वेळा हिचे विषारी फूत्कार सहन केले. **(क) ऐकून** (सुनि) आणि **श्रवुनि** 'सुनि' ही पुनरुक्ती कशी नाही ते वरील विवेचनावरून ठरवावे. खद्योत व भानू इ. म्हणाली हे एक कारण आणि खला, शठ, अधम, निर्लज्ज, चोर म्हणाली हे दुसरे कारण, त्या ऐकून व श्रवुनि शब्दांनी क्रमशः सुचविले. भाव हा की खद्योत म्हटल्यानंतरसुद्धा खल, शठ वगैरे म्हणाली नसती तर रावण इतका चिडला नसता. **(ख) ल. टे.** - सीता येथे जे म्हणाली तोच आहेर पुढे स्वतः मंदोदरीने रावणास केला

आहे. खद्योत, नीच, निर्लज्ज, पुरुषार्थहीन इ. इ. पुष्कळ म्हणाली आहे; पण तिच्यावर रावण रागावला नाही, याची दोन कारणे आहेत. एकतर आवडत्या बायकोने केलेला तो घरचा आहेर व दुसरे म्हणजे एकांतात बोलली. स्वतःच्या बायकांच्या तोंडावर नोकराचाकरांच्या देखत मुलाचा **बापाने केलेला भलताच अपमान तेजस्वी सच्छील सुपुत्रालासुद्धां असह्य होतो.** मग रावणाला क्रोध येऊन तो तलवार उपसील यात नवल काय? सीता बोलली ते योग्यच केले व रावण करणार आहे ते पण योग्यच आहे.

(२) रावणाच्या येथील क्रियांच्या क्रमाकडे **जास्त लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे.** असे अपमानकारक शब्द ज्याला खरोखरच मर्मी झोंबले असतील तो क्रोधाने बोलत बोलतच तलवार उपसील की आधी तलवार म्यानातून काढून हातात घेऊन मग क्रोधाने बोलेल? रावणाने आधी तलवार म्यानातून काढली आणि मग अति क्रोधाने बोलला; यावरूनच सिद्ध होते की तलवार काढणे व पुढील बोलणे यात सीतेला ठार मारण्याचा त्याचा हेतू नसून तिचे तोंड बंद करून आपला आब राखण्याचा हेतू आहे. तलवार काढून अति चिडलेला असताना सुद्धां, क्रोधाने जागचे पाऊल मात्र तो उचलीत नाही, तलवार हातात घेऊन नुसता धाक घालीत आहे, हे पुढील दोन चौपायांत स्पष्ट दिसते. इतके करूनसुद्धा सीतेचे तोंड बंद होत नाही असे दिसेल. सीता पुन्हा प्रत्युत्तर देईल तेव्हां मात्र धावेल मारण्यासाठीं; परंतु तें सुद्धां नाटकातलेच! हे पुढे दाखविले आहे. रावण म्हणाला -

हिं. ***। सीता तैं मम कृत अपमाना । कटिहउँ तव सिर कठिन कृपाना ॥१॥***
। नाहिं त सपदि मानु मम बानी । सुमुखि होति न त जीवन हानी ॥२॥

म. ***। सीते त्वां कृत मम अपमाना । कापिन तव शिर कठिण कृपाणां ॥१॥***
। ना तर सपदि मान मम वाणी । सुमुखि ! न तर बघ जीवन - हानी ॥२॥

अर्थ : सीते ! तू माझा अपमान केलास (म्हणून या) कठीण कृपाणानें तुझे शिर कापीन ॥१॥ नाही तर माझे म्हणणे (विनंती, वाणी) ताबडतोब मान्य कर; नाहीतर हे सुमुखी! जीवननाश (होईल) बघ! ॥२॥

टीका. चौ. १(१) सीते त्वां कृत मम अपमाना - मागील कविकथित ज्याने ऐकले नाही त्याने हे वचन ऐकल्यावर कोणी म्हणेल काय की बोलणारा अति कोपला आहे? या चरणांत एकही ओजस्वी अक्षर नाही, सर्व मधुर वर्ण आहेत. पुढील चरणांत थोडासा क्रोध दिसतो पण तोही मिळमिळीत! आईने मुलास जसे म्हणावे की 'नाहीतर मी या चाकूने तुझे नाक कापीन' त्यातलाच प्रकार दुसऱ्या चरणाचा आहे. 'छाटिन मस्तक घोर कृपाणा' 'कटि डारु सिर घोर कृपाना' हे चरण उच्चारून पाहावे म्हणजे क्रोध कुठे कमी जास्त आहे ते कळेल. रावण जागचा हलला नाही, एक पाऊलही पुढें टाकले नाही, तलवार उचललीसुद्धां नाही वर! नुसता धाक घालण्यांतसुद्धां जेवढा

क्रोध व आवेश पाहिजे तितका सुद्धां येथे नाही व जो किंचित लेचापेचा आहे तो सुद्धा पुढील चौपाईत बारगळला आहे.

चौ.२(१) ना तर सपदि मान मम वाणी - सपदि = तात्काळ; सपदि शब्द किती कोमल आहे! 'तात्काळ' असता तर क्रोध दिसला असता. 'एकवार मजकडे पहा' ही वाणी - म्हणणे मान्य कर **(क) सुमुखि न तर बघ जीवनहानी** - 'नातर झालिस ठार जाण तू' असे म्हणाला असता तर क्रोध दिसला असता. असल्या धाकाला भीक घालणारी वैदेही जानकी नाही. **(ख)** या चौपाईचा भाव हा आहे की माझी विनंती मान्य केलीस तर तू केलेल्या अपमानाबद्दल मी क्षमा करीन. कारण तू सुमुखी असल्यामुळे तुला मारावी असे मला अजून वाटत नाही. **ल. ठे.**- कामी मनुष्य आपल्या वासनेची तृप्ती होत असेल तर वाटेल तो अपमान सहन करण्यास आनंदाने तयार होतो, **हे येथे दाखविले.** अतिक्रुद्ध रावणाच्या भाषणांत व कृतीत क्रोधाच्या जागी लाचारी व दीनताच दिसली. परंतु दीन, शोकाकुल, दुर्बळ जानकीच्या भाषणात क्रोध आल्याचा उल्लेख न करताही, क्रोध उत्तरोत्तर कसा वाढत जात आहे हे पाहण्यासारखे आहे. **याचे कारण रावणाने क्रोध उसना आणलेला व सीतेचे पातिव्रत्य व पतिभक्ती जातिवंत!**

हिं. ***। स्याम सरोज दाम सम सुंदर । प्रभु भुज करि कर सम दसकंधर ॥३॥***
। सो भुज कंठ कि तव असि घोरा । सुनु सठ अस प्रवान पन मोरा ॥४॥

म. ***। श्याम सरोजदाम - सम सुंदर । प्रभु-भुज करिकर सम दशकंधर ॥३॥***
। तो भुज कंठि कि तव असि घोरा । श्रुणु हा प्रमाण पण शठ! चोरा ॥४॥

अर्थ : दशकंधरा! कृष्ण कमळांच्या हारासारखा सुंदर (पण) हत्तीच्या सोंडेसारखा प्रभूचा बाहू आहे (समजलास) ॥३॥ शठा ऐक! तो बाहू या (माझ्या) कंठावर पडेल की तुझी घोर तलवार पडेल. (तो भुज माझ्या गळ्यात पडेल; तुझी घोर असि की पडेल?) चोरा! हा माझा पण प्रमाण आहे.॥४॥ पण = प्रतिज्ञा.

टीका. चौ. ३-४(१) श्यामसरोजदामसम सुंदर - दाम = हार. ही उपमा प्रभूच्या बाहूंना फक्त येथेच दिली आहे. या उपमेने कोमलत्व, प्रसन्नता, सुगंध इत्यादि गुण सुचविले. तो बाहू असा कोमल असला तरी तोच हत्तीच्या सोंडेसारखा भरदार व बलवान आहे. माझ्या गळ्यात तो बाहू पडेल तेव्हा नीलकमल हारासारखा आहे. पण तुझ्यासारख्या ताठ वाढलेल्या वृक्षांना उपटून टाकण्यास तो हत्तीच्या सोंडेसारखा आहे कारण की तो प्रभूचा भुज आहे. **प्रभु** = कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुं समर्थ. तुझे दशकंठ खंडन करण्यास प्रभूचा भुज समर्थ आहे म्हणून तोच माझ्या गळ्यात हारासारखा पडेल. शठा, तुझी घोर तलवार पडेल की काय? ही माझी प्रमाण = सत्य प्रतिज्ञा आहे, ऐकून ठेव चोरा! **(क) हिंदींतील 'कि तव'** कितव = धूर्त असा शब्द घेऊन तुझ्या कंठात घोर असि पडेल, असा अर्थ करण्याचा मोह होणे शक्य आहे पण तो अर्थ अनर्थकारक ठरेल. कारण की सीता येथे सत्य प्रतिज्ञा करीत आहे

आणि रावणाचा वध रघुवीराच्या तलवारीने होणार नसून बाणांनी होणार आहे, हा अर्थ घेतल्यास सीतेची प्रतिज्ञा खोटी ठरेल. **(ख) चौ. ४ चा दुसरा अर्थ** असा - प्रभूचा भुज ज्या माझ्या कंठात पडला त्या कंठावर हे घोरा! तुझी घोर असि पडेल की काय ? कधीच पडणार नाही.

सूचना - समानार्थी श्लोक - 'विरम विरम रक्षः किं वृथा जल्पितेन। स्पृशति नहि मदीयं कंठसीमानमन्यः।। रघुपति भुजदण्डादुत्पलश्यामकान्तोः । दशमुखभवदीयान्निष्कृषाद्वा कृपाणात् ।। (प्रसन्न राघव ६।३० हनु. ना. १०।१६) वरील श्लोकांत **दाम, करिकर, व प्रभु हे चौपायांतील शब्द नाहीत.** 'रघुपति'च्या ऐवजी 'प्रभु' व 'दण्ड'च्या ऐवजीं 'करिकर' शब्द घालून गोस्वामींनी अर्थाला एकदम किती कलाटणी दिली याचा विचार करावा. वरील श्लोकांत 'प्रभु' शब्द नसल्यानें 'तुझि तलवार माझ्या कंठास स्पर्श करील' हा अर्थ घ्यावाच लागतो. 'करिकर' शब्द नसल्यानें रघुपतिभुजांच्या ठिकाणी काही प्रताप आहे हे दर्शविण्यास दण्ड शब्द अपुरा पडतो. व सीतेच्या कंठास स्पर्श करण्यात भुजदंड शब्द रसहानी करणारा आहे. येथे दाम = हार हा शब्द रसवृद्धिकारक आहे. पुढील दोन चौपायांतसुद्धां मूळापेक्षां बराच बदल करून अर्थामध्ये कायापालट केलेला दिसेल. **२।४ शब्द बदलून अर्थाचा ओघ एकदम बदलून टाकण्यात श्रीगोस्वामींची बरोबरी कोणी करूं शकेल असे वाटत नाही. ही तुलना करून दाखविणे एका स्वतंत्र मोठ्या ग्रंथाचा विषय होईल.** आता पुढील चौपायांतसुद्धा श्लेष आहेच.

हिं. ***। चंद्रहास हरु मम परितापं। रघुपति विरह अनल संजातं ।।५।।***
। सीतल निसित बहसि बर धारा । कह सीता हरु मम दुखभारा ।।६।।

म. ***। चंद्रहास हर मम परितापं । रघुपति विरह अनल संजातं ।।५।।***
। शीतल निशित वहसि वर धारा । म्हणे सिता हर मम दुखभारा ।।६।।

अर्थ : (सीता म्हणाली) हे चंद्रहास! रघुपति-विरहाग्नीने उत्पन्न झालेला माझा सर्व प्रकारचा ताप (परिताप) हरण कर।।५।। तू शीतल व निशित (तीक्ष्ण) अशी उत्तम धार वहन करतोस (तरी) माझ्या सर्व दुःखभाराला हरण कर ।।६।। (दुसरा अर्थ - हे! चंद्रहास रघुपती! विरहानलाने उत्पन्न झालेला माझा परिताप हरण कर ।।५।। तुमच्या हृदयांतील अनुग्रहरूपी चंद्राच्या किरणांची धार-प्रवाह अगदीं शीतल आहे; त्या प्रवाहाने माझा विरहानल विझवा व ती धार फार तीक्ष्ण- तीव्र आहे, तिने मला दुःखभार देणाऱ्याला वाहून न्या।।६।।)

टीका. चौ. ५-६(१) या दोन्ही चौपायांत श्लेष आहेत. संपूर्ण अर्थच श्लेषात्मक आहे व त्यामुळें बऱ्याच शब्दांतसुद्धा श्लेष आहेत. प्रथम **वाच्यार्थ पाहू. (क) चंद्रहास** = तलवार किंवा रावणाची तलवार. 'चंद्रहासोऽसिमात्रके दशग्रीव कृपाणे च' (हैमः) रावणाला चंद्रहास नावाचे खड्ग शंकरानी प्रसन्न होऊन दिले होते (वा. रा. उ. कां. सर्ग १९) चंद्राच्या तेजाला हसणारी किंवा चंद्रप्रकाशासारखे तेज असलेली तलवार

= चंद्रहास. (ख) सीता त्या खड्गाला विनंती करीत आहे, त्यात भाव हा आहे की या दुष्टाशी आता भाषण करणे नको. तलवारीची धार अति तीक्ष्ण = निशित असते त्या धारेला पाणीसुद्धां म्हणतात. पाणी शीतल असते व अग्नीला विझवून टाकते व शीतलता देते. रघुपतिविरह अनल -अग्नी आहे तो शांत कर म्हणजेच माझी मान कापून टाक व या विरहदु:खातून व त्याहूनही असह्य अशा या दुष्टाच्या छळातून मला सोडव! असे त्या चंद्रहासाला-खड्गाला विनविले, हा बाह्यार्थ, वाच्यार्थ आहे. आता मुख्य अर्थ पाहा.

(२) हे चंद्रहास रघुपति! (तव) विरह-अनल-संजातं मम परितापं हर. **चंद्राची निंदा करणारे हास्य असणाऱ्या रघुपते!** तुमच्या विरहाग्नीने उत्पन्न झालेला सर्व प्रकारे मला होणारा ताप हरण करा! **(क) 'हास्य निंदिते कुमुदबंधु-कर'** (१।२४३।५) कुमुदबंधु = चंद्र त्याच्या करांची-किरणांची निंदा रघुपतीचे हास्य करते. धनुर्मख मंडपात रामचंद्रानी प्रवेश केला त्यावेळी सीतेने ज्या भावनेने रामाकडे पाहिले ते सुख व ते प्रेम वर्णन केल्यानंतरचे रामरूप वर्णनातील हे वाक्य आहे हेही लक्षात घेणे जरूर आहे. **(ख)** मागल्या दोन चौपायांचा जो गूढार्थ आहे त्याला पोषक असाच हा अर्थ आहे. तुझी तलवार माझ्या कंठावर पडणार नाही, अशा अर्थाने जी सत्य प्रतिज्ञा केली, ती कोणाच्या बळावर खरी करणार? संकटकाळी रामभक्त इतर कोणाचे स्मरण करणार? कोणाला धाव! म्हणून हाक मारणार? व इतर कोण सोडवणार! अनन्य भक्त इतरांची आशा करीत नाहीत. मग प्रत्यक्ष रघुवीर पत्नीने रघुवीर 'प्रभु' आहेत हे माहीत असता त्या दुष्टाच्या निर्जीव खड्गाला शरण जाणे कसे शक्य आहे?

(ग) रघुपति शब्दानें सुचविले की आपण रघुवंशाचे पालक असताना या दुष्टानें जर माझ्या कंठावर तलवार मारली तर आपली व आपल्या वंशाची पत (पति = पत, दा.बो. पाहा) किंमत ती काय राहणार?

चौ. ६(१) शीतल निशित वहसि वर धारा - चंद्रहास रघुपतीलाच प्रार्थना करीत आहे. **'इंदु अनुग्रह हदीं प्रकाशे! सुचविति किरण मनोहर हासें'** (१।१९८।७) आपल्या हृदयातील अनुग्रह = कृपारूपी चंद्राच्या किरणांची धार = प्रवाह शीतल आहे. त्या प्रवाहाने माझा विरहानल विझवा. ती प्रवाहाची धार तीक्ष्ण = तीव्र आहे; तिने मला दु:खाचा भार देणाऱ्या या दुष्टाला वाहून नेण्यास तुम्ही समर्थ आहात (वहसि) म्हणून त्याला वाहून न्या! याप्रमाणे चंद्रहास रघुपतीला मनोमन प्रार्थना करून शरण गेल्याबरोबर कसा चमत्कार घडतो तो पाहा. रघुपती कृपाकिरणांनी दानवकन्येच्या, राक्षसाच्या बायकोच्या हृदयात प्रवेश केला व रावणाला तेथून वाहून नेला त्या धारेने, हे आता लवकरच दिसेल.

समानार्थी श्लोक - 'चंद्रहास हर मे परितापं । रामचंद्र-विरहानलजातं।। त्वं हि कान्तिजितमौक्तिकचूर्णं। धारया वहसि शीतलमभ्भ'' (प्रसन्न राघव ६।३३) तुलना

वाचकांनी करावी. तिसरा चरण गाळला. निशित शब्द जास्त घातला, 'रामचंद्र'च्या जागी 'रघुपति' का घातला हे वर दाखविलेच.

हिं. ***। सुनत बचन पुनि मारन धावा । मयतनयाँ कहि नीति बुझावा ॥७॥***
। कहेसि सकल निसिचरिन्ह बोलाई । सीतहि बहु बिधि त्रासहु जाई ॥८॥
। मास दिवस महँ कहा न माना । तौ मैं मारबि काढि कृपाना ॥९॥

म. ***। मारुं धावला बोलां ऐकुनि । नय मयसुता वदे समजाउनि ॥७॥***
। वदे आणवुनि निशिचरि सकला । जा भिववा सीतेस बहु छळा ॥८॥
। जर वच मासा माजी मानि न । तर मी काढुन कृपाण मारिन ॥९॥

अर्थ : (सीतेचे) बोल ऐकून (रावण) तिला मारण्यास धावला पण मयकन्येने (मंदोदरीने) नीती सांगून त्याची समजूत घातली ॥७॥ (तेव्हां तो) सर्व निशाचरीना आणवून (त्यांना) म्हणाला की सीतेला भीती घाला व छळा (चांगली)॥८॥ जर एक महिन्याच्या आत तिने माझे म्हणणे मानले नाही तर मी कृपाण काढून मारीन॥९॥

टीका. चौ. ७(१) मारुं धावला - तलवारीला उद्देशून सीता बोलली, त्याचे नांवही उच्चारले नाही व त्याचे म्हणणे मान्य केले नाही. सीतेच्या मनांतील हेतू जाणून व आपले वचन खरे करण्याचे नाटक करून दाखविण्यासाठी सीतेला मारण्यास धावला. 'ना तर सपदि मान मम वाणी । सुमुखि! न तर बघ जीवनहानी' (चौ२) अशी धमकी त्याने दिली होती. **'धावला'** यावरून ठरते की रावण सीतेपासून बऱ्याच अंतरावर राहून बोलत होता. **(क)** 'मंदोदरि कहि नीति बुझावा' असे सहज म्हणता आले असते पण मंदोदरी शब्द न वापरता मुद्दाम 'मयतनया' (मयसुता) शब्द वापरून तिच्या जन्मजात जातिस्वभावाचे निदर्शन केले. मय दानवाची - निशाचराचीच मुलगी! सीता रावणाला वश झाली तर सीतेची दासी व्हावे लागणार, हे रावणाच्या प्रतिज्ञेने तिने स्वतः ऐकले आहे. जिची दासी होण्याचा घोर प्रसंग ओढवण्याचा संभव आहे तिला आपला पती मारण्यास जात असताना मानवराजाची मानवी पट्टराणीसुद्धां मनात समाधान मानून स्वस्थ राहील किंवा आणखी चिथावणी देईल. स्वतःस कौसल्येची दासी होण्याची वेळ येणार अशी नुसती शंका कैकेयीला आली तर तिने पतिमरणाचीसुद्धां पर्वा केली नाही; तरी ती पट्टराणी नव्हती! मग मयासारख्या देवद्रोही दानवाची मुलगी व रावणासारख्या परमदुष्ट राक्षसाची पट्टराणी असून सीतेला वाचविण्याचा प्रयत्न करते! याचा अर्थ काय? **'गरल सुधा अरि करिति मित्रता॥ राम कृपायुत बघती ज्यासी'** (५।२-३) याचा अर्थ हाच की मागल्या चौपायांत सीतेने चंद्रहास रघुपतीस केलेली प्रार्थना सफल झाली! म्हणूनच जी सीता मंदोदरीला महान

वैरीण वाटावयास पाहिजे अशी सर्व परिस्थिती व जातिस्वभाव, आणि स्त्रीस्वभाव असतानां, राक्षसाची कन्या व राक्षस राजाची पट्टराणी असून येथे मित्राप्रमाणे वागली. **(क)** ज्या रावणाने सीतेच्या बाबतीत आतापर्यंत व पुढे कोणाचाही उपदेश ऐकला नाही, त्याची समजूत फक्त यावेळीच मंदोदरीच्या सांगण्याने पटली व त्याचा क्रोधानल एकदम शांत झाला. **'गोपद सिंधु अनल शीतलता'**(५।२) असेच घडले. पुढे मंदोदरीने सीतेच्या बाबतीत रावणाला चार वेळा उपदेश केला आहे पण एकदां सुद्धां त्याने त्यातले काहीही मानले नाही; येथेंच त्यानें तिचे कसे मानले? 'राम कृपायुत बघती ज्यासी' हे सीतेच्या बाबतीत खरे ठरले. **(ख) मयसुता नय समजावी** - नय = नीती. स्त्रीहत्या करणे हे घोर पाप आहे वगैरे समजावून सांगितले. रावणाला याच समयी अशोकवनात पाठवून त्याच्याकडून हे नाटक करविणारे सूत्रधार प्रभू रामच आहेत.

चौ. ८-९(१) निशिचरि सकला - या निशाचरी सीतेच्या संरक्षणास ठेवल्या होत्या त्याच. राण्यांसह रावण आलेला पाहताच त्या सर्व बऱ्याच दूर गेलेल्या असतील, त्यांना बोलावून आणाव्या लागल्या. सीता वश होईल अशाप्रकारे तिचा छळ करण्याची आज्ञा दिली. **(क) तर मी मारीन** - हे वचन सीता व निशाचरी यांना उद्देशून आहे. सीतेचा किंवा राक्षसींचाही स्पष्ट उल्लेख नाही. राक्षसीनी मरणाच्या धास्तीने तिला खूप छळावी व सीतेने मरणाच्या भीतीने व राक्षसींचा छळ चुकविण्यासाठीं मान्य करावें अशा दोन हेतूंनी रावण हे म्हणाला आहे. वा. रा. दोन महिन्यांची मुदत दिली आहे व तोंडातून उच्चारूं नये, अशी अति असभ्य भाषा वापरली आहे व सीतेला मारण्याविषयीच स्पष्ट उल्लेख आहे.

सूचना - मार्गशीर्ष शुद्ध द्वादशीच्या रात्री रावणानें एक महिन्याची मुदत दिली म्हणजे पौष शुद्ध द्वादशीपर्यंत मुदत दिली. राम मार्गशीर्ष वद्य अमावास्येला सागरतीरावर आले व ही बातमी रावणास कळलीच. पौष शुद्ध चतुर्दशीला राम सुवेल पर्वतावर आले आहेत. रावणाच्या म्हणण्याप्रमाणें राम सुवेलावर येण्यापूर्वीच दोन दिवस आधी त्याने सीतेला मारण्याचा प्रयत्न करणे ओघाने प्राप्त होते; पण त्याने काही केले नाही किंवा सीतेला विचारण्यासही गेला नाही; याचे कारण हेच की ज्या हेतूने रावणाने सीतेला त्रास देण्याचे नाटक केले, तो त्याचा हेतू मार्गशीर्ष अमावास्येलाच सिद्धीस गेला, कारण राम ससैन्य आल्याची बातमी मिळाली. **राम लवकर यावे एवढ्याचसाठी रावणाने हा प्रयत्न केला.** सीतेने भयार्त होऊन वारंवार प्रार्थना केली म्हणजे तिच्या प्रार्थनेच्या प्रभावाने राम लवकर येतील हे मर्म तो जाणून होता. **(क)** खरा कामी व रावणासारखा दुष्ट एक महिन्याची मुदत आधी देणार नाही व दिली तरी रोज रात्री जाऊन तिला वश करण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय राहणार नाही.

हिं. दो. । भवन गयउ दसकंधर इहाँ पिसाचिनि बृंद ॥
॥ सीतहि त्रास देखावहिं धरहिं रूप बहु मंद ॥१०॥
म. दो. । गत भवनीं दशकंधर इथे पिशाचिनि वृंद ॥
॥ सीते भीती दाखविति धरिति रूप बहु मंद ॥१०॥

अर्थ : दशकंठ घरी गेला व इथे पिशाचिनींचे समूह विविध विद्रूप (मंदरूप) धारण करून सीतेला भय दाखवूं लागले ।।दो.१०।।

टीका. - (१) पिशाचिनि - रावणानें बोलावल्या तेव्हा यांना निशाचरी म्हटले व आतां पिशाचिनी म्हटलें. भाव हा की पिशाचिनीप्रमाणे सीतेला छळू लागल्या. **'विविध पिशाचे पिशाचिनी अति । मारा कापा बोलत नाचति ॥** (६।५२।२) वा. रा. स. २३।२४ मध्ये यांचे विस्तृत वर्णन आहे. त्याचे सार पिशाच्चलीला करूं लागल्या व विविध विक्राळ भयानक, रौद्र, बीभत्स रूपे धारण केली एवढ्याने येथे सांगितले. १।९३।७ दो. ९३ पाहा. **(क)** 'करुं काय तरि' असा विचार करीत हनुमान वृक्ष पल्लवांत लपून बसलेला असतां एकाएकी रावण आला. रावणाने जे काही केले ते सर्व हनुमंताला उघड्या डोळ्यांनी बघत व कानांनी ऐकत मनातच जळफळत सहन करावे लागले. आणि आतां या पिशाचिनीनीं सुरू केलेला सीतेचा छळ पाहावा लागत आहे! सीता अगदी भयभीत होऊन प्रभूला मनात प्रार्थना करीत असणारच! पण या दोघांना संकटातून सोडविण्याची पूर्वतयारी प्रभूनी आधीच करून ठेवली होती. त्याचा परिणाम आता दिसेल व हनुमान-सीता भेटीला अनुकूल परिस्थिती सहज प्राप्त होईल.

(२) रावणाच्या या प्रयत्नाचे अध्यात्मपर सार - सीता = शीता (अ. व्या. सु) = शांती; व जानकी = चिदानंदलहरी = भक्ती, आपल्याला मिळावी म्हणून ज्ञानाहंकार रावणाने सीतेला पळवून आणली पण त्यात तो फसला. सीतेला आणण्याऐवजी तो बलात्काराने छायासीतेला सीता समजून घेऊन आला व तिला वश करण्याचा प्रयत्न त्याने कसून केला. परंतु शांतीची छायासुद्धा त्याला वश झाली नाही. बलात्काराने - **अहंकाराने शांतीची छायासुद्धा वश होत नाही.** ज्ञानाहंकाराची सहधर्मचारिणी सात्त्विकबुद्धिरूपी जी मंदोदरी -मयतनया तिच्या प्रेरणेनें अहंकार हार खाऊन सीतेचा वध करण्यापासून परावृत्त होतो. सात्त्विक बुद्धी सांगते की जिला वश करावयाची आहे तिला ठार मारण्यात शहाणपणा आहे की काय? तमोगुणी वृत्तीरूपी राक्षसींचा छळ शांतीच्या छायेलासुद्धां सहन होत नाही. विवेकरूपी हनुमान किंकर्तव्यमूढ होऊन जळफळत राहतो. अशावेळी त्रिजटारूपी सत्संगती प्रभुकृपेने अचानक प्राप्त होते (पुढे येते) व आपल्या अनुभवाच्या बोलानी दोघांचा मार्ग मोकळा करून देते. शांतिसीता सहस्राराच्या मध्यभागी दिसत असून भेटता येत नाही, जवळ जाववत नाही, अशी स्थिती खरोखरच पुष्कळ साधकांची होते. श्रीरामकृपांकित असतील त्यांनाच अचानकपणे सत्संग लाभतो.

हिं. *। त्रिजटा नाम राच्छसी एका । राम चरन रत निपुन बिबेका ॥१॥*
। सबन्हौ बोलि सुनाएसि सपना । सीतहि सेइ करहु हित अपना ॥२॥
। सपने बानर लंका जारी । जातुधान सेना सब मारी ॥३॥
। खर आरूढ नगन दससीसा । मुंडित सिर खंडित भुज बीसा ॥४॥
। एहि बिधि सो दच्छिन दिसि जाई । लंका मनहुँ बिभीषन पाई ॥५॥

म. *। त्रिजटा नाम राक्षसी एका । रामचरण-रत निपुण विवेका ॥१॥*
। स्वप्न सांगते सकलां घेउनि । स्वहिता साधा सीते सेवुनि ॥२॥
। लंका कपिने स्वप्नि जाळली । यातुधान सेना हि मारली ॥३॥
। खरारूढ नग्न हि दशशीस । मुंडित शिर खंडित भुज वीस ॥४॥
। ऐसा दक्षिण दिशिं गत रावण । जणुं लंका लाभला बिभीषण ॥५॥

अर्थ : त्रिजटा नावाची एक राक्षसी रामचरणरत (रामभक्त) असून ज्ञाननिपुण (ज्ञानी) होती ॥१॥ तिने त्या सर्व राक्षसींना (जवळ) घेऊन (तिला रात्री पडलेले) स्वप्न सांगितले (आणि म्हणाली की) तुम्ही आपल्या सीतेची सेवा करून स्वतःचे हित साधा (कशा) ॥२॥ स्वप्नात एका वानराने लंका जाळली व राक्षसांचे सैन्य ठार केले ॥३॥ दशशीस - दशानन गाढवावर नागडा बसलेला दिसला; त्याची दहाही शिरे मुंडन केलेली व वीस बाहू तोडून टाकलेले होते ॥४॥ असा रावण दक्षिण दिशेला गेलेला दिसला (स्वप्नात) आणि जणूं काय लंका बिभीषणाला मिळाली आहे. ॥५॥

टीका. चौ. (१) त्रिजटेसारख्या ज्ञानी रामभक्त स्त्रीला, हरिभक्त बिभीषणाच्या मुलीला, रावणाने त्या सर्व सीतासंरक्षक राक्षसींवर सत्ता चालविणारी नेमली, यावरूनसुद्धां हेच सिद्ध होते की त्याने कामांध बनून दुष्ट हेतूने सीताहरण केले नाही. **(क) निपुण** = नीतिनिपुण असाही अर्थ घेतां येईल. सीता जशी एकजटा झाली आहे तशी ही तपश्चर्येने तीन जटा असलेली झाली असेल किंवा तीन वेण्या घालण्याची तिची पद्धत असेल. ज्ञानी रामभक्त व नीतिनिपुण अशी ही एकटीच स्त्री लंकेतील राक्षसींत होती म्हणून 'एका' म्हटले.

चौ. २(१) सकला घेउनि - ज्या राक्षसी सीतेला भेडसावीत व छळीत होत्या त्या सगळ्यांना बोलावून, आपल्या जवळ बसविल्या. सर्वांना म्हणण्यात हेतू हा की चुकून एखादी राहिली तर ती सीतेला त्रास देईल. **(क)** त्या राक्षसी सीतेला त्रास देऊं लागल्यानंतर सीतेची ती भयविव्हळ दशा पाहून त्रिजटेला दुःख झाले. सीतेचे दुःख त्रिजटा राक्षसी असून तिला पाहवेना व तिला दया आली व पडलेल्या स्वप्नाचा फायदा घेण्याचे तिनें ठरविले; कारण त्या स्वप्नामुळें या सगळ्यांना रामभक्तीच्या मार्गास लावता येईल असेही तिला वाटले. **(ख) स्वहिता साधा सीते सेवुनि** - त्रिजटा ज्ञानी रामभक्त असल्यामुळें जीवाचे हित कशात आहे हे तिला माहीत आहे. सीता

व राम अभिन्न असल्यामुळे सीतेची सेवा करण्यास सांगितले. वा. रा. सर्ग २७ मध्ये हे स्वप्न विस्तारपूर्वक वर्णिले आहे; येथे साररूपाने पुढील चौपायांत आहे.

चौ. ३-५(१) 'लंका कपिने जाळली' व राक्षससेना मारली या उल्लेखाने सुंदरकाण्डाचा पुढील भाग सुचविला आणि रावणवध व बिभीषण राज्यप्राप्ती हा लंकाकाण्डाचा विषय या चौपायांत सुचविला आहे. **(क)** स्वप्नात ज्याचे प्रत्यक्ष मरण दिसते ते त्या व्यक्तीची आयुष्यवृद्धी सुचविते; परंतु गाढवावर, गाढवांच्या रथात, नग्न, मुंडन केलेला, तेलाच्या डोहात वगैरे पडलेला, दक्षिण दिशेस यातील एक किंवा अनेक प्रकारांनी जात असलेला मनुष्य दिसल्यास त्याचे मरण अगदी जवळ आले आहे असे समजावे. भरत मामाच्या घरी असताना त्यास दशरथाविषयी अशीच अशुभ स्वप्ने पडल्याचे वर्णन (२।१५७।५-६) पूर्वी केले आहे. **(ख) लंका जणुं लाभला** - असे म्हणण्याचे कारण इतकेच की स्वप्नात जरी ते घडलेले प्रत्यक्ष दिसले तरी जागृतीत ते आज प्रत्यक्ष नाही. पण घडल्यासारखेच आहे असे समजा. रावण मारला गेल्यावर काय होणार आहे ते आता सांगते.

हिं. ***। नगर फिरी रघुबीर दोहाई । तब प्रभु सीता बोलि पठाई ।।६।।***
। यह सपना मैं कहउँ पुकारी । होइहि सत्य गएँ दिन चारी ।।७।।
। तासु बचन सुनि ते सब डरीं । जनकसुता के चरनन्हि परीं ।।८।।

म. ***। पुरिं फिरली रघुवीर द्वाही । प्रभु बोलाविति सीतेला ही ।।६।।***
। वदते मी हे स्वप्न बजाउन । सत्य ठरेल किं जात चार दिन ।।७।।
। परिसुनि वचना त्या सब भिती । जनकसुतेचे पदिं वंदिती ।।८।।

अर्थ : लंकापुरीत रघुवीराची द्वाही फिरली व (मग) प्रभूनी सीतेला बोलावून घेतलीसुद्धां ।।६।। मी तुम्हाला बजावून सांगते की हे स्वप्न (दोन) चार दिवस जाताच खरे ठरणार ।।७।। हे वचन ऐकून त्या सगळ्या पिशाचिनी घाबरून गेल्या व (जाऊन) जनकसुतेच्या पाया पडल्या ।।८।।

टीका. चौ. ६(१) पुरिं फिरली रघुवीरद्वाही = ज्याचा जय होतो युद्धांत त्याच्या नावाची द्वाही = घोषणा = दवंडी त्या राज्यात पिटविली जाते व त्या राज्यावर विजेत्याची सत्ता प्रस्थापित झाल्याचे जाहीर केले जाते. **(क)** बिभीषणाला लंकाराज्य मिळणार व रघुवीर विजयी होणार या उल्लेखानी सुचविले की रघुवीर लंकेचे राज्य बिभीषणाला देणार. याने त्या राक्षसीस सांगितले की तुम्ही सीतेला जो त्रास दिलात व देत आहात त्याबद्दल रघुवीर तुम्हाला शिक्षा केल्याशिवाय राहतील का? रावणाच्या महापराक्रमी बहिणीचे कान व नाक ज्यानी कापविले तेच हे रघुवीर बरं ! सीतेने सांगण्याचीच खोटी की तुम्हाला हत्तींच्या पायांखाली चिरडून नाहीतर फासावर लटकावून मारतील की नाही याचा विचार करा. ज्याच्या आज्ञेने तुम्ही हे करीत आहात तो तुमचे त्यावेळी रक्षण करील का सीता करू शकेल? सीता काही दुष्ट नाही. तुम्ही नुसता प्रणाम

करून क्षमा मागितलीत तरीसुद्धा झाल्या गोष्टींबद्दल ती क्षमा करील, व तुमची नावे रघुवीराला व बिभीषणाला सांगणार नाही. **(क) प्रभु बोलाविति सीतेला** - सुचविले की आधी बिभीषणाला राज्य देतील व मग सीतेला बोलावणे पाठवतील.

चौ. ७(१) स्वप्न सत्य ठरेल - हे पहाटेच्या वेळी पडलेले स्वप्न आहे आणि माझी खात्री आहे की २।४ दिवसांतच या स्वप्नाची प्रतीती येईल. **(क)** तप करण्यास जाण्याची आज्ञा देणारे पार्वतीस पडलेले स्वप्न (बा. कां.), भरताला मामाकडे असताना पडलेली दुःस्वप्ने, सीतेला चित्रकूटास पडलेले स्वप्न ही तीन व हे त्रिजटेचे स्वप्न अशी चारही स्वप्ने अगदी अल्पावधीत खरी ठरली आहेत. दाखविले आहे की **भक्तांना कधीकाळी जी स्वप्ने पडतात ती खरी ठरतात. (ख) जात चार दिन** - चार = थोडे, काही दिवस, हा वाक्प्रचार आहे; पण 'त्रिजटेचे स्वप्न खरे' असे उद्गार या निशाचरी उद्यापासूनच (मार्गशीर्ष शुद्ध त्रयोदशी) काढू लागतील. आता उजाडणारा दिवस त्रयोदशीचा आहे. उजाडल्यावर अशोकवाटिका विध्वंस व अगणित राक्षसांचा संहार वानर करणार आहे व चतुर्दशीला लंकादहन दिसेल. अत्यंत अशक्य वाटणाऱ्या या दोन गोष्टी घडल्या की स्वप्न खरे ठरेल असे म्हणणारच.

चौ. ८(१) परिसुनि वचना त्या सब भिती - या व पुढल्या चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. या चरणात दोन भाव प्रगट केले जातात. त्या सगळ्या राक्षसींच्या छातीत भीतीने धक्काच बसला व बोबडी वळली, थरथर कापू लागल्या इ. भीतीचे अनुभाव प्रगट झाले. दुसरा भाव हा कीं काहीं क्षणापूर्वी ज्यानी सीतेला दे माय धरणी ठाय करून सोडले होते त्या घोर, निर्दय, क्रूर राक्षसी भराभर जाऊन सीतेच्या पाया पडून गयावया करीत क्षमा मागू लागल्या! हे आश्चर्य येथें प्रगट केले आहे व 'प्रीति न भीतीवीण' हा सिद्धान्त दाखविला **(क) जोपर्यंत व्यक्तिगत स्वार्थावर व सुखावर गदा येत नाही तोपर्यंतच स्वामिनिष्ठा, राजाज्ञापालन इत्यादि गोष्टी साधारण जनसमाजात टिकतात हे दिसले. (ख)** विद्यमान राजसत्ता कोसळणार अशी थोडीशी खात्री वाटताच त्या राजसत्तेविषयी प्रेम, आदर, विश्वास, भीती इत्यादि डळमळून प्रजेचे मन विरुद्ध बाजूला कसे धाव घेते व आतल्या आत फितुरी कशी पसरते, याचे हे चांगले उदाहरण आहे. अशा गोष्टी अधर्मी, दुष्ट राजसत्ता असते तेथेच घडतात. **(ग)** रामराज्य होणार होते, ते न होता भरतराज्य सुरू होणार असे कळताच अयोध्येत असे न घडता कसे उलट झाले ते अयो. कां. पाहिले आहेच. अयोध्येत अत्यंत धर्मशील **दशरथ** महाराजा होते व लंकेत दुष्ट अधर्मी **दशमुख** महाराजा आहे! **(घ) जनकसुतेचे पदिं वंदिती** - यात एक मात्रा कमी करून सुचविले की जनकसुता एका भयापासून मुक्त होऊन तिला आनंद झाला की त्या दुष्टाची वासना यांच्या विक्राळ मुखांनी वारंवार ऐकण्याचे प्रसंग टळले. स्वार्थी तमोगुणी व्यक्तींचे रागद्वेष किती क्षणिक असतात हे आश्चर्य दाखविले. **जनकसुता** शब्दानें सुचविले की जनक राजाच्या मुलीस साजेल अशी क्षमा

सीतेने केली व जनकसुता या दृष्टीने तिला योग्य मानसन्मान त्या राक्षसी देऊं लागल्या.

हिं.दो. ***। जहँ तहँ गईं सकल तब सीता कर मन सोच ॥***
॥ मास दिवस बीते मोहि मारिहि निसिचर पोच ॥११॥

म. दो. ***। जिथें तिथें त्या गत, तदा चिंता सिता-मनास ॥***
॥ मारिल निशिचर नीच मज एक लोटतां मास ॥११॥

अर्थ : त्या (सगळ्या) जिकडे तिकडे निघून गेल्या तेव्हा सीतेच्या मनास चिंता वाटूं लागली कीं एक महिना निघून गेला म्हणजे नीच निशाचर मला मारील ||दो.११||

टीका. (१) त्या जिथें तिथें गत - जिकडे तिकडे चारी बाजूस दूर जाऊन बसल्या.. आपल्यापासून हिला त्रास होऊ नये, आपले कठोर कर्कश बोलणे तिच्या कानांवर जाणार नाही व सीतेला स्वस्थता मिळेल अशा विचाराने खूप दूर जाऊन बसल्या. 'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण' हेच मुख्य कारण आहे. **(क)** त्रिजटेने सीतेची सेवा करावयास सांगितली. त्याप्रमाणे तिला वंदन केले ही एक सेवा केली व सीतेची सेवा करण्यासारखे काही कामच नसल्यामुळें तिला शांतता मिळेल असे केले, हीच सेवा केली. सुंदर रूपे घेऊन जवळच हसत, खिदळत, मोठमोठ्याने बोलत बसल्या असत्या तर कटकट झाली असती. **उपदेश = दुर्जन स्वस्थ बसले, दूर निघून गेले, व छळ करण्याचे त्यांनी सोडले म्हणजे त्यांनी फार मोठी सेवा केली असे समजावे.** 'जसे सुराज्यिं खलोद्यम सरले' (४।१५।३) हे वचन येथे यथार्थ करून दाखविले. सुराज्य होणार असे नुसते कळले मात्र, तोच या खलांचा दुष्ट, दुःखद उद्यम, व्यवसाय बंद पडला!

(२) चिंता सिता मनास - सीता मरणाला भीत नाहीं हें तिच्या पुढील भाषणावरून स्पष्ट आहे. चिंता इतकीच कीं मरणाला अजून एक महिना आहे! आणि नीच निशाचराच्या हातून मरण येणार! नीच रावणाच्या हातून मरण नको म्हणून मारीचासारख्या निशाचरानेंसुद्धां रामविरोध करण्याची इच्छा नसूनही रामविरोध करून रामाच्या हातून मरण्याचे ठरविले! 'निमिष निमिष कल्पसें गाळि' (३१) हा एक महिना जाणार कसा केव्हां ही एक चिंता व नीचाच्या हातून मरण कसे चुकवावे ही दुसरी चिंता. तो नीच निशाचर पुन्हां येऊन आतांच्यासारखी विनंती पुन्हा करील कीं काय व त्याची ती विषारी वचने कशी सहन करावयाची ही तिसरी चिंता, इत्यादि अनेक चिंतांच्या ज्वालामुखींत सीता पडली आहे. **(क). वा. रा. सर्ग २८** - त्रिजटेनें सांगितलेले सगळे स्वप्न ऐकल्यावरच सीता नाना प्रकारच्या चिंतांनी त्रस्त झाली आहे तिच्या वामांगांचे स्फुरणरूपी शुभशकुन झाला तरीसुद्धां गळफास घेऊन आत्महत्या

करण्याच्या प्रयत्नाला तिनें प्रारंभसुद्धा केला आहे. शस्त्र, विष वा अग्नी मिळणें अशक्य वाटून वेणीला बांधलेली जी दोरी (अगवळ) असते ती सोडली व वृक्षाच्या फांदीजवळ जाऊन तो प्रयत्न सुरू केला आहे. त्या सर्गाचे नावच 'उद्‌बंधन व्यवसायः' हे आहे. येथें सुद्धां त्यातलाच प्रयत्न पण मानसातील सीतेला शोभण्यासारखा आता करते -

हिं. ***। त्रिजटा सन बोलीं कर जोरी । मातु बिपति संगिनि तैं मोरी ॥१॥***
। तजौ देह करु बेगि उपाई । दुसह बिरहु अब नहिं सहि जाई ॥२॥
। आनि काठ रचु चिता बनाई । मातु अनल पुनि देहि लगाई ॥३॥
। सत्य करहि मम प्रीति सयानी । सुनै को श्रवन सूल सम बानी ॥४॥

म. ***। वदली त्रिजटे जुळुनि करांतें । मला विपत्संगिणि तूं माते ॥१॥***
। त्यजितें तनु कर यत्न शीघ्रतां । दुःसह विरह न सह्य मज अतां ॥२॥
। काष्ठ आण रच चिता सजवुनी । माते मग दे अनल लावुनी ॥३॥
। प्रीति सत्य मम कर किं सुजाण । कोण शूल वच करि कीं श्रवण ॥४॥

अर्थ : (सीता) हात जोडून त्रिजटेला म्हणाली की, माते! तू मला विपत्तीत साह्य करणारी मैत्रिणीसारखी आहेस॥१॥ मी (आता या) देहाचा त्याग करते तरी तू शीघ्रतेने यत्न (उपाय कर). दुःसह विरह मला आता असह्य झाला आहे॥२॥ काष्ठे (सरपण) आण आणि (सौभाग्य शृंगारांनी) सजवून चिता रच आणि मग माते दे अग्नी लावून॥३॥ तूं शहाणी (सुजाण) आहेस, माझी प्रीती सत्य कर; शूलासारखें शब्द कोण श्रवण करील? (मला तरी ऐकवणार नाहीत)॥४॥

चौ. १-३ (१) विपत्संगिणि - विपत्तीतील साथीदारीण - विपत्तीतील मैत्रीण, बंधू. 'उत्सवे **व्यसने** चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे। राजद्वारे श्मशानेच **यस्तिष्ठति** स बांधवः' राक्षसींच्या विपत्तीतून - संकटातून (व्यसनांतून) मला तू सोडविलीस खरी पण तेवढ्याने विपत्तींचा नाश झाला नाही. तशीच आणखी साह्यकारी हो, हा भाव आहे. **(क) दुःसह विरह न सह्य मज अतां** - आतापर्यंत कसातरी अति दुःखाने विरह सहन केला पण आता तो असह्य झाला आहे; याचे कारण रावणाने केलेली प्रार्थना - विनंती हे आहे; ते चौथ्या चौपाईत सुचविले आहे. सती पतिव्रता पतिविरहदुःख अत्यंत कष्टाने कसेतरी सहन करतील पण परपुरुषाने केलेल्या प्रणय-प्रार्थनेचे शब्द ऐकणे त्यांना असह्य होते. अशा वेळी कोणी पतिव्रता त्या पुरुषाला शाप देऊन भस्म करतात तर कोणी आपल्या देहाचे भस्म करतात. तसले शब्द पुन्हा ऐकण्यापेक्षा त्यांना मरण सुखाचे व सतीधर्मसंरक्षक वाटते. **(ख) चिता रच** इतकेच न म्हणता 'बनाई' = **सजवून,** शृंगारून रच म्हणण्यात भाव हा आहे की हे मंगलकार्य आहे असे समजून, सर्व सौभाग्य शृंगारांनी सजवून रच बरं का! **'सरजु तीर रचि चिता बनाई'** असे दशरथांच्या दहनक्रियेच्या वेळी म्हटले आहे; कारण त्यांनी रामविरहाने क्षणभंगुर देहाचा त्याग

करून रामप्रीती सत्य करून दाखविली, म्हणून त्यांची चिता शृंगारून तयार केली. सीतासुद्धां रामविरहाने देहत्याग करून आपली प्रीती सत्य करू इच्छिते.

चौ.४(१) प्रीति सत्य मम कर - प्रियविरहाने देहत्याग करणाऱ्याचे प्रेम, प्रीती, स्नेह सत्य. **'वंदुं अयोध्यापाल प्रेम सत्य ज्यां रामपदिं॥ विरहित दीनदयाल प्रिय तनु तृण सम परिहरलि॥**(१।१६) **(क) दुसरा भाव** हा की, तुझी माझ्यावर व माझी तुझ्यावर सत्य प्रीती आहे, हे मी सांगितले ते केलेस तर खरे ठरेल. तू शहाणी - ज्ञानी आहेस. तू जाणतेसच की आज मला जे शूलासारखे भाषण ऐकावें लागले तसे मी पुन्हां ऐकणे योग्य व शक्य नाही. ज्या पतिव्रता नसतील त्या ऐकूं शकतील. पतिव्रतांनी तसले शब्द ऐकावे का हे तूच सांग पाहूं. माता म्हणून तुला हे करवत नसेल तरी विपत्तीतील बांधव, शहाणी मैत्रीण, या नात्यानें असे केलेस तर खरें.

हिं. । सुनत बचन पद गहि समुझाएसि । प्रभु प्रताप बल सुजसु सुनाएसि ॥५॥
। निसि न अनल मिल सुनु सुकुमारी । अस कहि सो निज भवन सिधारी ॥६॥
म. । परिसत वचन चरण धरि सांतवि । प्रभूप्रताप सुयश बल ऐकवि ॥५॥
। सुकुमारी निशिं मिळे अनल ना । असें वदुनि ती गत निज भवना ॥६॥

अर्थ : वचन ऐकताच तिने (सीतेचे) पाय धरले व सांत्वन केले आणि प्रभूचा प्रताप, सुयश व बल तिच्या कानांवर घातले (वर्णन केले) ॥५॥ सुकुमारी ! रात्री अग्नी मिळणे शक्य नाही, असे म्हणून ती आपल्या घरी गेली ॥६॥

टीका. चौ. ५(१) चरण धरि - मी तुमच्या पाया पडते. मी का तुमची माता वा मैत्रीण शोभण्यासारखी आहे. 'मशक कधी खगपति हित करती?' मला आपल्या पायांची दासी समजा. **(क) सांतवि** - सांत्वन केले. (हा शब्द पूर्व कवींनी वापरला आहे.) सीतेची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. असे भलते सलते काही मनात आणू नका, निराश होऊ नका. प्रारब्ध भोगल्याशिवाय संपत नाही हे तुम्ही जाणताच, म्हणून चांगला धीर धरा. प्रभू येऊन लवकरच तुम्हाला बोलावून घेतील. तसले शूलासारखे शब्द तुम्हाला पुन्हा ऐकावे लागणार नाहीत. मी खात्रीने सांगते की पुन्हा तशी वेळ येणार नाही. अहो! **पुष्कळ वेळा अनिष्टातूनच इष्टाचा जन्म होत असतो.** तसेच या आजच्या प्रसंगातून झालेले तुम्ही लवकरच पाहाल. तुम्ही धीर धरून अगदी शांत व्हा; मी तुमच्या पाया पडते इत्यादि प्रकारे सांत्वन केले.

(२) प्रभू प्रताप सुयश बल ऐकवि - रघुवीर मनुष्य का आहेत? ते प्रभू आहेत, सर्वसमर्थ आहेत. ज्या वालीने दशाननाला कित्येक दिवस काखेत घालून ठेवला होता त्या वालीचा वध केवळ एका बाणाने केला इत्यादी प्रताप सांगितला. धनुर्भंग सहज लीलेने केला व 'विश्वविजययश' मिळविले वगैरे तुम्ही जाणताच. याप्रमाणे पुष्कळ वर्णन केले पण काही उपयोग होत नाही असे पाहून म्हणाली -

चौ. ६(१) सुकुमारी - हे अतिकोमल सुंदर शरीर अग्नीने जाळून टाकण्यासाठी नाही. या देहाची कोमलता पाहून अग्नी शांत होऊन जाईल. तो आपल्या देहाला स्पर्श करण्यास घाबरेल कारण तो रघुवीरप्रभाव जाणतो. शिवाय आता आग मिळण्याची वेळ उलटून गेली. आता अडीच प्रहर रात्र झाल्यावर अग्नी कसा मिळणार? अग्निहोत्र्यांच्या अग्नीशिवाय यावेळी अग्नी कुठे असणे अशक्य आणि अग्निहोत्राग्नि एकाचा दुसऱ्यास अशाकामी चालत नाही हे तुम्ही जाणताच. **(क)** त्रिजटेने काही तरी बहाणा केला असे येथे वाटेल; पण रात्री ३-३॥ वाजता अग्नी कोठे कसा मिळणार? 'प्रेरक हृदिं रघुवंशविभूषण'. त्यानीच त्रिजटेला जाण्याची बुद्धी दिली. कारण, हनुमान-सीता भेट होण्यास तिचे राहणे आड आले असते.

हिं. । कह सीता बिधि भा प्रतिकूला । मिलिहि न पावक मिटिहि न सूला ॥७॥
। देखिअत प्रगट गगन अंगारा । अवनि न आवत एकउ तारा ॥८॥
। पावकमय ससि स्रवत न आगी । मानहुँ मोहि जानि हतभागी ॥९॥
म. । सीता वदे विधी प्रतिकूल हि । अग्नि मिळेल न मिटेल शूल हि ॥७॥
। दिसती प्रगट गगनि अंगारे । अवनिं येति कुणि एक न तारे ॥८॥
। स्रवत न पावकमय शशि आगी । जणुं जाणुनि मजला हतभागी ॥९॥

अर्थ : (विपत्तीत साह्य करणारी फक्त एक त्रिजटा होती ती गेली. त्यामुळे व्याकूळ होऊन) सीता म्हणाली की दैवच माझ्यावर उलटलेले दिसते. (त्याअर्थी) अग्नि मिळणार नाही व माझा शूल नष्ट होणार नाही!॥७॥ आकाशात कितीतरी निखारे अगदी प्रगट दिसत आहेत पण त्यातील कोणी तारे किंवा एकसुद्धां, अवनीवर (पृथ्वीवर) येत नाही॥८॥ हा चंद्र तर पावकाचाच बनलेला दिसतो पण मी हतभागी आहे हे जाणूनच जणू आगीला पाझरत नाही, आग ओतीत नाही ॥९॥

टीका. चौ. ७(१) येथून पुढे सीता स्वतःशीच पण मोठ्याने बोलत आहे. अति आर्त माणसाचे असेच होते. तिच्या डोक्यांत अग्नी आणि विरहशूल याशिवाय काहीं नाही. अग्नि मिळत नाही असे प्रेमळ, परोपकारी, विपत्तीत साह्य करणारी त्रिजटासुद्धां म्हणाली! यावरून ठरले की दैवच प्रतिकूल आहे. अशी साधुस्वभावी त्रिजटा जर अग्नि देऊ शकली नाही तर मग इतर कोण देणार? म्हणून म्हणते की **(क) अग्नि मिळेल न** - इतर कोणाकडून अग्नि मिळेल असे वाटत नाही आणि अग्नि मिळणार नाही म्हणजे हा **'शूल हि न मिटेल'** हा विरहशूल नष्ट होणार नाही. इतर कोणांकडून मिळण्याची आशा का नाही हे आता सांगते.

चौ. ८-९(१) सीतेच्या नेत्रांना तर सर्वत्र अग्निचेच दर्शन होत आहे. याला म्हणतात तन्मयता. आकाशात असलेले सगळे तारे तिला लाल, लालभडक निखाऱ्यांसारखे दिसत आहेत. अंगारा = निखारा. भाव हा की यानी खाली यायला काय हरकत

होती? पण एक सुद्धां माझ्या रक्षणाच्या कामी खाली येत नाही. अवन = रक्षण, रक्षण करणे, अवनि = पृथ्वी, नाहीतर रोज किती तारे खाली पडतात! **(क) चंद्र** = शशीसुद्धां सीतेला आगीसारखा लाल लाल दिसत आहे, अग्निमयच वाटत आहे. चंद्र अस्तास जात आहे हे कवींनी सुचविले आहे. द्वादशीच्या रात्री २४ घटकांनी चंद्र मावळतो. सूर्योदयाला पुरत्या ६ घटकांसुद्धा राहिल्या नाहीत. उदयाच्या व अस्ताच्या वेळी जसा सूर्य लाल दिसतो, तितका अगदी लालभडक निखाऱ्यांच्या राशीसारखा न दिसला तरी चंद्रही उदयाच्या व अस्ताच्या वेळी लाल दिसतो. **(ख) चंद्राच्या** किरणांच्या स्पर्शाने तिचे अंग भाजत आहे पण जळत नाही. या चंद्राजवळ आगच आग आहे, थोडी जरी माझ्या अंगावर त्याने ओतली असती तरी माझा शूल शांत झाला असता. पण त्याने तरी काय करावे. मीच हतभागी! हतभाग्याला, दुर्दैवी प्राण्याला मदत कोण करणार! आता अशोकाजवळ आग मागते.

हिं. । सुनहि बिनय मम बिटप असोका । सत्य नाम करु हरु मम सोका ॥१०॥

। नूतन किसलय अनल समाना । देहि अगिनि तन करहि निदाना ॥११॥

म. । ऐक विनति मम विटप अशोका । सत्य नाम कर हर मम शोका ॥१०॥

। नूतन किसलय अनल समान हि । दे अग्नी कर तनू-निदान हि ॥११॥

अर्थ : हे अशोक वृक्षा, माझी विनंती ऐक. तू आपले नाव सत्य कर आणि माझा शोक नाहीसा कर ।।१०।। तुझी नवी नवी पालवी अनलासारखी आहे. मला अग्नी दे आणि (माझ्या) तनूचा अंत कर (म्हणजे शोकातून सोडव तरच अशोक हे तुझे नाव खरे ठरेल नाहीतर खोटे) ।।११।।

टीका. सूचना - सीतेने प्रथम त्रिजटेजवळ अग्नि मागितला पण तिची याचना सफल झाली नाही. त्रिजटा ज्ञानीभक्त संत, म्हणून तिच्याजवळ याचना केली. आकाशांत निखाऱ्यांसारख्या तारका (तारे) पाहिल्या पण त्यांच्याजवळ सीतेनें याचना केली नाही; कारण तारा काही संत नाहीत शिवाय त्या स्वतंत्र नाहीत. त्यांचा पती ताराधिप चंद्र आहे. त्याच्या परवानगीशिवाय त्या बिचाऱ्या घर सोडून कशा येणार! यामुळें त्यांना विनंती पतिव्रतेने करणे चुकीचे ठरले असते. **(क)** चंद्राकडे पाहिले तो तो पावकमय दिसला पण त्यानें काहीं स्वेच्छेने साह्य केले नाही. तो विश्वसुखद असला तरी संत नाही. **'विश्वसुखद इंदु तमारी'**. उलट तो 'विष संयुत करनिकर पसरतो विरहवंत नर नारि जाळतो' (६।१२।१०) विरहीजनांशी वैर करणाराच तो! **त्याच्याजवळ याचना करणे मूर्खपणा ठरला असता.** म्हणून चंद्राजवळ याचना केली नाही. **(ख)** आता अशोकाजवळ मात्र अगदी अटीतटीनी याचना करते. कारण, सीता जाणते की अशोक विटप आहे, संत मालिकेतला संतांच्या पंक्तींत संतांच्या मांडीला मांडी लावून बसणारा आहे, परोपकारी आहे. **'संत विटप सरिता गिरी धरणी। सर्वांची परहितार्थ करणी।।'** येथे सीतेने विटपच म्हटले आहे. त्याने विनंती अमान्य केली तरी

मागणाऱ्याकडे दोष नाही. 'याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाऽधमे लब्ध कामा' (मे. दू.) गुणवंतांजवळ केलेली निष्फळ होणारी याचना अधमांकडून सफल होणाऱ्या याचनेपेक्षां श्रेष्ठ आहे. एकतर विटप (=संत) आणि त्यातही अ-शोक; नाही अग्नि दिला तर त्याच्याच नावाला कलंक लागेल म्हणूनच म्हणाली की **'सत्य नाम कर हर मम शोका'** **(ग)** आता सीता इतकी विरहविव्हळ झाली आहे की वृक्षाजवळच बोलू लागली! **'लतातरूंस विचारित जाती'** असे रघुवीराने केले. येथे सीता विटपाला = तरूलाच विचारीत आहे. दोघांची समान दशा दाखविली. अशोकाला लाल पालवी फुटणे हे **वसंत ऋतूचे लक्षण दाखविले.** दक्षिण गोलार्धात मार्गशीर्ष महिन्यात उन्हाळा असतोच. **(घ) निदान** = आदिकारण व अवसान = अंत हे दोन्ही अर्थ योग्य आहेत. सर्व दु:खाचे आदिकारण = मूळ हा देह आहे. त्याचा अंत कर म्हणजे शोकाचा नाश होईल. व तुझे अशोक नाव खरे ठरेल. **ल. टे. - पाठभेद** 'तनु' च्या जागी 'जनि' हा पाठ आहे पण त्याने अर्थपूर्ती होत नाही व शब्द अध्याहृत घ्यावे लागतात ते शिवाय; म्हणून या आवृत्तीत 'तनु' पाठ घेतला आहे. आता अग्नि देऊन अशोक आपले नांव खरे करणार.

सीता व राम विरहदशा तुलना

सीतेची विरह विकलता	राम विरह विकलता
१. ऐक विनति मम विटप अशोका.	लतातरूंस विचारित जाती.
२. नूतन किसलय अनल-समान हि	नव तरु-किसलय जणूं कृशानू
३. पावकमय शशि	शशि भानू, विरहवंत नरनारि जाळतो.
४. परम विरहाकुल सीता	जणूं महाविरही
५. हा! जगदेकवीर रघुराया !	हा! गुणखाणि जानकी सीते!
६. अतिशय विलपत परवश पडली	शोकाकुल अति पट उरिं धरिती.
७. म्हणे सिता मम हर दुखभारा	सहति राम नाना दुखभारा.

८. सीतेला विरह असह्य झाला आहे, पण राम विरहदु:ख सहन करूं शकत आहेत. 'जणूं महाविरही' ने ठरते की राम खरोखर महाविरही नाहीत, विरहाचे नाट्य करीत आहेत, पण सीतेचे विरहदु:ख खरे आहे. सीता परस्वाधीन, शत्रूच्या ताब्यांत आहे, राम स्वतंत्र आहेत. अधिक विरही व अधिक दु:खी कोण हे आता वाचकांनीच ठरवावे.

हिं. ***। देखि परम बिरहाकुल सीता । सो छन कपिहि कलप सम बीता ॥१२॥***

हिं. सो. । कपि करि हृदयँ बिचार दीन्हि मुद्रिका डारि तब ॥

॥ जनु असोक अंगार दीन्ह हरषि उठि कर गहेउ ॥१२॥

म. ***। बघुनि परम विरहाकुल सीते । तो क्षण गत कल्पसा कपीते ॥१२॥***

म. सो. । कपि मनिं करुनि विचार टाकुनि दे मुद्रिका तंव ॥
॥ जणुं अशोक अशोक अंगार दे, हर्षित घे उठुनि करिं ॥१२॥

अर्थ : सीतेला परमविरहाकुल पाहून तो क्षण कपीला कल्पासारखा गेला ।।१२।। कपीनें (हनुमंताने) मनात विचार करून (सीतेने अशोकाजवळ अग्नि मागितला) तेव्हा मुद्रिका (खाली) टाकून दिली. (तेव्हा जणू अशोकाने निखाराच दिला (असे वाटून) सीतेने हर्षानें उठून ती (तो) हातांत घेतली (घेतला) ।।सो.१२।।

टीका. चौ. १२(१) बघुनि परम विरहाकुल सीते .... कपीतें - अशोकवनात येऊन सीतेला प्रथमच पाहिली तेव्हा 'परम दुःखि तैं पवनसुत दिसे जानकी दीन'(दो. ८) मध्यंतरी हनुमंताची मनःस्थिती कशी होती हे सांगितले नसले तरी या उपसंहाराने सुचविले की सीता जसजशी दुःखी, व्याकुळ होऊ लागली तसतसा कपीही दुःखी, दीन, व्याकूळ होत गेला व जेव्हा सीतेला परम व्याकूळ पाहिली तेव्हा कपीही परम व्याकूळ झाला. इतका व्याकूळ झाला की एक एक क्षण कल्पासारखा जाऊ लागला. **(क) कपी** शब्दाने चित्ताची व देहाची चंचलता, चळवळ, चुळबुळ आतापर्यंत चाललेली सुचविली. **सूचना** - जेथे देहबळ, बुद्धिबळ, मारणे, मोडतोड करणे, प्राण वाचविणे, पावन करणे, साधारण किंवा विशेष वेगाने जाणे इत्यादींचा संबंध नाही तेथेच बहुधा 'कपि' शब्द अंजनीनंदनाला वापरला आहे.

दो. (१) कपि मनिं करुनि विचार - 'करि विचार करू काय तरि, मनी' (९।१) असा उपक्रम झाडावर लपून बसला त्यावेळी केला. सुमारे चोवीस तास त्याच स्थितीत घालविल्यावर त्याचाच उपसंहार येथे केला. **(क) विचार हा केला** की सीता अशोकाजवळ अग्नि - निखारा - मागत आहे; तिची दृष्टी अशोकाकडे आहे. यावेळी अशोक वृक्षाच्या पल्लवांतून मुद्रिका खाली टाकली तर अशोकाने निखारा दिला असे वाटून सीता उचलून घेईल व मुख्य रामकार्याला सहज सुरुवात होईल. अशी संधी पुन्हा येणे शक्य नाही. येथे कपित्व संपले आता 'हनुमान' 'पवनसुत' इत्यादि पुढे येतील. **(ख) अशोक अंगार दे** - अशोकाने माझी प्रार्थना मान्य केली, निखारा दिला, व त्याने आपले संतत्व सिद्ध केले! आता माझा शोक नष्ट होण्यास फार वेळ लागणार नाही, असे सीतेला मनात वाटले. **(ग) हर्षित** - उत्साह व आनंद प्राप्त झाला. वाटले की आतां या सर्व यमयातनांतून सुटेन. चटकन उठून उत्साहाने व आनंदाने निखारा समजून मुद्रिका उचलून घेतली तोच मोठा चमत्कार !

हिं. । तब देखी मुद्रिका मनोहर । राम नाम अंकित अति सुंदर ॥१॥
। चकित चितव मुदरी पहिचानी । हरष विषाद हृदयँ अकुलानी ॥२॥
। जीति को सकइ अजय रघुराई । माया तें असि रचि नहिं जाई ॥३॥

म. । तंव दिसली मुद्रिका मनोहर । रामनाम - अंकित अति सुंदर ॥१॥
। निरखि मुद्रिके जाणुनि चकिता । हर्ष विषादें व्याकुळ चित्ता ॥२॥

। जिंकिल कोण अजय रघुपतिसी । माया बनवु शकेना ऐसी ॥३॥

अर्थ : (हातांत घेऊन) पाहिली तो (निखारा नसून) मन हरण करणारी मुद्रिका आहे! व तिच्यावर राम नाम कोरलेले असून अति सुंदर आहे ॥१॥ मुद्रिकेकडे निरखून पाहिले, तेव्हां तिला ओळखली - जाणली आणि आश्चर्यचकित झाली (की येथें आली कशी!) आणि हर्षाने व विषादाने चित्तात व्याकूळ झाली ॥२॥ रघुपती अजिंक्य असल्याने त्यांना कोण जिंकू शकेल? (कोणीही नाही) (बरे मायेने निर्माण केलेली आहे म्हणावे तर) माया अशी अंगठी बनवू शकणारच नाही॥३॥

टीका. चौ. १(१) निखारा म्हणून मुठीत घेतला पण गरम न लागता गार लागलं! तेव्हा वाटले की हे काय? मूठ उघडून पाहिली तो अशी एक अंगठी दिसली की तिने सीतेचे मन चोरले (मनोहर). पाहिल्याबरोबर **'बिसरे हर्ष शोक सुख दुख गण'** व तिच्याकडे बघतच राहावे असे वाटले. **(क)** आणखी न्याहाळून पाहते तो 'राम' असे अति सुंदर नाव वर कोरलेले दिसले. **'दोन्हि अक्षरें मधुर मनोहर। वर्ण विलोचन दास जीव तर'** (१।२०।१) रामनाम अति सुंदर असल्याने त्याने अंकित जे काही असेल ते रामभक्तांना अति सुंदर वाटतेच शिवाय पूर्वी हनुमच्चरित्रात व ४।२३।१० मध्ये सिद्ध झाले आहे की ही मुद्रिका चिदानंदमय देह असलेली आहे, त्यामुळेसुद्धां अति सुंदर दिसणारच.

चौ. २(१) निरखि मुद्रिके जाणुनि चकिता - बराच वेळ तिच्याकडे निरखून पाहिल्यावर जाणले की ही रामकरमुद्रिका आहे; त्याबरोबर सीता आश्चर्याने चकितच झाली. तिच्याकडे बघत तिला जणू विचारू लागली की तूं इथे आलीस कशी? का आलीस? कोणी आणली तुला? प्रभूचा व तुझा वियोग होण्याचे कारण काय? पण या विचारांनी एक भलतीच शंका उत्पन्न झाली. **(क)** प्रभूच्या हातांतील अंगठीचे दर्शन झाले. स्पर्श झाला म्हणून प्रथम आनंद-हर्ष झाला खरा; पण अंगठी त्यांच्याजवळची येथे आली कशी? कोणी काढली? कशी काढली इ. शंका येऊ लागल्या व ज्या गोष्टीची कल्पनासुद्धां अगदी असह्य ती घडली की काय, असे वाटून धक्काच बसला व विषादाने व्याकूळ झाली. आश्चर्य, हर्ष, भय, शोक, चिंता, विरह इत्यादींचे काहूर माजले. पण विचार करता खात्री झाली की 'अतिस्नेहः पापशंकी' म्हणतात तेच खरे. मना! तू कितीरे चंचल व अधीर आहेस!

चौ. ३(१) जिंकिल कोण अजय रघुपतिसी' - त्यांना जिंकून त्यांच्याजवळची ही अंगठी काढून कोणीतरी आणली, किंवा निराश्रित झाल्यामुळें ती स्वतःच आली असे बा! वेड्या मना! तुला वाटले तरी कसे? अरे ते रघुपती असून अजिंक्य आहेत, अजित आहेत हे तूं कसे विसरलास? अनंत ब्रह्मांडातसुद्धां त्यांना कोणी जिंकू शकणार नाही व जिंकल्याशिवाय त्यांच्याजवळची अंगठी आणण्याची कोणाची ताकद नाही. **(क) दुसरे मन विचारते** की ते खरे पण ही आली कशी? अगदी हुबेहूब तशीच

सोन्याची बनवून टाकले असेल एखाद्या राक्षसाने. छे छे! अशी सुंदर, माझे सीतेचे, जानकीचे, वैदेहीचे मन चोरून घेणारी अंगठी पंचभूतमय प्रकृतिजनित किंवा इतर कोणाच्याही मायेने निर्माण केलेली असणे शक्यच नाही. या चौपाईने ठरले की हनुमंताला दिलेली मुद्रिका राम जी पूर्वी वापरीत असत तीच आहे, मायारचित नाही म्हणजेच चिदानंदमय आहे. याविषयी भरपूर चर्चा ४।२३।१० च्या टीकेत केली आहे.

सूचना - याप्रमाणे दोन अति महत्त्वाच्या शंकांचे समाधान सीतेने स्वानुभवानेच केले; तरीही अद्याप पूर्ण समाधान झाले नाही. ही मुद्रिका येथे कशी आली, या प्रश्नाने मनात नाना शंकांचे काहूर माजविले त्याचा सारांश 'सीता मनिं करि विचार नाना' या पुढील चरणाने दिला आहे. तथापि गीतावलीचे अवलोकन करण्यापूर्वी १९४७ साली लिहिलेल्या नरकुटक रामायणात (अभिनव रामायण प्रज्ञानानंदकृत पाहा) या नाना विचारांचा विस्तार केला आहे. त्यातील दोन श्लोक खाली देऊन नंतर गीतावलीतील दोन पदांचा अनुवाद पुढे दिला आहे. नरकुटक रामायणात सीता मुद्रिकेला म्हणते :

'वद, विनवीं तिला कुशल राम स-बंधुवरा ॥४१॥
कशि तरि येशि गे! त्यजुनि दूर हि रामकरा ।
तव मनि सांग की विरहदुःख नसेच जरा ॥
जड दिसतेस, जीव तुजमाजि नसे च तरी ।
विरहकृशानुने विगतचेतन होशि खरी ॥४२॥
तुजसि न साहवे प्रभुवियोग यदा घडला।
म्हणुनिच तू सखे असुवियोग तदा वरला॥
अतिशय धन्य ! धन्य !! असशी च सभाग्य पुरी ।
असुनि जनार्दनांग, बघ मी जगले असुरी ॥४३॥ सुं. कां.

गीतावली सुं. का. पद ३ (अनुवाद) राग सोरठ - **सीता मुद्रिकेला विनविते** - बोल मुद्रे, तरी! सानुज कुशल कोशल पाल ॥ अमृतवचने सांग, विझव किं, विरहवन्ही ज्वाळ ॥१॥ वदत हित, अपमान मी कृत, खेद हृदयिं विशाल ॥ रोष विसरुनि आठवी कधि मजसि लक्ष्मण लाल ॥२॥ पति देवरी चर्चा परस्पर काय राही चालु ॥ देवि वद कां जमविले अति विपुल वानर भल्लु ॥३॥ शीलनिधि प्रभु सुसाहिब दीन बंधु दयाल ॥ दास तुलसी प्रभुस कोणि न कथित माझे हाल ॥४॥

पद ४ (अनुवाद) मुद्रिका सांगते - सहित लक्ष्मण दल कृपालू कुशल कोशलराव ॥ शीलसदनहि स्नेह सागर सहज सरल स्वभाव ॥१॥ झोप भूक न देवरा तुज त्यजिलि खेद विशेष ॥धीर धुर रघुवीर मनि नहिं हर्ष तो लवलेश ॥२॥ शोध नहि अनुरोधि

ऋतुचे, बोध विहित उपाय ।।करिति की शुभ समयि साधन शीघ्र सिद्धिस जाय ।।३।। दशहि दिशिं कपि धाडिले कुणि कुटिल ना प्रभुकाजिं ।। घेउनी हनुमान बलवान् निकट, करुनी राजि ।।४।। दीधली, संकेत सांगुनि कुशल, सीते देइ । मुख्य जानकि बघुनि दुर्गा, शत्रु शक्तिहि, येई ।।५।। सीतेस बोधा करित मुद्रा खुणवि दावि कपीस।। संधि साधुनि नमवुनी शिर गाई गुण तुलसीश ।।६।।

वि. ल. ठे - मानसातील हे मुद्रिका प्रकरण सुंदर नाट्यकलेचा अप्रतिम सुंदर नमुना आहे. विशेषतः कपीने मुद्रिका टाकण्याची जी सुसंधी साधली तिने जी स्वाभाविकता निर्माण केली, ती अत्यंत बहारीची आहे.

हिं. ***। सीता मन बिचार कर नाना । मधुर बचन बोलेउ हनुमाना ।।४।।***
। रामचंद्र गुन बरनैं लागा । सुनतहिं सीता कर दुख भागा ।।५।।

म. ***। सीता मनि करि विचार नाना । हनुमान् मधुर बोलला वचना ।।४।।***
। रामचंद्रगुण वर्णू लागे । ऐकतांच सीतादुख भंगे ।।५।।

अर्थ : सीता मनात नाना प्रकारचे विचार करीत आहे (हे जाणून) हनुमान (रामराम रामराम असे) मधुर वचन बोलला ।।४।। (आणि मग) रामचंद्रांचे गुण वर्णू लागला, ते ऐकताच सीतेचे दुःख नष्ट झाले (भंगले). ।।५।।

टीका. चौ. ४(१) सीता मनिं नाना विचार करि - याचे काही नमुने आधीच दिले आहेत. माझ्या विरहाने प्राणनाथांनी व नंतर लक्ष्मणाने देहत्याग तर नाही ना केला? आणि मग ही मुद्रिका एखाद्या पाखराने चोचीत धरून आणली व उडताना येथे पडली? का कुठे ठेवलेली कोणी चोरून आणली? आली कशी? का माझ्या शोधाला कोणी पाठविला व त्याने टाकली? इत्यादि **(क) मधुर वचना बोलला** - 'कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरं ।। आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम्' (रा. रक्षा) वन्दे विशुद्ध विज्ञानौ कवीश्वर कपीश्वरौ' (१मं. श्लो. ४) 'दोन्हि अक्षरें मधुर मनोहर' (१।२०।१) मधुर वचन बोलला म्हणजेच 'राम राम रामराम राम राम राम' असा संगीतात उच्चार केला. सीतेचे लक्ष रामकथेकडे वेधण्यासाठी ही युक्ती योजली व रामकथा वर्णन करण्यापूर्वी मंगलाचरण व रामस्मरणही सहज झाले. लंकेत हनुमंताचे चित्त वेधले 'राम राम' या उच्चारानेच. रामप्रेमी माणसाला रामनाम किती मधुर वाटते पाहा. **'स्वाद तोष सम सुगति सुधेचे'** (१।२०।७) सीता विचारमग्न होती, पण 'राम राम' असा मधुर मनोहर ध्वनी कुठून येतो हे ती कानांनी व नेत्रांनी पाहू लागलेली दिसताच पुन्हा तसाच उच्चार करून मग आता हनुमान रामगुण वर्णू लागले. येथे हनुमान शब्द आला व त्याने बुद्धिमतां वरिष्ठं हे लक्षण सुचविले.

चौ. ५(१) प्रथम 'रामनाम तो सोम' (३।४२) उगवला व आता 'रामचरितराकेशकर' (१।३२) त्याच्या मुखातून बाहेर पडू लागले. **रामचंद्र गुण** = रामचंद्र चरित्र **(क) रामचंद्र** - 'रघुपति शशि चारू । सुखद खलकमल तुषारू' (१।१६।५) हास्य निन्दितें

कुमुदबंधुकर' (१।२४३।५) 'इन्दु अनुग्रह हृदीं प्रकाशे । सुचविति किरण मनोहर हासें' (१।१९८।७) 'सुंदर मुख शरदेन्दु विनिंदक' (१।२४३।२). जेथे शीतलता, प्रसन्नता, कृपामृतवृष्टी, तापहरण इ. चंद्रसदृश गुणांचे कार्य सूचित करावयाचे असते तेथेच बहुधा मानसात रामचंद्र शब्द आढळतो **'मानसि 'रामचंद्र' अति अद्‌भुत' हे प्रकरण प्रस्तावनेत** (पृ. १६७) पाहावे (ख) **ऐकतांच सीता दुख भंगे** - लंकेत 'आली सीता शीत निशा-सी' (३६।९). **सीता रात्र आहे.** चंद्रविरहित रात्र भय, विषाद, चिंता यांनी युक्त असते. चंद्रोदय होऊन चंद्रकिरणांचा प्रकाश पडला म्हणजे रात्र प्रसन्न होते. खेद, दुःख, भय, चिंता इत्यादि पळून जातात तसेच येथे झाले. रामनाम चंद्र उगवल्याबरोबर जरा टवटवीत झाली; कान टवकारले व रामकथा रामगुण वर्णनरूपी चंद्रकिरणांचा प्रकाश पडताच प्रसन्न झाली, दुःख विसरली. रामचरित राकेश-कर सुखद सदृश सर्वांस।। सज्जन कुमुद **चकोर** मन हितकर अति लाभास' (१।३२म) रामचंद्रमुखचंद्र चकोरी सीता आहेच. 'शरदशशिस जणुं चकोरि पाहे' (१।२३२।६). ज्या वर्णनाला रामगुणवर्णन म्हटले त्यालाच कथा म्हणतात -

हिं. ***। लागीं सुनै श्रवन मन लाई । आदिहु तें सब कथा सुनाई ।।६।।***
। श्रवनामृत जेहि कथा सुहाई । कही सो प्रगट होत किन भाई ।।७।।
। तब हनुमंत निकट चलि गयऊ । फिरि बैठी मन बिसमय भयऊ ।।८।।
। राम दूत मैं मातु जानकी । सत्य सपथ करुनानिधान की ।।९।।
। यह मुद्रिका मातु मैं आनी । दीन्हि राम तुम्ह कहँ सहिदानी ।।१०।।

म. ***। श्रुतिमन लाउनि ऐकूं लागे । अथ पासुनी कथा सब सांगे ।।६।।***
। श्रवणामृत कुणि कथा सुशोभन । वर्णी तरि कीं होई प्रगट न ।।७।।
। तैं हनुमंत निकट गत चालत । वळुनि बसे मन झाले विस्मित ।।८।।
। रामदूत मी जननि जानकी । सत्य शपथ करुणानिधान कीं ।।९।।
। ही मुद्रा मी आइ ! आणिली । रामें ओळख तुम्हां धाडिली ।।१०।।

अर्थ : (सीता) कान आणि मन लावून ऐकूं लागली (तेव्हा) आरंभापासून सर्व कथा सांगितली, वर्णन केली ।।६।। (सीता म्हणाली) जो कोणी कानांना अमृतासारखी व सुंदर कथा वर्णन करीत आहे तो प्रगट तरी का नाही होत? ।।७।। तेव्हां हनुमान चालत चालत जवळ गेला (त्याला पाहून) सीता पाठ फिरवून बसली व तिचे मन विस्मित (भयविषाद व आश्चर्ययुक्त) झाले ।।८।। (तेव्हां) हनुमान म्हणाला कीं जननी! जानकी! मी रामदूत आहे. मी करुणानिधानाची शपथ घेऊन सत्य सांगतो की ।।९।। आई! ही मुद्रिका मी आणली. रामचंद्रांनी तुम्हाला ओळख म्हणून दिली आहे।।१०।।

टीका. चौ. ६-७(१) श्रुति मन लाउनि ऐकूं लागे - श्रुति = कान जोपर्यंत मन इतर विषयांत गुंतले असेल तोपर्यंत हरिकथा श्रवणातील अमृताचा स्वाद कळणार नाही. मन व इंद्रिये एकाग्र करून श्रवण केले तरच श्रवणाने खरा लाभ होईल. लाभ म्हणजे दु:खनाश, हे आधीच सांगितले आहे. **'ही न वदावि शठां हठशीलां । श्रवति न मन लाउनि हरिलीला ॥** (७।१२८।३) ॥ हेच येथें सुचविले. **(क)** प्रथम रामराम या मधुर अक्षरांनी सीतेचे लक्ष वेधले; नंतर रघुवीराचे बलप्रताप, दीनवत्सलता, कृपाशीलता इत्यादि गुणांचे वर्णन केले व नंतर अथपासून म्हणजे अवतार जन्मापासून सीताहरणापर्यंतची सर्व कथा सांगितली, असे येथें मानणे जरूर आहे. कारण पुढील कथा सांगितली असती तर पुढील 'वद नरवानर संगति कैसी' हा प्रश्न विचारला गेला नसता. सुग्रीवमैत्रीची कथा वर्णन करण्यापूर्वीच सीतेने विनंती केली. **(ख) श्रवणामृत कथा**-रामकथामृत पान करण्याने सर्व शूल, सर्व वेदना नष्ट झाल्या. रावणाच्या शब्दांनी हृदयाला पडलेले व्रण या अमृताने बुजविले व कानांची आग शांत झाली. ज्याने एवढे उपकार केले त्याचे दर्शनसुद्धा नाही. प्रिय माणसाची हकीकत, कीर्ती सांगणारा, वर्णन करणारा प्रिय वाटतो **(ग) प्रगट कां न होई** = प्रगट का होत नाही? म्हणण्यात भाव आहे की ती व्यक्ती प्रगट झाल्यास मला फार आनंद होईल.

चौ. ८(१) तैं = सीतेची विनंती ऐकली तेव्हां. **गत चालत** = झाडावरून उडी टाकून एकदम समोर उभा न राहता झाडावरून उतरून वानरासारखा चालत जवळ गेला. उडी मारली असती तर आवाज झाला असता व अचानक समोर गेल्याने भीति वाटून साशंक झाली असती म्हणून चालत गेला. संभाषण हलक्या आवाजात करता यावे व कोणास ऐकूं जाऊ नये म्हणून निकट = जवळ गेला **(क)** या आनंदाच्या भरांत स्मरण राहिले नाही म्हणा किंवा कोणी पाहत असल्यास त्यास संशय येऊ नये म्हणून **नमस्कार केला नाही.** यामुळेंच सीतेला संशय आला की हा दुष्ट राक्षसाधिपती असेल, व तिने त्या चालत येणाऱ्या माकडाकडे पाठ फिरवली व बसली खाली. **नमस्कार केला असता तर रावण आहे, अशी शंका येण्यास जागा राहिली नसती.** सीताहरणाच्या वेळी रावणाने शरीराने नमस्कार न करता मनाने केला व त्यामुळेच 'वश हो' असे म्हणण्याचे नाट्य करण्यास जागा राहिली. 'यथायथा समीपं तु हनुमानुपसर्पति ॥ तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशंकते' (वा. रा. ५।३४।९) **(ख) विस्मित झाली** - विस्मय = भयविषादयुक्त आश्चर्य. वाणी -भाषा मनुष्याची ऐकू आली व दिसत आहे वानर, यामुळे आश्चर्य वाटले व रावण असल्याची शंका आली म्हणून भय व विषाद वाटला.

चौ. ९(१) रामदूत मी - हे शब्दच विश्वास उत्पन्न करण्यास पुरेसे आहेत; कारण रावण स्वत:स रामाचा दूत म्हणेल हे शक्यच नाही. खद्योत व भानू या उपमेने जो चिडला व सीतेला मारण्यास तयार झाला, तो स्वत:स कधीही रामदूत म्हणणार नाही.

(क) जननि! (मातु) हा शब्दही संशय निरास करणारा आहे. रामचंद्राबद्दल करूणानिधान शब्दसुद्धां रावणाच्या मुखातून प्राण गेला तरी निघणार नाही. **(ख) सत्य शपथ करुणानिधान** - करुणासागर रामाची शपथ घेऊन मी सत्य सांगतो की मी रामदूत आहे. शपथ घेणें हे विश्वास उत्पादन करण्याचे सोपे पण शेवटचे **साधन होते.** अलीकडील काळात हिंदूत शपथेला काही किंमत राहिलेली नाही म्हणून साधन आहे असे म्हणवत नाही. मानसात दशरथ, राम, भरत, कौसल्या, लक्ष्मण इत्यादीनीं शपथा घेतल्या आहेत. करुणानिधान शब्दात दोन भाव आहेत. तुमची अत्यंत करुणा येऊन दूत पाठविण्याचे ठरविले व माझी करुणा येऊन मला हा मान दिला व मला तुमचे दर्शन झाले.

चौ. १०(१) ही मुद्रा - सीतेच्या हातांत असलेल्या मुद्रिकेकडे बोट दाखवून म्हणाला; याने सुचविले की हनुमान सीतेच्या अगदी जवळ आहे उभा. **(क) आई !** = आई ! उरला सुरला संशय नष्ट व्हावा म्हणून अगदी काकुळतीस येऊन बालकाप्रमाणे संबोधिले. भाव हा की मला पुत्रासमान मानून माझ्याशी अगदी मोकळ्या मनाने बोला. मुद्रिका कशी आली येथे? मी आणली; कशी मिळाली? राम प्रभूनी दिली; कशाला? ओळखीची खूण म्हणून तुम्हाला देण्यासाठी. सीतेच्या मनात घोळत असलेल्या या तीन प्रश्नांची तीन उत्तरे दिली. हनुमंताच्या उत्तराने एवढी खात्री झाली की हा रावण नाही रामदूत आहे. पण माणसांची व वानरांची मैत्री कशी? यांचा संबंध कसा येईल, ही एक नवीन शंका उत्पन्न झाली.

हिं. । नर बानरहि संग कहु कैसे । कही कथा भइ संगति जैसे ॥११॥
हिं. दो.। कपि के बचन सप्रेम सुनि उपजा मन बिस्वास ॥
॥ जाना मन क्रम बचन यह कृपासिंधु कर दास ॥१३॥
म. । वद नर-वानर- संगति कैसी । कथित कथा मग घडली जैसी ॥११॥
म. दो. । प्रेमळ कपिवच परिसुनी उपजे मनिं विश्वास ॥
॥ जाणे मनतनवचनिं हा कृपासिंधुचा दास ॥१३॥

अर्थ : नर आणि वानर यांची संगती कशी झाली ते सांग. (असे जानकीने विचारले) तेव्हा ती संगती जशी घडली ती (सुग्रीवसख्य इ.) सर्व कथा सांगितली ॥११॥ कपीचे प्रेमळ (सप्रेम, प्रेमयुक्त) भाषण ऐकून (सीतेच्या) मनात विश्वास उपजला (की हा कपी रामदूत आहे). आणि जाणले की हा शरीरानें, मनानें व वाणीनें कृपासिंधू (रघुपती)चा दास आहे. (दो. १३)

टीका. चौ. ११(१) वद नरवानर संगति कैसी - वा. रा. सर्ग ३५ मध्ये हा व इतर अनेक प्रश्न विचारले आहेत. तुझी व रामाची भेट कशी झाली? लक्ष्मण कसा आहे? वानरांची व नरांची भेट, मैत्री कशी झाली? राम व लक्ष्मण यांची जी जी लक्षणे

तुला माहीत असतील ती सर्व सांग पाहू. रामलक्ष्मणांचे ठाण, माण, रूप, बाहू इत्यादिकांचे वर्णन कर इत्यादी. प्रश्नमालिका संपल्यावर हनुमंताने दोघांचे फारच सुंदर व सर्वांग परिपूर्ण वर्णन करून मग भेट कशी झाली, कुठे झाली वगैरे सर्व किष्किंधाकाण्ड कथा व सागरलंघनापासून अशोकवनांत सीतेचे दर्शन होऊन लपून बसेपर्यंतची सर्व हकीकत सांगितली, तेव्हा सीतेची खात्री झाली की हा 'कृपासिंधुचा दास' आहे.

दो. (१) हनुमान कथा सांगत असताना उत्पन्न होणाऱ्या सात्त्विक भावावरून सीतेने जाणले की हा **मनाने** खरा **रामभक्त** - रामदास आहे. 'प्रीति वैर ना लपति लपवता' (२।१९३।१) मुद्रिका आणणे, सागरलंघन, लंकिनी विजय, लंकाशोध इत्यादी कृतीनी **शरीराने दास** ठरला आणि 'रामदूत मी' म्हणणे, करुणानिधानाची शपथ घेणे व सुग्रीव सख्यादी कथा सांगताना वारंवार 'प्रभु' व 'दास' यांचा उच्चार करणे इत्यादिकांवरून **वाणीने दास** ठरला. **(क)** मानसांतील सीता रामचंद्राशी बोलताना करुणानिधान कृपासिंधु, शब्दानी त्याचा उल्लेख करीत असावी, असे म्हणण्यास या दोह्याने अल्पसा आधार मिळतो. व अनेक ठिकाणी हा शब्द तिच्या मुखात आहे हेही खरे; पण एवढ्यावरून निश्चयात्मक विधान या अल्पबुद्धीस तरी करवत नाही. हा कपि प्रभुभक्त आहे हे ओळखल्यावर काय परिणाम झाला तो पुढील आठ चौपायांत दिसेल व भारतीय सतींचे पतिप्रेम कसे असते हे दिसेल.

हिं. । हरिजन जानि प्रीति अति बाढी । सजल नयन पुलकावलि ठाडी ॥१॥
। बूडत बिरह जलधि हनुमाना । भयहु तात मो कहुँ जलजाना ॥२॥
। अब कहु कुसल जाउँ बलिहारी । अनुज सहित सुख भवन खरारी ॥३॥
म. । प्रीति - वाढ अति, जाणुनि हरिजन । वपु पुलकांकित सजल विलोचन ॥१॥
। बुडत विरहवारिधिं हनुमान! । मज झालास तात ! जलयान ॥२॥
। पिडा टळो! वद कुशला आतां । सानुज सुखनिधि खरारि, ताता ! ॥३॥

अर्थ : (हनुमान) हरिभक्त - हरिदास आहे हे जाणल्याने प्रीती अतिशय वाढली, अंगावर रोमांच उभे राहिले व डोळे पाण्याने डबडबले॥१॥ (आणि सीता म्हणाली) बाळा हनुमंता, मी विरहसागरात बुडत असता तूं मला जलयान (नौका) झालास॥२॥ सर्व इडापिडा टळो! ताता ! धाकट्या भावासह सुखनिधी खरारीचे कुशल आता सांग (पाहूं) ॥३॥

टीका. चौ. १(१) प्रीति वाढ अति जाणुनि हरिजन - जो रामकथामृतवर्षाव करीत आहे तो प्रगट का होत नाही, असे म्हणाली तेव्हांच प्रीती उपजली होती; पण कपि दिसताच प्रीती दबली जाऊन भीती, संशय व विषाद यांची उत्पत्ती झाली होती. रामभक्त आहे अशी खात्री होताच त्या सर्वांचा नाश होऊन प्रीती एकदम अतिशय वाढली.

किती वाढली याचा पुरावा दुसऱ्या चरणांत आहे. **(क)** सीता-हनुमान भेंट व बिभीषण -विप्र (हनुमान) भेट यांची तुलना केल्याने एक महत्त्वाचा सिद्धान्त प्रगट होतो. हनुमंताला विप्ररूपाने पाहिला असता तरी सीतेला संशय वाटलाच असता. कारण, लंकेत विप्र जिवंत राहणे शक्य नाही हे तिला माहीत होते. बिभीषणाने विप्राला पाहिल्यानंतर **'गमे प्रीति अति मम हृदयांत'** असे झाले व त्यामुळे वाटले की कोणी जगप्रसिद्ध हरिदासांपैकी असावेत. हनुमंतास त्याच्या स्वाभाविक रूपात सीतेने पाहताच, तत्पूर्वी उत्पन्न झालेली प्रीती होती ती नष्ट झाली व रावण असावा असे वाटले. बिभीषण सीता रामभक्त असून परम रामभक्ताचे दर्शन होताच असा अगदी विरुद्ध परिणाम का झाला? दोघांची परिस्थिती व मानसिक स्थिती यात असलेले महदंतर येथे कारण आहे. सीता स्त्री, रावणाने चोरून आणून कडक पहाऱ्यांत ठेवलेली व रावण तिला वश करण्याचा प्रयत्न नुकताच करून गेलेला अशी सीतेची परिस्थिती. सीतेचे चित्त शोकाकुल, भयग्रस्त, संशयग्रस्त झालेले व मरण्याचा विचार करीत असलेले अशी तिची मानसिक स्थिती अगदी विपरीत असल्यामुळे परम हरिभक्त पुढे असूनसुद्धा प्रीती उत्पन्न न होता तो अति दुष्ट राक्षसराजा, परम शत्रू वाटला. बिभीषणाची परिस्थिती व मानसिक स्थिती अशी नव्हती; अगदी अनुकूल होती. यावरून सिद्धान्त निघाला की **चित्त सभय, साशंक, व्यग्र, असता भगवद्‌भक्ताचे दर्शन झाले तरी भगवद्‌भक्ताच्या हृदयातसुद्धां प्रीती उत्पन्न होत नाही**; म्हणूनच विषयी, कामी, क्रोधी लोकांना संतदर्शन झाले तरी त्यांचे संतांवर खरे प्रेम बसत नाही.

चौ. २(१) बुडत विरह-वारिधि - सीता विरह वारिधीत सागरात बुडत होती म्हणजेच रामविरहव्यथा असह्य होऊन देहत्याग करूं बघत होती पण हनुमंताने वाचविली. सागरांत बुडत असलेल्यास नौका किंवा जहाज आश्रयाला मिळाले म्हणजे तो बुडत नाही, त्याला धीर येतो व त्या जहाजाच्या आश्रयानेंच तो काहीं काळाने सागराच्या पार जाऊ शकतो. सीतेला विरहसागरातून बाहेर काढणे हनुमंताच्या हाती नाही. या जहाजाला रघुवीर कर्णधार होतील तेव्हा ते बाहेर काढतील- 'बुडत विरहाब्धी कृपाळें धरूनि कर मज काढले' (७।५ छं.) असे भरत म्हणतात. **(क) हनुमंताने** अनेकानां बुडताना वाचविले आहे. जे वानर रामदूत सागर तीरावर बसून राहिले आहेत, त्यांना हनुमान जीवदान देणार आहे. हनुमान लंकेतून परत गेल्यावर तें कपि नव जन्म म्हणति झाला ना!' (२८।३) 'रामविरहसागरि असे मग्न भरतमन होत।। विप्ररूपधर पवनसुत तो आला जणुं पोत' (पोत = जहाज) (७।१।) **(ख)** सीतेने हनुमान! असे संबोधिले त्याअर्थी भेटीच्या वेळीं कपीनें आपले नांव सांगितले असले पाहिजे.

चौ. ३(१) पिडा टळो. तुझ्या वरची सर्व इडापिडा टळो व ती माझ्यावर येवो आणि तुझे कल्याण होवो, हा भाव आहे. **(क) सुखनिधि** (सुखभवन) सुखाचे सागर, सुखाचे निवासस्थन राम आहेत. **'तदपि अधिक सुखसागर राम'** आणि खरारी =

खरदूषणादिकांचा संहार करणारे आहेत हे माहीत असून कुशल विचारते! भाव हा की खरदूषण वध होईपर्यंत ते जसे सुखसागर व परम समर्थ होते तसेच आता आहेत ना? माझ्या विरहाने दुःखी, अशक्त व कृश तर नाही ना झाले? यावरून ठरले की ज्याच्यावर शुद्ध परम प्रेम असते त्या व्यक्तीने नेहमी सुखी, निरोगी असावे अशी खऱ्या प्रेमी विरही माणसाची अपेक्षा असते. स्वतःस कितीही दुःख झाले, कृशता, अशक्तपणा आला तरी त्या व्यक्तीचे तसे नसावे; आपली आठवण कधी काढतात की नाही हे कळावे व आठवण काढतात असे कळावे एवढीच अपेक्षा असते.

(२) कुशल विचारण्यांत अनुजाचा - लक्ष्मणाचा उल्लेख प्रथम करण्यात दोन हेतू आहेत । सीता लक्ष्मणाला आपल्या पुत्राप्रमाणे प्रिय मानते. ।। लक्ष्मणाचा आपण निष्कारण अपमान केला व ऐकले नाही त्याचे फळ भोगावे लागत आहे, ही पश्चात्तापाची टोचणी सीतेच्या हृदयाला लागलेली आहे. **'हा! लक्ष्मण तुम्हि पात्र न दोषा! फळ आले की मत्कृत रोषा ॥** (३।२९।३) हा उपक्रम आहे आणि **'जो विधि दुःसह दुःखे सहवी। लक्ष्मणास कटु वचने वदवी'** (६।९९।८) हा उपसंहार आहे. **(क)** गेल्या दहा महिन्यांत काहीच समाचार नव्हता म्हणून तो विचारणे कर्तव्य व प्रेमाचे लक्षणच आहे. इतके दिवस सोडवून नेण्याचा प्रयत्न केला नाही त्यावरून वाटले की विसरले असतील आणि आधी विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर मिळण्यापूर्वीच आणखी प्रश्न विचारते हे अधीरतेचे लक्षण आहे.

हिं. ***। कोमल चित कृपाल रघुराई । कपि केहि हेतु धरी निठुराई ॥४॥***

। सहज बानि सेवक सुख दायक । कबहुँक सुरति करत रघुनायक ॥५॥

म. ***। कोमलचित्त कृपाळू रघुवर । कवण हेतु कपि ! बनले निष्ठुर ॥४॥***

। ब्रीद सहज, सेवक-सुखदायक । स्मरण करिति कधितरि रघुनायक?॥५॥

अर्थ : रघुवर (रघुराज) कोमल चित्ताचे व कृपाळू (स्वभावाचे) असून हे कपी! ते निष्ठुर बनले याला कारण तरी काय? ।।४।। सेवकसुखदायक हे त्यांचे सहज ब्रीद (असून मला दुःखात का ठेवली) आहे रघुनायक माझी कधी आठवण तरी काढतात का?।।५।।

टीका - चौ. ४(१) कोमल चित्त कृपाळू रघुवर - निष्ठुरता धारण केलेली दिसते ही गोष्ट रघुपती स्वभावाविरुद्ध घडली असे सीतेला वाटत आहे. कोमलचित्त, कृपाळू व रघुवर (रघुराज) ही तीन कारणे असे वाटण्यास सुचविली - चित्त कोमल असले व कृपा करण्याची इच्छा नसली तर त्या कोमलचित्ताचा काही उपयोग नाही पण येथे तसे नाही. इतरांचे दुःख दैन्यादि पाहून, ऐकून जे चित्त द्रवते ते कोमल, व ते दुःखादि दूर करण्याची जी सहज इच्छा होते व प्रयत्न करावा असे वाटते, केल्याशिवाय राहवत नाही, त्याचे नाव कृपालुता. 'कृपालुशील कोमलं' (३।४।१) परंतु हे दोन्ही गुण असूनही दुःख दैन्यादि दूर करण्याचे सामर्थ्य नसले तर त्या गुणांचा सर्वत्र

उपयोग करता येईल असे नाही. पण येथे ती अडचण नाही कारण की ते रघुवर आहेत, रघुकुल श्रेष्ठ आहेत. त्यामुळें रावणाचा विनाश करून मला सोडवून नेणे त्यांना ठायीच बैसल्या करता आले असते. (सीतेच्या मनात जयंत प्रसंग उभा आहे) असे असून आता १।२ दिवस नव्हे तर दहा महिने होत आले, तरी मला सोडवून नेली नाही, म्हणून वाटते की ते मन निष्ठुर का झाले? **(क) भाव हा आहे की** माझ्याकडून काही अपराध घडला असे वाटून त्या अपराधाची शिक्षा व्हावी म्हणून असे स्वस्थ बसले की काय? पण माझ्या अपराधामुळे निष्ठुर बनले असेही म्हणवत नाही; कारण की -

चौ. ५(१) सेवक सुखदायक हे सहज ब्रीद आहे - ज्याला एकदां आपला सेवक मानला त्याने कितीही अपराध केले तरी ते लक्षात न घेता सेवकाला सुख देणे हे त्यांचे स्वाभाविक ब्रीद (बानी = बाणा) आहे. 'कृपा सुममता दासांवरती। करुनि कृपा जे क्रोध न करती' (१।१३।६) 'प्रभुमनि राहि न चूक कृतीची । स्मरती शतदां स्थिती हृदींची' (१।२९।५) असे असता निष्ठुर का झाले? पण निदान माझी कधी चुकून एखादे वेळी तरी आठवण काढतात का? निदान अपराधी सेवक म्हणून तरी आठवण होते का? **(क)** खऱ्या सेवकाला नेहमी असेच वाटत असते की स्वामींनी माझी आठवण करण्यासारखी अशी काय सेवा मी केली आहे? त्यांना वाटेल तितके सेवक असतात; त्यांनी आठवण तरी कोणाकोणाची करावी? सेवकाला मात्र एकच स्वामी असल्यामुळे त्याला वारंवार अशा स्वामीची आठवण होणे साहजिक आहे. **'बहूतभक्त तुम्हांला आम्हांला कोण पूसते!' भरतसुद्धां विचारतात की 'कह कपि कधि की स्वामि कृपाघन । दासासम मम करिति आठवण'** (७।२।१६). प्रभू मला विसरले अशी शंका बळावताच विरहव्यथा वाढली व त्यामुळे आता निराशामय प्रश्न विचारते.

हिं. । कबहुँ नयन मम सीतल ताता । होइहहिं निरखि स्याम मृदु गाता ॥६॥
। बचनु न आव नयन भरे बारी । अहह नाथ हौं निपट बिसारी ॥७॥

म. । तात! नयन मम कधिं तरि शीतल । होति बघुनि मृदु गात्रां श्यामल ॥६॥
। वचन न येइ नयनिं ये वारी । अहह नाथ ! मी विस्मृत भारी ॥७॥

अर्थ : बाळा! (हनुमंता) कोमल श्यामल गात्रांना पाहून माझे डोळे कधीतरी शीतल होणार आहेत का? (होतील का?) ॥६॥ (यापुढे) तोंडातून शब्द (तर) येईच ना (पण) डोळ्यांतून पाणी मात्र आले आणि (कसेतरी इतकेच म्हणाली की) हाय! नाथ! मी पक्की विसरली गेले ना? (मला अगदी साफ विसरलात ना?) (तरी खुणेची धाडलेली रामनामांकित मुद्रिका हातांत आहे व पाठविलेला रामदूत समोर आहे!)॥७॥

टीका. चौ. ६(१) नयन कधिं तरि शीतल होति? - या विचारण्यात पूर्ण निराशेचा सूर आहे. नेत्र शीतल होण्याची आशा दिसत नाही असे मनाला वाटत आहे. **(क)**

नयन शीतल होति? याने सुचविले की परमसुंदर रामरूपदर्शनाच्या अभावी सीतेच्या नेत्रांची निरंतर आग आग होत आहे. पूर्वी दिसलेच आहे की अत्यंत शीतल असा चंद्र सीतेच्या नेत्रांना पावकमय दिसला; सर्व तारे धगधगीत निखारे दिसले व अशोकाची कोवळी पाने अग्निमय दिसली! **'लोचन चातक करुनी राखति। जे दर्शन - जलधर अभिलाषति** ।। **सरसरितासागरीं निरादर। रूपबिंदु जल मिळत सुखाकर।।** (२।१२८।६-७) **'बघुनि रामछबि लोचन निवले'** (२।१२५।२ वाल्मीकीचे) **'बघुनि रामछबि लोचन निवले'** (३।३।७ अत्रिऋषींचे). गीतावली सुं. कां. ९।१० ही दोन पदे मुद्दाम पाहावी **(ख) मृदु गात्रांश्यामल** - वरील दोन उदाहरणे किंवा आणखी मानसातील उदाहरणे यात 'श्याम गात्र' असा उल्लेख नाही. श्यामवर्ण शृंगाररससूचक आहे. 'तात! यत्न तो करणे आतां। पाहिन नयनि शाम मृदु कान्ता' (६।१०८।१) सीताच हनुमंतालाच म्हणते. प्रभूच्या रूपाचे वर्णन करताच विरहव्यथा अनावर झाली.

चौ. ७(१) वचन न येइ नयनिं ये वारी - सीतेला काहीच बोलवेना, तटस्थ झाली. **(क) अहह** - हे अव्यय आश्चर्य, खेद, परिक्लेश वा प्रहर्ष दर्शक आहे (मेदिनी). येथे खेद व अत्यंत क्लेशदर्शक आहे. **नाथ!-** आपण असे समर्थ माझे नाथ = पती असून मी अशी दीन अनाथ होऊन दहा महिने कुजत पडले आहे!

हिं. ***। देखि परम बिरहाकुल सीता । बोला कपि मृदु बचन बिनीता ॥८॥***
। मातु कुसल प्रभु अनुज समेता। तव दुख दुखी सुकृपा निकेता ॥९॥
। जनि जननी मानहु जियँ ऊना । तुम्ह ते प्रेमु राम के दूना ॥१०॥

म. ***। बघुनि परम विरहाकुल सीता । वदला कपि मृदु वचा विनीता ॥८॥***
।आई ! प्रभू कुशल सानुज, बरं । तव दुःखे दुःखी सुकृपागर ॥९॥
। मनि माते माना ना ऊणें । रामप्रेम तुम्हांवर दूणें ॥१०॥

अर्थ : सीता विरहाने परम विव्हळ झाली आहे, असे पाहून कपी विनययुक्त (विनीत) मृदू वाणीने म्हणाला ।।८।। आई ! प्रभू बंधूसह कुशल आहेत बरं! पण अति कृपेचे आगर (सु- कृपागर) तुमच्या दु:खाने दु:खी आहेत।।९।। माते! तुम्ही मनांत काहीं भलते सलतेंच (ऊणे-उणे) मानू नका. रामाचे तुमच्यावर दुप्पट प्रेम आहे।।१०।।

टीका. चौ. ८(१) बघुनि परम विरहाकुल सीता - हा चरण पूर्वी (५।१२।१२) अगदीं असाच आलेला आहे. पुनरुक्तीनें दाखविले आहे की त्यावेळी सीतेची जशी मन:स्थिती होती तशीच आता झाली आहे. जगण्यापेक्षां मरण चांगले, असे वाटून कसे मरावे हा विचार मनांत चालू आहे; त्यामुळें **'तो क्षण गत कल्पसा कपीते'**. (५।१२।१२ उत्तरार्ध) हा चरण येथे अध्याहृत घ्यावयाचा आहे. **(क) मृदुवचा विनीता** -येथे मृदू व विनीत ही दोन विशेषणे आहेत. **'मधुर** वचनासी' (१३।४) 'प्रेमळ कपिवच' (दो. १३) यावरून ठरले की हनुमंताचे बोलणे मृदु, मधुर, विनीत व प्रेमळ असते. प्रत्येक

ठिकाणी सर्व विशेषणे वापरणे शक्य नसते. ते कंटाळवाणे व पुनरुक्तिदोषयुक्त ठरले असते; म्हणून त्या त्या स्थळी प्रामुख्यानें जे जे गुण दिसले ते ते तेथे सांगितले.

चौ. ९(१) प्रभू कुशल सानुज - सीतेने प्रथम लक्ष्मणाचे व नंतर प्रभूचे कुशल विचारले असता हनुमान प्रथम प्रभूचे व नंतर लक्ष्मणाचे कुशल येथे सांगतात. कपीचे अधिक प्रेम कोणावर आहे हे याने दाखविले. (७।११५।११ व १३ पाहा.) **(क) प्रभू** = प्रभु ते सर्वसमर्थ असल्यानें त्यांचे कुशल विचारण्याची आवश्यकताच नाही. त्यांच्या नामस्मरणाने सर्व अकुशलाचे कुशल होते. त्यांच्या कुशलाबद्दल शंका तरी कशाला. **(ख)** प्रभू व सुकृपागर शब्दांनी सुचविले की ते तुमचे दुःख लवकरच दूर करतील. तुम्ही मुळीच घाबरू नका. **(ग) आई!** सीतेची परम विरहाकुल दशा पाहून हनुमान फार व्यथित झाला आहे, व अगदी कळवळून प्रेमाने बोलत आहे. 'आई! प्रभू कुशल! सानुज बरं!' अशी ही चौपाई उच्चारून पाहावी. हे सुंदर नाट्य आहे.

चौ. १०(१) माते! मनिं माना ना ऊणें - 'स्मरण करिति कधिं तरि रघुनायक' व 'अहह नाथ! मी विस्मृत भारी' असे सीतेनें म्हटले म्हणून हनुमान म्हणतात की माते! असं भलतंच, अगदी अशक्य, असंभव असलेलं काहीही मनांत आणू नका. तुमच्यावरील प्रभूचे प्रेम उणें = कमी झाले असे मुळीच समजू नका बरं! उलट श्रीराम प्रभूंचे तुमच्यावरील प्रेम तुमच्या दुप्पट आहे, दुप्पट झाले आहे. **(क) शंका** - सीता-राम यांचा संबंध 'म्हणती भिन्न न भिन्न' असा असून कपीनें सीतेचे प्रेम रामापेक्षां कमी कसे ठरविले? **समाधान** - दुःखी, हताश होऊन प्राणत्याग करण्यास तयार झालेल्या व्यक्तीस धीर देऊन, शांत करून प्राण वाचविण्याची ही एक संतसंमत रीत आहे. उदा. **'जगवि शत्रुवश दैव जयाला। मरण बरें जगण्याहुन त्याला,** (२।२१।२) असे जेव्हां कैकेयी म्हणाली तेव्हा कुंबडी सांगते की 'असं कसं म्हणां उणे मनिं मानुन। दुणें भाग्य सुख अपणां प्रतिदिन' (२।२१।४). सीतेची मानसिक स्थिती अगदी अशीच आहे. **(ख)** मानसांतील वचनांनुसार वर वर पाहणाराला रामप्रेम अधिक वाटते, हेही सत्य आहे आणि हनुमंताला जे प्रत्यक्ष दिसले त्याप्रमाणे तो म्हणाला. **'तुझें नि माझें प्रेमतत्त्व तें। प्रिये मना मम एका कळतें ॥ तें मन राहि सदा तुजपासी'** असे दोघांचे प्रेम तत्त्वतः अभिन्न आहे व ते इतर कोणाला कळणे शक्य नाही असे रामच म्हणतात; मग कोणाचे कमी व कोणाचे जास्त असा सिद्धान्त ठरविणे चुकीचेच. पण व्यवहारात जो तो आपल्या अनुभवाप्रमाणे बोलणार ते चुकीचे म्हणता येणार नाही.

सूचना - मागे १२।११ च्या टीकेत सीता व राम यांच्या विरहव्याकुळतेची तुलना करून दाखविली आहे की, दोघांची स्थिती जवळजवळ सारखी दिसत असली तरी सीता अधिक दुःखी आहे व रघुपतीचे विरहदुःख नाट्यांतले - बाह्य आहे. खरे मानसिक नाही; पण सीतेचे अंतर्बाह्य दुःख आहे.

सीता रामप्रेमात अंतर का दिसते?

१.'सीता ज्या ठिकाणी बसली होती तेथून कमळे दिसतच नसल्यानें **'कुवलय विपिन कुंतवन होती'** (१५।३) हा रघुपतीचा अनुभव सीतेला आला नाही आणि म्हणून त्यामुळे सीतेचे प्रेम कमी म्हणता येत नाही. २. रघुपतीने सीतेचे वस्त्र हृदयाशीं कवटाळून पुष्कळ शोक केला; पण मुद्रिका रामचंद्रांची आहे हे ओळखूनसुद्धां सीतेने ती हृदयाशी कवटाळली नाही, हा मुख्य मुद्दा सीतेचे प्रेम कमी वाटणारे पुढे करतात. परंतु येथे दोघांच्या परिस्थितीचा विचार करणे आवश्यक आहे. **(क)** सीता दुष्ट रावणाच्या कैदेत आहे तर राम पुरुष असून स्वतंत्र आहेत. अंगठी कशी आली, हे गूढ उकलले नाही. वस्त्र कसे मिळाले हे मित्र सुग्रीवाने सांगितले होते. सीता स्त्री आहे, साशंक आहे, भयभीत आहे, चित्त स्थिर नाही. म्हणून त्या एका गोष्टीने प्रेम कमी ठरत नाही.

सीतेचे प्रेमच रामापेक्षां अधिक

१. विरहव्यथा असह्य होऊन देहत्याग करण्याचा प्रयत्न सीतेनें अगदी कसून केला. सीताविरह रामचंद्रांस असा असह्य झाला नाही, देहत्याग करण्यास तयार झाले नाहीत. २. सीतेने आहार, जलपान, निद्रा, क्षुधा, स्नान इ. सर्व व्यवहारांचा त्याग केला आहे. रामचंद्रांनी शबरीची फळे अतिप्रसन्न होऊन खाल्ली आहेत. पंपा सरोवरात स्नान करून 'परम सुख पावति' (३।४१।१). ३. सीतेने रामचंद्रांशिवाय कोणाचेच व कशाचेच चिंतन केले नाही. **सीता अहर्निश शोकरत होऊन बसून राहिलेली, रामनामस्मरण-ध्यान रत आहे. राम सदा शोकरत नाहीत.** रामचंद्रांनी शोक विसरून जटायूला गति दिली; त्याची क्रिया केली; कबंधाशी संवाद केला, शबरीशी संवाद केला व तिला गति दिली, नारदास प्रेमाने परम प्रसन्न होऊन भेटले, संभाषण केले, हनुमंताला प्रेमाने भेटले, सुग्रीवाला भेटले, वालीचा वध केला, इत्यादी अनेक व्यवहार आनंदाने केले. लक्ष्मणाशी भक्तिज्ञानवैराग्य इत्यादींची चर्चा आनंदाने केली आहे. इत्यादी अनेक गोष्टींवरून ठरते की रामविरहव्यथा सीताविरहव्यथेच्या पासंगाला सुद्धां पुरणार नाही. शिवाय रामचंद्रांनी जो शोक मधे मधे केलेला दिसतो, तो नाटकांतल्या शोकासारखा बाह्यतःच आहे, खरा, हृदयात नाही. सीतेचा शोक तसा नाटकातला नसून खरा आहे. जास्त विस्तार वाचकांनी करावा.

हिं. दो. । रघुपति कर संदेसु अब सुनु जननी धरि धीर ॥
॥ अस कहि कपि गदगद भयउ भरे बिलोचन नीर ॥१४॥

म. दो. । रघुपति संदेशा अतां आई! ऐक सधीर ॥
॥ वदतां कपि गद्गद बने भरे विलोचनि नीर ॥१४॥

अर्थ : आई! आता धीर धरून रघुपतीचा संदेश ऐक (पाहू). असे म्हणतां म्हणता

कपीच सद्गदित झाला व (त्याचे) नेत्र पाण्याने भरले ।।दो.१४।।

टीका. - (१) सधीर - धीरासह, धीर धरून. जो संदेश सांगणार तो ऐकता ऐकता प्रेमविव्हळ होऊन सीतेचा धीर सुटेल असे वाटले म्हणून आधीच धीर धरण्यास सांगितले पण कवि उत्तरार्धाने सुचवितात की सीतेचा धीर टिकणे शक्य नाही. **(क) वदतां कपि गद्गद बने** - जो संदेश सांगावयाचा आहे, त्याचे स्मरण होताच संदेश सांगण्यापूर्वीच हनुमंतासारखा धैर्याचा महामेरु अधीर झाला, त्याचाच धीर सुटला व लागला हुंदके देत रडायला! म्हणूनच हनुमान इ. शब्द न वापरता 'कपि' म्हटले आहे. हे असे कसे होते हे सांगून समजण्यासारखे नाही; तथापि ३।१६।११ च्या टीकेत कार्यकारणसंबंध दाखविला आहे तो पाहावा. शुद्ध सात्त्विक निर्हेतुक प्रेमाची ही रीतच आहे; हा भगवत्कृपानुभूतीचा प्रभाव आहे. **'रामचरित हरहृदयीं आले. प्रेमपुलक, लोचनि जल झरलें'** (१।१११।७) 'प्रभु-कर पंकज कपिचे शीर्षा । स्मरत दशा उन्मनि गौरीशा'(५।३३।२) त्या गौरीशांचेच अवतार हनुमान! 'श्रवणी कथनिं हर्षती पुलकती। ते सुकृती मन मुदित मज्जती' (१।४१।६)

हिं. । कहेउ राम बियोग तव सीता । मो कहुँ सकल भए बिपरीता ।।१।।
। नव तरु किसलय मनहुँ कृसानू । कालनिसा सम निसि, ससि भानू ।।२।।
। कुबलय बिपिन कुंत बन सरिसा । बारिद तपत तेल जनु बरिसा ।।३।।
। जे हित रहे करत तेइ पीरा । उरग स्वास सम त्रिबिध समीरा ।।४।।

म. । कथिति राम, 'सीते तव विरहें । वळले मज विपरीत सकल हे!।।१।।
। नव तरुकिसलय जणूं कृशानू । काळनिशेसम निशि, शशि भानू ।।२।।
। कुबलय विपिन कुंतवन होती । जलद तप्त तेला जणुं ओती ।।३।।
। हित होते ते करिती पीडन । अहिश्वाससा त्रिविध समीरण' ।।४।।

अर्थ : राम म्हणाले की हे सीते! तुझ्या विरहाने सर्वच माझ्यावर उलटले आहेत.।।१।। वृक्षांची नवी पालवी जणू आग झाली आहे. रात्र काळरात्रीसारखी (भयानक) आणि चंद्र सूर्यासारखा (तापद) झाला आहे ।।२।। चंद्रविकासी कमलांची वने भाल्यांच्या वनासारखीं (कष्टदायक, व्रणकारक) झाली आहेत. व मेघ जणू उकळणारे (तप्त) तेलच ओतीत असतात ।।३।। (तू जवळ असताना जे) हितकारक होते, तेच पीडा देत आहेत. त्रिविध वारा सर्पाच्या श्वासासारखा लागतो ।।४।।

टीका. चौ. १(१) वनवासास निघण्यापूर्वी सीता म्हणाली होती की, **'भोग रोगसम भूषण भारहि । यमयातनासदृश संसारहित।। 'प्राणनाथ! अपणांविण जगती। कोणि सुखद मज कुठेहि नसती'** (२।६५।५-६) तसेच राम येथे सांगत आहेत की सर्व सुखदायक वस्तू तुझ्या वियोगामुळे यमयातनादायक झाल्या आहेत. **(क) सूचना -कथिति राम**-भाव हा की, मी रामचंद्रांचे शब्द जसेच्या तसे सांगणार आहे कारण मी दूत आहे. त्यांनी

दिलेला संदेश - निरोप त्यांच्याच शब्दांत सांगणे इष्ट आहे. 'राम म्हणाले' असे म्हणून कपि आपल्या जबाबदारीतून मोकळा झाला. रामच हनुमंताच्या देहात प्रवेश करून बोलत आहेत असे वाटण्याचा संभव आहे पण 'प्रभु निरोप परिसत वैदेही' असे पुढे स्पष्ट म्हटले आहे.

(२) सीता = शीता, शीतला. 'शीता दशाननरिपो सहधर्मिणीच' (धरणिः) दशानन रिपु = राम, त्यांची सहधर्मिणी = शीता (सीता) = शीतलता देणारी जवळ नसल्यामुळें सर्वच तापदायक झाले आहेत. सकल = सगळे पदार्थ. पण सर्व पदार्थ पंचमहाभूतात्मकच असतात. पंचमहाभूतेच विपरीत झाली म्हणजे सगळे पदार्थ. विपरीत झालेच, उलटले. दुःख देऊ लागले **(क) मज** - बाकीच्या पुरुषांना जे अनुकूल आहेत ते मलाच तेवढे प्रतिकूल झाले आहेत, माझ्याशीच फक्त वैर मांडले आहे. **(ख) शंका** -हनुमंताला मुद्रिका देऊन प्रभूनी पाठविला तेव्हां तर संदेश सांगितलेला नाही मग हनुमान रामसंदेश सांगतो हे कसे? **याचे समाधान** इतकेच की पुनरुक्ती वाचविण्याची ही एक काव्यकला आहे. या कलेचा उपयोग वा. रा. सुद्धां केला आहे **उदा.** -जयंतकथा म्हणजे चित्रकूटास असताना घडली, तेथे अयोध्याकाण्डात किंवा अरण्यकाण्डारंभी त्या कथेचा नुसता धावता उल्लेखसुद्धां न करतां ती कथा तेथे घडली असे सांगून वर्णन सु. कां. सर्ग ३८ मध्ये सीतेच्या मुखाने केले आहे. हनुमंताला पाठवितानां प्रभूनीं जवळ घेतल्यावर त्याच्या कानांत काही सांगितल्याचे वर्णन गीतावलीत केले आहे. ते अवतरण ४।२३।९-१० च्या टीकेत दिले आहे.

चौ. २(१) नव तरुकिसलय जणूं कृशानू - आसनाला, शयनाला तरुकिसलयांचा = झाडांच्या कोवळ्या पालवीचा उपयोग केला जात असे. वनातच राहत असल्याने वृक्षांची पालवी दिसावयाचीच म्हणून उल्लेख प्रथम केला. तरुकिसलयमय मृदुल सुंदर शय्येवर, सीता जवळ असतानां, पडल्याबरोबर झोप येत असे; पण आता तशाच शय्येवर अंग आडवे केले की अंगाची लाहीलाही होते. येथे कृशानु = **अग्नि** कोमलशीतल पालवीत शिरून **पीडा देऊ लागला.** दिवसा ती कोवळी पालवी अग्नीसारखी नेत्रांना दाहक वाटते. **(क) काळनिशेसम निशि** -रात्र काळरात्रीसारखी भयानक वाटते. **'दिसे अयोध्या भीषण भारी। काळरात्र की जणुं अंधारी'** (२।८३।५ टी. पाहावी). रात्री काळाचेच साम्राज्य पसरलेले दिसते व काळ खायला येतो की काय असे वाटून बसल्या बसल्यासुद्धां झोप येत नाही. चंद्र नसेल तेव्हाची रात्रीची ही अशी स्थिती आहे. पर्णशय्येवर पडलो तर अग्नि अंग भाजतो, बसून राहिलो तर रात्रीचा काळोख भयानक वाटतो. चंद्र उगवल्यावर ती भीती गेली की **शशि भानू** - चंद्र उन्हाळ्यातील सूर्यासारखा तापदायक होतो. **'विषसंयुत करनिकर पसरतो । विरहवंत नरनारि जाळतो।।** चंद्रकिरणांच्या दाहापासून वाचण्यासाठी तलावाजवळ जावे तर काय होते पाहा -

चौ. ३(१) कुवलय विपिन कुंतवन होती - कुवलय = चंद्रविकासी कमल (कुमुद), असे अ. व्या. सु. टीकेत स्पष्ट म्हटले आहे. **कुंत** = भाला. तलावातील रात्रविकासी कमलांचे ताटवे भाल्यांच्या वनासारखे होतात म्हणजे तलाव जणूं काय माझ्या अंगावर भाल्यांचा माराच करू पाहतो व ती कमळे दृष्टीला दुःखद होतात. **(क)** हा मारा चुकवून, चंद्र किरणदाह चुकविण्यासाठी पावसात जावे तर मेघ जणू उकळत्या तेलाच्या धाराच माझ्या अंगावर ओतीत आहे असे वाटते. (कि. काण्ड वर्षावर्णन पाहावे) तेल म्हणण्याचे कारण इतकेच की तापलेल्या तेलाने तापलेल्या पाण्यापेक्षां अधिक भाजते.

चौ. ४(१) हित होते ते करिती पीडन - सीता जवळ असताना जे सुहृदांसारखे (हित = मित्र) हितकर, सुखदायक होते, ते सुद्धां कशी पीडा देऊ लागले हे स्पष्ट दाखविले. सीता जवळ असतानाही ज्या गोष्टी दुःखद होत्या, त्या आता किती दुःखद झाल्या असतील याचा विचार करावा. **(क) त्रिविध समीरण** - समीरण = समीर, वायू. शीतल मंदसुगंधी असा जो त्रिविध वायू जो वसंत ऋतूत सर्वांना सुखदायक असतो, तो आता सर्पांच्या श्वासासारखा गरम, दुर्गंधियुक्त व विषमय झाला आहे.

सूचना - वरील चार चौपायांत पाचऋतूंचा व पंचभूतांचा विपरीतपणा सुचविला इतकेच. सर्वच विपरीत होऊन पीडा देऊ लागल्यावर सूर्य तरी अनुकूल कसा राहणार?

पाच ऋतूंची विपरीतता -

१. सीताहरण माघ कृष्ण अष्टमीला झाले. त्यावेळी शिशिर ऋतू होता. माघात सूर्य केव्हा एकदा उगवेल असे माणसांना वाटते. पण तो लवकर उगवतच नाही, आणि उगवला तरी अत्यंत थंड वाऱ्याला बरोबर आणतो आणि पीडा देतो असे वाटले. माघ-फाल्गुन शिशिर ऋतू. २. चैत्र-वैशाख वसंतऋतू -झाडांना नवी कोवळी पालवी फुटते व त्रिविध समीर वाहू लागतो. पण 'नव तरुकिसलय जणूं कृशानू' आणि 'अहिश्वाससा त्रिविध समीरण' असा हा ऋतू विपरीत झाला. ३. ज्येष्ठ-आषाढ ग्रीष्म ऋतू -दिवस संपून केव्हां एकदा रात्र होईल असे वाटते; पण रात्र आली की 'काळनिशेसम निशि' असे उलट होऊ लागले. ४. श्रावण-भाद्रपद वर्षा ऋतू-हा सुरू होऊन उन्हाळ्याची पीडा केव्हां एकदा संपेल असे वाटत असते. पण हा सुरू झाला तो 'जलद तप्त तेला जणुं ओती' असा प्रतिकूल झाला. ५. अश्विन-कार्तिक शरद ऋतू - यात कमळे फार फुलतात. रात्री चंद्र फार सुखकर व दिवसाचा तापहरण करणारा असतो. पण 'कुवलय विपिन कुंतवन होती' आणि 'शशि भानू' असे अगदी विपरीत घडू लागले. कार्तिक शुक्ल पक्षातच सीता शोधासाठी दूत पाठविले असल्याने हेमंत ऋतूची विपरीतता दाखविली नाही. **(क) सूर्य विपरीत झाला, असे स्पष्ट वर्णन केले नाही कारण इतकेच की राम सूर्यवंशातले आहेत! मूळ पुरुषाला नावे ठेवल्याचा दोष**

लागला असता! याचे नांव मर्यादापालन - दक्षता! व मर्यादापुरुषोत्तमाचे चरित्र! आतां पंचभूतांची विपरीतता पहा.

१. आकाश - फुले आकाशतत्त्वाची द्योतक आहेत म्हणून पंचोपचार मानसपूजेत आकाशात्मने पुष्पं परिकल्पयामि असे म्हणतात. फुले = कुवलय विपिन **२. वायु** = त्रिविध समीरण. **३. अग्नि** - कृशानु. **४. जल** - जलद तप्त तेला जणुं ओती. **५. पृथ्वी** = तरुकिसलय, हे पृथ्वीतत्त्व आहे. यांची विपरीतता आधी दाखविली आहेच. **(ख)** चौपायांतील वर्णन ऋतूंच्या क्रमाने किंवा पंचभूतांच्या क्रमानेही केलेले नाही; याचे कारण संदेश पाठविणाऱ्याच्या किंवा संदेश सांगणाऱ्याच्या चित्ताची व्याकुळता हेच आहे. **(ग)** समानार्थक श्लोक 'हिंमाशुंश्चंडाशुर्नवजलधरो दावदहनः।सरिद्वीचीवातः कुपितफणिनिश्वासपवनः ।। नवा मल्ली भल्ली कुवलयवनं कुंतगहनं । मम त्वद्विश्लेषात् सुमुखि विपरीतं जगदिदम्।। (प्रसन्न राघव, मा. पी.) हनुमन्नाटकांत राम लक्ष्मणाला म्हणतात - सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डाशुरुदूजम्भते। लक्ष्मणा, चंडांशु (भानु) उगवला, वृक्षाचा आश्रय कर. त्यावर लक्ष्मण म्हणतो 'चण्डाशोर्निशि का कथा रघुपते चंद्रोऽयमुन्मीलति' रघुपते रात्री चंडांशु कुठला? हा चंद्र उगवत आहे!

हिं. ***। कहेहू ते कछु दुख घटि होई । काहि कहौं यह जान न कोई ।।५।।***
। तत्व प्रेम कर मम अरु तोरा । जानत प्रिया एकु मन मोरा ।।६।।
। सो मनु सदा रहत तोहि पाहीं । जानु प्रीति रसु एतनेहि माहीं ।।७।।

म. ***। दुःख सांगतां कांहिं आटतें । कुणा सांगु हे कोण जाणते ।।५।।***
। तुझे नि माझें प्रेमतत्व ते । प्रिये मना एका मम कळते ।।६।।
। ते मन राहि सदा तुजपासीं । यांत समज तूं प्रीतिरसासी ।।७।।

अर्थ : दुःख (दुसऱ्यांना) सांगितल्याने थोडे (काही) कमी होते (हे खरे) पण सांगू कोणाला? हे जाणणारे (जाणते) कोण आहेत? (कोऽणी जाणत नाही कारण) ।।५।। प्रिये। तुझ्या नी माझ्या प्रेमाचे तत्त्व एका माझ्या मनालाच माहीत आहे ।।६।। (आणि) ते माझे मन सदा तुझ्याजवळच असते; एवढ्यात काय तो प्रीतिरस समज ।।७।।

टीका. चौ. ५(१) दुःख सांगतां कांहिं आटते - सगळे दुःख त्याचे कारण नाहीसे झाल्याशिवाय जात नाही, परंतु दुसऱ्यांना सांगितले असता थोडे कमी होते. पण ज्याला सांगावयाचे त्याला त्या दुःखाची कल्पना करता आली तरच ते कमी होऊ शकते. हे दुःख असे आहे की याची कोणालाच कल्पनासुद्धां करता येण्यासारखी नाही. सतत संगतीत असणाऱ्या लक्ष्मणालासुद्धां ते कळत नाही मग इतर कोण जाणणार? भाव हा की लक्ष्मण जवळ असला व नानाप्रकारें मला सुख देण्याचा प्रयत्न तो करीत असला तरी तूं परत आल्याशिवाय माझे दुःख कमी होणेसुद्धां शक्य नाही. कारण-

चौ.६(१) प्रेमतत्व = प्रेमाचे रहस्य, मर्म. प्रेम कशा प्रकारचे आहे याचे रहस्य. कोणाचे वाणिज्य प्रेम असते, कोणाचे परस्पर सापेक्ष असते, कोणाचे चातकासारखे एकांगी असते व चौथे तादात्म्य प्रेम. हे प्रेम सीताराम यांचेच आहे. सीताराम 'गिरा अर्थ, जल बीचिसम म्हणती भिन्न न भिन्न ॥' असा यांचा संबंध आहे. असले प्रेम इतर कोणासच माहीत नसल्याने, यांच्या विरहदुःखाची कल्पना करता येणेंसुद्धां अशक्य. 'अन्योन्य सीताराम बघती प्रेम नेणति ते कुणी। मनबुद्धिवरवाणी अगोचर, कवि वदे कसं वर्णुनी' (१।३२३ छं. २) दुसऱ्या कोणाच्याही मनबुद्धीना जाणतां येत नाही. **(क)** म्हणून म्हटले की **'मना एका मम कळते'** -दुसऱ्या कोणाच्या मनाला तुझ्या व माझ्यामधील प्रेमाची कल्पना करता येणे अशक्य. आपले प्रेम कसे आहे हे एक माझ्या मनाला माहीत की तुझ्या मनाला माहीत. माझ्या मनाने आपल्या प्रेमाची कल्पना कोणास द्यावी असे म्हटले तर -

चौ.७(१) ते मन सदा राहि तुजपासी - माझे मन सदा तुझ्या चिंतनात गर्क झालेले असते. 'स्मरण करति कधि तरि रघुनायक?' या प्रश्नाचे हे अत्यंत मार्मिक उत्तर आहे. **(क) यात 'समज तूं प्रीतीरसासी'** माझे तुझ्यावर किती प्रेम आहे हे मलासुद्धां यापेक्षां अधिक स्पष्ट करून सांगता येण्यासारखे नाही कारण कीं ते माझ्या वाणीला माहीत नाही. प्रीतिरस = प्रीतीचे सार. **येथे रामसंदेश संपला.**

सूचना - रामसंदेशात कृशानु व भानु आहेत. शशी असला तरी तो हिमकर नाही. 'हेतु कृशानु भानु हिमकरचें' (१।१९।१) यांतील एक हिमकर = शीत करणारा, री. = शीता, सीता, नसल्यामुळे तापाशिवाय दुसरे काहीच अनुभवास येत नाही. **(क)** परशुरामकृत स्तुतीतसुद्धां भानु व कृशानु आहेत पण हिमकर = सीता नाही त्यामुळेंच की काय त्यांना तपश्चर्यारूपी भानू व अग्नि यांच्या तापाचा आश्रय करावा लागला. यावरून ठरते की रा = रघुवर व म = सीता. र + अ = रा = राम व लक्ष्मण. रश्च रामे ऽनिले वन्हौ' (एकाक्षर कोष) अकाराक्षर संभूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः (रा. र. उ.) र = ज्ञानाग्नि (राम) अ = वैराग्याग्नि (लक्ष्मण), म = सीता. ती रामलक्ष्मणांच्या जवळ नसल्यामुळे तिला कुठे अग्नि मिळेना, कोणी देईना. रा (= रघुवीरा)च्या जवळ म (=सीता) नाही त्यामुळे तेथे अग्नीच अग्नि सर्वत्र. आणि म(= सीते) जवळ रा = रघुवीर नसल्यामुळे अति शीत आहे; अग्नि सर्वत्र दिसत असून मिळाला नाही! वरील भावांच्या पूर्ण सिद्धीसाठीं मानसातच आणखी आधार सापडतील अशी खात्री आहे. वेळेच्याअभावी पांच साडेपांच वर्षात आणखी संशोधन करतां आले नाही.

हिं. *। प्रभु संदेसु सुनत बैदेही । मगन प्रेम तन सुधि नहिं तेही ॥८॥*
। कह कपि हृदयँ धीर धरु माता । सुमिरु राम सेवक सुखदाता ॥९॥
। उर आनहु रघुपति प्रभुताई । सुनि मम बचन तजहु कदराई ॥१०॥

हिं. दो. । निसिचर निकर पतंग सम रघुपति बान कृसानु॥
॥ जननी हृदयँ धीर धरु जरे निसाचर जानु ॥१५॥

म. ॥ प्रभु निरोप परिसत वैदेही । प्रेममग्न, तनुभान नुरेही ॥८॥
। हृर्दि धर धीर म्हणे कपि माते !। स्मर किं राम सेवक सुखदाते ॥९॥
। आण मनी प्रभुता रघुपतिची । त्यज मम वचनिं भीरुता मनिची ॥१०॥

मं. दो.। निशिचर निकर पतंग सम रघुपति बाण कृशान ॥
॥ जननी! हृदयीं धीर धर दग्ध निशाचर जाण ॥१५॥

अर्थ : प्रभूचा निरोप (संदेश) ऐकताच वैदेही प्रेममग्न झाली आणि देहभान उरले नाही॥८॥ (तेव्हां) कपी म्हणाला की, माते! धीर धर व सेवकास सुखदायक अशा रामाचे स्मरण कर ॥९॥ रघुपतीची प्रभुता मनात आण, आणि माझ्या वचनाने मनातील भीरुतेचा त्याग कर ॥१०॥ निशाचरांचे समूह पतंगासारखे आहेत आणि रघुपतीचे बाण अग्नि आहे. माते हृदयांत धीर धर; सगळे निशाचर जळून गेले असे समज-जाण॥दो.१५॥

टीका.चौ ८(१) प्रभुनिरोप - सर्वसमर्थ, निर्विकार, अकाम असून त्यांना विरहाचे किती दुःख होत आहे, हे ऐकताच त्या दुःखाने दुःखी होऊन वैदेही असूनसुद्धां त्या प्रेमाच्या विचारांत मन इतके मग्न झाले की देहभान राहिले नाही. **भगवत्प्रेमांत मग्न होऊन देहभान विसरणे हीच खरी विदेहावस्था होय.** ९।६ मधील विदेहावस्था सामान्य होती ही विशेष विदेहावस्था आहे. 'होति विदेह विदेह विशेषी' (१।२१५।८).

चौ. ९(१) कपि म्हणे किं माते! हृर्दि धीर धर - ज्या प्रेमाने हनुमंताने आपल्या जननीला संबोधिली असती त्याच प्रेमाने व त्याच मातृभावनेने बोलत आहे म्हणून **'कपि'** म्हटले. सीता प्रेमसमाधीत मग्न आहे. भगवंताच्या संदेशाने रामविरह दशेचे वर्णन केले गेले; पण अजून 'बल' सांगावयाचे आहे. 'वदुनि विरह बल वेगें वळणें (४।२३।११) अशी प्रभूची आज्ञा आहे. उजाडण्याची वेळ होत आली म्हणून प्रेमसमाधीतून जागृत करण्यासाठी अगदी बालकाप्रमाणे कळवळून हाक मारली **(क) स्मर राम** - राम 'सहज आनंदनिधानू' आहेत. त्यांचे स्मरण केलेस की तुझे सर्व दुःख नष्ट होईल. 'ब्रीद सहज, सेवक सुखदायक' (१४।५)·सेवक सुखदाते स्वतः तुमच्या विरहाने तळमळत आहेत, याचे स्मरण करा म्हणजे धीर येईल.

चौ. १०(१) आण मनीं प्रभुता रघुपतिची - प्रभुता = प्रताप. आई ! रघुपतीच्या प्रतापाचा तुला अनुभव नाही काय? जरा त्यांच्या प्रतापाची आठवण तर करून पाहा, म्हणजे खात्री होईल. हे कसे घडेल ते मी सांगतो ते ऐकून घे व ही भीरुता (भित्रेपणा) दे सोडून. रघुपतीपुढें या निशाचरांची किंमत ती काय?

दोहा. - (१) निशिचर - निकर पतंग - सम - जसे पतंग स्वतःहून अग्नीवर झडप घालून मरतात तसे हे सर्व निशाचार रघुपतीचे बाणरूपी घोर अग्नीवर (कृशान = कृशानु) उड्या घालून भराभर मरतील. पतंगांना जाळण्यास अग्नीला जसे मुळीच कष्ट पडत नाहीत, अग्नि त्यांच्यामुळे विझत नाही तसेच रघुपतींना मुळीच कष्ट न पडतां ते या सर्व राक्षसांचा सहज संहार करतील. रघुपती बाण कृशानु किती भीषण आहे हे तुला माहीत आहेच. **(क) निशाचर** शब्द भावगर्भित आहे. 'जळति पतंग मोहवश' (६।२९). निशाचर मोहरात्रींत झोपलेले असल्यानें रघुपतीनां मनुष्य मानून पतंगाप्रमाणे मोहवश होऊन मरतील. 'राम रोष अति भीषण पावक। होइल सकल शलभ कुल तावक' (३।२९।१७) यावरील टीका पाहावी. हे जटायूने रावणास सांगितले आहे. 'कीं हो रामशरानलीं खल! कुल सहित पतंग' (५६म) असे लक्ष्मणाने पत्राने कळविले आहे. 'प्रभु सन्मुख खल धावति कैसे। शलभसंघ अनलावर जैसे' (६।८६।४) याप्रमाणें येथील हनुमंताचे वचन खरे झाले आहे. **(ख) रघुपति-बाण कृशानु** - हनुमानसुद्धां रघुपतीच्या अमोघ बाणासारखा आहे व कवीनी येथे सुचविले आहे की 'दनुजवन कृशानुं' हे हनुमंताचे विशेषण आता खरे होणार. रघुपतीच्या शरानलासारखा हनुमान अशोकवनात दिसेल. लक्षावधी निशाचरपतंग टोळ्या टोळ्यांनी येऊन मोहवश झडप घालून जळून जातील. **(क)** इतके दिवस स्वस्थ का बसले, याचे उत्तर आता देतात.

हि. ***। जौं रघुबीर होति सुधि पाई । करते नहिं बिलंबु रघुराई ॥१॥***
। राम बान रबि उएँ जानकी । तम बरूथ कहँ जातुधान की ॥२॥
। अबहिं मातु मैं जाउँ लवाई । प्रभु आयसु नहि राम दोहाई ॥३॥
। कछुक दिवस जननी धरु धीरा । कपिन्ह सहित अइहहिं रघुबीरा ॥४॥

म. ***। जर किं शोध रघुवीर पावते । रघुराजा ना वेळ लावते ॥१॥***
। रामबाण - रवि उदयिं जानकी । कुठे तमघटा यातुधान कीं ॥२॥
। अतां आई ! मी घेउन जातों । रामशपथ, ना प्रभु आज्ञा तों ॥३॥
। काहिं दिवस जननी! धर धीरा । घडे सकपि येणें रघुवीरा ॥४॥

अर्थ : जर तुझा शोध रघुवीरास लागला असता तर रघुराजानी मुळीच वेळ (विलंब) लावला नसता ॥१॥ जानकी! रामबाणरूपी रविचा उदय झाल्यावर यातुधान (राक्षस) रूपी तमाचे समूह कुठे राहतील?॥२॥ आई! मी आताच तुला घेऊन गेलो असतो पण रामाची शपथ सांगतो की प्रभूची (तशी) आज्ञा नाही ॥३॥ म्हणून जननी! काहीं दिवस धीर धर. कपींच्या सहित रघुवीराचे येणे होईल॥४॥

टीका. चौ. १(१) या चौपाईत **रघुवीर व रघुराजा** हे दोन्ही शब्द भावगर्भित असल्यामुळें पुनरुक्तिदोष नसून पुनरुक्तिवदाभास हा अलंकार आहे. **(क)** रघुवीर शब्दातील

सहाही प्रकारचे वीरत्व ग्रहण करणे जरूर आहे. युद्धवीर, दानवीर, दयावीर, विद्यावीर, धर्मवीर व ऋजुतावीर असल्याने दुष्टांना दंड करणे, सज्जनांना व सुरांना सुख देणे, दुष्टांवरसुद्धा दया करून त्यांना गती देणे, अनाथांचे दुःख दैन्य जाणून त्यांना सनाथ करणे, आणि धर्मसंरक्षण करणे या गोष्टी ऋजुतावीरता राखून त्यांना करावयाच्या आहेत; पण तुझा शोध लागल्याशिवाय ते तरी काय करणार? **(ख)** ते **रघुराजा** असल्यानें राजनीतीचे पालन त्यांना करावे लागत आहे व शोध लागल्यावर रघुवंशातील पतिव्रतेला लवकरात लवकर सोडवून नेणे, त्यांचे रघुराज म्हणून कर्तव्यच आहे. शोध लागल्यावर ते मुळीच विलंब लावणार नाहीत. बातमी कळताच निघतील. आता मी जाऊन पत्ता कळविला कीं लगेच निघतील. आले तरी अगणित निशाचरांचा संहार करण्यास फार वेळ लागेल, अशी शंका येईल म्हणून आता सांगतात -

चौ.२(१) रामबाणरवि-उदयिं...यातुधान - सूर्य उगवला म्हणजे अंधाराचा कितीही मोठा समूह असला तरी त्याचा सहज अल्पवेळात नाश होतो. 'रविमंडल बघतां लघु वाटे। उगवे तैं त्रिभुवन तम आटे' (१।२५६।८). तसाच रामबाणरूपी रवि उगवला की राक्षससमूहरूपी दाट अंधार केव्हाच नष्ट होईल, कोणीही राक्षस वाचणार नाहीत. **(क)** 'रघुपतिबाण कृशानु व निशाचर पतंग' ही उपमा पूर्वी दिली. पतंगांनी अग्नीत उड्या घेतल्या नाहीत तर ते जगतात व सगळे पतंग काही एकदम जात नाहीत; त्यामुळे किती काळ लागेल हे अनिश्चित, हे दोष या उपमेने काढून टाकले. **(ख)** प्रत्यक्ष सूर्य उगवण्यापूर्वी अरुणोदयच जसा बऱ्याचशा अंधाराचा नाश करतो, तसा आता हनुमानरूपी अरुण अशोकवनात उगवला की बऱ्याचशा यातुधानांचा संहार करील.

चौ.३-४(१) अतां मी घेउन जातों - मी जाऊन रघुवीराने येऊन तुझी सुटका करण्यास काही काळ लागणारच. खरोखर हा वेळ मोडण्याची सुद्धां मुळीच आवश्यकता नाही. मी आता या क्षणीच तुला उचलून घेऊन प्रभुचरणाजवळ नेऊन ठेवली असती. आहे काय त्यांत? पण मी पडलो दूत, प्रभूची आज्ञा पालन करणे हा माझा धर्म, आणि तुला घेऊन जाण्याविषयी प्रभूची आज्ञा नाही. विश्वास बसावा म्हणून रामशपथ घेतली. 'वदुनि विरह बल वेगे वळणे' ही प्रभूची आज्ञा आहे. हिच्यात सीतेला घेऊन जाण्याचा अंतर्भाव होत नाही म्हणून आधारासाठी जांबवंताच्या वचनाकडे धाव घेण्याची जरूरी नाही. **(क)** हनुमान साधारण वानराच्या रूपानेच सीतेजवळ बोलत आहे; त्यामुळे कोणालाही वाटणार की एवढेसे माकड पण काय वृथा बढाया मारीत आहे! हा काय मला घेऊन सागरावरून उड्डाण करणार होय? अशा शंकेला जागा राहू नये म्हणून रामशपथ घेतली; कारण रामदूत खोटी शपथ घेणार नाही, असा सीतेला विश्वास असणारच. तरीही सीतेला शंका आलीच.

(२) **कार्हि दिवस जननी धर धीरा** - प्रभूच्या आज्ञेविरुद्ध तुला आज नेता येत नाही; त्यामुळे मी जाऊन रघुराज येथपर्यंत येण्यास काही काळ लागणारच. तोपर्यंत आई! तू मात्र धीर धरून राहिले पाहिजे हं! रघुवीर सुग्रीवाच्या कपिसैन्याला बरोबर घेऊन येतील.

हिं. ***। निसिचर मारि तोहि लै जैहहिं । तिहुँ पुर नारदादि जसु गैहहिं ॥५॥ ।***
। हैं सुत सब कपि तुम्हहि समाना । जातुधान अति भट बलवाना ॥६॥
। मोरें हृदय परम संदेहा । सुनि कपि प्रगट कीन्हि निज देहा ॥७॥

म. ***। निशाचरां मारुनि तुज नेतिल । त्रिजगिं नारदादिक यश गातिल ॥५॥***
। असती सुत तुज सम सब मर्कट? । अति बलवंत किं यातुधान भट ॥६॥
। माझे हृदयिं परम संदेह। श्रवुनी प्रगटी कपि निज देह ॥७॥

अर्थ : निशाचरानां मारून (प्रभू) तुला घेऊन जातील (नेतील) आणि नारदादि मुनी त्रैलोक्यांत प्रभूंचे यश गातील।।५।। हे सुत! सगळे मर्कट (कपी) तुझ्याचसारखें आहेत काय? राक्षसयोद्धे (तर) अति बलवान आहेत ।।६।। म्हणून माझ्या हृदयांत परम संदेह वाटत आहे. हे ऐकून कपीनें आपला देह प्रगट केला.।।७।।

टीका. चौ. ५(१) पूर्वार्धाने लंकाकाण्डाचा विषय सांगितला व उत्तरार्धाने उत्तरकाण्डाचा विषय सुचविला. (७।४२।४-५ व नारदस्तुति पहा). **'राजा राम अवध नृपधानी। गुण गाती सुर मुनिवर वाणीं' (१।२५।६)** याबद्दल सीतेला संदेह वाटत नाही; कारण **'जिंकिति कोण अजय रघुराया'** (१३।३) अशी तिची खात्री आहे. **(क)** परंतु हनुमान साध्या प्राकृत वानराएवढा लहानसा असल्यानें तिला वाटले की ही असली माकडे येऊन काय करणार? अशांना तर राक्षस भराभर गिळून टाकतील; अशा बिचाऱ्यांना कशाला आणणार? म्हणून विचारते.

चौ. ६-७(१) सुत - येथे सीतेने हनुमंतास आपला पुत्र मानला. आज गुप्तरूपाने, अगदीं सूक्ष्मरूपाने रात्री आला म्हणून जगला; पण याला जर का प्रभू बरोबर घेऊन आले तर याचे काय होईल? हा विचार मनात येताच पुत्रवात्सल्य जागृत झाले व प्रश्न विचारला. आधी सीतेने हनुमंतास सुत मानला. जो सीतेचा सुत झाला तो रामचंद्राचा सुत सहजच ठरला म्हणूनच की काय इकडून परत गेल्यावर रामसुद्धा त्याला 'सुत' म्हणणार आहेत. 'श्रुणु **सुत** अनृण तुझा मी नाहीं' (३२।७). व्यवहारातसुद्धां पुत्र झाला हे मातेला आधी कळते व नंतर पित्याला कळते! **(क) प्रश्नातील भाव** हा आहे की कपिसैन्य घेऊन येणार म्हणतोस ते तुझ्यासारख्या लहान लहान दुर्बळ वानरांचेच ना? कशाला आणणार त्या बिचाऱ्यांना! व अशा कपींच्या सैन्याचा उपयोग काय? याविषयी मला फार शंका आहे. **(ख)** हनुमंताने विचार केला की रामशपथ घेऊनसुद्धां विश्वास वाटला नाही तेव्हां आता कृतीनेच दाखविले पाहिजे. म्हणून स्वतःचा

'स्वर्णशैलाभदेह' प्रगट केला. **'विना प्रतीती नुपजे प्रीती'** म्हणून प्रतीती दाखवितो. **आतापर्यंत 'अतुलित बलधामं'चे चरित्रच मुख्यतः दिसले. येथून पुढे त्याच्या जोडीला 'स्वर्णशैलाभदेहं'ची जोड मिळून पुढील हनुमच्चरित्र दिसेल.**

सूचना - जांबवंताने हनुमंतास जे सांगितले तेच जवळजवळ हनुमंताने जानकीला सांगितले. (कि. कां. ३० पाहा)

जांबवंत वचन	हनुमंत वचन
१. कपि कटक संगे.	घडे सकपि येणे रघुवीरा.
२. वधुनि निशिचर.	निशाचरां मारुनि.
३. राम सीते आणिती.	प्रभु तुजला नेतिल.
४. सुयश सुरमुनिनारदादिक वानिती.	त्रिजगि नारदादिक यश गातिल.

हिं. ***।कनकभूधराकार सरीरा । समर भयंकर अति बल बीरा ॥८॥***
। सीता मन भरोस तब भयऊ । पुनि लघु रूप पवनसुत लयऊ ॥९॥
हिं.दो. । सुनु माता साखामृग नहिं बल बुद्धि बिसाल ॥
॥ प्रभु प्रताप तें गरुडहि खाइ परम लघु ब्याल ॥१६॥
म. ***। कनक-भूधराकार शरीर । समर-भयंकर अतिबल वीर ॥८॥***
। सीते मनीं भरवसा आला । मग लघुरूप पवनसुत झाला ॥९॥
म. दो. । श्रुणु माते! शाखामृगा नहि बल बुद्धि विशाल ॥
॥ प्रभूप्रतापे खगपतिसि खाइल सुलघू ब्याल ॥१६॥

अर्थ : कनकाच्या पर्वतासारखे (सुमेरू पर्वतासारखे) शरीर! आणि रणांगणात भय उत्पन्न करणारा अति बलवंत वीर! (सीतेला दिसला)।।८।। तेव्हां सीतेच्या मनात भरवसा उत्पन्न झाला; तेव्हां मग पवनसुताने लघुरूप धारण केले।।९।। (व म्हणाला की) माते! ऐक, शाखामृगांना (कपींना) विशाल बल व विशाल बुद्धी नाही पण प्रभूच्या प्रतापाने अति लहान साप खगपतीला -गरुडालासुद्धां खाईल ।।दो.१६।।

टीका. चौ. ८(१) कनक-भूधराकार - भूधर = पर्वत; कनकभूधर = सोन्याचा पर्वत,सुमेरु त्याच्या आकाराचा व त्याच्यासारखा देदीप्यमान, तेजःपुंज. 'स्वर्णशैलाभदेह' ची प्रतीती येथे दिली. **'कनकवर्ण तनुतेज बिराजे। की जणुं अपर गिरींचे राजे'** (४।३०।७) 'कज्जलगिरि सुमेरु जणुं लढती.' (६।९५।७) असे रावण व हनुमान यांच्याविषयी म्हटले आहे. **(क)** वानर फार लहान अशी शंका होती ती या रूपाने पळविली. 'अति बलवंत यातुधान भट' तर **'अतिबल वीर भयंकर'** दिसला. **'समरभयंकर'** हे राक्षसांपेक्षा श्रेष्ठत्व दाखविले. **'काहीं गत वदले प्रभू! मर्कट अतिबल शूर'** (१८) **'हनुमान अंगद रणिं गाजति । श्रवत हाक निशिचर पळ काढति'** (६।४७।६).

चौ. ९(१) भरवसा आला- खात्री वाटली कीं हा एकटाच सर्व राक्षसांना मारून मला घेऊन जाईल यात आता शंका नाही. **(क) पवनसुत** - सीतेच्या मनात संदेहरूपी अपावन तम उत्पन्न झाला होता तो नाहीसा केला. **'संशय शोक निबिड तम...'** (६।३०।७) हनुमंतासारख्या रामप्रिय परमश्रेष्ठ रामभक्ताविषयी संदेह, संशय येणे हे पापच आहे, अपवित्रताच आहे. त्या अपवित्रतेचा विनाश केला व पवित्रता - पावनता उत्पन्न केली म्हणून पवनसुत.

दो. (१) येथे हनुमंताची अत्यंत लीनता व पूर्ण निरहंकार वृत्ती दिसते. सुचविले की लहान मोठा देह, कमी अधिक शक्ती, बुद्धी इत्यादींचे काही महत्त्व नाही. खरे सामर्थ्य आहे भगवंताच्या प्रतापाचे (क) दृष्टान्तसुद्धा फार सुंदर दिला आहे. **'खग पतिसि खाइल सुलघू व्याल** -कितीही महाभयंकर व विशाल सर्प = व्याल असला तरी गरुड त्याला केव्हाच पकडून खाऊन टाकतो. तसेच वानरांना जिवंत पकडून खाणारे लंकेतले राक्षस आहेत. पण प्रभूच्या प्रतापाने असे उलटे आश्चर्य घडू शकते की, अगदी लहानसा सर्पसुद्धा गरुडाला खाईल. तसेच वानर सेनेतील कपी जरी लहान दिसले तरी ते निशाचरांना सहज मारतील **(ख) शाखामृग** = वृक्षांच्या शाखांवर राहणारे व निरर्थक उड्या मारणारे बुद्धिहीन पशू = कपी. त्यांना कुठली विशाल बुद्धी व विशाल बल? पण प्रभूच्या प्रतापाने वानरसेनेतला वाटेल तो वानर रावणास ठार मारील. (दो. ३३ मध्ये प्रभूंना असेच सांगितले आहे.)

हिं. ***। मन संतोष सुनत कपि बानी । भगति प्रताप तेज बल सानी ॥१॥***
। आसिष दीन्हि राम प्रिय जाना । होहु तात बल सील निधाना ॥२॥
। अजर अमर गुननिधि सुत होहू । करहुँ बहुत रघुनायक छोहू ॥३॥

म. ***। मनिं सुतोष परिसुनि कपि-भाषित । भक्तितेज बल प्रताप मिश्रित ॥१॥***
। रामप्रिय जाणुनि आशिस दे । हो ताता! बल शील निधि वदे ॥२॥
। अजर अमर गुणनिधि सुत होशिल । बहुत कृपा रघुनायक करतिल ॥३॥

अर्थ : भक्ती, तेज, बल व प्रताप यांनी मिश्रित - युक्त असे कपीचे भाषण = बोलणें ऐकून सीतेला मनात फार संतोष वाटला॥१॥ हा रामाला प्रिय व याला राम प्रिय आहेत हे जाणून आशीर्वाद दिला व म्हणाली की बाळा, तू बलनिधी व शीलनिधी हो ॥२॥ हे सुता! तू अजर अमर (जरामरणरहित) आणि गुणनिधी होशील व रघुनायक (तुझ्यावर) पुष्कळ कृपा करतील ॥३॥

टीका. चौ. १(१) मनिं सुतोष - सीता चांगली तुष्ट झाली, प्रसन्न झाली. संतुष्ट होण्याचे कारण, कपीचे भाषण भक्ति, तेज, बल व प्रताप यांनी मिश्रित-युक्त होते. त्यांत भक्ति मुख्य आहे. कपीच्या भाषणात हे चार गुण कोठे दिसले पाहू -**(क) भक्ति** श्रुणु माते शाखामृग...व्याल' यात दीनता व निरहंकार वृत्ती दिसली. 'रामप्रेम तुम्हांवर

दूणें' 'आण मनीं प्रभुता रघुपतिची' 'स्मर किं राम सेवक-सुखदाते' 'त्रिजगिं नारदादिक यश गातिल' इत्यादि **(ख)** 'निशिचर निकर पतंग सम... कृशान दग्ध निशाचर जाण' यात **तेज** दिसले. **(ग) बल** - अता आई तुज घेउन जातो. **(घ) प्रताप** -'रामबाण रविउदयिं.....तमघटा यातुधन.' रवि प्रतापाचा निदर्शक आहे. 'रामप्रताप दिनपति'(७।३१।१).

चौ.२(१) हो ताता! बलशीलनिधि - **शील** नसेल तर बळाचा काय उपयोग होतो हे रावण चरित्रावरून स्पष्ट दिसते. शील परमभूषण असले तरी बळाशिवाय त्याची शोभा नाही. **बल** = बुद्धिबल, देहबल, विद्याबल इ. सर्व प्रकारचे बळ. शील उत्तम पाहिजे व विविध प्रकारचे बळही पाहिजे. सीता आदिशक्ती आहे. तिच्या कृपेनेच बल मिळावयाचे. 'शाखामृगां नहि बल बुद्धि विशाल' या कपिवचनाचे हे फळ आहे. पण एवढ्याने भागणार नाही म्हणून आणखी आशीर्वाद, वर देते.

चौ. ३(१) अजर अमर गुणनिधि - अजर = जरा - वृद्धपणारहित. बळ पुष्कळ दिले पण म्हातारपण आले की ते कमी होते. म्हणून अजर हो असे सांगितले. रावणासारख्याशी युद्ध करताना मारला जाण्याचा संभव जाणून वर दिला की अमर होशील. हनुमंताला पुत्र मानला आहे हे लक्षात असावे. **(क)** जरामृत्युरहित होऊन कल्पांतापर्यंत जगला तरी सद्गुण नसतील तर ते निरुपयोगीच; म्हणून 'गुणनिधी' होशील असा आशीर्वाद दिला. **(ख)** अजर, अमर, गुणनिधी, बलशीलनिधी असून श्री रघुनायक कृपा नसेल तर जीवित सुफल होऊन शुद्ध सुख, समाधान लाभणार नाही व हे गुण टिकतील असेही नाही; म्हणून शेवटी अत्यंत महत्त्वाचा आशीर्वाद दिला की **'बहुत कृपा रघुनायक करतिल'**. 'रामप्रिय' (चौ.२) आहे यावरून रामकृपा आहे हे ठरलेच आहे, म्हणून येथे 'बहुत' शब्दाचे फार महत्त्व आहे.

थोडे सिंहावलोकन

कपीश्वराने आपल्या बलबुद्धिसामर्थ्याने कसकसे परिणाम घडवून आणले पाहा :- १. 'वदे मधुर वचनासी' (१३।४) सीतेचे लक्ष आपल्याकडे वेधले. २. 'रामचंद्रगुण वर्णू लागे। ऐकतांच सीतादुख भंगे' व 'श्रुति मन लाउनि ऐकूं लागे' (१३।५-६) ३. 'अथपासुनी कथा सब सांगे' 'श्रवणामृत कथा कुणि वर्णी, तरि प्रगट कां न होई' (१३।६-७) अशी भेटीची तळमळ व प्रीती उत्पन्न केली. ४. 'प्रेमळ कपिवच परिसुनी मनि उपजे विस्वास' रावण असेल इत्यादि शंका, भीती वगैरे दूर करून कृपासिंधूचा दास आहे असा दृढ विश्वास उत्पन्न झाला व प्रीती अति वाढली. ५. मग रघुपतिसंदेश सांगितला. त्याच्या श्रवणाने वैदेही प्रेममग्न होऊन देहभान राहिले नाही (१५।८) तेव्हा भक्तितेजबल प्रतापयुक्त बोलला व त्यामुळे सीता प्रसन्न झाली. कृतकृत्यता वाटण्यासारखे देवमुनिदुर्लभ असे जगज्जननीचे अमोघ आशीर्वाद मिळाले.

सीताप्रश्न	हनुमंताचे उत्तर
१. वद कुशला। सानुज सुखनिधि खरारि.	आई! प्रभू कुशल सानुज।। तव दुःखे दुःखी.
२. कोमल चित्त कृपाळू रघुवर कां बनले निष्ठुर?	माते मनिं माना ना ऊणें। रामप्रेम तुम्हांवर दूणें
३. ब्रीद सहज, सेवक सुखदायक। स्मरण करिति कधि तरि रघुनायक।।	संदेश सांगितला. 'तें मन राहि सदा तुजपासी।' यांत समज तूं प्रीतिरसासी।।
४. नयन मम कधिं तरि शीतल। होति बघुनि मृदु गात्रां श्यामल।।	कांहिं दिवस माते धर धीरा। घडे सकपि येणें रघुवीरा।।
५. अहह! नाथ! मी विस्मृत भारी	जर शोधा रघुवीर पावते। रघुराजा ना वेळ लावते।।

हिं. । करहुँ कृपा प्रभु अस सुनि काना . निर्भर प्रेम मगन हनुमाना ।।४।।
। बार बार नाएसि पद सीसा । बोला बचन जोरि कर कीसा ।।५।।
। अब कृतकृत्य भयउँ मैं माता । आसिष तव अमोघ बिख्याता ।।६।।

म. । करिति कृपा प्रभु, परिसति कान । प्रेमी गाढ मग्न हनुमान ।।४।।
। वारंवार नमुनि शिर चरणां । वदे कीश कर जोडुनि वचना ।।५।।
। मी माते । आतां कृतकृत्य हि । आशिष तव अमोघ विख्यातहि।।६।।

अर्थ : प्रभू कृपा करतील असे कानानीं ऐकलें (कानीं पडलें) आणि हनुमान गाढ प्रेमात मग्न झाला।।४।। वारंवार पायांना मस्तक नमवून कपी हात जोडून म्हणाला की ।।५।। माते! मी आता कृतकृत्य च झालो; कारण तुझे आशीर्वाद अमोघ असतात हे अगदी विख्यात आहे. (जगप्रसिद्ध आहे) ।।६।।

टीका - चौ.४(१) करिति कृपा प्रभु, परिसति कान - मागील इतर अनेक आशीर्वाद ऐकल्यावर हनुमंतास आनंद किंवा हर्ष झाला नाही किंवा प्रेममग्नही झाला नाही. अजर अमर होशील हे ऐकूनसुद्धां जेव्हा हर्ष झालेला दिसला नाही तेव्हा शेवटी हा आशीर्वाद मिळाला व हनुमान गाढ प्रेमात बुडाला. दाखविले की **भगवत्कृपेशिवाय बाकी सर्व गोष्टींची हरिदासांना काहीच किंमत वाटत नाही. (क)** इतर कोणतीच गोष्ट (मोक्षसुद्धां) जेव्हा नकोशी वाटेल त्यावेळीच भगवंताची बहुत कृपा होऊन अनपायिनी प्रगाढ प्रेमभक्ती मिळते. **(ख) प्रेमी गाढ मग्न** - दाखविले की गाढ रामप्रेम हनुमंतास तात्काळ मिळाले; पण हे निरंतर टिकले पाहिजे म्हणून दो. ३४।१ मध्ये 'अनपायिनी

भक्ति' प्रभूजवळ मागतील व प्रभु (३४।२) तथास्तु म्हणून देतील व सीतेचा आशीर्वाद सुफल होईल.

चौ. ५-६(१) वारंवार नमुनि शिर चरणां - वारंवार नमन करण्याने **कृतज्ञता व दीनता प्रगट केली जाते. 'मज करवे ना प्रत्युपकारां। पाया पडतो वारंवारां'** (७।१२५।४) **याने प्रेमाधिक्यही दिसते.** 'प्रेममग्न मुखि वचन येत ना। घडिघडि नमि शिर सरसिज चरणां' (३।३४।९ शबरी) **(क) आतां** - बहुत कृपा रघुनायक करतील, असा अमोघ आशीर्वाद मिळाला तेव्हां कृतकृत्य झाल्याचा अनुभवच आला. **बलनिधी, शीलनिधी, गुणनिधी, अजर व अमर होण्यात कृतकृत्यता नसून प्रभूची अपार कृपा लाभण्यातच कृतकृत्यता आहे. (ख)** सद्‌गुरूची रामभक्तिप्रचुर वाणी ऐकून सद्‌गुरूकृपेने संशय मोहादि निरास होऊन रामचरणी दृढभक्ती (रति) उपजली म्हणजे सुद्धा कृतकृत्यता होते; **'मज कृतकृत्य करी तव भाषण। जें रघुवीर भक्तिरस मिश्रण ॥१॥ रामचरणि तव रति उपजली। मायाजनित विपद नासली ॥२॥ नाथ कृपेने सब संशय गत ॥९॥** (७।१२५) असे गरुड भुशुंडीला म्हणाला. असेच पार्वती शंकरांना म्हणाली आहे. ७।१२९ पाहा. **(ग) अमोघ** = कधी निष्फळ न होणारा. सीतेचा आशीर्वाद अमोघ असतो, रामबाण अमोघ असतो, (५।१।८) रामदर्शन अमोघ असते (५।४९।९) याप्रमाणे तीन अमोघ गोष्टींचा उल्लेख या काण्डात आहे. **(घ) विख्यात** = जगप्रसिद्ध = **'श्रुणु रघुवीर-प्रिया वैदेही। कोण न महिमा तव जाणे ही॥ लोकप होति विलोकनिं तव, नर! तुज सेविति सब सिद्धि बद्धकर'** (२।१०३/५-६) असे गंगेने म्हटले आहे.

पारमार्थिक अर्थ

पूर्वसंदर्भ - बिभीषणरूपी संताच्या संगाने सहस्रदल चक्रांत प्रवेश करण्याची युक्ती समजून तेथें अशोकवनात प्रवेश केला. शांती सीतेचे भक्तिजानकीचे दुरून दर्शन झाले. नंतर **'रामचरणरत निपुण विवेका'** अशा संताच्या संगतीने भेटीत येणारी विघ्ने दूर झाली, येथपर्यंतचे वर्णन दो. १० च्या टीकेच्या शेवटी केले आहे.

१. नंतर साधकाने सिद्ध केले पाहिजे की, रामनामांकित मुद्रा म्हणजे चेतन झालेला राममंत्र त्याला सद्‌गुरूंकडून प्राप्त झालेला आहे. हनुमंताने मुद्रिका टाकली, याचा हा अर्थ आहे. नंतर जानकीसीतेचे लक्ष वेधण्यास साधकाने रामनाम संकीर्तन गोडी आपल्याला असल्याचे दाखविले पाहिजे व त्या नामसंकीर्तनात माधुर्य व मनोहरता पाहिजे, **'हनुमान वदे मधुर वचनासी' (क)** नंतर रामगुणगान करण्याची अशी शक्ती पाहिजे की, विरही रामभक्ताचे दुःख श्रवणाने नष्ट होईल. **'रामचंद्रगुणवर्णू लागे। ऐकतांच सीतादुःख भंगे'. (ख)** मग सर्व रामकथा अशी सांगता आली पाहिजे की त्याच्यांविषयी प्रेम उत्पन्न होऊन त्याच्या दर्शनाची तळमळ रामविरही भक्तास लागावी. **या सर्व गोष्टी गुप्तपणेच केल्या पाहिजेत.**

२. नंतर दीनता, निरहंकारता, भक्ती, तेज, बल, प्रताप असल्याचे सिद्ध झाले पाहिजे. **(क)** तरच सीता प्रसन्न होऊन अमोघ आशीर्वाद देईल. रामप्रेममग्न होता येईल व कृतकृत्य झाल्याचा अनुभव येईल. सीतेचा आशीर्वाद मिळाला की रामकृपा होण्यास वेळ लागत नाही. सीतेच्या आशीर्वादाने मिळालेली दृढभक्ती रामकृपेने अनपायिनी होते. साधकाच्या ठिकाणी **दृढ आत्मविश्वास बळ** पाहिजे, **परम वैराग्यरूपी तेज** -कृशानु पाहिजे, **ज्ञानरूपी** सूर्यप्रकाश - **प्रताप** पाहिजे व मुख्यत: **नवविधा** साधनभक्तिरूपी **भक्ती** पाहिजे. इतका सर्व अधिकार असल्याशिवाय चिदानंदलहरीचा (जानकीचा) आशीर्वाद मिळत नाही व आपण जन्मजराव्याधिरहित म्हणजे अजर व मरणरहित (अमर) आणि गुणनिधि = सर्व गुणांचे मूळ अधिष्ठान आहोत, अशी दृढ निष्ठा उत्पन्न होत नाही. **अशी निष्ठा ब्रह्मविद्यारूपी सीतेच्या प्रसादानेच मिळते व भक्तिजानकीच्या कृपेनेच पूर्ण रामकृपा होते हे सार आहे.**

''कसा धीर दिधला सीतेला '' प्रकरण समाप्त.

'वन भंगुनि रावणा प्रबोधी' प्रकरण (१७।७ - दो. २३)

हिं. ***। सुनहु मातु मोहि अतिसय भूखा । लागि देखि सुंदर फल रूखा ॥७॥***
। सुनु सुत करहि बिपिन रखवारी । परम सुभट रजनीचर भारी ॥८॥
। तिन्ह कर भय माता मोहि नाहीं । जौं तुम्ह सुख मानहु मन माहीं ॥९॥

म. ***। श्रुणु माते मज भारी भूक । लागे बघुनि रुचिर-फल-रूख ॥७॥***
। श्रुणु सुत कानन-रक्षण-कारी । परम सुभट रजनीचर भारी ॥८॥
। त्यांचें भय माते मज नाहीं । जर सुख वाटे तुझ्या मना ही ॥९॥

अर्थ : आई गं! माझं ऐकतेस का? सुंदर झाडे (रूख = वृक्ष) रुचिर फळांनी लगडलेली पाहून मला अगदी भारी भूक लागली आहे की ग!॥७॥ (सीता म्हणाली) बाळा! या वनाचे रक्षण करणारे महा सुभट मोठमोठे राक्षस आहेत! ॥८॥ (हनुमान म्हणाला, असेनात का) त्यांचे भय! आई! त्यांचे भय नी मला! (अगदी) नाऽहीं; मात्र तुला मनात सुख वाटत असलं तरच हं! (नाहींतर नाहीं॥९॥

टीका.(१) सूचना - हनुमंताच्या मनात सगळी लंका दिवसा पाहावयाची आहे आणि रावणाच्या शक्तीचा अंदाज घ्यावयाचा आहे; म्हणून हे भूक लागण्याचे मिष केले आहे. गीतावली पद ४ मध्ये (१३।३ टी.पा.) 'मुख्य जानकी **बघुनि दुर्गा शत्रुशक्ति हि** येई' अशी आज्ञा प्रभूनी दिल्याचे मुद्रिकेने सांगितले आहे. 'मुख्यतः सीतेची गाठ घेऊन, दुर्गाचे अवलोकन करून व शत्रूची शक्ती पाहून ये' अशी सूचना हनुमंतास दिली होती. मानसात ही आज्ञा उघड उघड सांगितलेली नाही पण हनुमंताला जवळ घेऊन काय सांगितले हळूच, ते हनुमंतालाच माहीत! परंतु हनुमंताने रावणास दिलेल्या उत्तरातील एका वचनावरून ठरतें की अशी गुप्त आज्ञा दिली होती -हनुमान म्हणतो **'बंधनि मजला लाज न काहीं। प्रभुच्या मम करणे कार्या ही'** ((२२।६) मला बंधनात पडल्याची लाज मुळीच वाटत नाही; कारण मला माझ्या प्रभूचे कार्य करावयाचे आहे. सीतेची गाठ घेतल्यानंतर कोणते प्रभूचे कार्य करावयाचे राहिले? जे गीतावलीत स्पष्ट सांगितले आहे तेच. जवळ घेऊन सांगितलेल्या गोष्टींत जसा संदेश तेथे गुप्त, तशीच ही आज्ञाही गुप्तच.

(२) असे न मानले तरी सागरलंघन करून आल्यावरसुद्धां दोन अहोरात्र सतत जागृत व कार्यव्याप्त असलेल्या व अन्नपाण्याला स्पर्श न केलेल्या वानरास उत्तम पिकलेली सुंदर रसाळ फळे दिसल्यावर भूक लागेल यात काहींच नवल नाही. पोटभर जेवलेल्या माणसासमुद्धां तसली दिव्य फळे पाहून खाण्याची इच्छा होईल! जोपर्यंत खाण्यास मिळणें अशक्य असते तोपर्यंत मनुष्य कशीतरी भूक सहन करतो, दाबून ठेवतो; पण खाद्य, भक्ष्य सहज सुलभ असलेले प्रत्यक्ष दृष्टीस पडताच ती मारलेली भूक

अनावर व असह्य होते. सीतेची गाठ घेऊन सांत्वन करणे हे मुख्य रामकार्य केल्याशिवाय 'कुठला मज विश्राम?' व खाणे पिणे, अशी प्रतिज्ञाच केली होती; त्यामुळे दोन अहोरात्र फळे दिसत असूनसुद्धां भूक आवरली पण आता ते कार्य पूर्ण झाले असल्याने फळे दिसताच भूक अनावर झाली, हे **मनुष्यस्वभावाचे निदर्शन येथे केले आहे. जसे क्षुधेचे तसेच तृषेचे.** -

(क) वि. ल. टे. - भावार्थ रामायणांत वर्णन आहे की - माझे हे सोन्याचे कंकण घे, बाजारात वीक, खाद्यपदार्थ विकत घे व पोटभर खा, असे सीतेने सांगितले. त्यावर हनुमान म्हणाला की आम्ही शिजवलेले वगैरे अन्न खात नाही. सीता म्हणाली की धान्य विकत घेऊन खा; हनुमान म्हणाला, सवय नसल्यामुळे सोसणार नाही. सीता म्हणाली, फळे घे विकत नी खा, हनुमान म्हणाला की दुसऱ्यांचे हात लागलेली फळे आम्ही स्वच्छंदी वनचर कधीच खात नाही; तेव्हां परवानगी मिळाली कीं 'पडलेली फळे खा बरं' पडत्या फळाची आज्ञा!

(३) मानसांतील हनुमान सीतेच्या परवानगीने फळे खाण्यास गेला आहे व पुढील गोष्टी क्रमप्राप्त म्हणून ओघाने सहजच घडल्या आहेत. त्यामुळे रामाज्ञा मोडल्याचा दोष मारुतीकडे येऊच शकत नाही. सीतेची (मातेची) आज्ञा घेणे वा रामाची (पित्याची) आज्ञा घेणे सारखेच; शिवाय लंकेत फळे खाऊ नकोस अशी निषेधात्मक आज्ञा प्रभूंनी दिली नव्हतीच. **'रामाज्ञा कुणि मोडु शके ना'** हा मानसातील महत्त्वाचा सिद्धान्त विसरूं नये.

चौ. ८(१) सुत - सीतेने कपीला 'सुत' असे हे तिसऱ्या वेळीं म्हटले. पुत्रवत प्रेम उत्पन्न झाले आहे व त्यामुळें भीती वाटत आहे की पोराला राक्षसांनी मार दिला, हातपाय मोडला तर? हा एकटा २।३ दिवसांचा भुकेला, दोन रात्रीचे जागरण, कोणाचा पाठिंबा नाही आणि **(क) 'काननरक्षणकारी। परम सुभट रजनीचर भारी'** असल्यामुळें या वनातील फळांना वानरानें हात लावणेंसुद्धा शक्य नाही. भट, सुभट व परम सुभट असा श्रेष्ठतेचा क्रम आहे. परम सुभट वगैरेने सुचविले की रक्षक अत्यंत बलवान महावीर राक्षस आहेत व ते भारी म्हणजे फार विशाल व पुष्कळ आहेत. त्यामुळे तुला फार त्रास होईल, इजा होईल व फळे खाणे शक्य होणार नाही. **'कनकभूधराकारशरीर समरभयंकर अतिबलवीर'** असा पाहिला होता पण वात्सल्याच्या भरात ते विसरली. **'प्रीति अधिक मनिं धरि संदेहा'** (६।८०।२). मातेच्या वात्सल्याचा हा सहज स्वभाव आहे. (१।३५६।७ पासून पहा) येथे **सीतेच्या पुत्रवत्सल हृदयाचा प्रकर्ष दाखविला आहे. (ख)** सर्वसमर्थ प्रभू येईपर्यंत निष्कारण संघर्ष नको म्हणून पुत्रवत्सल जननीप्रमाणे या अंजनी बाळाची समजूत घालू पाहत आहे. पण हे बाळ काळाचाही काळ असल्याने अशा बागुलबोवाच्या धाकाला का भीक घालणार! त्याने चटकन मजेशीर उत्तर दिले. -

चौ. १(१) ही चौपाई, अर्थ दिला आहे त्या भावनेने उच्चारावी, सुंदर नाट्य आहे. 'त्यांचे भय! माते! मज!! नाऽऽही'. त्या राक्षसांचे भय! आणि मला! रामदूताला! नावसुद्धां काढू नकोस. फळे खाऊन माझी तृप्ती झाली म्हणजे तुला सुख होईल ना? दोन अहोरात्र निर्जळ उपास, कल्पनातीत अविश्रांत परिश्रम व जागरण केलेल्या आपल्या अतिप्रिय पुत्राची क्षुधाशांती झाल्याने कोणत्या मातेला सुख नाही होणार? हनुमंताच्या मनातील भाव हा आहे की मी त्या वृक्षांची फळे खाल्ली तर त्यामुळे तुला तर दुःख नाही ना होणार? तुला दुःख होणार असेल तर मात्र मी मुळींच खाणार नाही. **(क)** मारुतीने हा एक असा पेच टाकला आहे की नाही म्हणताच येणार नाही. या एका वाक्याने तर सीतेच्या हृदयाचा द्रव नेत्रांतून पाझरू लागला असेल! आता जानकी अनुज्ञा देईल.

हिं. दो. । देखि बुद्धि बल निपुन कपि कहेउ जानकीं जाहु॥

॥ रघुपति चरन हृदयँ धरि तात मधुर फल खाहु ॥१७॥

म. दो. । बघुनि बुद्धि-बल-निपुण कपि म्हणे जानकी जाइ ॥

॥ रघुपतिपद हृदयीं धरुनि तात! मधुर फळ खाइ ॥१७॥

अर्थ : कपी बुद्धिबलनिपुण आहे हे पाहून (मनात आणून) जानकी म्हणाली की जा (बरं); मात्र बाळा! (तात) रघुपतींच्या पायांचे ध्यान करीत मधुर फळे(च) खा हं!।।दो.१७।।

टीका. (१) **बघुनि बुद्धि-बल-निपुण** - **'त्यांचे भय माते! मज नाही'** हे वाक्य व ते उच्चारीत असताना दिसणारी निर्भयता आणि आवेश यावरून बल दिसले व **'कनकभूधराकार शरीर। समर भयंकर अतिबल वीर'** रूपाची आठवण झाली. **'जर सुख वाटे तुझ्या मना ही'** यात बुद्धिनिपुणता आता दिसली व आतापर्यंतच्या भाषणादिकांत दिसलेली आठवली -बल व बुद्धी शत्रूपेक्षां जास्त असल्याशिवाय वैर केले तर कार्यविनाश व आत्मघात होतो. **'नाथ! वैर तो त्यासी करणें! बुद्धि-बळें ज्या शक्य जिंकणे'** (६।६।५) **(क) रघुपतिपद हृदयी धरुनि** -बुद्धी व बळ पुष्कळ असून हरिकृपा नसेल तर त्या बुद्धीचा व बळाचा हितपरिणामी उपयोग होतोच असे नाही. परिस्थिती अनुकूल होणे व यश मिळणे भगवत्कृपेशिवाय घडत नाही. **(ख) मधुर फळ खाइ - येथे पुन्हा वात्सल्याने उसळी मारली आहे.** कच्ची अर्धकच्ची बाधतील! चांगली रसाळ परिपक्व झालेली खा हं! कपी शब्दाने सुचविले आहे की, रानातील माकडांसारखा खाशील खाकोटे नी बाधतील; तुला म्हणून गोड गोड फळेच खा.

श्रीमानस-गूढार्थ चंद्रिका सुंदरकाण्ड अध्याय दुसरा समाप्त.

अध्याय तिसरा

हिं. *। चलेउ नाइ सिरु पैठेउ बागा । फल खाएसि तरु तोरैं लागा ॥१॥*
। रहे तहाँ बहु भट रखवारे । कछु मारेसि कछु जाइ पुकारे ॥२॥
। नाथ एक आवा कपि भारी । तेहिं असोक बाटिका उजारी ॥३॥
। खाएसि फल अरु बिटप उपारे । रच्छक मर्दि मर्दि महि डारे ॥४॥
म. *। निघे नमुनि शिर शिरला बागे । खाइ फळें तरु तोडूं लागे ॥१॥*
। तिथे सुरक्षक भट बहु असती । काहीं हत, गत कांहि कळवती ॥२॥
। नाथ एक आला कपि भारी । तो अशोक वाटिके बिदारी ॥३॥
। फळें भक्षुनी विटप उपटले । रक्षक मर्दुनि महीं टाकले॥४॥

अर्थ : (सीतेला) मस्तकाने नमस्कार करून निघाला, नी शिरला (फळ) बागेत, फळे खाल्ली व लागला वृक्षांची मोडतोड करायला॥१॥ तेथे (बागेचे) उत्तम रक्षण करणारे पुष्कळ (१४ हजार) योद्धे होते, त्यातल्या काहींना ठार मारले (पण) काहींनी (पळून) जाऊन रावणाला वर्दी दिली (कळविले) ॥२॥ नाथ! एक भारी (फार मोठा) वानर आला आहे, आणि त्याने अशोकवाटिका उद्ध्वस्त करून टाकली! ॥३॥ फळे भक्षण केली व मोठमोठे वृक्ष (विटप) उपटून टाकले आणि रक्षकांचे मर्दन करून त्यांना जमिनीवर टाकले॥४॥

टीका. चौ. १(१) या एका चौपाईत चार क्रियांचा निर्देश करून आवेश व शीघ्रता ध्वनित केली आहे. हनुमंताचा आवेश व त्वरा यांच्याशी कवीच्या चित्ताचे तादात्म्य झालेले येथे दिसते. असे अनेक ठिकाणी झाले आहे पण बा. कां. दो. २९४ पाहा. **(क) शिरला बागे-** रामपर्णकुटीकडे रावण जसा हळूहळू पाऊल न वाजविता चोरासारखा गेला तसा बागेत न जाता 'जय जय रघुवीर समर्थ!' अशी गर्जना करीत शिरला. राक्षसांच्या व रावणाच्या शक्तीचा ठाव घेण्याचा हेतू आहे. **कवितावलीत** सुं. कां. पद १,२ यांत या बागेचे वर्णन आहे. त्यातील **दुसऱ्या पदाचा सारांश** - मेघांचे समूह तेथे माळी आहेत. 'वनपाल विकराळ भट' आहेत. सुधासारासारख्या मधुर जलाने उत्तम रीतीने सिंचन केले जाते. मेघनादापेक्षां आवडता **व** स्वतःच्या प्राणापेक्षा प्रिय हा बाग रावणाला वाटतो व रावणाची याच्यावर अत्यंत आसक्ती आहे इ. सर्व जाणून, ऐकून व सीतेचे दर्शन (भेट) घेऊन 'पैठो बाटिका बजाइ बल रघुबीर के' रघुवीराच्या बळावर गर्जत बागेत घुसला...' (पद-२). म्हणूनच वर म्हटले की 'जय जय रघुवीर समर्थ' अशी जणू दवंडी पिटीत गर्जना करीत शिरला. **निराधार विधान करावयाचे नाही, असा या लेखकाचा निश्चय आहे. (ख) तरु तोडूं लागे** -असे केल्याशिवाय 'परमसुभट रजनीचरांचे' बळ कसे कळणार व रावणाच्या कानांपर्यंत कागाळी कशी

जाणार? एवढ्याचसाठी रावणाचा जो अत्यंत प्रिय बाग (फळबाग) तोच उद्ध्वस्त करण्यास प्रारंभ केला. **(ग)** पवनाला या बागातील पाने फुले इत्यादींचे अत्यंत काळजीपूर्वक संरक्षण करावे लागत होते (कविता. सुं. १ पाहा). पवनाला होत असलेला जाच वाचविणे हा पवनकुमाराचा एक हेतू होताच. बुद्धिबळाचा डावच आहे हा! ज्या हेतूने मोहरे पुढे सारले तो तात्काळ सफल!

चौ. २(१) रक्षक पुष्कळ म्हणजे १४ हजार होते (वा. रा.) व सगळे वीर योद्धे होते. त्यांनी हनुमंतावर आक्रमण केल्याबरोबर बरेचसे मारून टाकले. काही थोडे जीव घेऊन पळाले व रावणास वर्दी देण्यास गेले. भाव हा की रक्षक राक्षसांनी युद्ध केले व त्यांचा पराभव झाला. हे कसे मारले गेले हे चौथ्या चौपाईत सांगतील. **(क)** ज्यांना येथे कवीनी भट म्हटले त्यांनाच जानकीने 'परम सुभट' म्हणून हनुमंताला (पुत्राला) बागुलबोवाची भीती घातली होती!

चौ. ३(१) जे जीव घेऊन पळाले ते धापा टाकीत, भयभीत होऊन रावणाकडे आले. **ही चौपाई फार सुंदर नाट्य आहे.** ही अशी वाचावी - **'नाथ! एक आला!! कपि! भारी!! तो अशोकवाटिके विदारी' (क) नाथ!**- भाव हा की आपल्यासारखा नाथ असताना, सगळे रक्षक अनाथासारखे मारले गेले! व अशोकवाटिका अनाथ होऊन अति शोक करीत आहे. **(ख) नाथ!** - काय, म्हणतोस काय? धापा टाकायला काय झाले? **एक आला!!** - कोण आला? तुझा xx या रावणाच्या लंकेत? **कपी आला कपी!** त्याला इतके घाबरलात? खाऊन का नाही टाकलात आल्याबरोबर? तुम्हाला नेमले व पोसले कशाला? महाराज! **भारी आहे भाऽरी!!** असेल मोठा भारी, तुम्ही काय कमी आहात की काय? एका माकडाला इतके घाबरलात? आणि शस्त्रास्त्रे तुमच्याजवळ असून! **(ग)** कसली शस्त्रंऽऽ नी कसली अस्त्रंऽऽ! एकदा अशोकवाटिका जाऊन पाहा तरी! आं! काय झालं अशोकवाटिकेला? काय झालं? पार उद्ध्वस्त करून टाकलीन त्या एका माकडानं! तुम्ही सगळे चौदा हजार लट्ठ लट्ठ काय जेवीत होतात?

चौ. ४(१) साहेऽऽब आमचं कसलं बळ त्यापुढं. भराभर फळे खातो व पटापट मोठमोठे विशालवृक्ष (विटप) उपटून थडाथड आपटतो! पण तुम्ही १४ हजार विक्राळ राक्षसांनी त्याला का नाही मारलात? बोला. तेच तर सांगतोय की जे जे त्याला मारायला गेले त्यांचा पार चेंदामेंदा करून दिलेन की फेकून उंदरांसारखे जिकडे तिकडे. आम्ही कसे तरी वर्दी देण्यासाठी गर्दी गर्दीने आलो डोळा चुकवून. आम्ही मरणाला थोडेच भितो! पण मग वर्दी कोणी दिली असती! **(क)** प्रत्येक वेळेला रावणाने त्याच्या स्वभावानुसार दोनचार शिव्या हासडल्या असतील पण तो नमुना मानसात नको.

सूचना - हे पहिले युद्ध अशोकवनरक्षकांबरोबर झाले. वा. रा. या वनाला 'प्रमदावन' म्हटले आहे. त्यातील लतागृहे, चित्रगृहे, शिलागृहे इत्यादि सर्व इमारती पार सपाट

करून टाकल्या. मोठ मोठे सर्प, हरिणे व पक्षी व्याकूळ होऊन लंकेकडे पळत सुटले. राक्षसीनी हनुमंतास पाहिल्यावर त्यानां भेडसावण्यांसाठी हनुमंताने फार विशाल व भयानक रूप घेतले तेव्हां त्या पळाल्या व सीतेजवळ जाऊन त्यांनी चौकशी केली. तेव्हां तिने सांगितले की राक्षस नानाप्रकारे भयंकर रूपे घेतात. मला त्यातले मर्म कसे सांगता येईल? कोण काय याचा तपास तुम्ही लावा. मी सुद्धां त्याला पाहून घाबरून गेले होते? नंतर त्या राक्षसींनी रावणास जाऊन सांगितले की एक वानर आला होता, त्याने सीतेजवळ काही गप्पागोष्टी केल्या व मग प्रमदावन पार उद्ध्वस्त करून टाकले. फक्त सीतेच्या आजूबाजूचा भाग तेवढा नष्ट केला नाही. **मानसातील सीतेला नरो वा कुंजरो वा म्हणण्याची पाळी आली नाही. प्रमदावन विध्वंसन** सर्ग ४१ मध्यें पाहावे. नंतर रावणाने किंकर नावाचे ८० हजार बलाढ्य राक्षस पाठविले आहेत. (सर्ग ४२) **किंकरनिषूदन** वर्णन वाचून पाहण्यासारखे आहे. त्यावरून मारुतसुताच्या सामर्थ्याची कल्पना करता येईल. **'अभिपेतुर्महावेगाः पतंगा इव पावकम्'** असे त्यांचे वर्णन आहे. पावकावर पतंग झडप घालतात तसे मारुतीवर तुटून पडले पण अल्पावकाशांत ८० हजार खलास झाले. **(क) वि.ल.ठे.**- येथें या पहिल्या युद्धांत हनुमंताचे गर्जन तर्जन, भुभुःकार, वृक्ष मारणे वगैरे काहीं नाही हे ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. हनुमानरूपी संहारघरट अशोकवनात तयार आहे. पहिले वैरण धान्यनियंत्रण काळातील सरकारी दुकानात मिळणाऱ्या जोंधळीपोत करण्यास योग्य अशा जोंधळ्यांसारखे पडले. आता वैरण घालण्याचे काम प्रत्येक वेळी रावणच करणार! आता तांदूळ, मग वाटाणे, मग वाल (कडवे) अशी भारी वैरणे घातली जातील व शेवटी एक मोठा गणंग येईल!

हिं. ***। सुनि रावन पठए भट नाना । तिन्हहि देखि गर्जेउ हनुमाना ॥५॥***
। सब रजनीचर कपि संघारे । गए पुकारत कछु अधमारे ॥६॥
। पुनि पठयउ तेहि अच्छकुमारा । चला संग लै सुभट अपारा ॥७॥
। आवत देखि बिटप गहि तर्जा । ताहि निपाति महा धुनि गर्जा ॥८॥

म. ***। तैं रावण पाठवि भट नाना । हनुमान् गर्जे बघुनि तयानां ॥५॥***
। कपिनें सगळे निशिचर ते हत । जाति अर्धमृत काहिं पुकारत ॥६॥
। मग धाडी तो अक्षकुमारा । घेउनि सुभटां निघे अपारां ॥७॥
। येत बघे, घे विटपा तर्जे । त्यास निपाति महाध्वनि गर्जे ॥८॥

अर्थ : (त्यांचे म्हणणे ऐकले) तेव्हा रावणाने अनेक भट (योद्धे) धाडले. त्यांना पाहताच हनुमंताने गर्जना केली ॥५॥ ते सगळे राक्षस कपीने मारले (हत) काही अर्धमेले होऊन गेले ओरडत, बोंबलत (रावणाकडे) ॥६॥ मग त्याने अक्षकुमाराला (रावणपुत्र अखयास) धाडला. तो अपार सुभटांना घेऊन निघाला ॥७॥ त्याला येताना पाहिला

(मात्र) आणि एक मोठा वृक्ष हातांत घेऊन त्याला दटावला व त्याचा निःपात करून महाध्वनीने गर्जना केली ।।८।।

टीका. चौ. ५-६(१) 'कपि भारी' असे रक्षकांकडून कळल्यामुळे पुष्कळ भट=योद्धे पाठविले. वा. रा. ८० हजार किंकर नावाचे घोर राक्षस पाठविले आहेत. (सर्ग ४२) नंतर जंबुमाळी (प्रहस्ताचा पुत्र, रावणाचा नातू) नंतर सात अमात्यसुत व त्यांचे सैन्य नंतर पाच मुख्य सेनापती व नंतर अक्षकुमाराला धाडला आहे. येथे **'भट नाना'** उल्लेखाने ८० हजार किंकरांचे ग्रहण करण्यास हरकत नाही. **(क)** अक्षकुमाराने बरोबर सुभट घेतल्याचा उल्लेख येथे असल्याने वा. रा. मधील जंबुमाळी, अमात्यसुत व सेनापती आणि त्यांचे सैन्य यांचे ग्रहण करण्यास हरकत नाही. **(ख) गर्जे** - गर्जना केली. वा.रा. प्रमाणे रामलक्ष्मण व सुग्रीव यांच्या नावाची जयगर्जना केली आहे. कोठे भुभुःकार वर्णिला असेल तर कोठे सिंहनाद वर्णिला असेल. येथे समन्वय केला आहे.

सूचना - या दुसऱ्या युद्धात पूर्वीपेक्षां गर्जनाच तेवढी जास्त आहे. हनुमंताच्या गर्जनेनेच ते गलितधैर्य हतवीर्य झाले असतील. मग त्यांचा रक्षकांप्रमाणेच निकाल लावला.

चौ. ७-८(१) अक्षकुमार = अक्षयकुमार - अखया. हा इंद्रजिताच्या तोडीचा रावणाचा महा प्रतापवान पुत्र. वा. रा. सर्ग ४७ मध्ये ३८ श्लोकांत या युद्धाचे वर्णन आहे. अक्षकुमारादि राक्षसांचा अध्यात्मदृष्टीनें अर्थ **वेदान्तसार अभंग रामायणात** अभंग ७३-७६ मध्यें पाहावा.

सूचना - पहिल्या दोन युद्धांत भटांचाच भरणा होता पण या तिसऱ्या लढाईत सुभट आहेत. **(क) येत बघे घे विटपा तर्जे** - येत बघे -येताना पाहिला मात्र! कोणी वीर म्हणण्यासारखा येतो की नाही याची वाट पाहत होता. येण्याची दिशा एकच लंकेकडून. आतां नुसत्या लाथाबुक्क्या चपेटांनी भागणार नाही, असे वाटून उपटून टाकलेल्या वृक्षांपैकी एक घेतला हातात. या तिसऱ्या लढाईत तर्जनाची भर पडली. **तर्जणे** = दटावणे, धाक घालणे, **(ख)** पहिल्या तडाख्याला अक्षकुमाराचा वध केला. त्याला मारून खाली पाडल्यावर जयगर्जना केली. अक्षकुमारासारख्या प्रसिद्ध वीराची गती पाहिल्यावर त्याच्या सैन्यातील व इतर सुभटांचे धैर्य गळलेच असेल. त्याच्या सैन्यातील इतरांची विल्हेवाट कशी लावली ते आतां दोह्यात सांगतात.

हिं. दो. । कछु मारेसि कछु मर्देसि कछु मिलएसि धरि धूरि ।।
।। कछु पुनि जाइ पुकारे प्रभु मर्कट बल भूरि ।।१८।।
म. दो. । हत किति मर्दित किति, करी मिळवुनि धुळीस चूर ।।
।। गत काहीं वदले प्रभु मर्कट अतिबल शूर ।।१८।।

अर्थ : कित्येकांना मारले, कितींचे मर्दन केले, कित्येकांना धुळीस मिळवून चुरा केला, काही गेले (रावणाकडे, व घाबऱ्या घाबऱ्या) म्हणाले की प्रभू ! मर्कट अति बलवान व शूर आहे ।।दो.१८।।

टीका. - यांच्यावर वृक्षाचे प्रहार करण्याची जरूरच पडली नाही. कोणास चपेटा तर कोणास लाथा मारून ठार केले. कोणास हातांनी पिळून मर्दन केले तर कित्येकांना धुळीस मिळवून पायांखाली त्यांचे पीठ करून टाकले. कोणास आपल्या अंगावर ढेकणां, डासांसारखे चिरडले. **(क)** प्रभु मर्कट अतिबल शूर - ध्वनी हा आहे की आतां तुमचे लंकेवरील प्रभुत्व संपले. तो अति बलवान शूर मर्कट आता प्रभू झालेला दिसतो कारण त्याने अक्षकुमारालासुद्धां एका तडाख्यात मारला.

हिं. ***। सुनि सुत बध लंकेस रिसाना । पठएसि मेघनाद बलवाना ।।१।।***
। मारसि जनि सुत बाँधेसु ताही । देखिअ कपिहि कहाँ कर आही ।।२।।
। चला इंद्रजित अतुलित जोधा । बंधु निधन सुनि उपजा क्रोधा ।।३।।
म. ***। श्रुत सुतवध लंकेश कोपला । मेघनाद बलवंत धाडला ।।१।।***
। मारुं नको त्या बांध, सुता! हे! । पाहूं तरि कपि कुठला आहे ।।२।।
। निघे इंद्रजित योद्धा अतुलित । क्रुद्ध बंधुनिधना आकर्णित ।।३।।

अर्थ : पुत्राचा वध झालेला ऐकताच लंकेश कोपला व त्याने बलवान मेघनादास धाडला. (जाण्याची आज्ञा दिली व म्हणाला)।।१।। हे पुत्रा, त्याला ठार मारू नकोस बांधून टाक. पाहू तर (खरा) कुठला कपी आहे तो।।२।। अतुलनीय योद्धा इंद्रजित निघाला. भावाचे मरण ऐकताच तो क्रुद्ध झाला।।३।।

टीका. चौ. १-२(१) सुतवध - वध शब्द अपराधाची शिक्षा म्हणून ठार मारतात, त्यास वापरतात. वालिवध पाहा. जणूं काय रावणानें सीताहरण केले व सीतेला त्रास दिला त्याबद्दलची शिक्षा पुत्राला दिली गेली. **(क) लंकेश** - लंकेवर सत्ता चालविणारा. लंकाधिपती पुत्राचा वध आणि तो लंकेतच एका माकडाने केला! काय, आहे काय? या विचाराने कोपला. पण त्याबरोबर ही जिज्ञासा उत्पन्न झाली की एका माकडाच्याने महावीराग्रणी माझ्या अक्षयकुमाराचा वध होणे शक्य नाही; तेव्हा तो वानर नसून कोणीतरी वानररूपाने आलेला देव असावा अशी शंका आली. व वाटले की एकदां पाहूं तर खरा म्हणजे कोण, कुठला, कां आला वगैरे समजेल; म्हणून इंद्रजितास आज्ञा व सूचना दिली. **(ख) वा. रा.** जेव्हां पांच सेनापतीनां पाठविले तेव्हांच रावणानें आपली शंका प्रदर्शित केली आहे. 'नैवाहं तं कपिं मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा।।...महत्सत्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितं' सार हे की तो कपी आहे असे मला वाटत नाही; कोणीतरी महापुरुष कपी रूपाने आला असावा. हा कोणी पाठविला वगैरे तपास करणे जरूर आहे. इंद्रादि देवांची ताकद नाही माझी आगळीक करण्याची.

चौ. ३(१) इंद्रजित निघे - मी इंद्रालासुद्धां मुसक्या बांधून आणला तेथे एका माकडाची कथा ती काय? अशा उत्साहाने व अभिमानाने निघाला. **(क) अतुलित** - 'मेघनाद मोठा सुत रावणि। लेखित लोकिं सकल वीराग्रणि।। ज्या कोणी न रणिं सन्मुख वळते। सुरपुरिं सतत पळापळ उडते।।(१।१८०।७-८) (ख) इंद्रजिताने **सैन्य** बरोबर **घेतल्याचा उल्लेख नाही** व इंद्राला जिंकणाऱ्या वीराने, माकडाला पकडण्यास जात असता सैन्य बरोबर नेणे त्यास कमीपणा आणणारे ठरले असते. **वा. रा.** प्रमाणेही इंद्रजीत एकटाच निघाला आहे. त्याचे सैन्य तो गेल्यावर त्याची आज्ञा नसतां स्वयंस्फूर्तिनें गेले असे मानणेंच भाग आहे. **वा. रा. सर्ग ४८** मुद्दाम वाचून पाहावा. हनुमंताचा पराक्रम ऐकल्यावर रावणाची बरीच गाळण उडाली आहे. व युद्धात घ्यावयाच्या सावधगिरीच्या बऱ्याच सूचना त्यानें दिल्या आहेत. **(ग) बंधुनिधन** - पूर्वी वध शब्द वापरला आहे. येथे निधन = मरण शब्द वापरण्यात भाव हा आहे की युद्धात मेला म्हणून त्याचे काहीं वाईट झाले नाही. आपला अतुल पराक्रमी धाकटा भाऊ मारला गेला म्हणून इंद्रजिताला क्रोध आला आहे, दु:खही झाले असेलच. रावणाला मात्र अजून अक्षकुमार वधाने वाईट वाटले नाही, पुढे वाटणार आहे.

हिं. ***। कपि देखा दारुन भट आवा। कटकटाइ गर्जा अरु धावा ।।४।।***
। अति बिसाल तरु एक उपारा । बिरथ कीन्ह लंकेस कुमारा ।।५।।
। रहे महाभट ताके संगा । गहि गहि कपि मर्दइ निज अंगा ।।६।। व
म. ***। कपि बघुनी दारुण भट आला । कटकटुनी गर्जून धावला।।४***
। उपटि तरुसि अति विशाल एका । विरथ करी लंकेश्वर - लेका ।।५।।
। किती महाभट त्याचे संगा । कपि धरधरुनि मर्दि निज अंगां ।।६।।

अर्थ : कपीनें पाहिलें की दारुण योद्धा येत आहे तेव्हां कट्कटां दात खाऊन (घोर) गर्जना करून (कपी) धावला।।४।। एक विशाल वृक्ष उपटला व लंकेश्वराच्या पुत्राला विरथ केला (रथांतून खाली पाडला)।।५।। त्याच्याबरोबर जे महाभट होते त्यांना धरधरून आपल्या अंगावर चिरडून टाकले ।।६।।

टीका. चौ. ४(१) भट दारुण आला - वीराला वीर ओळखू शकतो. 'बघतां येत अतुलबल सीवां' (४।१।२ टी.प.) **(क) कट्कटुनी** - दातांनी कटकटा असा आवाज करून, दात खाऊन. दात खाणे (झोपेत नव्हे) हे क्रोधाचें व आवेशाचे लक्षण आहे. **'कट्कटूनि कपिकुंजर भारि । त्वेषे भुजदंडा महिं मारी' (६।३२।३) कट्कटती कोटी भट गर्जति। दशनि ओठ चावति अति तर्जति'** (६।४१।६). **धावे** - येणाऱ्या वीरावर हल्ला करण्यासाठी धावला. त्याने प्रहार करण्यापूर्वी त्याच्या रथावर प्रहार करण्यासाठी धावला. यात कपीची युद्धकलानिपुणता दिसते. **पूर्वीच्या तीन युद्धांत दात खाणे, धावून जाणे, आणि अति विशाल वृक्ष उपटून मारणे या गोष्टी नव्हत्या.**

चौ. ५-६(१) उपटि तरुसि अति विशाल एका - अक्षकुमाराला मारला तेव्हां **अति विशाल** तरूची आवश्यकता वाटली नाही, व उपटूनही घ्यावा लागला नाही. हा दारुण भट असल्याने हे करावे लागले. **(क)** वीर व त्याचा रथ पाहिल्याबरोबर तो रथ मोडून टाकण्यास किती जोराचा मारा केला पाहिजे, हे एका क्षणार्धात ठरविले! वृक्ष उपटल्याचा व विरथ केल्याचा उल्लेख आहे पण प्रहार केल्याचा उल्लेख नाही. याने सुचविले की उपटताना दिसला व त्याच क्षणाला रथाचा चुराडा झालेला दिसला. वृक्षाचा प्रहार रथावर केव्हां केला हे कळलेसुद्धां नाही. **'चपले सम घेतांच चमकले। मग नभि धनु मंडलसम बनले।। घेत सज्यतां बळे ओढतां। लक्षि न कुणि, सब बघति तिष्ठतां'** (१।२६१।६-७). असे धनुर्भंगाच्या वेळी घडले. **(ख)** मेघनादाला रथविहीन केल्यावर महाभटांशी युद्ध केले व मेघनाद मूर्च्छित पडल्याचा उल्लेख नाही, यावरून ठरले की विरथ झाल्याबरोबर तो आकाशात पळाला व गुप्त झाला.

हिं. । तिन्हहि निपाति ताहि सन बाजा । भिरे जुगल मान्हुँ गजराजा ।।७।।
। मुठिका मारि चढा तरु जाई । ताहि एक छन मुरुछा आई ।।८।।
। उठि बहोरि कीन्हिसि बहु माया । जीति न जाइ प्रभंजन जाया ।।९।।

म. । त्यांस निपातुनि भिडे तयासी । युग गजपति किं करिति युद्धासी ।।७।।
। मुष्टी मारुनि विटपीं चढला । क्षणभर निशिचर मूर्छित पडला ।।८।।
। उठुनि तो करि बहुविध माया । जिंकुं न शके प्रभंजन तनया ।।९।।,

अर्थ : त्या महाभटांचा निःपात करून (मारुती) इंद्रजिताशी भिडला. (मल्लयुद्ध करू लागला) तेव्हा असे वाटले की दोन गजपतीच जणू युद्ध करीत आहेत ।।७।। त्याला एक गुद्दा (मुष्टी) मारून (हनुमान) झाडावर चढला. तो निशाचर क्षणभर मूर्च्छित पडला ।।८।। तो उठून नानाप्रकारची माया करू लागला तरी तो प्रभंजनतनयाला (पवनसुताला) जिंकू शके ना।।९।।

टीका.चौ.७(१) गुप्त झालेला मेघनाद प्रगट होईपर्यंतच्या अल्पावधीत त्याच्या पाठोपाठ आलेल्या सर्व मुर्दाड महाभटांचा खुर्दा करून मुर्दे पाडले; तोच इंद्रजित प्रगट झाला. तात्काळ हनुमान त्याच्याशी द्वंद्वयुद्ध करू लागला. फक्त दोघांचेच युद्ध सुरू झाले. द्वंद्वयुद्धात गदा, तलवार इ. कोणत्याही शस्त्रास्त्रांचा उपयोग केला जातो. कि. काण्डात सुग्रीव-वाली व लंकाकाण्डात राम-रावण यांचे द्वंद्वयुद्ध झाले आहे. **वा. रा.** - इंद्रजितानें अनेक अमोघ बाण व इतर अस्त्रे यांचा खूप उपयोग केला आहे. ते येथे गृहीत धरण्यास पुढील दोह्यांत भरपूर आधार आहे. इंद्रजितासारखा विश्वविख्यात योद्धा सर्व शस्त्रास्त्रांचा उपयोग करीत निःशस्त्र असलेल्या एका कपीशी लढत होता. हे अधर्मयुद्ध ठरते; असे असून त्याची सरशी होईना. **(क) गजपति** = गजराज शब्दाने

सुचविले की या युद्धाचा परिणाम अनिर्णीत राहणार, कोणीच ठार मारला जाणार नाही. दोघेही विशालता, पराक्रम इत्यादीनी सारखे दिसत होते.

चौ. ८(१) शेवटी हनुमंताने एक ठोसा (मुष्टी) लगावला व तो झाडावर जाऊन बसला. आपल्या ठोशाचा काय परिणाम होणार याची निश्चित कल्पना हनुमंतास होती **असे यावरून ठरते.** मूर्च्छेतून सावध होऊन तो युध्दास तयार झाल्याशिवाय त्याच्यावर हात टाकावयाचा नाही, हा **धर्मयुद्धाचा नियम पालन करावयाचा होता,** म्हणून रामदूत जाऊन झाडावर बसला. मूर्च्छित पडणार अशी खात्री आहे पण किती वेळ हे अनिश्चित, म्हणूनही झाडावर बसला. आणखी हेतू हा की इंद्रजित मूर्च्छित पडल्याचे ऐकून लंकेश युद्धासाठी आला तर तो दुरून दिसावा व त्याच्यावर प्रथम हल्ला करण्यास सापडावा. पण इंद्रजिताची मूर्च्छा फार वेळ टिकली नाही व तो लवकरच युद्धास तयार झाला.

चौ. ९(१) तो करि बहुविध माया - सरळ युद्ध करून भागत नाही असे वाटताच इंद्रजिताने नानाप्रकारे कपटयुद्धास प्रारंभ केला. माया = कपट. लं. काण्डात इंद्रजिताने असेच मायायुद्ध केले आहे; तेथे सविस्तर वर्णन आहे. आकाशात गुप्त राहून हनुमंतावर शस्त्रास्त्रांचा पाऊस पाडला. भावार्थ रामायणात या युद्धाचे रोमांचकारी वर्णन आहे. मायायुद्ध करूनसुद्धा कपी जिंकला जाईना. कारण तो प्रभंजनतनय बनला आहे. भाव हा की इंद्रजिताच्या सर्व शस्त्रास्त्रांचे त्याने प्रभंजन केले, मोडतोड करून टाकली. तेव्हां इंद्रजित चिंतेत पडला. पण तो महाधीर महावीर असल्यानें शेवटचा, निर्वाणीचा, एकच राहिलेला उपाय करण्याचे त्याने ठरविले.

हिं. दो. । ब्रह्म अस्त्र तेहि साँधा कपि मन कीन्ह बिचार ॥
॥ जौं न ब्रह्मसर मानउँ महिमा मिटइ अपार ॥१९॥

म. दो. । ब्रह्मास्त्रा तो योजी कपि मनिं करी विचार ॥
॥ ब्रह्म शरा जर मानुं ना महिमा - हानि अपार ॥१९॥

अर्थ : मेघनादाने (बाणावर) ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला. (तेव्हा) हनुमंताने विचार केला की मी जर ब्रह्मास्त्राला मान दिला नाही, त्याची महती राखली नाही तर अपार महिमा नष्ट होईल. (ब्रह्मदेवावर कोणी विश्वास ठेवणार नाही)।।दो.१९।।

टीका. (१) ब्रह्मास्त्र - सर्व अस्त्रांत श्रेष्ठ व अमोघ असे हे अस्त्र आहे. ब्रह्मदेव प्रसन्न झाले तरच त्यांच्या आशीर्वादाने हे अस्त्र सिद्ध होते. अर्ध्या घटकेत त्रैलोक्याचासुद्धां विनाश करण्याचे सामर्थ्य यात असते. प्रयोग करणारा ज्या हेतूने याचा विनियोग करील, ते विनाशाचे कार्य याने होऊ शकते. सर्व अस्त्रविद्या मंत्रांच्या सामर्थ्यावर

अवलंबून असते व सर्व अस्त्रांच्या मंत्रात कोणत्यातरी रूपाने गायत्रीमंत्र मुख्य असतो. ब्रह्मास्त्रमंत्र म्हणजे उलटा (विलोम) गायत्रीमंत्र व काहीं बीजे आदिअंती अनुलोम विलोम पद्धतीने लावलेली असतात. हा मंत्र माहीत असला तरी परंपरा खंडित झाली आहे व **हा सिद्ध होणे ब्रह्मदेवाच्या कृपेवर अवलंबून असते.** पाशुपतास्त्र सिद्धीसुद्धां किती कठीण आहे हे किरातार्जुन युद्धावरून कळते. **(क)** मेघनादाने इंद्राला मुसक्या बांधून आणला तेव्हा त्याला सोडविण्यासाठी ब्रह्मदेव मध्यस्थी करण्यास आले असता ब्रह्मास्त्र मोबदल्यात घेऊन इंद्रजिताने इंद्राला सोडला. **(ख)** हनुमंताला जन्मदिवशीच ब्रह्मदेवाकडून वर मिळाला की ब्रह्मास्त्रापासून त्याला भय नाही. सर्वच देवांनी असे वर हनुमंतास दिलेले असल्याने त्याच्यावर ब्रह्मास्त्रादि कोणत्याही अस्त्रादिकांचा अनिष्ट परिणाम होणे शक्यच नाही, हे हनुमंतास माहीत आहे म्हणून तो पूर्णपणे निर्भय आहे.

(२) **ब्रह्मास्त्रा तो योजी - ल. टे.** - या चरणात एक मात्रा कमी करून आश्चर्याचा भाव प्रगट केला आहे. आश्चर्य दोन प्रकारचे आहे. एका माकडाला पकडण्यासाठी इंद्रजितासारख्या वीराला ब्रह्मास्त्राचा उपयोग करावा लागला **हे आश्चर्य** व इंद्रजित ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करीत आहे हे हनुमंताने जाणले **हे दुसरे आश्चर्य.** हे जर कपीला कळले नसते तर पुढील लंकादहन व बिभीषण शरणागती या गोष्टी घडल्या नसत्या. तो ब्रह्मास्त्रबाण इतर अस्त्रांच्या बाणांप्रमाणे फुकट गेला असता व हनुमंताला बांधून दरबारात नेता आला नसता. **अस्त्रमंत्राने अभिमंत्रित करून तो बाण सोडावयाचा असतो.** रघुवीराने दर्भाच्या काडीवरच त्याचा प्रयोग करून जयन्ताचा गर्व हरण केला. **(क) ब्रह्मशरा जर मानुं ना** - ब्रह्मशर = ब्रह्मास्त्रानें अभिमंत्रित बाण = ब्रह्मास्त्रच. याचा मान जर हनुमंताने राखला नसता तर वेदांनी या अस्त्राचा जो अमोघ महिमा वर्णिला आहे तो खोटा ठरला असता, वेदवाक्य खोटे ठरले असते. शिवाय इंद्रजिताला फसविल्याचा दोष ब्रह्मदेवावर लादला गेला असता, व ब्रह्मदेवाचे महत्त्व कमी झाले असते. भावार्थ रामायणात ही कथा फारच बहारीची रंगविली आहे. इंद्रजिताने ब्रह्मदेवाला चांगला फैलावर घेतला आहे; तेव्हां शेवटी ब्रह्मदेवानें कपीला पकडून दिला आहे. **(ख) विचार काय केला** याचे वर्णन वा. रा. सर्ग ४८ मध्ये आहे. ब्रह्मास्त्राला मान दिला तरी माझ्या श्रद्धेला धक्का लागणार नाही. अनायासे रावणादिकांना पाहतां येइल, त्याच्याशी भाषण करता येईल आणि ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे मला त्रास, इजा वगैरे काहीच होणार नाही. राक्षस नानाप्रकारे अपमान करतील तेवढा सोसला पाहिजे. **मेघनादानेही विचार केला आहे** की अनेक अमोघ बाणांचा या कपीवर काहीच परिणाम झाला नाही, त्याअर्थी हा अवध्य असला पाहिजे. बाण अभिमंत्रित केला जात आहे, तितक्या अवधीत हनुमंताने मर्म जाणले व बंधनात सापडण्याचा निश्चय केला. याचा

एक मोठा फायदा हा झाला की पुढील लं. काण्डातील युद्धात हे अस्त्र इंद्रजिताला निरुपयोगी ठरले.

हिं. ***। ब्रह्मबान कपि कहुँ तेही मारा । परतिहुँ बार कटक संघारा ॥१॥***
। तेहिं देखा कपि मुरुछित भयऊ । नागपास बाँधेसि लै गयऊ ॥२॥

म. ***। ब्रह्मबाण कपिला तो मारी । पडत पडत कटका संहारी ॥१॥***
। तो पाहे कपि मूर्छित पडला । नागपाशिं बांधुनि ने त्याला ॥२॥

अर्थ : इंद्रजिताने, कपीला ब्रह्मास्त्रबाण मारला तेव्हा तो बाण लागून पडता पडतासुद्धां (कपीने) (कटकाचा) सैन्याचा संहार केला ॥१॥ त्याने पाहिले की कपि मूर्च्छित पडला आहे; तेव्हा त्याला नागपाशात बांधून नेला॥२॥

टीका. चौ. १(१) पडत पडत कटका संहारी - बाण लागून मूर्च्छित पडत असतानासुद्धां सैन्याचा संहार केला. **(क)** इंद्रजिताच्या पाठोपाठ आलेल्या सैन्याचा संहार तर प्रथम इंद्रजिताला विरथ केल्यानंतर केला आहे. (१९।६) असे असतां येथे पुन्हा हा उल्लेख करून सुचविले की कपि इंद्रजिताशी निर्भयपणे लढत आहे, हा समाचार रावणास कळताच त्यानें ताज्या दमाची नवी कुमक पाठविली होती.

चौ.२(१) तो पाहे कपि मूर्छित पडला - त्याला दिसला मूर्च्छित पडलेला. भाव हा की कपि खरोखर मूर्च्छित पडला नाही पण कपीला ब्रह्मास्त्र लागले व तो मूर्च्छित पडला; ब्रह्मास्त्र फुकट गेले नाही असे ठरावे म्हणून कपीने मूर्च्छेचे सोंग घेतले. मूर्च्छेचेच काय मेल्याचेसुद्धां सोंग घेता येते. **'सुग्रीवहि शुद्धीवर आला। गळुन पडे मृत वाटे त्याला'** (६।६६।५ पाहा) **(क) नागपाश** - हे एक अमोघ बंधनास्त्र आहे म्हणून त्याचाही मान राखला. ब्रह्मास्त्राने मूर्च्छित पडलेल्यास इतर कोणतेही बंधन उपयोगी पडत नाही. 'अस्त्रबंधःस चान्यं न बंधमनुवर्तते' (वा. रा. स. ४८।४८). नागपाश मंत्राने सोडलेले बाण नागसर्प बनून शरीराला घट्ट आवळून टाकतात. **'सोडी शर तो नाग लागतो॥ नागपाश वश होति खरारी'** (६/७३/१०-११). नागपाशास्त्रावर उलट तोड गरुडास्त्र असते; त्याशिवाय नागपाश बंधन सुटत नाही व मनुष्य मरतो. रघुवीराचे नागपाशबंधन गरुडाने स्वतः येऊन सोडले आहे पण रामदासाचे नागपाशबंधन सोडण्यास गरुडास यावे लागले नाही, ते आपोआप सुटले. **'रामदास रामाहुनि मोठे' हे सिद्ध झाले.** हनुमंताला नागपाशात बांधून नेला हे ऐकतांच भवानीच्या मुखावर भयाची छाया महेश्वरास दिसली म्हणून आता सांगतात.

हिं. ***। जासु नाम जपि सुनहु भवानी । भव बंधन काटहिं नर ग्यानी ॥३॥***
। तासु दूत कि बंध तर आवा । प्रभु कारज लगि कपिहिं बँधावा॥४॥
। कपि बंधन सुनि निसिचर धाए । कौतुक लागि सभाँ सब आए ॥५॥
। दसमुख सभा दीखि कपि जाई । कहि न जाइ कछु अति प्रभुताई ॥६॥

म. । श्रुणु यन्नामा जपुनि भवानी । भवबंधन नर तोडी ज्ञानी ॥३॥
। बंधनि की तद्दूत सापडे । प्रभुकार्यार्थी स्वयें कपि पडे ॥४॥
। कळत 'बद्ध कपि' निशिचर धावति । कौतुक पाहुं सभे सब पावति ॥५॥
। कपि गत दशमुख सभेस पाही । प्रभुता अति वदवे ना काहीं ॥६॥

अर्थ : (महेश म्हणाले की) भवानी! ऐक, ज्यांच्या नामाचा जप करून मनुष्य ज्ञानी होऊन भवबंधन तोडूं शकतात ॥३॥ त्यांचा दूत (तद्- दूत) बंधनांत सापडेल की काय? (शक्यच नाही). प्रभूचे कार्य करण्यासाठी कपी स्वतःच बंधनात पडला ॥४॥ कपीला बांधला असे कळताच निशाचर धावत निघाले (घरून) व मजा पाहण्यासाठीं सगळे सभेत आले ॥५॥ कपी गेला व त्यानें दशमुख व त्याची सभा पाहिली. त्याची प्रभुता इतकी अतिशय आहे की काहीं वर्णन करणे शक्य नाही ॥६॥

टीका. चौ. ३(१) सूचना - या चौपाईचा अर्थ वर दिला आहे तसा न केल्यास मानसातील वचनांशीच विरोध होईल. ज्ञानी मनुष्य नामजपाने भवबंधन तोडतात, असा अर्थ करणे चूक आहे. **'योग दे ज्ञाना। ज्ञान मोक्ष दे श्रुति करि गाना'** (३।१६।१). मोक्ष मिळणे म्हणजेच भवबंधन तोडणे, तुटणे. यांत ज्ञान झाल्यावर मोक्षासाठी नामजपाची आवश्यकता सांगितलेली नाही. **'पापिहि ज्यांच्या नामा स्मरती। अति अपार भवसागर तरती'** (४।२९।३) **'भवबंधातुनि सुटति नर जपुनी यन्नामास। क्षुद्र निशाचर बद्ध करि नागपाशि रामास!'** (७।५८) या दोन्ही वचनांत ज्ञानाचा उल्लेखच नाही पण ज्ञानाशिवाय मोक्ष नाही हा सिद्धान्त अकाट्य आहे. नामवंदन प्रकरणात सांगितले आहे की **'नाम जपुनि मुखि जागे योगी। विरत विरंचि प्रपंच वियोगी।। ब्रह्मसुखा अनुभवि अनुपम जें।'** (१।२२।१- २) ब्रह्मसुख अनुभवणे म्हणजेच आत्मज्ञान प्राप्त होणे. याचा व वरील दोन वचनांचा समन्वय येथील चौपाईत आहे. केवळ ज्ञानमार्गाने ज्ञानी होण्यास जे अपार कष्ट पडतात व क्वचितच कोणी एखादा ज्ञानी होतो, ते कष्ट मुळींच न पडता फक्त नामजपानेच ज्ञान प्राप्त होते व मनुष्य भवबंधन तोडतात म्हणजे मुक्त होतात.

चौ. ४(१) प्रभुकार्यार्थी स्वयें कपि पडे - स्वतः हनुमंतानेच रावणास सांगितले आहे की **'बंधनि मजला लाज न काहीं । प्रभुच्या मम करणे कार्याही'** (२२।६) स्वतःच बंधनात पडला याला पुरावा म्हणजे ते बंधन कोणी न तोडता, न सोडता कपि स्वतःच त्या बंधनातून मोकळा झाला आहे. तीच गोष्ट कपि आरंभीच करू शकला असता. **(क) तद्दूत** - तत् + दूत = त्याचा दूत. महापापी मनुष्यसुद्धां नामजपानें भवबंधनातूनही मुक्त होऊ शकतो. हा तर रामदूत, रामकार्यासाठीं, रामाज्ञेनेच आलेला व रामकार्यासाठींच ज्याचा अवतार तो निशाचराच्या नागपाश बंधनात सापडेल तरी कसा? हे बंधन स्वीकारल्यामुळें किती कार्ये करता आली पाहा - रावणास दिवसाढवळ्या पाहणे, त्याची सभा व त्याचा प्रभाव पाहणे, लंका दिवसा न्याहाळून

पाहणे, लंका जाळून एका रामदूताचा प्रभाव दाखवून लंकेतील लोकांना गलितधैर्य व मनाने रावणविरोधी बनविणे इत्यादि कार्ये सहजासहजी करता आली. स्वामिकार्यासाठी बंधन स्वीकारण्यातसुद्धां भीती, लाज वाटतां उपयोगी नाही **हा उपदेश येथे मिळतो.**

चौ. ५(१) कळत 'बद्ध कपि' निशिचर धावति - एकट्या कपीने रावणाचा प्राणप्रिय बगिचा अल्पावकाशांत उद्‌ध्वस्त केला, लाखो निशाचर मारले; अखया, जंबुमाळी, सेनापती इत्यादिकांना ठार केले. इंद्रजिताला एक ठोशात मूर्च्छित पाडला, इत्यादि बातम्या शोक दुःखासहित घरोघरी आधीच पोचल्या होत्या. अशा कपीला बांधून सभेत नेत आहेत ही बातमी पसरण्यास मुळीच वेळ लागला नाही. अशा कपीला एकदां पाहावा, रावण काहीतरी भयंकर शिक्षा करील ती पाहावी व संधी सापडल्यास वचपा काढावा, अशा हेतूनें सभेत जाण्याची इच्छा होणें अगदी स्वाभाविक आहे. **(क) निशिचर धावति** - असे तेथें म्हटले; पुढें म्हटले आहे कीं कौतुकार्थ जमले पुरवासी. (२५।६) म्हणून येथें निशिचर = पुरुष राक्षस असा अर्थ आहे. रावण व्यभिचारी, अति कामी होता व धर्मविरोधी होता तरी रावणाच्या दरबारात स्त्रियांना जाता येत नसे व सभासदांत स्त्रिया नव्हत्या. धावत जाण्याचे कारण उशीर झाल्यास जागा मिळणार नाही व कपीला चांगला पाहता येणार नाही हेच येथे स्वभावनिदर्शन केले आहे. अशावेळीं धावत जाणे स्वाभाविक असते.

चौ. ६(१) कपि गत - कपीला सभेंत आणला, नेला असे न म्हणतां कपि गेला म्हणण्यानें सुचविले की त्याला उचलून किंवा ओढीत नेला किंवा न्यावा लागला नाही. त्याची मूर्च्छा बंधन पूर्ण झाल्याबरोबर उडाली व तो स्वतःच्या इच्छेनें पायी चालत गेला. **(क) दशमुख सभेसि पाही** - दशमुखाला पाहिला व सभा पाहिली; प्रथम दशमुख दिसला. दरवाजांत शिरतांच समोरच्या बाजूस उच्च सिंहासनावर बसलेला दिसला. मग सर्व सभागृह व त्यांत बसलेल्या लोकांकडे पाहिले. **(ख) प्रभुता अति** - या शब्दांनी हिरेमाणके रत्नाचे खांब, सभेचे सौंदर्य इ. ग्रहण करावयाचे नसून मुख्यतः तेज, बल, प्रताप, सामर्थ्य, सत्ता, दरारा, कर्तृत्वशक्ती इत्यादींचे ग्रहण करावयाचे आहे हे पुढील चौपाईनें सुचविले आहे. वा. रा. स. ४९।१५-२१ पाहा. मानसांत प्रभुतेचा-प्रभावाचा नमुना साररूपाने पुढील चौपायांत आहे.

हिं. । कर जोरें सुर दिसिप बिनीता । भृकुटि बिलोकत सकल सभीता ॥७॥
। देखि प्रताप न कपि मन संका । जिमि अहिगन महुँ गरुड असंका ॥८॥
दो. । कपिहि बिलोकि दसानन बिहसा कहि दुर्बाद ॥
॥ सुत बध सुरति कीन्हि पुनि उपजा हृदयँ बिषाद ॥२०॥
म. । जोडुनि कर सुर विनीत दिक्पति । भृकुटी सकल सुभीत विलोकति ॥७॥
। बघुनी प्रताप कीश न शंकित । जसा अहिगणीं गरुड अशंकित ॥८॥

दो. । कपिला पाहुनि दशानन हसे वदुनि दुर्वाद ॥
॥ स्मरे पुत्रवध तो, तदा उपजे हृदयिं विषाद ॥२०॥

अर्थ : देव व दिक्पाल हात जोडून विशेष नम्रतेने उभे आहेत व ते सगळेच (रावणाच्या) भिवयांकडे भयग्रस्त होऊन बघत आहेत।।७।। हा प्रताप पाहूनही कपीच्या मनात जरासुद्धां भीती-शंका वाटली नाही. सर्पांच्या समुदायांत जसा गरुड निःशंक (निर्भय) असतो (तसा त्या रावणसभेत कपि) ।।८।। कपीला पाहून दशानन दुर्वचने (अपशब्द) बोलला व हसला व पुत्रवधाचे स्मरण झाले तेव्हां हृदयात विषाद उपजला.

टीका. चौ. ७-८(१) सूचना - प. पु. प्रमाणे त्रयोदशीच्या दिवशी सकाळी अशोकवनात युद्ध सुरू झाले, ते चतुर्दशीच्या दिवशी इंद्रजिताशी युद्ध होऊन संपले व कपीला सभेत जाता आले. **(क) भृकुटि विलोकति** - भिवया चढणे हे क्रोधाचे लक्षण दिसते की काय, हे टक लावून सर्व देव व दिक्पाल बघत आहेत असे हनुमंतास दिसले. या एका चौपाईने रावणाचा प्रभाव (प्रभुता, प्रताप) दाखविला. **(ख)** कीश न शंकित - सगळे देव व दिक्पाल भयभीत दिसले, पण हनुमंताला जरासुद्धां भय वाटले नाही. दृष्टान्तानें सुचविले कीं महा महा सर्पांच्या सभेत गरुड शिरला म्हणजे त्याला जसे वाटते तसेच रावणसभेत शिरल्यावर हनुमंतास वाटले. गरुडाला भय तर नाहीच वाटत, पण उलट आवेश चढतो की त्यांना आता खेळवीत खेळवीत ठार करून टाकू. गरुडाला पाहताच सर्पांच्या फडा खाली वाकतात व ते भयभीत होतात तशीच स्थिती सर्व निशाचरांची मनात झाली आहे.

दो. (१) वदुनि दुर्वाद हसे - दुर्वाद = दुर्वचने, अपशब्द. तु.दासानीं मानसांत कोणाच्याच दुर्वचनांचा स्पष्ट उल्लेख केला नाही. विशेषतः निष्पाप सज्जनांवर केलेले दोषारोप, निंदा वगैरे वर्णन करण्याचे टाळले आहे. २।९६।४ ३।२८।५ ६।९१।१ ६।१०८ पाहा. जेथे उघड निंदा केलेली आहे तेथे व्याजस्तुति आहे. **(क) हसे** - या हसण्यात वरकरणी उपहास व तिरस्कार दिसत असला तरी मनात वाटले की, ज्यासाठी सीतेला चोरून आणली तो हेतू आता लवकरच सुफल होणार. बाह्यतः भाव हा आहे की माकड फार शेफारले होते नाही का ? आता कसा आणला मुसक्या बांधून! **(ख) उपजे हृदयि विषाद** - विषाद वाटला, फार दुःख झाले पण ते **बाहेर दाखविले नाही.** अक्षकुमाराच्या वधाची बातमी समजली त्यावेळी शोक-विषाद वाटला नाही, क्रोध आला (१९।१). ती वेळ शोक करण्याची नसून राजपुत्राचा वध करणाऱ्याला शासन करण्याची, व्यवस्था लावण्याची होती. याने सुचविले की स्वतःचे व प्रजेचे प्राण वाचविण्यासाठी व प्रजा अधीर, निराश, हतवीर्य होऊ नये म्हणून राजाला पुत्रवधासारख्या महादुःखाचे आघात निमूटपणे सोसावे लागतात. **(ग)** स्वतःच्या पुत्राच्या मरणाचे स्मरण होऊन, माझ्या अखयाला मारणारा हाच नाही का असे वाटून, दशाननाला जसा विषाद वाटला, तसा किंवा त्याहून अधिक सभेतील सर्वच

निशाचरांना वाटला असेलच; कारण की लाखों शूरवीर तरुण मारले गेले असल्याने प्रत्येक सभासदाचा कोणी ना कोणी जवळचा नातेवाईक मेलेला असणारच. यामुळे रावणाला व प्रत्येकालाच वाटणार की या घोर कपीला चांगली कडक शिक्षा केली पाहिजे. येथे सुद्धा मरण, निधन शब्द नसून १९।१ प्रमाणे 'वध'च आहे! इतर लाखो वीर मारले गेले असले व त्यात रावणाचे निकट संबंधीही पुष्कळ मेले असले तरी त्यांच्याबद्दल रावणाला वाईट वाटले नाही. (घ) राजाच्या किंवा एका सत्ताधीशाच्या अहंकाराने निरपराधी लाखो शूर, वीर, तरुण कसे मारले जातात व त्याबद्दल त्या सत्ताधीशास जरासुद्धां वाईट वाटत नाही, पण त्यातच स्वतःचा प्रिय पुत्र वगैरे मारला गेला म्हणजे मात्र कसे दुःख होते याचा, म्हणजे **सत्ताधीशांच्या स्वार्थी वृत्तीचा हा एक नमुना येथे दाखविला. सूचना** - रावणाच्या हृदयात पुत्रशोक आहे पण बाहेर मुखावर हास्य आहे! हे साधणेसुद्धां फार कठीण आहे. किती इंद्रियनिग्रह करावा लागला असेल! आता रावण प्रश्नमालिका विचारतो -

हिं. ***। कह लंकेस कवन तैं कीसा । केहि के बल घालेहि बन खीसा ॥१॥***
। की धौं श्रवन सुनेहि नहिं मोही । देखउँ अति असंक सठ तोही ॥२॥
। मारे निसिचर केहिं अपराधा । कहु सठ तोहि न प्रान कै बाधा ॥३॥

म. ***। 'कपि तूं कोण' पुसे लंकेश्वर । बळें कुणाच्या नाशित वन वर ॥१॥***
। नाहिं ऐकला का कधिं मजसी । अति अशंक शठ तूं मज दिससी ॥२॥
। हत निशिचर कोण्या अपराधा । वद शठ तव ना प्राणां बाधा ॥३॥

अर्थ : लंकापतीने विचारले की रे कपी ! तू कोण आहेस?(१) कोणाच्या बळावर (माझ्या) उत्तम (-वर) वनाचा विनाश केलास?(२) ॥१॥ मला कधी ऐकला आहेस की नाहीस? (३) रे शठा! तू तर मला अगदी बेडर (अशंक, निर्भय) दिसतोस ॥२॥ कोणत्या अपराधासाठीं तू निशाचरांना मारलेस? (४). अरे शठा! तुझे प्राण धोक्यांत आहेत असे तुला नाही का वाटत? (५) (खरे सांगशील तर तुझ्या प्राणांनां बाधा होणार नाही)॥३॥

टीका. सूचना - येथे रावणाने एकंदर पाच प्रश्न विचारले आहेत व तिसऱ्या प्रश्नानंतर एक आश्चर्यात्मक प्रश्नासारखेच वाक्य आहे. पहिल्या दोन प्रश्नांचे उत्तर एकत्रच दिलेले आहे. बाकीच्या बहुतेक प्रश्नांची उत्तरे स्पष्ट देऊन शेवटच्या प्रश्नाचे उत्तर भावगर्भित दिले आहे.

चौ. १(१) लंकेश्वर पुसे - पकडून आणलेल्या गुन्हेगाराला रावण लंकेचा राजा या नात्याने प्रश्न विचारीत आहे. **(क) कपि तूं कोण?** - तूं वानर दिसतोस पण खरोखर तूं वानर नसून दुसरा कोणीतरी वानररूपाने आलेला असावास असे वाटते तरी खरा कोण आहेस ते सांग. **(ख) बळे कुणाच्या नाशित वन वर?** वर = श्रेष्ठ, उत्तम. भाव

हा की प्राकृत वानरानें गुप्तपणे लंकेत शिरणे व माझ्या प्राणप्रिय वनाचेच विध्वंसन करणें अगदी अशक्य आहे. कोणीतरी आपले बळ देऊन तुला पाठविला असला पाहिजे. तुला असा कोणी पाठविला ते सांग? बल देता येते **'धाडिति देउनि बला विशाला'** (४।८।७) वा. रा. प्रहस्ताने स्पष्टच विचारले आहे की इंद्राने, वरुणाने की विष्णूने पाठविला ते खरे सांग. (सर्ग।५०।८-१०) रावणाच्या या दोन प्रश्नांचे उत्तर २१।४-दो.२१ मध्ये आहे.

चौ. २ (१) नाहिं ऐकला का कधिं मजसी? - रावण हे नांव व त्याचा पराक्रम, प्रताप, इत्यादि गोष्टी तुला माहीत आहेत की नाहीत? हे माहीत असते तर तू असे धाडस केले नसतेस. याचे उत्तर २२।१-२ मध्ये आहे. **(क) अति अशंक शठ तूं मज दिससी** - जेथे देव व दिक्पाल हात जोडून उभे असून थरथर कापत आहेत भीतीने, तेथे त्या रावणाच्या सभेत, तू अगदी छाती पुढे काढून, मान ताठ करून उभा आहेस; मला पाहिल्यावर नमनसुद्धां केले नाहीस त्याअर्थी तूं अगदी पक्का बेडर, उद्धट दिसतोस. इंद्रादि सर्व देवांपेक्षा श्रेष्ठ असा कोणीतरी तूं नसतास तर माझ्यासमोर असा छातीठोकपणे उभा राहिलाच नसतास.

सूचना - प्राणाहून प्रिय अशा अशोकवनाचा विध्वंस आणि जंबुमाळी व अक्षयकुमार यांचा वध या गोष्टींनी रावणास बराच कमीपणा येऊन लंकेतच त्याचा वचक कमी होण्याचा बराच संभव आहे; म्हणून मोठ्या राजनैतिक कुशलतेने तिसरा प्रश्न विचारला. ही रावणाची युक्ती हनुमंतानें जाणली व त्याचा आब राखण्यासाठीं त्या प्रश्नाचे उत्तर वक्रोक्तीने दिले आहे.

चौ. ३(१) हत निशिचर कोण्या अपराधा? - हा प्रश्नही राजनैतिक निपुणतेचा आहे. रावणाची खात्री आहे की याला दंड, शिक्षा करणे अशक्य आहे व नुसता सोडून द्यावा तर अब्रू जाते. निशाचरांनी काहीं अपराध केला असे हा सांगणारच व मग विना दंड सोडल्याने किंवा शिक्षा निरुपयोगी ठरल्याने, स्वतःकडे कमीपणा येणार नाही. पुत्रवधाचे दुःख हृदयात सलत आहे तरी पुत्राला का मारला, असा प्रश्न विचारला नाही. या युक्तीनें त्याने दाखविले की पुत्र व इतर सर्व निशाचर त्यास सारखेच वाटतात. **ल. टे.** - येथे रावणाच्या तोंडी कवीनीं 'शठ' हे दुर्वचन दोनदा घातले आहे पण शठ = मध्यस्थ पुरुष, असा दुसरा अर्थ असल्याने कवीनी दुर्वचन वापरले असे म्हणता येत नाही. ५।४।३ टीका पाहावी. या अर्थाची प्रतीती पुढे दिली आहे. (हनुमान रावणाला हितोपदेश करतो).

हिं. ***। सुनु रावन ब्रम्हांड निकाया । पाइ जासु बल बिरचति माया ।।४।।***
। जाके बल बिरंचि हरि ईसा । पालत सृजत हरत दससीसा ।।५।।

म. ***। श्रुणु रावण विध्यंड-निकाया । यद्बल पावुनि विरची माया ।।४।।***
। बळें जयाच्या विधि हरि ईश । पालति सृजति हरति दशशीस ।।५।।

अर्थ : हे रावणा! ऐक, ज्याचे बळ पावून ब्रह्मांड (विध्यंड, विधि = ब्रम्हा) समूहांची विशेष रचना माया करते।।४।। व हे दशशीस! विधि (ब्रह्मा) हरि (विष्णू) व ईश (रुद्र, महेश) हे पालन, सृजन (उत्पत्ति) व हरण (संहार) ज्याच्या बळावर करतात ।।५।।

टीका - चौ. ४ (१) सूचना - तूं कोण याचे उत्तर द्यावयाचे आहे व कोणाच्या बळावर वन विनाश केला हा दुसरा प्रश्न आहे परंतु या दोघांचा सेवकसेव्य संबंध आहे; म्हणून ज्याच्या बळावर वन विनाश केला त्याचे वर्णन प्रथम करून त्याला जोडून पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर हनुमान देतो. **सेवकधर्मपालनाच्या दृष्टीनें स्वतःचें कमीत कमी वर्णन करण्याची ही युक्ती आहे** व भाषणारंभी मंगलाचरणही यामुळें सहज घडले. **(क) श्रुणु (सुनु) रावण** - एकवचन वापरले कारण त्याने 'वद शठ' असे म्हटलें व येथे स्वतःच्या अपराधाविषयी बोलावयाचे नाही. या एकवचनाने सुचविले की तू रावण असलास तरी मी तुला मुळींच भीत नाही. तुझे नांव रावण आहे हे मला माहीत आहे. **(ख) विध्यंड - निकाया विरची माया** - विधि (ब्रह्मा) + अंड = ब्रह्मांड; निकाय = समूह, = अनंत ब्रह्मांडे, माया निर्मिते हे खरे पण तिला स्वतःचे बळ नाही. **'एक रची जग गुण वश जीते। प्रभूप्रेरिता स्वबल न तीते'** (३।१५।६) **'लवनिमिषामधि भुवननिकाया। रचि आज्ञेने ज्यांच्या माया'**. अनेक ब्रह्मांडे जी माया रचते तिला बळ परमात्म्याचे. त्या मायारचित एक ब्रह्मांडातील मृत्युलोकातला तूं रावण व त्याच मृत्युलोकातला मी एक कपि. तुला बळ त्याचेच व मलाही बळ त्याचेच. याप्रमाणें दुसऱ्या प्रश्नाच्या उत्तराबरोबर पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर ध्वनित केले आहे. असे चार वेळा सुचविले आहे.

चौ. ५(१) बळे जयाच्या विधिहरि ईश ... दशशीस - विधिहरि ईश या क्रमानुसार सृजति पालति हरति असा क्रम पाहिजे होता; म्हणजे यथासंख्य अलंकार झाला असता पण तो प्रत्येक ठिकाणी साधला पाहिजे असा काहीं नियम नाही. **तथापि येथील क्रमभंग सहेतुक आहे.** सृजति पालति हरति असा क्रम असता तर संहारानंतर पुन्हा काय हे सांगता आले नसते. पण 'पालति सृजति हरति' हे शब्द उजवीकडून डावीकडे उलट क्रमाने वाचले म्हणजे संहारानंतर पुन्हा सृजन व पालन असे हे चालू असते हे सुचविले जाते. **(क) दुसरा भाव** हा की ब्रह्मा-विष्णु-महेश यातील प्रत्येक जण तिन्ही कार्येही प्रभूच्या बळाने करू शकेल. **'तो सृजि पाळी मग करि होळी'** (२।२८२।२) असे ब्रह्मदेवाबद्दल म्हटले आहे. **'सृजन पाळणें प्रलय समीहा'** (६।१५।६) हे मंदोदरीने विष्णूविषयी म्हटले आहे. भव = उत्पत्तिकर्ता, मृड = पालनकर्ता व शव (व हर) संहारकर्ता अशी शंकराची नावेच आहेत. विश्वामित्रानेसुद्धा प्रतिसृष्टी निर्माण केली; मग भगवंताच्या बळाने ही तिन्ही कार्ये या प्रत्येकाला करता आली तर काही नवल नाही. **(ख) हनुमंताच्या म्हणण्याचा भाव** हा की हे तिघे जी कार्ये करतात ती एका

परमात्याच्याच बळाने; मग यांच्या उपासकांना जे बळ असते ते स्वतंत्र कसे असेल? ध्वनित केले की माझ्याकडून जे काही थोडे घडले ते त्या परमात्याच्याच बळावर घडले. मला कुठले स्वतंत्र बळ! तुला बळ मिळाले शंकराकडून. शंकराचे बळच जेथे स्वतंत्र नाही तेथे तुझे बळ तरी कसे स्वतंत्र असेल? प्रथम प्रभुमायेचे बळ सर्वांत जास्त म्हणून ते सांगितले. तिच्यापेक्षा कमी बलवान पण बाकी सर्वांपेक्षा जास्त बलवान अशा त्रिदेवांचा उल्लेख केला. आता क्रमाने उत्तरोत्तर कमी बलवंतांचा उल्लेख करतात.

हिं. ***। जा बल सीस धरत सहसानन । अंडकोस समेत गिरि कानन ॥६॥***
। धरइ जो बिबिध देह सुर त्राता । तुम्ह से सठन्ह सिखावनु दाता ॥७॥
। हर कोदंड कठिण जेहि भंजा । तोहि समेत नृप दल मद गंजा ॥८॥
। खर दूषन त्रिसिरा अरु बाली । बधे सकल अतुलित बलसाली ॥९॥

म. ***। यस्य बळें दशशतमुख धरि शिरिं । अंडकोश समेत कानन गिरि ॥६॥***
। धरि जो विविध देह सुरपाता । शठां तुम्हांसम शिक्षा दाता ॥७॥
। हरकोदंड कठिण जो भंजन । करि तुजसह नृपदलमद गंजन ॥८॥
। खर दूषण नी त्रिशिरा वाली । वधिले सब अतुलित बलशाली ॥९॥

अर्थ : ज्याच्या (यस्य) बळाने हजार मुखे असलेला (शेष) पर्वत व कानने यांच्यासह सगळे ब्रह्मांड शिरावर धारण करतो ॥६॥ जो तुमच्यासारख्या शठांना शिक्षा देणारा असून देवांचा संरक्षक (पाता-त्राता) असणारा विविध देह धारण करतो ॥७॥ ज्याने कठीण अशा हरकोदंडाचे (शिवधनुष्याचे) भंजन केले व तुझ्यासहित सर्व नृपसमूहाच्या मदाचा चूर (विनाश, गंजन) केला ॥८॥ (ज्याने) खर, दूषण, त्रिशिरा आणि वाली इत्यादी सगळे अतुलित बलशाली वाधिले ॥९॥

टीका. चौ. ६(१) यस्य बळे दशशत मुख...गिरि - ज्याच्या बळावर सर्व ब्रह्मांड एका शिरावर धारण करण्याची शक्ती येते. **'ब्रह्मांड भुवने वसति ज्याचे एकशिरिं सम रजकणी'** (६।८३ छंद) व ते ब्रह्मांड त्याला एका रजःकणासारखे हलके वाटते, त्या ब्रह्मांडात हजारो पर्वत व कानने आहेत त्यातील एखादा पर्वत कोणी उचलला तर त्यात पुरुषार्थ कसला व नवल काय? व ते बळ तरी कोणाचे? **(क)** हजार मुखांचा उल्लेख करण्यात रावणाच्या दशमुखांवर कटाक्ष आहे. व ब्रह्मांड शिरावर धारण करण्याचा उल्लेख करण्यात कैलास पर्वत उचलण्यावर कटाक्ष आहे! मी वनभंजन केले त्यात नवल काय? व ते तरी कोणाच्या बळावर केले?

चौ. ७(१) धरि जो विविध देह सुरपाता - 'मीन कमठ सूकर नरहरी। वामन परशुराम व्हा तरी ॥ जैं जैं दुःखे नाथ सुरानां । हरली तुम्हिं च धरुनि तनु नाना' (६।११०।७-८). **'सुरेष्वृषिश्वीश तथैव नृष्वपि । तिर्यक्षु यादस्स्वपि तेऽजनस्य ॥ जन्माऽसतां दुर्मदनिग्रहाय।**

प्रभो विधातस्सदनुग्रहाय' (भाग. १०।१४।२०) **(क) शठां तुम्हांसम** - रावणाने हनुमंताला दोनदा शठ म्हटले (चौ. २,३) तर हनुमान रावणादी सर्व निशाचरांना शठ म्हणाला. दाखविले की **हा कपी रावणादी सर्व निशाचरांना तृणासमान गणतो. (ख) शिक्षा दाता** - शिक्षा = दंड, शासन व उपदेश. भाव हा की त्या परमात्म्याने तुझ्यापूर्वी तुझ्यापेक्षा जे बलवान झाले त्यांना देहान्त शिक्षा देण्यासाठी कसे देह धारण केले याचा विचार कर व त्यावरून उपदेश घे, शहाणपणा शीक; नाहीतर तुला व सर्व निशाचरांना देहान्त शिक्षा देऊन देवांचे पालन करण्यासाठी त्यांनी देह धारण केलेला आहेच. **(ग) कवीनी ध्वनित केले** की हनुमान अवतार असून त्यानी रावणादी निशाचरांना दंड, शिक्षा दिलीच आहे. अशोक वनविनाश व पुत्रवध हा रावणाला दंड केला गेलाच व इतरांना देहान्त शिक्षा दिली. आता शिक्षा म्हणजे उपदेश देतील - करतील व न मानल्यास सर्वांनाच (लंकादहनाने) दंड करतील.

चौ. ८(१) हरकोदंड कठिण जो भंजन करि - 'करणें सज्य मोडणें राही। नुचलां जमिनीवरून जरा हो. (१।२५२।२) असे सर्व राजांना ज्याच्याविषयी जनक राजानी सांगितले, असे अत्यंत कठीण शंकराचे धनुष्य. **(क) हरकोदंड** शब्दाने सुचविले की ज्यांनी तुला वर दिले त्या तुला अति प्रिय असलेल्या तुझ्या उपास्य देवतेचे धनुष्य मोडले; तेथे तुझ्या शस्त्रास्त्रांची किंमत काय? **(ख) करि तुजसह..... मद गंजन - 'जो शिव शैला सलील उचली। तोहि सभे त्या पराजित बली'** (१।२९२।८) तुझा बळाचा गर्व त्यांनी त्रैलोक्यातील राजांच्या समक्षच, बालपणीच, जिरविला आहे. त्यांचे बळ किती हे तू जनकसभेतच पाहिले आहेस. (६।३६।१०-११ पाहा)

चौ. ९(१) खर दूषण नी त्रिशिरा वधिले - 'मजशा खरदूषण बलवानां । कोण वधील विना भगवाना' (३।२३।२) असे रावणाला प्रथम वाटले; पण प्रभुमायेने मोहित झाल्याने संशय उत्पन्न झाला होता, तो हनुमंताच्या या उत्तराने सहजच दूर झाला. याचा परिणाम म्हणजे पूर्वी केलेला सुप्त निश्चय (३।२३।४) आता वज्रलेप होणार व कोणी काही म्हटले तरी वैदेही परत दिली जाणार नाही.

सूचना - ४-७ या चार चौपायांत अवतारी परमात्म्याच्या बळाचे वर्णन केले व ८-९ या दोन चौपायांत अवतार रामचंद्रांच्या बळाचे वर्णन केले व त्यात त्या बळाचा रावणाला पूर्वी आलेला अनुभव सांगितला. रावणाचे बल किती, ते त्याला कोणापासून मिळाले, रावणाचा अपराध काय व आपण कोण, हे हनुमान आता सांगेल. चौ ८ व ९ मध्ये बालकाण्डापासून वालिवधापर्यंतचे रामचरित्र सुचविले.

हिं. दो. । जाके बललवलेस ते जितेहु चराचर सारि ॥
॥ तासु दूत मैं जा करि हरि आनेहु प्रिय नारि ॥२१॥

म. दो. । ज्याच्या बल लवलेशिं तूं बिजित चराचर सारि ॥
॥ तद्दूतचि मी, त्वां हृता ज्यांची प्रिय अति नारि ॥२१॥

अर्थ : ज्यांच्या बळाच्या लवलेशाने तू सारी चराचर (सृष्टी) जिंकलीस व ज्यांच्या अति प्रिय नारीला तू चोरून आणलीस, त्यांचा मी दूत आहे ।।दो.२१।।

टीका. दो. (१) लवलेश - अति अल्प, ब्रह्माविष्णुशिवांचे बळ त्यांना परमात्म्यापासून मिळालेले. अनंत ब्रह्मांडात अनंत ब्रह्मा विष्णू शिव आहेत. त्यातील एकाचे बळ ते किती? लवमात्र! **'पाही शिव विधि विष्णु अनेक'** (१।५४।७) त्या दोघांनी आपल्या बळातील अल्पस्वल्प रावणाला दिलेले म्हणून रावणाचे बळ प्रभूच्या बळाचा लवलेश हे ठरले **(क) त्वां हृता ज्यांची प्रिय अति नारि** - याने दाखविले की तूं अत्यंत कृतघ्न आहेस! ज्यांच्या बळाच्या अल्पशा लेशाने तू जग जिंकलेस त्यांचीच अति प्रिय नारी तू चोरून आणलीस, हा महा घोर अपराध तूं केला आहेस. तुझ्यात जर पुरुषार्थ असता तर कुत्र्यासारखी चोरी कशाला केली असतीस? व एवढा पराक्रमी असून भिकारी कशाला बनला असतास?

उपदेश - विचार करावा कीं आपले बळ रावणाच्या मानानें किती? व जे अति अति क्षुद्र बल असेल ते आपले आहे काय? राजसत्तेचे बळ जसे सर्वश्रेष्ठ अधिकाऱ्यापासून खालपर्यंत अल्प स्वल्प प्रमाणांत गावच्या रामोशापर्यंत विभागलेले असते तसेच विश्वनियंत्याच्या कृपेने त्याचेच बळ विविध जीवांना विविध प्रकारचे मिळालेले असते, या गोष्टीची विस्मृती झाली व धन, देह, बुद्धी इत्यादि बल आपले स्वतःचेच आहे, असे वाटू लागले की समाजसंकट व स्वतःचा नाश यांचा पायाच घातला गेला असे समजावे. म्हणूनच **'गुण तुमचे समजे, निज दोषां'** हे भक्ताचे एक लक्षण सांगितले आहे. येथपर्यंत पहिल्या दोन प्रश्नांची उत्तरे दिली. यात ध्वनित असलेले तिसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर आता देतात.

हिं. । जानउँ मैं तुम्हारि प्रभुताई । सहसबाहु सन परी लराई ॥१॥
। समर बालि सन करि जसु पावा । सुनि कपि बचन बिहसि बिहरावा ॥२॥
म. । प्रभुता विदित असे तव मजसी । झालि लढाइ सहस्रभुजाशी ॥१॥
। समरिं वालिशी सुयश लाभले । परिसुनि कपिवच हसुनि टाळले ॥२।

अर्थ : (रावणा!) तुझा प्रभाव मला माहीत आहे (मी जाणतो). सहस्रार्जुनाशी लढाई झाली।।१।। वालीशी युद्ध करताना तुला चांगले यश मिळाले! कपीचे बोलणे ऐकून (रावणाने) ते हसून टाळले. (हसण्यावारी नेले) ।।२।।

टीका. चौ. १(१) 'प्रभुता विदित...' 'नाहिं ऐकिला का कधि मजसी। अति अशंक शठ तूं मज दिससी' या रावणाच्या प्रश्नाचे उत्तर येथे वक्रोक्तीने दिले आहे. **'वक्रोक्ती धनु वचन शर दाहि हृदय रिपु कीश'** (६।२३य). भाव हा की तुझे नाव ऐकले नाही, तुझी माहिती नाही असे कसे होईल? येथल्या तुझ्या प्रजेला माहीत नसलेले तुझे पराक्रमसुद्धां मला चांगले माहीत आहेत. बरं! तू असा मोठा प्रतापी म्हणून तर मी शठ असून

तुझ्यासमोर असा अति निःशंक बनलो आहे. **(क) झालि लढाइ सहस्रभुजाशीं** - तू सहस्रार्जुनाशी लढाई केलीस की नाही? त्यानेच तुझी प्रभुता (प्रताप -प्रभाव) मी चांगली जाणली! रावण सहस्रार्जुनाशी युद्ध करण्यास गेला होता परंतु **'एक सहस्रभुजा आढळला। जंतु गणुनि धाउनी पकडला॥ गमतीखातर भवनिं आणिला। त्या पुलस्त्य मुनिनीं सोडविला** (६।२४।१५-१६). सहस्रार्जुनाने एक विचित्र किडा समजून तुला पकडून नेला. त्या सहस्रार्जुनाचा ज्या भृगुपतीनें पराभव केला आणि त्या भृगुपतींचा ज्यांनी पराभव केला त्यांच्यापुढे तुझा प्रताप किती हे मी चांगले जाणतो (६।२६।२- ४ पाहा).

चौ.२(१) समरिं वालिशीं सुयश लाभले - ही सुद्धा वक्रोक्ती आहे. वालीशी युद्ध करणे तर दूरच राहिले पण वाली समुद्रतीरावर संध्या करीत बसला असता त्याला पकडण्यासाठी रावण लपत छपत गेला; पण वालीने त्याचा हेतू ओळखला व चटकन वळून त्याला काखेत पकडला व सहा महिने अहोरात्र काखेतच दाबून ठेवला! रोज चार सागरांची प्रदक्षिणा रावणाला काखेत ठेवूनच वाली करीत असे. कोणी म्हणतात की नंतर दहा तोंडाच्या बाहुल्यासारखा रावणाला अंगदाच्या पाळण्यावरच टांगून ठेवला होता. पुढे ब्रह्मदेवाने येऊन रावणाची सुटका केली तेव्हा रावणाने वालीशी सख्य केले, याला मानसात आधार आहेच - **'होति मैत्रि मम जनकाची तव । आलो मी तुमच्याच हितास्तव'** (६।२०।२). **'एक, वदत संकोच मज। ठेवि वालि कक्षांत'** (६।२४) ही अंगदाची वचने आहेत. **(क) हसुनि टाळले** - हसण्यावर नेले. या कपिवचनात उघड उघड अपमान नाहीच. ऐकणाऱ्यांना कदाचित वाटले असेल की रावणाचे आपण न ऐकलेले पराक्रम आज ऐकण्यास सापडले. आपल्या पराक्रमाचे वर्णन आपल्या प्रजेच्या तोंडावर एखाद्याने केलेले ऐकून एखादा अहंकारी राजा जसा हसेल तसा रावण हसला.

सूचना - मागल्या दोह्यांत व चौपायांत उघड अपमान केला तितका पुरे, असे वाटून येथे वक्रोक्तीचा उपयोग केला. आतां राहिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देतात.

हिं. । खायउँ फल प्रभु लागी भूँखा । कपि सुभाव ते तोरेउँ रूखा ॥३॥
। सब के देह परम प्रिय स्वामि । मारहिं मोहि कुमारग गामी ॥४॥
। जिन्ह मोहि मारा ते मैं मारे । तेहि पर बाँधेउँ तनय तुम्हारे ॥५॥
। मोहि न कछु बाँधे कइ लाजा । कीन्ह चहउँ निज प्रभु कर काजा ॥६॥

म. । प्रभू ! क्षुधित अति कृत फल भक्षण । कपीस्वभावें विटप - विभंजन ॥३॥
। सर्वां प्रिय तनु परमा स्वामी । मारिति मजला कुमार्गगामी ॥४॥
। मज मारिति जे त्यां मी वधले । तुमच्या तनये मग किं बांधले ॥५॥
। बंधनि मजला लाज न काहीं । प्रभुच्या मम करणें कार्या ही ॥६॥

अर्थ - प्रभू ! मला अतिशय भूक लागली होती म्हणून मी फळे खाल्ली (यात माझा काय दोष?) व कपींच्या स्वभावानुसार वृक्षांची मोडतोड केली.।।३।। अहो! स्वामी! सगळ्यानाच आपला देह अत्यंत प्रिय असतो. कुमार्गगामी (निशाचर) मला मारू लागले (की हो!) ।।४।। (तेव्हां) ज्यांनी मला मारले त्यांना मी मारले (त्यात माझा काय अपराध?) त्यानंतर तुमच्या मुलाने मला बांधलाच की. (बांधला तर बांधला त्यांत त्याचे काहीं चुकले नाही) ।।५।। बांधला गेलो यात मला काहीच लाजलज्जा वाटत नाही. (कारण कीं) माझ्या प्रभूचे कार्य मला करावयाचे आहे. (असे नसते तर कसा बांधला असता ते पाहिले असते)।।६।।

टीका. सूचना - या व पुढील चौपायांतील हनुमंताच्या भाषणात मोठे चातुर्य, नीतिनिपुणता, स्वामिभक्ति इ. अनेक सद्गुणांचे दर्शन होते. **चौ. ३(१) क्षुधित अति कृत फलभक्षण** - तुमच्या नगराल आल्यावर क्षुधाशांती करण्यास बाहेर कुठे जाणार? त्यांत मी वानर; पाने-फुले-फळे खाऊनच राहणारे आम्ही. विधात्याने आम्हाला तोच आहार नेमून दिलेला आहे म्हणून मी फळे खाऊ लागलो यात माझा काही अपराध नाही. तुम्ही प्रभू आहात. मी अन्याय केला असला तर सांगा किंवा शिक्षा करा. याप्रमाणे स्वतःस निरपराधी ठरवून या कृत्याची जबाबदारी स्वामी रघुनाथावर पडणार नाही असे हे उत्तर दिले. **(क) प्रभू** - आतापर्यंत एकवचनाचे व 'शठ' इत्यादि प्रयोग केले पण येथून पुढे आदरार्थी बहुमानाचे व प्रभू, स्वामी इ. प्रयोग केले आहेत; **यात नीतिनिपुणता आहे.** पहिल्या तीन प्रश्नांचा संबंध पकडून आणलेला आरोपी या नात्याचा नव्हता. पहिल्या दोन प्रश्नांच्या उत्तरात स्वतःच्या स्वामीविषयी बोलावयाचे होतं व रावणाला प्रभूचा अपराधी ठरवायचा होता; **म्हणून तसे बोलणे स्वामिभक्ती व ईश्वरजीवसंबंध या दृष्टीनी योग्यच होते** परंतु येथे, पकडून आणलेला आरोपी व सिंहासनस्थित महाराजा असा व्यक्तिगत व्यावहारिक संबंध आहे म्हणून व्यवहारात आरोपीने राजसत्तेचा, न्यायालयाचा जो मान राखणे जरूर आहे तोच कपि राखीत आहे. **यात अन्याश्रय, दैन्य इत्यादि संबंध नाही. आरोपीने न्यायासनासमोर कसे वागावे याचा आदर्श येथे दाखविला आहे.** मध्यस्थ पुरुषाचे कर्तव्य म्हणून जो उपदेश पुढे करावयाचा आहे तो श्रवण करण्यास रावणाचे चित्त अनुकूल व्हावे, हा अंतस्थ हेतू आहे. रावण महा अभिमानी आहे व मोठेपणा दिला म्हणजे तो फुलेल, हे जाणून व पूर्वी भरसभेत जो पाणउतारा केला त्यावर बोळा फिरवून, राजा म्हणून रावणाची जी प्रतिष्ठा आहे ती टिकावी म्हणून, वापरलेली **वक्तृत्वकलेतील ही युक्ती आहे.**

(२) कपीस्वभावें विटप-विभंजन - पशुपक्ष्यांचा जो स्वभाव आहे त्याप्रमाणें ते वागले तर तो गुन्हा नाही. गाई, म्हशी, घोडे यांनी दुसऱ्यांच्या कुरणांत शिरून गवत खाल्ले व कुरणाची हानी केली तर त्याच्यासाठी पिनल कोड, (फौजदारी कायदा) नाही. ज्यांची ताकद असेल त्यानी त्यांना पकडावी व बांधून आणून कोंडवाड्यात कोंडून

ठेवावी पण तेथेही त्यांना चारा-पाणी देणे भाग आहे. यापेक्षां जास्त शिक्षा करणाऱ्या मालकाने करणे वा करविणे हा अन्याय, गुन्हा आहे. माकड येऊन झाडावर बसून फळे खात असता कोणी त्याला दगड मारला तर ते त्याला ठार मारण्याससुद्धां कमी करणार नाही व तो त्याचा गुन्हा गणला जात नाही. गाढवाच्या जवळ गेल्यावर त्याने लाथ मारून दात पाडले तर त्याला शिक्षा सांगणारा कायदा नाही. **(क)** माकडाला बागेत शिरू देणे, हा गुन्हा रक्षकांचा आहे किंवा बागेच्या मालकाचा आहे. कुंपण चांगले असले तर माकड शिरेल कसे व नासधूस करील कशी? एकदा शिरले म्हणजे त्याच्या देहस्वभावाप्रमाणे ते नासधूस करणारच. राजाचा प्राणप्रिय बाग की रंकाची झोपडी, हा विचार त्याला काय माहीत? जर कोणी म्हणेल की भुकेने प्राण गेले असते तर काय बिघडले असते? तर त्याचे उत्तर देतात.

चौ. ४(१) सर्वा प्रिय तनु परमा स्वामी - प्रयत्न करून जगता येत असेल तोपर्यंत कोणता प्राणी मरण्यास तयार होईल? प्रत्येक प्राण्याला आपला देह अत्यंत प्रिय वाटत असतो. 'प्रिय न तनू प्राणांहुनि काहीं' (१।२०८।४) हा प्राणिमात्राचा स्वभाव आहे. 'मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम्' असे वसुदेवानेच म्हटले आहे. (भाग. १०।१।४८) या स्वभावानुसार फळे दिसल्यावर व बागेत शिरता आल्यावर वानराने फळे खाणे योग्यच होते. कोणताही प्राणी आपले भक्ष्य खात असताना त्याला कोणी विरोध केला की क्रोध येणे, चिडणे स्वाभाविक असते. फळे खात असताना कोणी त्रास दिला नसता तर कपिस्वभावाप्रमाणे पोट भरल्यावर झाडाझाडावरून आनंदाने उड्या मारीत निघून गेलो असतो व विशेष हानी झाली नसती. **कोणी जेवीत असता, खात असता, त्यास पानावरून उठविणे हे पाप आहे, अधर्म आहे, हा कुमार्ग आहे.** मी फळे खात असताना तुमच्या बागेचे रक्षक मला मारू लागले म्हणून तेच कुमार्गगामी ठरतात.

चौ. ५(१) मज मारिति जे त्यां मी वधले - माकड फळे खात असताना त्यांना कोणी मनुष्य मारू लागला तर ते माकड-असेल तेवढ्या आपल्या शक्तीने त्याला मारणारच. तुमच्या नोकरांनी आधी मला मारले तेव्हां अत्यंत प्रिय अशा देहाच्या संरक्षणासाठी, आत्मरक्षणासाठीं मी आपल्या अल्पशक्तीप्रमाणे त्यांना जरा जरा मार दिला तर तेवढ्यानेच ते पटापट मेले त्याला मी तरी काय करणार! स्वामी! अपराध माझा की कोणाचा याचा विचार आपण करावा. **(क) तुमच्या तनये बांधले** - अशा खोड्याळ माकडालासुद्धां कोणी एखादा वीर पकडतो! माकडाला ठार मारण्यात पुरुषार्थ तो काय? त्याला पकडणे हाच पुरुषार्थ! तुमच्या मुलाने मला बांधला, त्यांत त्याचेही काही चुकले नाही. **(ख) 'तनय'** शब्दाने सुचविले की कोण कोणाचा मुलगा इत्यादि लंकेतील माहिती मला आहे.

चौ. ६(१) बंधनिं मजला लाज न काही - मला माकडाला तुमच्या मुलाने बांधला यात

मला लज्जास्पद काय आहे? माणसेसुद्धां माकडांना युक्तीने पकडतात मग ज्यांच्यापुढे देव व दिक्पाल हात जोडून थरथर कापत उभे आहेत, त्या लंकेश्वराच्या तनयाने एका माकडाला बांधला तर त्यांत माकडाला लाज वाटण्यासारखे काहीच नाही. गूढभाव हा आहे की त्याच लंकेश्वराच्या तशाच बलवान सुताला एका मर्कटाने ठार मारला, हे मात्र तुम्हाला लज्जास्पद आहे. **(क)** बांधून आणलेल्या वानराने जर का बंधन तोडून पुन्हा उत्पात केला तर ते मात्र बांधून आणणाऱ्याला लज्जास्पद ठरेल. **(ख) स्वामिकार्य** करण्यासाठी माझ्यासारख्या वानराने बंधनात पडणे मुळीच लाजिरवाणे नाही. पण अहंकाराने जिंकण्यास गेलेल्या त्रैलोक्यविजयी दशानन रावणाने वालीसारख्या माकडाच्या बंधनात पडावे व स्वतःच्या बळावर सुटता येऊ नये हे मात्र अत्यंत लाजिरवाणे आहे, हा टोमणा ध्वनित आहे. **(ग) उपदेश** - स्वामिकार्य करण्यात लाजलज्जा, दुःख, बंधन, अपमान इत्यादींचे काही वाईट वाटता उपयोगी नाही. आता लंकेश्वराला कपीश्वर उपदेशपर विनंती करतो.

हिं. **। *बिनती करउँ जोरि कर रावन । सुनहु मान तजि मोर सिखावन ॥७॥***
। *देखहु तुम्ह निज कुलहि बिचारी । भ्रम तजि भजहु भगत भयहारी ॥८॥*
। *जाके डर अति काल डेराई । जो सुर असुर चराचर खाई ॥९॥*
। *तासो बयरु कबहुँ नहिं कीजै । मोरे कहें जानकी दीजै ॥१०॥*

म. **। *विनति करूं कर जोडुन रावण । ऐका, त्यजुनि मान मम शिकवण ॥७॥***
। *स्वकुल विचार पहा तुम्हिं करुनी । भजा भक्तभयहा भ्रम तजुनी ॥८॥*
। *ज्याच्या भयें काळ अति डरतो । जो सुर असुर चराचर गिळतो ॥९॥*
। *वैर तयासी कधिहि न कीजे । मम वचनें जानकी देइजे ॥१०॥*

अर्थ : हे रावणा ! मी हात जोडून विनंती करतो की, मान सोडून माझी शिकवण ऐका ॥७॥ तुम्ही आपल्या कुळाचा (जरा) विचार करून पाहा आणि भ्रम सोडून भक्तभयनाशकास (भक्त-भय-हा) भजा ॥८॥ जो काळ सुर, असुर, चर व अचर या सर्वांना भक्षण करतो तो ज्याच्या भयाने अति घाबरतो॥९॥ त्यांच्याशी कधीसुद्धां वैर करूं नका व माझ्या सांगण्यावरून जानकी देऊन टाका ॥१०॥

टीका. चौ. ७(१) कर जोडुन - शंका - रामदूताने दुष्ट रावणास हात का जोडले? **समाधान -** दुष्ट अहंकारी रावणास उपदेश करून शक्य झाल्यास जानकीची सुटका ताबडतोब व प्रभूला युद्धाचे कष्ट न पडता करता आली तर प्रयत्न करून पाहावा व रावणासारख्या अद्‌भुत प्रतापशाली शिवभक्ताचा व त्याच्या कुळाचा संहार वाचविता आल्यास फार चांगला, अशा दुहेरी हेतूने हात जोडले. स्वामिकार्य व परम परोपकार होत असेल व कोणी अनीतीचा त्याग करून भगवद्‌भक्त होत असेल तर हात जोडण्याचा कमीपणा घेतला म्हणून बिघडते कोठे? संत **'मानद सकलां स्वयें अमानी'**

असतात (७।३८।४) स्वतः प्रभू रामचंद्रानी पुरजनांना उपदेश करतानासुद्धां हात जोडले आहेत एकदा. (७।४५ पाहा). **या हात जोडण्याने सांगणाऱ्याची निष्ठा व परहिताची कळकळ व कळवळा दिसतात. (क) त्यजुनि मान** - जोपर्यंत मान, अभिमान हृदयात असतात तोपर्यंत, न विचारता केलेला उपदेश ग्रहण करण्याची, त्याप्रमाणे वागण्याची इच्छा होत नाही. म्हणूनच 'नाऽपृष्ठः कस्यचित् ब्रूयात्' कोणी विचारल्याशिवाय कोणाला काही सांगू नये असा नियम आहे. तथापि ।। हे तो कळवळ्याची रीती। बोलविते संताप्रति।। त्यास इलाज नसतो. **भ्रम असेल तोपर्यंत मानाचा त्याग करता करवत नाही** म्हणून आता भ्रम सोडण्यास सांगतील.

चौ.८(१) स्वकुलविचार पहा तुम्हिं करुनी - तुम्ही उत्तम कुळांतले आहांत, पुलस्तीचे नातू व ब्रह्मदेवाचे पणतू आहात. त्या कुळाला शोभेल असे तुमचे आचरण आहे का, याचा नीट विचार करा; याचाच अर्थ २३/२ मध्यें उघड केला आहे. **(क) भ्रम तजुनी** = भ्रमामुळेंच भगवंताच्या सगुण स्वरूपाविषयी व त्यांच्या लीलाचरित्राविषयीं ज्ञानी मुनींना व भक्तांनासुद्धां संशय-भ्रम उत्पन्न होतात. **'निर्गुणरूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणि। सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिहि भुलोनि।।** (७।७३). त्या संशयामुळें भ्रमाने भगवंताची अवतारमूर्ती मनुष्य वाटू लागते व त्यामुळें ज्ञानाभिमान बळावतो आणि भजन-भक्ति करणें फार सुलभ असून तें घडत नाही. असाच भ्रम रावणास झालेला सर्व तज्ज्ञांना दिसला. **'गणिला नरासम दनुजकाननदहन-पावक हरि च जो'** (६।१०४।छंद) असे रावणवधानंतरसुद्धां मंदोदरीने म्हटले आहे. हा भ्रम सोडण्याबद्दलच अनेकांनी रावणास सांगितले आहे. (६।३७।८ मंदोदरी वचन पाहा). **(ख) भक्तभयहा** - भक्तांच्या भयाचे हनन = विनाश करणारा. सर्वांच्या पाठीशी निदान एक भय तरी आहेच, 'काये कृतान्तादूभयम्'. ज्ञानी लोकांना व भक्तांनासुद्धां कामक्रोधादींचे भय असते. (३।४३।९ पाहा) यावर रावणास वाटेल कीं मला काळाचे भय नाही. म्हणून सांगतात.

चौ. ९(१) ज्याच्या भये काळ अति डरतो' काळ = आयुष्याची गणना करणारा. - 'कलयति आयुः कल संख्याने' (अ. व्या. सु). यम = संयमन करणारा. सुरासुर व चराचर यांच्या आयुष्याची गणना करून ते संपले म्हणजे त्यांचा नाश करणारा जो काळ, तो रावणाला डरतो. त्यालाच धर्मराज, यमराज इत्यादि १४ नावे आहेत. तो काळ स्वतः उत्पन्न झाला आहे. तो वैवस्वत म्हणजे सूर्यपुत्र आहे. **त्याचा** अंत करणारा जो काळ आहे तेच भगवान होत. **'अहमेवाक्षयः कालः' (भ. गी.) कालरूप मी त्यानां भ्राता!। शुभ नी अशुभ कर्मफलदाता'** (७।४१।५). भाव हा की जे कोणी क्षय पावणाऱ्या अशाश्वत काळाला भीत नाहीत त्यांना भगवानच अक्षय असल्याने काळरूप होतात. म्हणून रावणा! तुम्ही यमरूपी काळाला जिंकला असलात तरी अक्षय काळाचे भय तुम्हाला आहेच. **'माया तव तरु विशाल उंबर। अमित फळे ब्रह्मांडे त्यावर।। जीव चराचर**

जंतु समानहि। आंत वसति ना जाणति आनहि। भक्षक कठिण कराल तयां जो। काळ सदा तव भीत भया तो॥ (३।१३।६-८), असे अगस्तीनी रघुनाथास म्हटले आहे. **(क)** वरच्यासारखा अर्थ करण्याचे कारण हेच की चराचरास खाणारा काळ (यम) रावणाला वश असल्याचे उल्लेख मानसातच आहेत. **'अग्नि काळ यम सब अधिकारी॥... दशमुखवशवर्ति नरनारी॥** (१।१८२।१०-१३ पाहा) **'स्वामि विजित भुजबले काल यम'** (६।१०४।८ मंदोदरी वचन). काळ रामचंद्राच्या हातातले कोदंड आहे **'काल यस्य कोदंड'** (६. मं. दो.)

चौ. १०(१) वैर तयासी कधिंहि न कीजे - अक्षय काळरूपी रघुवीराला शरण गेल्यानेच तुमचे भय, दुःख नष्ट होईल असे मागील चौपाईत सुचविले. येथे सांगतो की जे काळाचाही काळ आहेत त्यांच्याशी वैर करू नका. वैर कसे त्यागावयाचे हे पुढील चरणात व दोह्यांत सांगतात. मंदोदरीने पण असेच सांगितले आहे. **'त्यांसि विरोध नका करुं नाथा! जीव, काल, कर्मे ज्याहाता** (६।६।९) **(क) जानकी देइजे** - जानकीस परत पोचविणे हे वैरत्यागाचे पहिले लक्षण सांगितले. प्रहस्तादि सर्वांनी हेच सांगितले आहे. जो जो कोणी सांगतो की राम मनुष्य नसून भगवान आहेत, त्यांच्याशी वैर सोडा, जानकीला परत पोचवा, तो तो रावणाचा रामविरोधभक्तीचा निश्चय वज्रापेक्षां कठोर होत गेला आहे, हे मारीच - रावण संवादापासून आपण पाहिले आहे. **(ख) वि. सूचना** - 'भक्तभयहा भजा,' 'जानकी परत द्या' असे कपीने सांगितले पण भक्तभयहा कोण व जानकी कोणाला द्या, याचा स्पष्ट उल्लेख केला नाही. रावणाचे भक्तभयहर शंकर आहेत व त्यांचे भजन भक्ति तो करतोच आहे व त्यांना जानकी देऊन टाका असे सांगणारा महामूर्ख ठरतो. शंकरांबरोबर वैर मी केलेच नाही! कपि बडबडत आहे! बडबडू द्या, असे मानून रावण अजून रागावला नाही. **(ग)** दोह्यांत रघुनायक शब्द आहे पण रावण समजतो की सध्यां रघुनायक भरत आहे. त्याचे भजन करून काय उपयोग व त्याला जानकी काय म्हणून द्यावयाची? अशा विचाराने अगदी शांत राहील पण जेव्हा 'राम रघुनायक भजा' असा स्पष्ट उल्लेख (दो. २३) हनुमान करील तेव्हां रावण एकदम क्रुद्ध होईल.

*हिं. दो. । **प्रनतपाल रघुनायक करुना सिंधु खरारि ॥***
*॥ **गएँ सरन प्रभु राखिहै तव अपराध बिसारि** ॥२२॥*

*हिं. । **राम चरन पंकज उर धरहू । लंका अचल राजु तुम्ह करहू** ॥१॥*
*। **रिषि पुलस्ति जसु बिमल मयंका । तेहि ससि महुँ जनि होहु कलंका** ॥२॥*

*म. दो. । **प्रणतपाल रघुनायक खररिपु करुणागार** ॥*
*॥ **जात शरण राखिती प्रभु विसरुनि गुन्हे अपार** ॥२२॥*

*म. । **रामचरणपंकज उरि धरणें । लंका - राज्य अचल तुम्हिं करणे** ॥१॥*
*। **ऋषि पुलस्ति यश विमल मृगांकीं । तुम्हीं कलंक हि बनूं नका कीं** ॥२॥*

अर्थ : रघुनायक शरणागताचे पालन करणारे, करुणेचे आगार (निवासस्थान) असून खराचे शत्रू आहेत. तुम्ही शरण गेलात तर तुमचे सर्व अपार गुन्हे (अपराध) विसरून प्रभू तुमचे रक्षण करतील ।।दो.२२।। (मग) रामचंद्रांचे चरणकमल हृदयातं धारण करून तुम्ही लंकेचे राज्य अचल करावे।।१।। पुलस्ती ऋषींच्या निर्मल यशरूपी विमल मृगांकात (चंद्रांत) तुम्ही कलंक बनू नकाच ।।२।।

टीका. दो. (१) खररिपु - तुमचा भाऊ खर तुमच्यासारखाच बलवान होता, पण वैर केल्यामुळें काय दशा झाली ते तुम्हाला कळले असेलच. तुम्ही जानकी समर्पण करून शरण गेला नाहीत तर तुमचीही तशीच दशा होईल. **(क) करुणागार** - शरण गेलात तर ते इतके करुणाशील आहेत की तुमचा त्याग करणार नाहीत, तुम्हालासुद्धां आश्रय देतील; तुमच्या अनंत अपराधांकडे ते बघणारसुद्धा नाहीत, म्हणून क्षमा करतील की नाही अशी धास्ती वाटण्याचे कारण नाही. **नाथ! दीन दयालु रघुरावहि। जातां शरण न खाई वाघहि।। रघुविर ते अनुरागि प्रणतां । नाथ! भजा त्यागुनि सब ममता'** (६।७।१,५) असें मंदोदरीसुद्धां रावणास म्हणाली आहे. **(ख)** या दोह्यांत रामदूतानें **साम, भेद व दंड यांचा उपयोग केला** आहे. 'अपराध विसरतील' यात भेद आहे. प्रभु, खररिपु व रघुनायक यांनी दंड सुचविला आहे व बाकीच्यांत साम आहे. पुढील चौपाईत 'दाम' (दान) या गुणाचा उपयोग करतात.

चौ. १(१) लंकाराज्य अचल करणें - आयुष्य, राज्य, लक्ष्मी, ऐश्वर्य इ. फार चंचल असतात हे तुम्हाला माहीत असेलच. लंकेचे राज्य अचल = शाश्वत, स्थिर चिरकाळ राहावे, असे तुम्हाला वाटत असेल तर रघुनाथास, लक्ष्मी ज्यास शरण गेल्यावर ज्यांची दासी आहे, त्यांचे चरणकमल हृदयांत धारण करा. रामचंद्रासच आपल्या हृदय सिंहासनावर अचल बसवा म्हणजे तुमचे लंकाराज्य-सिंहासन अचल होईल. येथे राज्यलोभ दाखविला. **दाम या गुणाचा उपयोग केला. (क) सूचना** - अजून रावण काहीच बोलत नाही, व उदासीनपणें कान पाडून ऐकत आहे तेव्हां वाटले की धीर गंभीर महावीर रणधीर आहे; त्याला लक्ष्मी, राज्य, ऐश्वर्य इत्यादींची काय किंमत? **'सन्मुख मरण हि वीरां शोभा'** (६।४२।१०) **'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं'। जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्'** (भ. गी.) म्हणून हा मरणालाही भिणार नाही. परंतु **'संभावितांस अपयश-लाहो। मरण कोटिसम दारुण दाहो।'** म्हणून आता या आधारावर तार छेडून पाहावी असे ठरविले.

चौ. २(१) विमल मृगांकीं = विमल चंद्रांत. मृगांक (मयंक = मृगांक) = चंद्र-निर्मल, दोषरहित चंद्र = विमल मृगांक. चंद्राचे अवगुण १।२३८।२, १।१६।५ व ३।२८।६ च्या टीकेत सविस्तर दाखविले आहेत. रावणाचे कलंक = दोष किती आहेत ते ३।२८।६ 'रावणशशि राहू' च्या टीकेत दाखविले आहेत. मुख्य १६ दोष आहेत. भाव हा की, या तुझ्या रघुनायकविरोधी आचरणाने तुझी अपकीर्ती होईल, तुझ्या

कुळाच्या कीर्तीला कलंक लागेल, तुला जग कुलकलंक म्हणेल. जानकी परत देऊन, वैर सोडून रामभक्त बनलास तर उत्तम कीर्ती होईल व राज्यादि सर्व ऐश्वर्यही नष्ट होणार नाही. **(क) सूचना** - ही तारसुद्धां वाजत नाही असे दिसतांच हनुमंताने विचार केला की **'सहज शील की हे पाप्यांचे । सदा वावडे मम भजनाचे ।** (मम = राम) (४४।३) हा महापापी असल्यामुळें प्रभूला शरण जाण्याची इच्छाच याला होत नाहीं म्हणून पापक्षय होण्यासाठीं याला नामस्मरण करण्यास प्रवृत्त करावा. कलंकाचे परिमार्जन रामनामच करील.

हिं. ***। राम नाम बिनु गिरा न सोहा । देखु बिचारि त्यागि मद मोहा ॥३॥***
। बसन हीन नहिं सोह सुरारी । सब भूषन भूषित बर नारी ॥४॥
। राम बिमुख संपति प्रभुताई । जाई रही पाई बिनु पाई ॥५॥

म. ***। राम नाम विण शोभे न गिरा । त्यजुनि मोह मद कर किं विचारा ॥३॥***
। वसनहीन शोभे न सुरारी । सब भूषण भूषित वर नारी ॥४॥
। राम विमुख संपत्ती सत्ता । असली नसली प्राप्त सम गता ॥५॥

अर्थ : रामनामावाचून वाणीची शोभा नाही याचा तूं मद व मोह सोडून देऊन विचार कर॥३॥ हे सुरारी! (देवशत्रू) सर्व विभूषणानी शृंगारलेली (भूषित) सुंदर स्त्री वस्त्रहीन असेल तर शोभत नाही (अशुभ, अदर्शनीय असते) ॥४॥ रामविमुखांची संपत्ती व सत्ता (प्रभुता) जी प्राप्त झालेली असेल ती व जी प्राप्त झाली नसेल तीही गेल्या (नष्ट झाल्या) सारखीच असते ॥५॥

टीका. चौ. ३(१) रामनामविण शोभे न गिरा - गिरा = वाणी, वाचा. प्रत्येक जीवाकडून जाणता न जाणता अनेक पातके होत असतात. रामनामोच्चाराने महा घोर पापेसुद्धां विनाकष्ट, विनाखर्च सहज नष्ट होतात. नामोच्चार करण्याची शक्ती फक्त वाणी या इंद्रियालाच दिलेली आहे. वाणीने ते कार्य न करणे म्हणजे जिवाला अधोगतीला नेऊन यमयातना भोगावयास लावणे आहे; म्हणून रामनामाचा उच्चार न करणारी वाणी अशुभ, अपवित्र होय. **(क)** तुझ्या सर्व कलंकाचे परिमार्जन करण्याची शक्ती तुझ्या वाणीत असून ती रामनामोच्चार करीत नसावी म्हणून तुला कुविचार सुचतात. वाणीने रामनाम उच्चारशील तर कुळाच्या कीर्तीला तू लावलेला कलंक धुऊन निघेल. **'मंगलभवन अमंगलहारी। उमेसहित जे जपति पुरारी'** (१।१०।२) तुझे इष्टदेवसुद्धां स्वतःच्या वाणीला पवित्र ठेवण्यासाठी रामनाम जपतात. रामनाम वाणीरूपी स्त्रीचे वस्त्र आहे.

चौ. ४(१) वसनहीन शोभे न...वर नारी - अनेक सद्गुणरूपी भूषणांनी, शीलरूपी परमभूषणाने, व अलंकारादि सर्व विभूषणांनी भूषित असून जी 'वर नारी' = सहज सुंदर शोभणारी स्त्री आहे, ती जर वस्त्रहीन असेल तर तिच्याकडे पाहणे पाप आहे;

म्हणजेच ती अपवित्र आहे. तसेच वाणी (गिरा) रूपी स्त्रीचे वस्त्र रामनाम आहे. 'सर्वपरी भूषित विधुवदना। वरनारि न शोभे विण वसना' (१।१०।४) टीका पाहावी. **(क) सूचना** - तुला वाटत असेल की मी पापी असलो तरी मला काय कमी आहे? मी ते नांव कशाला घेऊं? ज्याचे नांव तू घेण्यास सांगतोस तो (=विष्णू) तर मला काही करूं शकत नाही. (२।२९।१३ टी. पाहा). तथापि मी खगपतीचे पति जे विष्णू त्यांच्याविषयी बोलत नसून **'विधिहरि शंभुस नाचविणारे'** जे राम रघुनाथ, भगवान परमात्मा त्यांच्याविषयी मी बोलत आहे व तूं त्यांच्याशी वैर करीत आहेस; त्याचा परिणाम असा होईल कीं -

चौ. ५(१) मागे 'रामचरणपंकज उरिं धरणे। लंकाराज्य अचल तुम्हिं करणे' (चौ.१) यात जो अर्थ ध्वनित होता तो या चौपाईत स्पष्ट सांगतात. जो रामविरोध करील त्याची संपत्ती, सत्ता इत्यादि सर्व दिसत असले तरी ते गेल्यासारखेच आहे. **(क) असली नसली प्राप्त** - प्राप्त असलेली = मिळविलेली आणि प्राप्त नसलेली = मिळवावयाची असेल ती; **सम गता** = गेल्यासारखीच आहे कारण ती पुण्यसंचयाचा क्षय होईपर्यंतच टिकणार. हाच अर्थ पुढील चौपाईत दृष्टान्ताने स्पष्ट करून नंतर दोन चौपायांत उपदेशाचा उपसंहार करतात.

हिं. । सजल मूल जिन्ह सरितन्ह नाहीं । बरषि गएँ पुनि तबहिं सुखाहीं ॥६॥
। सुनु दसकंठ कहउँ पन रोपी । बिमुख राम त्राता नहिं कोपी ॥७॥
। संकर सहस विष्नु अज तोही । सकहिं न राखि राम कर द्रोही ॥८॥

हिं. दो. । मोहमूल बहु सूल प्रद त्यागहु तम अभिमान ॥
॥ भजहु राम रघुनायक कृपा सिंधु भगवान ॥२३॥

म. । सजलमूल नसती ज्या सरिता । शीघ्र सुकति त्या वर्षा सरतां ॥६॥
। सांगुं ऐक दशकंठ! पणासी । त्राता कुणि न रामविमुखासी ॥७॥
। शंभु सहस्र विष्णु चतुरानन । रामद्रोह्या रक्षूं शकत न ॥८॥

म.दो. । मोहमूल बहु शूलद त्यागा तम अभिमान ॥
। भजा राम रघुनायक कृपासिंधु भगवान ॥२३॥

अर्थ : ज्या सरितांचे मूळ सजल नाहीं त्या, पावसाळा सरताच शीघ्र सुकून जातात. ।।६।। हे दशकंठ ! सांगतो ते ऐक! मी पणाला - प्रतिज्ञेला (प्रतिज्ञा करून) सांगतो की रामविरोधकाला कोणीही त्राता नाही ।।७।। हजार शंकर, विष्णू व ब्रह्मदेव (सुद्धां) रामद्रोह्यांचे (रामविरोधकाचे) संरक्षण करूं शकत नाहीत ।।८।। मोहापासून उत्पन्न होणाऱ्या व पुष्कळ शूळ (पीडा, दुःख) देणाऱ्या भ्रमाचा (तम) व अभिमानाचा त्याग करा व कृपासागर, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न (भगवान) रघुनायक रामाचे भजन करा (त्यास शरण जा) ।दो.२३।।

टीका. चौ. ६ (१) सजलमूल नसती ज्या सरिता - जेथें नदीचा उगम होतो ते स्थान जर सजल नसेल, तेथून जलाचा सतत पुरवठा होत नसेल तर अशा नद्या पावसाळा संपल्यावर लवकरच शुष्क होतात. **(क)** ब्रह्मदेव व शंकर यांची कृपारूपी वर्षाकाळानें रावणाची सत्ता, संपत्ती वगैरेनां एकदम महापूर आला व त्यानें कल्पनातीत उत्पात केले हे खरे; पण रामकृपारूपी सजलमूल नसेल तर ते पुराचे पाणी ओसरून संपत्तीसरिता कोरडी ठाक पडण्यास वेळ लागणार नाही. रावण आता रामविरोधी, रामवैरी (रामद्रोही) बनला असल्यानें आणि राम 'ब्रह्मादिशंकरसेव्य' असल्यानें शिवब्रह्म यांची कृपारूपी वृष्टी होणें आता शक्य नाहीं हा या दृष्टान्तातील भावार्थ आहे, तो आता स्पष्ट सांगतात.

चौ. ७-८ (१) त्राता कुणि न रामविमुखासी - रामविरोधकाचे परित्राण करणारा सर्व जगात कोणीही नाही, हे जयन्तकथेनें आधीच सिद्ध झाले आहे. **(क) दशकंठ** - शंकरास दश कंठ समर्पण करून तू ऐश्वर्य, सत्ता, सामर्थ्य इत्यादींच्या बळाने उन्मत्त होऊन रामविरोध करीत आहेस; यामुळें आता तुझे संरक्षण (त्राण) करणारा कोणी उरला नाही. तुला वर देणाऱ्या शंकरांचा व ब्रह्मदेवाचा भरवसा तुला वाटत असेल तर ऐक. **(क) शंभु सहस्र** - रावण शिवभक्त असून त्याने शंकरास प्रसन्न करून घेतले आहे; त्यामुळे त्याला त्यांचा विशेष आशा वाटणारच. म्हणून म्हणतात की एकच शंकर काय, हजारो शंकर जरी तुझे संरक्षण करण्यास आले तरी ते तुला राखू शकणार नाहीत. 'सहस्र' शब्द विष्णू आणि ब्रह्मदेव (चतुरानन, अज) यांच्याकडेही घेतला तरी चालेल. या त्रिदेवांचे बळ रामबळाचा अंश आहे हे आधीच सांगितले आहे. तू रामद्रोही बनला नसतास तर ते तुझे रक्षण करूं शकले असते पण आता शक्य नाही.

दो. २३ (१) मोहमूळ - याचा अर्थ मोहाचे मूळ असा होऊ शकेल; पण मानसात **'मोह** सकल रोगांचे **मूळ** हि। तेथुनि **बहु** उद्भवती **शूळ** हि' (७।१२१।२९) असे स्पष्ट म्हटले आहे. **'अहंकार** अर्बुद अति दुःखद' (७।१२१।३५). अहंकार, अभिमानरूपी अर्बुद (कॅन्सर) मोहरूपी मुळापासूनच होतो. येथील मोहमूळ, बहुशूल व अभिमान (अहंकार) हे शब्दच वरील अवतरणात आहेत. म्हणून मोहापासून उत्पन्न होणारा = मोहमूळ, मोह आहे मूळ ज्यांचे तो. **(क) तम** = भ्रम, विपरीत ज्ञान. **'श्रुणु गिरिराजकुमारि भ्रम तम रविकर वचन मम'** (१।११५) अज्ञान = मोह व विपरीत ज्ञान (भ्रम) यामुळेच अभिमान उत्पन्न होतो व तो बहु शूलद, पीडादायक, दुःखकष्टदायक असतो. **राम परमात्मा आहेत हे न जाणणे हा मोह (अज्ञान) आहे व ते मनुष्य आहेत असे वाटणे हा भ्रम होय.** यामुळेच त्यांच्याशी वैर करून माझे कल्याण होईल, मी त्यांना जिंकीन असे रावणास वाटत आहे. या अज्ञानाचा व विपरीत ज्ञानाचा (मोह

व तम यांचा) त्याग केल्याशिवाय रामभजन करण्याची इच्छाच होणार नाही, म्हणून यांचा त्याग आधी सांगितला.

(२) **भजा राम रघुनायक कृपासिंधु भगवान** - आतापर्यंत राम, रघुनायक व कृपासिंधु हे तीन शब्द एकत्र जोडले नव्हते आणि जानकी द्यावयास सांगत होता म्हणून रावणास क्रोध आला नाही. ज्या हेतूने रामवैर सुरू केले तो हेतू रामभजन करण्याने साधण्यासारखा नाही व रामभजन आपल्याकडून घडण्यासारखे नाही, **'भजन घडे ना तामस तनुने'** अशी रावणाची खात्री असल्याने तो आतां क्रुद्ध होईल व लंकादहनाचे बीज पेरले जाईल. राम रघुनायकाचे भजन कर असे सांगितलेले ऐकताच उपदेशकर्त्या गुरूचे पूजन विरोधभक्तीच्या पद्धतीने करण्यास आता लवकरच प्रारंभ होईल. लंकादहन हा दीक्षांगभूत यज्ञ, जे जळून मरतील ते त्या होमातील आहुती, त्यावेळी स्त्रिया व पुरुष ज्या आरोळ्या, बोंबा मारतील तो मंत्रघोष, लंका जळताना जो ताप, दाह होईल तो प्रसाद व घरे जळून जी राख होईल ती यज्ञातील विभूती. पाद्य अर्घ्य इ. सर्व उपचार केलेच आहेत ते पुढे दो. २६ च्या टीकेनंतर कोष्टकरूपानें दाखविले जातील.

''वन भंगुनि रावणा प्रबोधी'' प्रकरण समाप्त.

"पुर जाळुनि लंघिला पयोधी" प्रकरण (२४।१-२८।६)

पुरदहन (२४।१ - दो.२६)

हिं. । जदपि कही कपि अतिहित बानी । भगति बिबेक बिरति नय सानी ॥१॥
। बोला बिहँसि महा अभिमानी । मिला हमहि कपि गुर बड़ ग्यानी ॥२॥
म. । जरि कपि वदला वाणी अति हित । भक्ति-विवेक-विरति-नय- मिश्रित ॥१॥
। वदला विहसुनि महाभिमानी । मिळे अम्हां कपि गुरु सुज्ञानी ॥२॥

अर्थ - जरी कपी भक्ति, ज्ञान (विवेक), वैराग्य व नीति यांनीं युक्त अशी अति हिताची वाणी वदला-॥१॥ (तरी) महा अभिमानी (रावण) मोठ्यानें हसून म्हणाला कीं आम्हाला (आज) हा अति ज्ञानी कपी गुरु लाभला-मिळाला!॥२॥

टीका. चौ. १ (१) जरि - हा शब्द 'कपि' व 'अतिहित वाणी' या दोघांकडे घेणें चांगले. जरि कपि आहे तरि अतिहित वदला आणि जरि अतिहित सांगितले तरि त्याचा उपयोग झाला नाही. **(क) अभिमानी व्यक्तीने जिज्ञासेने व अत्यंत लीनतेने विचारले नसता केलेला उपदेश अपयशच उपदेशकाच्या पदरात पाडतो हे येथे दाखविले. (ख) अति हित वाणी** - भक्ति, ज्ञान, वैराग्य व नीति यातील केवळ एकाचाच उपदेश केला असता तरि त्यास हितकारक उपदेश म्हणावे लागले असते. कारण तो परमार्थ मार्गातील किंवा प्रप्रंचातील हिताचा उपदेश असणार. भक्ति ज्ञान वैराग्य यांचा संबंध परमार्थाशी व नीतीचा संबंध मुख्यतः प्रपंचाशी असतो. येथे प्रपंच साधुनि परमार्थाचा लाभ करण्याचा उपदेश केलेला आहे म्हणून हा अति हितकर उपदेश ठरला. आई बाप हितकर्ते असतात पण प्रपंच परमार्थसाधक उपदेश ते सुद्धां निःस्वार्थ बुद्धीनें देऊं शकत नाहीत. **'असें शिकविता कोणि नसे ही। माता पिता? स्वार्थरत तेही॥ हेतुरहित जगिं जुग उपकारी। तुम्हिं तुमचे सेवक असुरारी'** (७।४७।४-५) हनुमंतासारखा दुसरा असुरारिसेवक कोण आहे? येथे 'अतिहित वाणी' ची जणू व्याख्याच दिली आहे. **निःस्वार्थ बुद्धीनें केलेला भक्ति ज्ञान वैराग्य नीतियुक्त उपदेश म्हणजे अतिहित वाणी.**

चौ. २ (१) वदला विहसुनि - 'हंसा बक चातकास वाघुळ। विमल कथेला हसति मलिन खळ॥ खलपरिहासें हित मम थोर चि। काक कथिति कलकंठ कठोर चि' (१।९।२,१) हे रावणाचें विहसणे उपहासात्मक आहे पण यामुळे हनुमंताचे थोर हितच होणार आहे. हा उपहासच पुढील चरणांत वक्रोक्तीनें व्यक्त केला आहे. **(क) कपि गुरु** - आजपर्यंत माकड गुरु कोणाला लाभला नाही तो आम्हाला आज मिळाला हे आमचे मोठेच भाग्य! हे बोलणे उपहासाचे आहे. **(ख) सुज्ञानी** - ही सुद्धां वक्रोक्ति आहे. उलटा अर्थ व्यक्त करावयाचा आहे. फाऽर शहाणा! मोठा ज्ञानी! भाव हा आहे की हा कपि

महामूर्ख आहे; आमच्यासारख्यांना काय माकडानें उपदेश करावा! **'देवानं दिलं व कर्माने नेलं'** असेच अभागी जीवांचे होते. **'युक्तचि मरणाराला हितपरिणामी न घेववे काढा' 'उपदेशोऽहि मूर्खाणां प्रकोपाय न शांतये'** असेच घडते **(ग) महाभिमानी 'मूढ धरिशि तूं अति अभिमाना। नारीमंत्र न घेशी कानां'** (४।९।९) अति अभिमानी, महा अभिमानी, अधम अभिमानी (प्रकृती अभिमानी) व्यक्ति कोणाचाही हितोपदेश मानीत नाहीत, हे वालीच्या व रावणाच्या चरित्रात पाहावे. 'प्रकृति अभिमानी' ५७।३ पाहा.

वि. ल. ठे. - 'अम्हां मिळे कपि गुरु सुज्ञानी' हें वचन रावणाच्या गुप्त हेतूच्या दृष्टीने **अक्षरशः खरे आहे, वक्रोक्ति नाहीं.** राम रघुपति भगवान आहेत की नाहीत याविषयी रावणाच्या मनात संशय होता (३।२३।१-६ पाहा सटीक) **'जाति मिळत सद्गुरु XX भ्रम संशय समुदाय'** (४।१७।-) कपि गुरुच्या वचनाने तो संशय पूर्णपणे गेला. पण **'प्रभुशरिं प्राण तजुनि भव तरतो।। मंत्र चि हा दृढ मन वच वपुनें'** हा निश्चय महामेरुप्रमाणे निश्चल असल्याने या गुरूशी सुद्धां वैर (विरोध) करणे क्रमप्राप्त झाले आहे. भगवंताशी विरोधभक्ति सिद्धीस नेण्यास प्रथम गुरुविरोध करणे ओघानेच प्राप्त झाले. चैद्यादि नृप द्वेषाने उद्धरून गेले असे भागवतात म्हटले आहेच. 'द्वेषात् चैद्यादयो नृपाः' **ल. ठे.** - विरोधभक्ति करणे प्रेमभक्ति करण्यापेक्षां फारच दुष्कर आहे. ऐहिक सर्वस्वाचा विनाश; मरेपर्यंत समाधानाचा अभाव; पुत्र, पत्नी, बंधू इत्यादि प्रेमळांचा विरोध, आणि मेल्यावर मुक्त झाला तरी शाश्वत अपकीर्ति इतके सर्व उघड्या डोळ्यांनी जाणूनबुजून पदरात घ्यावे लागते. **रावणासारखा विरोधभक्तिसंपन्न कोणी झाला नाही आणि त्यांतही मानसांतील रावण आदर्श आहे.**

हनुमंताच्या भाषणाचे सिंहावलोकन व पृथक्करण

या भाषणाचे मुख्य दोन विभाग आहेत रावणाच्या प्रश्नांची उत्तरे पहिल्या विभागात व उपदेश दुसऱ्या विभागात आहे. प्रत्येक भागातील विषयांचे वर्गीकरण पुढे आहे.

प्रश्नोत्तरे	उत्तर
१ कपि तूं कोण? २ बळें कुणाच्या नाशित वन वर	'श्रुणु रावण विध्यंड निकाया' पासून 'ज्यांची प्रिय अति नारि' पर्यंत.
३ नाहिं ऐकिला का कधिं मजसी'	'प्रभुता विदित असे तव मजसी' पासून 'समरिं वालिशी सुयश लाभलें' पर्यंत.
४ हत निशिचर कोण्या अपराधा	'प्रभु! क्षुधित अति कृत फलभक्षण' पासून 'मज मारिति जे त्यां मी वधले' पर्यंत.
५ वद शठ तव ना प्राणां बाधा	'बंधनिं मजला लाज न काहीं।

प्रभुच्या मम करणे कार्याही'.

या प्रश्नांच्या उत्तरांत महत्त्वाचे विषय -

(१) परमेश्वराचें रूप, बल, लीला इत्यादि - (क) रूप व बल - 'श्रुणु रावण विध्यंड निकाया' पासून 'अंडकोश समेत कानन गिरि' पर्यंत; यात अवतारी भगवंताचे रूप व बळ वर्णिले. विषय **ज्ञान. (ख) अवतार कथन** - धरि जो विविध देह सुरपाता' यांत विषय **ज्ञान. (ग) अवतार हेतु** - सुरपालन, शठां तुम्हांसम शिक्षा दाता. **(घ) मायेचे रूप व कार्य** - अनंत ब्रह्मांडे तिचे कार्य आहे पण प्रभूच्या बळावाचून ती काही करूं शकत नाही, ती स्वतंत्र नाही. **(ङ) अवतार लीला** - 'हर कोदंड कठिण जो भंजन' पासून 'वधिले सब अतुलित बलशाली' पर्यंत. यात बालकाण्ड, अरण्यकाण्ड व किष्किंधाकाण्ड यांतील रामचरित्राचा संक्षिप्त उल्लेख आहे. रामदूत व पुढील फलभक्षणादि व 'प्रभुच्या मम करणे कार्याही' यानी सुंदरकाण्ड लीला सुचविली आहे.

(२) रावणादि सर्वांस अपराधी ठरवून आपण स्वतः निरपराधी असल्याचें दाखविले (क) रावणाचा अपराध - 'तद्दूतचि मी त्वां हृता ज्यांची प्रिय अति नारि' व अशोकवनाचा बंदोबस्त नीट ठेवला नाही. **(ख) राक्षसांचा अपराध** - 'मारिति मजला कुमार्गगामी। **(ग) मेघनादाचा अपराध** (मूर्खपणा) - 'तुमच्या तनये मज किं बांधले' **(घ) आपण निरपराधी** - क्षुधित अति, कृत फलभक्षण। कपीस्वभावें विटपविभंजन.

(३) अन्य सिद्धान्त - १ ब्रह्मा-विष्णू-शिव यांचे बल परमात्म्याच्या बळाचाच अंश आहे **ज्ञान.** २ शेषादि इतर देवांची शक्ति प्रभूच्या बळाचा अंशांश आहे. **ज्ञान.** ३ रावणासारख्या परम बलवंताचे बल प्रभूच्या बळाचाच लवलेश आहे. **ज्ञान.** ४ विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति लय, व संहार, उत्पत्ति, पालन हे चक्र अनादिकालापासून चालू आहे. कितीक अवतार झाले, कितीक रावण झाले व मारले गेले. **ज्ञान, वैराग्य.** ५ क्षुधाशमन करीत असलेल्या पशुपांना मारणे हा अपराध आहे. **नीति.** ६ जगात शेरास सव्वाशेर असतातच. वृथाभिमान विनाशाचे मूळ आहे. **नीति व वैराग्य.** ७ स्वामिकार्यार्थ बंधन, दंड, अपमान इ. आनंदाने, लाज न वाटता सहन करणे जरूर आहे. **नीति, सेवकधर्म.** ८ आत्मसंरक्षणार्थ प्राणिवध किंवा मनुष्यादि वध हे पाप वा अपराध नाही. आततायीला मारणें हाच धर्म आहे. **नीति व व्यक्तिधर्म.** ९ निष्प्रभ झालेले अहंकारी सत्ताधीश आपला झालेला अपमान हसण्यावर नेतात किंवा विषयांतर करून उत्तर देणे टाळतात. **स्वभावनिदर्शन.** १० साम, दाम, दंड व भेद या राजनीतीच्या चार अंगांचा उपयोग उत्तरामध्ये केला आहे.

विभाग दुसरा; उपदेश.

१ परम-हित-उपदेशकाची लक्षणे - विनय, परहिताची कळकळ व तळमळ, निर्भयता, निःस्वार्थता, अनीतिविमुखता, नीति-वैराग्य- ज्ञान-भक्तिनिपुणता. **२ दुर्गुणांचा त्याग**-मान, भ्रम, वैर, मद, मोह, अभिमान, परस्त्री इत्यादींचा त्याग स्पष्ट सांगितला

आहे. त्यात नीति, वैराग्य, ज्ञान व भक्ति या **सर्वांचा संबंध आहे. ३ काळ सर्वभक्षक आहे.** सुरासुरांनासुद्धां एक दिवस मरण आहे, याची आठवण असावी. **विराग. ४ काळाचाही काळ** परमात्मा आहे याची आठवण असावी. **विराग, भक्ति. ५ कुलकीर्ति व कुलपरंपरा** रक्षण करणे कर्तव्य आहे. **नीति.** एका व्यक्तीच्या दुष्कृत्यांनी सर्व कुळाला कलंक लागतो. **विराग, नीति. ६ पापविनाश,** कलंक परिमार्जन झाल्याशिवाय भगवद्भजनाची इच्छा होत नाही. **नीति,** व्यक्तिधर्म, कर्म-धर्म, **भक्तीचा पाया. ७ रामनामाची महती** - पापदहन व कलंकक्षालन करणारे रामनामासारखे सुकर पण अमोघ साधन नाही. **नीति. ८ रामनामविरहित वाणी** अपवित्र होय. **भक्ति. ९ रघुनायक रामाचा स्वभाव** - प्रणतपाल, करुणासिंधू आहेत. शरणागताच्या महान अक्षम्य अपराधांकडेसुद्धां मुळीच लक्ष न देता त्याचा स्वीकार करून त्याचे पालन व संरक्षण करतात, व अक्षय्य सुख देतात. **भक्ति - १० लक्ष्मी,** ऐश्वर्यादि अति चंचल आहे, त्यांचा भरवसा धरणे मूर्खपणा आहे. **नीति, विराग. ११ रामविरोधी** अतुलबली सत्ताधीशाचे संरक्षण कोणी देव-देवतासुद्धां करू शकत नाहीत. **भक्ति, नीति.** १२ **रामद्रोही** व्यक्तीचे संरक्षण त्याची उपास्य देवतासुद्धां करूं शकत नाही. **भक्ति, नीति.** एका देवाची भक्ति करीत असता इतर देवांचा द्वेष, निंदा इ. करणे हे भक्तीचे लक्षण तर नाहीच पण सर्वस्व-विनाशाचा पाया आहे. **भक्ति. १३** रामविरोधकाची संपत्ती, सत्ता इत्यादि पूर्वपुण्य असेपर्यंतच टिकतात मग विनाश होण्यास वेळ लागत नाही. **भक्ति, नीति. १४** अभिमान सर्व दुःखांचे मूळ आहे. **१५** अभिमान न सोडता श्रवण केलेल्या परमहितोपदेशाचा सदुपयोग होत नाही. **१६** श्रीरामचंद्रांच्या शरणागतास सर्व प्रकारचे अविनाशी सुख मिळते.

सूचना - 'दनुजवनकृशानुं' या विशेषणाची सार्थकता अशोकवन विध्वंसनात दिसली. 'ज्ञानिनामग्रगण्यं' ची सार्थकता मुख्यतः रावणाशी केलेल्या संभाषणात दिसली. 'सकलगुणनिधानं' ची प्रतीती मागील सर्व विशेषणांसह आता पुढे दिसेल.

पृथक्करण समाप्त.

हिं. *। मृत्यु निकट आई खल तोही । लागेसि अधम सिखावन मोही ॥३॥*
। उलटा होइहि कह हनुमाना । मतिभ्रम तोर प्रगट मैं जाना ॥४॥
। सुनि कपि बचन बहुत खिसिआना । बेगि न हरहु मूढ कर प्राना ॥५॥
। सुनत निसाचर मारन धाए । सचिवन्ह सहित बिभीषनु आए ॥६॥

म. *। मृत्यु निकट रे खल! तव आला । अधमा शिकवूं लागसि माला ॥३॥*
। वदला हनुमान् होइल उलटचि । तुला मतिभ्रम दिसतो प्रगट चि ॥४॥
। कपिवचनें अति चिडला रावण । शीघ्र हरां कां मूढ प्राण न ॥५॥
। ऐकत निशिचर मारूं धावले । सचिवां सहित बिभीषण आले ॥६॥

अर्थ - रे खला! तुझा मृत्यू जवळ आला आहे (म्हणूनच) **अधमा**! तू मला शिकवूं लागलास.।।३।। हनुमान म्हणाला कीं (त्याच्या) उलटच होणार आहे (कारण) तुला बुद्धिभ्रम झाला आहे, तो प्रगट दिसतोच आहे.।।४।। कपीच्या वचनाने रावण अतिशय चिडला (व म्हणाला की) या मूढाचे प्राण लवकर का हरण करीत नाही?।।५।। ऐकताच निशाचर मारण्यास धावले (तोच) बिभीषण आपल्या सचिवांसह आले.।।६।।

टीका. चौ. ३(१) 'मृत्यु निकट रे खल! तव आला - जसा देव तसं समुचित पूजन.' (२।२१३।७) रावण कपिगुरुचे पूजन करणार आहे. **रे खल! ही आवाहनातील पुष्पांजली आहे.** देवतेच्या आवाहनात त्या मूर्तीवर पुष्पांजली वाहण्याचा कल्पोक्त व तांत्रिक विधी आहे. रावण तंत्रोक्त विधान जाणणारा होता. **'अधमा!' हे अर्घ्यप्रदान आहे.** खरे पाहिले तर आधी गुरुपूजन करून दक्षिणा देऊन मग उपदेश घेण्याचा विधी तंत्रशास्त्रातपण आहे. म्हणूनच हनुमंताने कालनेमीचा उपदेश श्रवण करण्यापूर्वीच दक्षिणा दिली आहे. **'घ्या मुनि गुरुदक्षिणा कपि म्हणे। मग आम्हां तुम्हिं मंत्र सांगणें'** (६।५८।४) रावण क्रुद्ध झाला असल्याने पूजोपचारात क्रमभंग झाला आहे. अविधी पूजा चालविली आहे. पूजाक्रमातसुद्धां उलटापालट! **'रे कपि अधम अतां मरुं पाहसि। मोटा घास सान मुखिं घालसि'** (६।३१।७) म्हणूनच येथेही अधम म्हटले. रामदूताने स्वत:लाच 'अधम' म्हटले आहे. **'अधम असा मी, श्रुणु सखे'** (दो.७) कपिदेह अधम आहेच. रावणाला उपदेश करणाऱ्या प्रत्येकाला असले काहींतरी ऐकावे लागले आहे (मंदोदरी व कुंभकर्ण याशिवाय). हनुमंताच्या बिनतोड भाषणाने रावण निरुत्तर झाला असल्याने आपली अब्रू 'शेषं कोपेन पूरयेत्' या खलांच्या पद्धतीप्रमाणे वाचवीत आहे. देवतेचे पूजन केले गेल्यावर देवतेने आशीर्वाद देणे जरूर आहे, तसा आता हनुमान देतो.

चौ. ४(१) वदला हनुमान होईल उलटचि - माझा मृत्यू जवळ आला नसून तुझाच मृत्यू जवळ आला आहे. परमहितोपदेश देणे हे मृत्यूचे लक्षण नाही म्हणून माझा मृत्यू जवळ आला असे म्हणता येत नाही; पण तुझ्या ठिकाणी मात्र मृत्यूचे चिन्ह स्पष्ट दिसत आहे. **(क) तुला मतिभ्रम दिसतो प्रगट चि** - तुला झालेला बुद्धिभ्रम उघड उघड दिसत आहे, तेच मृत्यूचे चिन्ह आहे. **'दीपनिर्वाणगन्धं च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम्। न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः'** सुहृदांचा उपदेश जे मानीत नाहीत त्यांचे आयुष्य संपले आहे असे समजावे. **'मंदोदरीमनीं हें ठसलें। काळें पति धीभ्रमें ग्रासले.'** (६।१६।८) धीभ्रम = मतिभ्रम, बुद्धिभ्रम. **'समजे मंदोदरि-हृदयाला। काळविवश अभिमान किं झाला'** (६।८।६) महा अभिमान व बुद्धिभ्रम ही दोन्ही काळ-मृत्यू-वश झाल्याची लक्षणे रावणाच्या ठिकाणी प्रगट दिसत आहेत.

चौ. ५(१) अति चिडला रावण - हनुमंताच्या भाषणाने निरुत्तर झाल्यामुळे आधीच

चिडला होता त्यात; तूच मरशील वगैरे म्हटल्यामुळे अति चिडला. सीतेने निरुत्तर केल्यावर रागावला होता पण 'चंद्रहास हर मम परितापं' इ. म्हटल्यावर अति रागावला व मारण्यास धावला; तेथे कोणी पुरुष नव्हता पण येथे दरबार भरलेला आहे, त्यामुळे प्रश्नरूप आज्ञा देतो. **(क) शीघ्र हरां कां मूढप्राण न'** - भाव हा की तुमच्या राजाचा भर सभेत झालेला अपमान ऐकल्यावर तुम्हीं सगळे बघत काय राहिलात? माझ्या आज्ञेची वाट न पाहता आधीच त्याची गर्दन कशी उडवली नाहीत? आता तरी विलंब लावू नका! **(ख)** सगळ्या राक्षसांचा या कपीवर क्रोध होताच.

चौ. ६(१) ऐकत निशिचर मारुं धावले - 'धावले' या शब्दावरून ठरते की ते राक्षस हनुमंतापासून बऱ्याच दूर असले पाहिजेत; कारण हनुमंताजवळ येऊन त्याच्यावर हात टाकण्यापूर्वीच एकाएकी नवीन पडदा उघडून निराळ्या प्रवेशाला प्रारंभ होत आहे. **(क) सचिवांसहित बिभीषण आले.** राक्षस कपीला मारण्यास धावत आहेत, असे दिसले तेव्हा बिभीषणाने हाताने त्यांना मनाई केली, असे मानणे भाग आहे. कारण की बिभीषण रावणाजवळ जाऊन, नमस्कार करून नानाप्रकारे विनंत्या करून दूतहनन करू नये वगैरे सांगेपर्यंत सभेतच असून धावत निघालेल्या राक्षसांनी हनुमंताजवळ न पोचणे अशक्य आहे. **(ख) सचिवां सहित** - याने सुचविले की बिभीषण स्वतः रावणाचा सचिव असून त्याचे सचिव आहेत. आणखी ठरले की बिभीषण दरबाराच्या आरंभापासून नव्हता. दरबाराच्या वेळांत केव्हातरी एकदा येऊन हजेरी देऊन जाण्यापुरतीच बिभीषणाची आस्था असणार हे 'जेवीं जीभ बिचारी दशनीं' या त्याच्या वचनावरूनही सिद्ध होते.

(२) बिभीषण अगदी ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगी आले ही **'प्रेरक हृदिं रघुवंश विभूषण'** चीच कृपा, प्रेरणा! याक्षणी बिभीषण आला नसता तर त्या दरबारालाच भीषण रणांगणाचे स्वरूप आले असते. हनुमंताला कोणी काही इजा करू शकला नसता हे ब्रह्मास्त्र व नागपाशास्त्र निष्फळ झाल्याने ठरलेच आहे; पण परत जाण्यास विलंब झाला असता व रामायणाला काही निराळेच स्वरूप प्राप्त झाले असते. अशा अडचणीच्या प्रत्येक प्रसंगी भगवत्कृपेने कोणीतरी सहज पुढे येऊन हनुमंताचा मार्ग मोकळा झाल्याची अनेक उदाहरणे यापूर्वी घडली आहेत. **'भक्तांस अडचणीत अकल्पित साह्य' हे प्रकरण प्रस्तावनेत** (पृ.५१८) **पाहावे.**

हिं. ***। नाइ सीस करि बिनय बहूता । नीति बिरोध न मारिअ दूता ॥७॥***
। आन दंड कछु करिअ गोसाँई । सबहीं कहा मंत्र भल भाई ॥८॥
म. ***। नमुनी शिर करि विनति बहूता । नीतिविरुद्ध, न वधणें दूता ॥७॥***
। दंड दुजा प्रभु! कांहिं करावा । वदले सगळे मंत्र भला, वा! ॥८॥

अर्थ - मस्तक नमवून (नमन करून) पुष्कळ विनंत्या करून सांगितले की नीतिविरुद्ध असल्यामुळे दूताला ठार मारू नये.॥७॥ प्रभू! (स्वामी, गोसाँई) दुसरा काही दंड

करावा. (ऐकून) सगळे सभासद म्हणाले की वा! फारच चांगला मंत्र सांगितला.॥८॥

टीका. चौ. ७(१) नमस्कार केल्यानंतर बिभीषण बसल्याचा उल्लेख येथे नाही व पुढे परत गेल्याचाही नाही; म्हणून **'स्वासनिं पुन्हां नमुनि शिर बसला'** (३८।३) असे समजणे योग्य आहे. तो एक मुख्य सचिव असल्याने त्याचे आसन रिकामेच होते, त्यावर तो बसला व नंतर बोलू लागला. **(क) करि विनति बहूता** - पुष्कळ विनंती करू लागला. **वा.रा.** सर्ग ५२ मध्ये २८ श्लोकांत हे वर्णन आहे. क्षमा करावी, रोष नसावा, प्रसन्न होऊन माझे म्हणणे ऐकून घ्यावे. दूताचा वध करणे हे राजधर्मविरुद्ध व लोक विगर्हित आहे व आपल्यासारख्यास तर मुळीच शोभत नाही. आपल्यासारखे विद्वान जर क्रोधाला वश होऊ लागले तर शास्त्रज्ञान मिळविण्यात वृथा श्रमच केले असे ठरेल इत्यादि. **रावण म्हणाला 'न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन। तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पापकारिणम्'** (११) पाप्याचा वध करणे पाप नाही, म्हणून या पापी वानराला मी ठार मारणार. त्यानंतर बिभीषणाने पुन्हा नानाप्रकारे समजावून सांगितले. **'न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवोऽपि दण्डाः'** (१४) दूत सर्वदा अवध्य आहेत पण इतर अनेक दंड त्यांच्यासाठी सांगितले आहेत. शिवाय याचा प्राण घेऊन आपल्याला लाभ काय? ज्यानीं याला धाडला असेल त्यांना तुम्ही म्हणता तो दंड देणे योग्य आहे. दूत पराधीन असतात. ते चांगले - वाईट कसेही असले तरी ते दुसऱ्यांसाठी, दुसऱ्यांच्या आज्ञेने कार्य करीत असतात. **(ख)** याचा वध करण्यांत आपला उलट तोटा आहे. याला मारल्यावर आपण याच्या मालकास दंड करूं शकणार नाही. कारण कीं समुद्र ओलांडून येथे येईल असा कोण असणार व येथून जाऊन आपल्या स्वामीला युद्धांसाठी कोण घेऊन येईल? आपण धीर वीर सैनिक पाठवून याच्या स्वामीला कैद करून आणून जाब विचारू शकता, म्हणून दूताचा वध करू नये.

चौ. ८(१) दंड दुजा प्रभु कार्हि करावा - वधाशिवाय इतर कोणताही दंड करता येतो व तो करण्यास आपण समर्थ आहात. **प्रभु** - आपण स्वामी आहात, समर्थ आहात. आपल्या इच्छेस येईल ती कोणतीही शिक्षा करावी; अमुकच करा किंवा अमुक करू नका हे मी सांगत नाही. **(क)** हनुमंताचे प्राण वाचविण्यासाठी ही रदबदली केली असे म्हणण्यास जागा नाही. मानसाप्रमाणे तर त्याला माहीत आहे की हनुमंतावर पूर्ण रामकृपा असल्यामुळे व तो रामकार्य करण्यासाठी रामाज्ञेने आला असल्यामुळे त्याच्या जीवितास धक्का लागणे शक्य नाही, हे बिभीषण चांगले जाणतो. **(ख) बदले सगळे मंत्र भला वा!** - वाहवा! शाबास! अगदी योग्य मार्ग सांगितला! अनीति होणार होती ती टळली व वानराला दंडही करावयास सांगितला, त्यामुळे सर्वांना आनंद झाला. शिवाय याला ठार मारण्याच्या प्रयत्नात हा कोणकोणाची रवानगी काळांकडे करील हे कोण सांगणार? ज्यानें अखयाला सहज मारला तो काय सुखासुखी मरेल

होय ? अशी धागधूग प्रत्येकाला होतीच. सध्यां तरि युद्धाचा व माकडाच्या हातून येथे मरण्याचा प्रसंग टळला! व कोणती शिक्षा करतील ती मजा पण दिसेल.

हिं. । सुनत बिहसि बोला दसकंधर । अंग भंग करि पठइअ बंदर ॥९॥

हिं. दो. । कपि कें ममता पूँछ पर सबहि कहउँ समुझाइ ॥

॥ तेल बोरि पट बाँधि पुनि पावक देहु लगाइ ॥२४॥

म. । ऐकत हसुनि वदे दशकंधर । धाडा अंगा भंगुनि वांदर ॥९॥

म. दो. । कपिममता पुच्छावरी स्पष्ट सांगुं सकलांस ॥

॥ तैलयुक्त पट बांधुनी द्या लावुनि अनलास ॥२४॥

अर्थ - ऐकताच दशकंठ हसून म्हणाला की, वांदराला अंग भंग करून द्या पाठवून.॥९॥ सगळ्यांना स्पष्ट सांगतो की कपीची ममता पुच्छावर असते; तरी तेलात भिजवलेली वस्त्रे बांधून द्या शेपटाला आग लावून.॥दो.२४॥

टीका. चौ. ९(१) हसुनि वदे - बिभीषणाने व सर्व सभेने वध अमान्य केल्याने ते करता येईना; म्हणून जो दंड करण्याची कल्पना मनात आली त्या कल्पनेनेच हसूं लोटले. फार छान झाले. या दंडानें जन्मभर लोक हसतील व जन्मभर त्याला मरण्यापेक्षां जगणे अधिक लज्जास्पद वाटूं लागेल आणि जिकडे जाईल तिकडे रावणाच्या दंडाची जाहिरात सहज होईल! वा! वा! काय सुंदर युक्ती सुचली! कदाचित अंगावरील लव पेटून मरेलही. दशकंधर = दशकंठ हसताना दहाही कंठातून आवाज निघत होता. **(क) अंगभंग -** एखादा शरीराचा अवयव नाहीसा करणे, मोडणे, तोडणे. 'म्हणे सुग्रिव ऐका सब वानर। धाडा भंगुनि अंग निशाचर' (५२।३). कोणते अंग कसे भंग करावयाचे ते दोह्यात सांगतो.

दोहा. (१) कपिममता पुच्छावरी - भाव हा की याला पुच्छहीन करावयाचा आहे. त्यामुळे हास्यास्पद व अति लज्जित होईल. सगळे लांडा, लांडा! म्हणतील. त्यानें आमचे अति अप्रिय केले म्हणून त्याचे अति प्रिय शेपूट नाहीसे झाले की त्याला फारच दुःख होईल. सर्वच पशूंना पुच्छ फार प्रिय असते. देहसंरक्षणांत त्याचा त्यांना पुष्कळ उपयोग होतो. ते आपला आनंद, शरणागती इ. भावना प्रगट करण्याचे काम पुच्छानें करतात. **(क)** पुच्छ कसे जाळावयाचे याची माहितीसुद्धां सांगण्यात हेतू इतकाच आहे की पुच्छाग्नि विझूं नये व त्या अग्नीने शक्य तो भाजून मरावा.

हिं. । पूँछहीन बानर तहँ जाइहि । तब सठ निज नाथहि लइ आइहि ॥१॥

। जिन्ह कै कीन्हिसि बहुत बड़ाई । देखउँ मैं तिन्ह कै प्रभुताई ॥२॥

म. । पुच्छहीन कपि तेथें जाइल । शठ मग निज नाथाला आणिल ॥१॥

। वर्णित अतिशय महत्व ज्यांचें । पाहिन पुरुषार्था मी त्यांचे ॥२॥

अर्थ - लांडा वानर मग तिकडे जाईल व मग शठ आपल्या (त्याच्या) नाथाला घेऊन येईल (आणील.)॥१॥ याने ज्यांचे महत्त्व अतिशय वर्णन केले, त्यांचा पुरुषार्थ काय आहे तो मी पाहीन.॥२॥

टीका. चौ. १-२(१) तेथे जाइल - जिकडून आला तिकडे जाईल; पण पुच्छ कसे गमावले हा अपमान सांगण्यासच जाईल. **(क) निज नाथाला** - हनुमंताने केलेल्या भाषणात 'नाथ' शब्द एकदांही वापरलेला नाही. असे असता तो वापरून रावणाने सुचविले की कपि त्याच्या स्वामीला सांगेल की तुम्ही माझे नाथ असतानां माझी अशी अनाथवत दुर्दशा त्या रावणानें केली. आता त्याचा सूड नाही घेतलात तर मला जगण्यांपेक्षा मरण अधिक बरे वाटेल. मग त्यांची इच्छा नसली तरी याच्या आग्रहानें लाजेकाजेस्तव त्यांना यावेच लागेल; तेव्हां मग - **(ख)** मी पाहीन काय पुरुषार्थ आहे त्यांचा तो. यानंतर तुम्हाला घाबरविण्यासाठी खूप लंब्याचवड्या गप्पा मारल्या आहेत त्यांच्या पुरुषार्थाच्या. रावणाचे भाषण ऐकून कपीला काय वाटले ते सांगतात.

हिं. ***। बचन सुनत कपि मन मुसुकाना । भइ सहाय सारद मैं जाना ॥३॥***
। जातुधान सुनि रावन बचना । लागे रचैं मूढ़ सोइ रचना ॥४॥
। रहा न नगर बसन घृत तेला । बाढ़ी पूँछ कीन्ह कपि खेला ॥५॥
। कौतुक कहँ आए पुरबासी । मारहिं चरन करहिं बहु हाँसी ॥६॥
। बाजहिं ढोल देहिं सब तारी । नगर फेरि पुनि पूँछ प्रजारी ॥७॥

म. ***। परिसुनि वचना कपि मनिं सस्मित । साह्य शारदा मज मी जाणत ॥३॥***
। राक्षस ऐकुनि रावण-वचना । मूढ लागले करुं ती रचना ॥४॥
। पुरीं उरे न वसन घृत तेल हि । वाढे पुच्छ करी कपि खेळ हि ॥५॥
। कौतुकार्थ जमले पुरवासी । मारिति लाथा अति उपहासीं ॥६॥
। पिटती टाळ्या ढोल वाजविति । धिंड नगरिं, पुच्छा प्रज्वाळिति ॥७॥

अर्थ - ते रावणाचे भाषण ऐकून हनुमान मनात स्मित करून (मनातच) म्हणाला की, शारदादेवी मला साह्य झाली हे मी जाणले.॥३॥ ती रावणाची आज्ञा ऐकताच मूढ राक्षस त्याप्रमाणे रचना करू लागले.॥४॥ नगरात वस्त्रे, तेल व तूपही मुळीच उरले (शिल्लक राहिले) नाही; कारण पुच्छ वाढू लागले व कपीने खेळच सुरू केला.॥५॥ कौतुक (मजा, गंमत) पाहण्यासाठी पुरवासी (निशाचर- निशाचरी) जमू लागले व अति उपहास करीत लाथा (बुक्क्या इ.) मारू लागले.॥६॥ कोणी टाळ्या पिटू लागले तर कोणी ढोल वाजवू लागले व (मग) नगरात धिंड काढून पुच्छ ज्वाला निघेपर्यंत पेटविले (प्रज्वलित केले).॥७॥

टीका. चौ. ३(१) कपि मनिं सस्मित - मनासारखे झाले, देव पावला! असे वाटले; म्हणून व रावणाच्या महामूर्खपणाचे हसू आले. 'माकडाच्या हाती कोलीत' देणारासुद्धां

मूर्ख ठरतो पण ते विझण्याचा संभव असतो किंवा काही प्रलोभनाने त्याच्या हातातून खाली पाडण्याचा प्रयत्न करता येतो. या कपीने लक्षावधी राक्षस मारले हे माहीत असून पुच्छ पेटवून त्यास सोडून देण्याची आज्ञा ज्या विश्वपंडिताने दिली, त्याला दहा डोकी असून हा विचार कसा सुचला नाही की हे महा प्रतापी खोड्याळ माकड पुच्छ पेटवून सोडून दिल्यावर जर नगरात शिरले किंवा घरांच्या छपरावर उड्या मारू लागले तर काय अनर्थ होईल? म्हणून कपीने ओळखले की ही बुद्धि रावणाची नसून देवी शारदा त्याच्या वाणीत शिरून हे बोलली व ती मला साह्य झाली.

चौ. ४(१) राक्षस, रावण, ऐकुनि व मूढ या ओजस्वी शब्दांनी सुचविले की ते सर्व मूर्ख लोक मोठ्या उत्साहाने कार्यास लागले. **(क) मूढ** एवढ्याचमुळे की आपण जे करणार आहोत, त्याचा परिणाम काय होईल याचा कोणीही विचार केला नाही. **'विनाशकाले विपरीत बुद्धिः'** हेच खरे. जाणूनबुजून निखारे पदरात बांधण्यासारखाच हा मूर्खपणा. **(ख) ती रचना** = शेपटाला तेलात भिजविलेली वस्त्रे घट्ट गुंडाळून बांधणे, ही आज्ञा पालन करणारे जर मूढ तर मग अशी आज्ञा देणारा त्रैलोक्यविजयी महावीर महापढतमूर्ख हे ठरलेच. **(ग) रावण** शब्दाचा अर्थ आज आता लंकेतील लोकांना चांगलाच कळणार! सध्यां आनंदाच्या आरोळ्या व टाळ्या पिटणे यास तो कारण झाला असला तरी सर्व अंत:पुरासह सगळ्या लंकावासी लोकांना रडावयास लावणार आहे. 'परान् रावयति इति रावण:' दुसऱ्यांना रडविणारा तो रावण. **महामूर्ख सत्ताधीशाचे सेवकही कसे मूर्ख असतात हे दाखविले.**

चौ. ५(१) पुरीं उरे न वसन घृत तेल हि - प्रत्येक घरातील कोणी ना कोणी वीर मारला गेल्याने सर्व लोक सूडबुद्धीने अंधळे झाले आहेत; त्यामुळे ज्यानी त्यानी आपल्या घरातील वस्त्रे व तेल आणले. रावणाने तेलच वापरण्यास सांगितले असता तूपही वापरले, याचे कारण पुढील चरणात सुचविले आहे. आणलेली वस्त्रे व तेल संपून पुच्छ गुंडाळले गेले व 'पेटवा आता' असे कोणी म्हटले की पुच्छ वाढले की पुन्हा तेल व वस्त्रे आणण्यासाठी धावाधाव. तेल संपले? आणा तूप! बघता काय? असे कोणीतरी म्हणणारच व पुन्हा धावाधाव! याचेच नाव कपीने खेळ सुरू केला. या धावाधावीत व गलबल्यात हे कोणाच्याही ध्यानात आले नाही की पुच्छ होते केवढे व झाले केवढे! शेवटी नगरात वस्त्राची चिंधीसुद्धा उरली नाही; तेलातुपाच्या घागरी पुसून कोरड्या झाल्या. **भावार्थ रामायणातील ही कथा वाचावी व खूप हसावे.**

चौ. ६-७(१) 'सापळ्यामधे व्याघ्र सापडे। बायका मुलें मारिती खडे' पण तो गुरगुरतो तरी. येथे लोकांनी तसेच केले. गारुड्याच्या माकडाचा खेळ पाहण्याससुद्धां किती गर्दी जमते! हा वानर तर नगरातील प्रत्येक घरी प्रसिद्धि पावलेला! स्त्रिया-पुरुष गंमत पाहण्यास जमले. कोणी लाथा, कोणी बुक्क्या मारल्या, कोणी थुंकले, कोणी शिव्या दिल्या इत्यादी प्रकारे ज्यानीं त्यानीं आपल्या क्रोधाचा ताव काढण्याची संधी साधली.

कपीच्या मनात खेळच करावयाचा असल्याने लाथांचा मार, अपमान, इत्यादी सर्व शांतपणे सहन केले. याप्रमाणे एकदा पुच्छ कसेतरी गुंडाळले गेले. **(क)** मग नगरात **धिंड काढली.** ही धिंड काढताना राक्षस-राक्षसीनी जिकडे तिकडे आनंदाच्या आरोळ्या कशा ठोकल्या असतील व काय काय वल्गाना केल्या असतील, त्यांचे वर्णन न करणेच बरे. सगळ्या नगरात रस्तोरस्ती, गल्ली, बोळ इ. सर्व ठिकाणी धिंड काढली. पाहिजेच होते हे कपीला! सर्व लंका सावकाश दिवसा पाहण्यास सापडली, **हे एक रामकार्य साधले.** **(ख)** मिरवणूक पुन्हा दरबाराजवळ आली तेव्हा पुच्छ पेटविले गेले. लहान लहान मुलांनीसुद्धां आग लावली. पुच्छ पुष्कळच लांब असल्यामुळे अनेकांनी अनेक ठिकाणी पेटविले. कवितावली सुं.का. पद ४ पाहा. 'लाइ लाइ आगि भागे बाल जाल जहाँ तहाँ'.

हिं. । पावक जरत देखि हनुमंता । भयउ परम लघुरूप तुरंता ॥८॥
। निबुकि चढेउ कपि कनक अटारीं ॥ भई सभीत निसाचर नारीं ॥९॥
हिं. दो. । हरि प्रेरित तेहि अवसर चले मरुत उनचास ॥
॥ अट्टहास करि गर्जा कपि बढ़ि लाग अकास ॥२५॥
म. । भडकत पावक हनुमान् बघतो । त्वरित परम लघु रूपा धरतो ॥८॥
। सुटुनि चढे कपि कनकाट्टारीं । अति भयभीत निशाचर नारी ॥९॥
म. दो. । प्रेरित हरि सुटले तदा मरुत ऊनपन्नास ॥
॥ साट्टहास कपि गर्जे वाढे स्पर्श नभास ॥२५॥

अर्थ - पावक भडकला असे पाहून हनुमंताने त्वरेने परम लघुरूप धारण केले (पुच्छाशिवाय बाकीचे सर्व शरीर अत्यंत लहान केले)॥८॥ व (बंधनातून) सुटून सोन्याच्या गच्चीवर चढला (त्याबरोबर) निशाचरांच्या स्त्रिया अगदी भयभीत झाल्या.॥९॥ त्याच वेळीं (तदा) हरीच्या प्रेरणेने एकुणपन्नास (४९) वारे (मरुत) वाहू लागले (सुटले). कपीने अट्टहास करून गर्जना केली व जो वाढला तो आकाशाला लागला!॥दो.२५॥

टीका. चौ. ८-९ (१) पावक - पावन करणारा अग्नि. पुच्छाला अनेकांची अपवित्र वस्त्रे, दुर्जनांचे हात इत्यादींचा स्पर्श झाला होता ती अपवित्रता सर्व पुच्छ पेटू लागताच त्या पावकाने नष्ट केली. **(क)** पुच्छाचा अग्नि चांगला पेटला आहे, वाऱ्याने किंवा एकदम उडी मारल्याने विझणार नाही असे पाहिले, तेव्हा तात्काळ निमिषार्धात परम लघु झाला. पुच्छ मोकळे होते पण बाकीचे गळ्यापर्यंतचे शरीर नागपाशबंधनानी जखडलेले होते. हनुमंताचा देह पर्वताकार होता. ती नागपाशबंधने मेघनादाने थोड्या वेळाने सोडलीच असती पण हनुमंताने त्यातून सुटून हे दाखविले की नागपाशबंधनात तुम्ही मला पकडला नव्हता; मी मुद्दामच ते स्वीकारले होते. अत्यंत चपलतेने देह

एकदम मशकाएवढा अत्यंत लहान केला; त्याबरोबर ते बंधन आपोआप घट्ट होण्यापूर्वीच कपि त्यातून निसटला, नागपाश गळून पडले. हनुमंताची इच्छा असती तर पुच्छही अति लघु केले असते व गुंडाळलेली पेटत असलेली वस्त्रेही गळून पडली असती पण तसे केले नाही. **वाढलेले पेटत असलेले पुच्छ तसेच ठेवून देह मशकाएवढा करून सुटला.** **(ख)** बंधनातून निसटताच जे उड्डाण केले ते एका घराच्या कनकाच्या गच्चीवर! **अटारी** = अट्टारी, अट्टालिका = गच्ची, सज्जा. बाजू एकदम अनपेक्षितपणे उलटली. प्रथम निशाचरांच्या स्त्रिया अतिशय घाबरल्या. आता पुढे काय होणार याची **यथार्थ कल्पना प्रथम स्त्रियांनाच करता आली.** पुरुष -निशाचर अजून आपल्या गर्वपणाच्या धुंदीतून जागे झाले नाहीत. त्यांना आशा आहे की याला पुन्हा पकडू; पण ही धुंदी लवकरच उतरेल.

दोहा. (१) प्रेरित हरि - हरि = वानर, कपि हनुमान हा अर्थ घेतला की ईशिता महासिद्धी प्रगट केली असे ठरते. हनुमंताच्या संकल्प सामर्थ्याने ४९ मरुत एकाचवेळी वाहू लागले हे सिद्ध होते. **हरिप्रेरित** = भगवंताच्या प्रेरणेने. याने सुचविले की हे कार्य सफल व्हावे अशी प्रभूचीच इच्छा आहे. व हनुमंताला त्याच्या लंकादहन कार्यात साह्य करण्यासाठी भगवंतानी ४९ वायूंना प्रेरणा दिली. **(क) मरुत** - हे ४९ आहेत. हे दितिपुत्र असून अदितिपुत्राचे इंद्राचे मित्र आहेत. दितीने पती कश्यपाला प्रसन्न करून इंद्राचा नाश करणारा पुत्र व्हावा असा वर मागितला. कश्यपानी काही अटीवर तो वर दिला व गरोदरपणात नियमांचे पालन अगदी कसोशीने करशील तर तसा पुत्र होईल असे सांगितले. ते कळताच इंद्र दितीच्या सेवेला येऊन राहिला व दिती नियमभंग केव्हां करते याची संधी पाहत होता. एकेदिवशी एका नियमाचा भंग होताच इंद्राने तिच्या गर्भात शिरून त्या गर्भाचे सात तुकडे केले व त्या प्रत्येकाचे सात केले. असे ते ४९ झाले. ते गर्भातच रडू लागले तेव्हा 'मा रुत' असे इंद्राने त्यांना सांगितले (रडू नका) म्हणून मारुत, मरुत, मरुत् ही नावे पडली. त्यांना इंद्र जेव्हा मारू लागला तेव्हा त्यांनी कबूल केले की आम्ही तुझ्या सहोदराप्रमाणे तुझ्याशी प्रेमाने वागू, तेव्हा त्यांना जिवंत ठेवले. हे सर्व ४९ मारुत वाहू लागले. तेव्हा कपीने फार मोठ्याने हास्य केले (अट्टहास) व मोठ्याने गर्जना केली व आकाशाला लागेल इतका मोठा परमविशाल देह धारण केला. येथे महिमासिद्धी दिसली. **सूचना -१** अति उंच अशा त्रिकूटाद्रीवर लंका; त्यात राजवाडा परमोच्च स्थानी; तो अति उंच, त्याच्या गच्चीवर हनुमान व तो मेरुपर्वतासारखा विशाल; मग आकाशाला लागलेला दिसला तर नवल काय? अनेक इमारतींनासुद्धां गगनचुंबी म्हणतात. **सूचना -२** हनुमानाने लंका जाळण्याचे का ठरविले? । ='वर्णित अतिशय महत्व ज्यांचे। मी पुरुषार्था पाहिन त्यांचे' असे प्रभूविषयी रावण म्हणाला. म्हणून कपीने विचार केला की त्यांचा पुरुषार्थ केव्हा दिसेल तेव्हा पाहशीलच; पण प्रथम त्यांच्या एका वानरदूताचा

पुरुषार्थ तर पाहा व तुझा स्वतःचा पुरुषार्थ काय असेल तो दाखव तर खरा! II दुसरा हेतू हा की एका वानरदूतापुढे स्वतःचा पराक्रम चालत नाही असे दिसले म्हणजे कदाचित शहाणा होऊन जानकी परत देईल व प्रभूचे कष्ट व मातेची चिंता वाचतील. III असे न झाले तरी त्याचे सर्व सैन्य व लोक हतबल, गलितधैर्य तरी होतीलच. IV त्रिजटेने सांगितलेले स्वप्न हनुमंताने ऐकले होते. त्यात 'लंका कपिने जाळली' हे होतेच, म्हणून ती भगवदिच्छा जाणून सहज सुसंधी मिळाली असल्यानें जाळली लंका. V रावणाच्या शक्तीचा अंदाज कळेल.

हिं. ***। देह बिसाल परम हरुआई । मंदिर तें मंदिर चढ़ धाई ॥१॥***
। जरइ नगर भा लोग बिहाला । झपट लपट बहु कोटि कराला ॥२॥
। तात मातु हा सुनिअ पुकारा । एहिं अवसर को हमहि उबारा ॥३॥
म. ***। देह विशाल परम हलका, तो । मंदिरिं मंदिरिं धावत चढ़तो ॥१॥***
। जळे नगर जनता विव्हळ अति । ज्वाळा कोटी कराल भडकति ॥२॥
। आक्रोशति माते हा! ताता । कोण अम्हां या समयीं त्राता ॥३॥

अर्थ - देह परम विशाल असून अत्यंत हलका आहे व तो कपी एका मंदिरावरून दुसऱ्या मंदिरावर याप्रमाणे (क्रमाने) धावत चढू लागला.॥१॥ नगर जळू लागले तेव्हां नगरलोक विव्हळ झाले व आगीचे असंख्य विक्राळ डोंब भडकले.॥२॥ हाय हाय! माते! ताता! याप्रमाणे लोक आक्रोश करूं लागले. याप्रसंगी आमचे रक्षण करणारा (त्राता) कोणी आहे का? अशी हाकाहाक उडाली.॥३॥

टीका. चौ. १-२ (१) देह परम विशाल असून अत्यंत हलका केला आहे, म्हणजेच **महिमा व लघिमा** या दोन महासिद्धींचा संयोग झाला आहे. परम विशाल एवढ्याचसाठी की परम भयानक दिसावा व फार मोठी आग चटकन लावता यावी. परम हलका एवढ्याचसाठी की एका घरावरून दुसऱ्यावर उडी मारणे त्वरेने करता यावे व घरे कोसळून पडू नयेत. **(क) मंदिर** - त्या त्या घरावर हनुमान आरूढ झाल्याबरोबर ती मंदिरे बनली. **'प्रति मंदिरिं मंदिरिं करि शोधा'** (दो.५।५ टी. पाहा) **(ख) 'ज्वाला कोटी कराल भडकति'** जिकडे लोक जातील तिकडे चारी बाजूंनी आगीचे डोंब उसळताना दिसतात.

चौ. ३ (१) **आक्रोशति माते हा ताता** - जो तो आपल्या प्रेमाच्या माणसाला मोठमोठ्याने हाका मारूं लागला पण ऐकतो कोण व कोणाचे? जो तो आपलाच जीव वाचविण्याच्या धांदलीत! कवितावली सुं.कां. ६ पाहावे. गाई सोडा, बैल सोडा, म्हशी सोडा, असा ओरडा कोणी करतात तर कोणी अरे तो अमका निजला आहे त्याला उठवा इ. इ. वर्णन फार सुंदर आहे. **(क) कोण अम्हां या समयीं त्राता** - भाव हा की कोणी कोणाला सोडविण्यास, वाचविण्यास जाण्यासारखी परिस्थिती राहिली नाही. **'कठिण समय येतां**

कोण कामास येतो' ही संतोक्ती प्रत्येकाच्या अनुभवास आली. 'माता-पिता ? स्वार्थरत तेही' (७।४७।४) हेही लोकांनी चांगले अनुभवले. या एका आकस्मिक घटनेने लोकमत एकदम कसे बदलले पाहा -

हिं. ***। हम जो कहा यह कपि नहिं होई । बानर रूप धरें सुर कोई ।।४।।***
। साधु अवग्या कर फलु ऐसा । जरइ नगर अनाथ कर जैसा ।।५।।
। जारा नगरु निमिष एक माहीं । एक बिभीषन कर गृह नाहीं ।।६।।
। ता कर दूत अनल जेहिं सिरिजा । जरा न सो तेहि कारन गिरिजा ।।७।।

म. ***। आम्हीं कथित किं कपि न म्हणोनी! । वानररूपें सुर तरि कोणी ।।४।।***
। साधु-अवज्ञेचें फळ ऐसे । जळे अनाथाचें पुर जैसें ।।५।।
। एका निमिषीं नगर जाळिलें । एक बिभीषण-भवन राखिलें ।।६।।
। त्यांचा दूत सृजिति अनला जे । म्हणुनी ना तो गिरिजे! भाजे ।।७।।

अर्थ - आम्ही म्हटले नाही का हा कपी नाही म्हणून? व हा कोणीतरी वानररूपाने आलेला देव असला पाहिजे!।।४।। साधूच्या अवज्ञेचे (अपमानाचे) फळ असेच मिळावयाचे. (पहा ना!) लंका नगर अनाथाच्या नगरासारखे जळत आहे.।।५।। एका निमिषात नगर जाळून टाकले! एक बिभीषणाचे घर तेवढे राखले (जाळले नाही).।।६।। गिरिजे जे अनलास उत्पन्न करणारे आहेत, त्यांचाच दूत असल्याने तो (पुच्छ पेटलेला कपी) जळला नाही.।।७।।

टीका. चौ. ४ (१) हे कोणी म्हटले याविषयी टीकाकारांत मतभेद आहेत. पण हे अमक्यानीच म्हटले असे मानण्याची आवश्यकताच नाही. **दोषांचे खापर दुसऱ्यांच्या माथ्यावर फोडून आपला नसलेला शहाणपणा मिरवणे हा जनस्वभावच आहे.** ज्यानी कोणी हे विचार पूर्वी मनातसुद्धा आणले नसतील, फार काय ज्यानी हनुमंताला लाथा बुक्क्या मारल्या असतील, धिंड काढताना बेहोषपणे टाळ्या पिटल्या असतील व पुच्छाला उत्साहाने आग लावली असेल, असे लोकसुद्धा आता हे म्हणाले असतील. **वेळ निघून गेल्यावर शहाणपणा सर्वांनाच येतो!** भाव हा की असे पुष्कळांनी म्हटले व असे म्हणणाऱ्यांत मुख्यतः बायकांचा भरणाच जास्त असावयाचा **(क) हा कोणी तरी देव आहे** असे रावणादि पुष्कळांना वाटत होते. अशोकवन विध्वंस व अखयादि महावीरांचा सहज वध करणारे माकड, माकड असणे शक्य नाही हे सामान्य बुद्धीचे पोरसुद्धा सांगू शकले असते. **स्वतःच्या प्राणाशी आले म्हणजे दुसऱ्यांवर दोष ढकलून शोक करीत बसणे हा साधारण लोकांचा स्वभावच आहे.** 'इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे (वा.रा. ५।५४।४०). सगळा सर्गच पाहण्यासारखा आहे. हा कपि कोणता देव असावा याविषयी चर्चा अनेकांनी अनेक ठिकाणी जमून केली आहे. प्रलयाग्नीप्रमाणे व्यापून राहिलेल्या अग्नीत जळून मरणाऱ्या हजारो राक्षसांच्या

चरबीने तो महा अग्नि चांगलाच पुष्ट झाला आहे इत्यादि वर्णन सर्ग ५४ मध्ये पोहावे.

चौ. ५ (१) साधु-अवज्ञेचे फळ ऐसे - हे वचन लंकेतील लोकांचेच आहे असे मानल्यास साधू=देव 'साध्नोति धर्मं' (अ.व्या.सु.) किंवा साधू=हेर, चार. असा अर्थ संदर्भानुसार घेणे जरूर आहे. कथावक्त्याचे वाक्य आहे असे मानल्यास हनुमंतासारख्या साधूच्या अपमानाबद्दल आहे हे उघड आहे. साधू=देव व संत असे दोन्ही अर्थ घेणे चांगले. **(क) जळे अनाथाचें पुर जैसें** - लंकापुरी अनाथ झाली आहे असे लोकांना वाटू लागले. ज्याने सर्व देवांना व दिक्पालांना जिंकले, प्रलयमेघसुद्धां ज्याची आज्ञा मानतात तो, रावण जिवंत असताना त्याच्या डोळ्यादेखत लंकेसारख्या राजधानीची अशी दुर्दशा एका कपीने करावी हे रावणाची सद्दी संपल्याचे, त्याचे पुण्य संपुष्टात आल्याचे व देवांची साडेसाती संपल्याचे निदर्शक आहे.

चौ. ६-७ (१) एका निमिषीं = अल्पावधीत, हा हा म्हणता जाळले. **(क) एक बिभीषण-भवन राखिलें** - बिभीषणाच्या घराला कपीने आग लावली नाही. ते घर ओलांडून पलीकडील सर्व घरे जाळली, असे वा.रा. सुद्धां म्हटले आहे. परंतु सर्व नगर प्रलयाग्नीसारख्या भयानक आगीने चारी बाजूंनी व्यापलेले असताना एका घराला कपीने आग लावली नसली तरी ते वाचले कसे? हनुमान न जळण्याचे जे कारण पुढे दिले आहे तेच येथे ग्रहण करावयाचे आहे. **(ख)** बिभीषणाचे घर जाळले नाही हे ऐकल्याबरोबर गिरिजेला आश्चर्य वाटले; म्हणूनच पुढल्या चौपाईला मधेच घालावी लागली. चौ.७ केवळ हनुमंताविषयी आहे असे मानल्यास शंका एक व उत्तर दुसरेच, अशी विसंगती दिसेल म्हणून असे मानणे भाग आहे की ज्याच्या पुच्छाच्या अग्नीने प्रलयाग्नि निर्माण केला तो त्या प्रलयाग्नीत असताना जळून मेला नाही, हे ज्यांच्या कृपेमुळे झाले त्यांच्याच कृपेने बिभीषणाचे घर वाचले. या अर्थामुळे दूत = सेवक असा अर्थ करण्याची आवश्यकता राहत नाही. **(ग) एक** = मुख्य असा अर्थ घेणेच भाग आहे; नाहीतर बिभीषणाच्या घराजवळचे स्वतंत्र हरिमंदिर व लंकेतील सर्व शिवमंदिरे कपीने जाळली असा अर्थ होईल, पण तो उचित नाही. राक्षसांच्या घरांपैकी फक्त एक जाळले नाही असा अर्थ करणेसुद्धां योग्य नव्हे. **(घ) गिरिजे** - तू ज्या गिरीची कन्या आहेस त्या हिमालयासारखा अग्नि शीतल झाला. 'गोपद सिंधु अनल शीतलता'.

***हिं.** । उलटि पलटि लंका सब जारी । कूदि परा पुनि सिंधु मँझारी ॥८॥*

***हिं. दो.** । पूँछ बुझाइ खोइ श्रम धरि लघुरूप बहोरि ॥*

॥ जनकसुता के आगे ठाढ़ भयउ कर जोरि ॥२६॥

***म.** । उलट सुलट सब लंके जाळी । उडी सागरीं नंतर घाली ॥८॥*

म. दो. । पुच्छा विझवुनि हरी श्रम पुन्हा सान होऊन ॥

॥ जानकिसन्मुख राही उभा पाणि जोडून ॥२६॥

अर्थ - सगळी लंका उलटसुलट जाळून मग सागरात उडी टाकली.।।८।। पुच्छाला विझवून श्रमपरिहार केला व पुन्हा लहान होऊन जानकीच्या समोर (येऊन) हात जोडून उभा राहिला. ।।दो.२६।।

टीका. (१) **उलट सुलट** - इकडून तिकडे व परत तिकडून इकडे जाळली. हेतू हा होता की चुकून एखादे घर राहिले असल्यास परत फेरीत ते दिसून यावे. सागरात उडी कशासाठी मारली हे दोह्यांत स्पष्ट केले आहे. **(क)** वा.रा. व कवितावली यात वर्णन आहे की लंका जाळीत असलेल्या कपीला पकडण्यासाठी किंवा मारण्यासाठी नानाशस्त्रास्त्रप्रवीण महावीरांना व मेघनादाला रावणाने आज्ञा दिली. पण हनुमंताने एक सुवर्णस्तंभ हाती घेऊन पुष्कळांना ठार मारले व बाकीचे पळाले. तेव्हा लंकेची आग विझवून वानराला वाहून नेऊन सागरात बुडविण्याची आज्ञा रावणाने प्रलयमेघांस दिली. त्याप्रमाणे प्रलयमेघांनी मुसळधार पाऊस पाडण्यास प्रारंभ करताच पावसाचे पाणी तेलासारखे पेटू लागले व त्याच्या वाफानी प्रलयमेघ पोळले जाऊ लागले तेव्हा ते पळाले, असे कवितावलीत वर्णन आहे. **सूचना** - कवितावलीत ३-२६ या तेवीस पदांत लंकादहनाचे विस्तृत वर्णन आहे. त्यात मंदोदरीने रावणाची कानउघाडणी केली आहे व इंद्रजिताच्या पुरुषार्थाचा धिक्कार केला आहे. सर्व लोकांनी रावणाला दोषी ठरवून परस्त्री चोरून आणल्यामुळे हा सर्व उत्पात झाला इत्यादि म्हटले आहे. कवितावलीत लंकादहनाला यज्ञ म्हटले आहे व ते विस्तृत रूपक आहे. त्या आधाराने म्हणता येईल की कपीने समुद्रस्नान केले ते अवभृथ स्नान होय.

दो. (१) पुच्छ विझवून स्नान करण्यासाठी सागरात उडी मारली. स्नान केल्याने सर्व श्रमांचा परिहार झाला, थकवा गेला. गार पाण्यात बुडी मारून स्नान करण्याने थकवा जातो. समुद्राच्या जलाने तर हे विशेषच घडते. **(क) हात जोडून उभा राहिला** - भाव हा की अशोकवन विध्वंसन, निशाचर संहार, बंधन व लंकादहन यातील काहीसुद्धा सीतेला सांगितले नाही. फळे खाऊन क्षुधाशांती करण्यासाठी मार्गशीर्ष त्रयोदशीला सकाळी जसा गेला तसाच जणू मार्गशीर्ष पौर्णिमेला सकाळी सीतेच्या समोर येऊन उभा राहिला. यात हनुमंताचा आदर्श विनय व प्रतिष्ठा पराङ्मुखता दिसून येतात. **(ख)** येथे हनुमंताने जानकीला नमस्कार केल्याचा उल्लेख नाही; तथापि हात जोडणे हा नमस्कारच आहे. डोके टेकून नमस्कार न करण्याचे कारण कवींनी गूढ पद्धतीने दिलेले आहे. **ल.टे.** - या दोह्यांतील तिसऱ्या चरणात बारा मात्राच आहेत. यामुळे वाणीचा जो गतिभंग होतो त्याने सुचविले की कपीचा कंठ दाटून आला आहे, प्रेम व विरहदु:ख भावनेने बोलवत नाही व त्या भावविवशतेत डोके टेकून नमस्कार

करणे राहून गेले. सीतेला एकटीलाच दु:खात ठेवून परत जावे लागत आहे यामुळे वाईट वाटले. पुढे जे वाक्य उच्चारले जाणार आहे ते सुद्धां तुटक आहे:

'कपि गुरु सुज्ञानी' चे रावण पूजन करतो.

रावण तंत्रमार्गी होता व हा पूजाविधी उलटा सुलटा केला गेला आहे, शास्त्रोक्त क्रमाने केलेला नाही. तांत्रिक व कल्पोक्त दीक्षा विधानात उपदेशापूर्वी गुरूने होम हवनादि यज्ञ करावयाचा असतो.

वदला विहसुनि - उपहास -	हे ध्यान
कपि गुरु मिळे अम्हां सुज्ञानी -	आवाहन
जेथें हनुमान उभा होता	ते आसन
रे खल!	आवाहनातील पुष्पांजली.
मृत्यु निकट तव आला	पाद्य.
अधमा!	अर्घ्य.
चिडला रावण (क्रोध)	आचमनीय.
शीघ्र हरां का मूढप्राण न	स्नान (कंठस्नानाची आज्ञा)
पुच्छाला वस्त्रे गुंडाळणे	वस्त्र, उपवस्त्र, यज्ञोपवीत
तेल घालणे, तूप घालणे	गंध (मारुतीला तेल!)
द्या लावुनि अनलास	पुष्प, माल्य.
पेटविताना धूर व तेलाची घाण	धूप.
थोडेसे पेटविले	दीप.
अति उपहास - अपमान -	नैवेद्य.
वाढे पुच्छ करी कपि खेळ हि	फल, तांबूल चर्वण.
लाथा बुक्क्या मारल्या	दक्षिणा
नगरात धिंड काढली	प्रदक्षिणा
विरोधी पूजा म्हणून	नमस्कार नाही.
पिटती टाळ्या ढोल वाजविति	आरती.
हनुमान म्हणाला 'उलटे होईल'	आशीर्वाद
धिंड काढताना आरडा ओरडा	मंत्रपुष्पाचा मंत्रघोष.

यज्ञ

लंकेला आग लागली	अग्निकुंड पेटले.
जळून मेलेले व जळलेले पदार्थ	त्या आहुती.
जळत असता स्त्रीपुरुषांच्या आरोळ्या	ते मंत्र.

जळताना लोकांना जो ताप झाला	तो प्रसाद.
जळून भस्म राहिलें	ती विभूति.
सागरात उडी मारून स्नान	अवभृथस्नान.

पुरदहन प्रकरण समाप्त.

‘पुन्हां सागर लंघन’ प्रकरण (२७।१-२८।५)

हिं. *। मातु मोहि दीजे कछु चीन्हा । जैसे रघुनायक मोहि दीन्हा ॥१॥*
। चूड़ामनि उतारि तब दयऊ । हरष समेत पवनसुत लयऊ ॥२॥
। कहेहु तात अस मोर प्रनामा । सब प्रकार प्रभु पूरन-कामा ॥३॥

म. *। आई! मज दे काहिं खूण तरि । देति जशी रघुनायक मम करिं ॥१॥*
। चूडामणि काढुनि मग देई । हर्षित पवन तनय करिं घेई ॥२॥
। तात! सांग मम असा प्रणाम । सर्वपरीं प्रभु पूरितकाम ॥३॥

अर्थ - आईऽऽ! मला दे गं! काहीं, खूण तरी! जशी रघुनायकानी माझ्या हाती दिली (तशी काहीतरी दे.).॥१॥ तेव्हा सीतेने चूडामणी (वेणींतून) काढून हर्षाने दिला व पवनसुताने तो हर्षाने हातात घेतला.॥२॥ (सीता म्हणाली) बाळा! माझा असा प्रणाम सांग आणि त्यांना सांग की प्रभू सर्वप्रकारे पूर्णकाम आहेत.॥३॥

टीका. चौ. १ (१) आई - सीतेबरोबर केलेल्या संभाषणात माते, आई किंवा जननी हे संबोधन यापूर्वी तेरा वेळा वापरले आहे. येथे २७।१ मध्ये १४ व्या वेळी आहे. येथे चौपाईच्या आरंभी आई (मातु) जसे आहे तसे पूर्वी फक्त एकदां १४।९ मध्ये आहे, ती टीका पाहावी. सीतेचा वियोग होणार या भावनेने हनुमान भावापन्न होऊन तटस्थ, हात जोडून उभा आहे. नंतर धीर धरून बोलू लागताच विरहव्यथित होऊन **आईऽऽ! मज दे! कार्हि, खूण तरि!** असे हे शब्द थांबत थांबत उच्चारले, कंठ भरून आला आहे. १४।९ मध्ये अशीच दशा आहे, पण येथल्यापेक्षा कमी आहे. **(क) रघुनायक** - रघुनायकास ओळख पटेल असे काहीतरी द्या. **(ख)** कपीने येथे किंवा पुढे, जाण्यापूर्वी आज्ञा (निरोप) मागणे टाळले आहे. ही दक्षता फार महत्त्वाची आहे. जाऊं नको असे म्हणाली असती तर अनर्थ झाला असता.

चौ. २-३ (१) चूडामणि - चूडा = वेणी, तिच्यात घालावयाचा एक विशिष्ट अलंकार. जनक राजांना इंद्राने दिलेला व त्यांनी सीतेला दिलेला हा चूडामणी होता, असे वा.रा. म्हटले आहे. इंद्राने दशरथास, दशरथानी कौसल्येला व कौसल्येने सीतेला दिला होता, अशी दुसरी कथा आहे. ती येथे ग्राह्य वाटते. **(क) असा प्रणाम** - प्रभूचे पाय धरून नमस्कार करावा तसा करून दाखवून ‘असा प्रणाम’ शब्द उच्चारले. **(ख) सर्वपरी प्रभु पूरितकाम** - आपल्याला कशाचीही इच्छा नाही व माझ्यावाचून आपले अडेल असे नाही ‘आपण सुपूर्णकाम’ (१।३३६) टीका पाहावी. तेच भाव येथे आहेत. प्रभु - आपण सर्व शक्तिमान, सर्वज्ञ, सर्वसमर्थ आहात तरी अजून स्वस्थ बसला आहात! आपणास माझी आवश्यकता नसली तरी -

हिं. *। दीन दयाल बिरिदु संभारी । हरहु नाथ मम संकट भारी ॥४॥*
। तात सक्रसुत कथा सुनाएहु । बान प्रताप प्रभुहि समुझाएहु ॥५॥
। मास दिवस महुँ नाथु न आवा । तौ पुनि मोहि जिअत नहिं पावा ॥६॥

म. *। दीन दयाळू ब्रीद आठवा । संकट भारि नाथ मम हटवा ॥४॥*
। सांग शक्रसुत-कथेस बापा! । प्रभुस निवेद किं शरप्रतापा ॥५॥
। नाथ येति जर मासामधिं ना । तर मग जिवंत मज पावति ना ॥६॥

अर्थ - नाथ! आपले दीनदयाळू हे ब्रीद आठवा-स्मरण करा आणि माझे भारी संकट दूर करा.॥४॥ बाबा! शक्रसुताची कथा प्रभूला सांग व (प्रभूंच्या) बाणाचा प्रताप निवेदन कर (हं!)॥५॥ नाथ जर महिन्याभरात नाही आले तर मग (आल्यावर) मी त्यांना जिवंत सापडणार नाही (असे सांग).॥६॥

टीका. चौ. ४ - मागल्या चौपाईचा दुसरा चरण व ही चौपाई जणू प्रभू समोर आहेत, या भावनेने उच्चारलेली आहे. (१) **दीनदयाळू ब्रीद आठवा** - जरी माझी आपल्याला मुळीच जरूर नसली तरी दीनदयाळू हे आपले ब्रीद आहे. मी तर अति दीन आहे आणि आपण प्रभू असून मला या महा संकटातून न सोडविल्यास आपल्या ब्रीदाला बट्टा लागेल, याचे स्मरण करून आपले ब्रीद राखण्यासाठी तरी माझे भारी संकट दूर करा. **(क) नाथ मम** - तुमच्यावाचून मला सनाथ करणारे कोण आहे? मी कोणाच्या तोंडाकडे बघू व काय म्हणून? याने अनन्यगतिकता सुचविली.

चौ. ५ (१) शक्रसुतकथा - जयंतकथा म्हटले नाही. त्या पाप्याचे नाव नको हे एक कारण व देवनाथ इंद्राचा पुत्र असून त्याची दशा केली हे दुसरे. हा दुष्ट राक्षस तर आपला महावैरी आहे, **ही आठवण देण्यात हेतू** हा आहे की माझ्या विरहव्यथेने त्या प्रसंगाचे विस्मरण झाले असण्याचा संभव आहे. **(क) आठवण देण्यात भाव** हा आहे की शक्रसुताने माझ्या पायाला चोच मारून जरासे रक्त काढले तर त्याला मरण्याची पाळी आणली होती आणि त्या दुष्ट राक्षसाने मला चोरून, उचलून, पळवून आणली आणि दहा महिने होत आले तरी आपण स्वस्थ कसे बसलात? पंचवटीतूनच एक बाण मारला असतात तर मेला असता दुष्ट.

चौ. ६(१) मासामधिं जर नाथ ना येति - रावणाने सीतेला एक महिन्याची मुदत दिलेली मारुतीला माहीत आहे. **(क)** बाळा! तुझी भेट झाली नसती तर मी आजही जिवंत दिसले नसते. तथापि त्या दुष्टाचे तोंड पाहण्याची पाळी मी पुन्हा येऊ देणार नाही. मी एकेक क्षण कसा घालवीत आहे हे कोणाला व कसे सांगू?

हिं. *। कहु कपि केहि बिधि राखौं प्राना । तुम्हहू तात कहत अब जाना ॥७॥*
। तोहि देखि सीतलि भइ छाती । पुनि मो कहुँ सोइ दिनु सोइ राती ॥८॥

हिं. दो. । जनक सुतहि समुझाइ करि बहु बिधि धीरजु दीन्ह ॥

॥ चरन कमल सिरु नाइ कपि गवनु राम पहिं कीन्ह ॥२७॥

म. । प्राण कसे कपि! राखुं वद अतां । जातो तात! तुम्हींही म्हणतां ॥७॥

। शीतल झालि बघुनि तुज छाती । पुन्हां तेच दिन मज त्या राती ॥८॥

म. दो. । जनकसुते समजाउनी देउनि बहु धीरास ॥

॥ नमुनि कमलपदिं कपि निघे रामाप्रति जाण्यास ॥२७॥

अर्थ - हे कपी, तूच सांग (बरं) की मी आता प्राणांचे रक्षण कसे करूं? तात! तुम्हीसुद्धां 'आता जातो' म्हणता!॥७॥ तुला पाहून माझी छाती शीतल झाली होती पण पुन्हा मला आपले तेच दिवस व त्याच रात्री.॥८॥ जनकसुतेची समजूत घालून आणि तिला पुष्कळ धीर देऊन, तिच्या चरणकमलांना नमन करून, कपी रामाकडे जाण्यास निघाला.॥दो.२७॥

टीका. चौ. ७ (१) सूचना - पहिल्या चरणात वद (कहु) हे एकवचन आहे तर दुसऱ्या चरणात 'तुम्ही ही म्हणता' हे बहुवचन आहे! याने सीतेच्या चित्ताची व्याकुळता दर्शविली आहे. शिवाय गेले २/३ दिवस जी आत्मीयता उत्पन्न झाली होती, ती तोडून तुम्ही परक्यासारखे जातो असे म्हणता **हा गूढ भाव आहे.** जाऊ का? 'माते आज्ञा दे' इत्यादि काही हनुमान बोलला नाही व जातो असेही तोंडाने न म्हणता नुसती खूण मागितली. हे आचरण परक्या माणसासारखे झाले यात संशय नाही. **(क) प्राण कसे राखू आता** - भाव हा की एक महिन्याने ते राहणार नाहीतच पण ते आताच जाऊ पाहत आहेत, ते कसे राखावे हे तूच सांग पाहू. गेले २/३ दिवस तुझ्या जिवावर राहिले होते आणि तू तर माझी परवानगी न घेताच जाण्यास निघालास परक्यासारखा! तुझ्या विरहानेच प्राण जातील की काय असे वाटत आहे.

चौ. ८ (१) शीतल झालि बघुनि तुज छाती - प्रभुविरहानलाने हृदय जळत होते. तुझे दर्शन झाल्याने ते निवते न निवते तोच तू म्हणतोस की मी जातो. **'कपि तुज बघुनि दुःख सब मिटले। आज मला प्रिय राम भेटले'** (७।२।११) असे भरत म्हणतात हाच भाव येथे आहे. **(क) ते दिन त्या राती** - तू भेटण्यापूर्वी माझा दिवस व माझी रात्र कशी जात असे हे तूं पाहिले आहेस. त्याच दुःखात मला पुन्हा लोटून तूं पण चाललास ना! ते दुःख लक्षात घेऊन प्रभूंना लवकर घेऊन ये व माझ्या दुःखाचा अंत कर.

दो. (१) जनकसुते समजाउनी - याने सुचविले की जानकी अति व्याकूळ झाली होती. **(क)** कपीने प्रणाम केल्याचे सांगितले पण सीतेने आशीर्वाद दिल्याचे वर्णन नाही. कपीने नमस्कार केला तेव्हां सीतेचे हृदय भरून आले, शब्द उच्चारवेना; म्हणून मनात आशीर्वाद दिला असे मानणे जरूर आहे. **'सीता दे आशीस् मनिं काहीं। स्नेहमग्न तनुभान न राही.'** (२।२४२।५). गीतावलीत म्हटले आहे की **'कपि के चलत सिय**

को मन गहबरि आयो। पुलक सिथिल भयो सरीर नीर नयनन्हि छायो। कै प्रबोध प्रीतिसों मन असीस दीन्हि होइहै तुम्हारो भायो' (गीता. ५।१५।३) हनुमान व्याकूळ झाल्याचे वर्णनही आहेच. 'देखि दसा ब्याकुल हरीस'. १४,१५ ही दोन्ही पदे पाहण्यासारखी आहेत.

ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः।।३१।। वन्हिना पुच्छयुक्तेन लंकाया दहनं कृतम्।। पौर्णमास्यां महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः।।३२।। मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशीला इंद्रजिताने कपीला बंधन घातले; त्याच दिवशी रात्री लंकादहन झाले व **पौर्णिमेच्या दिवशी सकाळी सीतेला भेटून चूडामणी घेऊन परत निघाला.** आता परतीराला जाऊन पोचेल.

इति श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका सुंदरकाण्ड अध्याय तिसरा समाप्त.

अध्याय चौथा

हिं. *। चलत महाधुनि गर्जेसि भारी । गर्भ स्रवहिं सुनि निसिचर नारी ॥१॥*
। नाघि सिंधु एहि पारहि आवा । सबद किलकिला कपिन्ह सुनावा ॥२॥
। हरषे सब बिलोकि हनुमाना । नूतन जन्म कपिन्ह तब जाना ॥३॥
। मुख प्रसन्न तन तेज बिराजा । कीन्हेसि रामचंद्र कर काजा ॥४॥
। मिले सकल अति भए सुखारी । तलफत मीन पाव जिमि बारी ॥५॥

म. *। जात महाध्वनि गर्जे भारी । स्रवति गर्भ तैं निशिचर नारी ॥१॥*
। आला पार हि सिंधु लंघुनी । शब्द किलकिला वानर-कानीं ॥२॥
। हर्षति सर्व बघुनि हनुमाना । कपि नव जन्म म्हणति झाला ना! ॥३॥
। मुख प्रसन्न तनु तेजें भ्राजे । साधि रामचंद्रांचीं काजें ॥४॥
। भेटुनि होति सुखी सब भारी । मरत मीन मिळतां जस वारी ॥५॥

अर्थ - जाताना महाध्वनीने भारी गर्जना केली तेव्हा (तो ध्वनी ऐकताच) निशाचरांच्या स्त्रियांचे गर्भ गळून पडले (गर्भस्राव झाला).॥१॥ सागर ओलांडून पार आला तेव्हां किलकिला शब्द कपींच्या कानी आला.॥२॥ हनुमंताला येतानां पाहून सर्वांना हर्ष झाला व ते कपी (आपसात) म्हणतात की आज आपला नवा जन्म झाला नाही?॥३॥ (दुरून पाहिला तो) मुख प्रसन्न दिसले व शरीर तेजाने प्रकाशत असलेले दिसले (तेव्हा सर्वांनी ओळखले की) याने रामचंद्रांची कार्ये साधली.॥४॥ (इतक्यात हनुमान भूमीवर उतरलासुद्धां) तेव्हा सर्वजण त्याला मिठ्या मारून भेटले व मरत असलेल्या मीनाला पाणी मिळाले म्हणजे ते जसे सुखी होतात तसे सर्व अत्यंत सुखी झाले.॥५॥

टीका. चौ. १(१) महाध्वनि गर्जे भारी - येथील भारी शब्द पाहून गोस्वामींच्या शब्दयोजना कलेतील सावधानता दिसते व आश्चर्य वाटते. 'त्यास निपाति महाध्वनि गर्जे' (१८।८) त्यावेळी निशाचरींचे गर्भ गळले नाहीत. येथे 'भारी' शब्द घातल्याने विसंगतिदोष टळला. या गर्जनेने सर्व लंकेस कळविले की मी पुच्छ जळून लज्जेने मेलो नाही. येथे आनंदाने विजयगर्जना करीत उभा आहे. लंका जाळल्याबद्दल काहीं दंड, शिक्षा करणे असेल तर रावणास येऊ द्या. **(क)** या वेळच्या हनुमंताच्या गर्जना किती भयानक असतील याची कल्पना करावी. **'यद्दूते कृत करणी स्मरती। निशिचर गृहिणी गर्भा स्रवती'** (३६।७) हनुमान निघून गेल्यावरसुद्धां कित्येक दिवस त्याच्या कृतीची व गर्जनांची नुसती आठवण झाली की राक्षसींचे गर्भपात होत होते!

सूचना - वा.रा. सर्ग ५६।९-३४ यात या उड्डाणाचे वर्णन आहे. **अरिष्ट पर्वतावरून उड्डाण केले.** तो पर्वत ८० मैल विस्ताराचा व २४० मैल उंचीचा होता; पण तो हनुमंताच्या उड्डाणाने जमिनीसपाट झाला. उड्डाण केल्यापासून मधुवनात प्रवेश करीपर्यंतच्या वर्णनात वा.रा. चे सहा सर्ग खर्ची पडले आहेत. येथे सातव्या चौपाईत मधुवन प्रवेशाचे वर्णन आहे!

चौ. २ (१) आला पारहि सिंधु लंघुनी - आला = येत असलेला तीरावरील कपींना दिसू लागला. आला हनुमान! तो पहा, दिसला की नाही? असे म्हणण्यास कपींनी प्रारंभ केला. तोच तीरावरील या वानरांना ऐकू जाईल असा किलकिला शब्द करण्यास हनुमंताने प्रारंभ केला. 'कट्कटा' हा शब्द क्रोधसूचक आहे तसा किलकिला शब्द आनंद, प्रसन्नतासूचक आहे. या ध्वनीने अंगद, प्रमुख वानरांनी ओळखले की यशस्वी होऊन आलेला दिसतो. इतक्यांत अधिक जवळ आलेला दिसल्याबरोबर -

चौ. ३-४ (१) हनुमानच आहे अशी खात्री झाली. स्पष्ट दिसूं लागताच सर्व वानरे हर्षाने (आनंदाने व उत्साहाने) उड्याच मारूं लागली असतील. कवितावली पद २९ पाहा. **(क) 'कपि नव जन्म म्हणति झाला ना'** आज नवा जन्म झाला असे अंगदादि वानरांना वाटले. शोध लागल्याशिवाय परत गेले असते तर सुग्रीवाने मारविले असते किंवा प्रायोपवेशनाने मरणे भाग होते; म्हणून आता वाटले की पुनर्जन्म झाला. **(ख) मुख प्रसन्न तनु तेजे भ्राजे** - ही कार्यसिद्धीची लक्षणे आहेत. उलट खिन्न मुख व निस्तेज शरीर ही अयशस्वी झाल्याची लक्षणे होत. शिवाय आनंदसूचक किलकिलाट आधी ऐकलाच होता; म्हणून खात्री झाली की कृतकार्य होऊन आला आहे. **(ग) रामचंद्रांची काजे** -सर्व विश्वाला चंद्राप्रमाणे शीतल, प्रसन्न व अमृतमय करून आराम देणाऱ्यांची कार्ये करून आला. याने आपल्याला जीवदान दिलेच पण सर्व जगावरच उपकार केले. **'रामचंद्र कार्या साधावे'** (४।२३।३) अशी सुग्रीवाची आज्ञा होती, ती पुरी केली गेली. आता सुग्रीवाच्या हातून मरण्याची भीती राहिली नाही.

चौ. ५ (१) भेटुनि भारी सुखी होति - हनुमंताच्या दर्शनाने सर्वांच्या शरीरात, वाणीत आणि मनात हर्ष भरला. त्या उत्साहाच्या व आनंदाच्या भरात सगळे त्याला भेटू लागले व अत्यंत सुखी झाले. सुचविले की हनुमान गेल्यापासून ते अति दुःखी कष्टी झाले होते. **'तोंवर बंधू! वाट मम पहा। कंदमूळ फळ खात दुख सहा'** (१।२), असे हनुमंताने सांगितले होते. त्यातील अर्धाभाग, (दुःख सोसणे) खरा झाला. पण त्यानी कंदमूळफळे खाल्ली नाहीत हे पुढील चरणाने सुचविले आहे. **(क)** पाण्यावाचून तडफडत मरत असलेल्या मीनासारखी त्यांची दशा झाली होती. ते पाणीसुद्धां प्याले नाहीत. हनुमंताच्या भेटीने त्यांना जीवनच मिळाले जसे माशाला जीवन = पाणी. **(ख)** कपि हनुमंताला कसे भेटले याचे वर्णन वा.रा. आहेच पण **कवितावलीतील पहा** = राम, लक्ष्मण, सुग्रीव यांचा जयजयकार करीत ते त्या रेतीत ठायी ठायी नाचू

लागले. अंगदादि महाबलवान वानर आपली विशाल पुच्छे फिरवीत नाना प्रकारच्या मुखचेष्टा करूं लागले. (पद २९). कोणी त्याची पायधूळ घेतली तर कोणी मिठी मारली, कोणी गळ्यांत गळा घातला, कोणी त्याच्या पुच्छाचे चुंबन घेतले, कोणी कंद फलादि आणून दिली, तर कोणी फुले आणून त्याच्या बाहूंची पूजा केली. (पद.३०)

"पुर जाळुनि लंघिला पयोधी" प्रकरण समाप्त.

"रघुपतिपाशिं सकल कपि आले" प्रकरण (२८।६-दो.२९)

हिं. । चले हरषि रघुनायक पासा । पूँछत कहत नवल इतिहासा ॥६॥
। तब मधुबन भीतर सब आए । अंगद संमत मधु फल खाए ॥७॥
। रखवारे जब बरजन लागे । मुष्टि प्रहार हनत सब भागे ॥८॥
म. । निघती हर्षित रघुपतिपाशीं । पुसत वदत नव इतिहासासी ॥६॥
। सकल हि ते मग मधुवनिं जाती । अंगद संमत मधु फल खाती ॥७॥
। जेव्हां रक्षक वर्जु लागले । मुष्टिमार मिळतां सब पळले ॥८॥

अर्थ - नंतर सगळे मोठ्या हर्षानें रघुपतीकडे जाण्यास निघाले. जाता जाता नवा इतिहास वानर विचारूं लागले व हनुमान सांगत गेला.॥६॥ मग ते सगळे (सुग्रीवाच्या) मधुवनांत गेले व अंगदाच्या संमतीने मध व फळे खाऊ लागले.॥७॥ रक्षक हरकत करूं लागले तेव्हां त्यांना मुष्टिमार मिळाला व त्या सर्वांनी पळ काढला. (व सुग्रीवास अंगदाची कागाळी सांगण्यास गेले.)॥८॥

टीका. चौ. ६ (१) निघती हर्षित रघुपतिपाशीं - प्रवर्षणगिरीवरून सुग्रीवाच्या आज्ञेने निघाले तेव्हा 'निघती हर्षे स्मरत रघुपति' (४।२३।८) येथे हर्षाने रघुपतीकडे परत जाण्यास निघाले. दाखविले की भगवंताचे स्मरण करीत हर्षाने ज्या कार्यास लागावे, ते भगवत्कृपेने सिद्धीस जाते व हर्ष होतो. **(क) हर्षित** = आनंद व उत्साहयुक्त. जितक्या हर्षाने निघाले असतील त्याच्या कितीतरी पट हर्ष आता झाला असेल. हनुमंतामुळें पुनर्जन्म झाल्याचा हर्ष, रामकार्य सिद्धीस गेले म्हणून हर्ष व पुन्हा रामदर्शन होणार व रामसेवा करण्यास सापडणार म्हणून हर्ष. **(ख) पुसत वदत नव इतिहासासी** - सागरतीरावरून हनुमान निघाल्यापासून परत येईपर्यंत जे जे घडले त्याविषयी जांबवंताने विचारावे व हनुमंताने सांगावे, याप्रमाणे मार्गाने जाता जाताच सर्वांना सर्व इतिहास ऐकण्यास सापडला. न विचारता हनुमंताने काही सांगितले नाही. जांबवान गुरु असल्यामुळें त्याने विचारल्यावर सर्व सांगणे भागच होते व त्यामुळें आपल्या मुखानें आपला पराक्रम वर्णन केल्याचा दोष हनुमंताला लागत नाही. याचा मोठा फायदा हा झाला की सुग्रीव व राम यांना सर्व हकीकत सांगणारा एक बुद्धिमान वक्ता तयार झाला. **(ग) वि. सूचना** - पौर्णिमेची रात्र सर्व कपींनी सागरतीरावरच काढली. मार्गशीर्ष कृष्ण प्रतिपदेला निघाले व पाच रात्री वाटेत काढून सहाव्या दिवशी मार्ग. कृष्ण षष्ठीला मधुवनात शिरले. येथे सुद्धां 'आला पारहि सिंधु लंघुनी' पासून 'मधुवनि जाती' ही सहावी चौपाईच आहे!

चौ. ७-८ (१) मधुवन - हे नंदनवनासारखे रमणीय असे सुग्रीवाचे प्रिय वन होते. सुग्रीवाशिवाय इतर कोणास तेथे प्रवेश नसे. त्या वनाच्या रक्षकांचा प्रमुख सुग्रीवाचा

मामा दधिमुख नावाचा बलवान वानर होता. त्याने वानरांना हरकत केली. पण युवराजाच्या संमतीनेच ते खात असल्यानें ते जुमानीतना, व त्यातही रामकार्यसिद्धीचा उत्साह! हनुमान अंगदादिकांनी दधिमुखाला मूर्च्छा येईपर्यंत चोपला आहे. रक्षकांचे व अंगदादिकांचे चांगले युद्धच झाले आहे! वा.रा. वर्णनावरून ठरते की अंगदाचा काटा काढून टाकण्याची सुसंधी दधिमुख पाहत होता. त्यामुळे ही सुसंधी जाणून त्याने विरोध केला. **(क) मधु** = मध, (पुष्परस) हा अर्थ घेणेच योग्य आहे. 'मधु क्षौद्रे (मध) जले क्षीरे मधे पुष्परसेऽपि च' (विश्वः) मध, पाणी, दूध, मद्य व पुष्परस हे मधु शब्दाचे अर्थ आहेत. हे कपी रामभक्त आहेत व उन्मत्त झाल्याचे वर्णन मानसात नाही; म्हणून मद्य हा अर्थ घेणे अयोग्य आहे. **(ख)** युवराजाला मना करणे व त्याची आज्ञा धुडकावून लावणे हे जांबवान, नलनील व हनुमान या सचिवांना कसे सहन होणार? त्यांनी चांगला मुष्टिमार दिला तेव्हां पळाले सर्व.

हिं. दो.　***। जाइ पुकारे ते सब बन उजार जुवराज ॥***

॥ सुनि सुग्रीव हरष कपि करि आए प्रभुकाज ॥२८॥

म. दो.　***। जाउनि वर्दी देति सब वन उजाडि युवराज ॥***

॥ हर्ष सुकंठा, येति कपि कीं करुनी प्रभुकाज ॥२८॥

अर्थ - त्या (दधिमुखादि) सर्वांनी जाऊन वर्दी दिली की युवराजानें मधुवन उजाड करून टाकले (ते ऐकून) तेव्हां सुग्रीवाला हर्ष झाला की कपि प्रभुकार्य करून आले आहेत.।।दो.२८।।

टीका. (१) वर्दी देति सब - सुचविले की रक्षक पुष्कळ होते. मागील वर्णनांत मधुवन उद्ध्वस्त केल्याचा उल्लेख नाही, तो येथे रक्षकांनी केला. मधु व फळे खाल्ली आणि आम्ही हरकत केली म्हणून आम्हाला खूप मार दिला असे न सांगता युवराजाचेच नाव पुढे केले; याने ध्वनित केले की दधिमुख अंगदाचा काटा काढून टाकू पाहत आहे. युवराजाचेच नाव पुढे केले की सुग्रीव त्यास ठार मारील व राज्य आपल्या भाचाच्या (सुग्रीवाच्या)च वंशात राहील ही दधिमुखाची इच्छा, पण हा डाव सपशेल फसला. **(क)** वनाचा विध्वंस केल्याची बातमी आधी मिळाल्यामुळे सुग्रीवाला आनंदच झाला कारण त्याने मर्म ओळखले. **उपदेश** - प्राणाहून प्रिय असे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य सिद्धीस गेल्यावर होणाऱ्या आनंदात अतिप्रिय इतर गोष्टींच्या विनाशाचे काहीच वाटत नाही. असे महत्कार्य करणाऱ्या सेवकांनी वा सैन्याने उत्साहाच्या व विजयाच्या भरात आपल्या धन्याचेच व्यक्तिगत नुकसान केले तरी तिकडे दुर्लक्ष करणे जरूर आहे.

हिं.　***। जौं न होति सीता सुधि पाई । मधुबन के फल सकहिं कि खाई ॥१॥***

। एहि बिधि मन बिचार कर राजा । आइ गए कपि सहित समाजा ॥२॥

। आइ सबन्हि नावा पद सीसा । मिलेउ सबन्हि अति प्रीति कपीसा ॥३॥

म. । सीता-शोधा जर न पावते । मधुवन-फळें किं खाऊं शकते ॥१॥
। मनिं यापरिं करि विचार राजा । तों आले कपि सहित समाजा ॥२॥
। येति सकल शिर नमविति पायां । भेटे प्रेमें अति कपिराया ॥३॥

अर्थ - सीतेचा शोध जर लागला नसता तर (वानरदूत) मधुवनातील फळे कधीतरी खाऊ शकते काय ? (कधीच नाही अगदी अशक्य)।।१।। याप्रमाणे राजा मनात विचार करीत आहे तोच युवराजादि कपि सर्व कपिसमाजासहित येऊन पोचले सुद्धां.।।२।। येऊन सगळे मस्तक नमवून पायांना नमस्कार करूं लागले व कपिराजा सगळ्यांना (जसे जे आले त्यांना) अति प्रेमानें (गळ्यांत गळा घालून) भेटला.।।३।।

टीका. चौ. १-२ (१) मधुवन-फळे किं खाऊं शकते - त्याने ताडले की अंगदादि कपि सीताशोध लावून आले व फळे खाण्यासाठी वनात शिरले तेव्हा रक्षकांनी मज्जाव केल्यामुळे व कपिस्वभावामुळे वृक्षांची मोडतोड केली असली पाहिजे. असे नसते तर माझ्या अतिप्रिय वनात शिरण्याची त्यांची छाती नव्हती. उत्साहाने शिरले! **(क) यापरिं विचार** - हा व असले तर्क. एक महिन्याची दिलेली मुदत निघून गेल्यावर येऊनसुद्धां निर्भयपणे वनात शिरले त्याअर्थी सीतेचा शोध लावून यशस्वी होऊन आले आहेत यात शंका नाही. अन्यथा राजदंडाच्या भीतीने परतसुद्धां आले नसते. येताना मात्र शिस्तीने क्रमाने आले. पुढे युवराज, नंतर जांबवान, हनुमान, नलनील व इतर सगळे कपि क्रमाने आले.

चौ. ३ (१) सर्व वानर राजदूत, सुग्रीवसेवक असल्याने त्यांनी जमिनीवर डोके टेकून नमस्कार केला ते योग्यच झाले. पण सुग्रीव आपला राजेपणा विसरून मित्रभावाने अति प्रेमाने त्या सर्वांना भेटला **हे विशेष आहे. (क)** अति प्रिय कार्य केले म्हणून त्यांच्याविषयी अति प्रीति उत्पन्न झाली. शिवाय दूत पाठविताना सुग्रीव म्हणाला होता की जे शोध लावून येतील ते धाकट्या भावासारखे प्रिय होतील; ते वचन खरे केले. **(ख)** सीतेचा शोध लावल्यामुळें **सुग्रीव रामऋणांतून मुक्त झाला. (ग)** येथे **'कपि सहित समाजा'** असे म्हणून दोन विभाग त्यांच्यात पाडलेच आहेत. अंगदादि ज्या पाचांची नावे पूर्वी दिली आहेत त्या मुख्यांना गळ्यांत गळा घालून बरोबरीच्या नात्याने भेटला व बाकीचा जो कपिसमाज त्यास यथाधिकार राजा या नात्याने भेटला. **(घ)** रघुपतीकडे तडक न जाता प्रथम सुग्रीवाकडे आले कारण ते सुग्रीवसेवक आहेत. त्यानेच आज्ञा देऊन पाठविले होते व दंड किंवा बक्षीस देणारा तोच स्वामी राजा आहे त्यांचा. आता हा भेटीचा समारंभ पुरा झाला म्हणजे सुग्रीवासह अंगदादि सर्वच रघुपतीकडे जातील. 'सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं सर्वनिवेदनम्' आणलेली खूण देऊन सर्व निवेदन करतील.

हिं. । पूँछी कुसल, कुसल पद देखी । रामकृपाँ भा काजु बिसेषी ॥४॥
। नाथ काजु कीन्हेउ हनुमाना । राखे सकल कपिन्ह के प्राना ॥५॥

। सुनि सुग्रीव बहुरि तेहि मिलेऊ । कपिन्ह सहित रघुपति पहिं चलेऊ ॥६॥

म. । पुसलें कुशल कुशल बघुं पायां । रामकृपें कृत विशेष कार्या ॥४॥

। नाथ! करी कार्या हनुमानहि । रक्षित सकल कपींचे प्राणहि ॥५॥

। भेटे पुन्हां सुकंठ तयाला । कपिंसह रघुपतिकडे निघाला ॥६॥

अर्थ - सुग्रीवाने कुशल विचारले (तेव्हा कपि म्हणाले कीं) आपले पाय दिसले म्हणूनच कुशल आहे. रामकृपेने विशेष कार्य केले गेले.॥४॥ नाथ! सर्व कार्य हनुमंतानेच केले व (त्यानेच) सर्व कपींचे प्राण वाचविले.॥५॥ (तेव्हां, ते ऐकून) सुग्रीव त्याला पुन्हां भेटला व कपीसहित रघुपतिकडे निघाला.॥६॥

टीका. चौ. ४ (१) पुसलें कुशल - मोठ्यांना वंदन केल्यावर त्यानीं कुशल विचारणे हा शिष्टाचार आहे. आपल्या पायांच्या कृपेने कुशल आहे, आपले पाय दिसले म्हणून कुशल आहे, असे लहानांनी म्हणणे हा नीतिधर्म आहे. येथे तर कुशलप्राप्ति झाली म्हणून सुग्रीवाच्या पायापर्यंत आले. **(क) रामकृपें कृत विशेष कार्य** - रामकृपा होती म्हणूनच कार्य झाले. आमचे बळ, बुद्धि इत्यादींनी कार्य होणे अशक्य होते. नुसते कार्यच नाही झाले, तर विशेष कार्य झाले.

चौ. ५-६ (१) हनुमंतानेच सर्व कार्ये केली. **(क)** प्रथम पाण्यावाचून आम्ही सर्व मरणार होतो तेव्हा हनुमंतानेच प्राण वाचविले. सीतेचा शोध हनुमंताने लावला नसता तर आम्ही सर्व मेलोच असतो किंवा मारले गेलो असतो. त्यानेच आमचे सर्वांचे प्राण वाचविले. **(ख) भेटे पुन्हां सुकंठ तयाला** - आलिंगन देऊन भेटण्याने विशेष प्रेम व्यक्त होते. मुख्य कार्यकर्ता हनुमानच आहे हे ऐकताच त्याच्याविषयी विशेष प्रेम उत्पन्न झाले, म्हणून कपिराज त्याला पुन्हा भेटला. याने जसे या सर्व कपींचे प्राण वाचविले तसे माझे प्राणही यानेच वाचविले, असे सुग्रीवास वाटले असेलच. सीतेचा शोध लागला नसता तर सुग्रीवाला पुढील जीवित मरणापेक्षांही दुःखद झाले असते.

हिं. । राम कपिन्ह जब आवत देखा । किएँ काजु मन हरष बिसेषा ॥७॥

। फटिक सिला बैठे द्वौ भाई । परे सकल कपि चरनन्हि जाई ॥८॥

हिं. दो. । प्रीति सहित सब भेटे रघुपति करुना पुंज ॥

॥ पूँछी कुसल नाथ अब कुसल देखि पद कंज ॥२९॥

म. । रामें कपिनां येत विलोकित । कृतकार्यहि मनिं विशेष हर्षित ॥७॥

। स्फटिक शिळे दो बंधू बसले । कपि सब जाउनि पाया पडले ॥८॥

म. दो. । भेटति सकलां प्रेमें रघुपति करुणापुंज ॥

॥ पुसति कुशल, नाथा अतां कुशल बघुनि पदकंज ॥२९॥

अर्थ - रामचंद्रांनी जेव्हां कपींना कृतकार्य होऊन विशेष हर्षित (होऊन) येत असलेले पाहिले तेव्हांच त्यांना मनात विशेष हर्ष झाला.॥७॥ दोघे भाऊ स्फटिक शिळेवर

बसले. सर्व कपि जाऊन पाया पडले.।।८।। करुणासागर रघुपति सगळ्यांना प्रेमानें भेटले व कुशल विचारले. (सर्व म्हणाले कीं) नाथा! आपले चरणकमल दिसले, आता कुशल आहे.

टीका. चौ. ७-८ (१) कपींना **विशेष हर्षित** येतानां पाहिले म्हणून राम आनंदसिंधू सुखराशी असून ते सुद्धां **विशेष हर्षित** झाले, पण मनातच. विशेष हर्षित होऊन येत असलेले दिसले म्हणून वाटले की काहीतरी विशेष कार्य करून आले असले पाहिजेत. रघुपतींना हर्ष = उत्साह उत्पन्न झाला कारण की आता सुरकार्य लवकरच होणार असे वाटले. कपींना हर्ष = आनंद व उत्साह दोन्ही आहेत. **(क) स्फटिक शिळे दो बंधू बसले** - या स्फटिक शिळेवर दोघे बंधू अनेक वेळा बसत असत. ४।१३।६ टी. पहा. प्रवर्षण गिरीवरील गुहेतून जेव्हा पाहिले की कपि येत आहेत तेव्हां बाहेर येऊन शिळेवर बसले. केव्हां एकदा कपि येतात व केव्हां एकदा त्यांना भेटतो असे वाटत आहे. (ख) हनुमंताला पाठविल्यावर महिना पूर्ण होण्याच्या वेळेपासून कपींच्या आगमनाची वाट पाहत याच शिळेवर कितीवेळां तरि येऊन बसले असतील!

दो. (१) भेटति सकलां प्रेमे - सुग्रीव अतिप्रेमानें भेटला तर रघुपति प्रेमानें भेटले. सुग्रीवाच्या अति प्रेमाचे कारण पूर्वी दिले आहे. रघुपतींना प्रेम वाटण्याचे कारण म्हणजे त्यांचे कार्य कपींनी केले. **ल.टे.** - या दोह्याच्या पहिल्या चरणांत जाणूनबुजून एक मात्रा कमी करून वाणीच्या गतीचा भंग केला आहे व दाखविले की भेटतानां रघुपती गहिवरले. **(क) रघुपति** - एवढे मोठे चक्रवर्ती महाराजा असतानां वानरांना आलिंगन देऊन भेटले. हे आश्चर्य, ही विषमता पुंज व कंज या यमकविषमतेनें सुचविली आहे.

'रघुपतिपाशिं सकल कपि आले' प्रकरण समाप्त.

''वैदेही-कुशलाला वदले'' प्रकरण (३०।१-३४।५)

हिं. *। जामबंत कह सुनु रघुराया । जा पर नाथ करहु तुम्ह दाया ॥१॥*
। ताहि सदा सुभ कुसल निरंतर । सुर नर मुनि प्रसन्न ता ऊपर ॥२॥
। सोइ बिजई बिनई गुन सागर । तासु सुजसु त्रैलोक उजागर ॥३॥

म. *। म्हणे जांबवान् श्रुणु रघुराया । ज्यावर करतां नाथ तुम्हिं दया ॥१॥*
। त्यास सदा शुभ कुशल निरंतर । सुर नर मुनी प्रसन्न तयावर ॥२॥
। तो विजयी विनयी गुणसागर । त्रिभुवनिं सुयश तयाचें भास्वर ॥३॥

अर्थ - जांबवान म्हणाला की रघुराया! ऐक; नाथ! तुम्ही ज्याच्यावर दया करतां-॥१॥ त्याचे सदा कल्याण व निरंतर कुशलच असते व सुरनर मुनी निरंतर त्यावर प्रसन्न असतात.॥२॥ तोच विजयी, विनयी व गुणसागर होतो आणि त्याचे सुयश त्रिभुवनी प्रकाशते. (त्रिभुवनांना भास्वर = प्रकाशमय करणारे ठरतें)॥३॥

टीका. चौ. १-२ (१) श्रुणु (सुनु) असें एकवचन प्रथम जांबवंताने वापरले पण पुढल्या चरणापासून 'करतां, तुम्हिं' अशी बहुवचनेच वापरली आहेत. रघुपतीने जे प्रेमालिंगन दिले त्याने झालेल्या आनंदाचा हा परिणाम क्षणभर दिसला. **(क) रघुराया** - आपण रघुराजापेक्षां सुद्धां समर्थ आहांत. आम्ही जाऊन शोध करण्याची जरूरी खरोखर आपल्याला नव्हतीच पण **'महती दासां सदा देतसां'** (३।१३।१४) -म्हणून आमच्यावर दया करून आम्हाला हे सेवेचे कार्य सांगितले होते. **(ख) नाथ!** -सेवक जाणून दया केलीत म्हणून आम्ही येथपर्यंत कुशल आलो, नाहीतर नाना संकटात अनाथासारखे केव्हाच मेलो असतो. **(ग)** ज्याच्यावर तुम्ही दया करता **'त्यास सदा शुभ कुशल... तयावर'** **-उपदेश** -आपले सदा **शुभ** = कल्याण व्हावे व सतत कुशल असावे असे वाटत असेल त्यांनी रघुरायाची दया = कृपा संपादन करावी म्हणजे मग सुरनरमुनी सहजच त्यांच्यावर कृपा करतात, प्रसन्न होतात त्यांना. 'राम कृपा करतात जयावर। सर्वच करती कृपा तयावर॥(प्रज्ञा) फक्त असुरांची कृपा, निशाचरांची कृपा होईल न होईल. सुरनरमुनींची कृपा संपादन करण्याच्या नादी लागू नये कारण **'सुर नर मुनि सर्वांची रीती। स्वार्थास्तव सब करिती प्रीती'** (४।१२।२)

चौ. ३ (१) या चौपाईत हनुमंताच्या कार्याची सूचना आहे. **विजय** व **विनय** हे दोन गुण एकत्र सापडणे फार दुर्लभ. **(क)** या चौपाईचा दुसऱ्या एका चौपाईशी असलेला संबंध सापडला म्हणजे मुख्य भाव प्रगट होतो. 'उभय विजयि विनयी गुणमंदिर । प्रतिबिंब किं हरिचें अति सुंदर' (७।२५।७) हे लवकुशांविषयी म्हटले आहे. **विजयी, विनयी व गुणमंदिर** (गुणसागर) ही तीन विशेषणे येथे त्याच क्रमाने आहेत म्हणून भाव हा की असा जो असेल तो 'हरिचे प्रतिबिंबच = रामाची प्रतिकृतीच. **'तो नर**

रघुराया! सम अपणां' 'हा गुण साधन करुनि न लाभत। तुमचे कृपें कुणी कुणि पावत' (४।२१।५-६). याची प्रतीति हनुमंतास रघुपति आपला 'सुत' म्हणतात त्याने मिळते. (३२।७ पहा) **हनुमान म्हणजे प्रभूची 'हरि'ची प्रतिकृतीच, हे येथें ध्वनित केले.**

हिं. ***। प्रभु कीं कृपा भयउ सब काजू । जन्म हमार सुफल भा आजू ॥४॥***
। नाथ पवनसुत कीन्हि जो करनी । सहसहुँ मुख न जाइ सो बरनी ॥५॥
। पवनतनय के चरित सुहाए । जामवंत रघुपतिहि सुनाए ॥६॥

म. ***। प्रभुकृपें झालें सब काज । जन्म आमचे सुफल हि आज ॥४॥***
। नाथ पवनसुत-कृत जी करणी । ती न वर्णवे सहस्रवदनीं ॥५॥
। पवनतनयकृत सुंदर चरितें । जांबवंत सांगति रघुपतितें ॥६॥

अर्थ - प्रभो! आपल्या कृपेनेंच सर्व कार्य झाले पण आज आमचे जन्म सुफळ झाले.।।४।। नाथ! पवनसुताने जी करणी केली ती हजारो मुखांनीही वर्णन करता येणार नाही.।।५।। (नंतर) जांबवंताने पवनतनयाची सुंदर चरित्रे रघुपतीस सांगितली.।।६।।

टीका. चौ. ४ (१) प्रभूकृपे - भाव हा की आपली कृपा आपल्यासारखीच सर्वसमर्थ आहे. हाच सिद्धान्त अन्यप्रकारे दो. १६ मध्ये सीतेला व दो. ३३ मध्ये रघुपतीला मारुतीने सांगितला आहे. **वि.ल.टे.- रामसेवकांनी केलेली रामकार्यें घडतात रामकृपेनेच पण सेवक निमित्त बनल्यानें त्यांचा जन्म सुफल होतो.**

चौ. ५-६ (१) नाथ पवनसुत - या पवनसुतानेच आम्हास सनाथ केले व पावन केले. पवनसुताला साजेल अशी पावन करणी केली व ती सहस्रमुखांच्या शेषाला सुद्धां वर्णन करता येणार नाही पण मी यथामति सांगेन. तात्पर्य हे की भगवंताचे चरित्र जसे अतर्क्य, अपार, अगाध व अवर्णनीय तसेच श्रीरामदूत हनुमंताचे. **(क) पवनतनयकृतचरितें** - ज्याच्या श्रवणादिकानें पवित्रतेचा विस्तार होतो असे ते चरित्र आहे. **'करण्यास पावन निज गिरेला रामयश तुलसी वदे। रघुवीर चरित अपार वारिधि पारगत कवि कोणते॥** (१।३६१ छंद) तसेच जांबवान म्हणतात की हनुमच्चरित्र अपार आहे; शेषादिक सुद्धां पूर्ण वर्णन करूं शकणार नाहीत; तथापि मी आपली वाणी पावन करण्यासाठीं यथामति वर्णन करतो. **'तस्मिन् तज्जने भेदाऽभावात्'** (ना.भ.४१) याची पूर्ण यथार्थता दाखविली. **(ख) ल.टे.** -शिवावतार हनुमंताचे चरित्र; ते सांगणारे ब्रह्मदेवावतार जांबवंत, व श्रवण करणारे परमात्म्याचे अवतार रघुपती व नारायणावतार लक्ष्मण! मग त्या श्रवणांतील रसाचे व सुखाचे वर्णन कोण करणार?

हिं. ***। सुनत कृपानिधि मन अति भाए । पुनि हनुमान हरषि हियँ लाए ॥७॥***
। कहहु तात केहि भाँति जानकी । रहति करति रच्छा स्वप्रान की ॥८॥

हिं. दो. । नाम पाहरू दिवस निसि ध्यान तुम्हार कपाट ॥
॥ लोचन निज पद जंत्रित जाहिं प्रान केहिं बाट ॥३०॥

म. । श्रवत कृपानिधि मनिं अति रुचले । मग हर्षे हनुमान् ह्रर्दि धरले ॥७॥
। वदा तात कशि तरी जानकी । राहे रक्षी निज प्राण कीं ॥८॥

म. दो. । नाम पाहरा रात दिन तुमचे ध्यान कपाट ॥
॥ लोचन निजपर्दि यंत्रिले जाण्या प्राण किं वाट?॥३०॥

अर्थ - ऐकत असताच ते चरित्र व हनुमान कृपानिधीच्या मनास फार आवडले व (चरित्र ऐकून झाल्यावर) मग हनुमंतास हर्षाने हृदयाशीं धरले.॥७॥ तात! सांगा पाहू की जानकी राहते तरि कशी व आपल्या प्राणांचे रक्षण करते तरि कशी.॥८॥ (हनुमान सांगतात) आपले नाम रात्रंदिवस पहाऱ्यावर आहे; तुमचे ध्यानरूपी दार (कपाट) सदा लागलेले आहे; नेत्र स्वतःच्या पायावर खिळले आहेत; तेव्हां प्राण जाण्यास वाट कुठे आहे?॥३०॥

टीका. चौ. ७ (१) श्रवत अति रुचले - चरित्र ऐकतां ऐकतांच वाटले की केव्हां एकदां हनुमंतास प्रेमाने हृदयाशी कवटाळीन. पण कथाश्रवण करीत असता मधेच असे काहींतरी करणे म्हणजे श्रवणमर्यादेचा भंग करणे आहे, म्हणून कसातरी संयम केला. **(क) अति रुचले** - जेव्हां मुद्रिका दिली व मस्तकावर हात ठेवला त्यावेळीं हनुमान रुचले, आवडले; पण आता चरित्र ऐकताच अति रुचले. **(ख) कृपानिधि** - सर्व कपींनां भेटले त्यावेळीं करुणापुंज = कृपा पुंज, कृपेचा पुंजका होते पण आतां कृपानिधि = कृपासागर झाले आहेत. पुंजका व सागर यात जो फरक तोच इतर वानर व हनुमा यांच्यावरील रामकृपेत फरक आहे. **(ग) हर्षे ह्रर्दि धरले** - हनुमंताला प्रभू, हे या प्रसंगी **दुसऱ्यावेळी आलिंगन देत आहेत** व अति रुचले हे त्याचे कारण आहे. प्रथम सर्व कपींनां भेटले तेव्हां त्या पंचायतनांत हनुमान होतेच. येथें रघुपतीना झालेला हर्ष परम प्रसन्नतासूचक आहे.

चौ. ८ (१) वदा (कहहु) असा बहुवचनाचा प्रयोग येथें केला आहे पण पुढे एकवचन वापरणार आहेत. **(क) जानकी कशि राहे** - ती जनकदुहिता असल्यानें अत्यंत धर्मशील आहे, तेव्हां तिला तेथें आपल्या धर्माचे रक्षण कसे करता येते ? ती कशा तऱ्हेने राहते, खाते काय, राहते कुठे, झोपते कशावर, बोलते कोणाशी, वेळ कसा घालविते इत्यादि सगळे सांगा. **(ख) निज प्राण** (स्वप्रान) या शब्दांत श्लेष आहे; ती जानकी माझा प्राण आहे. 'मन राहि सदा तुजपाशीं' असा रामनिरोपच आहे. मन प्राणांना सोडून सदा निराळे राहूं शकत नाही. दुसरा भाव हा कीं तिचे प्राण राहतील असे मला वाटत नव्हते. ते कसें राहिले हे सांगा.

वि.ल.टे.- (१) कि.कां. दो.३० मध्यें जांबवंताने रामचरित्र वर्णन केले ते **'रुचलें चित्तीं अति हनुमंता'.** (१।१) येथें जांबवंतानेच हनुमच्चरित्र सांगितले. ते **रुचलें** चित्ती **अति** भगवंता **(क)** हनुमान **'हर्षित निघे ध्यात रघुनाथा'** (१।४) तर येथे रघुनाथाने हनुमंतास हर्षाने हृदयाशी धरला. यावरून ठरले की भक्ताला भगवच्चरित्र व भगवान अति आवडतात तर भगवंताला भक्तचरित्र व भक्त अति आवडतात. भक्ताच्या हृदयात भगवंताची वस्ती असते तर भगवंताच्या हृदयात भक्ताचा निवास असतो. **'साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम्॥ मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि'** (भाग.९।४।८). हा सिद्धान्त अप्रत्यक्षपणे कसा ग्रंथित करून ठेवला आहे हे पाहून आश्चर्य वाटते. प्रभूच्या दोन्ही प्रश्नांचे संक्षिप्त उत्तर आता दोह्यात देतात.

दो.३० - हनुमान म्हणाले हे शब्द सुद्धां न वापरण्यानें सुचविले कीं विचारता क्षणी जरासुद्धां विलंब न लावता सांगू लागले. **(१) नाम पहारा रात दिन -** पहारेकऱ्याला दोन कामे करावी लागतात एक चाहूल घेणें व मधून मधून जागृतिसूचक आवाज देणें. जिव्हेनें नामोच्चार चालू आहे, व कानांनी त्याचे श्रवण केले जात आहे हे सुचविले. रा आणि म या दोन अक्षरांचा प्रताप **'अतिबलौ वरधन्विनौ'** इत्यादि प्रकारे वर्णन केला आहे. **'प्रजा-प्राण-यामीक धीट ते'** (२।३१६।५ टी. पाहा) रा व म हे दोन पहारेकरी असल्यानें मुख व दोन कान या द्वारांतून प्राण बाहेर जाऊं शकत नाहीत. नामजपाचा जो ध्वनि होतो त्याच्याकडें कान व मन लावून जप केला पाहिजे. मानसिक जपाचा ध्वनि ऐकूं येईल यात काहीं नवल नाही पण परेच्या जपाचा, अजपाजपाचा ध्वनिसुद्धां ऐकू येतो. **(क) तुमचे ध्यान कपाट** - कपाट = कवाड, दरवाजाच्या फळ्या. ध्यान हृदयांत करावयाचे असते. तेथें ध्यानरूपी दरवाजा लागलेला असल्यानें हृदयातून बाहेर जाण्यास प्राणाना वाट नाही. **'हृदि प्राणो'** प्राणाचे मुख्य स्थान हृदय आहे. ध्यानरूपी दरवाजा घट्ट लागला की श्वास प्राण, नासाभ्यंतरचारी होतात. **'प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ.'** (भ.गी.) नाकपुड्यांच्या बाहेर प्राण जाऊं शकत नाही. म्हणजे सात वरच्या द्वारांपैकी पाच बंद झाली. आठवे जें ब्रह्मरंध्र ते नेहमीच बंद असते; क्वचित त्याचे भेदन करून प्राण जाऊं शकतो पण प्राण हृदयांतच अडकल्यामुळें ते घडणेही अशक्य आहे. **उपदेश - जप करतानां हृदयांत ध्यान करावे.** आता राहिल्या दोन वाटा, दोन नेत्र.

(२) लोचन निजपदिं यंत्रिले - ही दोन द्वारे स्वतःच्या पायाशी जखडून ठेवली आहेत. म्हणून या द्वारातून प्राण बाहेर जाऊं शकत नाहीत. याप्रमाणें वरच्या भागात असणारी आठ इंद्रियद्वारे बंद आहेत मग प्राण कोणत्या वाटेने जाणार? **(क) सर्व इंद्रिये रात्रं**दिवस अखंड रामचिंतनात इतकी तन्मय झाली आहेत की कोणताही अन्य विषय इंद्रियास स्पर्श करीत नाही, इंद्रियद्वारापर्यंतसुद्धां येऊं शकत नाही; मग हृदयांत कोठून कसा जाणार? **(ख) जाण्या प्राण किं वाट** - याने सुचविले की प्राण उत्क्रमण

करण्यासाठी धडपडत आहे, पण त्यांना मोकळी वाटच सापडत नाही. प्राण गेले तर रघुनाथास अति दुःख होईल, रघुवीराची अकीर्ति होईल व भानुवंशाला कलंक लागेल; म्हणून त्यांना असे दृढ प्रयत्नानें अडवून ठेवले आहेत. **(ग) रातदिन** शब्द पहारा व ध्यान या दोहोकडें घेणे इष्ट आहे: **(घ)** सुचविले की रात्रंदिवस अशी ध्यानजपयुक्त अवस्थेत बसून राहिली आहे. **कशी राहते याचे हे उत्तर आहे.** (ङ) ज्याचे सतत चिंतन करावे तन्मय तो होतो. 'यच्चित्तः तन्मयोभवति' (श्रुति) म्हणून सुचविले की सीता राममय झाली आहे त्यामुळें मृत्यु, रावण, राक्षस, राक्षसी, अधर्म इत्यादि तिला स्पर्शसुद्धां करूं शकत नाहीत.

शंका - (१) आठ वरच्या द्वारांचा बंदोबस्त झाला पण नाभीसुद्धां खालची तीन द्वारें राहिलीं आहेत की असे कोणी म्हणतील. 'पुरमेकादशद्वारं अजस्थावक्र चेतसः' (श्रुति) **समाधान** - अति पापी असतात तेच या तीन अधोद्वारांपैकी एखाद्याने जातात. सीता तशी नाही म्हणून त्यांचा उल्लेख केलेला नाही. मलमूत्रद्वारानें प्राण जाणारे जीव नरकांत पडतात. नाभिद्वारानें प्राणोत्क्रमण फार फार क्वचित होते. (ख) मरतानां ज्यांचे डोळे उघडे असतात, तोंड बंद असते व नाक वाकडे होत नाही, त्यांचे प्राणोत्क्रमणं नेत्रातून होते. मुखातून प्राण जाणारेच पुष्कळ असतात; त्यांचे तोंड उघडे असते. **मुखातून प्राण जाण्यापेक्षा डोळ्यांतून जाणे अधिक श्रेयस्कर.** पण आजूबाजूचे अडाणी लोक करतात उलटे, डोळे मुद्दाम बंद करून ठेवतात. या विषयावर व्यवहारोपयोगी असे पुष्कळ लिहिता येण्यासारखे आहे पण येथे ते अस्थानी होईल म्हणून नको.

शंका (२) मन जर हृदयात ध्यानमग्न आहे तर कानांनी श्रवण व नेत्रांनी पायाकडे बघणे कसे शक्य आहे ? **समाधान** - अंतर्मन ध्यानात आहे व बहिर्मन श्रवण व नेत्र यात आहे. हा योगाभ्यासाचा विषय आहे, शाम्भवी, भूचरी, अगोचरी इत्यादि मुद्रांचा अभ्यास ज्यांनी केला असेल त्यांना हे शक्य आहे व त्यांनाच कळेल.

शंका (३) नेत्र पायांकडे लावलेले असताना राममयता कशी? **समाधान** -रामाच्या उजव्या पायावर जी सामुद्रिक चिन्हे आहेत ती सर्व सीतेच्या डाव्या पायावर आहेत. 'स्मरत रामपदिं चिन्हे असती'. रामवामपादावरील चिन्हे सीतेच्या उजव्या पायावर आहेत.

ल.टे. - अशोकवनात सीता कशी राहते, याचे जणूं सजीव चित्रच या दोह्याने निर्माण केले आहे. शब्दांनी श्रोत्यांच्या चित्तचक्षूंपुढें विशिष्ट दृश्य उभे करण्याची ही शब्द चित्र निर्माण कला फारच थोड्या कवींच्या काव्यात दिसते. मानसांत अशी शब्दचित्रे अनेक ठिकाणी निर्माण केलेली आढळतील. पाल्हाळ केल्यानें स्पष्ट, सुंदर सजीव चित्र डोळ्यांसमोर उभे राहणे शक्य नाही. आणलेला चूडामणी देण्याची प्रस्तावना आता करतील. २ मुख्य हनुमच्चरित्र येथे संपले. **ही शिवकांची तयार झाली.**

हनुमच्चरित्राचा खरा प्रारंभ 'म्हणे ऋक्षपति बघ हनुमाना' (४।३०।३) पासून होतो व अनुष्ठानाच्या दृष्टीने समाप्ति 'ती न वर्णवे सहस्रवदनीं' (३०।५) अखेर होते. अत्यंत संकटकाळीं या हनुमच्चरित्राचे अनुष्ठान विधिपूर्वक करावे.

हिं. ***। चलत मोहि चूडामनि दीन्ही । रघुपति हृदयँ लाइ सोइ लीन्ही ॥१॥***
। नाथ जुगल लोचन भरि बारी । बचन कहे कछु जनककुमारी ॥२॥
। अनुज समेत गहेहु प्रभु चरना । दीनबंधु प्रनतारति हरना ॥३॥

म. ***। निघतां चूडामणि मज दिधला । घेउनि रघुपतिनीं हृदिं धरला ॥१॥***
। नाथ! युगल लोचनिं भरि वारी । वदली कांहीं जनककुमारी ॥२॥
। अनुजासह धरुनी प्रभुचरणां । दीनबंधु प्रणतार्ती - हरणा ॥३॥

अर्थ - (हनुमान म्हणाले) निघतानां मजजवळ चूडामणी दिला. (तेव्हां) रघुपतींनी तो घेऊन हृदयाशीं धरला.॥१॥ (हनुमान म्हणाले) नाथ! जनककुमारीने दोन्ही डोळ्यांत पाणी आणून काही सांगितले.॥२॥ अनुजासह प्रभूचे पाय (अशा रीतीने) धरून (सांग की) हे दीनबंधु! हे प्रणतांची दुःखे हरण करणाऱ्या (प्रभो!)-॥३॥

टीका. चौ. १ (१) चूडामणि मज दिधला - मी मागितली खूण तेव्हां सीतेनें काढून दिला असे सांगितले नाही. तसे सांगितले असते तर 'काय सीतेने नाही दिला?' 'मागून घ्यावा लागला?' इत्यादि प्रश्न उत्पन्न झाले असते व सीतेचे प्रेम कमी आहे असे कदाचित वाटले असते. **(क) मज** = माझ्याजवळ तुम्हाला देण्यासाठी, असा अर्थ करणे जरूर आहे. रघुपतीस देण्यासाठीच हनुमंताजवळ दिला होता खूण म्हणून. **(ख) रघुपतिंनी हृदिं धरला** - जणू सीतेचीच भेट झाली असे वाटले. **'अद्यास्य - दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये'** (वा.रा. ६६।७) आज याच्या दर्शनाने मला तिचीच प्राप्ती झाली असे वाटत आहे. प्रियविरहदशेत त्या प्रिय व्यक्तीची वस्तु, पत्र त्या व्यक्तीला भेटून येणारे माणूस इ. सर्व त्या प्रिय व्यक्तीसारखीच प्रिय वाटतात. १।२९५।५, २।१९९।३, ७।२।११ इ. पहा. येथें रघुपतीस आनंद झाला आहे. जानकी जिवंत आहे, कुशल आहे व तिने प्रेमाने चूडामणी दिला यामुळे आनंद झाला. ४।५।६ मध्ये 'शोकाकुल अति पट उरिं धरती'. त्यावेळीं सीता कोठे आहे. जिवंत आहे की नाही इ. पत्ता लागला नव्हता म्हणून शोक केला.

चौ. २-३ (१) नाथ!... वदली काहीं जनककुमारी - 'दीन दयाळू ब्रीद आठवा। संकट भारि नाथ मम हटवा' (२७।४) हे सांगताना सीतेची जी दशा झाली होती तिचेच हे वर्णन आहे. डोळ्यांत आसवे आणून सांगितले. वरील २७।४ चाच सारांश **'दीनबंधु प्रणतार्ती हरणा'** या चरणाने सांगितला आहे. **(क) अनुजासह धरुनी प्रभुचरणां** - जानकी तुमच्या अनुजासह तुमच्या पाया पडून सांगते की **(ख) 'सांग तात मम असा प्रणाम।**

सर्वपरीं प्रभु पूरितकाम' असे जानकीने म्हटले आहे. या वाक्यात कोणाला प्रणाम सांग हे स्पष्ट नव्हते, ते हनुमंताने स्पष्ट केले इतकेच. **(ग)** लक्ष्मण नेहमी सीतेला वंदन करीत असत धाकटा दीर आहे; असे असता सीतेने लक्ष्मणाला नमस्कार का केला? लक्ष्मणाला अपशब्द बोलून त्याचा दोष नसताना हाकलून लावला व त्यामुळेंच मी राक्षसाच्या कचाट्यात सापडले, असा पश्चात्ताप सीतेला सतत होत आहे म्हणून हा नमस्कार क्षमायाचना सूचक आहे. परशुरामासारख्या वयोवृद्ध विप्राने १४ वर्षांच्या लक्ष्मणाची क्षमा मागितली आहे. दुसरा हेतु हा कीं लक्ष्मण अहोरात्र रामसेवा करीत आहे व सीता पत्नी असून रामसेवा घडत नाही म्हणून लक्ष्मण वंद्य वाटणे स्वाभाविक आहे. भगवद्भक्त, रामसेवक वयानें लहान की मोठा हा विचार अत्यंत गौण आहे. सार हे की जनककुमारी राम व लक्ष्मण या दोघांना नमन करून शरण आली आहे व विनवीत आहे की तुम्हीं दोघे मिळून माझे दुःख हरण करा. यात मर्म हे आहे कीं मेघनादाचा वध रघुवीरांस करता येण्यासारखा नाही, तो केवळ लक्ष्मणच करू शकतात; म्हणून दोघांना शरण जाणे आवश्यकच होते.

सूचना - (१) या सगळ्या संभाषणात वैदेही किंवा सीता शब्द न वापरता जानकी, जनकसुता, जनककुमारी या शब्दांचाच उपयोग केला आहे. व्यावहारिक दुःखांनी दुःखी झालेली, असे वर्णन करावयाचे आहे म्हणून वैदेही किंवा सीता शब्द नाही. **(क) जनककुमारी** शब्दानें सुचविले की तुम्ही कृपा केलीत म्हणूनच जिचा विवाह झाला नाहीतर, जिला जनक (राजा) कुमारीच ठेवणार होते तीच ही आहे. 'राहो कुमरि कुवारि काय करुं' (१।२५२।५) **'उठा राम भंगा भवचापा। वारा तात! जनकपरितापा'** (१।२५४।६) असा ज्या जनकांचा परिताप आपण निवारण केलात त्यांनाच पुन्हां पश्चात्ताप करण्याची पाळी आपणच आणणार काय? **(ख)** लक्ष्मणाला यात हे सांगणे आहे की त्यावेळी **'वीरविहीन मही'** असे जनकांनी म्हणताच रघुवंशी प्रभूचा अपमान असह्य होऊन तुम्हाला जो आवेश चढला होता, तो आवेश प्रत्यक्ष रघुवीराची प्रिय दारा जनककुमारी चोरणाऱ्या राक्षसास कंठस्नान घालण्यासाठीं आता लवकर आणा. मी तुमच्या पाया पडते.

हिं. ***। मन क्रम बचन चरन अनुरागी । केहिं अपराध नाथ हौं त्यागी ॥४॥***
। अवगुन एक मोर मैं माना । बिछुरत प्रान न कीन्ह पयाना ॥५॥
। नाथ सो नयनन्हि को अपराधा । निसरत प्रान करहिं हठि बाधा ॥६॥

म. ***। मन-तन-वचनें पदिं अनुरक्ता । नाथ! कवण अपराधें त्यक्ता ।४॥***
। अवगुण एकच मान्य मम मना । प्राण न करिति वियोगें गमना ॥५॥
। गुन्हा नाथ! नेत्रांचा सगळा । प्राणां जातां करिति अडथळा ॥६॥

अर्थ - मनाने, शरीराने व वाणीने आपल्या चरणीं अनुरक्त असून माझा त्याग केला आहे तो कोणत्या अपराधामुळे?।।४।। माझ्या मनाला तर माझा एकच अवगुण मान्य आहे, तो हा की वियोग होताच प्राण गेले नाहीत.।।५।। (पण) नाथ! तो सगळा या (माझ्या) डोळ्यांचा अपराध (गुन्हा) आहे (कारण) प्राण जात असतानां ते अडथळा करतात (जाऊ देत नाहीत.)।।६।।

टीका. चौ. ४-५-६ (१) गुन्हा = अपराध, पाप; **अवगुण** = दोष, दुर्गुण. **(क)** एक दोष मान्य करणे भाग आहे. 'ठेवा पुरिं जर अवधिवरि राहति वाटे प्राण?' (२।६६) असे मी म्हटले पण त्याप्रमाणे वियोग होताच प्राण निघून गेले नाहीत, हा दोष घडला खरा. **(ख)** पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे प्राण निघून जाण्याचा प्रयत्न सतत करीत आहेतच पण मी तरी काय करूं! हे डोळे त्यांना जाऊ देत नाहीत म्हणून हे डोळेच गुन्हेगार आहेत. अडथळा कसा करतात पाहा :-

हिं. ***। बिरह अगिनि तनु तूल समीरा । स्वास जरइ छन माहिं सरीरा ।।७।।***
। नयन स्रवहिं जलु निज हित लागी । जरैं न पाव देह बिरहागी ।।८।।
। सीता कै अति बिपति बिसाला । बिनहिं कहें भलि दीन दयाला ।।९।।

हिं. दो. । निमिष निमिष करुनानिधि जाहिं कलप सम बीति ।।
।। बेगि चलिअ प्रभु आनिअ भुज बल खल दल जीति ।।३१।।

म. ***। विरह वन्हि, तनु तूल, समीर । श्वासहि, जळतें क्षणें शरीर ।।७।।***
। वर्षति नेत्र जला स्वहिताला । तनु न जाळवे विरहदवाला ।।८।।
। सीता-विपदा अती विशाला । बरे न वदणें, दीनदयाला ।।९।।

म. दो. । निमिष निमिष करुणानिधे प्रभो कल्पसें गाळि ।।
।। स्वभुजबळें खळ-दळ वधुनि चला आणुं तात्काळिं ।।३१।।

अर्थ - विरह अग्नि (भडकला) आहे, देह कापूस झाला आहे (निःसार, हलका, शुष्क) श्वास हा जोराचा वारा (समीर) वाहतो आहे; तेव्हां एका क्षणात शरीर जळून गेले असते.।।७।। (पण काय करणार) हे (स्वार्थी) डोळे स्वतःच्या हितासाठी पाण्याची (पावसाची) वृष्टी करीत आहेत त्यामुळे विरहरूपी वणवा तनूला जाळू शकत नाही.।।८।। (हनुमान म्हणाले) सीतेची विपत्ति अति विशाल आहे. दीनदयाळा तिचे आणखी वर्णन न करणेच बरे. (मला करवत नाही).।।९।। (थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे) हे करुणासागरा! ती एकेक निमिष कल्पा कल्पासारखे काढीत आहे; तरी हे प्रभो! आपण जाऊन आपल्या बाहुबळाने त्या खलाला व त्याच्या दळाला (सैन्याला) ठार करून तात्काळ तिला आणावी, (आणूं या)।।दो.३१।।

टीका. चौ. ७-८ (१) सार हे कीं देह अगदीं शुष्क, रक्तमांसविहीन, वाळलेल्या कापसासारखा झाला आहे. हृदयात पेटत असलेला प्रचंड विरहाग्नि त्याला जाळीत

आहे. श्वासोच्छ्वास जोरानें चालला आहे; दु:खाचे व निराशेचे सुस्कारे सोडीत आहे. प्राणत्याग करावा असे क्षणोक्षणी मनात येते. जगण्याचा कंटाळा, तिटकारा आला आहे. नेत्रांतून अश्रूंचे प्रवाह सारखे वाहात आहेत. **(क)** पण केवळ दर्शनसुखाच्या आशेवर प्राण कसेतरी धारण केले आहेत. तनूचा तिटकारा आला असूनसुद्धां प्रभुदर्शनाच्या आशेनेच त्याग केला नाही.

चौ. ९ (१) सीता विपदा अती विशाला - पतिविरह **ही मुख्य विपत्ति. 'नाथ! पतिविना स्नेह नि नातें। तापद तरणिहुनि स्त्रीला तें।।... पतिविण सर्वचि शोक-इयत्ता'।। देह जिवाविण जलविण सरिता। नाथ तशिच पुरुषाविण वनिता'** (२।६५।३,४,७) त्यात खलांच्या वस्तींत, खलांनी वेष्टित स्थितीत राहणें त्यामुळें विरहविपत्ती **विशाल झाली,** फार वाढली व त्यातही रावणाचे भय व राक्षसींचा जाच यामुळे ती विपत्ती **अति विशाल झाली. (क) बरे न वदणे** - न बोलणे, तोंडातून उच्चार न करणेच बरे. रावण सीतेला जे बोलला, जो धाक घातला, व मारण्यास धावला इत्यादि गोष्टी जर हनुमंताने सांगितल्या असत्या तर रघुवीराचा क्रोध अनावर झाला असता व त्यांनी किती संहार केला असता सांगता येत नाही. वा.रा. अरण्यकाण्ड सर्ग ६४ पाहावा म्हणजे रघुवीराच्या क्रोधाची कल्पना येईल. **(ख) दीनदयाळा** - जानकी अगदी दीन झाली आहे म्हणून आता दया करावी.

दो. (१) करुणानिधे - आपण करुणासागर असून, आता पत्ता कळल्यावरसुद्धां, आपण विलंब केला तर करुणानिधी, करुणासिंधू या आपल्या ब्रीदाला बट्टा लागेल. सीता निमिष निमिष कसे कंठीत आहे, हे ज्याने पाहिलें त्यालासुद्धां ते दु:ख इतके असह्य झाले की 'तो क्षण गत कल्पसा कपीतें' (१२।१२) मग सीतेला निमिष कल्पासारखे वाटत असेल तर त्यात नवल काय? **(क) स्वभुजबळें** - भाव हा की आपण ज्याच्यावर कृपा कराल तो कोणीही एखादा वानर जाऊन सीतेला घेऊन येईल पण त्यात प्रभूला कमीपणा येईल. म्हणून आता तात्काळ जाऊन सीतेला सोडवून आणावी. हे ऐकून रघुपतीवर काय परिणाम झाला पहा.

हिं. *। सुनि सीता दुख प्रभु सुख अयना । भरि आए जल राजिव नयना ।।१।।*
। बचन कायँ मन मम गति जाही । सपनेहुँ बूझिअ बिपति कि ताही ।।२।।
। कह हनुमंत बिपति प्रभु सोई । जब तव सुमिरन भजन न होई ।।३।।
। केतिक बात प्रभु जातुधान की । रिपुहि जीति आनिबी जानकी ।।४।।

म. *। श्रवुनि सितादुःखा सुख-अयना । जल भरलें प्रभु-राजिव-नयनां ।।१।।*
। मम गति तनुमनवचनें ज्यासी । शिवे स्वप्निं कधिं विपत्ति त्यासी ।।२।।
। म्हणे हनू प्रभु! तीच विपत्ती । स्मरण भजन तव यदा न घडती ।।३।।
। प्रभो! निशाचर कथा काय ती । रिपु जिंकुनि जानकी आणती ।।४।।

अर्थ - सीतेचे दुःख श्रवण करून सुखधाम (सुख-अयन) प्रभूच्या राजीव नेत्रांत जल भरले.।।१।। (आणि प्रभु म्हणाले की) शरीराने, मनाने व वाणीने ज्याला माझ्याशिवाय अन्य गति नाही त्याला विपत्ति कधी स्वप्नात तरि शिवेल काय ? (शक्यच नाही.)।।२।। हनुमान म्हणाले की प्रभू! जेव्हां तुमचे स्मरण भजनादि घडत नाही तीच विपत्ति.।।३।। प्रभो! त्या निशाचरांची कथा ती काय ? आपण शत्रूला जिंकून जानकीला आणाल की.।।४।।

टीका. चौ. १ (१) सुख-अयन - अयन = स्थान, घर, धाम. प्रभू असून, सुखाचे माहेरघर असून सीतेचे दुःख ऐकल्यानेच त्यांना इतके दुःख झाले की डोळे पाण्याने भरले. स्वतःवर वाटेल ती संकटे आली तरी ज्यांना लवमात्र दुःख होत नाही ते भगवान, प्रभू भक्तांचे दुःख ऐकून फार दुःखी होतात **हे येथे दाखविले.** 'अकामही भगवान सुज्ञ जरि। भक्तविरह दुःखें दुःखी तरि' (१।७६।२) असे जे शंकराविषयी म्हटले तेच रामाविषयी येथे दाखविले.

चौ. २ (१) मम गति... विपत्ति त्यासी - जे तनमनवाणीने अनन्यगतिक रामचरणरत असतात, ते दुःखी आहेत असे बाह्य परिस्थितीवरून वाटले तरी त्यांना कधी स्वप्नातसुद्धां लेशमात्र दुःख नसते. प्रभुदर्शन न होणे, प्रभुविरह हे एकच दुःख त्यांना दुःसह होते. **(क)** प्रभूच्या म्हणण्याचा येथे भाव हा आहे की माझा विरह हेच सीतेच्या दुःखाचे कारण आहे. **(ख) दुसरा भाव** हा की मी माझ्या भक्तांना दुःख होऊ देत नाही; पण प्रत्यक्ष जानकीला माझ्या विरहाचे दुःख होत आहे ते मला तत्क्षणी निवारण करता येत नाही, ही काही अद्भुत घटना आहे! **(ग) सूचना** - कवि येथे दाखवितात की 'करिति सकल हें भक्तालागीं। प्रणतिं कृपाल परम अनुरागी' (१।१३।५) - सीतेची अनन्यगतिकता ऐकल्याबरोबर रघुपती माधुर्यभाव विसरले व 'मम गति ज्यासी' असे ऐश्वर्यात प्रवेश करून म्हटले. तथापि नरनाट्य कर्तव्य असल्याने व भक्तांना तरणोपाय म्हणून चरितकथामृतसागर निर्माण करावयाचा असल्याने सीतेचे दुःखहरण करण्यास सुमारे चार महिने तरी लागणार आहेत.

चौ. ३-४ (१) हनुमंताच्या म्हणण्याचा भाव हा आहे की तेथे राक्षसांमुळे स्मरणभजनादिकांत विघ्ने येतात त्यामुळे ती विपत्ति सीतेला आहेच. ती नाहीशी करणे आपले काम आहे. शिवाय आपले सेवारूपी भजन घडत नाही ही काय लहानसान विपत्ति आहे? **(क) वि.ल.टे. - 'तीच विपत्ती। स्मरण भजन तव** (भगवंताचे) **यदा न घडती'** असे आम्हाला वाटते काय? आम्ही विपत्ती कशाला म्हणतो. भजन स्मरणादिक न घडले तर ज्याला मोठी विपत्ती कोसळल्यासारखे वाटेल **तोच खरा संपत्तिमान. (ख)** राक्षसांचे व रावणाचे बळ किती ते आपल्या कृपेने सहज पाहण्यास सापडले. त्यांना जिंकणे आपल्या हातचा मळ आहे.

हिं. । सुनु कपि तोहि समान उपकारी । नहिं कोउ सुर नर मुनि तनुधारी ॥५॥
। प्रति उपकार करौं का तोरा । सनमुख होइ न सकत मन मोरा ॥६॥
। सुनु सुत तोहि उरिन मैं नाहीं । देखेउँ करि बिचार मन माहीं ॥७॥
। पुनि पुनि कपिहि चितव सुरत्राता । लोचन नीर पुलक अति गाता ॥८॥
म. । ऐक कपे! तुज सम उपकारी । नहि कुणि सुर-नर-मुनि-तनुधारी ॥५॥
। करुं तव केवीं प्रत्युपकारा । मम मन कुंठित करित विचारा ॥६॥
। श्रुणु सुत! अनृण तुझा मी नाहीं । करुनि विचारा बघत मनां ही ॥७॥
। पुनःपुन्हां सुरपाल विलोकति । कपिस, नेत्रिं जल तनु पुलकित अति ॥८॥

अर्थ - हे कपी ऐक! तुझ्यासारखा (माझ्यावर) उपकार करणारा सुर-नर- मुनि इत्यादि देहधारकांतसुद्धां कोणी नाही.॥५॥ तुझ्या उपकारांची फेड मी कशी करूं? (कारण कीं) काय केले असता प्रति उपकार (उलट उपकार) करता येईल याचा विचार करू लागलो म्हणजे माझ्या मनाची गति कुंठित होते. (काहीं उपाय, मार्ग सुचत नाही).॥६॥ हे सुता! ऐक, मी तुझ्या ऋणातून मुक्त होऊ शकत नाही, असे मनात विचार करून पाहतां ठरले.॥७॥ सुरसंरक्षक (सुरपाल-सुरत्राता, असूनसुद्धां-) राम वारंवार हनुमंताच्या (तोंडा) कडे पाहू लागले व त्यांचे डोळे पाण्याने भरले आणि देह अति पुलकित झाला.॥८॥

टीका. चौ. ५ (१) हनुमंताचे भाषण ऐकून प्रभू **परम प्रसन्न** झाले; म्हणून त्यास **एकवचनाने संबोधिले.** कोणावरही प्रसन्न किंवा परम प्रसन्न झाल्यावर त्याने मागितलेला वर दिला आहे किंवा वर माग म्हणून सांगितले आहे. वर माग म्हणून सांगावे तर हा काहीं मागणार नाही व याने जरी मागितले तरी याला देण्यासारखे काही मजजवळ नाही म्हणून म्हणाले की तुझ्यासारखा माझ्यावर उपकार करणारा कोणी नाही. **(क) नहि कुणि सुरनर मुनि तनुधारी** - सुरांच्या सुखासाठी हे सर्व करावे लागत आहे, पण इंद्रादि देवांची छाती नाही एखादे रूप धारण करूनसुद्धां लंकेकडे वाकड्या नजरेने पाहण्याची. **(ख)** मुनि तपोबलसंपन्न असले तरी रावणासारखी तपश्चर्या कोणी केली नाही व रावण शापाने मरावयाचा नाही; म्हणून कोणीही मुनी उघड उघड रावणविरोध करूं शकत नाहीत. जेथे सुर व मुनि यांची ही स्थिती तेथे नर व इतर जीव बिचारे काय करणार!

चौ. ६ (१) याला कैवल्य मोक्ष देईन म्हटले तर तो मी खरदूषणादि शत्रूंनासुद्धां दिला आहे. भक्ती देतो म्हणावे तर ती मी अनेक मुनींनासुद्धा दिली आहे. याने जे उपकार केले त्याच्यासारखे उपकार सर्व मुनी मिळूनसुद्धां करू शकणार नाहीत. मग याला द्यावे तरी काय? पुष्कळ विचार करूनसुद्धां याला देण्यासारखे काहीच नाही मजपाशी; म्हणून म्हटले की **मनाची गती कुंठित होते.**

चौ. ७ (१) श्रुणु सुत अनृण तुझा मी नाही - येथे रघुपतींनी हनुमंतास आपला सुत -- पुत्र मानला पण लक्षात असेलच की प्रथम सीतेनेच त्यास 'सुत' म्हटले आहे. पुत्र झाल्याचे ज्ञान प्रथम मातेला होते व नंतर थोड्या वेळाने पित्यास होते. धन्य आहे मर्यादा व व्यवहारपालन कौशल्याची! **(ख) 'श्रुणु जननी तो सुत बहु भागी। जो पितृमातृवचनिं अनुरागी।। तनय मातृपितृ तोषविणारा दुर्लभ जननि सकल संसारा'** (२।४१।७-८) स्वतः रामचंद्र माता व पिता या दोघांना तोषवू शकले नाहीत, त्यांनी कैकेयीला तोषविली; पण दशरथांची इच्छा नसताना वनात जावे लागले, त्यांना तोषवू शकले नाहीत. हनुमंताने सीता व रघुपती या दोघांनाही संतोष दिला आहे. फार काय येथे रामचंद्रांनी जसे म्हटले तसेच लं.काण्डात १०७ छंद, सीतेने म्हटले आहे. याने सुचविले की **हनुमंतासारखा महाभाग्याचा महामेरू व रामप्रिय जगात दुसरा नाही.** जसा ऋणको दीन बनून धनकोच्या तोंडाकडे पाहण्याचा प्रयत्न करतो तसेच येथे घडत आहे.

चौ. ८ (१) सुरपाल = सुरसंरक्षक, सुरत्राता. ज्यांच्या कृपाकटाक्षाची याचना ब्रह्मादी देव करतात, ते भगवान सर्व देवांचे संरक्षक, हनुमंताच्या मुखाकडे बघण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. **इंद्र - 'करुनि कृपादृष्टी अतां आज्ञा द्यावि कृपाल.'** (६।११३) **'महिपाल विलोकय दीनजनं'** (७।१४।१०) **त्रिपुरारी** म्हणाले. **'जो सहज कृपालू दीन दयालू करो अनुग्रह तोही'** (१।१८६ छं.) **ब्रह्मदेवाने** म्हटले. **(क) पुनः पुन्हां विलोकति** - जसे ऋणकोला धनकोच्या मुखाकडे वर मान करून, टक लावून पाहण्याचे धैर्य होत नाही, पण प्रेमाने पाहावेसे तर वाटत आहे. **(ख) 'सुत'** या भावनेने पुनः पुन्हा बघतात पण लोचनतृप्ती होत नाही. **'कौसल्या घडि घडि रघुवीरा। निरखी कृपासिंधु रणधीरा'** (७।७।६). **(ग)** हनुमंताकडे प्रेमाने बघता बघता व मनात त्याच्या उपकारांचे चिंतन व पराक्रमांची आठवण करतानां प्रभूच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या व शरीर रोमांचित झाले. यात प्रेम व कृतज्ञता या भावना मुख्य आहेत.

हिं. दो. । सुनि प्रभु बचन बिलोकि मुख गात हरषि हनुमंत ।।
।। चरन परेउ प्रेमाकुल त्राहि त्राहि भगवंत ।।३२।।
म. दो. । प्रभु-वच परिसुनि बघे मुख तनु हर्षित हनुमंत ।।
।। प्रेमाकुल पायां पडे त्राहि! त्राहि! भगवंत ।।३२।।

अर्थ - प्रभूचे भाषण ऐकून हनुमंताने भगवंताच्या मुखाकडे व शरीराकडे पाहिले व त्याच्या देहावर रोमांच उभे राहिले व प्रेमाकुल होऊन भगवंता! रक्ष रक्ष! असे म्हणून पायावर लोळण घेतली.।।दो.३२।।

टीका. (१) प्रभु वच - भाव हा की केवढे मोठे समर्थ व काय हे बोलणे! की 'श्रुणु सुत अनृण तुझा मी नाही', ऐकुनि हे प्रेमाकुल वानर - 'प्रभुजें बोलां तुम्हां शोभतें। ऐकुनि अमचे चित्त मोहतें।। दीन गणुनि कृत सनाथ कपि गण। त्रिलोकेश रघुनाथा

आपण।। प्रभुवच ऐकुनि लाजे मरुं हरि। मशक करिति खगपति हित कधि तरी?।।(६।११८।७-९) अगदीं अशीच भावना हनुमंताची आहे. फरक इतकाच की त्या कपींना हे शब्द उच्चारण्याइतकी वाचाशक्ती प्रेमाकुल होऊनसुद्धा शिल्लक होती व हनुमान इतका प्रेमाकुल झाला आहे की कंठ दाटून आला आहे व त्यामुळे बोलवत नाही. **(क) बघे मुख** - वरील भावनेने भगवंताच्या मुखाकडे पाहिले. प्रभु हनुमंताचे गुण गाऊ लागले तेव्हा कपीने लाजेने मान खाली घातली होती. प्रभू बोलण्याचे थांबले तेव्हा आपल्या मुखचर्येने भावना व्यक्त करून दाखविण्यासाठी दीनभावाने पाहिले तो **(ख) तनु हर्षित** - प्रभूच्या नीलवर्ण शरीरावर माणिकाच्या कण्याप्रमाणे रोमांच उभे राहिलेले पाहिले. हे दासावरील प्रभूचे निर्हेतुक निर्व्याज प्रेम पाहिले व हनुमंताच्या अंगावरसुद्धा रोमांच फुलले, गहिवर आला, प्रेमाने विव्हळ झाला. **(ग) त्राहि त्राहि!** = रक्ष रक्ष! प्रभु! ही प्रतिष्ठा, हा मोठेपणा मला माकडाला देऊन या दीनाला आपल्या मायेच्या विक्राळ जबड्यात नका लोटू! **(घ) भगवंत** - आपण अनंत सामर्थ्य-गुणसंपन्न परमात्मा आहात. मी केवळ एक 'कपि चंचल सबरीती हीन' दीन असा दास आहे. ।। कधी काजवा प्रकाशि रविला।। (प्रज्ञा) असे सुचवून पायावर डोके ठेवून दंडवत नमस्कार घातला व सुचविले की मला सदा आपल्या पायाजवळ ठेवा म्हणजे झाले. **सूचना** - वरील भागात **भक्त व भगवान यांच्या अन्योन्य, असाधारण, परम पवित्र प्रेमाची व भगवंताच्या भक्तकृतज्ञतेची परम सीमा झाली!** 'रघुपति प्रियभक्तं' हे सातवे विशेषण यथार्थ झालेले सर्व कपींनी पाहिले व ऐकले.

हिं. ***। बार बार प्रभु चहहिं उठावा । प्रेम मगन तेहि उठब न भावा ।।१।।***
। प्रभु कर पंकज कपि कें सीसा । सुमिरि सो दसा मगन गौरीसा ।।२।।
। सावधान मन करि पुनि संकर । लागे कहन कथा अति सुंदर ।।३।।

म. ***। पुनः पुन्हां प्रभु उठवूं पाहत । प्रेम मग्न उठुं नये चि वाटत ।।१।।***
। प्रभु-कर-पंकज कपिचे शीर्षा । स्मरत दशा उन्मनि गौरीशा ।।२।।
। सावधान मन करुनी शंकर । लागति सांगुं कथा अति सुंदर ।।३।।

अर्थ - प्रभू वारंवार हनुमंतास उठवूं पाहत आहेत (पण) प्रेममग्न झाल्यानें उठूच नये असे त्यास वाटत आहे.।।१।। प्रभूनी आपले करकमल त्याच्या मस्तकावर ठेवले. त्या दशेचे स्मरण होताच गौरीश शंकरांना उन्मनी दशा प्राप्त झाली.।।२।। मग मन सावध करून शंकर अति सुंदर कथा सांगू लागले.।।३।।

टीका. चौ. १ (१) 'त्राहि त्राहि भगवंत' असे म्हणून हनुमान पायावर पडला. हा आता उठेल मग उठेल अशी थोडी वाट पाहिली प्रभूनी; पण अशा परोपकारी प्रेमळ भक्तास जास्त वेळ पडून राहिलेला पाहवेना तेव्हा हातांनी धरून त्यास उठविण्याचा प्रयत्न वारंवार करू लागले. **(क)** पण हनुमान प्रभूच्या पायांना मिठी मारून प्रेमसागरात

मग्न झाला आहे. त्या स्वसंवेद्य, अनिर्वचनीय रसास्वादाचा त्याग करून, त्या पायांना सोडून प्रेमसागरातून बाहेर पडावे असे कोणत्या प्रेमळ सेवकास वाटेल? **'यत्पादप्लव एक एव हि भवाम्भोधेस्तितीर्षावतां'** आधार आहे. प्रभुचरण हेच दासांचे सर्वस्व! **(ख) शंका** - भरताला बळेच उठविला आहे तसे येथें का केले नाही? **समाधान** - भरताला प्रभू बंधू मानतात, म्हणून जास्तवेळ मातीत पडूं देणे शक्य नव्हते. येथें परिस्थिती अगदी भिन्न आहे. हनुमान वानर आहे, प्रभू त्याला सेवकच मानतात, व आता तर पुत्र मानला आहे आणि त्याच्या ऋणांतून मुक्त होता येत नाही असे वाटत आहे व तसे बोलूनही दाखविले आहे. अशा स्थितीत जबरीनें उठवला असता तर **'श्रुणु सुत अनृण तुझा मी नाही'** या वचनाला काही किंमत उरली नसती. नुसते पाय धरून पडला आहे परमानंदात, तर त्याचा विरस कसा करवेल? पण ही दशा किती वेळ चालू ठेवावयाची ही अडचण पुढें उभी आहेच म्हणून मार्ग काढला -

चौ. २ (१) प्रभु-कर-पंकज कपिचे शीर्षा - मस्तक प्रभूच्या चरणपंकजावर व मस्तकावर प्रभूचे करपंकज पालथे ठेवलेले! अशीच स्थिती मनुराजाची (१।१४८।८) झाली आहे. जटायू व काकभुशुंडी यांच्या मस्तकावरसुद्धां प्रभूनी आपले करकमल ठेवले आहे व त्या तिन्ही कथा शंकरानीच उमेला सांगितल्या आहेत. ही कथासुद्धां शंकरानीच उमेला सांगितली आहे. हनुमंताच्या त्या दशेचे स्मरण होताच काय चमत्कार झाला पाहा. **(क)** कथा सांगणे बंद पडले तेव्हा गौरीनें ईशाकडे पाहिले तो काय! **उन्मनी दशा!** मन बुद्धि चित्त अहंकार विलीन होऊन देह अगदीं स्थाणूसारखा तटस्थ निश्चल आहे. नेत्रांतून फक्त अश्रुबिंदू गळत आहेत! ती आश्चर्यचकितच झाली की हे काय? हनुमंताच्या शरीरांत स्वतःच ती दशा पूर्वी अनुभविली असल्यानें तिची स्मृति होतांच हनुमंताची त्यावेळी जशी प्रेममग्न दशा होती, तशीच आता शंकरांना प्राप्त झाली. प्रभूचे करपंकज आपल्या मस्तकावर आहे असे वाटू लागले. इतर तीन ठिकाणच्या अशाच प्रेममग्न दशेचे वर्णन करणारे शंकरच असले तरी त्या तीन ठिकाणी शंकर असे मग्न-उन्मन झाले नाहीत. **या युक्तीने कवींनी पुन्हा एकदा सुचविले की हनुमान शिवावतार आहेत.** **(ख)** गौरी व ईश या दोघांनाही उन्मनीदशा प्राप्त झाली असा अर्थ करण्याचा मोह उत्पन्न होणे शक्य आहे पण पुढील चरण या अर्थाला विरुद्ध आहे. **स्वानुभूत भगवत्प्रेमाची स्मृति झाली म्हणजे जी दशा प्राप्त होते ती दुसऱ्यांचे अनुभव सांगत असतां होणे शक्य नाही.**

चौ. ३ (१) सावधान मन करुनी शंकर - मनाला वृत्तीवर आणावे लागले. त्यांच्या हृदयात हनुमंताचे दृश्य दिसत आहे. हनुमंताला प्रभूंनी उचलला, हृदयाशी धरला असे हृदयात दिसताच ते वर्णन करावयाचे आहे याची स्मृति अंतर्मनाला झाली; तेव्हां मनाला बाहेर आणावे लागले. ही दशा किती वेळ टिकली हे येथे सांगितले नाही; म्हणून ठरते कीं फार वेळ टिकली नाही. **'बुडे** ध्यानरसिं **दुघडि** मन मग भानावर

नेति' (१।१११) असा उल्लेख येथे नाही. **(क) अति सुंदर** - सुंदरकाण्डातील सर्वच कथा अक्षरशः सुंदर आहेत हे प्रारंभीच दाखविले आहे. पण हा भाग अति सुंदर आहे कारणे :-१ भगवान भक्ताचे ऋणी झाल्याचे येथे सांगितले. २ एकाच प्रसंगात प्रभू हनुमंताला तीन वेळा आलिंगन देऊन भेटले. ३ देव आणि भक्त या दोघांच्या नेत्रांतून प्रेम प्रवाहित झाले. ४ दोघांच्याही अंगावर रोमांच उभे राहिले. ५ कपीचे मस्तक प्रभुपदपंकज व प्रभुकरपंकज यांनी संपुटित झाले. (फक्त येथेच) ६ प्रभूंनी भक्ताच्या मुखाचे वारंवार अवलोकन केले. ७ हात धरून परम समीप बसविण्याचा अपवादात्मक मान कपीला मिळाला. ८ व त्याच्या इच्छेप्रमाणे अनपायिनी भक्ति वर तथास्तु म्हणून दिला गेला. या अशा आठ गोष्टी एकाच प्रसंगी या सुंदरकाण्डातच नव्हे तर संपूर्ण मानसांत इतरत्र कोठेच घडल्या नाहीत. म्हणूनच या छोट्याशा कथेची फार मोठी फलश्रुति पुढे शंकरच सांगणार आहेत. संपूर्ण मानसातच ही कथा अति सुंदर आहे. सुतीक्ष्ण-राम किंवा राम-भरत भेटीपेक्षांही ही कथा अलौकिक, अद्वितीय, अवर्णनीय, आनंददायक, अत्यंत आदरणीय व चित्ताला अति द्रवित करणारी आहे. **ल.टे.** - येथें असे वाटते की कविराज चित्रकूटच्या रामदर्शन भेट प्रसंगाचे स्वानुभवच येथे चित्रित करीत आहेत.

हिं. । कपि उठाइ प्रभु हृदयँ लगावा । कर गहि परम निकट बैठावा ॥४॥
। कहु कपि रावन पालित लंका । केहि बिधि दहेहु दुर्ग अति बंका ॥५॥
। प्रभु प्रसन्न जाना हनुमाना । बोला बचन बिगत अभिमाना ॥६॥

म. । प्रभु उठवुनि कपिला हृदिं धरिती । परम निकट कर धरुनि बसविती ॥४॥
। वद कपि रावण-पालित लंका । दुर्ग जाळिली कशि अति बंका ॥५॥
। प्रभू प्रसन्न बघुनि हनुमान । वदला वचन विगत-अभिमान ॥६॥

अर्थ - प्रभूंनी कपीला उठवून हृदयाशी धरला व (नंतर) हाताला धरून आपल्या अत्यंत जवळ बसविला.।।४।। (व विचारले कीं) हे कपि! अति दुर्गम व अति बिकट अशी रावणपालित लंका तू जाळलीस तरी कशी?।।५।। प्रभू प्रसन्न आहेत असे पाहून - जाणून हनुमान अभिमानरहित भाषण करतो-।।६।।

टीका. चौ. ४ (१) प्रभूनीं कपीच्या मस्तकावर हात ठेवताच चरणी मग्न झालेले मन त्या अमृत करस्पर्शाने वेधले. तो हात काढताच कपि वृत्तीवर आला; तेव्हा दोन्ही हातांनी उचलून हृदयाशीं धरून प्रेमाने कवटाळला. **(क)** या एकाच प्रसंगात हनुमंतास **हे तिसऱ्यावेळीं आलिंगन दिले.** एकदां सुग्रीव अंगदादिकांच्या बरोबर (दो.२९) पुन्हां ३०।७ व येथें हे तिसरे. **असें भाग्य मानसांत कोणालाही लाभलेले नाही. (ख) परम निकट कर धरूनि बसविती. १ बसविणे. २ हात धरून बसविणे,** ३ निकट बसविणे, ४ हात धरून निकट बसविणें, ५ परम निकट बसविणें व ६ हात धरून परम निकट

बसावेणें, या उत्तरोत्तर वाढत्या प्रेमाच्या व आदराच्या पायऱ्या आहेत. परमनिकट = अत्यंत जवळ, अगदी मांडीला मांडी लावून. **हे भाग्यही हनुमंताशिवाय कोणालाच लाभले नाही.** प्रस्तावना पृष्ठ ५५७ पाहा. 'स्नेहें श्रवुनि उठुनि नरनाहू। बसविति धरुनी रघुपति बाहू' (२।७७।५) त्या प्रेमाच्या बिकट प्रसंगात दशरथांनी रघुपतीला बाहू धरून बसविले; पण निकट नाही की परम निकट नाही. म्हणजेच जे पितृप्रेम दशरथांकडून रघुपतीस मिळाले नाही, मोठे झाल्यावर, ते हनुमंताला रघुनाथाकडून मिळाले!

चौ. ५ (१) वद कपि - अजून एकवचनानेच संबोधित आहेत हे प्रसन्नतेचे लक्षण आहे. **कपि** म्हणण्यांत भाव हा कीं जी गोष्ट इंद्रादि देवांना, दानवांना, मुनीश्वरांना कल्पनागम्यसुद्धां नाही ती तूं एक वानर असून कशी केलीस, कशी करता आली? भगवंताच्या या प्रश्नाचे उत्तर कपीने जानकी मातेला दो.१६ मध्ये आधीच देऊन ठेवले आहे तसेच येथे दोह्यातच देईल. हा प्रश्न हनुमंताची परीक्षा पाहण्यासाठीं विचारला नसून रामसेवक, रामदास किती निरभिमानी असतात व आपल्या कर्तृत्वाविषयी त्यांची काय भावना असते, हे साधकांना दाखविण्यासाठीं विचारला आहे. **(क) रावणपालित, दुर्ग अति, अति बंका, लंका कशी जाळली?** येथें असे वाटते की नुसता लंकादहनाचाच प्रश्न विचारला आहे पण तसे नसून अन्य कथाही सुचविल्या आहेत. **I अति दुर्ग** - जिच्याजवळ जाणेसुद्धां अति कठीण, अति दुष्कर. शंभर योजनांचा सागर ओलांडून जावे तेव्हां जवळ जाणार पण दिसणार नाही. पुन्हा पर्वत इतका दुर्गम की वर चढणे अति कठीण; चढला तर तेथे काळाचा पाहरा; तो खाऊन टाकणार. सागरलंघन करण्याची शक्ति गरुड व वायू या दोघांशिवाय इतर कोणातच नाही. पण त्या दोघांना रावणाने तडाखे देऊन जेरीस आणलेले. दुर्ग शब्दाने **सागरलंघन सुचविले. II अति बंका रावण पालित** - मशकालासुद्धां चोरून आत शिरतां येत नाही इतका कडेकोट बंदोबस्त व पाहरा. याने **लंकाप्रवेश सुचविला. III** = लंकादहनाचा स्पष्ट उल्लेख करून सुचविले की हनुमंताचे लंकेतील सर्वच चरित्र अद्भुत असले तरि लंकादहनाने हनुमंताची कीर्ति जितकी पसरली व जो दरारा लंकेत बसला; तितके इतर कार्यांनी झाले नाही. लंकादहन ही कल्पनासुद्धां इंद्रादि देवांना अशक्य वाटली असती. ते लंकादहन एका कपीने केले तरि कसे, असे प्रत्येकासच वाटणार. **'त्रिदशैरपिदुर्धषा लंका नाम महापुरी॥ कथं वीर त्वया दग्धा विद्यमाने दशानने'** (ह.ना.)

चौ. ६ (१) प्रभू प्रसन्न बघुनि हनुमान वदला - भगवंतानी प्रश्न विचारल्यावर हा चरण आला आहे; म्हणून मस्तकावर हात ठेवणे वगैरे गोष्टींशी या वाक्याचा संबंध जोडणे दुरान्वय दोष निर्माण करील. याचा संबंध प्रभूच्या प्रश्नाशीच जोडणे जरूर आहे. प्रभूची प्रत्यक्ष आज्ञा नसताना लंका जाळली गेली तरी प्रभू अप्रसन्न झाले नाहीत व

उलट हा प्रश्न कुतूहलाने विचारला, यावरून जाणले की प्रभू प्रसन्न झाले आहेत. (क) **विगत अभिमान** - हनुमान जे बोलणार आहे ते तोंडापुरते, वरवरचे नसून खरोखरच निरभिमान वृत्तीने बोलत आहे. 'नारद बदति सहित अभिमाना। तुमची कृपा सकल, भगवाना' (१।१२९।३) याच्याशी येथील 'बदला विगत अभिमान' याची तुलना करावी. आता हनुमान सर्व प्रश्नांची उत्तरे देतात.

हिं. ***। साखामृग कै बड़ि मनुसाई । साखा तें साखा पर जाई ॥७॥***
। नाघि सिंधु हाटकपुर जारा । निसिचर गन बधि बिपिन उजारा ॥८॥
। सो सब तव प्रताप रघुराई । नाथ न कछू मोरि प्रभुताई ॥९॥

हिं. दो. ***। ता कहुँ प्रभु कछु अगम नहिं जा पर तुम्ह अनुकूल ॥***
॥ तव प्रभावँ बड़बानलहि जारि सकइ खलु तूल ॥३३॥

म. ***। मोटा शाखामृग पुरुषार्थ हि । शाखे शाखे उडती व्यर्थ हि ॥७॥***
। लंघुनि सिंधु कनकपुर होळी । निशिचरगण-वध वन खांडोळी ॥८॥
। तो प्रताप रघुपति तव अवघा । प्रभुता नाथ! न अल्प मम बघा ॥९॥

म. दो. ***। प्रभु त्या दुर्गम कांहिं ना ज्याला तुम्हिं अनुकूल ॥***
॥ प्रभावे हि तव जाळिल वडवाग्निस खलु तूल ॥३३॥

अर्थ - शाखामृगांचा (माकडांचा) हा मोठाच पुरुषार्थ की झाडाच्या एका फांदीवरून दुसऱ्या फांदीवर (याप्रमाणे) व्यर्थ उड्या मारतात!॥७॥ सागर लंघून सोन्याच्या नगरीची होळी झाली, निशाचरांच्या समूहांचा वध केला गेला व वनाचा विध्वंस केला गेला.॥८॥ रघुपति! तो अवघा (सगळा) तुमचाच प्रताप होय. नाथ! त्यात माझी प्रभुता - पुरुषार्थ - अल्पसुद्धां नाही बघा-॥९॥ प्रभू! ज्याला तुम्ही अनुकूल व्हाल (ज्याच्यावर प्रसन्न व्हाल) त्याला या जगात दुर्गम, दुष्प्राप्य असे काहींच नाही. तुमच्या प्रभावानेच खरोखर कापूससुद्धां वडवाग्नीला जाळू शकेल!॥दो.३३॥

टीका. चौ. ७ (१) शाखामृग - भाव हा की जगाला अगदीं निरुपयोगी असे पशू आम्ही; व्यर्थच झाडांच्या फांद्यावर इकडून तिकडे उड्या मारणे हा आमचा कपींचा मोठा पुरुषार्थ, पराक्रम! 'श्रुणु माते शाखामृगां नहिं बल बुद्धि बिसाल' (दो.१६) हा भाव सुचविला. 'कपि चंचल सबरीतीं हीन' (६।७) हा भाव उड्या मारणे या चंचलतेने सुचविला व आम्ही शाखामृग म्हणजे राक्षसांचा आहार हे पण सुचविले. मनुष्यांना कपि-आहार निंद्य आहे. असा ज्याचा जन्मजात स्वभाव त्याचा पुरुषार्थ तो काय असणार व तो लंकेपर्यंत जाईल तरी कसा?

चौ. ८ (१) अशा बलबुध्दिहीन वानराला सागर कसा ओलांडता येईल व सोन्याची नगरी कशी जाळवेल? सोन्याच्या (हाटक) घरांना आग लावणे बल-बुद्धिमंत नरांना व देवांनासुद्धां अशक्य, ते एका कपीने केले असे कसे म्हणता येईल? **(क)**

निशिचर-गण-वध - निसर्गानेच कपींना राक्षसांचा आहार म्हणून निर्माण केले आहे. 'अमचें भक्ष्य रीस कपि मानव' (६।८।९) असे राक्षस म्हणतात. असे असता एका शाखामृगाने लाखो राक्षसांचा संहार करणे हे अगदी स्वभावविरुद्ध, निसर्गविरुद्ध आहे. **(ख) वन खांडोळी** - ज्या लंकेत एका मशकाला गुप्तपणे शिरता येणे अशक्य, ज्या उपवनाचे संरक्षण हजारो राक्षसवीर करीत होते तेथे कपि जाणे शक्यच नव्हते. गेला असता तर राक्षसांनी केव्हाच खाऊन टाकला असता. तेथे एका कपीने जाऊन वनाचा विध्वंस करणेसुद्धां अगदी अस्वाभाविक. असे असता चारीही गोष्टी घडल्या त्या काय वानराने केल्या? स्वभाव बदलून अशक्य गोष्टी शक्य करण्याची शक्ती ज्यांची असेल त्यानीच या गोष्टी केल्या असे म्हटले पाहिजे. बाण निर्जीव, चलनवलन करता येत नाही. पण हा बाणाचा स्वभाव त्याला गती देणारा असतो तोच बदलतो व त्यानेच 'क्ष' ला बाणाने मारला असे म्हणतात. बाणाने स्वतःच्या शक्तीने जाऊन प्रताप गाजविला, असे कोणी म्हणत नाहीत तसेच हे. **वि.ल.ठे.** - या चौपाईत सागरलंघन, लंकादहन, निशाचर विनाश व वनविध्वंस असा क्रम दाखविला आहे. पण घडल्या गोष्टी त्या या क्रमाने घडल्या नसून सागरलंघन, वनविध्वंस, निशाचर संहार व लंकादहन अशा क्रमाने घडल्या आहेत. सुचविले की कोणत्या क्रमाने घडल्या हे सुद्धां कपीच्या लक्षात राहिले नाही. अशा महत्त्वाच्या गोष्टी ज्याने ८।१० दिवसापूर्वीच केल्या त्या जर खरोखर त्यानेच केल्या असत्या तर क्रम विसरणे शक्यच नव्हते. ज्याप्रमाणे एखाद्यास खूप भांग पाजावी आणि त्याने त्या मदात काही गोष्टी कराव्या व तो मद उतरल्यावर विचारल्यास त्या जशा व्यवस्थित सांगता येत नाहीत, तशी प्रभुप्रताप-प्रभुतारूपी भांग कपीला पाजली गेली व त्या धुंदीत या सगळ्या गोष्टी घडल्या, असे सांगण्याचा कपीचा हेतू आहे. या क्रमभंगाने पूर्ण अकर्तृत्व भावना प्रगट दिसते. मी सागरलंघन केले, मी लंका जाळली असेसुद्धां म्हटले नाही. प्रत्येक क्रियेचा कर्ता अध्याहृतच ठेवला आहे व तो कर्ता कोण हे पुढल्या चौपाईत सांगितले आहे.

चौ. ९ (१) तो प्रताप रघुपति तव अवघा - रघुपतीचा प्रतापच त्या चारीही क्रियांचा कर्ता आहे. माझा प्रभाव त्यात जरासुद्धां नाही. (५।३।९ सटीक पाहा) माझा प्रभाव म्हणजे एका कपीचा प्रभाव. तो किती हे 'मोठा शाखामृग पुरुषार्थ... व्यर्थ' याने आधीच सांगितले आहे. तो या चारीही गोष्टीत कुठे आहे का सांगा थोडातरी? कोणी म्हणतील की अशी अचाट कृत्ये तुझ्याकडून कशी घडली? याचे समाधान दोह्यात करतात.

दोहा. (१) त्या दुर्गम कार्हिना... अनुकूल - भाव हा की ही सर्व कार्ये तुम्ही वाटेल त्याला निमित्त करून त्याच्या हातून करविली असती. माझ्यावर पूर्ण कृपा करून आपला प्रभाव मला दिलात, माझ्यात भरलात. माझ्या मस्तकावर आपला पाणि (हात)

ठवलात, आपली करमुद्रिका मला दिलीत आणि आपला प्रताप माझ्यात भरलात म्हणून हे सगळे झाले. तुम्ही मला निमित्त केलात हे माझे परम भाग्य. आपण कोणालाही निमित्त करून ही कार्ये करवून घेतली असती. फार काय रावणवधाचे कार्यसुद्धां वाटेल त्याच्याकडून करवून घ्याल. **(क) प्रभावें हिं तव जाळिल वडवाग्निस खलु तूल** - हा दृष्टान्त दिला. हाही स्वभावविरुद्ध, अति क्षुद्राने अति महान कार्य करण्याचाच. वडवाग्नि = वडवानल, सागराच्या जलाचेसुद्धां शोषण करू शकतो. 'तृणादपि लघुस्तूलः' तृणापेक्षांसुद्धां कापूस हलका, अतिक्षुद्र; तसा सर्व पशूत कपि अति हीन, क्षुद्र, तुच्छ. 'कपि चंचल सबरीती हीन.' कापसाचा पर्वत जाळण्यास अग्नीची एक ठिणगी पुरेशी होते. पण प्रभूच्या प्रभावाने, इच्छेने असा अति क्षुद्र कापूससुद्धां महा भयानक अग्नीलासुद्धा विझवूं शकेल. **क्षुद्रातिक्षुद्र जंतुसुद्धां प्रभू कृपेने परम समर्थ होऊ शकतो.** म्हणून हनुमान पुन्हां हेच सुचवितो की सर्व कामे तुमच्याच प्रतापाने पण मला निमित्त बनवून केली व सेवेचा लाभ दिला ही माझ्यावर अपार निर्हेतुक कृपा केली. **'स्वयंसिद्ध सब काज, प्रभुनी आदर दिला मज'** (६।१७ म) असे अंगद याच भावनेने म्हणतो. लंका कशी जाळली हा प्रश्न होता म्हणून जाळण्याचा दृष्टान्त दिला. कपीला राक्षस खातील अशी शंका सीतेला होती म्हणून तेथे स्वभावविरोधी भक्षणाचा दृष्टान्त दिला. (दो.१६).

हिं. ***। नाथ भगति अति सुखदायनी । देहु कृपा करि अनपायनी ॥१॥***
। सुनि प्रभु परम सरल कपि बानी । एवमस्तु तब कहेउ भवानी ॥२॥
। उमा राम सुभाउ जेहिं जाना । ताहि भजनु तजि भाव न आना ॥३॥

म. ***। नाथ भक्ति अति सुखदायिनी । करुनि कृपा द्या अनपायिनी ॥१॥***
। परिसुनि परम सरल कपिवाणी । प्रभु वदले किं तथास्तु भवानी! ॥२॥
। कळला रामस्वभाव ही ज्या । उमे भजन विण नान्य रुचे त्या ॥३॥

अर्थ - नाथ! अति सुख देणारी व कधी नाश न पावणारी (अनपायिनी) अशी आपली भक्ती माझ्यावर कृपा करून मला द्या.॥१॥ कपीची परम सरलवाणी ऐकून भवानी! प्रभू तथास्तु म्हणाले.॥२॥ हे उमे! ज्याला रामस्वभाव कळला त्याला भजना (भक्ती) शिवाय दुसरे काहीं रुचत नाही.॥३॥

टीका. चौ. १ (१) नाथ! - आपण स्वामी आहांत व मी आपला एक सेवक आहे. सेवकांची पात्रता नसताना त्यांना महती देणे हा आपला स्वभाव आहे हे खरे. पण महाराज! तो मोठेपणा सेवकाला काय उपयोगी! तो कोणाला कदाचित सुखदायक वाटत असेल पण तो अति सुखदायक नाही. प्रयत्नसाध्य वा प्रारब्धाने मिळणारे जे विषयसुख, जे लोक-लोकान्तर भोगैश्वर्यप्राप्य असते ते सुख. त्याच्या पलीकडे असणारे ते **अतिसुख. 'सुखमात्यन्तिकं यत् तद् बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम्'** (भ.गी.६।२१) **अतिसुख** =

इंद्रियातीत, मनोवागतीत सुख. हे प्रेमभक्तीने मिळते व केवल ज्ञानानेही मिळू शकते पण ज्ञानलभ्य सुख भक्तीशिवाय टिकत नाही. (७।११९।५-६ पाहा). प्रेमभक्ति प्रभुकृपेनेच मिळते म्हणून म्हटले की **'करुनि कृपा द्या'** 'नान्यास्पृहा रघुपते-' (मं.श्लो.२ पाहा). (**क**) 'श्रुणु सुत अनृण तुझा मी नाहीं' असे जे भगवान म्हणाले त्या महा संकोचातून या बुद्धिमान रामप्रिय सेवकाने **भगवंताची सुटका केली. 'जो स्वामिस संकोचिं पाडतो... मति नीच दास तो'** (२।२६८।३). (**ख**) कृपा करून भक्ति दिली व ती टिकली नाही, किंवा कमी झाली तर पुन्हा दुःख होणारच; म्हणून अनपायिनी = अन् **अपायिनी** = नाश न पावणारी, कमी न होणारी अशी भक्ति मागितली. भाव हा की जिच्या प्राप्तीनंतर हरिमायेने उत्पन्न होऊ शकणारा मोहसुद्धां उत्पन्न होऊ नये. जनकराजा, सनकादिक, वसिष्ठ, शंकर वगैरेनीसुद्धां अशी भक्तीच मागितली आहे.

चौ. २ (१) परम सरल कपि वाणी = 'वदला वचन विगत अभिमान'. तेव्हा तथास्तु असे म्हटले. भाव हा की पूर्ण अभिमानरहित, दीन झाल्याशिवाय प्रभू भक्ति देत नाहीत. 'रामकृपें कुणि एका मिळते' (७।१२६।८) असे शंकरच म्हणाले आहेत. तेच येथे उमेलाच हे सांगत आहेत.

चौ. ३ (१) कळला रामस्वभाव ही ज्या - प्रथम हे सुचविले की हनुमंताला रामस्वभाव कळला; कारण त्याने बाकी काही न मागता अनपायिनी भक्तीच मागितली. येथील एकवचनाने सुचविले की अशी भक्ति मागणारा व रामस्वभाव जाणणारा क्वचित एखादाच कोणी असतो. (७।८५।१-३ व ५ पाहा). भक्ति मागणारा रामाला जेवढा प्रिय होतो तेवढा मोक्षादि इतर मागणारा प्रिय होत नाही म्हणून भजनाशिवाय = भक्तिवाचून इतर मोक्षादि काहीही रुचत नाही. **'मानसात श्री रामस्वभाव' प्रस्तावना पृ. ५४० पाहा.**

हिं. । यह संबाद जासु उर आवा । रघुपति चरन भगति सोइ पावा ॥४॥
। सुनि प्रभुबचन कहहिं कपि बृंदा । जय जय जय कृपालु सुख कंदा ॥५॥
म. । हा संवाद हृदयिं ज्या वसला । तो रघुपतिपद भक्ति पावला ॥४॥
। प्रभुवच कानिं, वदति कपिवृंद । जय जय जय कृपालु सुखकंद ॥५॥

अर्थ - हा संवाद ज्याच्या (ज्या) हृदयांत वस्तीस आला तो रघुपति पदभक्ति पावलाच।।४।। प्रभूचे वचन कानी पडतांच (सर्व) कपिसमुदाय (वृंद) जयजयजय कृपालु सुखकंद असे म्हणू लागले.।।५।।

टीका. चौ. ४ (१) हा संवाद = राम - हनुमान संवाद ३२।२ पासून ३४।२ अखेर, **२२ ओळींचा आहे. (क) हृदयिं ज्या वसला** - ज्याच्या हृदयांत शिरून हृदय व्यापून राहिला त्याला रघुपति पदभक्ति = दास्यभक्ति मिळालीच असे समजावे. ती मिळण्यासाठी आयास, याचना करावी लागणार नाही. येथे हनुमंताची पूर्ण निरभिमानी

वृत्ति, मोक्षादि इतर काहीही मागण्याची इच्छा नसणे, इतर काही नकोसे वाटणे व भक्तीच मिळावी अशी तळमळ, या गोष्टी दिसल्या व रघुपतीचा स्वभाव कळला. या सर्व गोष्टी ज्याच्या हृदयात घर करतात त्याला रामभक्ति अनपायिनी अतिसुखदायिनी मिळते. **(ख) वि.ल.टे.** - हा संवाद केवळ बावीस ओळींचा आहे व याची फलश्रुती मानसांतील कोणत्याही संवादाची नाही. याचे कारण इतकेच की ज्याच्यात रामलक्ष्मण व शंकर यांच्या सद्गुणांचे संमीलन झाले आहे, असे हनुमान आणि भगवान राम हे दोघेही एकमेकांच्या विशुद्ध प्रेमात मग्न झाले आहेत. हनुमंताची अनेक प्रकारची अलौकिकता यातच दिसली. **रामस्वभाव व रामभक्तस्वभाव यांचे सजीव चित्र यांत रेखाटले आहे.** श्रीरामचरित मानसांत हा संवाद अति सुंदर आहे **मग इतर रामायणांत असा संवाद कसा मिळेल?**

चौ. ५ (१) प्रभुवच - 'ऐक कपे तुज सम उपकारी' (३२।५) पासून **'तथास्तु'** म्हणेपर्यंत प्रभू जे बोलले ते. ते ऐकून व देव-भक्तांची प्रेमदशा पाहून सुग्रीवांगदादि सर्व कपींना आनंद झाला. कपिवृंद अंगददु:खाने दु:खी झाल्याचे वर्णन पूर्वी (४।२६।८) केले आहे. परसुखाने सुखी झाल्याचे येथे सांगितले. हे संतांचे एक लक्षण आहे. (७।३८।१) आपल्याला असा मान मिळाला नाही इत्यादि मत्सर, द्वेष, असूयामूलक कुविचार कोणातही शिरले नाहीत. **(ख)** हा संवाद सर्वच वानरांच्या हृदयांत राहिला घर करून व त्यांना रघुपतिपदभक्ति मिळाली. **(ग) कृपालु** - आपण आपल्या कृपेनेच सर्व कार्य करविलेत व आम्हां सर्वांस निमित्त करून सेवेचा अलभ्य लाभ दिलात ही आपली निर्हेतुक कृपा आहे. **(घ) सुखकंद** -सुख-कं-द. कं=जल; सुखरूपी जलाची वृष्टी करणारा मेघ. मेघ, जलद जसा अधिकार इत्यादि न पाहता, पक्षपात न करता जलाची वृष्टी करतो तशी तुम्ही आम्हां सर्वांवर सुखाची वृष्टी केलीत. सर्वांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले, नेत्रांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या व याप्रमाणे भक्तिसुखाने सुखी होऊन भगवंताचा जयजयकार करीत सर्व नाचू बागडू लागले.

सूचना - मार्गशीर्ष कृष्ण सप्तमीला रामदूत आले परत. तो दिवस व ती रात्र याप्रमाणें केव्हां गेली हे कळलेसुद्धां नाही. आता मार्गशीर्ष कृष्ण अष्टमीच्या दिवशी मध्यान्हकाळी, उत्तराफाल्गुनी नक्षत्री, विजय मुहूर्तावर कपिसेनेसह रघुवीर लंकेकडे प्रयाण करतील.

''वैदेही-कुशलाला वदले'' प्रकरण समाप्त.

"॥कटका सहित यथा रघुवीरा घडे आगमन जलनिधि तीरा॥" प्रकरण (३४।६-दो.३५)

हिं. । तब रघुपति कपिपतिही बोलावा । कहा चलैं कर करहु बनावा ॥६॥
। अब बिलंबु केहि कारन कीजे । तुरत कपिन्ह कहुँ आयसु दीजे ॥७॥
। कौतुक देखि सुमन बहु बरषी । नभ तें भवन चले सुर हरषी ॥८॥
म. । मग रघुपति बोलावुनि कपिपति । 'करा प्रयाण-तयारी' सांगति ॥६॥
। अतां उशीर कशास करावा । शीघ्र हुकूम कपीनां द्यावा ॥७॥
। कौतुक बघुनि सुमन बहु बर्षुन । नभिं सुर भवना निघती हर्षुन ॥८॥

अर्थ - मग रघुपतीनी कपिपतीला बोलावून सांगितले की आता प्रयाणाची तयारी करावी.॥६॥ आता (उगाच) उशीर (विलंब) कशासाठीं करावयाचा. सर्व कपींनां लवकर हुकूम द्यावा॥७॥ हे कौतुक पाहून देव पुष्कळ पुष्पवृष्टी करून, हर्षित होऊन आकाशातून आपल्या भवनास (घरोघरी) चालले॥७॥

टीका. - चौ.६-(१) मग = रामहनुमान संवाद समाप्त झाल्यावर. **(क) रघुपति कपिपति** दोघांची समान भूमिका दाखविली, मित्र आहेतच. स्वतः कपीना आज्ञा दिली असती तरी सर्वांनी आनंदाने मानली असती. पण सुग्रीव कपिपति असल्याने त्याच्या अधिकारांत ढवळाढवळ करणे योग्य नसल्यामुळे त्यालाच सूचना दिली. जो ज्याचा अधिकार असेल, त्यात त्याच्यांपेक्षा श्रेष्ठ असतील, त्यानी ढवळाढवळ करू नये. **(ख) बोलावुनि** - लक्षावधी वानरांनी चालविलेल्या जयघोषांत शब्दांनी बोलावणे शक्यच नव्हते म्हणून खुणेने बोलावला, असे मानणे भाग आहे. 'तुलसिदास प्रभु सखा अनुजसों सैनहि (खुणेने) कह्यो चलहु सजि सैन' (गीता. ५।२१). सखा व अनुज यांना खुणेने सांगितले की सैन्य सज्ज करून चलावे. येथे बोलावल्याचा उल्लेख आहे म्हणून खुणेने बोलावला, असे म्हणावयाचे.

चौ.७-(१) अतां उशीर कशास - सीतेचा शोध लागला नव्हता तोपर्यंत आपण स्वस्थ बसलो ते योग्यच होते; पण आता शोध लागल्यावर उशीर करण्याची जरूरी नाही, काही कारण नाही. आता प्रयाण केलेच पाहिजे. 'जर किं शोध रघुवीर पावते। रघुराजा ना वेळ लावते' (१६।१) असे हनुमंताने सीतेस सांगितले आहे व त्याप्रमाणे प्रभूनाही सांगितले आहे की 'चला आणुं तत्काळिं' (३९). **(क)** या सूचनेवरून असे मानण्याचे कारण नाही की सुग्रीव विलंब करीत होता. सुग्रीव स्वतःस रामसेवक मानीत असल्याने व रावणासारख्या शत्रूवर चालून जाण्यासाठी प्रयाण करावयाचे असल्याने दिवस व मुहूर्त रघुपतीनींच ठरविणे योग्य; म्हणून रामाज्ञेची वाटच बघत होता. **(ख)** प्रयाणाच्या

दृष्टीने सैन्याची रचना करण्यापलीकडे दुसरी काहीं तयारी करण्याची आवश्यकताच नव्हती.

चौ.८-(१) कौतुक बघुनि - हे कौतुक म्हणजे कपिसैन्याची रचना व योजना. **वा. रा.** यु. कां. ४ मध्ये हे वर्णन सविस्तर आहे. फलमूलजलान्वित मार्ग काढीत जाणारे सैन्य पुढे व त्यांच्याबरोबर महावीर व नील सेनापती - रामलक्ष्मणांच्या चारी बाजूस विशेष शूर वीर महाकपींची योजना. वाटेतच युद्धाचा प्रसंग आला तर वेळ मोडू नये म्हणून चित्रविचित्र वर्णांची फुले फुललेले महावृक्ष हातात घेतलेले वानर सैन्य इ. सर्व कौतुकास्पद नाही असे कोण म्हणेल? **'सवें कपिचमू कौतुक कारण'** (४।३०।१२). देवांनीसुद्धा अशा प्रकारचे सैन्य कधी पाहिले नसेल. **(क) सुमन बहु वर्षुन** -सर्व सैन्यावर पुष्कळ पुष्पवृष्टि केली. ही मोहीम देवांच्या बंधविमोचनासाठीच असल्याने स्वार्थी सुरांनी पुष्पवृष्टि केली. एका बाणाने वालिवध केला, त्यावेळीं केली नाही. हे सर्व देव 'मधुकर खगमृग' तनु धारण करून प्रवर्षण गिरीवर राहिले होते. (४।१३।४टी.प.) पुष्पवृष्टि हा फार मोठा शुभशकुन आहे.

हिं. दो. । कपिपति बेगि बोलाए आए जूथप जूथ ॥
॥ नाना बरन अतुल बल वानर भालु बरूथ ॥३४॥
हिं. । प्रभु पद पंकज नावहिं सीसा । गर्जहिं भालु महाबल कीसा ॥१॥
म. दो. । कपिपति वेगें बोलवी आले यूथप-यूथ ॥
। नाना वर्ण अतुल बल वानर भल्ल वरूथ ॥३४॥
म. । प्रभुपद-पंकजिं नमिती शीर्ष । गर्जति भल्ल महाबल कीश ॥१॥

अर्थ - कपिपतीने त्वरेने बोलावले तेव्हा यूथपती यूथ (समुदाय) आले. ते वानर व रुक्ष यांचे समुदाय नाना वर्णांचे व अतुल बलवान होते. ।।दो.३४।। (येऊन) प्रभूच्या चरण कमलांना मस्तक नमवून ते महाबलवान ऋक्ष व वानर गर्जना करू लागले।।१।।

टीका. दो. (१) यूथप = यूथपती सेनापतींचे विविध प्रकार, हे आधी आले यावरून ठरले की सर्व वानरसेना शिस्तीने उभी होती. नंतर सर्व वानरवीर येऊन नमन करून गेले.

चौ.१(१) प्रभु पद पंकजि शीर्ष नमिती - भगवंतास नमन करण्याचे कारण की ते सर्व प्रमुख आहेत. ज्या ज्या वेळी रामलक्ष्मण सुग्रीव एकत्र असतात त्या त्या वेळी रामचंद्रासच नमन केलेले दिसेल. ४।२१-४।२२।२ ४।२३।८ पहा. अनेक वंदनीय व्यक्ति जेथे असतील तेथे त्यातील सर्वश्रेष्ठ व्यक्तीला वंदन केले म्हणजे त्या सर्वांना वंदन केल्यासारखे ठरते. **(क)** दोह्यांत अतुलबल म्हटले व येथे महाबल म्हटलें. सुचविले की यूथप अतुलबली आहेत व बाकीचे सैनिक महाबल आहेत. **(ख) गर्जति** - रघुनाथास नमन करून सीताशोधासाठी हेच वानर गेले तेव्हा कोणीही गर्जना केली नाही. आता

गर्वच गर्जू लागले. युद्धाचा आवेश सर्वांच्या हृदयात व शरीरात भरला आहे, हे दाखविले.

सूचना - हनुमंताच्या खांद्यावर राम व अंगदाच्या खांद्यावर लक्ष्मण बसले असून सैन्याच्या मध्यभागी राहून निघाले आहेत, असे वा.रा. वर्णन आहे. शत्रूच्या किंवा अपरिचित प्रदेशातून सैन्यासह जाताना कसे सावध राहिले पाहिजे याविषयी वा. रा. सूचना पाहाव्यात.

हिं. । देखी राम सकल कपि सेना । चितइ कृपा करि राजिव नैना ॥२॥
। राम कृपा बल पाइ कपिंदा । भए पच्छजुत मनहुँ गिरिंदा ॥३॥
। हरषि राम तब कीन्ह पयाना । सगुन भए सुंदर सुभ नाना ॥४॥
म. । निरखुनि राम सकल कपिसेने । बघती राजीवाक्ष कृपेनें ॥२॥
। रामकृपें बळ मिळत कपींद्र-। होति पक्षयुत जणूं गिरींद्र ॥३॥
। करिति राम हर्षुनी प्रयाणा । होति शकुन सुंदर शुभ नाना ॥४॥

अर्थ - रामचंद्रानी सकल कपिसेनेचे निरीक्षण केले व नंतर राजीव नेत्रांनी एकदा सर्वांकडे कृपेने पाहिले.॥२॥ रामकृपेने बळ मिळताच सर्व कपींद्र झाले आणि जणू पंख असलेल्या पर्वतश्रेष्ठा (गिरींद्रा) सारखे बनले.॥३॥ रामचंद्रानी हर्षाने प्रयाण केले तेव्हां नानाप्रकारचे सुंदर शुभशकुन झाले.॥४॥

टीका. - चौ. २-३(१) कपिसैन्याचे निरीक्षण केले व पाहिले की रावणासारख्या राक्षसाच्या सैन्याशी सामना देण्यास यांची पात्रता किती आहे. पात्रता कमी आहे असे वाटतांच कृपादृष्टीने अवलोकन करून त्यांना अपार सामर्थ्य दिले. येथे पुनरुक्तिवदाभास हा अलंकार आहे. **(क) राजीवाक्ष** = राजीवनयन. याने प्रसन्नता व नेत्रांची लाली सुचविली. ही लाली वीररसनिदर्शक आहे. **(ख) होति** - हा शब्द दोन्हीकडे घेणे जरूर आहे. कपि होते ते कपींद्र = कपिश्रेष्ठ झाले, हनुमंतासारखे बलवान झाले व गिरींद्र = गिरीश्रेष्ठ = मेरु पर्वत त्याच्यासारखे विशाल व तेजस्वी झाले. **(ग) जणूं पक्षयुत होति** - प्रत्यक्ष पंख फुटले नाहीत पण पंख असलेल्या पर्वताप्रमाणे आकाशातून उडत जाण्याची शक्ति आली. **'जाति गगनमहिं इच्छाचारी' 'अति गर्दी सेतूवरी कपि नभपथि उडतात'** (६।४).

चौ. ४ (१) हर्षुनी - अवतारकार्यातील प्रयाणात हे प्रयाण अति महत्त्वाचे आहे म्हणून देवकार्यारंभी हा हर्ष झाला आहे. **(क) करिति प्रयाणा** -राजाच्या युद्धविषयक सहा गुणांपैकी ज्याला 'यान' म्हणतात ते हे प्रयाण आहे. शत्रूवर स्वारी करण्यासाठी जे प्रयाण **त्याला यान म्हणतात. 'संधिनी विग्रहो यानं आसनं द्वैधमाश्रयः'** संधी, विग्रह (युद्ध), यान, आसन, द्वैध (भेद) व आश्रय हे सहा गुण आहेत. १ अंगदाला शिष्टाईला

पाठवून संधी करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. बिभीषण शरणागतीने द्वैध = भेद हा गुण सहज साधणार आहे. आसन व विग्रह लंकाकाण्डात दिसतील. ५ यान येथे वर्णिले जात आहे. ६ रघुनाथ कोणा अन्य बलवान व धर्मविजयी राजाचा किंवा शत्रूचा आश्रय करीत नाहीत. **(ख) सुंदर शुभ शकुन** - मंगलमय कल्याणमय अभिमत फलसूचक शकुन झाले. बा. कां. ३०२।३०३ मध्ये पाहावे.

हिं. ***। जासु सकल मंगलमय कीती । तासु पयान सगुन यह नीती ॥५॥***
। प्रभु पयान जाना बैदेहीं । फरकि बाम अँग जनु कहि देहीं ॥६॥
। जोइ जोइ सगुन जानकिहि होई । असगुन भयउ रावनहि सोई ॥७॥

म. ***। सब मंगलमय ज्याची कीर्ती । त्या प्रयाणिं शकुन ही नीती ॥५॥***
। वैदेही प्रभु - प्रयाण जाणत । वामांगें स्फुरुनी जणुं सांगत ॥६॥
। शकुन जानकिस जो जो झाला । तो तो अशकुन दशाननाला ॥७॥

अर्थ - ज्याची कीर्ति सकल मंगलमय आहे त्याला प्रयाणाच्या वेळी (शुभ) शकुन झाले ही नीति आहे.॥५॥ वैदेहीने प्रभूंचे प्रयाण जाणले. वामांगे स्फुरण पावून तीच जणू सांगत आहेत (असे वाटले.)॥६॥ जानकीला जो जो शुभशकुन झाला तो तो अपशकुन दशाननाला झाला.॥७॥

टीका. चौ. ५-(१) मंगलमय कीर्ती - मंगलायतन राम यश (१।३६१) 'सितारामयश मंगलदायक' (१।३६१।७). **(क)** नीतिमर्यादा संरक्षण करण्यासाठी शकुन झाले. जे सकल-मंगलांचे मूळ, ज्याचे नाम 'मंगलभवन अमंगलहारी' त्यांना शकुन झाले काय व न झाले काय सारखेच.

चौ. ६-७-(१) प्रभु शब्दाने सुचविले की एकटे रामच रावणाचा विनाश करणार आहेत. कपिसैन्य बरोबर घेतले ते केवळ कौतुकासाठी; खेळ चांगला रंगला पाहिजे म्हणून घेतले. **(क) वामांगे** - नेत्र, बाहू वगैरे डावी अंगे स्फुरण पावू लागली व त्यानीच जणूं सांगितले की प्रभूंनी प्रयाण केले. स्त्रियांचे वामांग स्फुरण व पुरुषांचे दक्षिणांग स्फुरण ही अतिप्रियाच्या आगमनाची व भेटीची सूचक पूर्वचिन्हे आहेत. **'अंगस्फुरण शकुन' प्रस्तावना** पृष्ठ ६७३ पहा. **(ख)** वैदेही शब्दाने सुचविले की प्रभूंनी प्रयाण केले हे जाणताच त्या आनंदात सीता देहभान विसरली. **(ग)** सीतेची वामांगे जशी स्फुरण पावली, तशीच व त्याचवेळी दशाननाची पण वामांगेच स्फुरली. दहा वाम बाहू, दहा वामनेत्र व छातीचा डावा भाग स्फुरण पावले. त्यालाही कळलेच की हनुमंताच्या नाथाने प्रयाण केले. पुरुषांचे वामांग स्फुरण हा अशुभ शकुन होय. पण जानकीला जसा आनंद झाला त्याच्या दसपट रावणाला झाला. रघुवीर लवकर लंकेत यावे व त्यांच्या बाणानी मरावे, अशी त्याची अंतरीची गुप्त इच्छा आहे.

सूचना - राम लंकेत येऊ नयेत असे जर रावणास वाटत असते तर किष्किंधेपासून लंकेपर्यंतच्या मार्गावर, निदान हनुमान परत गेल्यावर तरी अंकपन, अतिकाय, प्रहस्त,

कुंभकर्ण, इंद्रजित इत्यादि अति बलवान व मायायुद्धपटू राक्षसांना सैन्यासह ठिकठिकाणी ठेवले असते. वानरसैन्य येत असता वनांना आगी लावण्यास सांगितले असते, पाणी विषमिश्रित करून ठेवले असते, देश उद्‌ध्वस्त करून कंदमूल फलादि काही मिळू शकणार नाही, असा बंदोबस्त केला असता. याच शंकांनी वा. रा. ६।४ मध्ये रघुपतीनी धोक्याच्या विविध सूचना प्रयाणाच्या वेळी सर्वांस दिल्या आहेत. **'दूषयेयुर्दुत्मानः पथि मूलफलादिकम्॥ राक्षसा; परिरक्षेया स्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः'** (१२) पण रावणाने - यांतले काहीं सुद्धां केले किंवा करविले नाही, यावरूनच त्याचा हेतू स्पष्ट दिसतो.

हिं. ***। चला कटकु को बरनै पारा । गरजहिं बानर भालु अपारा ॥८॥***
। नख आयुध गिरि पादप धारी । चले गगन महि इच्छाचारी ॥९॥
। केहरिनाद भालु कपि करहीं । डगमगाहिं दिग्गज चिक्करहीं ॥१०॥

म. ***। निघे कटक कुणि वर्णु किं शकती । अगणित वानर रीस गर्जती ॥८॥***
। नख आयुध गिरि पादपधारी । जाति गगनमहिं इच्छाचारी ॥९॥
। केसरिनाद ऋक्ष कपि करती । डगमगती दिग्गज चीत्करती ॥१०॥

अर्थ - कटक निघाले - चालू लागले, त्याचे वर्णन का कोणी करू शकतील? (करणे अशक्य) अगणित वानर व रीस गर्जना करू लागले.॥८॥ नखे हीच त्यांची आयुधे आहेत व त्यांनी वृक्ष व पर्वत हातात घेतले आहेत. ते इच्छानुसार गमन करणारे (इच्छाधारी). कधी आकाशातून तर कधी कोणी जमिनीवरून चालले आहेत.॥९॥ रुक्ष व वानर सिंहनाद (केसरी = सिंह) करू लागले (व त्यामुळे) दिग्गज डळमळू लागून चीत्कार करू लागले.॥१०॥

टीका. चौ.८-(१) कटक कुणि वर्णु कि शकती - अगणित असल्याने गणती करणे जसे अशक्य त्याप्रमाणेच त्यांचा उत्साह, शक्ति, पराक्रम, त्यांचे रामप्रेम, आवेश, इ. गोष्टींचे वर्णन करणेसुद्धां कोणासही अशक्यच. अगणित वानर व अगणित रीस = रुक्ष (हिं-भालु, संस्कृत - भल्ल भल्लक, भल्लक, ऋक्ष) आहेत. त्यांच्या मध्यभागी हनुमंताच्या खांद्यावर राम व अंगदाच्या खांद्यावर लक्ष्मण धनुर्धारी आहेत. त्यांची दृष्टी सर्वांवर आहे व तेही हे कौतुक पाहात आहेत.

चौ. ९-(१) आयुध = शस्त्रास्त्र. नखे ही त्यांची शस्त्रे आहेत. जशी वीरांच्या हातात तलवार, वाघनखे, जंबिया इ. हातातून न सोडता प्रहार करण्याचे जे आयुध ते शस्त्र व फेकून मारण्याचे आयुध ते अस्त्र. गिरिपादप ही त्यांची अस्त्रे आहेत. या सर्वांचा उपयोग वानरांनी लंकाकाण्डात केलेला दिसेल. **(क) गगनमहि इच्छाचारी** - सुचविले की जलचारी नाहीत पाण्यावर चालता येत नाही. वाटेल तेव्हा आकाशातून खगांप्रमाणे जावे, किंवा वाटेल तेव्हा जमिनीवरून मृगाप्रमाणे अथवा नराप्रमाणे जाऊ शकतात.

गगनचारी झाले असले तरी वाटेल तितके दूर आकाशातून जाता येऊ लागले असे नाही. ते गरुड व हनुमान याशिवाय कोणालाच शक्य नाही.

चौ. १०-(१) 'अगणित वानर रीस गर्जती' असे एकदां म्हटले व येथें म्हटले की 'केसरिनाद ऋक्ष कपि करती' म्हणजेच वानर रीस, रीस वानर असे आळीपाळीने गर्जना किंवा सिंहनाद करूं लागले. सिंहनाद हा गर्जनेचा एक प्रकार आहे. आणखी दोन प्रकार पुढे सांगणार आहेत. 'कट्कटति मर्कट' आणि 'जय राम प्रबल प्रताप कोसलनाथ' हा तिसरा प्रकार आहे. या विविध गर्जनांचा जो ध्वनी, निनाद झाला त्याचा परिणाम पुढील चरणात व छंदांत वर्णिला आहे.

हिं. छंद । चिक्करहिं दिग्गज डोल महि गिरि लोल सागर खरभरे ।
॥ मन हरष सभ गंधर्व सुर मुनि नाग किंनर दुख टरे ॥
। कटकटहिं मर्कट बिकट भट बहु कोटि कोटिन्ह धावहीं ।
॥ जय राम प्रबल प्रताप कोसलनाथ गुन गन गावहीं ॥१॥

म. छंद । चीत्करति दिग्गज कंप भू, गिरिलोल, सागर खळबळे ।
॥ मनिं हर्षयुत गंधर्व सुर मुनि नाग किंनर दुख टळे ॥
। कट्कटति मर्कट बिकट भट बहु कोटि कोटी धावती ।
॥ जय राम प्रबल प्रताप कोसलनाथ गुणगण वानती ॥१॥

अर्थ - दिग्गज चीत्कार करूं लागले, भूमी कंपायमान झाली; पर्वत डोलूं लागले, सागर खवळले; गंधर्व देव, मुनी, नाग, किंनर यांना मनात हर्ष झाला (कारण) त्यांचे दुःख टळले (असे त्यांस वाटले). विक्राळ मर्कट योद्धे कट्कटा आवाज करीत अनेक कोटी कोटी संख्येने धावूं लागले व जय राम प्रबल प्रताप! जय कोसलनाथ! अशा गर्जना करून कोसलनाथाचे गुणगण वर्णू लागले.।।छं.१।।

टीका. (१) दिग्गजांविषयी माहिती पूर्वी (१।३३।७) दिली आहे. दिग्गज घाबरून डोलूं लागले व चीत्कार करूं लागले. त्यामुळे त्यांनी धारण केलेली भू=पृथ्वी हलू डोलू लागली, तिला कंप सुटला; त्यामुळे पर्वत हादरू लागले. भूकंपामुळेच सागराच्या जलात खळबळाट झाला, ते खवळले. गंधर्व, देव, मुनि, नाग, किंनर इत्यादिकांना आनंद, हर्ष झाला. त्यांना वाटले की आता रावणाचा विध्वंस होऊन आमच्या दुःखाची परिसमाप्ति झाली, असे म्हणण्यास हरकत नाही. **'रवि शशि पवन वरुण धनधारी। अग्नि काल यम सब अधिकारी।। किंनर नाग सिद्ध नर अमरां। पाटिं हटें लागे अति जबरा।।** (१।१८२।१०-११) **'रावण नाम जगतिं यश भरलें। लोकप ज्याचे बंदी पडले।।** (६।९०।४) १।१८१ व १८२ मधील चौपाया पाहाव्या. **(क)** या छंदात पहिल्या चरणापासून ओज वाढत गेले व तिसऱ्या चरणात त्याची सीमा झाली. त्यातील वीर, भयानक रौद्र रसांचे पर्यवसान चौथ्या चरणांत भक्तिरसात झाले आहे. याने सुचविले

की या सर्व रसांचा उपयोग ही सर्व कपिकटके रामसेवेने रामभक्ति प्राप्त करण्यासाठींच करीत आहेत. **(ख)** नुसत्या गर्जनांच्या महाध्वनीने काय परिणाम झाला, तो दोन चरणात सांगितला. पण आता कित्येक कोटी, पर्वतप्राय विक्राळ मर्कट धडधडा धावू लागले व गर्जनाही करीतच आहेत, त्याचा परिणाम पुढील छंदात सांगतील.

सूचना - येथील दोन छंदांची तुलना १।२६१ मधील एकाच छंदाशी करून पाहिल्याने एक सिद्धान्तभूत भाव प्रगट होतो. 'चिक्करति दिग्गज डोल महि अहि **कूर्म कोल हि विंवळती'** (१।२६१) रघुवीराने महेश कोदंड खंडन केले तेव्हा कूर्म व वराहसुद्धा व्याकूळ झाले. कोट्यवधी वानरांच्या गर्जनांचा व धावण्याचा मिळूनसुद्धा तेवढा परिणाम झाला नाही. कारण येथे पुढील छंदात दिसेल की कूर्म व वराह व्याकूळ झाले नाहीत. कूर्म स्थिर आहे. धनुर्भंगाच्या ध्वनीने कूर्म व वराह सुद्धा व्याकूळ झाले. त्यामुळे शेष कूर्माच्या पाठीवर धनुर्भंगाची स्थिती लिहू शकला नाही. असे अपार सामर्थ्य एकट्या रघुवीराचे असता ही महाकपिसेना बरोबर घेतली ती केवळ कौतुकार्थच! हे सिद्ध झाले.

चरण चौथा - **(१) जय** = प्रकट करा. आपला **प्रबल प्रताप** रूपी दिनकर लंकेत लवकर प्रगट होऊ द्या; म्हणजे यातुधान रूपी तमवरूथाचा तेव्हाच विनाश होईल. **'रामबाण रवि उदयि जानकी। कुटें तमघटा यातुधान कीं'** (१६।२) **'जेव्हां रामप्रताप दिनपति। प्रबल परम उदया ये खगपति!'** (७।३१।१) आपण पुन्हा कोसलनाथ व्हाल व नारदादि आपले गुणगण वर्णन करतील, गातील.

हिं. छं. । सहि सक न भार उदार अहिपति बार बारहिं मोहई ।
॥ गह दसन पुनि पुनि कमठ पृष्ठ कठोर सो किमि सोहई ॥
। रघुबीर रुचिर प्रयान प्रस्थिति जानि परम सुहावनी ।
॥ जनु कमठ खर्पर सर्पराज सो लिखत अबिचल पावनी ॥२॥

म. छं. । सहुं शकत भार न फार अहिपति वार फार हि मोहतो ॥
॥ धरि दशनिं कितिदां कमठ-पृष्ठ कठोर केवीं शोभतो ॥
। रघुवीर रुचिर प्रयाण प्रस्थिति जाणुनी अति शोभना ।
॥ जणुं कमठ खर्परिं सर्पराज किं लिहित अविचल पावना ॥२॥

अर्थ - तो फार (=उदार) भार अहिपति (शेष) सोसू शकेना व पुष्कळ वेळा (फार वार) त्याला मोह होऊ लागला तेव्हा तो आपल्या दातानीं (दशनिं) कमठाच्या (कूर्माच्या) कठोर पाठीला वारंवार (कितिदां) धरू लागला; तेव्हा तो कसा शोभू लागला (म्हणाल तर) पहा -रघुवीराच्या सुंदर प्रयाणाची वेळ (मुहूर्त, प्रस्थिति) अति शोभन आहे हे जाणून जणू सर्पराज ती अविचल पवित्र रीतीने कमठाच्या पाठीवर (खर्परिं) लिहून ठेवीत आहे की काय असे वाटले.।।छं.२।।

टीका. (१) **शंका** - रीसांचा व वानरांचा भार आताच असह्य कसा झाला? हे सर्व पूर्वी पृथ्वीवर होतेच. **समाधान** - पृथ्वीवर होते पण कपि होते, ते आता कपींद्र होऊन गिरींद्रासारखे विशाल झाले आहेत, हे **एक कारण**. पूर्वी पृथ्वीच्या सर्व भागात विभागलेले होते पण आता एकत्र जमले आहेत हे **दुसरे कारण,** व जोराने धावत आहेत हे **तिसरे कारण.** (क) **वारफार मोहतो** -फारवेळा = वारंवार मोह म्हणजे भ्रम उत्पन्न होऊ लागला की हा भार एकाएकी कसा वाढला? व वाढला म्हणावे तर मधेच काही वेळ कमी कसा होतो? वानरांनी आकाशात उड्डाण केले की भार कमी होतो व तेथून भूमीवर धाडकन उड्या घेतल्या की हिसका बसतो व भार असह्य होतो. काय असेल ते असो; आपल्या मस्तकाला हिसका बसून पृथ्वी बाजूला पडू नये म्हणून तो आपल्या इतर मुखातील दातांनी कासवाची पाठ घट्ट धरतो व भार कमी झाला म्हणजे पुन्हा फडा वर करतो. **शेषाला वारंवार मूर्च्छा आली असे म्हणणे योग्य नाही.** मूर्च्छा आलेला प्राणी आपल्या दातांनी दुसऱ्यास धरू शकणार नाही व त्याच्या डोक्यावर असलेला पदार्थ पडेल. फारतर इतके म्हणता येईल की मूर्च्छा येईल असे वाटू लागे वारंवार.

(२) कासवाच्या पाठीला धरणे व सोडणे यावर उत्प्रेक्षा करतात की, त्याने यातले मर्म जाणले व तो कासवाच्या अति कठीण पाठीवर रघुवीराच्या प्रयाणाची वेळ आपल्या दातांनी लिहून ठेवीत आहे. कोणी शिलालेख लिहितात. पण शिला भंग होण्याचा संभव असतो. कासवाच्या पाठीवर कोरून ठेवलेल्या लेखास तसे भय नाही. **(क)** येथे सुचविले की शेष जरी व्याकूळ झाला तरी त्याला आधार असलेला **कूर्म अचल आहे. धनुर्भंगाच्या नुसत्या ध्वनीने कूर्म व त्याला आधार असलेला वराहसुद्धा व्याकूळ झाला आहे.** वानरांच्या गर्जनेच्या ध्वनीने शेषही व्याकूळ झाला नाही. **(ख)** ही प्रयाणाची बातमी अंगस्फुरणाने सीतेला व रावणाला समजली. गर्जना व त्यांचा जो परिणाम त्यांनी देवादिकांना कळाली. भाराच्या योगाने पाताळात शेषाला कळली व त्याने पाठीवर लेख लिहिल्यामुळे कूर्मालाही समजली. याप्रमाणे ही बातमी निमिषार्धात त्रिभुवनात पसरली. फक्त पृथ्वीवर मानवांना ती कळली नाही कारण की भूकंपाने व सागर संक्षोभाने त्यांचे चित्त व्याकूळ झाले होते.

हिं. दो. । एहि बिधि जाइ कृपानिधि उतरे सागर तीर ॥

॥ जहँ तहँ लागे खान फल भालु बिपुल कपि बीर ॥३५॥

म. दो. । असे कृपानिधि उतरले जाउन सागर-तीरिं ।

॥ जिथें तिथें फळं भक्षिलीं भल्ल विपुल कपि वीरिं ॥३५॥

अर्थ - याप्रमाणे जाऊन कृपासागर सागराच्या तीरावर उतरले आणि विपुल भल्ल (रीस) व विपुल कपि वीरानीं जिकडे तिकडे फळे खाण्यास सुरुवात केली.।।दो.३५।।

टीका. (१) असे = पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणे. **(क) कृपानिधि** = कृपासागर सागराला मोठेपणा देण्यासाठी व त्याचे भय दूर करण्यासाठी सागरतीरावर उतरले. **(ख) उतरले** = हनुमंताच्या खांद्यावरून उतरले व सागरतीरावर सैन्याचा तळ दिला. 'सागर' शब्दाने सगराशी असलेला संबंध सुचविला; पुढे बिभीषण तो संबंध स्पष्टच सांगणार आहे. **(ग) जिथे तिथे** - टोळ्या टोळ्यांनी ठिकठिकाणी जाऊन फळे खाल्ली. **सूचना** - येथे रामचंद्रानी फळे भक्षण केल्याचा उल्लेख नाही, एवढ्यामुळेच त्यांनी फळे भक्षण केली नाहीत, असा अर्थ केल्यास कसा अव्यवहार्य अनर्थ होईल पहा -शबरीच्या आश्रमात प्रभूनी फळे भक्षण केली असा उल्लेख (३।३४।) आहे. त्यानंतर पुढे उत्तरकाण्ड समाप्तीपर्यंत म्हणजेच रामावतार समाप्ति झाली तरीही मधल्या काळात फळे भक्षण केल्याचा किंवा भोजन केल्याचा मुळीच उल्लेख नाही. म्हणजेच शबरीची फळे भक्षण केल्यानंतर हजारो वर्षात रघुपतीनी कोणताच आहार सेवन केला नाही, असे म्हणावे लागेल हा महा पढतमूर्खपणा ठरेल. सर्व कपि रामभक्त आहेत. राम त्यांच्या समीप हजर आहेत व कपींनी फळे खाल्लीं ती काय राम प्रभूला समर्पण केल्याशिवाय? व प्रभूंनी काही विशेष निमित्त नसून फळे भक्षण केली नसता हनुमंतासारखे रामभक्त फळे खातील? **प्रभूंनी आधी खाल्ली व मग कपिगण फळें खाऊं लागले** असे म्हणणेच सयुक्तिक ठरते. **(घ)** वासरै : सप्तभि : सिंधो : स्कन्धावतनिवेशनम्' मार्गशीर्ष कृष्ण अष्टमीला निघाले व सात दिवसांनी सागरतीराजवळ येऊन तळ दिला. म्हणजेच **मार्गशीर्ष वद्य अमावास्येला सागरतीरावर आले** (प. पु.) 'पौष शुक्ले प्रतिपद स्तृतीया यावदम्बुधेः।।३७।। उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूवह।। बिभीषण श्चतुर्थ्यां तु रामेण सह संगतः।।३८।।

सागरतीरागमन प्रकरण समाप्त.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका सुंदरकाण्ड अध्याय चौथा समाप्त.

अध्याय पाचवा

''येउन भेटे कसा बिभीषण'' प्रकरण (३६।९-५०।२)

हिं. *। उहाँ निसाचर रहहिं स-संका । जब तें जारि गयउ कपि लंका ॥१॥*
। निज निज गृहँ सब करहिं बिचारा । नहिं निसिचर कुल केर उबारा ॥२॥
। जासु दूत बल बरनि न जाई । तेहि आएँ पुर कवन भलाई ॥३॥

म. *। तिथें निशाचर वसति स-शंके । कपि जाळुन गेल्यावर लंके ॥१॥*
। निज निज गृहिं सब विचार करती । नसे निशाचर कुळा धडगती ॥२॥
। वर्णवे न यद्दूत - बलातें । काय होय भल पुरिं येतां ते ॥३॥

अर्थ - कपी लंका जाळून गेल्यापासून तिकडे (लंकेत) सर्व निशाचर सभीत (स-शंका=भीती) राहू लागले.।।१।। आपापल्या घरात सर्व लोक विचार करतात की निशाचर कुळाची आता काही धडगत दिसत नाही।।२।। (कारण) ज्यांच्या दूताच्या बळाचे वर्णन करणे अशक्य ते नगरात आले म्हणजे काय भलं होणार आहे? (संहारच व्हायचा!)।।३।।

टीका. -चौ.१-(१) तिथें = तिकडे, लंकेत. कपि परत आल्यावर इकडील हकीगत प्रथम सांगितली. आता तिकडे लंकेत त्यानंतर काय काय घडले ते सांगतात. तेथे शब्दाने सुचविले की कवि या बाजूस आहेत. **(क) वसति** = राहिले आहेत. लंकेतून पळून जाणे शक्य असते तर सर्व लोक लंका सोडून गेले असते. सर्व पुरवासी आता लंकेत राहण्यास भीत आहेत.

चौ. २-३-(१) निज निज गृहिं सब विचार करिती - यावरून ठरले की शेजाऱ्यापाजाऱ्यांजवळ सुद्धा विचारविनिमय करणे शक्य नाही, मग रावणसभेत चर्चा कोण करणार? **(क)** लंकेत स्वराज्य, एकच जात, एकच भाषा, इत्यादि सर्व असूनसुद्धा भाषणस्वातंत्र्य नव्हते. कायद्याच्या बडग्याचेच स्वराज्य होते. मात्र ज्याच्या त्याच्या घरात चुलीजवळ बसून हळूहळू चर्चा करण्यास भीती वाटत नव्हती. **(ख)** एक माकड आले व त्याने सोन्याची लंका जाळली! त्याने मनात आणले असते तर तोच सऽगळ्या निशाचरांना जाळून गेला असता. सगळ्या राक्षसांचा संहार होणार, असे प्रत्येकास वाटू लागले. **(ग)** ज्यांच्या एका वानरदूताने बिनधोकपणे एवढा प्रलय १/२ दिवसात केला, त्यांचे सामर्थ्य किती असेल! ते इकडे आले की सर्व राक्षसांचा विनाश होणार हे काय सांगावयास पाहिजे?

हिं. *। दूतिन्ह सन सुनि पुरजन बानी । मंदोदरी अधिक अकुलानी ॥४॥*
। रहसि जोरि कर पति पग लागी । बोली बचन नीति रस पागी ॥५॥
। कंत करष हरि सन परिहरहू । मोर कहा अति हित हियँ धरहू ॥६॥

म. *। दूतिमुखें पुरजनोक्ति कळली । मंदोदरी अधिक विव्हळली ॥४॥*
। रहसिं जुळुनि कर पति पदिं पडली । वदली वाक्य नीति रस-भरलीं ॥५॥
। कान्त! वैर हरिशीं परिहरणें । मम शब्दां अति हित ह्रदिं धरणें ॥६॥

अर्थ - पुरजन काय म्हणतात हे मंदोदरीला तिच्या दूतींकडून कळले व ती अधिक व्याकूळ झाली.॥४॥ एकांतात हात जोडून, पतीच्या पाया पडून नीतिरसाने भरलेली वचने ती बोलू लागली.॥५॥ कान्ता? (प्रिय!) हरिशी वैर करणे सोडून द्या व माझे अतिहितकारक म्हणणे मनावर घ्या (तसे करा)॥६॥

टीका. चौ. ४-(१) दूतिमुखें - हेरांचे काम करणाऱ्या मंदोदरीच्या दूती (दासी) होत्या हे ठरले. मंदोदरीच्या स्त्रीहेरांकडून तिला ज्या बातम्या कळल्या, त्या रावणाला त्याच्या हेरांकडून कशा कळाल्या नाहीत? रावणाच्या भयाने व पुरजनांस भलतीच शिक्षा होईल या भीतीने रावणाच्या हेरांनी त्यास सांगितले नसावे किंवा त्याने हसून ते टाळले असावे. शिवाय स्त्रिया चुलीपर्यंत जेवढ्या सुकरतेने जातात व बायका जेवढ्या उथळ व बडबड्या असतात तेवढे पुरुषांस जाता येणे सुकर नसते व पुरुष अधिक दक्ष असतात. **(क) अधिक विव्हळली** - लंकादहन झाल्यापासून मंदोदरी आधीच व्याकूळ झाली होती. त्यात सर्व प्रजा (पुरुषांसुद्धां) रावणाला दोष देत आहे, व लोक त्याच्या सत्तेला कंटाळले आहेत, व भयभीत झाले आहेत, हे कळल्यामुळे अधिक चिंता, शोक, भय वाटणे स्वाभाविक आहे. **सूचना** - मंदोदरीने अशोकवनात रावणास जो उपदेश केला, तो सोडून तिने चार वेळा रावणास उपदेश केला आहे, त्यातील हा पहिला आहे. जी भीती पुरजनांना वाटत आहे ती मंदोदरीला वाटत आहेच.

चौ. ५(१) रहसिं = एकांतात. एकांतात बोलण्यात हेतु इतकाच की ती जे बोलणार आहे ते षट्कर्णी होऊ नये व पतीला वाईटपणा येऊन त्याची प्रतिष्ठा कमी होऊ नये. कोणतीही फार महत्त्वाची गोष्ट पतीला सांगावयाची असल्यास ती एकांतात सांगावी, त्यामुळे दोघांचा बोज राखला जातो. पतीला त्याच्या मर्जीविरुद्ध हिताच्या चार गोष्टी सांगणे तर कुडाच्या कानालासुद्धां कळतां नये. मंदोदरीने चारी वेळां हे तत्त्व पाळले आहे.

चौ ६(१) कान्त = प्रिय, पति, स्त्रियानीं प्रेमाने पतीला संबोधण्याचा हा एक शब्द आहे. याने सुचविले की **यावेळी प्रेमाच्या बळावर** मन वळविण्याचा प्रयत्न करणार आहे. **दुसऱ्यावेळी दैन्य व प्रेम** यांचा उपयोग केला आहे. **'पसरी पदर पदी शिर नमुनी। प्रिय! ऐका वच कोप टाकुनी'** (६।६।४) **तिसऱ्यावेळी करुणारस मुख्य** आहे व प्रेम गौण

आहे. **'सजल बिलोचन युग कर जोडी। ऐका कान्त विनति मम थोडी** (६।१४।७) **चौथ्या वेळी 'कान्त विचारें त्यजा कुमतिसी'** असा नावाला प्रेमाने प्रारंभ केला पण उत्तरोत्तर **वीर, हास्य** (उपहास) **भयानक, अद्भुत** या रसांचा व अपशब्दांचा उपयोग केला आहे. (६।३६।१) क्रोध चारी वेळा कमीजास्त प्रमाणात आहेच. **प्रेमळ शुद्धहृदयी पतिव्रता पतिहितासाठी असेच उपाय करतात. (क) वैर हरिशी परिहरणें** - सुचविले की ज्यांच्याशी तुम्ही वैर मांडले आहे, ते मनुष्य नसून भगवान आहेत. तुम्ही वैर कराल तर सर्वस्व हरण करतील व प्रेम कराल तर सर्व पाप, दोष इत्यादि हरण करतील. **(ख) अतिहित -'जरि कपि वदला वाणी अतिहित'** (२४।१) तुलना करावी व टीका पहावी. अतिहित = प्रपंच व परमार्थ या दोहोंची प्राप्ती. पहिल्याचरणात सामाचा उपयोग केला व भक्ती करा हे सुचविले.

हिं. ***। समुझत जासु दूत कइ करनी । स्रवहिं गर्भ रजनीचर घरनी ॥७॥***
। तासु नारि निज सचिव बोलाई । पठवहु कंत जो चहहु भलाई ॥८॥
। तव कुल कमल बिपिन दुखदाई । सीता सीत निसा सम आई ॥९॥
। सुनहु नाथ! सीता बिनु दीन्हें । हित न तुम्हार संभु अज कीन्हें ॥१०॥

म. ***। यद्दूतें कृत करणी स्मरती । निशिचर-गृहिणी गर्भा स्रवती ॥७॥***
। तत्स्त्रीरी निज सचिवा बोलावुनि । प्रिय! हित इच्छा तर द्या धाडुनि ॥८॥
। दुःखद तव कुल-कमल-वनासी । आली सीता शीत निशा-सी ॥९॥
। ऐका नाथ! विना सीतार्पण । तव हित करिति न शिव चतुरानन ॥१०॥

अर्थ - ज्यांच्या दूताने केलेल्या करणीची आठवण झाली की निशाचरांच्या गृहिणींचे गर्भपात (अजून) होत आहेत.॥७॥ त्यांची स्त्री आपल्या सचिवाला बोलावून त्याच्याबरोबर हे प्रिया! स्वहिताची इच्छा असेल तर, पाठवून द्या.॥८॥ तुमच्या कुलरूपी कमलवनाला दुःख देणारी शीत निशेसारखी सीता आली आहे.॥९॥ नाथ! ऐका! सीता अर्पण केल्याशिवाय तुमचे हित शंकर व ब्रह्मदेवसुद्धां करू शकणार नाहीत.॥१०॥

टीका. ल.टे. - हा संवाद रघुवीर सागरतीरावर आल्यावर होत नसून रामदूत लंका जाळून परत गेल्यावर २/४ दिवसांनी झाला आहे. रामदूत पौर्णिमेला गेला व राम त्याच महिन्याच्या अमावास्येला सागरतीरावर आले. अवघे १४ दिवसच मधे गेले आहेत. पुरजनांचे मतच मंदोदरीच्या मुखातून बाहेर पडत आहे.

चौ. ७-८-(१) यद्दूतें कृत करणी... गर्भा स्रवती - 'जात महाध्वनि गर्जे भारी। स्रवति गर्भ तैं निशिचर नारी' (२८।१) असे पूर्वी झाले असले तरी त्यावेळी सर्व निशाचरींचे गर्भपतन पावले असे नाही. कोणाचे चुकून राहिले त्यांना रामदूताच्या करणीची नुसती आठवण झाली तरी गर्भपात होत आहेत. भाव हा की त्या कपीचे स्वामी इकडे आले

तर काय अनर्थ होईल व प्रजेचे संरक्षण कोण करील, याचा विचार करावा **(क) निज सचिवा बोलवुनि** - आताच्या आता पाठवून दिलीत सीतेला तर आपले कल्याण होईल व प्रजेचे रक्षण होईल. रावण महा अभिमानी असल्यामुळे स्वतः जाणार नाही हे जाणून सचिवाबरोबर धाडण्यास सांगते. सर्व वैराचे मूळ सीताहरण आहे, हे तिने ओळखले आहे. हनुमंताने असेच सांगितले. येथे **दामाचा उपयोग करून साम** करण्यास सांगितले. नवव्या चौपाईत **दंड सुचविला** आहे व दहावीत **भेदाचा उपयोग केला आहे.**

चौ.९-(१) आली सीता शीत निशासी - लंका जणू एक सुंदर तलाव आहे. त्यात रावणकुळातील सर्व व्यक्ती व सर्व निशाचर ही सूर्यविकासी कमळे आहेत. थंडीच्या दिवसात शीत निशा आली की हिम पडते व कमळे जळून जातात, नष्ट होतात. तलावात पाणी असूनसुद्धा हे घडते. तसाच तुमच्या डोळ्यांदेखत तुमच्या कुळाचा नाश करण्यासाठी सीता आली आहे. **(क)** शीत निशेला आणणे कोणाच्या हाती नाही. तुम्हाला वाटत असेल की मी सीतेला आणली; पण तुमची तिला आणण्याची व तिच्या अंगाला हात लावण्याची काय छाती होती! जागच्या जागी भस्म करून टाकण्याचे सामर्थ्य तिच्यात असून तिने तसे केले नाही; म्हणून म्हणते की अजून तरी उमजा. सर्व राक्षस कुळाचा संहार करण्यासाठीच ती स्वतः आली आहे. या **'आली'** शब्दाने सुचविले की मंदोदरी सर्व मर्म समजली आहे. **(ख) आनंद व भावार्थ रामायणात** उल्लेख आहे की रावणाने आणलेली एक पेटी उघडून पाहताच तिच्यात मंदोदरीला एक कन्या दिसली. ती पेटी ब्रह्मनिष्ठाच्या राज्यांत पुरून टाकण्याचा सल्ला तिने रावणाला दिला. रावण ती पेटी घेऊन निघाला तेव्हा त्या कन्येने स्पष्ट सांगितले की मला आता पोचविलीस तरी मी पुढे लंकेत येईन व तुझ्या कुळाचा संहार करीन. ती कथा मंदोदरीने 'आली' या शब्दाने सुचविलेली दिसते. **ही वेदवतीची कथा वा.रा.** उत्तरकाण्डात आहे. अजून काही परिणाम दिसत नाही असे पाहून आता थोडा क्रोधाचा वळसा उगाळून भयाची मात्रा देते.

चौ. १०-(१) विना सीतार्पण... शिवचतुरानन - हनुमंताने शेवटी असेच सांगितले आहे - 'शंभु सहस्र विष्णु चतुरानन। रामद्रोह्या रक्षूं शकत न' (२३।८) 'माझे उपास्य देव शंकर व पंजोबा ब्रह्मदेव माझे हित करतील' असे तुम्ही म्हणत असाल पण लक्षात घ्यावे की पतिव्रतेच्या कोपापासून व असंतोषापासून ते सुद्धा तुमचे रक्षण करू शकणार नाहीत. मंदोदरीच्या वचनात विष्णूचा उल्लेख नाही याचे कारण ती विष्णूचा अवतारच राम असे समजत आहे, हे लंकाकाण्डातील उपदेशाच्या वेळी स्पष्ट होईल.

हिं. दो. । राम बान अहिगन सरिस निकर निसाचर भेक ।
॥ जब लगि ग्रसत न तबलगि जतन करहु तजि टेक ॥३६॥

म. दो. । रामबाण अहिगण सदृश निशिचर समूह भेक ।
।। जों ग्रसती ना तों करा यत्न सोडुनी टेक ।।३६।।

अर्थ - रामबाण सर्पांच्या समुदायासारखा असून निशाचरांचे समूह बेडकांच्या समूहासारखे आहेत. जोपर्यंत गिळीत नाहीत तोपर्यंत हट्ट (टेक) सोडून यत्न करा. (दो.३६)

टीका. (१) रामबाण अहिगण सदृश - एकेक बाण हजारो सर्पांसारखा आहे. **अहि** = नाग जसे तेजस्वी, सवेग, चपल, भीषण, लांबलचक, फूत्कारयुक्त, प्राणघातक असतात, तसेच रामबाण आहेत. सर्प जसे बेडकांना शोधून शोधून गिळतात तसेच रामबाण निशाचर बेडकांना ठार मारतील. **(क)** बेडकाने कितीही बडबड केली तरि तो सर्पमुखांतून सुटत नाही तसेच राक्षसांचे होईल. **यत्न करा** -सीतेला रघुवीराकडे पाठविणे हा पहिला यत्न आहे. **(ख) सोडुनी टेक** = हट्ट सोडून. रावणाने हे वैर हट्टाने चालविले आहे, हे मंदोदरीने जाणले आहे. 'जाउन वैर हटें तर करतो' (३।२३।४) असा निश्चय त्याने केलाच आहे. फक्त वैर करण्यातील हेतु तिला कळलेला नाही व कळणार नाही.

हिं. । श्रवन सुनी सठ ता करि बानी । बिहसा जगत बिदित अभिमानी ।।१।।
। सभय सुभाउ नारि कर साचा । मंगल महुँ भय मन अति काचा ।।२।।
। जौं आवइ मर्कट कटकाई । जिअहिं बिचारे निसिचर खाई ।।३।।
म. । शठ ऐकुनी तिची ती वाणी । विहसे विश्वविदित अभिमानी ।।१।।
। भित्रा नारीस्वभाव साचें । मंगलात भय मन अति काचें ।।२।।
। मर्कट कटक भार जर येइल । खाति बिचारे निशिचर जगतिल ।।३।।

अर्थ - अभिमानी म्हणून जगात प्रसिद्ध असलेला तो शठ (दुर्जन) तिची ती वाणी ऐकून मोठ्याने हसला ।।१।। (व म्हणाला) स्त्रियांचा स्वभाव भित्रा हेच खरे. मंगलातसुद्धा भय! मनच अति कच्चे -कोवळे!।।२।। जर माकडांच्या सैन्याचे समूह आले तर बिचारे निशाचर खातील (त्यांना) आणि जगतील तरी.।।३।।

टीका. - चौ. १-(१) शठ शब्दाने सुचविले की मंदोदरीचा उपदेश पालथ्या घड्यावर पाणी असाच ठरणार. मंदोदरीने अतिहित साधण्याचा उपदेश केला. त्यालाही अति हितच (निर्वाण पद) मिळवावयाचे आहे पण मार्ग भिन्न इतकेच. 'श्रुणु खगपति हरिभक्ती त्यागिति। अन्य साधनी सुख जे इच्छिति।। ते शठ-' (७।११५।३-४) अशाच प्रकारचा पण पक्का निगरगट्ट शठ रावण आहेच. **(क) विहसे** - विशेष हसला. तो मनात म्हणतो की ही सर्व मंडळी मला महामूर्ख समजतात, पण स्वतःच अति मूढ आहेत. माझे अति हित कशात आहे हे मीच जाणतो. हा आहे हसण्यातील त्याचा

गूढ भाव. दिखाऊ भाव तो स्वतःच स्पष्ट करणार आहे. **(ख)** उपदेश करणाऱ्यांचा हसून तिरस्कार करणे हा रावणाचा स्वभावच आहे.

चौ. २-३-(१) स्त्रिया स्वभावताच भित्र्या असतात, असे जे कवि म्हणतात ते अगदी खरे. **(क) 'मंगलांत भय'** - मंगलं भगवान् विष्णुः' 'निर्वाणदायी क्रोध ज्याचा' (३।२६छं.) त्याच्यापासून कोणाला तरी भय असू शकेल काय? हा त्याचा अंतरीचा भाव आहे. दुसरा भाव हा की मंगलकारक, कल्याणकारक गोष्टीतसुद्धा भय! देवाने घरबसल्या निशाचरांना आहार आणून दिला तर त्यात भय कसले? कल्याणच होईल त्यांचे. **(ख) मर्कट कटक जर येइल** - 'जर येईल'ने सुचविले की राक्षसांच्या वस्तीत व रावणाच्या लंकेजवळ येतात कशाला मरायला? यदा कदाचित आलेच तर चांगलेच. **(ग) बिचारे** = पोटभर अन्न न मिळाल्याने दीन गरीब झालेले. 'आले काळे प्रेरित वानर। माझे सगळे क्षुधित निशाचर' (६।४०।३). येथील वरील उत्तर हट्टाने वैर मांडल्याचेच सूचक आहे.

हिं. ***। कंपहिं लोकप जाकीं त्रासा । तासु नारि सभीत बड़ि हासा ॥४॥***
। अस कहि बिहसि ताहि उर लाई । चलेउ सभाँ ममता अधिकाई ॥५॥
। मंदोदरी हृदयँ कर चिंता । भयउ कंत पर बिधि बिपरीता ॥६॥

मं. ***। कापति लोकप ज्याच्या त्रासें । त्याची नारि सभय, बहु हासें ॥४॥***
। वदुनि हसुनि आलिंगुनि तिजला । ममता अधिका सभे चालला ॥५॥
। चिंता चित्तीं मंदोदरिला । विधि विपरीत वळे निज पतिला ॥६॥

अर्थ - ज्याच्या त्रासाने - भयाने - लोकपाल थरथर कापत असतात, त्याची स्त्री भयभीत झाली हे फार हास्यास्पद आहे.॥४॥ असे म्हणून मोठ्याने हसून तिला अधिक ममतेने आलिंगन दिले व अधिक ममतेने सभेत चालला.॥५॥ मंदोदरीच्या मनात चिंता उत्पन्न झाली की आपल्या प्रिय पतीवर दैवच उलटले (यात शंका नाही.)॥६॥

टीका. - चौ. ४-५-(१) ज्याला लोकपालसुद्धां थरथर कापतात, त्या रावणाच्या पट्टराणीला माकडांची भीती वाटणे हे अति हास्यास्पद आहे. **(क) हसुनि** -पहिल्या चौपाईत हसण्याने उपक्रम केला. तुझे भय हास्यास्पद आहे असे मधे म्हणाला व हसून आलिंगन देण्यात हास्यानेच उपसंहार केला. याप्रमाणे रावणाने तिचे म्हणणे हसण्यावर नेले. आलिंगन देऊन आपली तिच्यावर अधिक ममता = प्रीति असल्याचे दाखविले व तूं माझे मन पाहण्यासाठी प्रेमाने बोललीस हे सुचविले. ममता अधिका आलिंगन देऊन दाखविली. वानर राक्षसांचे भक्ष्य आहेत, या म्हणण्यात मोह दिसला व उपदेश हसण्यावर नेला यात अभिमान दिसला.

चौ.६-(१) चिंता चित्तीं मंदोदरिला - पुरजनांच्या बचावासाठी प्रयत्न केला तो तर फुकट गेलाच पण रावणाच्या हट्टी वृत्तीवरून त्याच्याबद्दलही चिंता उत्पन्न झाली व

त्याबरोबर स्वतःच्या सौभाग्याची चिंता लागली. **(क)** लंकेतील लोकांपैकी मंदोदरीनेच प्रथम रावणास उपदेश केला. रावणाची समजूत घालण्याची इतर कोणासच छाती झाली नाही. सर्व चुलीजवळ बसून बायकापोरातच चर्चा करणारे! एकच अपवाद कोण कसा निघाला ते आता सांगतात -

हिं. ***। बैठेउ सभाँ खबरि अस पाई । सिंधु पार सेना सब आई ॥७॥***
। बूझेसि सचिव उचित मत कहहू । ते सब हँसे मष्ट करि रहहू ॥८॥
। जितेहु सुरासुर तब श्रम नाहीं । नर बानर केहि लेखे माहीं ॥९॥

म. ***। बसे सभें अशि खबर मिळाली । सिंधु पार सेना सब आली ॥७॥***
। पुसे 'सचिव! मत उचित वदावें' । ते सब हसले स्वस्थ बसावें ॥८॥
। विजित सुरासुर तैं श्रम नाहीं । नर वानर यां किंमत काहीं ॥९॥

अर्थ - सभेत जाऊन बसल्यावर अशी बातमी मिळाली की समुद्राच्या पलीकडे सर्व (वानर) सेना आली आहे.॥७॥ तेव्हा त्याने विचारले की सचिवानों! योग्य वाटेल ते मत सांगा. ते सर्व हसले व म्हणाले की स्वस्थ राहावे.॥८॥ सर्व देव दानवांना जिंकले तेव्हा श्रम पडले नाहीत (मग) नर आणि वानर यांना काही किंमत आहे की काय?॥९॥

टीका. - सूचना - मंदोदरीचा उपदेश ज्या दिवशी ऐकला त्याच दिवशी बातमी आली, असे मानणे पूर्वसंदर्भाशी विसंगत आहे. रोज सभेत जात असे तसा एक दिवस जाऊन बसल्यावर ही बातमी मिळाली. यावरून ठरले की रावणाने आपले हेर समुद्राच्या परतीरावर ठेवले होते. पद्म. पु. प्रमाणे ही बातमी पौष शुद्ध चतुर्थीला मिळाली. म्हणजेच कपिसेना सागरतीरावर आल्यापासून चौथे दिवशी रावणदूतांनी ही बातमी दरबारात आणली. तीन दिवस त्या दूतांनी गुप्तपणे निरीक्षण करून खात्री करून घेतली की हे रावणाच्या शत्रूचे रघुवीराचे सैन्य आहे. ही बातमी लंकेत पोचणे जरूरीचे असल्याने हरीच्छेने ते गुप्त राहू शकले.

चौ. ८-९-(१) मत उचित वदावें - तुम्हाला योग्य वाटत असेल ते आपापले मत सांगा. मला काय आवडते याचा विचार करू नका. **(क) ते सब हसले** - का हसले हे पुढे दिसेलच. गप्प बसून, काहीही न करणे, हेच यावेळी उत्तम आहे. **(ख) नर वानर यां किंमत काही?** - जेव्हा देवांना व दानवांना जिंकले तेव्हा कधी कशाचा विचार करावा लागला नाही व आता दोन माणसे आणि वानरे आली आहेत शंभर योजने सागराच्या पलीकडे तर त्याचा म्हणे विचार करा. यात विचार कसला करायचा व कशासाठी? असे वाटून तुच्छता-तिरस्कारदर्शक हास्य त्यानी केले व त्या सचिवाना वाटले की रावणासारख्याने हे विचारले हे आश्चर्यच आहे. **(ग) तैं श्रम नाहीं** - देव दानवांना जिंकलेत त्यावेळी प्रश्न उत्पन्न झाला नाही मग आता नरवानरांना जिंकणे कठीण

वाटते की काय? भाव हा की पलीकडे सैन्य पाठवून त्यांना मारण्याचे श्रम करणेसुद्धां आवश्यक नाही. सागर ओलांडून येणेच अशक्य आणि कदाचित आलेच तर वाईट काय. विनाश्रम भरपूर आहार तरी मिळेल.

ल. टे. - अति अभिमानी दुष्ट प्रतापी राजाचे सचिव कसे असतात त्याचा हा नमुना आहे. एक वानर आला व अक्षकुमारादि लाखो राक्षसांना ठार मारून, लंका जाळून गेला तरीसुद्धां हे सचिव साळसूदपणे कसे बोलले, हे पाहण्यासारखे आहे. चुलीजवळ बसून चिंता करणाऱ्यांत हे नसतील असे नाही.

हिं. दो. । सचिव बैद गुर तीनि जौं प्रिय बोलहिं भय आस ।
॥ राज धर्म तन तीनि कर होइ बेगिहीं नास ॥३७॥

म. दो. । सचिव वैद्य गुरु हे प्रिय लोभ-भयें वदतील ।
॥ राज्य धर्म तनु तीन तरि सत्वर विनाशतील ॥३७॥

अर्थ - सचिव, वैद्य आणि गुरू हे (तिघे) जर लोभाने किंवा भयाने प्रिय बोलतील तर राज्य, धर्म आणि देह या तिघांचा लवकरच विनाश होईल.।।दो.३७।।

टीका. (१) पूर्वार्धात सचिव, वैद्य, गुरु, असा क्रम आहे पण यांच्याशी संबद्ध असलेल्या राज्य, देह व धर्म यांचा उल्लेख क्रमभंग करून राज्य, धर्म, तनु असा मुद्दाम केला आहे; यात फार गूढ भाव आहे. **(क)** भयाने किंवा लोभाने **सचिव राजाला** प्रिय वाटणारे बोलतील तर राज्याचा व राजाचा देहाचा विनाश होईल. **वैद्य रोग्याला** प्रिय वाटणारेंच लोभाने किंवा भयानें बोलेल तर रोग्याचा देहाचा विनाश होईल व **गुरु-शिष्याला** प्रिय वाटणारेच लोभाने किंवा भयाने बोलेल तर दोघांच्याही धर्माचा नाश होईल हा सर्वसामान्य व्यावहारिक अर्थ झाला. **(ख)** उचित मत सांगा, असे रावणाने सांगितल्यावर ते सचिव रावणाला जे प्रिय तेच बोलले, त्याची स्तुति केली. या सर्वांनी एका वानराचा पराक्रम पाहिला असूनही हे असे बोलले. याचे कारण इतकेच की त्या कपीने उचित उपदेश केला असता व तो अजिंक्य आहे हे ठरले असता रावण त्यास ठार मारण्यास तयार झाला, हेही त्या सचिवांनी पाहिले-ऐकलेले आहे. त्यामुळे रावणाच्या भयाने कोणीच उचित मत सांगितले नाही व तोंडपुजेपणा केला म्हणून सचिवधर्म सांगत असता एक सुभाषितच सांगून टाकले.

गूढार्थ - 'वैद्यो गुरुश्च मंत्री च यस्य राजः प्रियंवदः।। शरीरधर्म - कोषेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते. (हितोपदेश. मा. पी. मधून.) या समानार्थक श्लोकांत क्रमभंग नाही व तिघांचा संबंध राजाशीच आहे. दोहावलीतील दोहा ५२४ मध्ये 'मंत्री गुर अरु बैद जौं' असा पाठभेद केलेला हाच दोहा मा. पी. मध्ये आढळला. गी. प्रे. दोहावलीत 'सचिव बैद गुरु' असा येथलाच दोहा आहे. **(क)** राज्य आणि तनु यांच्यामध्ये 'धर्म' घालून सुचविले की राज्य व देह या दोन्ही गोष्टी धर्माशी संबद्ध असतात, धर्मावर अवलंबून असतात. **(ख)** राजाच्या भयाने किंवा आशेने = लोभाने सचिव जर धर्माला

सोडून तोंडपुजे बनतील व राजाला उचित मत सांगणार नाहीत तर राज्य, प्रजा व राजा या सर्वांचाच म्हणजे तनूचाही नाश होईल. राजधर्म व धर्म यांचा समन्वय करूनच सचिवांनी स्पष्ट मत दिले पाहिजे. म्हणजेच **सचिवांनी गुरूचे कर्तव्यही बजावले पाहिजे.** 'हरिति शिष्य धन शोक न हरती। ते गुरु सुघोर नर्की पडती'. ज्या मंत्राच्या- मताच्या -योगाने राजाला व प्रजेला शोक करण्याची पाळी येणार नाही व उपस्थित चिंता भयादि निवारण करता येतील, असे मत गुरूप्रमाणे सचिवाने सांगणे कर्तव्य आहे. **(ग)** रोग्याच्या शरीराचा नाश होऊ नये व असलेले रोग बरे व्हावे म्हणून जरि 'मागि कुपथ्य गदाकुल रोगी। देइ न वैद्य...' (१।१३३।१). रोग्याने कुपथ्य मागितले असताही वैद्य देत नाही. रोगी वैद्यावर रागावला त्यामुळे, तरी वैद्य रोग्याचे हित जाणून रोगप्रतिबंधक व रोगनिवारक औषध देऊन पथ्यच सांगतो. असे वागणे हा वैद्याचा धर्मच आहे. तसेच सचिवानेही वैद्यासारखे वागणे जरूर आहे. ते सचिवाचे कर्तव्यच आहे. राजाला रुचो न रुचो, तो रागावो, दंड शिक्षा करो पण राजाचा व राज्याचा रोग बरा होईल असाच उपाय सचिवाने सांगितला पाहिजे. **सचिवाने सचिवधर्म, गुरुधर्म व वैद्यधर्म या तिघांचेही पालन करणे जरूर आहे.** वर दिलेल्या (हितोपदेशातील) संस्कृत श्लोकांत तिघांचा संबंध राजाशीच दाखविलेला आहे. राजाचे शरीर म्हणजे त्याचे एकट्याचे शरीर असा अर्थ नसून राज्य व प्रजा हेही राजाचेच शरीर मानणे जरूर आहे. याचा आणखी पुष्कळ विस्तार करता येण्यासारखा आहे तो वाचकांनी करावा. **मानस मणीत** अधिक सविस्तर लेख पाहावा. उत्तम सचिव कसा असतो हे बिभीषणाच्या उदाहरणाने दाखविले जाईल.

हिं. ***। सोइ रावन कहुँ बनी सहाई । अस्तुति करहिं सुनाइ सुनाई ॥१॥***
। अवसर जानि बिभीषनु आवा । भ्राता चरन सीसु तेहिं नावा ॥२॥
। पुनि सिरु नाइ बैठ निज आसन । बोला बचन पाइ अनुसासन ॥३॥

म. ***। तोच रावणा योग मिळाला । घालिति किति कानीं स्तुतिमाला ॥१॥***
। जाणुनि समय बिभीषण आला । भ्रातृचरणिं शिर नमिता झाला ॥२॥
। बसे निजासनिं पुनरपि वंदुनि । वदे वचन अनुशासन पावुनि ॥३॥

अर्थ - (पण) रावणाला तसाच योग मिळाला (साह्य मिळाले). सचिवांनी त्याच्या कानांत कितीतरी स्तुति (सुमनांच्या) माळा घातल्या. (त्याची प्रत्येक सचिवाने वारंवार स्तुति केली).।।१।। योग्य वेळ (समय) जाणून बिभीषण आला व त्याने -भावाच्या पायावर डोके ठेवून नमस्कार केला.।।२।। मग पुन्हा वंदन करून तो आपल्या आसनावर बसला व आज्ञा मिळाल्यावर बोलू लागला.।।३।।

टीका. - चौ. १-(१) तो च योग - मागल्या दोह्यात वर्णन केलेला राजाचा व राज्याचा विनाश करणारा योग, म्हणजेच सचिवांनी राजाच्या भयाने वा आशेने राजाला प्रिय

वाटणारे मत देणे व बोलणे. रावण स्वत: आपल्या व प्रजेच्या विनाशाचा प्रयत्न करीत आहेच; त्यात त्याला या दुर्मंत्र्यांची जोड (योग) मिळाली. **(क) घालिति किति कानीं स्तुतिमाला** -हे रूपक मुळात नाही पण अनुवादांत मूळ अर्थाची हानी न होता विना प्रयत्न सहज बसले. प्रत्येक सचिवाने रावणाच्या पराक्रमांची स्तुति करून नर-वानरांची क्षुद्रता वर्णन केली. रावणाला कान वीस, त्यामुळे स्तुतिसुमनहार पुष्कळ हवेतच.

चौ.२ (१) जाणुनि समय बिभीषण आला - सचिवांसहित आला असे म्हटले नाही - यावरून ठरते की बिभीषणाने आपल्या सचिवांना सूचना देऊन ठेवली असेल की ज्या ज्या वेळी महत्त्वाच्या विषयावर सचिवांचे मत विचारले जाईल, त्या त्या वेळी मला तात्काळ कळवीत जा म्हणजे मी येईन. सचिव असल्यामुळे सचिवाचे कर्तव्य बजावण्यापुरतेच दरबारात जाण्याची बिभीषणाची पद्धति होती, असे दिसते. मुद्दाम अशी व्यवस्था का केली हे पुढील पुलस्त्यमुनींच्या उल्लेखावरून ठरते. पुलस्ति मुनींनी रावणाला सांगण्यासाठी आपल्या शिष्याबरोबर बिभीषणाला निरोप पाठविला होता, तो योग्यवेळी रावणास सांगावयाचा होता. तो निरोप सांगण्याची योग्य वेळ आहे हे जाणून बिभीषण आला. **(क) बिभीषण** = विभीषण, व आणि ब यांचे सावर्ण्य आहे. तो विगतभय होता व राक्षस असून कोणाला भीषण वाटत नसे. **(ख) भ्रातृचरणिं** - बंधुभावनेने, बंधुप्रेमाने, 'ज्येष्ठो भ्राता पितु: सम:' वडीलभाऊ पित्यासारखा, या भावनेने आज नमस्कार केला आहे. पूर्वी **'सचिवांसहित विभीषण आले।। नमुनी शिर कृत विनति बहूता'** (२४।६-७) नमुनी शिर इतकेच म्हटले आहे. भ्रातृ व चरण हे दोन्ही शब्द तेथे नाहीत. **'भलें पित्यासम मला मारले'** (४१।८) या पुढल्या वचनाने वरील भाव स्पष्टच दाखविला आहे. येथील भ्रातृ शब्द फार महत्त्वाचा आहे. या शब्दाने सुचविलेल्या भावनेवरच बिभीषणाचा पुढील व्यवहार अधिष्ठित आहे, हे पुढे दिसेल. रावण-राजा या भावनेने हे नमन केले नाही. सुत व सेवक भावनेने हे नमन केले आहे.

चौ. ३-(१) अनुशासन पावुनि वदला - बिभीषण प्रमुख सचिवापैकी एक असल्याने तो आल्यावर रावणाने इतर सचिवांप्रमाणे त्यालाही सांगितले की 'मत उचित वदावे'. अशी आज्ञा, हे अनुशासन मिळाल्यावरच बिभीषण बोलू लागला. **हनुमंताप्रमाणे न विचारताच उपदेश केला नाही तरीही परिणाम तसाच होणार आहे!** राजाने न विचारले तरी सचिवांनी आपले उचित मत सांगणे त्यांचे कर्तव्य आहे; तसे बिभीषणाने पूर्वी केलेच (२४।७) पण येथे बंधुभावनेने वागत असल्याने विचारल्याशिवाय बोलला नाही. येथे स्पष्ट दाखविले की बिभीषणाने नीतीचे, शिस्तीचे व धर्माचेही उल्लंघन केले नाही.

हिं. *। जौ कृपाल पूँछिहु मोहि बाता । मति अनुरूप कहउँ हित ताता ।।४।।*
। जो आपन चाहै कल्याना । सुजसु सुमति सुभ गति सुख नाना ।।५।।
। सो परनारि लिलार गोसाई । तजउ चउथि के चंद कि नाईं ।।६।।

म. *। जर कृपाल मज पुसिली वार्ता । वदतो हिता यथामति ताता! ।।४।।*
। जो कांक्षी कुणि निज कल्याणा । सुयश सुमति शुभ गति सुख नाना ।।५।।
। तो स्वामी! परनारि-मुखानां । त्यजो चतुर्थि चंद्र सम जाणां ।।६।।

अर्थ - हे कृपालू! ताता! मला ज्या अर्थी आपण ही गोष्ट विचारली त्याअर्थी मी आपल्या बुद्धीप्रमाणे हित सांगतो.।।४।। ज्या कोणाला आपले कल्याण व्हावे अशी इच्छा असेल, ज्याला सुयश, सुबुद्धि, शुभगति व नानाप्रकारच्या सुखाची इच्छा असेल.।।५।। स्वामी! लक्षात घ्या की, त्याने गणेश चतुर्थीच्या चंद्राप्रमाणे परस्त्रियांच्या मुखांचा त्याग करावा (अवलोकन करू नये).।।६।।

टीका. - चौ.४-(१) जर कृपालु पुसिली ताता! - आपण मला पित्यासारखे आहात. असे असून मला विचारले ही माझ्यावर आपण मोठी कृपाच केलीत. वडिलांना हिताच्या गोष्टी सांगणे हा लहानांचा धर्म नाही पण विचारल्यावर न सांगणे अपमान करण्यासारखे आहे. शिवाय विचारल्यानंतर प्रांजळपणाने हिताचेच सांगणे हे प्रत्येक वक्त्याचेच कर्तव्य आहे. माझी पात्रता व स्वभाव तुम्ही जाणता व जाणत असून विचारलेत त्याअर्थी मी आपल्या बुद्धीप्रमाणे हिताचा मार्ग सांगतो. याप्रमाणे प्रस्तावना करून सुचविले की मी सांगेन ते तुम्हाला रुचेल की नाही हे सांगता येत नाही. या प्रस्तावनेने लहान तोंडी मोठा घास या दोषातून मुक्त झाले.

चौ. ५-(१) येथून सोपपत्तिक पद्धतीने सविस्तर उत्तर देण्यास प्रारंभ होतो. शंका, संशयांना जागा राहू नये, गैरसमज होऊ नये म्हणून सप्रमाण, शास्त्रीय पद्धतीने सोपपत्तिक विवेचन करून जे खंडित होणार नाही असे बिनतोड भाषण करावे. मात्र त्यात स्वतःचा स्वार्थ, अनीति व अधर्म यांना स्पर्शसुद्धा होऊ नये व भाषण द्वेष, मत्सर, तिरस्कारादिमूलक नसावे. बिभीषण असेच करीत आहे; म्हणून विचारलेल्या प्रश्नाला धरून असलेले सामान्य सिद्धान्त प्रथम सांगतात. या सामान्य सिद्धान्ताचा, नीतिधर्मनियमांचा भंग रावणाने कसा केला, हे नंतर सांगतील व शेवटी काय करावे हे सांगतील. **'अतिनयनिपुण, न रुचे अनीती' असे प्रशस्तिपत्र ज्याला प्रभूनी स्वतः दिले त्याच्या नीतिनैपुण्याबद्दल आणखी सांगण्याची जरूर नाही. (क)** या चौपाईत 'कल्याण' शब्दाची जणू व्याख्याच केली आहे. सुयश, सुमति, शुभगती व सुख नाना म्हणजेच कल्याण. यात ऐहिक व पारमार्थिक अशा दोन्ही कल्याणांचा अंतर्भाव झाला आहे. **(ख) जो कांक्षी कुणि** - कोणीही असो, राजा असो रंक असो, पिता असो पुत्र असो, लहान मोठा कोणी का असेना, मी सांगणार आहे ते ऐकून, जाणून जो मानणार

नाही त्याला स्वतःच्या कल्याणाची इच्छाच नाही असे ठरेल. **(ग) सुयश व शुभगति** यांच्यामधें **'सुमति'** घालून सुचविले की सुमति असली तरच सुयश किंवा शुभगती मिळण्याची शक्यता आहे. सुयश शब्दाने इहलोकी मान सन्मान व परलोकी सुख सुचविले व 'शुभगति' ने मोक्ष सुचविला. अकीर्ति झाली आणि बाकीची ऐहिक सर्व सुखसाधने असली तरी जीवित मरणापेक्षा दारुण दुःखद होते. 'संभावितास अपयश लाहो। मरण कोटिसम दारुण दाहो.' म्हणून प्रथम सुयशाचा व शेवटी सुखांचा उल्लेख केला. 'मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें' म्हणतात ते एवढ्याचसाठी. सुयश सुमति असल्याशिवाय मिळणार नाही. सुमति नसेल तर शुभगति मिळणेसुद्धां जवळजवळ अशक्यच.

(२) सुयश आहे आणि सुबुद्धि आहे पण त्यांचा उपयोग शुभगति मोक्ष मिळविण्याकडे केला नाही तरीही 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' (भ.गी.) 'स्वर्गहि अल्प अंतिं दुखदाई' असे होऊन सुख मिळणार नाही. म्हणून **सर्व प्रकारचे सुखच असावे दुःख मुळीच नसावे, असे वाटत असेल त्याने सुयश, सुमति व शुभगति मिळविलीच पाहिजेत. (क)** हिरण्याक्ष, हिरण्यकशिपु इत्यादि दानवांनी शेवटी जरी मोक्षरूपी शुभगति मिळविली असली तरि अपकीर्ति झाली व बाकीच्या सर्व सुखांचा नाश झालाच. आता सर्वांत अत्यंत कुमति कोणती याचे उदाहरण देतात, की जिच्या योगाने सुयशनाश होऊंन अपकीर्ति होते व शुभगति न मिळता दुर्गति, नर्कप्राप्ति होते.

चौ. ६-(१) चतुर्थिचंद्र -येथे भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीच्या चंद्राचाच संबंध आहे. या चतुर्थीलाच गणेशचतुर्थी म्हणतात. इतर कोणत्याही चतुर्थीच्या चंद्राचे दर्शन वर्ज्य नाही. गणेश चतुर्थीच्या चंद्राचे दर्शन चुकून जरी झाले तरी ते नाना संकटे आणणारे व अपकीर्ति करणारे असते; म्हणून ते जसे वाटेल तो प्रयत्न करून टाळावे, त्याप्रमाणेच परस्त्रीचे मुखावलोकनसुद्धा टाळावे. ज्याला वाटत असेल की कल्याण व्हावे, म्हणजेच सुयश, सुमति, शुभगति सुखनाना मिळावे, त्याने प्रथम ही सुमति धारण करावी. एवढ्याने रावणाने समजावयास पाहिजे होते व तो समजलाही पण सीता न देण्याचा त्याचा निश्चय मेरुसारखा अचल आहे. **(क) ल.टे.** -रावणाच्या मनात बिभीषणाला लंकेतून बाहेर काढून टाकण्याची सदिच्छा (जशी उद्धवाला बाहेर काढून टाकण्याची सदिच्छा श्रीकृष्णास झाली.) जर नसती तर एवढे ऐकल्यानंतरच त्याने सांगितले असते की आता जास्त ऐकण्याची आवश्यकता नाही बाळा! तुझे मत मला समजले, उगाच वेळ घालवून काय करावयाचे! तू आपला आता घरी जा बरं! मी बघतो काय करावयाचे ते. I बिभीषणाने तपश्चर्येनंतर कोणता वर मागून घेतला हे रावणास माहीत आहे. रावण स्वतः विष्णुद्रोही असून, हरिद्रोही असून, बिभीषणाच्या घराजवळच फक्त हरिमंदिर व तुलसीवन त्याने राहू दिलेच होते पण पुढील

हत्याकांडाच्या वेळी हा जर लंकेत असला तर अशोकवन विध्वंसनात इतर वृक्षांच्या बरोबर कल्पवृक्षांचाही जसा विनाश झाला तसा हा मारला जाईल **म्हणून काही तरी निमित्ताने त्याला लंकेबाहेर हाकलून देऊन एक कुलतंतू जगवावयाचा आहे.** पण ही गोष्ट उघड सांगण्यासारखी नाही म्हणून इतर सर्व सचिवांचे मत कळून तो प्रश्न निकालात निघाल्यावरसुद्धा रावणाने जाणूनबुजून तो प्रश्न मुद्दाम उकरून काढला. बिभीषणाचा स्वभाव माहीत असल्याने तो काय सांगणार हे रावणास माहीत होतेच. जे मंदोदरीने सांगितले तेच तो सांगणार व तसे त्याने सांगितले की त्यास लंकेतून हाकलून देण्यास भरपूर सबळ निमित्त सापडेल व तो जगेल हे मनाने चांगले जाणूनच रावणाने हे नाट्य सुरू केले आहे. पुलस्तिमुनीसुद्धा तेच साधू इच्छितात. रावणाने त्याला काही निमित्ताने हाकलून न दिला तरी निरोप सांगण्यासाठी गेला व निरोप सांगितला म्हणजे नक्की हाकलून देईल, हे रावणाच्या स्वभावानुरूप त्यांनी जाणले होते. असे अनेकांचे शुभसंकल्प बिभीषणाला लंकेतून हाकलून देण्याच्या मुळाशी आहेत. मुळाकडे न पाहता झाडाकडे पाहून जे दिसेल तेच लोक रावणाबद्दल म्हणणार. पण ती सर्व निंदा सहन करण्याची तयारी रावणाने कधीच पक्की खंबीर केली आहे. **विरोधभक्तीचे बाह्य आचरण फार गूढ असते.**

(२) या चौपाईने कामजय सुचविला. **नरकाच्या महाद्वाराचा विचार प्रथम सांगितला.** आता क्रोध व लोभ यांचा विचार पुढील दोन चौपायात सांगतील.

हिं. *। चौदह भुवन एक पति होई । भूतद्रोह तिष्ठइ नहिं सोई ॥७॥*
। गुन सागर नागर नर जोऊ । अलप लोभ भल कहइ न कोऊ ॥८॥

हिं. दो. *। काम क्रोध मद लोभ सब नाथ नरक के पंथ ।*
॥ सब परिहरि रघुबीरहि भजहु भजहिं जेहि संत ॥३८॥

म. *। धनी चतुर्दश भुवनांचा ही । भूतद्रोहे टिकत किं नाहीं ॥७॥*
। गुणसागर नागर नर असला । तिळ लोभें कुणि म्हणति न च भला ॥८॥

म. दो. *। काम कोप मद लोभ सब नाथा! नरका पंथ ।*
॥ सोडुनि सब रघुवीरही भजा भजति ज्यां संत ॥३८॥

अर्थ - जो चौदा भुवनांचा स्वामी असेल तो सुद्धा भूतांचा द्रोह केल्याने टिकत नाही.॥७॥ मनुष्य गुणसागर व नागर जरि असला आणि तिळभर लोभ असेल तर त्याला कोणी चांगला (भला) म्हणत नाहीत.॥८॥ नाथा! काम, क्रोध (कोप), मद, लोभ इ. सर्व नर्कास (नेणारे) मार्ग आहेत. त्या सर्वांना सोडून त्या रघुवीरासच भजा (शरण जा) ज्यांस संत भजतात.॥दो.३८॥

टीका. चौ.-७-(१) 'कामा केवल नारि' बळ असल्याने मागील चौपाईत परनारी मुखावलोकनाचा त्याग सांगितला. या चौपाईत केवळ क्रोधाचे वर्णन न करता क्रोध

व मदमोहाश्रित जो परद्रोह, त्याचे वर्णन करून या तीन विकारांचा त्याग सुचविला. द्रोह = वैर, विरोध, अहित करणे. **(क)** चौदा भुवनांचा स्वामी रावण होताच असे म्हणण्यास हरकत नाही. तो सत्यलोकाचा प्रत्यक्ष स्वामी नसला तरी त्याने ब्रह्मदेवाला वश केलाच होता. 'ब्रह्मसृष्टि जितकी तनुधारी। दशमुख वशवर्ती नर नारी' (१।१८२।१२) सत्तेच्या, शस्त्रास्त्र बळाच्या धाकाने सर्व विश्व ताब्यात असले व तो जर भूतांचा द्रोह करू लागेल तर तो सत्ताधीश टिकत नाही. ज्या भूतांचा द्रोह केला त्या तळमळणाऱ्या अनंत जीवांचे मानसिक विरोधी संकल्प व त्यांच्या हृदयाचा तळतळाट यांची शक्ति एकवटून एखादा असामान्य, अलौकिक शक्तिसंपन्न महापुरुष निर्माण होतो व त्या भूतद्रोही सत्ताधीशाचा पूर्ण विनाश करतो. म्हणून अशा लोकोत्तर सत्ताधीशाने क्रोध व आपल्या सत्तेचा व बळाचा अभिमान-मद सोडून आपल्या सत्तेखाली असलेल्या लोकांचे प्रेम संपादन करावे. मी चौदा भुवनांचा स्वामी आहे, सर्व मला वश आहेत, माझे कोण काय करणार, अशा मोहात पडू नये. **सूचना** -मोंगल साम्राज्यातील हिंदूंच्या दुर्दशेचे व त्यांच्या असंख्य भावनांचे प्रतिबिंब येथे पडलेले दिसते. तलवारीच्या जोरावर राज्ये मिळविली तरी ती तलवारीच्याच धाकाने टिकणार नाहीत. प्रजा प्रसन्न न ठेवल्यास तलवारीची धार बोथट होऊन सत्ता नष्ट होईल हे येथे दाखविले.

चौ. ८-(१) नागर = चतुर, व्यवहारकुशल, शिष्टाचारप्रवीण हे सर्व अर्थ 'नागर'ने सुचविले जातात. नगरात राहणारा तो नागर; त्याच्या उलट खेडवळ, गावंढळ **(क)** तिळभर, अतिअल्प लोभ असला तरी अपकीर्ति होते. कारण की लोभ अनंत पापांचे मूळ आहे.'लोभमूलानि पापानि' 'लोभा इच्छा दंभ बल' (३।३८) लोभ किती भयानक असतो याचे स्कं.पुराणातील वर्णन ७।१२१।३० च्या टीकेत पाहावे. **(ख) शंका** -रावणाला आता लोभ कसला? **समाधान** -मिळालेली वा मिळविलेली वस्तु आपल्याजवळून जाऊ नये, ती आपल्याजवळ रहावी अशी जी इच्छा, तिलाच लोभ म्हणतात. याच अर्थाने लोभी, कंजूष, चिक्कू इत्यादि शब्द वापरतात. सीतेचा त्याग न करण्याची व ती आपलीशी व्हावी, अशी इच्छा रावणाला आहे तोच लोभ. या चौपाईत लोभाचा त्याग सांगितला. येथपर्यंत सामान्य सिद्धान्त सांगितले. आता रावणाला उद्देशून त्यांचेच सार सांगतात.

दोहा. (१) त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।। कामक्रोधस्तथालोभः तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् (भ.गी.१६।२१) 'अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः। मामात्म पर देहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः' (भ.गी.१६।१८) या श्लोकांचे सारच येथे सांगितले आहे. भाव हा की आसुरी, राक्षसी वृत्ति सुखदायक तर नाहीच पण अधोगतीला नेणारी व अनंतकाळपर्यंत नरकयातना भोगविणारी आहे. या विकारांनी विकृत, मलिन झालेली जी बुद्धी तीच कुमति व हे विकार जिच्या ठिकाणी नाहीत ती सुमति. **(क) रघुवीर**

-१ **ते दयावीर** आहेत, तुमचे सर्व अपराध क्षमा करतील. २ ते **दानवीर** आहेत, तुम्हाला अचल वैभव व आयुष्य देतील ३ ते **विद्यावीर** आहेत, तुम्हाला ज्ञान देऊन जीवन्मुक्तिसुख देतील. ४ मात्र ते **धर्मवीर** असल्याने तुम्ही त्यांचा आश्रय न केल्यास तुमच्याशी धर्मयुद्ध करतील व ५ ते **युद्धवीर** असल्याने त्यांच्यापुढे तुमचा टिकाव लागणार नाही. म्हणून त्यांनाच भजा, त्यांनाच शरण जा. उगाच त्या सीतेचे भजन का करता? तिला प्रार्थना, विनंत्या का करीत बसता? संत त्यांचेच भजन करतात. ते मनुष्य आहेत हा भ्रम सोडा. रघुवीराला भजणारे, शरण जाणारे कितीही दुष्ट-पापी असले तरि ते संत होतात. 'चराचरां द्रोही नर असुनी। येइ सभय मज शरण लक्षुनी।। **त्यजुनि मोह मद विविध छलासी।** सद्य साधुसम करतो त्यासी' (४८।२-३) **सब सोडुनि** यातील 'सब' शब्दात वरील मोह मद, विविध छल यांचा अंतर्भाव होतो. येथे **भजा** = शरण जा, हाच अर्थ योग्य आहे हे वरील अवतरणानेच सिद्ध झाले. **ल.टे.** -पंथ व संत या विषम यमकाने सुचविले की रावण जरी हे बोलणे संथपणे ऐकून घेत असला तरी आता हे विषम वाटणार. तो विषमज्वर झाल्यासारखा अंत:संतप्त झाला आहे. लवकरच त्यास वात होऊन बडबड करू लागेल व उन्मत्त होईल व गुरूला चांगली गुरुदक्षिणा त्या वाताच्या झटक्यातच देईल. **मदमोह कपट छल यांचा त्याग करून जे भगवंतास शरण जातात त्यांचाच स्वीकार केला जातो, इतरांचा नाही.**

हिं. ***। तात राम नहिं नर भूपाला । भुवनेस्वर कालहु कर काला ॥१॥***
। ब्रह्म अनामय अज भगवंता । व्यापक अजित अनादि अनंता ॥२॥
। गो द्विज धेनु देव हितकारी । कृपा सिंधु मानुष तनुधारी ॥३॥
। जन रंजन भंजन खल ब्राता । बेद धर्म रच्छक सुनु भ्राता ॥४॥

म. ***। तात! राम ना नरभूपाळ हि । भुवनेश्वर काळाचा काळहि ॥१॥***
। ब्रह्म अनामय अज भगवंत । व्यापक अजित अनादि अनंत ॥२॥
। गो-द्विज-धेनु-देव-हितकारी । कृपासिंधु मानुष - तनुधारी ॥३॥
। जन रंजन खलगणभंजक ते । बंधू वेदधर्मरक्षक ते ॥४॥

अर्थ - हे तात! राम नरभूपाळच नाहीत; ते भुवनेश्वर (परमात्मा) असून काळाचाही काळ आहेत.।।१।। ते ब्रह्म आहेत, मायादोषरहित, जन्मरहित, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, व्यापक, अजित, अनादि व अनंत आहेत.।।२।। गो (पृथ्वी), ब्राह्मण, धेनु व देव यांचे हितकर्ते आहेत व कृपासागर आहेत (म्हणून) मनुष्यरूप घेतले आहे.।।३।। बंधू! भक्तांचे मनोरंजन करणारे, खलसमुदायांचा विनाश करणारे व वेदधर्माचे रक्षण करणारे ते दोघे बंधू आहेत.।।४।।

टीका. - चौ.-(१) बिभीषणास वाटले की राम कोण आहेत याचे मर्म रावणास माहीत नसेल, म्हणून भरसभेत प्रगट करून सांगतो. हनुमंताने भरसभेतच सांगितले पण

इतके स्पष्टपणे सांगितले नव्हते. सर्व सभासदांच्या परम भाग्याने हे घडत आहे. **(क) भुवनेश्वर** = अनंत ब्रह्मांडे रूपी भुवनांवर सत्ता चालविणारे. 'प्रतिरोमी किति कोटी लागलिं कीं ब्रह्मांड' (१।२०१।-) 'अंडकोषिं सर्वहि निजरूपा...। भिन्न भुवनिं भुवनीं कोसलपुर' (७।८१।५-६) यात **अंडकोष = ब्रह्मांड = भुवन** असाच अर्थ आहे. **(ख) काळाचा काळ** = अक्षयकाळ. काळाचासुद्धां जे विनाश करू शकतात ते. (२२।९ टी.प.) हे सगुण ब्रह्माचे ईश्वराचे वर्णन केले.

चौ. २-(१) ब्रह्म अनामय - 'ही चौपाई निर्गुण व सगुण ब्रह्म (ईश्वर) या दोघांना लागू आहे. भगवंत हे विशेषण निर्गुण ब्रह्मालासुद्धा लागू आहे. (यथार्थ दीपिकेत - उपक्रमाच्या ओव्या पाहणे). या सर्व शब्दांचे विवरण पूर्वी झाले आहे. **(क) ब्रह्म** -तुला वाटत असेल की हे काय अगदी लहान आहेत. पण ते मोठ्याहून मोठे (बृहत्) आहेत. 'अणोः अणीयान् महतो महीयान्' (श्रुति) **(ख) अनामय** -ते सीताविरहाने दुर्बळ झाले असतील असा भ्रम होईल कदाचित पण ते अनामय = सर्व रोग, सर्व दोषरहित आहेत, विकाररहित आहेत. **(ग)** ते दशरथ कौसल्यापुत्र जन्मले आहेत असे म्हणाल परंतु ते **अज** -जन्मरहित आहेत; ते जगले नसून प्रगट झाले आहेत. त्यांना जन्म नाही म्हणून मरण नाही. तुम्ही आम्ही जन्मलो आहोत, म्हणून मर्त्य आहोत; केव्हा तरी मरण येणारच. **(घ)** तू म्हणशील की मी ऐश्वर्यवंत आहे पण तू षड्गुणैश्वर्यवंत नाहीस. धर्म व यश, ज्ञान, वैराग्य यांची पूर्णता तुझ्या ठिकाणी नाही. शिवाय उत्पत्ति प्रलयादिकांचे ज्ञान त्यांना आहे. तुझा प्रलय केव्हा, कसा, कोठे करावयाचा हे ते जाणतात.

(२) **(क) व्यापक** आहेत. सर्वत्र सर्वदा आहेत. तुझ्या माझ्यातसुद्धा आहेत. ते एकटे दिसत असले तरी अनंतरूपे घेऊ शकतात. **(ख) अजित** - तुझी सत्ता त्रिभुवनात असली तरी विचार कर की तू अजित आहेस का? कोणाकडून आजपर्यंत जिंकला गेला आहेस की नाही? बलि, वाली व सहस्रार्जुन यांची जरा आठवण कर. राम अजित आहेत. अनादि कालापासून हजारो रावण झाले पण कोणी रामाला जिंकू शकला नाही. (रावण मनात म्हणत असेल की कोणी एकही रावण रामाला शरण गेला नाही.) **(ग) अनादि अनंत** -तूं सादि सान्त आहेस. त्यांच्याशिवाय बाकी सर्वांना आदि व अंत आहे. ज्यांनी तुम्हाला वर दिले ते सुद्धा अंत पावणारे आहेत याचा विचार करा. **(घ)** याप्रमाणे दोन चौपायात निर्गुण ब्रह्म व सगुण ईश्वर यांचे वर्णन केले. त्यानीच नरावतार घेतला आहे हे व अवतार हेतु आता दोन चौपायात सांगतील.

चौ. ३-(१) गो-द्विज-धेनु-देव हितकारी - गो द्विज देव धेनु असा क्रम ठेवला असता तर अनुप्रास अधिक चांगला झाला असता; पण द्विज आणि देव यांच्यामधे धेनु शब्द घालून सुचविले की द्विज आणि देव यांचा संबंध जोडणारी धेनु आहे कारण की

यज्ञयागादि कार्ये धेनूवरच अवलंबून असतात. **(क) गो** = पृथ्वी, ब्राह्मण व धेनु या दोहोंचे धारण पोषण करणारी आहे म्हणून तिचा उल्लेख प्रथम केला. पृथ्वीवर उत्पन्न होणाऱ्या धान्यादि समृद्धीला धेनूच्या साह्याने यज्ञयागादिकानी देवांना अर्पण करण्याचे कार्य ब्राह्मण करतात. या तिघांच्या योगाने ज्यांचे जीवन सुखरूप होऊ शकते, त्या देवांचा उल्लेख शेवटी केला. इंद्रादी देवसुद्धा पाऊस, उष्णता, प्रकाश, चंद्रामृत, वायू इत्यादिकांच्या योगाने पृथ्वीवर धनधान्यादिकांची समृद्धि करतात, असा हा चक्राकार परस्परपोषक संबंध या चौघांचा आहे. **'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवास्यथ'** (भ.गी.) असे विधात्याने सांगितले ते यासाठीच. या चौघांची कार्ये सुरळीत चालली की विश्वचक्र सुरळीत चालते. ज्यावेळी रावणासारख्या खलांच्यामुळे या चौघांवर संकटे येतात तेव्हा विश्वचक्रात अव्यवस्थितपणा उत्पन्न होऊन सर्व विश्वच दुःखी होते. **'जगद्रोहरत हा खल कामी'** (६।११०।४) असा रावण आहेच. अशावेळी भगवान अवतार येतात. त्यांना लोकांचे दुःख पाहवत, ऐकवत नाही. कारण ते कृपासिंधु आहेत. यावेळी त्यांनी मनुष्य रूप घेतले आहे. या चौघांवर कृपा करणे हा हेतु मुख्य नाही, गौण आहे.

चौ. ४-(१) जनरंजन खलगणभंजक ते - आपल्या भक्तांना आनंद देणे हा मुख्य हेतु असतो व त्यासाठी ते खलगणांचा संहार करतात व त्यायोगे वेदधर्माचे रक्षण करतात. 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां। धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' (भ.गी.) या श्लोकात जो क्रम आहे तोच या चौपाईत आहे. **(क)** येथे रावणास सूचना दिली आहे की तू आपली खलता अशीच चालू ठेवशील तर सर्व निशाचरांचा विनाश होण्यास वेळ लागणार नाही. 'तात राम ना नरभूपाळ हि' पासून बिभीषण पुलस्ति मुनींचा निरोप सांगत आहे, याविषयी उल्लेख तो दोह्यामध्यें करील.

हिं. । ताहि बयरु तजि नाइअ माथा । प्रनतारति भंजन रघुनाथा ॥५॥
। देहु नाथ प्रभु कहुँ बैदेही । भजहु राम बिनु हेतु सनेही ॥६॥
। सरन गएँ प्रभु ताहु न त्यागा । बिस्व द्रोह कृत अघ जेहि लागा ॥७॥
। जासु नाम त्रय ताप नसावन । सोइ प्रभु प्रगट समुझु जियँ रावन ॥८॥

म. । त्यजुनि वैर नमणें त्यां माथा । प्रणतार्ती भंजन रघुनाथा ॥५॥
। द्यावी प्रभुस नाथ! वैदेही । भजा राम निर्हेतूस्नेही ॥६॥
। प्रभु ना त्यजिति शरण जो गेला । जगद्द्रोह-अघ जरि केलेला ॥७॥
। नाम जयाचें त्रितापनाशन । प्रभु तो प्रगट समज मनिं रावण ॥८॥

अर्थ - त्या, प्रणतांची दुःखे नष्ट करणाऱ्या रघुनाथास वैर सोडून मस्तक नमवा।।५।। (आणि) नाथ! वैदेही प्रभूला परत द्या व त्या निर्हेतुक स्नेह करणाऱ्या रामाला भजा।।६।। ज्याने सर्व जगाचा द्रोह करण्याचे पाप केले असेल, तो सुद्धा जर शरण गेला तर

प्रभू त्याचाही त्याग करीत नाहीत.।।७।। ज्याचे नाम (सुद्धां) त्रितापांचा विनाश करणारे आहे, तोच प्रभू प्रगट झाला आहे हे, हे रावणा! मनात (नीट) समज.।।८।।

टीका. चौ. ५-(१) त्यजुनि वैर - वैर सोडल्याचे लक्षण सीता परत देणे; पुढल्या चौपाईत सांगतात. **(क) नमणे माथा** = नमस्कार करणे - ज्याच्याशी वैर केले त्याला नमस्कार करणे म्हणजेच शरण जाणे. शरण जा म्हणून स्पष्ट सांगितले. ते रघुनाथ प्रणतांची = शरणागतांची सर्व दुःखे नाहीशी करणारे आहेत. तुम्हाला इतर दुःखे व भीति नसली तरि त्यांच्या हातूनच मरण्याची भीति आहे. कारण ते रघुनाथ आहेत व त्यांची स्त्री आज कित्येक महिने येथे लंकेत अडकवून ठेवलेली आहे. तिला सनाथ करणे - रघुनाथ या नात्याने त्यांचे कर्तव्य आहे आणि तेवढ्याचसाठी ते आलेले असावेत; म्हणून -

चौ. ६-(१) द्यावी प्रभुस नाथ! वैदेही - त्यांना शरण जाऊन वैदेही त्यांना देऊन टाका म्हणजे ते क्षमा करतील. **(क) वैदेही** - सीता देहासक्तिरहित असल्याने तुम्ही तिचा प्राण घेतलात तरी ती तुम्हाला वश होणार नाही. न दिल्यास ते **प्रभु** =सर्वसमर्थ असल्याने काय करतील, याचा विचार करा. **आपल्यापेक्षा अधिक समर्थाशी वैर करणे सर्वनाशास कारण होते. (ख) नाथ** - तुम्ही माझे व सर्व निशाचरांचे नाथ आहात. सीता परत न दिल्यास आम्ही सर्व अनाथ होऊ. **(ग) भजा राम** - 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' तो राम त्यांचे भजन करा म्हणजे नित्यानंदाचा लाभ होईल. **(घ) निर्हेतू स्नेही** - शरणागतावर स्नेह करणे हा त्यांचा सहज स्वभाव आहे. त्याच्यापासून काही फायदा व्हावा, सेवा घ्यावी, सुख मिळावे इत्यादि कोणताच हेतू त्यांचा नसतो. त्यांच्याशिवाय व संताशिवाय बाकी सर्व सहेतुक, स्वार्थी स्नेह करणारे आहेत. 'सुरनर मुनि सर्वांची रीती। स्वार्थास्तव सब करिती प्रीती' (इतर सचिवांवर कटाक्ष आहे). यावर शंका येईल की मी सुरनरमुनी नाग इ. सर्वांशी विरोध केला, मला ते रघुनाथ आश्रय कसा देतील? म्हणून सांगतात.

चौ. ७-(१) सर्व विश्वाचा द्रोह करणारा अत्यंत घोर पातकी असला तरी त्याचासुद्धा ते त्याग करीत नाहीत मग तुमचा का करतील? रावण जगद्द्रोही = विश्वद्रोही आहेच. **'जगद्द्रोहरत हा खल कामी। नष्ट अघें निज, कुमार्गगामी.'** (६।११०।४). ५।४८।२-३ व ४४।१- ३ पाहा. रामस्वभाव बिभीषणाने बरोबर ओळखला आहे. प्रभूचे प्रत्यक्ष दर्शन होणे व त्यांस शरण जाणे ही अत्यंत दुर्लभ गोष्ट आज सहज सुलभ झाली आहे. म्हणून वैदेही परत देऊन शरण जा व रामभजन करा. पुढे मंदोदरी असेच सांगणार आहे.

चौ. ८-(१) ज्यांच्या नामाचा मुखाने उच्चार करीत राहिल्याने त्रिविध तापांचा विनाश होतो, म्हणजेच जीव मुक्त होतो, ते प्रभूच प्रत्यक्ष प्रगट झाले आहेत, अगदी जवळ

आले आहेत. **(क) समज मनिं रावण** - हे पुलस्तींचे वचन जसेच्या तसेच सांगितलें असल्याने एकवचन वापरले आहे.

हिं. दो. । बार बार पद लागउँ बिनय करउँ दससीस ।
॥ परिहरि मान मोह मद भजहु कोसलाधीस ॥३९रा॥
। मुनि पुलस्ति निज सिष्य सन कहि पठई यह बात ।
॥ तुरत सो मैं प्रभु सन कही पाई सुअवसरु तात ॥३९म॥

म. दो. । नमितो वारंवार पद विनवितसे दशशीस ।
॥ मान मोह मद टाकुनी भजा कोसलाधीश ॥३९रा॥
। मुनि पुलस्ति कळवीति मज शिष्यमुखें ही मात ।
॥ प्रभुस कथित मी शीघ्र ती सुसमय पावुनि तात ॥३९म॥

अर्थ - हे दशशीर्ष! मी तुमच्या पायांना वारंवार नमन करतो व विनवितो की मान, मोह, मद इ. सोडा आणि कोसलाधीशाला शरण जा (भजा)।।दो३९रा।। पुलस्ति मुनींनी आपल्या शिष्याच्या तोंडी ही फार महत्त्वाची गोष्ट (=मात) मला कळविली तीच मी योग्य समय मिळताच हे तात! शीघ्रतेने स्वामींना सांगितली. (माझ्या पदरचे मी काही सांगितले नाही)।।दो ३९म।।

टीका. - बिभीषणाने पुलस्ति मुनींचा निरोपच सांगितला पण स्वतःच्या शब्दात सांगितला म्हणून नाथ, प्रभू, बंधू, इत्यादि शब्द वापरले. 'नाम जयाचे त्रितापनाशन...' (चौ.८) हे वाक्य मात्र पुलस्ति शिष्याच्या मुखाने जसे ऐकले तसेच त्या शब्दातच सांगितले. **(क)** बिभीषण धाकटा भाऊ म्हणून वारंवार पाया पडून काकुळतीस येऊन विनवणी करीत आहे. मंदोदरीप्रमाणे त्यालाही वाईट वाटत आहे की, एका व्यक्तीच्या हट्टामुळे सर्व निशाचरांचा विनाश होणार; तो वाचविता आला तर चांगले व अनुपम प्रतापी, विद्वान, शिवभक्त वडीलभाऊ मारला जाऊ नये. (ख) मागल्या (३८) दोह्यात कामकोप **मदलोभ** यांचा त्याग सांगितला व येथे मान मोह मद यांचा सांगितला. मद = गर्व, ताठा आणि अभिमान, अहंकार असे दोन अर्थ घेतले म्हणजे पुनरुक्ति होत नाही.

दो. म.-(१) मी ज्या अति महत्त्वाच्या गोष्टी सांगितल्या त्या माझ्या पदरच्या सांगितल्या नाहीत. अति महत्त्वाचा व मुनिश्रेष्ठ आपल्या आजोबांचा तो निरोप मुनिशिष्य नुकताच येऊन सांगून गेला. ते त्रिकालदर्शी! तेव्हा विलंब केल्याने काही बरेवाईट झाले तर दोष माझ्यावर नको म्हणून त्वरेने आलो. भरसभेत बिभीषण का बोलला, याचे उत्तर वरील विवरणात आहे. **(क)** मुनिशिष्याने रावणालाच का सांगितला नाही? त्याने आपल्या गुरूची आज्ञा पाळली. पुलस्तिनी बिभीषणास का पुढे केला, याविषयी पूर्वी लिहिले आहे. **(ख) प्रभुस** - आपण माझे प्रभू = स्वामी आहात. **'करी स्वामिहित**

सेवक तोही' स्वामींचे अहित होऊ नये व हित व्हावे म्हणून विलंब न लावता मी सर्व सांगितले.

(२) **या उपदेशात** नाम, रूप, लीला, धाम यांचा उल्लेख आहे. शरणागति, भक्ति, वैराग्य, कामक्रोधादींचा त्याग, ज्ञान, नीति व राजनीति यांचा उपदेश यात आहे. शिवाय अत्यंत आदर, लीनता, नम्रता, बंधुप्रेम, कळकळ यानी युक्त हे भाषण आहे. आदिमध्यान्ती तात! या संबोधनाने पितृवत्पूज्यभावना दिसतेच.

हिं. । माल्यवंत अति सचिव सयाना । तासु बचन सुनि अति सुख माना ॥१॥
। तात अनुज तव नीति बिभूषन । सो उर धरहु जो कहत बिभीषन ॥२॥
। रिपु उतकरष कहत सठ दोऊ । दूरि न करहु इहाँ हइ कोऊ ॥३॥
। माल्यवंत गृह गयउ बहोरी । कहइ बिभीषनु पुनिकर जोरी ॥४॥

म. । सचिव माल्यवान् चतुर वयस्कर । अति सुख मानी श्रवुनि वचनवर ॥१॥
। तात अनुज तव नीति-विभूषण । धरा मनीं जें कथित बिभीषण ॥२॥
। रिपु-उत्कर्ष कथिति शठ दोनी । दूर करां, न असे का कोणी? ॥३॥
। माल्यवंत निज गृहा परतला । मग कर जुळुनि बिभीषण वदला ॥४॥

अर्थ - माल्यवंत नावाचा चतुर व वयोवृद्ध सचिव ते उत्तम भाषण ऐकून अति सुख मानता झाला. (त्याला अति सुख झाले).।।१।। (तो म्हणाला) तात! तुमचा धाकटा भाऊ नीतिविभूषण आहे; म्हणून बिभीषणाने जे सांगितले ते मनावर घ्या (तसे करा.)।।२।। (रावण म्हणाला) हे दोन्ही शठ शत्रूचा उत्कर्ष सांगत आहेत, यांना दूर का करीत नाही? आहे का नाही कोणी?।।३।। माल्यवान आपल्या घरी परत गेला. मग (पुन्हा) हात जोडून बिभीषण म्हणाला-।।४।।

टीका. चौ. १-२(१) माल्यवान - 'माल्यवंत अति जरठ निशाचर। रावण-मातामह मंत्री वर' (६।४८।५). **सयाना** = वयाने मोठा; चतुर, शहाणा असे दोन अर्थ आहेत. येथे दोन्ही आहेत, व ते अनुवादात स्पष्ट केले आहेत. वयस्कर = वृद्ध, जरठ. बिभीषणाचे समयोचित, निर्भयपणाने केलेले नीतिमय भाषण ऐकून त्याला अतिसुख झाले. तो आता बिभीषणाच्या मताला अनुमोदन देणार. **(क)** येथे सुचविले की रावणाच्या सभेत वृद्ध मंडळी होती व धर्मनीति जाणणारीही होती; पण या एकाशिवाय सत्य बोलण्याचे धैर्य कोणास झाले नाही. **'न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः। न ते वृद्धा ये न जानन्ति धर्मम्॥ नाऽसौधर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छले-नाभ्युचेतम्॥** (म.भा.५।३५।५८). **(ख) अनुज तव नीतिविभूषण** -धाकटा भाऊ आहे, त्याला काय समजते, असे म्हणून त्याच्या मताचा अव्हेर करणे हितावह होणार नाही. तो लहान असला तरी त्याने नीतीचे इतके सुंदर प्रतिपादन केले आहे की तो नीतीला भूषणरूप

झाला आहे. सर्वांचे हित होईल असेच मत त्याने दिले आहे व त्याप्रमाणे वागण्यानेच सर्वांचे हित होईल. सुचविले की इतर सचिवांनी जे सांगितले ती अनीति आहे. तसे केल्यास सर्वांचा विनाश होईल. जे सचिव काही न बोलता स्वस्थ राहिले ते सुद्धां अनीतिमानच ठरले.

चौ. ३-४(१) रिपु-उत्कर्ष कथिति शठ - या दोघांना शत्रूची बाजूच योग्य वाटते, त्या अर्थी शत्रूचा उत्कर्ष व्हावा, असे या दोघांचे मत दिसते. अर्थात हे स्वपक्ष विरोधी आहेत म्हणून यांना सभेतून हाकलून देणेच योग्य आहे. **(क) दूर न करां** -अजूनही यांना का हाकलून दिले जात नाहीत? एवढा वेळ स्वस्थ बसून तुम्ही आपल्या राजाची निंदा व शत्रूची स्तुती ऐकून घेतलीत तरी कशी? सर्वांना ती मनात रुचली म्हणून, बरे रावणा! **(ख) असे का कोणी?** यांना हाकलून देईल असा कोणी आहे का? मला वाटते तुम्ही सर्व एकाच माळेचे मणी आहात. वास्तविक स्थिती अशीच होती पण बोलण्याचे धाडस कोणालाच करवत नव्हते. **(ग)** माल्यवंत चतुर, वयोवृद्ध व नीतिमान असल्याने मुलीच्या मुलाने भरसभेत जो अपमान केला, तेवढा पुरे झाला असे वाटून तो **सभात्याग करून गेला.** पण बिभीषणाने तसे केले नाही. त्याने विचार केला की पुन्हा एकदा सांगून पाहू, काय होईल ते होईल. रागावला, शिक्षा केली, दंड केला तरि तो **वडीलभाऊ आहे, बापासारखा आहे त्यात माझा अपमान नाही.** इतर कोणाची छाती नाही माझ्या अंगाला हात लावण्याची. **अनेक कोटी प्रजेचे, पुलस्ति कुळाचे व वडीलभावाचे कल्याण करण्यासाठी व त्या सर्वांचे प्राण वाचविण्यासाठी सत्य आहे ते सांगणे माझे कर्तव्य आहे,** असा विचार करून त्याने पुन्हा हात जोडून विनंती करण्यास प्रारंभ केला. बिभीषणाला रावणाच्या मनातील सद्हेतु माहीत नाही, व पुलस्ति मुनींनी त्यालाच पुढे का केला हेही माहीत नाही, त्यामुळे तो अंतःकरणपूर्वक प्रेमाने कळवळून तळमळीने सांगत आहे. 'प्रेरक हृदिं रघुवंशविभूषण' 'हरि इच्छा भावी बलवान् अति' हेच खरे.

हिं. । सुमति कुमति सब कें उर रहहीं । नाथ पुरान निगम अस कहहीं ॥५॥
। जहाँ सुमति तहँ संपति नाना । जहाँ कुमति तहँ बिपति निदाना ॥६॥
। तव उर कुमति बसी बिपरीता । हित अनहित मानहु रिपु प्रीता ॥७॥
। कालराति निसिचर कुल केरी । तेहि सीता पर प्रीति घनेरी ॥८॥

म. । सुमति कुमति सर्वांतरि वसती । नाथ! पुराण निगम हें वदती ॥५॥
। सुमति तिथें संपत्ती नाना । कुमति तिथें किं विपत्ति निदानां ॥६॥
। तव हर्दि कुमति वसे उलटी, तरि । अहिता हित मानितां मित्र अरि ॥७॥
। काळरात्र निशिचर वंशाप्रति । सीतेवर त्या प्रीति करां अति ॥८॥

अर्थ - नाथ! सुमति वा कुमति सर्वांच्या हृदयांत राहतात आणि वेद व पुराणे असे सांगतात की-।।५।। जिथे सुमति असते तिथे नाना प्रकारची संपत्ती असते - राहते व जेथे कुमति असते तेथे शेवटी नाना विपत्ती व नाश (हे ठरलेलेच).।।६।। तुमच्याच हृदयात उलट कुमति वास करीत आहे आणि म्हणूनच तुम्ही शत्रूला-अहिताला हित (मित्र) मानीत आहात व मित्राला शत्रू (अरि) मानीत आहात.।।७।। (उदाहरणार्थ) निशाचरांच्या वंशाला - कुळाला काळरात्र असलेली जी सीता, त्या सीतेवर तुम्ही अति प्रीती करता।।८।।

टीका. चौ. ५-६(१) यावरून दिसते की रावणाने बिभीषण व माल्यवंत याना दुर्बुद्धि ठरविले, त्याचे उत्तर बिभीषण आधी देत आहे. सुमति वा कुमति हृदयात राहत असतात. त्यामुळे सुमति कुमति कोण हे कोणाच्या नुसत्या म्हणण्याने ठरत नाही, कृतीवरूनच ओळखता येते. **(क) सुमति व कुमति** कशास म्हणतात याविषयी 'सुयश सुमति शुभगति सुखनाना' (३८।५) च्या टीकेत लिहिले आहे. **'सर्वस्य द्वे सुमतिकुमती संपदापत्ति हेतू'** (सु.र.) सुमति - सुबुद्धि. सात्त्विक बुद्धि विविध संपत्तीचे मूळ आहे. ऐहिक पारलौकिक ऐश्वर्य, सुख व मोक्ष म्हणजेच संपत्ती नाना. **(ख) निदान** = हेतु, अंत (शेवट) व विनाश असे अर्थ आहेत व ते सर्व येथे लागू आहेत. दुर्बुद्धि असेल तेथे काही काळ विविध ऐहिक संपत्ती दिसत असली तरी शेवटी, केव्हातरी त्या संपत्तीचा नाश व्हायचाच. कुबुद्धीच विविध विपत्तींचे मूळ कारण असते; कुमतीने शेवटी पूर्ण विनाश होतो.

चौ. ७-८(१) तुमच्याच हृदयात उलट कुमति वास करीत आहे हे तुमच्या विपरीत उलट्या आचरणावरून सहज सिद्ध होते. कारण की आमच्यासारखे खरे हित सांगणारे तुम्हाला शत्रू वाटतात आणि तुमच्या व सर्व निशाचरांच्या विनाशाला कारण होणारी मसलत सांगणारे तुम्हाला मित्र वाटतात. जे तोंडपुजे, भ्याड, स्वार्थी आहेत ते तुम्हाला हितकर वाटतात. तुम्हाला शत्रू मित्र वाटू लागले आहेत व मित्रांना-सुहृदांना, हितोपदेशकांना तुम्ही शत्रू मानू लागला आहात; यावरून स्पष्ट दिसते की तुमच्याच हृदयात कुमतीचे राज्य चालू आहे, याचा सर्वांत बलवत्तर पुरावा पाहा- **(क)** सर्व निशाचर कुळाच्या नाशाला कारण होणारी काळरात्रिच अशी जी सीता तिच्यावर तुम्ही अत्यंत प्रीति करीत आहात. **'काळरात्री'** २।८३।५ टी.पाहा. **काळरात्र आधी आली आहे. काळ पाठीमागून येत आहे. सागराच्या पलीकडे आला आहे. 'यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति -ते वशे।। कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलंका विनाशिनीम्'** (वा.रा.५१।३४). 'दुःखद तव कुल कमलवनासी। आली सीता शीत निशा-सी' (३६।९) या मंदोदरीच्या वचनाशी तुलना करून पहावी. तसेच मंदोदरीचा मागील व पुढील सर्व उपदेश यांच्याशी बिभीषणाच्या वचनांची तुलना करून पहावी म्हणजे खात्री होईल की ज्या हेतूने, जितक्या प्रेमाने व कळकळीने मंदोदरीने जे सांगितले

आहे, तेच बिभीषण सांगत आहे. उलट स्वतःस वैधव्य येऊ नये हा मंदोदरीचा स्वार्थ त्यात आहेच. तसा बिभीषणाचा कोणताही स्वार्थ नाही. मंदोदरी पत्नी असून तिने पतीचा भलताच अपमान तोंडावर केला आहे. पण बिभीषणाने वडीलभाऊ म्हणून रावणाचा जो मान राखावयास पाहिजे तो राखला आहे व रावणाने मत सांगण्याची आज्ञा दिली म्हणून बोलत आहे. मंदोदरीने असे केले नाही. बिभीषण **निर्विकार, शांत, विनीत, मृदु हृदयाने बोलत आहे.** मंदोदरी शेवटी चंडिका झाली आहे. लाथा मारल्यानंतरसुद्धा त्या पायांना बिभीषण वंदन करतो. यावरून त्याच्या निर्हेतुक स्नेहाची प्रतीती मिळते. इतर उपायांचा काहीच उपयोग होत नाही, असे पाहून आता आपले प्रेमच पणाला लावून पायधरणी करतो.

हिं. दो. । तात चरन गहि मागउँ राखहु मोर दुलार ।
॥ सीता देहु राम कहुँ अहित न होइ तुम्हार ॥४०॥

म. दो. । तात धरुनि पद मागतो मम राखा प्रेमास ।
। द्या सीता रामा, अहित तुमचें होइ न खास ॥४०॥

अर्थ - हे तात! मी तुमचे पाय धरून (मागणे) मागतो, माझे प्रेम राखा. (माझ्या प्रेमाखातर तेवढे करा). सीता रामाला द्या म्हणजे तुमचे अहित खास होणार नाही.।।दो.४०।।

टीका. - इतर नानाप्रकारचे उपाय थकले म्हणजे प्रेमळ स्त्रिया जशा पतीजवळ व मुले आईबापांजवळ त्यांच्या पाया पडून मागतात की बाकी सर्व जाऊ द्या, पण मी तुमचा लाडका म्हणून माझ्या प्रेमासाठी का होईना पण मी मागतो तेवढे द्याच, माझी ही एक इच्छा पुरवाच. त्याप्रमाणे बिभीषण आपले बंधुप्रेम पणाला लावून मागतो की - पुलस्ति मुनींचा निरोप नसेल मानायचा तर नका मानू, रामाला शरण जा, भजन करा असे मी म्हटले, ते वाटेल तर करा नाहीतर नका करू; पण माझ्या प्रेमाखातर तरी सीता रामाला परत द्या तुम्ही स्वतः नेऊन द्या असेही मी म्हणत नाही. कोणाही सचिवाबरोबर पाठविलीत तरी चालेल. एवढे केलेत तरीसुद्धा तुमचे अहित होणार नाही, अशी खात्री आहे. इतकेही केले नाहीत तर मात्र अहित टाळता येणार नाही. **(क) तात!** आरंभापासून शेवटपर्यंत बिभीषण रावणाला पित्यासमान मानूनच बोलत आहे व बोलणार आहे. नुसत्या शब्दानेच नव्हे तर कृतीतसुद्धां ती भावना दिसते.

हिं. । बुध पुरान श्रुति संमत बानी । कही बिभीषन नीति बखानी ॥१॥
। सुनत दसानन उठा रिसाई । खल तोहि निकट मृत्यु अब आई ॥२॥
। जिअसि सदा सठ मोर जिआवा । रिपु कर पच्छ मूढ़ तोहि भावा ॥३॥
। कहसि न खल अस को जग माहीं । भुज बल जाहि जिता मैं नाहीं ॥४॥
। मम पुर बसि तपसिन्ह पर प्रीती । सठ मिलु जाइ तिन्हहि कहु नीती ॥५॥

म. ***। श्रुति पुराण बुध संमत वाणी । वदला बिभिषण नीती वानी ॥१॥***
। श्रवत दशानन रोषें उठला । मृत्यु निकट ये अतां तुज खला ॥२॥
। जगसि सदा शठ मीच जगविला । रिपुचा पक्ष मूढ तुज रुचला ॥३॥
। वदसि न खल! जगिं कोण असाही । मी भुजबळें विजित जो नाहीं ॥४॥
। मम पुरिं वसुनि तापसीं प्रीती । शठ मिळ जा त्यां सांग किं नीती ॥५॥

अर्थ - वेद, पुराण व संत यांना संमत-मान्य असलेलेच भाषण बिभीषणाने केले व नीतीचे वर्णन केले. (पण व्यर्थ, परिणाम उलटा.)॥१॥ ऐकताच दशानन रोषाने उठला (व म्हणाला की) रे खला! मृत्यू तुझ्याजवळ आला आहे.॥२॥ शठा मीच सदा जगवला म्हणून आज जिवंत आहेस, आणि मूढा! तुला शत्रूचा पक्ष रुचला आँ!॥३॥ जगात असा कोण आहे की मी ज्याला माझ्या भुजबळाने जिंकला नाही? खला (सांग कोणी असला तर.) का नाही सांगत?॥४॥ माझ्या नगरीत राहून तापसांवर प्रीती करतोस? शठा! जा! त्यांना जाऊन मिळ आणि सांग त्यांना नीती.॥५॥

टीका. - चौ. १(१) श्रुतिपुराण बुध संमत वाणी वदला - बुध = ज्ञानी भक्त, साधु. बिभीषण आतापर्यंत जे काही बोलला ते वेद, पुराण संत यांना मान्य असलेलेच बोलला. त्यात अशास्त्रीय, अधर्मी, स्वार्थी, अहंकाराचे, अविनयाचे, अधिकारातिक्रमण करणारे, अपमान- अनादर करण्याच्या हेतूने बोललेले, दोषास्पद असे काहीही नाही. त्याने राजनीति व धर्मनीति यांचेच वर्णन केले. **सूचना** (१) ही चौपाई बिभीषणाच्या शेवटच्या भाषणानंतर न घालता येथे घालण्यात हेतु आहे. रावणाला क्रोध येऊन बिभीषणाला लत्ताप्रहार करून, हद्दपारीची शिक्षा का सुनावली, हे या चौपाईने सुचविले आहे. अधर्मी, पक्षप्रिय, स्वपक्षाभिमानी कायद्याच्या व दंडुक्याच्या बळावर सत्ता चालविणाऱ्या स्वार्थी सत्ताधीशांना 'श्रुतिपुराणबुध संमत वाणी व सुनीति विषासारखी वाटते. **'जेणें होइ धर्म निर्मूलन। श्रुतिविरोधि तें करती, भूल न'** (१।१८३।५) **'त्यां विविधा त्रासवि विदेशिं घालवि वदती वेद पुराणां'**(१।१८३ छंद). **द्विजधेनूप्रिय बिभीषणाला हद्दपारीची शिक्षा ठोठावणार हे सुचविले.** गोहत्या बंदीची चळवळ करणाऱ्यांना स्वराज्यातच तुरुंगात डांबलेच. बिभीषणाचे भाग्य एवढेच की त्यास आपली जपाची माळ, पूजेची मूर्ती वगैरे काहीही बरोबर घेऊ न देता तुरुंगात डांबून टाकला नाही. बिभीषणाने जे बंधुप्रेम पणाला लावले त्याचे फळ म्हणजे त्यास अंधार कोठडीत अन्नपाण्यावाचून कोंडून ठेवला नाही. **रावणाचे गुप्त बंधुप्रेमच बिभीषणाला हद्दपार करून जगविणार आहे. सूचना २** - दूर का करीत नाही, असे रावणाने म्हटल्यावर माल्यवान निघून गेला. बिभीषण गेला नाही किंवा त्याला धक्का मारून बाहेर काढण्यास कोणी पुढे सरसावला नाही, हा एका प्रकारे सर्व सभेने रावणाचा उपमर्दच केला. त्रिजटास्वप्न घरोघर पोचून लंकादहनाने त्याची प्रतीति तात्काळ मिळाल्याने सर्वांची खात्री झाली

आहे की बिभीषण लंकेश्वर होणार. सगळे स्वार्थी व भ्याडच असल्याने रावणाला रुचेल तेच बोलून बिभीषणाच्या विरुद्ध न जाण्याचे धोरण सर्व पाळू लागले. भरसभेत आज्ञाभंग झाला पण सर्वांना दंड देणे अशक्य असल्याने त्या अपमानाचे मूळ जो बिभीषण त्याच्यावरच आता आग पाखडण्यास रावण प्रारंभ करतो.

चौ. २(१) श्रवत दशानन रोषें उठला - दाही तोंडे लाल झाली, वीस डोळ्यांतून जणू आगीच्या ठिणग्या उडू लागल्या, व उठला बडबडत. विझण्याच्या पूर्वी दिवा असाच भडकतो. **'तो धावत येई, चालु न देई'** (१।१८३छं.) हे यथार्थ झाले. **(क) रावण स्वतःस बिभीषणाचा मृत्यू समजत आहे.** काळासारखा खवळून उठला आहे. निकट येऊन मारण्याचे राहिले आहे ते पुढे दिसेलच. रावणाचाच काळ जवळ आला असल्याने जे चिरंजीव होणारे (हनुमान, बिभीषण) आहेत, त्यांचा काळ जवळ आला आहे, असे उलटे त्याला वाटत आहे. हनुमंतालासुद्धां असेच म्हणाला, पण त्याने चोख उत्तर दिले की 'होइल उलटचि' पण बिभीषण काहीच बोलला नाही. क्रोधाने अंध झालेल्या मदांध व्यक्तीला आपल्या ठिकाणचे दोष विरोधकाच्या ठिकाणी दिसू लागतात.

चौ. ३(१) जगसि सदा शट मीच जगविला - रावण स्वतः विष्णुद्रोही, विप्रद्रोही व सर्व राक्षसही तसेच; असे असता लंकेत एकटा बिभीषण विष्णुभक्त हरिमंदिर बांधून उघड उघड हरिभक्त म्हणविणारा आजपर्यंत जिवंत राहिला तो केवळ रावणाच्या कृपेनेच, रावणाचा धाकटा भाऊ म्हणूनच यात काही संशय नाही. **(क) गूढ भाव हा आहे** की मीच तुला जगविला तर सदा जगसि = जगशील. यापुढे लंकेत राहू दिला तर सर्वांच्या बरोबर तूही मरशील, हे तुला मूर्खाला =शठाला कसे समजणार? **(ख) रिपुचा पक्ष मूढ तुज रुचला** - हे मात्र खरे नाही. त्याला रावणाच्या शत्रूचा पक्ष आवडला नसून 'सुहृदं सर्वभूतानां' असा जो परमात्मा, जो भूतमात्रांचा निर्हेतुक स्नेही आहे, त्याचा पक्ष रावणाच्या व सर्व निशाचरांच्या हितासाठी आवडला आहे; म्हणजे रावणाचा पक्षही आवडला आहे व तो शठ = मध्यस्थ पुरुषासारखा आहे. पण बिभीषणाला हाकलून देऊन जगविण्यास काहीतरी निमित्त पाहिजे होते, ते मिळाले आहे इतकेच. यापुढे त्याच्या तोंडावर 'सीतेला परत द्या' असे कोणी उच्चारू नये म्हणून सुद्धा हा उपाय लागू पडणार आहे.

चौ. ४-५(१) तापसीं प्रीती - येथील तापस शब्द ध्यानात ठेवणे जरूर आहे. मरेपर्यंत मनाने, कर्माने व वाणीने प्रभुविरोध-भगवंताशी विरोध करण्याचा दृढनिश्चय असल्याने हे वाणीने वैर आहे. राम, रघुनाथ इत्यादि नाव रावणाने मरेपर्यंत उच्चारले नाही. कापून उडविलेली त्याची मुंडे 'कुठे राम' असे म्हणतात पण तेही वैर भावानेच. भूपसुत, नृपसुत, तापस, दोन बंधू अशाच शब्दांचा उपयोग तो रामलक्ष्मणांविषयी करताना दिसेल. **(क)** तुझे प्रेम ज्या अर्थी तपस्व्यांवर आहे त्याअर्थी आमच्यासारख्या

ऐश्वर्यसंपन्न विषयी लोकांच्या संगतीत राहण्याची तुझी लायकी नाही. जा, मिळ जाऊन त्यांना हो त्यांच्यासारखा तापस माझ्या राज्यात राहू नको, चालता हो. तुझी तापसनीती दिसते, आमची तामसनीति आहे. जा त्यांना नीति शिकवायला. बिभीषणाला वाटले की -बोलेल नुसते थट्टाही करीत असेल म्हणून तो जागचा हललासुद्धा नाही. (**ख**) **वि.ल.टे.- चौथ्या चौपाईचे उत्तर** बिभीषण देऊ शकला असता की नुकताच एक माकड लंका जाळून गेला; त्याला चांगला जिंकलात म्हणूनच त्याने लंका जाळली की काय? एका माकडाला पकडण्यास गेलात तर त्याच्या खाकेत अडकून किती दिवस राहिलात? ते त्याला जिंकल्याचेच लक्षण असेल. बळीला कसा काय जिंकलात ते सांगू की सहस्रार्जुनाने किड्यासारखा पकडून ठेवला ते सांगू? पण जो अपमान, जो पराजय सभेतील लोकांना माहीत नाही तो सांगून वडीलभावाचा अपमान करणे बिभीषणाला करवले नाही! हे बंधुप्रेमाचे व पितृतुल्य मानल्याचे लक्षण आहे, उदार हृदयाचे लक्षण आहे.

हिं. ***। अस कहि कीन्हेसि चरन प्रहारा । अनुज गहे पद बारहिं बारा ॥६॥***
। उमा संत कइ इहइ बड़ाई । मंद करत जो करइ भलाई ॥७॥
। तुम्ह पितु सरिस भलेहि मोहि मारा । रामु भजें हित नाथ तुम्हारा ॥८॥

म. ***। वदुनि असें करि पद-प्रहारां । अनुज धरी पद वारंवारां ॥६॥***
। हीच उमे संतांची महती । अपकारां करतां हित करती ॥७॥
। भले पित्यासम मला मारलें । राम भजत हित नाथ आपलें ॥८॥

अर्थ - असे म्हणून तो पायानी प्रहार करू लागला. (पण) अनुजाने वारंवार पायाना नमन केले (प्रत्येक वेळी पायावर मस्तक ठेवले).॥६॥ उमे! संतांची महती ती हीच की अपकार करणाऱ्याचे सुद्धां हित (भले, चांगले) करावयाचे.॥७॥ (बिभीषण म्हणाला) तुम्ही पित्याप्रमाणे मला मारलेत, चांगलेच केलेत; पण नाथ! रामभजनानेच तुमचे हित होईल (हे मी पुन्हा सांगतो)॥८॥

टीका. चौ. ६(१) पदप्रहारां करि - पुष्कळ लाथा मारल्या - कमीत कमी तीन लाथा तरि मारल्या. रावणाने लाथ मारावी, अनुजाने तो पाय दोन्ही हातानी धरून त्यावर डोके ठेवावे, असे वारंवार घडले. (**क**) येथे अक्रोधता, सहनशीलता, निर्भयता, नीतिनैपुण्य, परहितनिरतता, कृपालुता, भक्तिनिष्ठा, सत्यनिष्ठा, तत्त्वनिष्ठा, कर्तव्यपरायणता, शांति, क्षांति इत्यादि **अलौकिक संतगुणांची परमोच्च सीमा दिसली.** श्रीमद्भागवतातील एकादशस्कंधातील भिक्षूच्या परम शान्तीपेक्षा **राक्षसदेही गृहस्थाची, रावणाच्या भावाची ही शान्ति श्रेष्ठ आहे, असेच म्हणावे लागेल.** लाथा मारणाऱ्या दुष्ट दशाननाच्या पायांना रामभक्त बिभीषणाने वंदन केले, हे ऐकून उमेला आश्चर्य वाटले म्हणून महेश्वर सांगतात.

चौ. ७(१) यात संतांचा अपमान झाला, त्यांस कमीपणा आला असे दिसले तरि त्याचा विचार भगवंतानी करावयाचा असतो. यांत संत पुरुषार्थहीन आहेत असे जरि दिसले, तरी संतपणा यातच आहे. 'उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः।। अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते' अपकार करणाऱ्यांशी साधुत्वाने वागण्यातच खरे साधुत्व आहे. उपकार करणाऱ्याशी साधुत्वाने वागण्यात विशेष ते काय? **(क) जी गोष्ट आज अपमानकारक, दुःखद वाटते तीच भविष्यकाळी परमइष्ट, परमसुखदायक, परमस्पृहणीय ठरण्याची शक्यता असते.** रावणाने जर बिभीषणास लाथा मारल्या नसत्या तर काय झाले असते याचा विचार करावा.

चौ. ८(१) भले मला मारले - तुम्ही वडिलांच्यासारखे आहात, पिता पुत्राला जेव्हा मार देतो तेव्हा तो त्या पुत्राचे कल्याण व्हावे म्हणूनच मारतो. **बापाचा मार जे शांतपणे सहन करतात व बापाच्या पाया पडतात त्यांचे भलेच होते.** त्यांचे कधी अकल्याण होत नाही. तुमच्या या माराने माझे कल्याणच होईल. **रावणाने लाथा मारल्या हे बिभीषणावर व पुलस्त्य कुळावर अनंत उपकारच केले.** नाहीतर रावणाने चालता होण्यास सांगितले ते वरवरचेच समजून बिभीषण लंकेतच राहिला असता व युद्धात मारला जाऊन पुलस्त्य वंशाचा उच्छेद झाला असता. **(क)** बिभीषण म्हणतो की लाथा मारून रामाकडे जाण्याची आज्ञा देऊन माझे जसे तुम्ही परम कल्याण केलेत तसेच तुम्हीही आपले हित, परमहित करून घ्या व ते रामभजनानेच होईल, रामविरोधाने हित होणार नाही.

वि.ल.टे. (१) रावणाने बिभीषणास आज्ञा दिली की **'शठ मिळ जा, त्यां सांग कि नीती'** ही आज्ञा खरी का विनोद हे निश्चित करण्यासाठी बिभीषण थांबला. लत्ताप्रहारांनी सिद्ध केले की ती आज्ञा मनापासून दिलेली, खरी आहे. बिभीषण प्रारंभापासूनच 'ज्येष्ठौ भ्राता पितुः समः' या भावनेने वागला आहे. म्हणून ही आज्ञा पालन करणे त्याचा धर्मच आहे. **कठोपनिषदांत** आठ वर्षाच्या **नचिकेता** पुत्रावर बाप रागावला व त्याने विचारल्यावर सांगितले की मी तुला यमाला दिला आहे. एकदा, दोनदा, तीनदा तेच उत्तर! तेव्हा ती पित्याची आज्ञा पालन करणे आपले कर्तव्य समजून आठ वर्षांचा बालक नचिकेता यमाकडे गेला, **तसेच हुबेहूब हे आहे. बिभीषण लंका सोडून रामाकडे गेला यात बिभीषणाचा काडीमात्र दोष नाही.**

(२) मानसातील बिभीषणाच्या येथील वचनात किंवा हनुमंताशी झालेल्या संवादात **राज्यलोभाचा गंधसुद्धा कुठे नाही. (क)** त्याला जर राज्यलोभ असता तर चालता हो म्हणताच गेला असता व निर्दोषही राहिला असता. I रावणाच्या मनाविरुद्ध उपदेश न करता इतरांसारखेच मत देऊन घरी गेला असता व गुप्तपणे फितुरी करून लंकेत राहूनच लंकेश्वर झाला असता. II सागरतीरावर बिभीषणाने स्तुति केल्यावर प्रभूच म्हणाले की 'यदपि **सखे तव इच्छा नाहीं'** (४९।९) 'मम दर्शन अमोघ जगि पाहीं'

असे म्हणून त्यास लंका राज्यटिळक केला आहे. यापेक्षा अधिक पुराव्याची जरूर नाही.

(३) **बिभीषण राजद्रोही किंवा बंधुद्रोही नव्हता** हे मानसातील अनेक वचनांनी सहज सिद्ध होते. **(क)** बिभीषणावर विश्वासघाताचा आरोप मंदोदरी, रावण किंवा कुंभकर्ण यांनी केलेला नाही. युद्ध प्रसंगात **'रे कुभाग्य शठ मंद कुबुद्धी'** (६।९४।५) इ. बिभीषण रावणास म्हणाल्यावरसुद्धा रावणाने त्याच्यावर कोणताही आरोप केला नाही. **(ख)** जेव्हा प्रहस्ताने सीता परत देण्याबद्दल रावणास सांगितले (६।९।१० व दोहा) तेव्हा बिभीषणाचे उदाहरण देण्याची योग्य वेळ होती; पण रावणाने त्याचा उल्लेख न करताच प्रहस्ताला मर्मी अपशब्द वापरले आहेत. **(ग)** रावणाने बिभीषणाविषयी शुकाला- हेराला प्रश्न विचारला की 'सांग वृत्त मग बिभीषणाचे। मरण निकट अति आले ज्याचे।। राज्य करत शठ लंके त्यागी। यवकीटक होईल अभागी।(५३।४-५) यात बिभीषणाला शठ व अभागी म्हटले इतकेच. बंधुद्रोही, राजद्रोही इ. म्हणण्याची ही वेळ होती, पण म्हटले नाही. **(घ)** कुंभकर्ण रावणाच्या बाजूने रघुवीराशी मनापासून लढला आहे पण तो बिभीषणाविषयी काय म्हणतो पाहा - 'धन्य धन्य! तूं धन्य बिभीषण। झालासी निशिचरकुल-भूषण। बंधु! वंश तूं केला भास्वर। भजुनि राम शोभा-सुख-सागर।। तनुमनवचनें त्यजुनि छल भज हं! राम रणधीर' (६।६४/-) **विश्वासघातकी, भ्रातृद्रोही, राजद्रोही सावत्र भावाला रावणाच्या प्रेमळ सहोदराने असे प्रशस्तिपत्र, आशीर्वाद व त्रिवार धन्यवाद देणे शक्य आहे काय?** तो तर म्हणतो की तू वंशाला उज्ज्वल (भास्वर) केलास. कुंभकर्णाच्या या मतापुढे रणमदांध झालेल्या इंद्रजिताने बिभीषणाला बंधुद्रोही म्हटले आहे, त्याची किंमत मुळीच नाही.

इतर रामायणातील वचनांच्या आधारे **मानसातील बिभीषणाचे परम विमल चरित्र मलिन करतील, ते स्वतः मंदमती मलिन ठरतील. कै. गांधींचे मत पाहा** - 'बिभीषणजी में तो मैं कोइ दोष नहीं पाता। बिभीषणने अपने भाई के साथ सत्याग्रह किया था। बिभीषण का दृष्टान्त हमें यह सिखाता है कि अपने देश या अपने शासक के दोषों के प्रति सहानुभूति रखना या उन्हें छिपाना देशभक्ति के नाम को जलाना (लजाना?) है। इसके विपरीत देश के दोषों का विरोध करना सच्ची देशभक्ति है। बिभीषणजी ने श्रीरामजी की सहायता कर के देश का भला ही किया था।' (मा.पी. मधून. कंसातील शब्द या लेखकाचे आहेत.

हिं. । सचिव संग ले नभ पथ गयऊ । सबहि सुनाइ कहत अस भयऊ ।।१।।
हिं. दो. । रामु सत्य संकल्प प्रभु सभा काल बस तोरि ।।
।। मैं रघुबीर सरन अब जाउँ देहु जनि खोरि ।।४१।।
म. । सचिवां सहित गगनपथिं जाउनि । वदे असें सर्वांस बजाउनि ।।१।।

म. दो. । राम सत्य संकल्प प्रभु सभा तुझी वश काल ॥

॥ शरण रघुविरा जात मी दोष न आता द्याल ॥४१॥

अर्थ - सचिवांना बरोबर घेऊन आकाशमार्गात गेला व सर्वांना बजावून असे बोलता झाला.॥९॥ राम प्रभू आहेत, सत्य संकल्प आहेत आणि तुझी सभा काळाला वश झालेली आहे. मी आता श्री रघुवीरास शरण जात आहे. आता मात्र मला कोणी दोष देऊ नका.॥दो.४१॥

टीका. चौ. ९(१) सचिवां सहित जाउनि - बिभीषणाचे हे सचिव रावणाच्या सचिवांसारखे तोंडपुजे, भ्याड, स्वार्थी, विषयलोलुप व रामविमुख नव्हते, हे या वचनाने ठरले. आपत्काळीसुद्धा स्वामिनिष्ठ राहणारे अनीति अन्याय न रुचणारे, नीतिप्रिय सुमति होते, म्हणूनच सर्व सुखोपभोगांचा व सर्वस्वाचा त्याग करून बिभीषणाबरोबर लंका सोडून गेले व बिभीषण जसा घरी बायका मुलांचा निरोप घेण्याससुद्धां गेला नाही तसेच हेही गेले नाहीत! या सचिवांचा पुढे बिभीषणास व पर्यायाने रघुनाथास चांगला उपयोग झाला आहे. **(क) गगनपथिं जाऊनि** - जो सागर ओलांडणे गरुड व वायु याशिवाय निसर्गतः कोणासच या पृथ्वीवर शक्य नव्हते, तो सागर उल्लंघन करून जाण्याची शक्ति लंकेतील राक्षसांच्या ठिकाणी निसर्गतः होती. आकाशात जाऊन तेथून सांगण्यात भाव हा की, मी तुझ्या आज्ञेप्रमाणे, तू हाकलून दिल्यामुळे आता तुझ्या नगरीत नाही. तुझ्या आज्ञेप्रमाणे दुसरीकडे आश्रयास जात आहे. सुग्रीवाचा काही दोष नसता वालीने जसा त्यास नेसल्या वस्त्रानिशी हाकलून लावला, पण जिवाला जीव देणारे चार सचिव त्याच्याबरोबर गेले, तसेच बिभीषणाचे आहे. बिभीषणाने शरीरावर त्यावेळी असलेल्या वस्त्रालंकाराशिवाय लंकेतील कोणतीच वस्तु बरोबर नेली नाही किंवा बायकोला सांगण्यास घरीही गेला नाही. त्याच्याबरोबरही चारच मंत्री गेले. 'चतुर्भिर्मंत्रिभिः संधि गगनस्थोऽब्रवीद्वचः'(अ.रा.)

दो. (१) राम सत्य संकल्प प्रभु - राम सीतेला सोडवून नेण्याचा संकल्प करून आले आहेत व ते प्रभु असल्याने त्यांचा संकल्प कधी मिथ्या ठरत नाही. असे असता तू सीता परत करीत नाहीस व या सभेतील कोणी सभासद तुला उचित सत्य मत सांगत नाहीत त्याअर्थी सर्व सभा कालवश झाली आहे असे ठरते व त्यामुळेच तू नीतिज्ञ, वेदादि सर्वशास्त्रवेत्ता असूनही हित उपदेश तुला रुचत नाहीसा झाला आहे. 'मत हितकर तुज रुचे न कैसें। कालवशा कटु भेषज जैसें' (६।१०।५) असे रावणपुत्र प्रहस्तसुद्धां सभेतच सांगणार आहे.

(२) सभा = 'सह भान्ति अभीष्टनिश्चयार्थ मेकत्र यत्र' अभीष्ट गोष्टीचा निश्चय करण्यासाठी लोक एकत्र गोळा होतात ती सभा. राजसभा किंवा इतर महत्त्वाची सभा याविषयी महाभारतात सविस्तर नियम आहेत. ते ज्याना पालन करता येत

असतील त्यानीच सभेत बसावे. धर्मानुकूल बोलत नाहीत ते वृद्ध नव्हेत. ज्यात सत्य नाही तो धर्म नव्हे. जे कपटाने युक्त असेल ते सत्य नव्हे, व ज्या सभेत वृद्ध नाहीत ती सभा नव्हे. 'न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा। न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मं।। नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति। न तत्सत्यं यच्छलेनाभ्युपेतम्।। (म.भा.५।३५।३८) 'यत्रधर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च हन्यते प्रेक्षमाणानां **हतास्तत्र सभासदः'** (म.भा.५।९५।४९) ज्या सभेत सभासदांच्या डोळ्यांदेखत धर्माचा अधर्माने व सत्याचा असत्याने खून केला जातो, त्या सभेतील **सभासद मारले गेले -कालवश झाले** (हताः तत्र सभासदः) असे समजावे. परस्त्री परत द्या हे सांगणे हा धर्म होता. ते सांगणाऱ्याला शिव्या व लाथा मिळाल्या म्हणजेच अधर्माने धर्माचा खून केला. बिभीषण सत्य सांगत असता त्यालाच असत्य ठरवला म्हणून सत्याचा असत्याने खून केला गेला; म्हणूनच 'हताः तत्र सभासदः' = 'सभा तुझी कालवश' झाली आहे असे **बिभीषणाने म्हटले ते शास्त्रसंमत आहे, अशी आता खात्री होईल.** माल्यवंतालाही असत्य ठरविलाच.

(३) **अतां रघुविरा शरण मी जात** - तू ज्यांना तापसी समजतोस ते रघुवीर प्रभू आहेत म्हणून मी आता तुझ्या आज्ञेनेच त्याना शरण जात आहे. त्यांना नीति सांगेनच पण तुम्हाला शेवटी जाता जाता बजावतो की तुमचा सर्वांचा विनाश झाला तर मला दोष मात्र देऊ नका. बिभीषणाने फक्त या दोह्यात, म्हणजे लंका सोडून गेल्यावर आकाशातून बोलतानाच 'तोरि' तुझी हे एकवचन वापरले आहे. भाव हा की आता तू माननीय, आदरणीय राहिला नाहीस.

सूचना - हनुमंताने केलेला उपदेश व बिभीषणाने केलेला उपदेश यांची तुलना करून पाहावी. बहुतेक सर्व गोष्टी सारख्या आहेत. हनुमंताने जो उपदेश केला तो रावणाने विचारले नसता केला. बिभीषणाने तसे केले नाही. रावणाच्या आज्ञेनेच त्याने आपले मत सांगितले. हनुमंताने रावणास शठ म्हटले व मधून मधून एकवचनाने संबोधिले आहे. या दोन्ही गोष्टी बिभीषणाने केल्या नाहीत. हनुमंताने वक्रोक्तीने रावणाचा पाणउतारा केला आहे तसे करण्याची सुसंधी रावणाने आपल्या प्रश्नाने बिभीषणास दिली असता त्याने बली, वाली व सहस्त्रभुज यांचा उल्लेख केला नाही. बिभीषण ज्येष्ठ बंधूला पित्यासमान मानून बोलला व हनुमान रामदूत म्हणून बोलला या दोघांच्या **भूमिकाभेदाने वरील भेद दिसले.** आता महेश आपले मत सांगतात.

हिं. ***। अस कहि चला बिभीषन जबहीं । आयूहीन भए सब तबहीं ।।१।।***
। साधु अवग्या तुरत भवानी । कर कल्यान अखिल कै हानी ।।२।।
। रावन जबहि बिभीषण त्यागा । भयउ बिभव बिनु तबहिं अभागा ।।३।।

म. ***। गत हें वदुनि बिभीषण जेव्हां । आयुहीन सब झाले तेव्हां ।।१।।***
। साधु-अवज्ञा त्वरित भवानी । करी अखिल कल्याणां हानी ।।२।।
। रावण बिभीषणा जैं त्यागी । तैंच होइ गत विभव अभागी ।।३।।

अर्थ - हे असे सांगून जेव्हा बिभीषण गेला तेव्हाच ते सर्व (सभासद) आयुष्यहीन (गतायुषी) झाले.॥१॥ भवानी! साधूचा अपमान सकल कल्याणांची शीघ्र हानि करतो॥२॥ जेव्हां रावणानें बिभीषणाचा त्याग केला तेव्हाच तो गतबिभव - वैभव नष्ट झालेला, अभागी बनला॥३॥

टीका. चौ. १-२(१) गत बिभीषण -बिभीषणाने रावणाचा त्याग केला असे येथे म्हटले नाही. बिभीषण गेला असे म्हटले. रावणाने त्याचा त्याग केला म्हणून गेला (चौ. ३ पाहा) हे पूर्वी वर वारंवार दाखविले आहेच. **(क) आयुहीन झाले** -त्यांचे आयुष्य संपलेच, मेल्यासारखेच झाले. आयुष्य हे सर्व संपत्तीत मुख्य आहे म्हणून त्याचा उल्लेख प्रथम केला. 'आयुःश्रियं यशो धर्मं लोकान् आशिष एव च ॥ हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसा महदतिक्रमः' (भाग १०।४।४६). साधूंचा छळ, अपमान केला असता त्या मनुष्याचे आयुष्य संपत्ती यश, धर्म, उत्तमलोक प्राप्ति, आशीर्वाद इत्यादि सर्व कल्याणांचा नाश होतो. येथे आरंभी आयुहीन व अंती 'अखिल कल्याणां हानी' या दोन गोष्टींचा उल्लेख करून वरील श्लोकांतील मधल्या गोष्टी सुचविल्या. **वरील श्लोकाचे सारच तीन चरणात सांगितले आहे. (ख) त्वरित** (तुरत) -हा किंवा या अर्थाचा शब्द मूळ श्लोकात नाही. तो घालून सांगितले की इतर दुष्कर्माचे कटू फळ मिळण्यास काळ बराच लागतो पण संतांचा अपमान, छळ फलीभूत होण्यास फार वेळ लागत नाही. याच जन्मात थोड्याच काळात त्याचे फळ मिळते.

चौ. ३(१) 'रावणाने बिभीषणाचा त्याग केला' त्याच वेळी तो अभागी, भाग्यहीन बनला. त्याचे सर्व वैभव लयाला गेले. शंकरानीच त्याला भाग्यवंत बनविला व शंकरच हे भवानीला सांगत आहेत. भवानी = भवाची शक्ति. महेशाची विभव उत्पादक शक्ति - 'भव भव **विभव** पराभव **कारिणि'** (१।२३५।८) हे भवानीविषयीच सीतेने म्हटले आहे. भाव हा आहे की त्याने जर साधूची-हरिभक्ताची अवहेलना केली नसती व त्याचा त्याग केला नसता तर माझ्या आशीर्वादाने त्याला मिळालेल्या वैभवाचा नाश झाला नसता; पण तो माझा उपासक असला तरी आता माझ्या शक्तीचा काही उपयोग होणार नाही. **(क)** रावणाने एकाचा नव्हे, दोन परमश्रेष्ठ हरिभक्तांचा हनुमंताचा व बिभीषणाचा छळ केला. **'साधु-अवज्ञेचे फळ** ऐसें। जळे अनाथाचे पुर जैसे॥ (२६।५) असे लंकापुरवासी - लोकांनीच म्हटले आहे. **कवितावली उ.कां. ३ पाहा -** "वेद विरोध केला, महीमुनिसाधु यांना सशोक केले. सुरलोक उजाड पाडला, पण राम क्रुद्ध झाले नाहीत. पण सेवकावर क्षोभ केल्याबरोबर प्रभूनी क्षमा बाजूस ठेवली. फार काय सांगावे, रावणाने सीताहरण केले तरि सुद्धां त्याच्यावर क्रोध केला नाही पण बिभीषणाला लाथ मारल्याबरोबर प्रभूंनी रावणाचा संहार केला." असा सेवकवत्सल स्वभाव आहे रघुनाथाचा! सार हे की बिभीषणास लाथ मारली त्याचवेळी प्रभूंनी रावणास मारला आहे. आता राजनीतीला धरून फक्त युद्धाचे नाटक करावयाचे

आहे. जसे कौरवानां **'मया हतान् त्वं जहि' निमित्तमात्रं भव** (भ.गी.) हे महाभारतात तसेच रामायणात आता रघुवीर निमित्त व्हावयाचे आहेत.

सूचना - वा. रा. व गीतावली याप्रमाणे बिभीषण मातेकडे जाऊन, नंतर शंकराकडे वगैरे जाऊन मग रामचंद्राकडे गेला आहे. पण हे दोन्ही आधार येथे घेता येत नाहीत. कारण वा.रा. व गीतावली यात रावणाने त्यास हाकलून दिलेला नाही, चालता हो, असे म्हटले नाही. त्याला मारण्यास रावण धावला त्याबरोबर बिभीषणाने मंत्र्यांसह आकाशात उड्डाण केले आहे, व त्याने रावणाचा त्याग केला आहे. याप्रमाणे दोन्ही कथांत व मानसात फार मोठा तात्त्विक भेद आहे म्हणून येथे अग्राह्य. शंकराकडे गेला नसेल, असे मात्र म्हणता येणार नाही. कारण शंकर लंकानिवासी नाहीत. माता लंकेत राहणारी आहे.

हिं. ***। चलेउ हरषि रघुनायक पाहीं । करत मनोरथ बहु मन माहीं ॥४॥***
। देखिहउँ जाइ चरन जलजाता । अरुन मृदुल सेवक सुखदाता ॥५॥
। जे पद परसि तरी रिषिनारी । दंडक कानन पावनकारी ॥६॥

म. ***। हर्षित रघुपतिकडे निघाला । मनीं करित किति मनोरथाला ॥४॥***
। निरखिन जाउन चरणाब्जानां - । अरुण मृदुल सेवक-सुखदानां ॥५॥
। पद लागत तरली ऋषिनारी । जे दंडकवन पावनकारी ॥६॥

अर्थ - हर्षाने रघुपति (रघुनायका) कडे जाण्यास निघाला-चालला. व (जाताना) मनात कितीतरी मनोरथ करू लागला.॥४॥ जाऊन अरुण वर्णाच्या, कोमल, व सेवकांना सुखदायक चरणकमलानां निरखून पाहीन.॥५॥ जे पाय लागताच ऋषिनारी (अहल्या) तरली व जे दंडकारण्याला पावन करते झाले.॥६॥

टीका. चौ. ४(१) रघुपतिकडे निघाला - पूर्वी बिभीषणाने प्रभु, रघुवीर व राम हेच शब्द वापरले. येथे **रघुपति** (रघुनायक) - शब्दाने सुचविले की रघुवंशांतील राजे शरणागतांचा त्याग करीत नाहीत, तेव्हा माझा स्वीकार करतील, या विश्वासाने निघाला, आकाश मार्गाने चालला. कोणते व कशा प्रकारचे मनोरथ करीत जात आहे, याचा नमुना पुढील चौपायांत आहे. बिभीषणाचे मनोरथ **'विषयमनोरथ दुर्गम नाना। सकल शूल ते, मिति नामां ना'** (७।१२१।१२) असे नाहीत. बिभीषणाच्या मनोरथांचे विवेचन करताना त्याच्या गुणांकडे दुर्लक्ष करून भागणार नाही. त्याच्या गुणांचे वर्णन प्रभूनीच केले आहे, ते ध्यानात ठेवून विस्तार केला पाहिजे. प्रभू म्हणतात - **'जननी जनक बंधु सुत नारी। तन धन भवन सुहृद परिवारीं॥ जी ममता ते धागे जमवुनि । वळुनि दोरि मन मम पदिं जखडुनि॥ समदर्शी इच्छा मुळिं नाहीं। हर्ष शोक भय मनिं नहिं काहीं॥** (४८।४-६) **(क) हर्षित** - प्रयाणारंभी होणारा हर्ष = उत्साह कार्यसिद्धिसूचक शुभशकुन आहे.

चौ. ५(१) निरखिन अरुण चरणाब्जानां - मुख अवलोकन करीन, असे न म्हणता चरण म्हटल्याने दास्यभाव सुचविला जातो. अरुण अब्ज = लालकमल, मनोवेधक असते, याने नेत्रांचे कार्य सांगितले. प्रथम दुरून पाहीन. **(क) मृदुल** = सुकोमल स्पर्शेंद्रिय सुख सुचविले. नंतर जवळ जाऊन चरणांना स्पर्श करीन. सेवक-सुखदानां मी सेवकभावाने पाय धरीन व मला फार सुख होईल, असे मनोरथ येथे सुचविले.

चौ. ६(१) पद लागत तरली ऋषिनारी - या चौपाईत रघुपतिपदस्पर्शाचा प्रभाव सुचविला आहे. दोन उदाहरणे दिली, एक सजीव जंगमाचे व दुसरे स्थावराचे. दोन्ही ठिकाणी शापविमोचन करणे ही गोष्ट सामान्य आहे. अहल्येला गौतम मुनींचा शाप होता तर दंडकारण्यालाही मुनिशापच होता. **'प्रभु दंडकवन पावन करणे। मुनिवरशापा सुघोर हरणें'** (३।१३।१६) बिभीषणाचे हृदय भक्ताचे असले तरी देह विप्रशापामुळेच राक्षसाचा आहे, म्हणून ही शापसंबंधी दोन उदाहरणे आली आहेत. त्या चरणांच्या परम पावन स्पर्शाने पापी ऋषिनारी पापमुक्त झाली, तसा मी सर्व पापांपासून मुक्त होईन. **तिचा जसा उद्धार झाला तसा माझाही होईल** कारण की मी स्वभावता जन्मानेच राक्षस आहे. **(क) ऋषिपत्नीला** पावन करण्यासाठी रघुवीर स्वतः तिच्याजवळ गेले. मी स्वतः त्यांच्या पायांजवळ गेल्यावर मी राक्षस, रावणाचा भाऊ, असलो तरी ते माझा त्याग करणार नाहीत. **(ख)** फार कशाला! जे **दंडकारण्य** स्थावर असल्याने स्वतः शरण जाऊ शकत नव्हते, त्याला पावन करण्यासाठी जे चरण तिकडे चालत गेले, ते माझा अव्हेर कधीच करणार नाहीत. त्या **अरण्यातील निशाचरांचा जसा वध केला तसा माझ्या निशाचरत्वाचा, निशाचर स्वभावाचा ते नाश करतील.** माझ्या **हृदयातील मनोविकाररूपी निशाचरांना ते मारतील.** दीन साधनहीन सेवक स्वतःस सदा नीच, अपात्र समजत असतात, हे भरत व सुतीक्ष्ण यांच्या चरित्रात स्पष्ट दाखविले आहे तसाच बिभीषण आहे, हे हनुमानभेटीत दिसले व पुढेही दिसेल.

हिं. ***। जे पद जनकसुताँ उर लाए । कपट कुरंग संग धर धाए ।।७।।***
। हर उर सर सरोज पद जेई । अहो भाग्य मैं देखिहउँ तेई ।।८।।

हिं. दो.। जिन्ह पायन्ह के पादुकन्हि भरतु रहे मन लाइ ।।
।। ते पद आजु बिलोकिहउँ इन्ह नयनन्हि अब जाइ ।।४२।।

म. ***। जे पद जनकसुता हृर्दि धरते । कपट कुरंगा-संगि धावते ।।७।।***
। हर-उरसरिं सरोज पद जेही । अहो भाग्य मी पाहिन तेही ।।८।।

म. दो.। मन ज्या पद-पादुकांमधिं राहि भरत लाऊन ।
।। ते पद आज बघेन या नेत्रिं अतां जाऊन ।।४२।।

अर्थ - कपटमृगाच्या पाठोपाठ धावत जाणाऱ्या ज्या चरणांना जनकसुतेने हृदयात धारण केले आहेत.।।७।। व शंकराच्या हृदयरूपी सरोवरात जे चरण कमलासारखे

राहतात, ते आज मी पाहीन अहो! माझे भाग्य! (धन्य माझे भाग्य)।।८।। ज्या पायांच्या पादुकामधे - भरताने आपले मन लावून ठेवले आहे ते पाय मी (नीच राक्षस असून) आज आता जाऊन या डोळ्यांनी (प्रत्यक्ष) पाहीन (केवढे मोठे माझे भाग्य!)।।दो.४२।।

टीका. चौ. ७(१) जे पद जनकसुता हृदिं धरते - येथे चरणध्यानाने शांतिलाभ दाखविला. या वाक्याने दाखविले की बिभीषण परचित्त विज्ञानी आहे. **(क)** जर माझा स्वीकार केला नाही तर मी जानकीसारखा वियोगविव्हळ होऊन त्या चरणांचे ध्यान करीत तेथेच सागरतीरावर राहीन कुठे तरी. **(ख)** पण असे करण्याचा प्रसंग माझ्यावर येणार नाही. मी कपटी आहे, रावणाचा गुप्तहेर आहे असे जरि कदाचित प्रभूला वाटले तरी महाकपटी मारीचाच्या पाठीशी धावत जाऊन त्याची इच्छा त्यानी पूर्ण केलीच तसा माझा वध केला तरि सुद्धा मला ते चरण वारंवार दिसतील आणि मी कृतार्थ होईन.

चौ. ८(१) हर-उरसरिं सरोज पद जेही - आमच्या कुळाचे इष्ट देव भगवान शंकर. सर्व विश्वाचा संहार करण्याचे सामर्थ्य असलेले **हरसुद्धां** ज्या चरणांचे सेवकभावाने हृदयात ध्यान करीत असतात, ते चरण मला आज दिसतील. हरास (शंकरास) सुद्धां रघुपती चरणांचे प्रत्यक्ष दर्शन अति दुर्लभ आहे पण आज मला ते अति सुलभ होणार आहे, हे मोठेच आश्चर्य आहे! **अहो** - हे अव्यय आश्चर्यदर्शक आहे. माझे भाग्य किती मोठे!

दो. (१) भरत राहि - चरण पादुकांच्या आधारावर भरत जिवंत राहू शकले आहेत. भाऊ असूनसुद्धां प्रत्यक्ष दर्शन व प्रत्यक्ष चरणसेवेचा लाभ भरतालासुद्धां मिळत नाही. मला तर आजच, आता थोड्याच वेळाने, या चर्मचक्षूंनी, त्या चरणांचे प्रत्यक्ष दर्शन होईल व प्रत्यक्ष सेवेचा परम दुर्लभ लाभ होईल. **माझ्यासारखा भाग्यवान कोण आहे.! सीता अर्धांगी असून विरहाने झुरत आहे. हर एवढे महादेव** असून ध्यानातील दर्शनावरच तहान भागवावी लागत आहे व सेवेचा लाभ तर कधीच नाही. मी अधम निशाचर, तमोगुणी, रावणासारख्या विश्वद्रोही सुरशत्रूचा भाऊ असून मला दर्शन व सेवा हे दोन्ही लाभ मिळणार! माझे भाग्य किती मोठे!

सार - अहल्या व दंडकवन शापसंबंधी उदाहरणांनी दाखविले की बिभीषणाला पूर्वजन्मस्मृति आहे. मारीचाच्या उदाहरणाने **प्रभूच्या हातून मरण्याची तयारी** दाखविली. शंकरांच्या उदाहरणाने **सेवकभावाने ध्यान करण्याची इच्छा** सुचविली, व भरताच्या उल्लेखाने सर्व ममतांचा त्याग करून **प्रभूची आज्ञा पालन करून राहण्याची तयारी** दिसली.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका सुंदरकाण्ड अध्याय पाचवा समाप्त.

अध्याय ६ वा

हिं. *। एहि बिधि करत सप्रेम बिचारा । आयउ सपदि सिंधु एहिं पारा ॥१॥*
। कपिन्ह बिभीषनु आवत देखा । जाना कोउ रिपु दूत बिसेषा ॥२॥
। ताहि राखि कपीस पहिं आए । समाचार सब ताहि सुनाए ॥३॥
। कह सुग्रीव सुनहु रघुराई । आवा मिलन दसानन भाई ॥४॥
म. *। प्रेमें यापरि करित विचारा । येइ सपर्दि या सागर-पारा ॥१॥*
। येतां बिभीषणा कपि पाहति । शत्रु-दूत कुणि विशेष जाणति ॥२॥
। त्या रोखुनि ते कपीश्वराप्रति । येउनि समाचार सब सांगति ॥३॥
। श्रुणु रघुराजा वदला सुग्रिव । ये दशकंठ-बंधु भेटीस्तव ॥४॥

अर्थ - याप्रमाणे प्रेमाने विचार करीत बिभीषण सागराच्या या तीराला येऊन पोचला (सुद्धां) ताबडतोब॥१॥ बिभीषण येत असता कपींनी त्याला पाहिला व कोणीतरी विशेष शत्रुदूत (रावणाचा दूत) आहे असे ताडले.॥२॥ त्याला (सागरतीरावरच) थोपवून ठेवून (काहीं कपी) कपीश्वराकडे आले व त्याला सर्व समाचार सांगितला.॥३॥ (मग रघुनाथाजवळ जाऊन) सुग्रीव म्हणाला की, रघुराजा! ऐका, दशकंठाचा भाऊ भेटण्यासाठी आला आहे.॥४॥

टीका. चौ. १-२-(१) प्रेमें करित विचारा - बिभीषण जे विचार करीत आला त्यात मुख्यतः रामचरित्राचेच चिंतन आहे. पूर्वी 'तो प्रभू प्रगट' 'कृपासिंधु मानुषतनु धारी' म्हटले याने अवतारलीलाचिंतन; जन्म सुचविला. 'पद लागत तरलीं ऋषिनारी' याने बालकाण्ड उत्तरचरित्र सुचविले. 'जे दंडकवन पावनकारी' याने राज्यत्यागापासून पंचवटी निवासापर्यंतचे चरित्र सुचविले. 'कपट कुरंगासंगिं धावते' याने सीताहरणादि अरण्यकाण्ड उत्तरभाग सुचविला. 'जे पद जनकसुता हृदिं धरते' याने सीता-हनुमान संवाद व हनुमान रामभेटीपर्यंतचे सुंदरकाण्ड चरित्र सुचविले. भरत व पादुका यांच्या उल्लेखाने अयोध्याकाण्डातील भरतचरित्र सुचविले. प्रेमविव्हळ झाला असल्याने चरित्रक्रमानुसार वर्णनक्रम नाही. **(क) सपर्दि** - ताबडतोब, अति शीघ्र. जणूं ज्या क्षणाला निघाला त्याच क्षणाला येऊन पोचला. केव्हां निघालो व केव्हा आलो, कोठून कसे आलो, याचे भान बिभीषणाला नव्हते इतका तो त्या विचारात प्रेमाने दंग झाला होता. 'विविधा करित मनोरथां जाती, न लगे वार' (१।२०६)

चौ. २(१) येतां बिभीषणा कपि पाहति - आकाशांतून येत असलेल्या बिभीषणाला कपींनी दुरून पाहिला. इतक्याने कितीतरी गोष्टी ध्वनित केल्या. **(क)** कपिसैन्याच्या तळाच्या सभोवार रात्रंदिवस जागता पहारा ठेवला होता व पहाऱ्यावरील सर्व वानर - कर्तव्यतत्पर व चतुर होते. **(ख) शत्रुदूत जाणति** -शत्रूचा हेर असावा असे पहारेकरी

वानरांनी ताडले. समुद्रावरून, आकाशांतून, जिकडून हनुमान येताना दिसला होता, तिकडूनच येताना दिसला व रूपाने राक्षसासारखाच दिसला त्यावरून वाटले कीं रावणाने पाठविला असावा. **(ग) विशेष दूत** - कारण की तो अति तेजस्वी, पराक्रमी, सर्वभूषणभूषित, दिव्य शस्त्रास्त्रयुक्त व त्याच्यामागे चार तेजस्वी राक्षस असा दिसला; त्यावरून वाटले की कोणीतरी मोठा रावणाचा अधिकारी असला पाहिजे.

(२) आकाशातून येत असलेला **बिभीषण वानरमुख्यांना असा दिसला** - (वा.रा.६।१७।१) 'तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतन्हदाम्।। गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः।।२।। स च मेघाचलप्रख्यो वज्रायुधसमप्रभः।। वरायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः।।३।। येचाप्यनुचरास्तस्यचत्वारो भीमविक्रमाः।। तेऽपि वर्मायुधेपेता भूषणैश्च विभूषिताः।।४।। अशा या पाच जणानां सुग्रीवाने पण येताना पाहिले. तो राक्षस वानरांना ठार मारण्यासाठींच येत आहे, असे ठरताच हनुमत्प्रमुख वानरोत्तमांनी सालवृक्ष व गिरिशिखरे उपटून घेऊन सुग्रीवास सांगितले की आज्ञा द्या म्हणजे आत्ता त्यांना ठार करतो. अशी चर्चा चालली आहे तोच ते पाच जण तीरावर उतरले सुद्धां. बिभीषणाने दुरूनच मोठ्याने आपली सर्व हकीकत सांगितली. त्यांत हे सांगितले की सीतेला परत पोचवा, असे मी रावणास सांगत असता रावणाने माझा धिक्कार केला म्हणून मी रावणाचा धाकटा भाऊ रामाला शरण आलो आहे, असे रामलक्ष्मणास जाऊन सांगा इत्यादि.

चौ. ३(१) त्या रोखुनि - त्याला थोपवून, पळून जाणार नाही अशा रीतीने सर्वांनी त्यास वेढा घालून अडवून धरला. काहीं वानर कपिराजाकडे वर्दी देण्यास गेले. सैनिकी शिस्तीप्रमाणे काम चालले आहे. एकदम रघुपतीकडे जाऊन सांगितले नाही. मानसातील बिभीषणाने काय सांगितले ते सुग्रीववचनावरून कळते.

चौ. ४(१) रघुराजा - हा राजनीतीचा प्रश्न आहे म्हणून त्यादृष्टीने विचार केला पाहिजे हे सुचविले. वा.रा. सुग्रीव नुसती बातमी सांगूनच थांबला नाही; काय शिक्षा करावी, ते आपले मत न विचारताच सांगून मोकळा झाला आहे. येथे सेवकधर्माची मर्यादा काटेकोरपणे पाळली आहे. **(क)** या चौपाईवरून ठरते की राम आणि सुग्रीव भिन्न ठिकाणी होते. नाहीतर वानरांनी रघुनाथाच्या समक्ष सुग्रीवास बातमी सांगितल्यावर सुग्रीवाने पुन्हा रघुपतीस सांगण्याची आवश्यकता नव्हती. **(ख) ये दशकंट बंधु भेटीस्तव** - ज्या दशाननाने सीता चोरून नेली त्याचा तो भाऊ आहे, याचा चांगला विचार केला पाहिजे.

हिं. ***। कह प्रभू सखा बूझिए काहा । कहइ कपीस सुनहु नरनाहा ।।५।।***
। जानि न जाइ निसाचर माया । कामरूप केहि कारन आया ।।६।।
। भेद हमार लेन सठ आवा । राखिअ बाँधि मोहि अस भावा ।।७।।

म. *। प्रभू वदले कीं सखे काय मत । ऐका नरपति कपीश सांगत ॥५॥*
। निशिचर-माया न ये कळोनी । कामरूप कां येइ धरोनी ॥६॥
। अपला भेद घेउं शठ आला । मम मत बांधून ठेउं तयाला ॥७॥

अर्थ - प्रभू म्हणाले की सखे! तुमचे मत काय आहे? कपीश म्हणाला की, हे पाहा नरराजा! निशाचरांची माया कळून येत नाही (कळणे फार कठीण.) इच्छानुसार रूप घेणारा असल्याने हे रूप घेऊन का आला आहे कोणी सांगावे?॥५-६॥ आपला भेद घेण्यासाठी (जाणण्यासाठी) तो शठ आला असला पाहिजे; म्हणून मला वाटते की बांधून ठेवावा.॥७॥

टीका - सूचना - येथे प्रभूंनी फक्त सुग्रीवालाच मत विचारले आहे. वा.रा.६।१७ रामचंद्रांनी सर्वच कपिमुख्यांना क्रमशः विचारले आहे व हनुमंताशिवाय बाकी सर्वांनी बिभीषणाचा स्वीकार करण्यास कसून विरोधच केला आहे.

चौ. (१) प्रभू शब्दाने सुचविले की राम या गोष्टीचा विचार ऐश्वर्यभावाने करूं इच्छितात. सुग्रीव मात्र केवळ राजनीतीचाच विचार करीत आहे. **(क) वा.रा. पेक्षां** मानसातील सुग्रीवाने मर्यादारक्षण अधिक चांगले केले असले तरी रघुराज भगवान, प्रभू सर्वज्ञ सर्वदर्शी आहेत, **हे तो विसरला आहे.** भगवंतास जरासुद्धां मोठेपणा न देतां क्रोधी, उतावीळ, अहंकारी राजाप्रमाणे 'नरपति (नरनाथ=नरनाहो) म्हणाला. अगस्ति, वाल्मीकी, भरद्वाज अशा महामुनींनीसुद्धां आधी प्रभूच्या ऐश्वर्याचे व सर्वज्ञतेचे वर्णन करून मगच आपले मत सांगितले आहे. पुढे जांबवान व बिभीषण सुद्धां अगस्ति-वाल्मीकीप्रमाणेच करतात (बिभीषण दो. ५ पाहा) (जांबवान ६।१७।३ पाहा). **नरपति** - तुम्ही माणसांचे राजे तो बिभीषण राक्षस, राक्षसराजाचा-रावणाचा भाऊ; त्याने तुमच्याकडे येण्याचे काही प्रयोजनच दिसत नाही. राक्षस व नर यांची मैत्री कधी होते काय? राक्षस मनुष्याला शरण येणे शक्यच नाही. यातच सुग्रीवाने आपले मत ध्वनित केले आहे.

चौ. ६-७(१) सीतेचा शोध लावण्याचेकामी बिभीषणाने हनुमंतास पुष्कळ साह्य केले, हे मानसातील रामसुग्रीवादिकांस माहीत आहे. असे असता सुग्रीव विरोध करीत आहे तो सकारण आहे. सुग्रीवाला वाटत आहे की हा खरा बिभीषण नसून बिभीषणाचे रूप घेऊन आलेला रावणच आहे. संन्यासीरूप घेऊन सीतेला चोरून नेली तसाच तुम्हां दोघांना पळवून नेण्यासाठी रावणच आहे. संन्याशीरूप घेऊन सीतेला चोरून नेली तसाच तुम्हा दोघांना पळवून नेण्यासाठी रावणच आला असला पाहिजे. पाच जण आले असून, शठाने पाठविले असे न म्हणता **शठ आला** असे म्हणतो. यावरून **सुग्रीवाला रावणाचाच संशय वाटतो.** शिवाय रूप, तेज, बल, अलंकार, शस्त्रास्त्रे यावरूनही तोच संशय बळावतो. हनुमंताने पाहिला असला तरी निशाचराची माया त्याला तरी कशी ओळखता येणार, असे वाटून त्याने बांधून ठेवण्याचा जो उपाय

सुचविला, तोच मानसातील कथासंदर्भात योग्य आहे. बांधून ठेवल्यावर मग सावकाशपणे खरा की खोटा याची परीक्षा करता येईल असे वाटले. यात कपिपतीची नीतिनिपुणता, दूरदर्शित्व, दक्षता इत्यादि गुण प्रामुख्याने दिसतात. किंचित अहंकार व उतावळेपणा हे दोष दिसत असले तरी ते रामकार्यासाठी व सर्वांच्या हितासाठीच आहेत.

(२) **शठ आला** - यातील शठ शब्द बिभीषणास वापरला नसून त्याचे रूप घेऊन येणाऱ्या राक्षसास उद्देशून वापरला आहे. **(क) भेद** - तीन प्रकारचा वर्णिला आहे. **'स्नेहरागापनयनं** संघर्षोत्पादनं तथा संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' (अ.व्या.सु.) १ राजा व सचिवादिकांची मने परस्परांविषयी कलुषित करून त्यांच्यातील स्नेह, आसक्ति (ममता) नष्ट करणे, २ **संघर्षोत्पादन** -राजाच्या अनुयायांत वितुष्ट पाडणे. ३ **संतर्जन** -प्रजा, राजाचे सैन्य यांच्या मनात धास्ती उत्पन्न होईल, धैर्य खचेल असे करणे, हे तीन भेदाचे मुख्य प्रकार आहेत. रावणाला हे उत्पन्न करता आले नाहीत पण हनुमंताच्या लंकेतील प्रतापाने पहिला व तिसरा भेद सिद्ध केला आहे. व दुसरा बिभीषणाच्या शरणागतीने सहज साधणार आहे. **(ख) भेद घेउं** -भेद घेऊन जाण्यासाठी. कोणकोणात भेद पाडणे शक्य आहे हे जाणण्यासाठी मर्मस्थाने कोणती, कोणाची शिबिरे कुठे आहेत व त्यांच्या खाणाखुणा, नावे, पहारा कमी बलवान कुठे असतो, किती केव्हा व कशा प्रकारचा असतो, शस्त्रास्त्रे कशा प्रकारची आहेत; अन्न जल, दारुगोळा यांचे संग्रह कुठे आहेत इत्यादि माहिती मिळवून ती राजाला पुरविणे हाही एक भेदाचा प्रकार युद्ध करण्याचे निश्चित झाल्यावर उपयुक्त असतो. अशा अनेक गोष्टी जाणून घेण्यासाठी गुप्त हेर पाठविले जातात.

हिं. ***। सखा नीति तुम्ह नीकि बिचारी । मम पन सरनागत भयहारी ।।८।।***
। सुनि प्रभु बचन हरष हनुमाना । सरनागत बच्छल भगवाना ।।९।।
हिं. दो. । सरनगत कहुँ जे तजहिं निज अनहित अनुमानि ।।
।। ते नर पावँर पापमय तिन्हहि बिलोकत हानि ।।४३।।

म. ***। सखे! नीतिमत तुमचें उत्तम । शरणागत-भयहारी पण मम ।।८।।***
। या प्रभुवचें हर्ष हनुमंता । शरणागत-वत्सल भगवंता! ।।९।।
म. दो. । शरणागतास जे त्यजिति निज अनहित मानून ।।
।। ते नर पामर पापमय हानि त्यांस देखून ।।४३।।

अर्थ - मित्रा! तुम्ही जे नीतीचे मत सांगितलेत ते उत्तम आहे (परंतु) शरणागताचे भय हरण करणे हा माझा पण (प्रतिज्ञा, ब्रीद) आहे.।।८।। या प्रभुवचनाने हनुमंतास हर्ष झाला व (मनात म्हटले की) भगवंता! तुम्ही (खरेच) शरणागतवत्सल

आहात!।।९।। (प्रभू म्हणाले) आपले अहित-अकल्याण होईल असे मानून (समजून) जे शरण आलेल्याचा त्याग करतात ते मनुष्य (लोक) नीच, पापमय होत. त्यांच्या मुखावलोकनाने हानी होते।।दो.४३।।

टीका. चौ. ८(१) सुग्रीवाचे मत केवळ राजनीतीच्या दृष्टीने योग्य असल्याचे वर दाखविलेच आहे; पण ते मान्य करता येत नसल्यामुळे स्पष्ट सांगितले की नीतीच्या दृष्टीने तुम्ही जे मत दिलेत ते अगदी योग्य आहे; पण मला केवळ राजनीतीचा विचार करावयाचा नसून माझ्या पणाचे, माझ्या ब्रीदाचे पालन करणे ही गोष्ट मुख्य आहे. माझा पण व तुमचे मत यांचा यावेळी समन्वय होत नाही. तेव्हा पण मोडावा की राजनीतीचेच पालन करावे, असा प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. हा पण मोडण्याचा म्हणजे शरणागताचा त्याग करण्याचा परिणाम काय होतो, कोण असला पण मोडतात ते सांगतो. (दोह्यात सांगतील.)

चौ. ९(१) हर्ष हनुमंता - या हर्षाने हे दाखविले की सुग्रीवाचे भाषण ऐकताच हनुमंतास चिंता लागली की ज्याने रामकार्यात मनापासून फार साह्य केले व जो उत्तम रामभक्त आहे, त्याचा प्रभू त्याग करतात की काय? त्यामुळे प्रभूच्या ब्रीदाला बट्टा लागेल व तो कृतघ्नपणा ठरेल. **(क) शरणागतवत्सल भगवंता!** हे हर्षित झालेल्या रामदूताच्या हृदयातील उद्गार आहेत. रघुनाथ शरणागतवत्सल आहेत हे आतां जगजाहीर झाले. धन्य भगवंता, आपल्या शरणागतवत्सल स्वभावाची!

दो. (१) वा.रा. ६।१८ मधील कपोत कपोतीची कथा व कण्डुमहर्षीचे विचार मुद्दाम पाहावेत. मुख्यतः श्लोक २७-३४ पाहा. त्या श्लोकांचे सारच येथील दोह्यांत आहे. **(क) शरणागतास जे त्यजिति** -त्यांचे सर्व पुण्य शरण आलेला घेऊन जातो व त्यामुळें स्वर्गहानि, यशहानी, अपयशप्राप्ती, बलवीर्यादिकांचा ऱ्हास इत्यादि गोष्टी घडतात म्हणून शरण आलेल्याचा त्याग करणे महादोष आहे. **(ख) निज अनहित मानून** - शरण आलेल्यास आश्रय दिल्याने आपले नुकसान होईल, संपत्तीची, सत्तेची हानी होईल इत्यादि भीतीने. **(ग) ते नर पामर पापमय** - त्यांचे सुकृत, पुण्य त्याग केलेला घेऊन जातो व त्याचे सर्व पाप त्याग करणाऱ्याकडे येते, आणि त्यागाचे मोठे पाप नवीन तयार होते; म्हणून तो केवळ पापमूर्तीच बनतो. शरणागताचा त्याग करणे नीचपणा आहे. अशा नीच पापमूर्तीचे तोंड पाहणे सकल कल्याणांची हानी करणारे आहे. येथे एक सिद्धान्त ग्रथित केला की पाप्याच्या दर्शनाने (पुण्याची) हानी होते.

हिं. ***। कोटि बिप्र बध लागहिं जाहू । आएँ सरन तजउँ नहिं ताहू ।।१।।***
। सनमुख होइ जीव मोहि जबहीं । जन्म कोटि अघ नासहिं तबहीं ।।२।।
। पापवंत कर सहज सुभाऊ । भजनु मोर तेहि भाव न काऊ ।।३।।
। जौं पै दुष्टहृदय सोइ होई । मोरें सनमुख आव कि सोई ।।४।।

म. । कोटि विप्र वध पाप जया ही । येतां शरण न त्यजूं तया ही ॥१॥
। सम्मुख होइ जीव मम जेव्हां । जन्म कोटि अघ नासति तेव्हां ॥२॥
। सहज शील कीं हें पाप्यांचें । सदा वावडें मम भजनाचें ॥३॥
। दुष्ट हृदय सत्यच असता जर । मम सम्मुख येता तो का तर ॥४॥

अर्थ - कोटी ब्रह्महत्येचे पाप केलेलासुद्धां जर मला शरण आला तर त्याचासुद्धां मी त्याग करीत नाही ॥१॥ जीव जेव्हा माझ्यासमोर येतो तेव्हांच (त्या क्षणालाच) त्याची कोटी जन्मांची पापे (माझ्या दर्शनानेच) नष्ट होतात.॥२॥ पाप्यांचे हे सहज शील (स्वभाव) असते की माझे भजन त्यांना प्रतिकूल वाटते (आवडत नाही)॥३॥ तो जर खराच दुष्टहृदयाचा असता तर तो माझ्यासमोर का आला असता? (कधीच आला नसता.)॥४॥

टीका. - चौ. १(१) या चौपाईत रामस्वभावाचे एक वैशिष्ट्य सांगितले. रघुपती माधुर्यभावातून ऐश्वर्यभावात प्रवेश करीत आहेत. शरणागतवत्सलता स्रवत आहे. एक अति महत्त्वाचा सिद्धान्त येथे सांगितला की जीव कितीही पापी असला तरी प्रभूला शरण गेल्यास ते त्याचा त्याग करीत नाहीत. गूढार्थाने हे सुचविले आहे की कोटी विप्रहत्या करणारा व करविणारा रावण ज़री शरण आला असता तरी त्याचाही त्याग केला नसता; मग रावणाचा भाऊ आहे म्हणूनच त्याचा त्याग कसा करूं? **(क)** येथे हे दाखविले की शरणागताचा त्याग करणाराचे तोंड पाहणे मला आवडत नाही. त्याच्यापेक्षा कोटी विप्रहत्या करून मला शरण येणारा अधिक चांगला. याचे कारण पुढील चौपाईत सांगतील. **(ख) शंका** - 'श्रुणु गंधर्वा तुला सांगतो। ब्रह्मकुलद्रोहि न मज रुचतो' (३।३३।८) असे प्रभूनीच कबंधाला सांगितले आहे. ब्राह्मणाशी वैर, विरोध करणारा आवडत नाही मग कोटी विप्रहत्या करणाराविषयी येथे असे कसे म्हटले? **समाधान - ही शंकाच मुळी अनुपपन्न आहे.** एकांत केवळ ब्राह्मणवैर, विरोध, हत्या म्हणा वाटले तर, हा विषय आहे. ब्रह्मकुलद्रोही शरण आला तर रुचत नाही मला, असे त्यांत म्हटले नाही. तसे म्हटले असते तर वदतो व्याघात दोष घडला असता. थोडेसे ब्राह्मणवैर करून भगवंतास शरण न जाणारा व अनंत विप्रांची हत्या करून भगवंतास शरण जाणारा, असा यात तत्त्वतः भेद आहे. भगवंतास शरण जाणारा, पापांचा सागर **भगवंतास शरण न जाणाऱ्या ब्राह्मणद्रोह्यापेक्षां पुष्कळच चांगला, हे या शंकेतून बाहेर पडले.** का चांगला?

चौ. २(१) सम्मुख होइ जीव मम... तेव्हां - शरण न जाणाऱ्यांचे पाप नष्ट होत नाही पण शरण जाणाऱ्यांचे पाप भस्म होते. वरील चौपाईत सामान्य सिद्धान्त सांगून या चौपाईत चालू विषयाकडे वळत आहेत. **सम्मुख होणे** = समोर येणे असा येथे अर्थ आहे. बिभीषण मनाने, वाणीने व देहानेसुद्धां शरण आला आहे व भगवंताच्या समोर येऊ इच्छीत आहे. प्रभूच्या दर्शनाने कोटी विप्रहत्याच नव्हे तर अनंत जन्मातील सर्व

संचित पापांचेसुद्धा भस्म होते. सुचविले की **(क)** रावणाने या एका जन्मात केलेले पाप तो माझ्यासमोर शरण आल्यावर नष्ट होईल यात नवल ते काय? दुसरे हे सुचविले की रावणाची या जन्मातील पापे तुम्हाला माहीत आहेत म्हणून तुम्ही विरोध करता पण ज्याने पूर्वी अनेक जन्मांत पापांचे अनेक सागर तयार केले, असा एखादा शरण येऊन समोर येऊ इच्छिता तर तुम्ही विरोध केला असतात का? मुळीच केला नसतात. **तुमचा हा विरोध तत्त्वनिष्ठ नसून व्यक्तिनिष्ठ आहे. स्वार्थमूलक, भयाश्रित आहे.** **(ख)** या चौपाईतील 'जीव' आणि 'मम' हे शब्द सांगतात की **प्रभू आपले दशरथनंदनत्व विसरले व ईश्वरभावाने बोलू लागले आहेत**. याचे कारण भगवंताला अनन्य शरणागत फार आवडतात. कोणी शरण आला आहे अशी खात्री झाली की त्यांची शरणागतवत्सलता प्रवाहित होते. येथे बिभीषणभक्ताची स्मृति ऐश्वर्य प्रगट करण्यास कारण झाली आहे. आता बराच वेळ ईश्वरभावानेच बोलणार आहेत.

चौ. ३-४ (१) पापी माणसांना भगवद्भजन मुळीच आवडत नाही व त्यामुळे ते शरण जात नाहीत. वावडे = प्रतिकूल, कुपथ्य, डोक्याची शीर उठविणारे. शरणागती, प्रपत्ती हा मार्ग जरी सोपा असला तरी त्याचे अनुसरण करण्याची इच्छा जीवांना का होत नाही याचे कारण येथे सांगितले. आता बिभीषणाविषयी सांगतात. **(क) दुष्टहृदय सत्यच असता जर** - दुष्टहृदयी जीव भगवंताला मनाने व वाणीने शरण जाणेसुद्धा शक्य नाही. 'न मां दुष्कृतिनो मूढा: प्रपद्यन्ते नराधमा:' (भ.गी.) रावण, कंस, दुर्योधन, शिशुपाल इ. अनेक उदाहरणे आहेत. बिभीषण ज्याअर्थी माझ्यासमोर येऊ इच्छितो व शरण आला आहे, त्याअर्थी तो दुष्टहृदयी नाही असे समजा, असा सांगण्यातील भाव आहे. **(ख) का तर** - हे शब्द एकत्र घेतले म्हणजे अर्थ निघतो की दुष्टहृदयी जीव भगवत्संमुख होण्यास, शरण जाण्यास मनात घाबरतो. तो **कातर** = भित्रा असतो याबाबतीत. त्याचे मनच त्याला खात असते. भगवंताला शरण कोण जाऊ शकतात इत्यादि सांगतात.

हिं. ***। निर्मल मन जन सो मोहि पावा । मोहि कपट छल छिद्र न भावा ॥५॥***
। भेद लेन पठवा दससीसा । तबहुँ न कछु भयै हानि कपीसा ॥६॥
। जग महुँ सखा निसाचर जेते । लछिमनु हनइ निमिष महुँ तेते ॥७॥
। जौं सभीत आवा सरनाईं । रखिहउँ ताहि प्रान की नाईं ॥८॥

म. ***। निर्मल मन जन तो मज पावे । मला कपट छल छिद्र न भावे ॥५॥***
। भेद घेउं धाडी दशशीस हि । तरि न कांहि भय हानि कपीश हि ॥६॥
। सखे! निशाचर जगांत जितके । लक्ष्मण मारिल निमिषीं तितके ॥७॥
। शरण सभीत असे जर आला । प्राणांसम रक्षीन तयाला ॥८॥

अर्थ - जो मनाचा निर्मळ असेल तोच मला पावतो (माझ्यासमोर येऊ शकतो कारण की) मला कपट, छल व छिद्र (भेद, दोष) आवडत नाहीत.॥५॥ दशाननाने भेद

घेण्यासाठी पाठविला असला तरी हे कपीश! काही हानी किंवा भय नाही.।।६।।(कारण-) हे मित्रा! या जगात जितके निशाचर आहेत तितके सर्व (एकटा) लक्ष्मण निमिषात मारून टाकील.।।७।। तो (बिभीषण) जर भयभीत होऊन शरण आला असेल तर मी त्याचे प्राणासमान रक्षण करीन।।८।।

टीका. चौ. ५(१) निर्मल मन जन तो मज पावे - 'ममता मल हि जळून' (७।११७ रा) 'ग्रस्त **कलिमलें** धर्म सब' **'माया मोह मलापहं'** कामक्रोध लोभादि सर्व मनोविकार मल आहेत. या मलांचा संपर्क ज्याच्या मनाला होत नाही तो निर्मल मन. त्यातल्या त्यात प्रभूला कोणते मल मुळीच आवडत नाहीत ते उत्तरार्धात सांगतात. **(क) कपट** - मनात एक असून ते लपवून ठेवण्यासाठी काही निराळेच दाखविण्याची वृत्ति. 'कालनेमि कलि कपटनिधानू' 'कपटी मुनि' यांच्या चरित्रावरून कपट म्हणजे काय हे कळते तसेच मंथरा चरित्रावरून. **(ख) छल** - ही कपटाच्या पुढली पायरी आहे. फसविण्याची वृत्ति दंभ **(ग) छिद्र -दोष,** परदोषदर्शनदृष्टी. 'दु:ख सहुनि पर छिद्रां झाकति' (१।२।६) हे संतलक्षण आहे. 'परदोषां लक्षिति सह साक्षी (१।४।४) हे खललक्षण आहे. म्हणून छिद्र = छिद्रान्वेषण, दोष पाहणे असा अर्थ घेणे जरूर आहे. पूर्ण निर्दोष फक्त ब्रह्म आहे, भगवान आहेत. 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' (भ.गी.) येथवर ऐश्वर्यभावाने बोलले. आता माधुर्यभावाने केवळ राजनैतिक दृष्टीने सांगतात -

चौ. ६-७ (१) आपला भेद घेण्यासाठी रावणाने पाठविला आहे असे जरी मानले तरी त्याला आश्रय दिल्याने हानी कशाची होणार व भय तरी कसले? दशाननाला भेद मिळाला तर त्याचा वध करता येणार नाही व तो आपल्या कपींना मारील, अशी तुम्ही कपीश असल्याने तुम्हाला कपींच्या जीविताची हानी होण्याची भीती वाटत असल्यास ती सोडा. **(क)** या एका रावणाची व लंकेतील निशाचरांची कथा ती काय? सर्व जगातील, या पृथ्वीवरील व पाताळातीलसुद्धां, सगळ्या निशाचरांना हा माझा धाकटा भाऊ लक्ष्मणच एका निमिषात मारील मग भेद कळला व न कळला तरि सारखेच. **'मी मारीन' असे म्हटले असते तर अहंकार दिसला असता.** वा.रा. लक्ष्मण मारील असे न म्हणता, मी अंगुलीच्या अग्रानेसुद्धां मारीन इ. सांगितले आहे.

शंका - एका निमिषात जगातील निशाचर मारण्याचे सामर्थ्य जर लक्ष्मणाच्या ठिकाणी होते.तर इतका वेळ का लागला व मूर्च्छित का पडला? नरलीला करून खेळ चांगला रंगवून दाखवावयाचा म्हणून. **'श्रुणु गिरिजे क्रोधानल ज्याचा। दाह करी चौदा भुवनांचा'** हे लक्ष्मणाविषयीच म्हटले आहे.

चौ. ८(१) भेद घेण्यास आला असेल तर भय नाही व हानी नाही पण खरोखरच भयार्त होऊन आला असेल आणि आपण त्याचा त्याग केला तर केवढी हानी होईल, याचा विचार आधीच सांगितला आहे. 'शरणागतभयहारी' या ब्रीदालाही बट्टा लागेल. खराच शरण आला असला तर मी त्याचे प्राणासमान रक्षण करीन. दंभकपटमाया

करून आला असला तर ते काही लपून राहणार नाही. **'प्रीति वैर ना लपति लपवता'** आणि दंभकपट बाहेर पडले तर लक्ष्मण एका निमिषात त्यास मारील. याप्रमाणे दोन्ही दृष्टींनी विचार करता त्याला समोर येऊ देणेच योग्य.

हिं. दो. । उभय भाँति तेहि आनहु हँसि कह कृपानिकेत ॥
॥ जय कृपाल कहि कपि चले अंगद हनू समेत ॥४४॥
म. दो. । उभयपरीं त्या आणणे हसले कृपानिकेत ॥
॥ जय कृपालु! कपि चालले अंगद हनू समेत ॥४४॥

अर्थ - दोन्ही प्रकारानी त्यास घेऊन या (असे म्हणाले) व कृपेचे निवासस्थान (कृपा निकेत) हसले. जय कृपालु! जय कृपालु! (असा घोष करीत) कपि अंगद व हनुमान यांच्याबरोबर (त्याला आणण्यासाठी) चालले.।।दो.४४।।

दो. (१) उभयपरीं - दोन्ही प्रकारे. भेद घेण्यास आला असला तरि आणा व खराच शरण आला असला तरि आणा. भाव हा की या दोन्ही गोष्टींचा विचार न करता पहिल्याने त्याला घेऊन या माझ्यासमोर. **(क) हसले** - का हसले याचे कारण 'कृपानिकेत' शब्दाने सुचविले आहे. **कृपेने हसले.** बिभीषणावर कृपा केली. 'इंदु अनुग्रह हृदीं प्रकाशे। सुचविति किरण मनोहर हासें' (१।१९८।७) हृदयातील अनुग्रह (कृपा) रूपी पूर्ण चंद्राचे हास्यरूपी शीतल अमृतमय किरण त्याच्यावर पाडून त्रितापशरदातप-ताप-दाह दूर केला. **(ख) दुसरा भाव** हा की दुधाने तोंड भाजले म्हणजे पाणीसुद्धा फुंकरून प्यावेसे वाटते, हा मायेचा प्रताप अजब आहे! **एका दुर्जनाच्या कृतीमुळे चांगले लोकसुद्धा सज्जनांचा तिरस्कार करण्यास प्रवृत्त होतात.** **(ग)** 'हँसि कह कृपानिधान' व 'सह अंगद हनुमान' असे सहज म्हणता आले असते व वाच्यार्थाची जरासुद्धा हानि न करता 'हनू' शब्द वापरणे टाळता आले असते. असे असून कृपानिकेत शब्द वापरला त्याअर्थी तो मुद्दाम वापरला हे ठरले. **कृपानिकेत शब्दात गूढ भाव आहे.** 'नि केत्यते अस्मिन्, (कितनिवासे) इति निकेत. जेथे किंवा ज्यात नेहमी (नित्य) निवास केला जातो ते निकेत. आता बिभीषणाला रामचंद्राच्या कृपेत नित्य निवास करण्यास सापडणार! **याचे नाव तुलसीची अतुल भावनिदर्शक शब्दकला!** **(घ) हनू = हनूमान, 'नामैकदेशे नामग्रहणम्'** या व्याकरणशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे हनुमान यातील एकदेश, एक भाग, हनू ग्रहण केल्याने सगळ्या नामाचे ग्रहण होते. उदा. अमा = अमावास्या, सत्या किंवा भामा = सत्यभामा. **(ङ) जय कृपालु!** -प्रभूच्या त्या कृपामृतपूर्ण हास्याने सर्वांच्या साशंकतारूपी विषाला अमृतमय केले; म्हणूनच सर्व कपि प्रभूच्या कृपालुशीलतेचा जयजयकार करीत गेले. अंगद व हनुमान यांचाच नामनिर्देश करून सुचविले की हे दोघे विशेष कृपांकित असून रघुपतीचे डावे उजवे हात आहेत.

हिं. । सादर तेहि आगें करि बानर । चले जहाँ रघुपति करुना-कर ॥१॥
। दूरिहि ते देखे दोउ भ्राता । नयनानंद दान के दाता ॥२॥
। बहुरि राम छबिधाम बिलोकी । रहेउ ठटुकि एकटक पल रोकी ॥३॥

म. । सादर करुनि पुढे त्या वानर । चलति जिथें रघुपति करुणाकर ॥१॥
। दिसले दुरुनी दोघे भ्राते । नयनानंद दान जे दाते ॥२॥
। मग छबिधाम राम जैं पाहे । पक्ष्म न हालति थबकुन राहे ॥३॥

अर्थ - त्याला आदराने पुढे करून, करुणासागर रघुपति जेथे आहेत, तिकडे वानर चालले.॥१॥ त्याला दुरूनच नयनानंद दान देणारे ते दोघे भाऊ दिसले.॥२॥ मग त्याने छबिधाम रामचंद्राकडे(च) पाहिले आणि डोळ्यांच्या पापण्या न हलविता थबकून त्यांच्याकडे (टक लावून) बघत राहिला.॥३॥

टीका. चौ. १(१) सादर करुनि पुढे त्या - एखाद्याला पुढे ठेवून बाकीच्यानी त्याच्यामागे चालणे हे आदर, मानसन्मान देण्याचे एक चिन्ह आहे. ज्यानी त्याला मज्जाव करून रोखून ठेवला होता तेच अनुचरांप्रमाणे मागे राहून प्रेमाने नेत आहेत! यामुळे त्याची खात्री झाली असेल की प्रभू माझा स्वीकार करणार. ॥ रामकृपा करतात जयावर । सर्व च करिती कृपा तयावर ॥ **(क)** त्याला वाटले की खरोखरच रघुपती करुणेचा सागर = **करुणाकर** आहेत. कपींच्या मनात सुद्धा तोच विचार घोळत आहे.

चौ. २(१) दिसले दुरुनी दोघे भ्राते - यावरून ठरते की सागरतीरापासून सैन्याचा तळ व विशेषे करून रामलक्ष्मणांचे शिबिर बरेच दूर होते व मधला सर्व मार्ग बिभीषणाला येण्यासाठी मोकळा ठेवला होता. **(क)** प्रथम दोन्ही बंधू दृष्टीस पडताच फार आनंद झाला, डोळ्याचे पारणे फिटले असे वाटले. **(ख) नयनानंद दान जे दाते** -सुचविले की दर्शनाने पाहणाऱ्यास आनंद व्हावा, अशी इच्छा या दोघांनी केली तरच आनंद मिळतो, होतो. दान देणे दात्याच्या इच्छेवर अवलंबून असते. रावण व त्याचे सैन्य, या सर्वांनी दोघांना पाहिले पण कोणालाही जरासुद्धा आनंद झाला नाही. एवढ्याच साठी विश्वामित्रानी सूचना दिली होती की **'करा सुफल जन नेत्र सब सुंदर मुख दाऊन'** (१।२१८).

चौ. ३(१) दोघांना एकत्र पाहिल्यावर जो आनंद झाला तो देहभान सुटून चित्रासारखे तटस्थ होऊन बघत राहण्याएवढा नव्हता. एकट्या राममूर्तीनेच जेव्हा दृष्टि आकर्षून घेतली तेव्हा मात्र तशी स्थिति झाली. **'चारी शील रूप गुण-धाम हि। तदपि अधिक सुखसागर राम हि'** (१।१९८।६) ज्या कोणावर रामचंद्रांनी कृपा केली आहे त्यांचीच अशी दशा झाली आहे. मनुशतरूपा, कौसल्या, विश्वामित्र, अहल्या, जनक, जनकपुरवासी इत्यादि अनेक उदाहरणे आहेत. **सूचना** - हनुमान विप्ररूपाने गेल्यावर रामलक्ष्मणांचे दर्शन त्यास झाले, पण बिभीषणाची जी दशा झाली तशी हनुमंताची

झाली नाही. सुग्रीव, तारा, अंगद, वाली इ. कोणालाही प्रभूच्या प्रथम दर्शनाच्या वेळी असा आनंद झालेला नाही. या उदाहरणावरून सिद्ध झाले की **प्रभु आपल्या दर्शनाने ज्याला जितका आनंद देतील तितकाच त्याला मिळावयाचा.** सार हे की भगवान कृपानिकेत हसले (दो.४४) व त्यायोगे जी कृपा केली तिचाच हा परिणाम बिभीषणावर झाला. **'हास-विलास घेइ मन मोल'** (१।२३३।५) याचा अर्थ येथे अधिक व्यापक व स्पष्ट झाला.

हिं. ***। भुज प्रलंब कंजारुन लोचन । स्यामल गात प्रनत भय मोचन ॥४॥***
। सिंघ कंध आयत उर सोहा । आनन अमित मदन मन मोहा ॥५॥
। नयन नीर पुलकित अति गाता । मन धरि धीर कही मृदु बाता ॥६॥

म. ***। भुज विशाल कंजारुण लोचन । श्यामल वपू प्रणत-भय-मोचन ॥४॥***
। सिंह अंस, आयत उर शोभत । आनन अमित-मदन-मन मोहत ॥५॥
। गात्रिं पुलक अति नयनीं नीर । बोले मृदु, मनिं धरुनी धीर ॥६॥

अर्थ - विशाल बाहू, लाल कमळासारखे नेत्र, व श्याम वर्णाचे शरणागताचे भय दूर करणारे शरीर आहे.॥४॥ सिंहासारखे (उंच व भरदार) विशाल (आयत) खांदे (अंस) असून वक्षःस्थल (छाती) विशाल (आयत=रुंद) व शोभायमान आहे. मुख तर अनंत मदनानां मोहित करणारे आहे.॥५॥ (हे रूप पाहून) बिभीषणाच्या अंगावर खूप रोमांच उठले व डोळ्यांत अतिशय पाणी आले (पण) मनात धीर धरून तो मृदू (वाणीने) बोलू लागला.॥६॥

टीका. चौ. ४-५ (१) या दोन चौपायातील शब्दरचना व वर्णन यावरून स्पष्ट दिसते **वीररसप्रधान शृंगाररसमिश्रित स्वरूपाचे हे वर्णन आहे.** वीररस मुख्य असल्याने उपक्रम आजानुबाहूंच्या वर्णनाने झाला व उपसंहार शृंगाररसात केला आहे. भुजविशाल, कंजारुण लोचन, प्रणतभयमोचन, सिंह अंस, आयत उर ही चार लक्षणे वीर रसाची आहेत व कंजारुण लोचन, श्यामल वपू आणि आनन अमित मदनमन मोहत ही तीन लक्षणे शृंगाररसाची आहेत व त्या रसानां पोषक असे ओज व माधुर्यगुण ह्या त्या शब्दात आहेत. 'भयमोचन' ने **भयानक रसाची छटा** दिसते. **भयमोचन** = भवभयमोचन असा अर्थ घेता येतो. तसा घेतला म्हणजे **शांतरसाचे मिश्रण** दिसते. अमित मदनमन मोहत यात **अद्‌भुतरस आहेच.** शरणागताचे भय निवारण करण्यासाठी वीररस जागृत झाला आहे, व मनात त्वरा चालली आहे; वाट पाहत आहेत की केव्हा एकदा तो मला भेटेल व केव्हा त्याला भयमुक्त करीन. **(क) भयमोचन** - कोणते भय हा उल्लेख नाही म्हणून सर्व प्रकारचे भय असा व्यापक अर्थ घेणे जरूर आहे. म्हणजेच ऐहिक भय व भवभय असा अर्थ होतो. प्रथम अनपायिनी भक्ति देऊन भवभय निवारण करतील व नंतर लंकाराज्याभिषेक येथेच करतील. (दो.४९) **'नितनौमि राम कृपाल बाहु विशाल भवभयमोचनं'** (३।३२ छं.१)

चौ. ६ (१) येथे सात्त्विक प्रेमभक्तिभावांचा उद्रेक दाखविला. अत्यंत रोमांचित शरीर व विपुल अश्रुप्रवाह ही दोन लक्षणे प्रगट दिसली व कंठावरोध हे तिसरे लक्षण पुढील चरणात सुचविले आहे. **(क) बोले, मनिं धरूनी धीर** - यावरून ठरले की बोलण्याची इच्छा होती पण बोलवत नव्हते. धीर धरून मन आवरले तेव्हां हळूहळू बोलण्याची शक्ति आली.

हिं. ***। नाथ दसानन कर मैं भ्राता । निसिचर बंस जनम सुरत्राता ॥७॥***
। सहज पापप्रिय तामस देहा । जथा उलूकहि तमपर नेहा ॥८॥
हिं. दो. । श्रवन सुजसु सुनि आयउँ प्रभु भंजन भव भीर ॥
॥ त्राहि त्राहि आरति हरन सरन सुखद रघुबीर ॥४५॥
म. ***। नाथ! दशमुखाचा मी भ्राता । निशिचर वंशि जन्म सुरपाता! ॥७॥***
। सहज अघप्रिय तामस देह । जसा उलूकां तिमिरीं स्नेह ॥८॥
म. दो. । प्रभु! आलो ऐकुनि सुयश भव-भी-भंजन धीर! ॥
॥ त्राही त्राही आर्तिहर शरण-सुखद रघुवीर ॥४५॥

अर्थ - नाथ! मी दशमुखाचा भाऊ आहे हे सुररक्षका! मी निशाचर वंशात जन्मलो आहे.।।७।। जसा घुबडांचा स्नेह सहजच अंधारावर (तिमिरी) असतो, तसा सहज पाप प्रिय असणारा तामस देह आहे.।।८।। (तथापि) हे धीर, प्रभू! आपण भवभीति (भी) भंजन करणारे आहात, असे आपले सुयश ऐकून मी शरण आलो आहे. हे आर्ति (संकट, कष्ट, दु:ख) हरण करणाऱ्या व शरणागतांना सुख देणाऱ्या रघुवीरा! रक्ष रक्ष ।।दो.४५।। (असे म्हणून दंडवत नमस्कार करू लागला.)

टीका. चौ. ७-८ (१) या दोन चौपायात आपला परिचय देऊन आपली हीनता व अपात्रता प्रदर्शित करीत आहे. येथे शरणागतीतील सहा गुणांपैकी **कार्पण्याची पूर्णता दिसली. (क) नाथ!** हा त्याच्या भाषणातील पहिला शब्द आहे. त्याला बोलवत नव्हते पण कसा तरी धीर धरून मृदू बोलू लागला तो हा शब्द उच्चारला. यावरून दिसते की 'नाथ' शब्द अगदी कळवळून, दैन्यभावयुक्त उच्चारला व बिभीषणाने एक सुस्कारा टाकला तेव्हा त्याला पुढील शब्द उच्चारता आले. भाव हा की मी अनाथ आहे. तुमच्याशिवाय मला सनाथ करणारा कोणी नाही, तरी मला सनाथ करावा. **(ख) दशमुखाचा मी भ्राता-** तुमच्याशी वैर करणाऱ्या, त्रैलोक्यविजयी, अतुल ऐश्वर्यसंपन्न अशा रावणाचा भाऊ असून आज मी अनाथ झालो आहे. दशानन सुरशत्रू आहे आणि तुम्ही सुररक्षक आहात, असुरारी आहात. माझ्यावर विश्वास ठेवून मला आश्रय देण्यासारखी परिस्थिती नाही हे मला मान्य आहे.

(२) जन्म (कुल), संगति, रूप व शील (स्वभावादि) या चार गोष्टींनी व्यक्तीचे वा वस्तूचे महत्त्व जगात ठरते. पण **या चारी गोष्टींनी मी अधम आहे. १ जन्म (कुल)** -

निशाचर वंशात जन्म म्हणून कुल अधम. **२ संगती** - संबंध - दशमुखाचा धाकटा भाऊ - याने सिद्ध झाले की संगती अधमांची; रावणाचा भाऊ रावणासारखाच दुष्ट, कपटी इ. असणारच असे कोणीही म्हणणारच. 'शूर्पणखा जी रावणभगिनी। दुष्ट हृदय दारुण जशि अहिनी' (३।१७।३) आपण परमश्रेष्ठ, परमपावन कुळातले व वसिष्ठ, विश्वामित्र, विदेही जनक अशांची आपणास संगती व संबंध! दोन्ही गोष्टीत अगदी पूर्ण विरुद्ध! **३ सहज अघप्रिय** -स्वभावानेच पापी. स्वभाव, **शीलही** अधम, अगदी तुमच्या विरुद्ध. तुम्ही देवांचेसुद्धा संरक्षक! परम पावन, दिव्य स्वभावाचे. **४ रूप** -(शरीर) तामस देह - शरीरही अति अधम! तुमचे शरीर दिव्य, सुखानंद देणारे. ही गोष्टसुद्धा विरुद्धच. एकूण कोणत्याही दृष्टीने विचार केला तरी आपण माझा स्वीकार करून आपल्या आश्रयास ठेवावा, अशी माझी जरासुद्धा पात्रता नाही. **'वस्तूचे वा व्यक्तीचे महत्त्व चार गोष्टींवर' हे प्रकरण प्रस्तावनेत (पृ.६४६) पाहावे.**

(३) **सहज अघप्रिय तामस देह** - जसा देह असेल तसा बहुधा स्वभाव असतो. 'गाढवांतील जो देव। त्याचा लाथाड स्वभाव' (दा. बो.) सर्प विषारी असावयाचाच. उंदीर चोरटा, वाघ क्रूर, निर्दय असणारच. **'जन्मुनि अमल पुलस्त्यकुळि अनुपम पूत अमूप॥ विप्रशापवश जाहले ते सगळे अघरूप'** (१।१७६।) या 'ते सगळे' मध्ये 'सचिव धर्मरुचि' = बिभीषण आहेच. **'तामस तनु अणु साधन नाहीं'** (५।७।३) बिभीषण वचनच **'भजन घडे ना तामस तनुने'** (३।२३।५ रावण वचन, स्वतःशीच). **(क) जसा उलूका तिमिरीं स्नेह'** घुबडाचा देह मिळाला की अंधारावरच स्नेह करणे हा देहस्वभाव. तसाच राक्षस देह मिळाल्याने पाप करण्याकडेच स्वाभाविक प्रवृत्ति असावयाचीच - सहज पापप्रियता व तामस देह या दोन्ही गोष्टी भजन-भक्तिमार्ग विरोधी आहेत. 'सहज शील की हे पाप्यांचे सदा वावडे मम भजनाचे' (४४।३) असे प्रभूच म्हणाले आहेत. 'ममता तरुण तमी अंधारी। द्वेषराग घुबडां सुखकारी' (४७।३) असे बिभीषणच म्हणतो. उलूक = घुबड हे अज्ञान, मोह, रागद्वेष, अघ, संतनिंदा यांचे उपमानच आहे. 'अघ उलूक' 'होति उलूक संतनिंदारत' इत्यादि पुष्कळ वचने आहेत. **सार** -हे दाखविले की कृपा करण्यास योग्य असा कोणताच सुद्‌गुण नाही उलट अवगुणांचे कोठारच भरले आहे. तथापि आपल्या पायाशी आलो तो का हे सांगतो.

दोहा. (१) भव भी भंजन - भी (भीर) = भीति. याने पारमार्थिक लाभ सुचविला. ही मुख्य आवश्यकता, इच्छा प्रदर्शित केली. **आर्तिहर** = त्रिविध तापांचे निवारण सुचविले. **प्रभु** - सुचविले की आपण सर्व प्रकारे समर्थ आहात. मी 'दीन मलीन हीन मति जाती' असलो तरी आपण आपल्या कृपेने माझ्या भवभयाचे व सर्व दुःखसंकटांचे निवारण करण्यास समर्थ आहात. आपण शरणागताला सुख देणारे आहात हे जाणून मी शरण आलो आहे. **(क) आलो ऐकुनि सुयश** - भगवंताचे सुयश श्रवण केले हे ठरले. म्हणजेच संतसंग लाभला होता. त्या श्रवणाने संतांच्या वचनांवर व भगवंताच्या

ब्रीदावर श्रद्धा बसली. **'संतसंग अपवर्गकर', 'श्रद्धा वसंत ऋतु सम' 'संतदर्शन अघ वारी'** - अति दुर्लभ अशा हनुमंतासारख्या संताच्या संगतीचा लाभ मिळाला पुलस्ति मुनींनी पाठविलेल्या निरोपाने ते सिद्धान्त दृढ झाले. या सर्व गोष्टींचा परिपाक म्हणजेच बिभीषण शरणागति, रामदर्शन व रामकृपा. सुयश ऐकून विश्वासाने व श्रद्धेने शरण आलो आहे. स्वीकार न केलात तर ते सुयश मलिन् होईल, संतांच्या वचनांवर, सद्ग्रंथावर कोणी विश्वास ठेवणार नाही. म्हणून माझ्या पात्रतेचा विचार न करता तुम्ही आपल्या ब्रीदासाठी तरी माझा स्वीकार करालच. **(ख) रघुवीर** शब्दाने पाचही प्रकारच्या वीरतेला हलवून जागी केली आहे. **'अतां रघुविरा शरण मी जात'** (दो.४१) **असा उपक्रम केला** व 'शरण सुखद रघुवीर' **असा उपसंहार केला.** आता प्रभू पंच-वीरता प्रगट करतील.

हिं. ***। अस कहि करत दंडवत देखा । तुरत उठे प्रभु हरष बिसेषा ॥१॥***
। दीन बचन सुनि प्रभु मन भावा । भुज बिसाल गहि हृदयँ लगावा ॥२॥
। अनुज सहित मिलि ढिग बैठारी । बोले बचन भगत भयहारी ॥३॥

म. ***। वदुनि दंडवत करीत, देखुनि । उठति जवें प्रभू विशेष हर्षुनि ॥१॥***
। श्रवुनि दीन वच प्रभुमनिं भरला । धरुनि विशाल भुजीं हृदिं धरला ॥२॥
। सानुज भेटुनि समीप बसविति । भक्त भीतिहर तया विचारिति ॥३॥

अर्थ - (त्राही त्राही इ.) बोलून तो दंडवत करीत असलेला दिसला तेव्हा प्रभू वेगाने व विशेष हर्षित होऊन उठले.॥१॥ त्याचे दीन भाषण ऐकून तो प्रभूच्या मनात भरला. (आवडला) व आपल्या विशाल बाहूंनी त्याला धरून (उचलून घेऊन) हृदयाशी धरला.॥२॥ अनुजासह त्याला भेटून जवळ बसविला व भक्तभीतिहरण करणारे (प्रभु) त्यास विचारू लागले.॥३॥

टीका. चौ. १ (१) दंडवत करीत देखुनि - बिभीषण दंडवत करीपर्यंत प्रभूंनी त्याच्याकडे पाहिले नव्हते असे यावरून ठरले. त्याच्या भाषणाकडेच लक्ष होते. 'त्राही त्राही आर्तिहर' हे शब्द कानी पडताच **दृष्टी त्याच्याकडे वळली** तोच तो दंडवत करीत असलेला दिसला. भाव हा की **शब्दात दीनता दिसत होती,** पण ती कृतीत दिसेपर्यंत **प्रेम उत्पन्न झाले नाही**, व भगवान जागचे हलले नाहीत. 'त्राही त्राही आर्ति हर शरण सुखद रघुवीर' हे शब्द अगदी कळवळून अति दीन बनून उच्चारलेले ऐकले व **अंतःकरणाची दीनता जाणली** तेव्हा त्याच्याकडे पाहिले आणि **कृतीत दीनता दिसली** तेव्हा उठले जागचे. **उपदेश -** नुसती शाब्दिक दीनता प्रभूच्या दृष्टीलासुद्धा आमच्याकडे वळवू शकत नाही. त्या शब्दात प्रेम व अंतःकरणाची दीनता पाहिजे तरच प्रभू आमच्याकडे पाहतील व कृतीत दीनता दिसली की उठून धावत येतील कृपा

करण्यासाठी. 'रक्ष मां परमेश्वर रक्ष मां परमेश्वर' असे आम्ही पुष्कळ लोक रोज म्हणतो पण आमचे रक्षण होत नाही, याचे कारण आता ज्याचे त्याने शोधावे.

(२) **विशेष हर्षुनि** - हृदयाची दीनता पाहून हर्ष झाला व कृतीत दीनता पाहून विशेष हर्ष झाला. वाचा, मनसा, कर्मणा अशी तिन्ही प्रकारे दीनता दिसली. **(क)** बिभीषण लंकेतून निघताना त्याला जो हर्ष झाला त्याचा या हर्षाशी काही संबंध नाही. प्रभूला निरहंकारी = दीन जसे प्रिय असतात तसेच खिन्न, दुःखीसुद्धा प्रिय असतात. 'परम जयां प्रिय खिन्न' (१।१८) **'दुःखि बघुनि निज धामिं धाडला'** विराधाला (३।७।७). **(ख)** भक्ताला भेटणार **म्हणून हर्ष** झाला व सुरकार्यात याचा उपयोग होईल **हे जाणून विशेष हर्ष** झाला.

चौ. २-३ (१) श्रवुनि दीन वच प्रभुमनिं भरला - पण 'अति भरला' किंवा 'अति रुचला' असे नाही. 'अति रुचला' फक्त हनुमानच इतर कोणी नाही (५।३०।७ पाहा). **(क) धरुनि विशाल भुजीं हृर्दि धरला'** -बिभीषणाने प्रभूच्या पायांवर डोके ठेवून, किंवा जवळ जाऊन दंडवत केला असे म्हटले नाही. तसेच प्रभू त्याच्याजवळ धावत गेले असाही उल्लेख नाही. **'भुज बिसाल गहि** लिए उठाई। परम प्रीति राखे उर लाई' असे पायांवर पडलेल्या सुतीक्ष्णाविषयी म्हटले आहे. (३।१०।२२) येथेही **'भुज बिसाल गहि'** शब्दच आहेत. प्रभूची अनुकूलता पाहिल्याशिवाय बिभीषण जवळ जाणे शक्य नाही; म्हणून **प्रभू त्याच्याजवळ गेले व त्याला उठवून हृदयाशी धरला** असे मानणेच भाग आहे व या अर्थाचा ध्वनी 'उठति जवें' (तुरत उठे) यात आहे. भरताने असेच काही अंतरावर दंडवत घातले त्यावेळी सुद्धा **'प्रभू उठले प्रेमाधीरहि'** इतकेच म्हटले. प्रभु जवळ गेल्याचा स्पष्ट उल्लेख तेथेही नाही पण **'बळे धरिति उठवुनि हृदयीं'** (२।२४०) असे घडलेच. दूर जमिनीवर पडलेल्यास उचलून घेण्यास त्याच्याजवळ जाणे भागच असते म्हणून त्या व या ठिकाणी जवळ गेल्याचा उल्लेख नाही. **(ख) आणखी एक हास्यास्पद पक्ष** विशालभुज शब्दांवर उभारला आहे काहीनी. पण 'विशालभुज' उल्लेख सुतीक्ष्णाच्या बाबतीतही तो पायांवर पडलेला असतानाही केला आहे. कोणी म्हणतात की प्रभूंनी आपले बाहू बिभीषणापर्यंत वाढविले व त्यास आपल्याजवळ घेतला. पण याने ठरेल की त्या बाहूंनी बिभीषणाला ओढीत, फरफटीत नेला हृदयाजवळ, जसे कबंधाने आपले बाहू वाढवून रामलक्ष्मणास पकडून ओढले. पण हे हास्यास्पद व अनावश्यक वाटते. हा अर्थ सांगितल्याने भोळ्या श्रोत्यांच्या टाळ्या मिळतील वक्त्याला पण अनुचित आहे. योग्य वाटेल त्यांनी मानावा म्हणून दिला आहे.

वि. ल. टे. -हनुमंताच्या प्रेमाची व भक्तीची तुलना इतर कोणाशी करणेच चुकीचे ठरेल. इतरांच्या प्रेमाचा कमीपणा दाखविण्यासाठी सुद्धा तसे करणे म्हणजे हनुमंतालाच कमीपणा देण्यासारखे ठरेल. प्रभु भगवान **राम ज्याचे सदैव ऋणी** आहेत

त्या एकमेवाद्वितीय रामभक्ताची तुलना कोणाशीच करू नये. जसे रामासारखे राम तसे **हनुमंतासारखे हनुमानच.** वाटल्यास मानसातील हनुमंताची तुलना इतर रामायणातील हनुमंताशी करावी.

चौ. ३ (१) समीप बसविति - परम निकट किंवा हाताने धरून बसविला नाही. पण सुग्रीवाला हा मानसुद्धा मिळाला नाही. निषादराजास (प्रथम), नारदास व सनकादिकांस बिभीषणासारखेच समीप = जवळ बसविले आहेत.

हिं. ***। कहु लंकेश सहित परिवारा । कुसल कुठाहर बास तुम्हारा ॥४॥***
। खल मंडली बसहु दिनु राती । सखा धरम निबहइ केहि भाँती ॥५॥
। मैं जानउँ तुम्हारि सब रीती । अति नय निपुन न भाव अनीती ॥६॥
। बरु भल बास नरक कर ताता । दुष्ट संग जनि देइ बिधाता ॥७॥

म. ***। वद लंकेश सहित परिवार हि । कुशल कुठायीं तुमचा वास हि ॥४॥***
। खल मंडलि दिनरात वसतसां । सखे धर्म निर्वाह तरि कसा ॥५॥
। मी जाणे तुमची सब रीती । अति नयनिपुण, न रुचे अनीती ॥६॥
। भला वास नरकीं तरि ताता! । दुष्ट-संग देवो न विधाता ॥७॥

अर्थ - हे लंकेशा! कुत्सित - अपवित्र स्थळी परिवारासह तुमचा निवास होता तेव्हा परिवारासह तुमचे कुशल सांग.॥४॥ मित्रा! तुम्ही रात्रंदिवस खलांच्या मंडलात (खलांनी घेरलेले) राहता तरी तुमच्या धर्माचा निभाव तेथे लागतो तरी कसा?॥५॥ मी तुमची सर्व रीत जाणतो. तुम्ही अतिशय नीतिनिपुण असून अनीती तुम्हाला आवडत नाही.॥६॥ हे ताता! नरकात वास करणे बरे पण विधात्याने दुर्जनांची संगती (कोणाला) देऊ नये.॥७॥

टीका. चौ. ४ (१) वद (कहु) लंकेश - एकवचनाने सुचविले की प्रभू प्रसन्न आहेत. लंकेश रावण लंकेतच असता बिभीषणाला लंकेश म्हणून स्पष्टपणे सांगून टाकले की रावणादि निशाचरांचा वध करून लंकेचे राज्य बिभीषणाला दिले आहे. येथे **दानवीरत्व प्रगट झाले. 'सभा तुझी वश काळ'** हे बिभीषणाचे वचन सत्य असल्याचे जाहीर केले आणि **'आयुहीन सब झाले तेव्हां॥ व 'रावण बिभीषणा जैं त्यागी। तैंच होइ गतविभव अभागी'** ही शिववचने खरी झाल्याचे दाखविले. 'राम सत्य संकल्पप्रभु' असा बिभीषणाचा दृढविश्वास असल्यामुळेच येथे प्रभूंनी त्यास लंकाधिपती केल्याचा संकल्प अगदी पहिल्या वाक्यातच जाहीर केला. **(क)** परिवाराचे कुशल विचारून **अत्यंत आपुलकी, व ममता सुचविली** आणि सुचविले की तुमचा बाकीचा सर्व परिवार वाईट, प्रतिकूल ठिकाणी जरी सध्या असला तरी कोणाच्या केसाला धक्का लागणार नाही. **(ख)** हे दाखविले की - **कुस्थळी निवास करणाऱ्यांचे कुशल = कल्याण होणे अशक्य**

असते. कुठाहर = कुठाय = **कुस्थळ म्हणजे खलांची वस्ती विशेष असेल ते स्थान,** हे पुढील चौपाईने सुचविले आहे.

चौ. ५ (१) खल मंडलि... तरि कसा? - येथील मंडल शब्द महत्त्वाचा आहे. मंडल = चक्राकार रचना. 'जीभ बिचारी जेवीं दशनीं' अशी सपरिवार राहणी असल्याचे बिभीषणाने आधीच म्हटले आहे. दशनांची वस्ती मंडलाकारच आहे. **अनेक दुर्जनांच्या वस्तीत एकट्या दुकट्या गृहस्थाला किंवा व्यक्तीला आपल्या धर्माचे आचरण यथास्थित करता येणे शक्य नाही** हे येथे सांगून ठेवले. सुचविले की सपरिवार बिभीषण धर्मशील आहे.व बाकीचे सर्व लंकावासी अधर्मी आहेत. आणखी सुचविले की दुष्टांनी भरलेल्या लंकेत राहून तुम्ही आपला धर्म सोडला नाहीत व दुष्ट बनला नाहीत हे महद्भाग्य! ज्यांच्या जाचाने **'आचार भूतला भ्रष्ट जाहला धर्म हि ये ना कानां'** अशी जगात स्थिती झाली, त्यांच्या वस्तीत राहून तुम्ही धर्म निभावलात. **'शुभ आचरणा करि** कोणी ना। देव विप्र गुरु कुणि मानी ना।। ज्ञान भक्ति जप तप मख काहिं न। वेद पुराणे स्वप्निहि कानिं न।। जेणें होइ धर्म निर्मूलन। श्रुति विरोधी ते करिती, (१।१८३।५ पासून पुढे) अशी सर्व रहिवाशांची जेथे स्थिती तेथे धर्माचे आचरण कोणी विरळा करू लागला तरी होणे शक्य नाही. बिभीषण रावणाचा भाऊ म्हणूनच इतका काळ निभावले पण शेवटी निभाव नाहीच लागला.

चौ. ६-७ (१) मी जाणे तुमची सब रीती - तुमची रीती = तुमची राहणी, राहण्याची पद्धति, व्यवहार मी जाणतो. भाव हा की **'सहज अघप्रिय'** इत्यादि जे तुम्ही म्हणालात, तसे तुम्हाला वाटत असले तरी तुम्ही तसे मुळीच नाही. तुम्ही निष्पाप आहात हे माझ्याकडे येण्यानेच सिद्ध झाले आहे. **(क) अति नयनिपुण** - खलांचे, निशाचरांचे आचरण अनीतीचे असते पण तुम्ही अत्यंत नीतिनिपुण आहात, एवढेच नव्हे तर तुम्हाला अनीति मुळीच आवडत नाही म्हणून तर शेवटी लंकेच्या बाहेर पडण्याची पाळी आली. तुमचा देह निशाचराचा असूनही तुम्ही निशाचर नाही, हा अपवाद आहे मात्र. 'विधिवश सुजन कुसंगीं पडती। फणिमणिसम निजगुण अनुसरती।' **(ख) 'भला वास नर्की तरि ताता-'** नरकवासापेक्षा दुष्टांची संगति अधिक अहितकारक आणि परिणामी अधिक दुःखद हे अगदी सत्य आहे. नरकात वस्ती केल्याने पापांची व पाप-प्रवृत्तीची वृद्धि न होता पापांचे क्षालनच होते. पापे भोगून कमी होतात व नवीन घडत नाहीत. पापांचे फळ दुःख असते. दुष्टांच्या संगतीत राहण्याने क्षणोक्षणी पापांची वृद्धि व पुण्याचा क्षय होतो व दुष्टसंस्कार चित्तावर होतात. म्हणून सत्संग न मिळाला तरी हितेच्छूनी, सुखेच्छूनी कुसंग अवश्य सोडावा. **'दुःसंगः सर्वथैव त्याज्यः' 'कामक्रोधमोहस्मृतिभ्रंश, बुद्धिनाश सर्वनाश कारणत्वात्'** (ना.भ.४३-४४). दुष्टसंगाचा सर्वथा त्यागच केला पाहिजे. कारण की दुःसंग काम, क्रोध, मोह, स्मृतिभ्रंश, बुद्धिनाश आणि सर्वनाश यांचे कारण आहे.

हिं.   । अब पद देखि कुसल रघुराया । जौं तुम्ह कीन्हि जानि जन दाया ॥८॥
हिं. दो.। तब लगि कुसल न जीव कहुँ सपनेहुँ मन बिश्राम ॥
॥ जब लगि भजत न राम कहुँ सोक धाम तजि काम ॥४६॥
म.   । पद बघुनीहि कुशल रघुराया । जैं जन जाणुनि करां तुम्हिं दया ॥८॥
म. दो. । तोंवरि जीवा कुशल नहि स्वप्निं मना विश्राम ॥
॥ जों न राम भजतो त्यजुनि शोकधाम जो काम ॥४६॥

अर्थ - हे रघुराया! जेव्हा तुम्ही आपला सेवक (जन, दास) जाणून दया केलीत आणि आपल्या पायांचे दर्शन झाले तेव्हाच (आता) कुशल आहे.॥८॥ जोपर्यंत शोकाचे धाम असा जो काम (कामना) त्यांचा त्याग करून जीव रामास भजत नाही, तोपर्यंत जीवाला कुशल नाही व स्वप्नातसुद्धा मनाला विश्राम नाही.॥दो.४६॥

टीका. चौ. ८(१) पद बघुनी हि कुशल - भाव हा की यापूर्वी कुठले कुशल? सर्व अकुशलच होते. भगवंताचे दर्शन हेच खरे कुशल आहे. **'कुशल मूल पदपंकज दिसले। मी त्रिकाळि मम कुशल लेखले'** (२।१९५।७) रावणाचा भाऊ म्हणून हाकलून दिला असता किंवा कुठे तरी बांधून ठेवला असता मला तर कुशल कोठले? लंकेत कुशल नाही म्हणून इकडे आलो आणि तुम्ही आपला मानून दया केलीत म्हणून पायांचे दर्शन झाले व दर्शन झाले म्हणून आता कुशल आहे. **प्रभू आपला मानून ज्याच्यावर दया करतात त्यालाच प्रभुदर्शन होते.** इतर साधनांनी सगुण साक्षात्कार होणार नाही, हे येथे दाखविले व जो तनमन वाणीने दीन बनून शरण जाईल त्याच्यावरच प्रभु दया करतात.

दोहा. सूचना - हा दोहा बिभीषणाचे वचन नसून कथावक्त्यांचे आहे, असे मानणे भाग आहे. राम जवळच असून 'राम न भजतो' असे बिभीषण म्हणणे शक्य नाही. 'तुम्हां न भजतो' 'प्रभुस न भजतो' असे तो म्हणाला असता. राम आपल्या समीप आहेत हे विसरण्याइतका तो प्रेमविव्हळ किंवा अन्य विकाराने विव्हळ झालेला नाही. २।२२८ मध्ये लक्ष्मणाचे असे झाले आहे की राम समीप आहेत हे तो विसरला आहे. पण तेथे लक्ष्मण अति विकारवश झाला आहे. (२।२२८।३-४ टी.प.) वक्ते येथे सार सांगत आहेत.

(१) 'जों न राम भजतो... काम' येथे काम = विषयेच्छा, कामना असा अर्थ घेणे जरूर आहे, कारण की स्त्रीवासना नष्ट होऊन इतर विषयांच्या कामना राहिल्या तरी शोक होतोच. **भजणें = शरण जाणे** हा अर्थ या प्रकरणसंदर्भानुसार घेणे जरूर आहे. कारण की रामाला शरण येण्यापूर्वी बिभीषण निष्काम होऊन भजन करीतच होता, पण त्याचा शोक नष्ट होऊन कुशल झाले नव्हते, ते शरण आल्यानंतर झाले आहे. **शोकधाम** = दुःखांचे घर, दुःखांचे निवासस्थान - **'काम तिथें स्वप्निं न सुख भासे'**

(७।९०।१) 'शोक समाज राज्य का गणना' यात सुद्धा शोक = विषाद, दु:ख हाच अर्थ आहे. **शरण जाणाऱ्या जीवाचा मुख्य अधिकार म्हणजे कामनारहित होणे.** प्रभूला अकाम प्रिय वाटतात. **'नित नौमि राम अकामप्रिय, कामादि खल दल गंजनं'** (३।३२छं.) हे जटायुवचन आहे. **'अकामिनां स्वधामदं'** (अत्रिवचन) **'काम आदि मद दंभ न ज्याला। तात निरंतर वश मी त्याला॥'** (श्रीरामवचन ३।१६।१२). रामकृपा झाल्याशिवाय कुशल का नसते हे आता बिभीषण सांगतो.

हिं. ***। तब लगि हृदयँ बसत खल नाना । लोभ मोह मच्छर मद माना ॥१॥***
। जब लगि उर न बसत रघुनाथा । धरें चाप सायक कटि भाथा ॥२॥
। ममता तरुन तमी अँधिआरी । राग द्वेष उलूक सुखकारी ॥३॥
। तब लगि बसति जीव मन माहीं । जब लगि प्रभु प्रताप रबि नाहीं ॥४॥

म. ***। हृदयिं वसति खल नाना तोंवर । लोभ मोह मद मान नि मत्सर ॥१॥***
। जों हृदयीं वसति न रघुनायक । तूण कटीं धृत कार्मुक सायक ॥२॥
। ममता तरुण तमी अंधारी । द्वेष राग घुबडां सुखकारी ॥३॥
। तोंवर जीवांचे मनिं राही । प्रभुचा प्रताप रवि जों नाहीं ॥४॥

अर्थ - तोवरच लोभ, मोह, मद, मान, मत्सर इत्यादि अनेक (नाना) खल हृदयात राहतात की जोपर्यंत कमरेला भाता (तूण, तूणीर) व (हाती) धनुष्यबाण घेतलेले रघुनायक हृदयात राहत नाहीत.॥१-२॥ द्वेष, राग (आसक्ति) रूपी घुबडांना सुखकर वाटणारी ममतारूपी तरुण अंधारी रात्र तोपर्यंतच जीवाच्या मनात राहते की जोपर्यंत प्रभूचा प्रतापरूपी रवि हृदयात उगवत नाही.॥३-४॥

टीका. चौ. १-२(१) बाहेरच्या खलांची संगती सुटणे ही गोष्ट तर प्रथमपासूनच आवश्यक आहे; पण यापेक्षाही हृदयात जे कामादि अनेक खल राहिलेले असतात, त्यांचाही नाश होणे अत्यंत आवश्यक आहे. 'खलमंडलिं दिन रात वसतसां' या प्रभुवचनावर ही चर्चा आहे. भाव हा की निशाचररूपी खलांचा त्याग करून, त्यांचा संग सुटून भाग्याने मी जरी आलो असलो तरी माझ्या हृदयात काय थोडे खल आहेत? 'कामादि खलदल गंजनं' (३।३२छं.). 'खल कामादि' (७।१२०।६) 'काम आदि मद दंभनन ज्याला (३।१६।१२) याप्रमाणे कामाला प्रमुख गणला असला तरी 'मोह सकल रोगांचे मूळ हि' (७।१२१।२९) 'काम कोप लोभादि मद **प्रबल मोहदल** भारि' (३।४३) कामक्रोधादि सर्व मोहाचे सैन्य आहे. मोह=अज्ञान या सर्व मनोविकारांचे मूळ आहे व ज्ञानाहंकार तर त्याचा वडीलभाऊ आहे (मोहाचा), म्हणूनच काही ठिकाणी मदाचा प्रथम उल्लेख केला आहे. 'मदादि दोषमोचनं' **(क)** बिभीषणाने कामक्रोधांचा उल्लेख केला नसला तरी लोभ मोहांचा केला आहेच. मोहापासूनच

कामक्रोधांची उत्पत्ति होते व ज्ञानी मुनिसुद्धां कामक्रोधांना वश होतातच. भगवंताला शरण गेल्यावर लोभादि निराळे रूप धारण करतात. लोभ प्रतिष्ठेचा, मोह प्रभूच्या सगुण लीला पाहून, मी भक्त हा मद, मी मोठा म्हणून मान मिळावा असे वाटणे, किंवा मिळाला म्हणजे हर्ष, आनंद वाटणे, इतरांना लोक माझ्यापेक्षा जास्त मान का देतात इत्यादिरूपाने मत्सर असे अनेक खल हृदयात येऊन राहतात. ते कामरूप म्हणजे इच्छानुसार रूप धारण करणारे रावणादिकासारखेच आहेत. **(ख)** परंतु जेव्हा भगवान राम सायुध हृदयात येऊन राहतात तेव्हा मात्र ते पळ काढतात व रामभयाने पुन्हा जवळसुद्धा येत नाहीत. **(ग)** बिभीषणाचा भाव आहे की आपण माझ्या हृदयात राहिल्याशिवाय खलांचा संग सुटला असे म्हणवत नाही; म्हणून माझ्या हृदयात।। धनुर्बाण तूणीरधारी रहावे।।(प्रज्ञा.) हे मागणे आहे. **रघुनायक** - सगुण साकार द्विभुज नररूपाने रहा. जोपर्यंत निशा-रात्र- तमी असेल तोपर्यंत निशाचर, तमीचर, रजनीचर असावयाचेच. म्हणून आता रात्रीचे वर्णन करतात.

चौ. ३-४ (१) ममता तरुण तमी अंधारी - ममता हीच घोर अंधकारमय अमावास्येची मेघाच्छादित रात्र (=तमी) आहे. त्यामुळे 'रामनाम तो सोम' (चंद्र) (३।४२) मुळीच नाही व 'अपर नाम उडुगण विमल' हृदयाकाशात असले तरी त्यांचा प्रकाश मिळू शकत नाही. **तरुण तमी** - ऐन तारुण्यात असलेली **तमी** = रात्र. रात्रीचे भर तारुण्य तेव्हाच म्हणता येईल की आपला हात पसरला तरि आपल्यालासुद्धा दिसणार नाही. अमावास्येची पूर्ण मेघाच्छादित रात्र असल्याशिवाय हे शक्य नाही. भाव हा की ममता तरुण = तरुण तमी हृदयात असेपर्यंत रामनामप्रेम मुळीच असणार नाही व इतर नामांचे स्मरण तुरळक तुरळक केले तरि त्याचा उपयोग होणार नाही. **(क)** बिभीषणाने कामाचे वर्णन केले नसले तरि ते 'ममता' शब्दाने करून ठेवले आहे. **'कामा केवळ नारि'** बळ असते व **'काम कोप हे रिपु उभयानां'** या प्रभुवचनांप्रमाणे ज्ञानीभक्तांनासुद्धा कामक्रोधाचे भय असतेच. भगवान संरक्षक नसतील तर भक्तांच्या हृदयातसुद्धा हे शिरू शकतात. आता **ममता = नारी** हे मानसाधारे सिद्ध होते.

अघ-उलूक-संघां सुखकारी । **नारि** निबिड रजनी अंधारी ।।३।४४।७।।

↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓

द्वेषराग घुबडां सुखकारी । **ममता** तरुण तमी अंधरी ।। (५।४७।३)

वरची चौपाई प्रभुनारद संवादात प्रभुवचन आहे. खालची येथील बिभीषणवचन आहे. फक्त स्पष्ट तुलनेसाठी दुसरीचे चरण मागेपुढे केले इतकेच. यावरून मान्य करावेच लागते की नारी = ममता. त्याच ३।४४ व्या दोह्यात **'प्रमदा सुदुःख खाण'** यात, प्रमदा = तारुण्याच्या मदाने मुसमुसलेली स्त्री = तरुण सुंदर स्त्री हा अर्थ आहेच. ममता, राग, द्वेष इत्यादि सर्व मायापरिवार आहे पण **'त्यात सुदारुण दुःखदा मायारूपी नारि'** माया = ममता हा अर्थ आहेच. शिवाय ममतेला पालवी फोडणारी 'नारी'

आहे, असे तेथेच प्रभूनीच सांगितले आहे. **'ममता यवासगण पालवतो। नारि शिशिर ऋतु जैं वावरतो'** (३।४४।६). **'नारि विष्णुमाया प्रगट'** (७।११५)

(२) ध्वनितार्थ - रावणाच्या हृदयात सीतारूपी रात्रीवर अति प्रीति = तरुण ममता आहे. आपला प्रतापरूपी रवि लंकेत उदय पावल्याशिवाय त्याच्या ठिकाणी माझ्याविषयी द्वेष व सीतेविषयी जो राग (=ममता=आसक्ति) आहे तो नष्ट होणार नाही. **(क)** या दोन चौपायात सुचविले की रघुनायक रामरूपी रवि हृदयाकाशात उगवला म्हणजे माया व मायाजनित क्लेशांचा पूर्ण नाश होतो व जीव भवभयातून सदा मुक्त होतो.

हिं. ***। अब मैं कुसल मिटे भय भारे । देखि राम पद कमल तुम्हारे ॥५॥***
। तुम्ह कृपाल जा पर अनुकूला । ताहि न ब्याप त्रिबिध भव सूला ॥६॥
। मैं निसिचर अति अधम सुभाऊ । सुभ आचरन कीन्ह नहिं काऊ ॥७॥
। जासु रूप मुनि ध्यान न आवा । तेहिं प्रभु हरषि हृदयँ मोहि लावा ॥८॥

म. ***। अतां कुशल, भय भारि संपलें । बघुनि राम तुमचीं पद कमलें ॥५॥***
। तुम्हीं कृपाल जया अनुकूल । व्यापिति त्या न तीन भवशूल ॥६॥
। अती स्वभाव अधम, मी निशिचर । कृत न कधीं शुभ आचरणा तर ॥७॥
। मुनीध्यानिं यद्रूप न येतें । मज हृदिं धरती प्रभु हर्षें ते ॥८॥

अर्थ - राम! तुमची पदकमले पाहिल्याने माझे भारी भय गेले (समाप्त झाले) व आता मी कुशल आहे॥५॥ तुम्ही कृपाल ज्याला अनुकूल = प्रसन्न होता त्याला तीन भवशूल (काम, क्रोध, लोभ व त्रिताप) व्यापीत नाहीत, बाधा देत नाहीत.॥६॥ मी निशाचर व माझा स्वभाव अति अधम, आणि शुभ आचरण तर कधीच केले नाही.॥७॥ (तथापि) ज्यांचे रूप मुनींच्या (सुद्धा) ध्यानात (ही) येत नाही, ते प्रभू मला हर्षाने हृदयाशी धरते झाले!॥८॥

टीका. चौ. ५ (१) अतां कुशल, भय भारि संपलें - जोपर्यंत भय आहे तोपर्यंत जीवाचे कुशल असणे शक्य नाही. रामपदकमलांच्या दर्शनाशिवाय भयाचा नाश होत नाही. **'पद बघुनी हि कुशल रघुराया'** (४६।८) असा उपक्रम केला व 'अतां कुशल, बघुनि राम तुमचीं पद कमलें' असा येथे उपसंहार केला. कुशल कसे झाले याची उपपत्ती मधल्या चौपायात सांगितली. **'जैं जन जाणुनि करां तुम्हिं दया'** हे मुख्य आहे मग पदकमलांचे प्रत्यक्ष दर्शन होवो न होवो. जर दया केली नाही तर प्रत्यक्ष दर्शन होऊनसुद्धा भयविनाश होत नाही. शूर्पणखेला दर्शन झालें पण भयविनाश झाला नाही, अशी अनेक उदाहरणे आहेत. हाच सिद्धान्त पुढल्या चौपाईत सांगतात.

चौ. ६ (१) तुम्हीं कृपाल जया अनुकूल --- भवशूल - तुम्ही ज्याला प्रसन्न होता, ज्याच्यावर पूर्ण कृपा करता त्याचेच त्रिविध भवशूल नष्ट होतात. भवशूल = त्रिताप

किंवा कामक्रोध लोभ. 'मोह सकल रोगांचे मूळहि। तेथुनि बहु उद्भवती शूळहि।। काम वात, कफ लोभ अमित तो। क्रोध पित्त उर नित्य जाळतो' (७।१२१।२९-३०) हे तीन शूळ मुख्य आहेत. **'दैहिक दैविक भौतिक ताप हि। रामराज्यिं होती कोणा नहिं'** (७।२१।१) कामक्रोधादि नष्ट झाल्याशिवाय त्रिताप नष्ट होत नाहीत म्हणून **मुख्यार्थ त्रिताप घेणेच योग्य. येथे 'जैं जन जाणुनि करां तुम्हिं दया'** याचा उपसंहार येथे केला.

चौ. ७ (१) या चौपाईत उपसंहार रूपाने स्वतःची हीनता व अपात्रता दाखविली आहे. 'नाथ दशमुखाचा मी भ्राता-' (४५।७-८) यानी उपक्रम केलेला आहे. येथे हे दाखविले की रामकृपा होऊन भवभयमुक्त झाल्यावरसुद्धा पूर्वीचीच दीनता कायम आहे. अहंकाराचा वारा लागला नाही. **(क) अती स्वभाव अधम मी निशिचर** - ज्यांचा स्वभाव अति अधम असेल ते निशाचर, अशी येथे जणू निशाचर शब्दाची व्याख्याच दिली आहे. पूर्वी १।१८४।१-३ मध्ये शंकरानी दिलेली निशाचर लक्षणे पहावी. **(ख) कृत न कधीं शुभ आचरणा'** हे अधम स्वभावाचे एक लक्षण सांगितले. 'शुभ आचरण करी कोणी ना। देव विप्रगुरु कुणि मानी ना।। ज्ञान भक्ति जप तप मख काहिं न। वेदपुराणें स्वप्निंहि कानिं न।। जेणें होइ धर्म निर्मूलन। श्रुति विरोधि तें करती...' (१।१८३।७-८) हे निशाचरांच्या स्वभावाचे म्हणजे **अति अधम स्वभावाचे लक्षण सांगितले आहे. (ग)** वर्णाश्रम निज निज धर्म- निरत, वेदपथिं लोक-। वर्तति-' हे शुभाचरणाचे मुख्य लक्षण आहे. बिभीषण म्हणतो की मी काहीच शुभ आचरण केलेले नसतां व अति अधम स्वभावाचा असतांही प्रभूनी अपार कृपा केली. साधनाहंकार, ज्ञानाहंकार व भक्ताहंकार यानी रहित अशी ही बिभीषणाची वृत्ती येथे स्पष्ट दिसली.

चौ. ८ (१) मुनीध्यानिं यद्रूप न येतें - मुनी प्रभूचे सगुण साकाररूप ध्यानात, आपल्या हृदयात आणण्याचा प्रयत्न करतात पण ते त्यांना ध्यानातसुद्धा दिसत नाही. मग प्रत्यक्ष जागृतीत चर्मचक्षूंनी दिसणे त्यांनाही अत्यंत दुर्लभ, अशक्यच! **'ज्या लागि विरागी अति अनुरागी विगत मोह मुनिवृंदा।। दिनरातीं ध्याती-'** (१।१८६ छं.१) अशाप्रकारे ज्ञानीमुनी रात्रंदिवस ध्यान करतात पण त्यांनासुद्धा ध्यानातही जे दिसत नाही ते मला अधमाला या डोळ्यांनी दिसले; एवढेच नव्हे तर त्या प्रभूंनी मला हर्षाने हृदयाशी धरला! हे केवढे आश्चर्य! केवढे भाग्य!

वि.ल.टे. - बिभीषण ज्याचा अवतार तो 'धर्मरुचि' **'सचिव धर्मरुचि हरि पदिं प्रीती'** नावाप्रमाणे धर्माची रुची असलेला व हरिपदिं प्रीती करणारा होता. (१।१५५।३). या जन्मात बिभीषणाने कशी तपश्चर्या केली व काय वर मागितला व मिळाला पाहा - **'करिति विविध तप तीन्ही भ्राते। परम उग्र ना वदलें जातें'** (१।१७७।१) अशी परम उग्र तपश्चर्या दीर्घकाळ, विवाहापूर्वीच केली. 'तो मागे **भगवंतपदकमलिं अमल अनुराग'** (१।१७७) **'ब्रह्मा वर देउनी निघाले'** (१।१७८।१) अमलभगवत्प्रेम हा वर मिळाला.

अमलभगवत्प्रेमात राज्यलोभ किंवा इतर कसलीही कामना, वासना असू शकतात काय? बिभीषणाला राज्यलोभ होता असे म्हटल्यास ब्रह्मदेवाचा वर खोटा ठरला असे होईल. शंकरांनी त्याला संत, साधू म्हटले ते (४१।७,४२।२) खोटे म्हणावे लागेल. **(क)** परंतु मानसातील हे पूर्वसंदर्भ लक्षात नसले व इतर रामायणांतील वचनांनी मन पूर्वग्रहदूषित झालेले असले म्हणजे मानसातील काही वचनांचा यथार्थ ध्यानी येत नाही. म्हणून **वर दिलेल्या संदर्भाचे विस्मरण होऊ देऊ नये. (ख)** घोर तपश्चर्या करून, ब्रह्मदेवाचा वर मिळवून भक्ती मिळविली असता स्वतःच्या प्रयत्नाने काहीच झाले नाही, केवळ अहैतुकी भगवत्कृपाच कारण आहे, हा बिभीषणाचा दृढ विश्वास व त्याने प्रगट केलेली आपली हीनता, दीनता, साधनहीनता यांच्याशी आम्ही आमच्या भावनांची तुलना करून पाहावी.

हिं. दो. । अहो भाग्य मम अमित अति राम कृपा सुखपुंज ॥
॥ देखेउँ नयन बिरंचि सिव सेव्य जुगल पद कंज ॥४७॥

म. दो. । अहो भाग्य मम अमित, अति राम! कृपा-सुख पुंज ॥
॥ दिसले नयनिं विरंचि-शिव-सेव्य युगल पदकंज ॥४७॥

अर्थ - हे रामचंद्रा! हे अति कृपापुंज! हे अति सुखपुंज! माझे भाग्य आश्चर्यकारक व अपरिमित आहे. (कारण) ब्रह्मदेव व शंकर ज्या पदकमलयुग्माची सेवा (उपासना) करतात ते मला या डोळ्यांनी दिसले।।दो.४७।।

टीका. (१) अति शब्द 'अमित'च्या जवळ असल्याने अति अमित असा अर्थ करण्याचा मोह सहज होतो. अमित = ज्याला मोजमाप, सीमा नाही असे. त्याला 'अति' जोडल्याने अर्थामध्ये काही वृद्धी होत नाही, तो अति शब्द निरर्थक ठरतो. पण तोच अति शब्द अति कृपा व अतिसुख, असा घेतला म्हणजे अर्थगौरव सिद्ध होतो. म्हणून वर असाच अर्थ दिला आहे. १।३५।२ मध्ये 'अमित अति' असा केलेला प्रयोग तेथे अगदी आवश्यकच आहे तेथे टी. पाहावी. प्रभू सर्व वानरांना भेटले; तेथे करुणापुंज शब्द वापरला; त्यापेक्षा अपार कृपा दाखविण्यासाठी हनुमंताला पुन्हा भेटले तेथे कृपानिधि = कृपासागर शब्द वापरला. तसाच येथे 'अतिकृपा-सुखपुंज'च पाहिजे. नाहीतर ठरेल की सर्व रामदूतांवर जेवढी सामान्य कृपा केली तेवढीच बिभीषणावर केली; पण हे वस्तुस्थितीविरुद्ध आहे. **(क) दिसले नयनिं विरंचि शिवसेव्य युगल पदकंज' - 'हर-उर सरिं सरोज पद जेही। अहो भाग्य, मी पाहिन तेही** (४२।८) असा जो मनोरथ होता, तो परिपूर्ण झाला हे येथे दाखविले. पण अमित शब्द भाग्याला जोडून दाखविले की ।। आंधळा मागे एक डोळा । भाग्यें दिले दोन त्याला ।। असे झाले. भगवान इतकी कृपा करून इतके सुख देतील असे त्यास वाटलेच नव्हते. अपेक्षेपेक्षा पुष्कळ अधिक कृपा केली व अधिक सुख दिले. **(ख) सेव्य** = पूज्य, सेवा = पूजा असा अर्थ संस्कृतातही आहेच. **'शिव अज पूज्य चरण जे रघुवर। कृपा परम मृदुलता कि मजवर।।**

कुठें स्वभाव न हा श्रुत देखूं। कुणा खगेश राम सम लेखूं।।' (७।१२४।३-४). हाच भाव येथे सुचविला आहे, दो.५० मध्ये स्पष्ट सांगतील. **(ग) अहो भाग्य मम अमित - अहो भाग्य** = आश्चर्य करण्यासारखे, अलौकिक भाग्य. भाग्यवान, महाभाग्यवान, अति महाभाग्यवान व अमित भाग्यवान अशा पायऱ्या मानसात आढळतात. त्यात बिभीषण स्वतःस सर्वांपेक्षा अधिक भाग्यवान समजतो. हा अहंकार नसून भगवंतानी किती कृपा केली याचे हे निदर्शन आहे. (१।३४२।२-३ पाहा) हेच समाधानाचे लक्षण आहे. आपल्यापेक्षा अधिक भाग्यवान कोणी आहे असे वाटले की तेथे असमाधान व मत्सर इ. उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. येथे अहंकार उत्पन्न होण्याला जागा असते पण त्या जागेत त्या भाग्याचे कारण प्रभूंची निर्हेतुक कृपा आहे, ही भावना बसविली की अहंकाराला जागा उरत नाही. बिभीषणाने असेच केले.

हिं. ***। सुनहु सखा निज कहउँ सुभाऊ । जान भुसुंडि संभु गिरिजाऊ ।।१।।***
। जौं नर होइ चराचर द्रोही । आवै सभय सरन तकि मोही ।।२।।
। तजि मद मोह कपट-छल नाना । करउँ सद्य तेहि साधु समाना ।।३।।

म. ***। श्रुणु निज सांगू स्वभाव सखया । जाणति भुशुंडि शिव गिरितनया ।।१।।***
। चराचरा द्रोही नर असुनी । येइ सभय मज शरण लक्षुनी ।।२।।
। त्यजुनि मोह मद विविध छलासी । सद्य साधुसम करतो त्यासी ।।३।।

अर्थ - मित्रा! माझा स्वभाव सांगतो ऐका. तो भुशुंडी, शिव व पार्वती यांनी जाणला आहे.।।१।। चराचराचा द्रोह करणारा मनुष्य असून जो मोह मद, व विविध छल (दंभ इ.) यांचा त्याग करून, मलाच शरण (=आश्रय) जाणून भयभीत होऊन येईल, त्याला मी ताबडतोब साधुसारखा करतो.।।२-३।।

टीका. चौ. १ (१) रामचंद्रांनी येथे जसा आपला स्वभाव बिभीषणाला सांगितला तसाच तो कित्येक कल्पापूर्वी भुशुंडीला सांगितला होता. ७।८२।२ पासून ७।८७ अखेर पाहा. शंकरानी स्वतः भुशुंडीच्या मुखाने जी कथा श्रवण केली तीच त्यांनी गिरिजेला सांगितली; म्हणून येथे श्रवणपरंपराक्रमाने भुशुंडी, शिव व गिरिजा (गिरितनया) यांचा उल्लेख केला. **श्रोत्याचा अधिकार कितीही मोठा असला तरि त्याला वक्त्यापेक्षा अधिक मान देता येत नाही.**

चौ. २-३ (१) चराचरा द्रोही - चराचर = विश्व (जंगम स्थावर) त्याचा द्रोह करणारा. प्रभु जे सांगत आहेत ते बिभीषणाला आधीच कळले आहे. **'प्रभु ना त्यजिति शरण जो गेला। जगद्द्रोह अघ जरि केलेला'** (३९।७) पुलस्तिंच्या निरोपात रावणास बिभीषणानेच सांगितले आहे. **(क) शरण लक्षुनी** - 'शरणं गृहरक्षित्रोः वधरक्षणयोः' घर, रक्षणकर्ता, वध व रक्षण असे शरण शब्दाचे अर्थ आहेत. येथे रक्षणकर्ता, आश्रय हा अर्थ आहे. रक्षणकर्ता दुसरा कोणी नाही हे जाणून म्हणजेच अनन्यगतिक होऊन

आश्रयाला येणाऱ्याबद्दल येथे सांगत आहेत. **(ख) येइ सभय** -भयभीत होऊन येतो. भयाचे कारण कोणते का असेना, प्रभु त्याला त्या भयापासून सोडवितात. पण शरणागताने एक अट पाळावी लागते, ती पुढल्या चौपाईत आधी सांगतात. **(ग) त्यजुनि मोह मद विविध छलासी** - प्रभूंनी येथे **कामक्रोधलोभांचा उल्लेख केलेला नाही,** ही गोष्ट विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. ध्रुव, उपमन्यु इत्यादि अनेक आर्त व अर्थार्थी जीवसुद्धा अनन्यगतिक होऊन शरण गेले असता त्यांचा प्रभूंनी त्याग केला नाही. मनुराजाला पुत्रकामना होती, सुग्रीवाला राज्य व स्त्री यांची कामना होती, ध्रुवाला अढळपदाचा लोभ होता, असे अनेक सकाम भक्त भगवंतास शरण गेले. प्रभूंनी त्यांच्या कामना तर पूर्ण केल्याच, पण शेवटी त्यांस पूर्णकाम, अकाम करून साधूंच्या पंक्तीत बसवून विश्वविख्यात केले. **'रामभक्त जगिं चतुःप्रकारीं। सुकृती अनघ उदार हि चारी'** (१।२२।६) टीका मुद्दाम पाहावी. आर्त, अर्थार्थी व जिज्ञासू = गूढगति जाणण्याची कामना असलेला, हे सुद्धा सुकृती, अनघ व उदार असतात असे स्पष्ट म्हटले आहे. सकामता, सलोभता बाधक नाहीत. बाधक असलेल्यांचाच त्याग येथे सांगितला आहे.

(२) त्यजुनि मोह मद विविध छलासी - मोह = भगवंताच्या अवतार चरित्राविषयी व अवतारस्वरूपाविषयी संदेह, मोह, भ्रम असा येथे अर्थ आहे. अवतारस्वरूपाला मनुष्य आदि समजणे हा मोह येथे विवक्षित आहे. 'अवजानन्ति मां **मूढा** मानुषीं तनुमाश्रितम्।। परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्।। (भ.गी.९।११) 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।। परंभावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्।। (भ.गी.७।२४) हा मोह ज्ञानी लोकांनासुद्धा पछाडतो. सती, गरुड, भरद्वाज अशा ज्ञानी, महाज्ञानी व्यक्तींना सुद्धा या मोहाने घोळवले आहे. याचा त्याग प्रथम केला पाहिजे. **(क) मद** = अहंकार, अभिमान विशेषे करून साधनाहंकार व विद्या, धन, जाती, कुल, सत्ता, ऐश्वर्य, सौंदर्य इत्यादींचा गर्व, यांचाही त्याग केला पाहिजे. **(ख) विविध छलासी** -दंभ, कपट, कुटिलता, मत्सर हे छलाचेच विविध प्रकार आहेत. अन्यभरवसा हा एक छलाचाच प्रकार आहे. विप्रद्रोह, शिवद्रोह यांचाही त्याग केला पाहिजे. **'सकामभक्ति व भक्तींत निषिद्ध'** हे **प्रकरण प्रस्तावनेत** (पृ.४९२) **पाहणे.** हे सर्व छल सोडून देऊन व मोह मद सोडून जो अनन्यगतिक होऊन शरण जाईल तो आर्त, अर्थार्थी, सकाम असला, आत्मज्ञानविहीन असला तरि सुद्धां प्रभु त्याचे भय, आर्ती प्रथम दूर करतात **(ग) सद्य साधुसम करतो त्यासी** -त्याला तात्काळ साधूसारखा करतात. म्हणजेच त्याला ज्ञानीभक्त करतात. 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितोहि सः।। क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति।। (भ.गी.) या श्लोकांचाच अर्थ या दोन चौपायात स्पष्ट केला आहे. हे कनिष्ठ प्रकारच्या भक्ताचे लक्षण सांगितले व म्हणूनच कामक्रोध लोभांचा त्याग येथे सांगितला नाही. सांगण्याचा

भाव हा आहे की अशा रीतीने शरण येणाऱ्या सकाम भक्तांचासुद्धा मी त्याग करीत नाही. तो करणे माझा स्वभाव नाही; मग तुमच्यासारख्या उत्तम प्रकारच्या भक्ताचा, उत्तम संताचा त्याग माझ्याकडून घडेल तरी कसा? आता मध्यम प्रकारच्या भक्ताची-संताची लक्षणे आधी सांगतील व नंतर बिभीषणासारख्या उत्तम प्रकारच्या भक्तांची-संतांची लक्षणे सांगतील व एक अवतार हेतुरहस्य प्रगट करतील.

हिं. ***। जननी जनक बंधु सुत दारा । तनु धनु भवन सुहृद परिवारा ॥४॥***
। सब कै ममता ताग बटोरी । मम पद मनहि बाँध बरि डोरी ॥५॥
। समदरसी इच्छा कछु नाहीं। हरष सोक भय नहिं मन माहीं ॥६॥
। अस सज्जन मम उर बस कैसें । लोभी हृदयँ बसइ धनु जैसें ॥७॥

म. ***। जननी जनक बंधु सुत नारी । तन धन भवन सुहृद परिवारीं ॥४॥***
। जी ममता ते धागे जम्वुनि । वळुनि दोरि, मन मम पदिं जखडुनि ॥५॥
। समदर्शी इच्छा मुळिं नाहीं । हर्ष शोक भय मनिं नहि काहीं ॥६॥
। हे सज्जन हृदिं वसति मम कसे । लोभी-हृदयीं वसे धन जसें ॥७॥

अर्थ - माता, पिता, बंधु, पुत्र, नारी, देह, धन, घर, इष्टमित्र व परिवार यांच्यावर जी ममता असेल ते (ममतेचे) धागे=दोरे जमवून (काढून एकत्र करून) त्यांची दोरी वळून आपल्या मनाला माझ्या पायाशी घट्ट बांधून ठेवतात (जखडून ठेवतात)।।४-५।। जे समदर्शी झालेले असतात, इच्छा मुळीच नसते व मनात हर्ष, शोक, भय इत्यादि नसतात-।।६।। असे ते सज्जन माझ्या हृदयात कसे राहतात? (माहीत आहे का?) लोभी माणसाच्या हृदयात जसे धन राहते तसे राहतात.।।७।।

टीका. चौ. ४-५ (१) माता-पिता इत्यादि नात्याच्या व्यक्तीवरील प्रेम-ममता, स्वतःच्या देहावरील प्रेम-ममता व घर, शेतवाडी इत्यादि अन्य विषयावरील प्रेम-ममता यांना धागे = तंतू = दोरे असे म्हटले. कच्च्या सुताच्या धाग्याप्रमाणे ही ममता दुःखदायक व लवकर नष्ट होणारी असते. जगातील या विषयावर जोपर्यंत प्रेम, ममता असेल तोपर्यंत प्रभूवर प्रेम, ममता उत्पन्न होत नाही व मन प्रभुपद चिंतनात लागत नाही पण जोपर्यंत ते प्रभुपदी लागत नाही तोपर्यंत प्रापंचिक ममता कमी होत नाही. प्रभुपदी मन लावण्याचा प्रयत्न जसजसा केला जाईल, तसतशी प्रापंचिक ममता त्या प्रमाणात कमी होईल; ती जशी कमी होईल तशी तितकी प्रभूवर ममता वाढेल. **'हळुं हळुं सुके सरित-सर-पाणी। जेवीं ममता त्यजिती ज्ञानी'** (४।१६।५) अशा रीतीने जगातील कोणतीही वस्तु वा व्यक्ति माझी आहे असे मनाला वाटणार नाही (स्वतःचा देह ही दृश्य वस्तुच आहे) तेव्हा तो जीव निर्मम झाला असे म्हणावे. आपले सर्वस्व भगवान आहेत असे पक्के वाटू लागून प्रभुचरणांशिवाय इतर ठिकाणी मन जेव्हा मुळीच

जाणार नाही, जिथे जाईल **तिथे प्रभुचरणच दिसतील मनाला, तेव्हा ते प्रभुचरणाशी घट्ट बांधले गेले असे म्हणता येईल.** हाच अर्थ रामगीतेत निराळ्या प्रकारे प्रभूंनीच सांगितला आहे. 'माय बाप गुरु बंधु देव पति। सकल मला जाणुनि दृढ सेविति' (३।१६।१०) संत (सज्जन) असे निर्मम झालेले असतात. केवळ ज्ञान्यांच्या व भक्तांच्या निर्ममत्वात असलेला भेद येथे स्पष्ट झाला. ज्ञानमार्गाने निर्मम होणे फार कठीण आहे. कारण त्यात मनाला बांधून ठेवण्यास काही आधार नाही. **'ज्ञान अगम्य हि विघ्ने पार न। साधन कठिण मना आधार न'** (७।४५।३) असे भक्तिगीतेत रघुनाथवचनच आहे. आता ममतारहित होण्याचे भक्तांचे साधन सांगतात.

चौ. ६ (१) समदर्शी - 'ब्रह्म समान सकल जगिं पाही' (३।१५।७) हे ज्ञानाचे लक्षण आहे. ब्रह्म = राम, रघुनाथ सर्वत्र पाहणे हीच भक्तांची समदर्शिता. **'बघे सर्व थळिं धृत धनुबाणहि'** (२।१३१।७) **'निज प्रभुमय जग पाहती'** (७।११२) सर्व जग, सर्व चराचर रघुपतिमय पाहणे म्हणजेच समदर्शित्व, हीच अनन्यभक्ति. सर्व जग निज प्रभुमय पाहण्याचा अभ्यास जसजसा दृढ होईल तसतशी प्रापंचिक ममता कमी होऊन मन प्रभुपदी स्थिर होत जाईल. **(क) इच्छा मुळिं नाहीं** - मुळिं = मुळीच, कसलीच. मोक्षाची इच्छासुद्धा असत नाही. **(ख) हर्ष शोकभय मनिं नहिं काहीं** - आपण स्वतः इच्छाहीन व ममतारहित झालो की नाही, याचे आत्मनिरीक्षण करण्याचे हे साधन सांगितले. हर्ष शोक, राग द्वेष, लाभ हानी, भय इत्यादींचा आपल्या ठिकाणी मनात अभाव झालेला आहे की नाही हे ज्याने त्याने तपासून पाहावे. यांचा पूर्ण विनाश झालेला दिसला तरच ममता पूर्ण गेली व इच्छा काही नाही असे समजावे.

चौ. ७ (१) हे = वर तीन चौपायात वर्णन केले ते. **(क) हृदिं वसति मम कसे**-हे किती प्रिय असतात हे दृष्टान्ताने सांगतात. लोभ्याला जसे जितके धन प्रिय असते तसे, असले संत भगवंतास प्रिय असतात. **(ख)** आपल्या धनाला धक्का लागू नये, ते कमी होऊ नये, त्याच्याकडे वारंवार पाहावे असे लोभ्याला वाटते व तो त्या आपल्या धनाला फार जपतो, तसे भगवान अशा भक्तांस जपतात, त्यांचे स्मरण करतात. धनरक्षण करण्यात लोभी जसा सदा जागरूक असतो तसे भगवान कामक्रोधादि चोरादिकांपासून आपल्या या भक्तरूपी धनाचे रक्षण करतात. लोभी धनासाठी जसा लोकलज्जा, आहार, निद्रा, लोकनिंदा इत्यादिकांकडे दुर्लक्ष करून कष्ट करीत असतो, तसे भगवान आपल्या भक्तांसाठी विविध कष्ट सोसतात. निंद्य गणलेल्या योनीतसुद्धा अवतार घेतात; भक्तांसाठी लोकलज्जा सोडून हलकी गणलेली कामेसुद्धा करतात. या चार चौपायात मध्यम प्रकारच्या भक्तांचे -संतांचे लक्षण सांगितले. आता बिभीषणासारख्या उत्तम प्रकारच्या भक्तांसाठी मी अवतरतो, असे सांगून वर्णन करतात.

***हिं.	। तुम्ह सारिखे संत प्रिय मोरें । धरउं देह नहिं आन निहोरें ॥८॥***
हिं. दो.। सगुन उपासक परहित निरत नीति दृढ नेम ॥
॥ ते नर प्रान समान मम जिन्ह कें द्विजपद प्रेम ॥४८॥
***म.	। संत समान तुम्हां प्रिय मातें । प्रार्थुनि इतरिं न धरूं देहातें ॥८॥***
म. दो. । सगुणोपासक परहितीं निरत नीति दृढ नेम ॥
॥ नर ते प्राणांसम मला द्विजपदिं ज्यांचें प्रेम ॥४८॥

अर्थ - तुमच्यासारखे संत मला (इतके) प्रिय असतात की इतरांनी प्रार्थना केल्या तरी मी देह धारण करीत नाही. (तुमच्यासारख्यांनी केल्या की देह धारण करतो)॥८॥ सगुणाचे उपासक, परहित करण्यात अत्यंत रत असणारे, नीतिनिरत, दृढनेमनिरत असतात व ज्यांचे ब्राह्मणांच्या चरणी प्रेम असते ते तर मला प्राणांसारखे प्रिय असतात.॥दो.४८॥

टीका. चौ. ८ (१) या चौपाईत व दोह्यात बिभीषणासारख्या **संतांचे महत्त्व व लक्षण सांगतात.** येथे हे सांगितले की भगवान जे विविध अवतार घेतात ते बिभीषणासारख्या, प्रल्हादासारख्या संतांच्या प्रार्थनेमुळे घेतात. 'परित्राणाय साधूनां' हे मुख्य ध्येय असते. 'गोद्विज धेनुदेव हित' हे तदंगभूत गौण कार्य असते. **(क)** बिभीषणाला सांगितले की तुम्ही संत आहात. **'संत समान तुम्हां'.** व सुचविले की तुमच्यासाठीच मी अवतार घेतला आहे. हिरण्यकशिपूच्या जुलमाने देवादि सर्व त्रस्त होऊन त्यानी भगवंतास अनेक वेळा प्रार्थना केल्या, तेव्हा हेच उत्तर मिळाले की माझ्या भक्ताचा जेव्हा छळ करील तेव्हा त्या भक्तासाठी प्रगट होईन, तोपर्यंत धीर धरा -**'सहती सुर बहुकाळ दुःख जंव। प्रल्हादें प्रगटित नरहरि** तंव' (२।२६५।५) **अंबरीषासाठीच** दशावतार घेतले. **'ज्याचें नाम घेत भंगे भव जन्ममरण दुखभार॥ अंबरीषासाठी तो कृपानिधि घे जन्मा दशवार'** (विनयपत्रिका ९८।५ अनु.) **'भक्तांस्तव भगवान् प्रभु रामें धृत तनु भूप'** (७।७२ रा) **(ख)** प्रार्थनेने म्हणजे त्यांच्यासाठी, असाही अर्थ करणे जरूर आहे, हे वरील अवतरणावरून ठरते.

दोहा - यात प्राणप्रिय भक्तांची पाच लक्षणे सांगितली आहेत. १ सगुण उपासक, २ परहितनिरत, ३ दृढनीतिनिरत, ४ दृढनेमनिरत आणि ५ द्विजपदिं प्रेम. ही सर्व लक्षणे बिभीषणाच्या ठिकाणी दिसून आली आहेत. **पहिले - सगुण उपासक** - **'तिथें भिन्न हरि मंदिर दिसलें' 'रामायुध अंकित गृह' 'नव तुलसीवन' 'राम राम तो स्मरू लागला'** पहाटेस जागा झाल्याबरोबर. ही सगुणोपासनेची लक्षणे आहेत. **दुसरे -परहितनिरत** - हनुमंताच्या कार्यात मदत करून त्याचे हित साधले. रावणादि निशाचरांचे हित व्हावे म्हणून व रावणाचे अतिहित व्हावे म्हणून लाथांचा मार खाऊनसुद्धा हितोपदेश केला. **'हीच उमे संतांची महती। अपकारां करतां हित करती'** (४१।७) हे शिववचन याबाबतीत भरपूर आधार आहे. **तिसरे-दृढनीतिनिरत** -निष्ठेने

नेहमी नीतीचे पालन करणे, अनीति मुळीच न करणे व अनीति न आवडणे. **'तात अनुज तव नीति विभूषण' हे रावणाच्या चतुर वृद्ध आजोबांचे माल्यवंताचे प्रशस्तिपत्र आहे. 'अतिनयनिपुण न रुचे अनीती'** असे प्रभूच म्हणाले आहेत. **चौथे - दृढनेमनिरत - 'मन तन वचन भजन दृढ नेमां'** (३।१६।९) असा प्रभूनीच रामगीतेत सांगितलेला दृढनेम येथे विवक्षित आहे. पहाटेस उठल्याबरोबर 'राम राम तो स्मरू लागला' असे नामस्मरण दृढनेमाने सहज घडत असून काही साधन घडत नाही असे वाटणे, हेच दृढनेमनिरत असल्याचे लक्षण आहे. 'तामस तनु अणु साधन नाहीं'. **पाचवे -द्विजपदीं प्रेम** -हनुमान विप्ररूपाने भेटले तेव्हा विप्र या भावनेने बिभीषणाने जो व्यवहार केला त्यावरून स्पष्ट दिसले आहे. पुढल्याच चौपाईत भगवान स्वतःच सांगतात की **'श्रुणु सब गुण तुजमधिं लंकापति'.**

सूचना - १ श्री रामगीतेत सांगितलेली भक्ति-भक्तलक्षणे (३।१६।६ - दो. १६) बिभीषणाच्या ठिकाणी दिसली आहेत. **'तात निरंतर वश मी त्याला' 'हृदयकमलिं त्यांचे सदा करतो मी विश्राम'** हे फळ बिभीषणाला येथे प्रत्यक्ष मिळाले आहे. बिभीषण सर्वांवरील ममतेचे धागे काढून मनाला रामपदीं जखडून ठेवण्यास समर्थ झाला आहे. भगवंताचे गुण, कथा श्रवण करीत असता रोमांच, अश्रू ताटस्थ्य इ. भाव त्याच्या ठिकाणी प्रगट झाले आहेत. (हनुमान - बिभीषण संवादात पाहा दो. ६) 'काम आदि मद दंभ न ज्याला' बिभीषणाच्या सत्य भाषणाने दंभ नाही हे दाखविले आहे. कार्पण्ययुक्त अति दीन वाणीवरून दिसले आहे की मद नाही. 'इच्छा मुळि नाही' हे मध्यम प्रकारच्या संताचे लक्षण आहे व बिभीषण उत्तम प्रकारचा संत आहे हे प्रभूंनीच सांगितले आहे. (चौ.८) संतांच्या ठिकाणी मोक्षाचीसुद्धा इच्छा नसते व शंकरानी (४१।७)च बिभीषण संत असल्याचे तो लंका सोडून निघण्यापूर्वीच सांगितले आहे. ब्रह्मदेवाच्या वराने त्याला विवाहापूर्वीच 'भगवंतपदी अमल अचल अनुराग' मिळालेला आहे. असा अनुराग असतो तेथे मोक्षाची किंवा कोणत्याच विषयसुखाची इच्छा असूच शकत नाही व पुढे प्रभु स्पष्टच सांगतात की **'यदपि सखे तव इच्छा नाही'** (४९।९) या सर्व मानसातील पुराव्यानीच निरपवादपणे सिद्ध झाले की बिभीषणाच्या ठिकाणी मोक्षाची इच्छा किंवा कोणत्याही विषयाची कामना किंवा कामविकार नाही.

सूचना - २ (क) चराचरांचा द्रोह करणारे असून, सकाम असून, भगवंतास शरण आलेले कनिष्ठ प्रकारचे भक्त **साधुसमान** केले जातात. **(ख) 'समदर्शी इच्छा मुळिं नाहीं'** इ. लक्षणसंपन्न मध्यम प्रकारचे भक्त 'सज्जन' भगवंतास लोभ्याच्या धनासारखे प्रिय असतात. **(ग)** सगुणोपासकादि पंचलक्षणसंपन्न **संत,** उत्तम प्रकारचे भक्त प्रभूला प्राणांसारखे प्रिय असतात. बिभीषण या प्रकारचा संत आहे. श्रीमद्भागवतात 'प्रल्हाद नारदादि' परम भागवतात बिभीषणाचे नाव आहे. 'प्रल्हाद नारद पराशर पुण्डरीक व्यासांबरिष शुकशौनक भीष्मदाल्भ्यान्।। रुक्मांगदार्जुन वसिष्ठ **बिभीषणादीन्।**

पुण्यानिमान् **परमभागवतान्** स्मरामि।।' (घ) दुसऱ्या प्रकारच्या भक्तात परहितनिरत हा गुण नसतो, म्हणून ते मध्यम. उत्तमांच्या ठिकाणी 'परहितनिरतता' स्वाभाविक असते. **'पर उपकार वचन मन कायां। प्रकृति सहज संतां खगराया।। 'संत सहति दुख परहितलागीं'** (७।१२१।१४-१५) साधुसमान, लोभीधनसमान प्रिय आणि प्राणप्रिय असे हे कनिष्ठ, मध्यम व उत्तम भक्तांचे तीन प्रकार सांगितले. **'श्रीरघुपतीला प्रिय कोण?' प्रस्तावना** (पृष्ठ ५४६) **पाहा.**

हिं. ***। सुनु लंकेस सकल गुण तोरें । तातें तुम्ह अतिसय प्रिय मोरें ।।१।।***
। राम बचन सुनि बानर जूथा । सकल कहहिं जय कृपा बरूथा ।।२।।
। सुनत बिभीषनु प्रभु कै बानी । नहिं अघात श्रवनामृत जानी ।।३।।

म. ***। श्रृणु तुजमधिं सब गुण लंकापति । तुम्हीं त्यामुळें मजला प्रिय अति ।।१।।***
। रामवचन ऐकुन कपि-यूथ । सकल वदति जय कृपा-वरूथ ।।२।।
।। प्रभुवचनास बिभीषण ऐकत । तृप्त नव्हे, श्रवणामृत वाटत ।।३।।

अर्थ - हे लंकापती ऐक! तुझ्यामध्ये सगळे (संत) गुण आहेत. त्यामुळे तुम्ही मला अतिशय प्रिय आहात.।।१।। रामवचन ऐकून सर्व वानरयूथ 'जय कृपावरूथ' असे म्हणू लागले.।।२।। बिभीषणाने प्रभूचे वचन ऐकले व ते त्यास श्रवणामृत वाटले म्हणून त्याची तृप्ति होईना ।।३।।

टीका. चौ. १ (१) ल.टे. - पहिल्या चरणात तुजमधिं (तोरें) श्रृणु (सुनु) असे एकवचन वापरले पण दुसऱ्या चरणात 'तुम्ही' (तुम्ह) हे बहुवचन वापरले. कारण 'प्राणसमान प्रिय' भक्ताच्या गुणांचे वर्णन करताना भगवान भक्तप्रेममग्न होऊन परिस्थितीचे भान विसरले. (लंकेस) लंकापती म्हटले व पूर्वीही तसेच म्हटले (४६।४) याचे भान राहिले नाही **(क) सर्वगुण** कसे आहेत हे मागील दोह्याच्या टीकेत स्पष्ट केले आहे. येथे सब = सकल, गुण म्हणजे संतांची सर्व लक्षणे. शबरीला सांगितलेली नवविधा भक्तीची लक्षणे व रामगीतेत सांगितलेली **'प्रथम विप्रपदिं परमा प्रीती'** पासून पुढील सर्व लक्षणे. **'एकहि नवांमधें ज्यापासीं। कुणिहि नारि नर चर अचरासी।। तो प्रिय अतिशय भामिनि मजला। भक्ति सुदृढ तुजमाजीं सकला'** (३।३६।६- ७) **(ख)** यावरून हे ठरले की शबरीसारखी भिल्लीण स्त्री असो की निशाचर कुळात जन्मलेला बिभीषणासारखा पुरुष असो, भक्तिमान जीव भगवंताला अतिशय प्रिय = प्राणप्रिय होतो. **'जीव भक्तिमान् नीच जरि महा। प्राणप्रिय मज बाणा मम हा'** (७।८६।१०)

चौ. २(१) रामवचन ऐकुन... कृपावरूथ - भगवंताचे भक्तस्तुतिमय वचन ऐकून सर्व वानरगणांना इतका आनंद व हर्ष झाला की ते प्रभूच्या कृपालुपणाचा जयजयकार करू लागले. बिभीषणास घेऊन येण्याबद्दल सांगितले तेव्हासुद्धा 'जय कृपालु' (दो.४४) असा घोष करीतच गेले आहेत. हनुमंतावर पूर्ण कृपा केली तेव्हासुद्धा 'जय जय जय कृपालु सुखकंद' (३४।५) असा घोष कपींनी केलाच. हनुमान

त्यांच्यातलाच वानर असून, एका वानरावर अपार कृपा केलेली पाहून आश्चर्य वाटले तर येथे शत्रूच्या भावावर, निशाचरावर अति कृपा केलेली पाहून त्याहीपेक्षा आश्चर्य व कौतुक वाटले.

चौ. ३ (१) प्रभुवचनास - प्रभु = सर्वसमर्थ, सर्वस्वतंत्र, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न परमात्मा असून माझ्यासारख्या निशाचराचा काही उपयोग नसून, शत्रूचा भाऊ राक्षस असून, माझ्या दोषांकडे मुळीच न बघता, मधुर वाणीने प्रसन्न होऊन उलट माझीच स्तुति करतात! या प्रभूच्या स्वभावाचे व शरणागतवत्सलतेचे कौतुक वाटले. असेच प्रभुवचन ऐकून भुशुंडीला काय वाटले पाहा - **'प्रभुवचनामृतपाने तृप्त ना। मनिं अति हर्षित रोमांचित तन॥ तें सुख ठाउक मन- कानानां। वर्णन करू शके रसना ना॥ प्रभुशोभासुख कळले नयनां। वदति कसे ते त्यां नहिं रसना'** (७।८८।२-४) अशीच स्थिती व भावना बिभीषणाची झाली आहे. **(क) श्रवणामृत** पान करून तृप्ति होत नाही. सुचविले की हे स्वर्गातील अमृतापेक्षा अधिक सुखकर, स्वादु, मधुर, अविट असे अलौकिक आहे. बिभीषणाच्या कानांना व मनाला असे वाटले की हे प्यावे तितके थोडेच. **(ख)** आपली स्तुति ऐकण्यास सापडली म्हणून आनंद झाला, असे नसून त्या वचनात जे शरणागतावरील प्रेम व वात्सल्यभावरूपी अमृत आहे त्याने असे वाटले.

हिं. ***। पद अंबुज गहि बारहिं बारा । हृदयँ समात न प्रेमु अपारा ।४॥***
। सुनहु देव सचराचर स्वामीं । प्रनतपाल उर अंतरजामी ॥५॥
। उर कछु प्रथम, बासना रही । प्रभु पद प्रीति सरित सो बही ॥६॥
। अब कृपाल निज भगति पावनी । देहु सदा सिव मन भावनी ॥७॥
। एवमस्तु कहि प्रभु रनधीरा । मागा तुरत सिंधु कर नीरा ॥८॥

म. ***। पद - अंबुज धृत वारंवारा । हृदयिं राहिना प्रीति अपारा ॥४॥***
। ऐका देव अगजगत् स्वामी । प्रणतपाल हृदयांतर्यामी ॥५॥
। पूर्वि अल्प, इच्छा राहिली । प्रभुपद - प्रीति सरित वाहिली ॥६॥
। अतां स्वभक्ति कृपाल पावनी । यावि सदा शिव-मन-भावनी ॥७॥
। प्रभु तथास्तु वदुनी रणधीर । मागति सपर्दि सिंधुचें नीर ॥

अर्थ - बिभीषणाने वारंवार चरणकमले धरली (पाय धरले) व अपार प्रीती हृदयात राहिना (मावेना) ॥४॥ (तेव्हा म्हणाला) हे देव! स्थावरजंगमांच्या स्वामी! ऐका, आपण प्रणतांचे पालन करणारे, हृदयात अंतर्यामी रूपाने आहाच.॥५॥ प्रभूच्या चरणांची प्रीति पूर्वी अगदी अल्प होती (त्यामुळे) तेवढी इच्छा राहिली होती पण आता प्रभुचरण प्रीतीची सरिताच वाहू लागली.॥६॥ आता हे कृपालु! शंकरांच्या मनाला सुद्धा सदा आवडणारी आपली पावन भक्ति द्यावी. (दुसरी काहीही इच्छा

नाही)-।।७)) प्रभूंनी तथास्तु (एवमस्तु) म्हटले व रणधीर (रघुनाथ, रघुवीर) सागराचे जल ताबडतोब मागते झाले।।८।।

टीका. चौ. ४ (१) पद-अंबुज धृत वारंवारां - अंबुज = कमल, अंबु = पाणी. वारंवार पाय धरणे, पाया पडणे, हे अति कृतज्ञतासूचक आहे. **'मज करवे ना प्रत्युपकारा पाया पडतो वारंवारा'** (७।१२५।४). ५।१७।५ (हनुमान) ३।१० (सुतीक्ष्ण), ३।३४।१, (शबरी) यांनी असेच केले आहे. बिभीषणाची अपार प्रेमाने अशी दशा झाली आहे की कृतज्ञता शब्दांनी व्यक्त करण्यास शब्द उमटत नाही, म्हणून वारंवार पाय धरले. **(क) हृदयिं राहि ना प्रीति अपारा** = हृदयपात्रात प्रीतिरसाला उकळ्या आल्या, प्रेम अत्यंत वाढले, सर्व हृदय त्यानेच भरले तरि तेथे ते राहत नाहीसे झाले बाहेर सांडू लागले. रोमांच, अश्रू, स्वेद, कंप इत्यादि रूपाने प्रीति बाहेर दिसू लागली. **'प्रेमभक्ति जल विण रघुवर तों। अभ्यंतर मल कधी न जातो.'** (७।४९।६).

चौ. ५ (१) देव - दिव्य, स्वयंप्रकाशमान; अगजगत् = स्थावरजंगम, चराचर. यांचे आपण स्वामी आहात म्हणजे माझेही आपण स्वामीच आहात. **(क) प्रणतपाल** - शरणागतांचे संरक्षण करणारे आपण आहात असे म्हणतात ते प्रत्यक्षच अनुभविले; पण माझे निरंतर संरक्षण होईल असे आपण करावे. मी मागतो ते मला द्यावे. अनपायिनी प्रेमभक्ति भगवंताकडून मिळाल्याशिवाय मायेपासून संरक्षण होत नाही. म्हणून प्रभू प्रसन्न आहेत असे जाणून ती भक्ति मागण्याची ही स्तुतिरूपाने प्रस्तावना आहे. कामक्रोधादि मायापरिवाराच्या भयांतून भक्तीशिवाय कायमची सुटका होत नाही. 'मम बल भक्तां स्वबल तयानां। कामकोप हे रिपु उभयानां' (३।४३।९). सुचवीत आहेत की या सर्वांपासून माझे निरंतर संरक्षण होईल असे करा. (ख) हृदयांतर्यामी -हृदयात अंतरात्मा रूपाने राहून जाणताच की **'नान्या स्पृहा** रघुपते **हृदयेऽ**स्मदीये। सत्यं वदामि च **भवानखिलान्तरात्मा,** (म.श्लो.२) 'भक्तिं प्रयच्छ' हेच पुढील चौपायात सांगत आहे.

चौ. ६ (१) अन्वय - प्रभुपद प्रीति पूर्वी अल्प (होती म्हणून) इच्छा राहिली (होती पण आता) प्रभुपदप्रीति सरित वाहली. यापूर्वी अनेक ठिकाणी साधार सिद्ध केले आहे की मानसातील बिभीषणाला राज्याची आकांक्षा मुळीच नव्हती. मंगलाचरण श्लोक २ मध्ये जे म्हटले की 'नान्या स्पृहा' दुसरी कसलीही इच्छा नाही म्हणजे फक्त एकच इच्छा आहे. 'भक्तिं प्रयच्छ' या शब्दांनी ती प्रगट करून 'कामादि दोषरहितं कुरु मानसंच' हे मागणे मागितले. हे बिभीषणाने प्रणतपाल शब्दाने आधीच सुचविले व येथे सांगतात की जी एक प्रभुपदप्रेमाची इच्छा होती ती सुद्धां आतां पूर येऊन वाहू लागण्यासारखी पूर्ण झाली आहे. ही इच्छा स्पष्ट शब्दात हनुमंतापाशी प्रगट केली होतीच. 'तात! अनाथ गणुनि कधिं मजवरि। कृपा भानुकुलनाथ करिति तरि!।। तामस तनु अणु साधन नाहीं। प्रीति न पदसरसिजिं मनिं काहीं' (७।२-३) पदसरोज प्रीति

पूर्वी फार थोडी, नसल्यासारखीच होती. ती पुष्कळ व्हावी अशी इच्छा होती. पण आता 'प्रभुपदप्रीती सरित वाहली'. प्रभुपदप्रीति सरिता रूपाने वाहू लागली इतकी अपार प्रीति उत्पन्न झाली आहे अर्थात **अशी अपार कृपा प्रभूंनी केली आहे की तिचे वर्णन करता येत नाही.** 'हृदयिं राहि ना प्रीति अपारा' हे आधीच सांगून ठेवले आहे.

सूचना - मानसात चार काव्यातील कथांचे मिश्रण आहे. वा.रा. बिभीषणाला राज्याची आकांक्षा असल्याचा उल्लेख हनुमंताने अगदी स्पष्ट केला आहे. म्हणजेच एका कल्पातील बिभीषणाला राज्याची इच्छा होती हे सिद्ध आहे. त्या कल्पातील कथेशी समन्वय करू पाहणाऱ्यास तो करता यावा म्हणून तुलसींच्या सर्वमतसंग्राहक पद्धतीप्रमाणे येथे **व्यार्थी शब्दरचना करून ती कथा सूचित केली आहे.** तथापि उपक्रम-उपसंहारादि सर्व लक्षणांनी हे सिद्ध झाले आहे की **मानसातील धर्मरुचि सचिवाचा अवतार जो बिभीषण, त्याच्या ठिकाणी राज्याभिलाषा मुळीच नव्हती.** इतर रामायणात बिभीषण रावणाचा सहोदर आहे पण धर्मरुचि-बिभीषण सावत्र भाऊ आहे. आता 'भक्तिं प्रयच्छ रघुपुंगव निर्भरांमे' (मं.श्लो.२) याप्रमाणे येथे उपसंहारात भक्तीची याचना करतात.

चौ. ७ - मंगलाचरण दुसरा श्लोक बिभीषणचरित्र सूचक आहे हे टीकेत दाखविले आहे. (१) **'अतां स्वभक्ति कृपाल, पावनी द्यावि'** - प्रीति सरिता वाहत असून पुन्हा भक्तीच मागितली. कारण की तो प्रीति सरिता प्रवाह कामक्रोधादिकांनी व हरिमायेच्या प्रभावाने बंद पडण्याचा किंवा कलुषित होण्याचा संभव असतो. नारद, गरुड व भुशुंडी हे ज्ञानी महाभक्त असूनसुद्धा मोहवश झाले व भक्तीला ग्रहण लागले. मग इतर जीवांची कथा ती काय? वसिष्ठ, सनकादिमुनी, अगस्ति, अत्रि इत्यादि सर्व प्रेमभक्तिसंपन्न होतेच तरी त्यांनीसुद्धा भक्तीचीच याचना केली आहे. फार काय भगवान महेश्वरसुद्धा प्रार्थितात की **'मां अभिरक्षय, रघुकुलनायक। धृतवरचाप रुचिर करिं सायक'** इत्यादि (६।११५।१-८ पाहा) पुन्हा प्रार्थितात की **'मागें वारंवार वर द्या हर्षें श्रीरंग॥ पदसरोजिं अनपायिनी भक्ती सदा सत्संग'** (७।१४ रा.) **(क) अतां** = प्रीतिसरिता वाहत आहे तरी. **(ख) कृपाल** -आपली कृपा झाली तरच ती प्राप्त होणार व असलेली टिकणार. **(ग) पावनी** -पावन करणारी, पावन ठेवणारी. जेथे भक्तीने भगवंताच्या इच्छेने वास केला असेल तेथून ती जात नाही व अशी भक्ति जेथे असेल तेथे माया आपली प्रभुता -प्रभाव गाजवू शकत नाही. **'सानुकूल भक्तिस रघुराया। म्हणून घाबरे तिज अति माया॥ निरूपम निरुपाधिक हरिभक्ती। सदा अबाधित हृदिं करि वस्ती॥ बघुन तया माया संकुचते। प्रभुता कार्य न निज करूं शकते'** (७।११६।५-७) **(घ) सदा शिव मन-भावनी** -शंकरांच्या मनाला सदा आवडणारी, भक्ति सदा द्यावी असे म्हटले. **'पदसरोजि अनपयिनी भक्ती सदा सत्संग'** (७।१४रा) अशी भक्ति शंकरांच्या मनाला

आवडते. सगुणसाकार स्वरूपाची, सदा राहणारी, कमी न होणारी व सत्संगयुक्त अशी भक्ति शंकरांनी मागितली. तीच बिभीषणाने येथे मागितली. **सूचना** -या चार चौपाया व **'नान्या स्पृहा रघुपते हृदये'** हा मंगलाचरणातील श्लोक यांचा संबंध आता चांगला ध्यानात आला असेल. आता पुढे श्री रघुपतिचरित्र वर्णनाचा पुन्हा प्रारंभ होतो.

चौ. ८ (१) प्रभु तथास्तु वदुनी रणधीर... बिभीषणाने स्तुतीत मागितलेले दिले. भक्ति प्रदान करण्यात प्रभु व रणधीर या शब्दांचा उल्लेख करण्याची आवश्यकता नव्हती म्हणूनच बिभीषणाने कृपाल शब्द वापरला (चौ.७) तोच येथे पुरला असता. प्रभु व रणधीर शब्दांनी कवीनी सुचविले की रघुवीराचे बाहू रणावेशाने फुरफुरू लागले आहेत व ते प्रभू असल्याकारणाने रावणवध कार्यास लवकरच प्रारंभ करतील.

वि. सू.- चौ. ६ च्या दोन्ही चरणात व सातवीच्या दुसऱ्या चरणात **१/१ मात्रा कमी आहे.** सुचविले की बिभीषण प्रेमगद्गद होऊन बोलत असून वारंवार कंठावरोध होत आहे. सिंधूचे नीर (जल) कशाला मागितले हे पुढील चौपाया सांगतील.

बिभीषणकृत स्तुती - स्वाति नक्षत्र (१५ वे)

(१) **अनुक्रम**- ही १५ वी स्तुति १५ वे नक्षत्र स्वाति. (२) **नामसाम्य** - नक्षत्रनाम स्वाति **स्व + अति** = स्वाति. बिभीषण भगवंताला स्वतःपेक्षा अधिक प्रिय झाला आहे. 'तुम्हीं त्यामुळे **प्रिय** मजला **अति**' **'मागे करुनि बिभीषण सत्वर। राम घेति शक्ती अपणावर'** (६।९४।२ टी. पाहा) स्वतःहून अति प्रिय म्हणून स्वाति नाम यथार्थ ठरले. (३) **तारे संख्या साम्य** -या नक्षत्रात एकच तारा आहे, पण तो पहिल्या प्रतीचा आहे. या स्तुतीत प्रपत्ति = शरणागति हा एकच तारा आहे. (४) **आकार-रूप-साम्य** -या ताऱ्याचे रूप विद्रुम = पोवळे त्याच्यासारखे आहे. विद्रुम = प्रवाल हे भौम (मंगळ) ग्रहाचे रत्न आहे. भौम हा क्रूर ग्रह आहे व त्याचे हे रत्न आहे. रावणासारख्या क्रूर दुष्ट राक्षसाचे रत्न बिभीषण आहे. (५) **नक्षत्रदेवता साम्य** - स्वाति नक्षत्राची देवता समीर आहे. समीरनंदनाच्या प्रेरणेनेच -साह्यानेच हे रत्न रामचरणी आले व स्तुति केली. 'श्वास समीर प्रचंड' पुढे याच दोह्यात आहे. 'पवनतनय बल पवन समान;२१० समीर = समीरकुमार. (६) **फलश्रुति साम्य** -१५ वी फलश्रुति 'कामद धन दारिद्र्यदावि हे' ही आहे. रावणक्रोधरूपी दावानलात जळत असताना स्वतःच्या श्वासरूपी समीराने तो दावानल भडकून लंकात्याग करण्याची पाळी आली. तो अगदी दरिद्री (प्रापंचिक व पारमार्थिक) झाला होता. 'तथास्तु' म्हणून अनपायिनी भक्ति देऊन पारमार्थिक भव दावानलातून, भवभयातून त्याला कायमचा सोडवला, व त्याची भक्तीची कामना परिपूर्ण केली. (काम-द घन म्हणजे मेघ) व त्याची इच्छा नसतानासुद्धा अचल प्रतिष्ठित असे लंकाराज्य देऊन प्रापंचिक दारिद्र्य दावानलाला विझवून टाकण्यासाठी सिंधूचे नीर मागितले आहे. 'निकट मोह दारिद्र्य येत ना' 'रामभक्तिचिंतामणि सुंदर' दान

दिला व दान सांगतेसाठी अखंड लंकाराज्य दक्षिणा दिली व त्यास पूर्णकाम केला. (दो.४९ रा. पाहा)

हिं.	***। जदपि सखा तव इच्छा नाहीं । मोर दरसु अमोघ जग माहीं ॥९॥***

। अस कहि राम तिलक तेहि सारा । सुमन बृष्टि नभ भई अपारा ॥१०॥

हिं. दो. । रावन क्रोध अनल निज स्वास समीर प्रचंड ॥

॥ जरत बिभीषनु राखेउ दीन्हेउ राजु अखंड ॥४९रा.॥

। जो संपति सिव रावनहि दीन्हि दिएँ दस माथ ॥

॥ सोइ संपदा बिभीषनहि सकुचि दीन्हि रघुनाथ ॥४९म.॥

म.	***। यदपि सखे तव इच्छा नाहीं । जगिं दर्शन मम अमोघ पाही ॥९॥***

। तया राम नृपतिलका करती । अमित सुमन नभिं देव वर्षती ॥१०॥

म. दो. । रावण-कोप कृशानु, निज श्वास समीर, प्रचंड ॥

॥ जळत बिभीषण राखिला दिधलें राज्य अखंड ॥४९रा.॥

। जी संपत् शिव रावणा देति देत दश माथ ॥

॥ बिभीषणा ती भूति दे संकोचें रघुनाथ ॥४९म.॥

अर्थ - हे मित्रा! तुला जरी कसलीही इच्छा नाही, तरी या जगात माझे दर्शन अमोघ (निष्फळ न ठरणारे) असते.॥९॥ (असे म्हणून) रामचंद्रांनी त्यास राजतिलक (लंकाराज्याभिषेक) केला. तेव्हा देवांनी आकाशातून अगणित फुलांची वृष्टी केली.॥१०॥ रावणाचा क्रोध हा अग्नि होय आणि स्वतःचा श्वास हा जोराचा वारा सुटला होता व तो अग्नि प्रचंड होऊन त्यात बिभीषण जळत होता, पण रघुवीराने राखला व त्याला अखंड राज्य दिले.॥दो.४९रा.॥ रावणाने आपली दहा मस्तके शिवाला दिल्यावर शिवाने रावणाला जी संपत्ती दिली तीच संपत्ती (तेच ऐश्वर्य-भूति) बिभीषणाला रघुनाथाने संकोचाने दिली. (अगदीच थोडे दिले याबद्दल संकोच वाटला)॥दो.४९म.॥

टीका. चौ. ९ (१) सखे तव इच्छा नाहीं - तुला इच्छा नाही हे खरे; पण माझ्या इच्छेखातर मी देतो ते घेतले पाहिजे. **उपदेश** - ज्या विषयाचा मनापासून त्याग करावा, तो विषय बहुधा पाठीस लागतो व ज्या विषयाची आशा करावी, त्या विषयाच्या पाठीशी धावावे लागते. 'आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्य शृंखला॥ यया बद्धाःप्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पंगुवत्॥' (सुभा.) 'दिएँ पीठि पाछे लगे सनमुख होत पराइ। तुलसी संपति छाँह ज्यों लखि दिन बैठि गँवाइ' (दोहा.२५७) 'पाठ फिरवितां पाठ धरि पळते धरतां पाठ॥ छाये सम संपत् तुलसी बघुनि बसुनि दिन काढ' (अनुवाद)

चौ. १० (१) तया राम नृपतिलका करती - सागराचे जल मागितले होते पण ते

आणल्याचा उल्लेख नाही. सुचविले की ते मागताक्षणीच आणले गेले. **(क)** रावणाचा वध करण्यापूर्वीच बिभीषणाला राज्याभिषेक करण्यात हेतु हा आहे की, आता रावणवध झाला असे समजून देवांनी निश्चिंत असावे. प्रभूनी आपल्या संकल्पाने रावणाला मारला आहे. पण नरनाट्य करून कपींची व रघुकुळाची कीर्ति वाढविणे, रावण, कुंभकर्ण व इंद्रजित यांचे सामर्थ्य दाखविणे, लक्ष्मणाच्या प्रतापाची प्रतीति देणे, अंगद व हनुमान यांची कीर्ति वाढविणे इत्यादि अनेक हेतुस्तव व सहज भवतारक असा चरित्रामृत सिंधू निर्माण करण्यासाठी सेतुबंधनादि रावणवधनाटक करावयाचे आहे इतकेच. **(ख) अमित सुमन नभिं देव वर्षती** - मुळात अध्याहृत असलेला देव शब्द अनुवादात स्पष्ट आहे. देवादिकांची खात्री झाली की आता रावण मेला, यात काडीमात्र संशय नाही. 'राम सत्यसंकल्प' हे त्यास माहीत आहे. ही पुष्पवृष्टी बिभीषणाला राज्याभिषेक झाला म्हणून केली नसून रावणवध झाला असे वाटून जो आनंद झाला, तो प्रदर्शित करण्यासाठी केली. लंकेतील सिंहासनावर जेव्हा बिभीषणाला रामाज्ञेने राज्याभिषेक करतात तेव्हा वृष्टी करण्यास या देवांजवळ फुले नव्हती असे वाटते.

दो. ४९ रा. (१) रावण कोप कृशानु - स्वतःच्या मताविरुद्ध उपदेश करणाऱ्यावर क्रोध करणे हा जो रावणाचा क्रोधी व अहंकारी स्वभाव तोच कृशानु = अग्नि, अनल. रावणास उपदेश करीत असता शब्द उच्चारताना मुखातून सुटणारा जो वायू **तो समीर** व मिथ्यास्तुति ऐकली किंवा हितोपदेशाचा रावणावर सुपरिणाम झालेला दिसला नाही म्हणजे जे श्वास, सुस्कारे बिभीषण सोडी तो समीर, यानी रावणाचा क्रोधाग्नि प्रचंड झाला, भडकला. रघुवीराने त्यास आश्रय देऊन रक्षण केले नसते तर बिभीषण त्या क्रोधानलात जळून मेलाच असता. पुढे लंकाकाण्डात हे स्पष्ट दिसेल. (६।९४।१-२ पाहा) **(क) राज्य अखंड** - घोर तपश्चर्येने ब्रह्मा व महेश्वर यांना प्रसन्न करून, त्यांनी दिलेल्या वरांच्या सामर्थ्यावर रावणाने जे राज्य मिळविले ते **अखंड टिकले** नाही; पण प्रभूंनी अखंड (कल्पान्तापर्यंत) टिकणारे लंकाराज्य त्याला **दिले.**

दो. ४९ म. (१) देति देत दश माथ - रावणाने आपल्या दहा मस्तकांपैकी नऊ मस्तके स्वतःच्या हाताने कापून वारंवार अग्नीत शंकराना अर्पण केली. शेवटी दहावे मस्तक कापण्याच्या बेतात होता तेव्हा शंकर प्रसन्न झाले व त्यांनी वर दिला व त्यामुळे रावणाला सर्व प्रकारची संपत्ती भरपूर मिळाली. 'शूर कवण रावण सदृश, स्वकरे कापुनि शीस।। हुत अति हर्षे अनलिं बहु वार, साक्षि गौरीश' (६।२८)९४।६ पाहा. **(क) दे संकोचें रघुनाथ** - १ तामसी तपश्चर्येने मिळविलेल्या वरसामर्थ्याने अन्याय, रक्तपात, अधर्म, विश्वद्रोह इत्यादि करून रावणाने मिळविलेली जी पापमूलक संपत्ती, ती आपल्या प्राणप्रिय भक्ताला कशी द्यावी हा एक संकोच. २ रघुनाथ असून पुण्याईने व स्वधर्माने संपादित अशी संपत्ती यास देता आली नाही हा दुसरा संकोच. ३ एवढेसे

लंकेचे राज्य दिले म्हणजे काहीच दिले नाही असे वाटले, हे संकोचाचे तिसरे कारण. 'या विभूतिर्दशग्रीवे शिरच्छेदेव शंकरात्। दर्शनाद्रामभद्रस्य सा विभूतिर्बिभीषणे' (हनु.ना.) यात 'संकोचें' हा एकच शब्द भर घालून कवींनी आपली असामान्य प्रतिभा प्रगट केली. या एका शब्दाने रघुनाथाचे अपार औदार्य, धर्मबुद्धि, वात्सल्य इ. अनेक गोष्टी प्रदर्शित केल्या. दिले तेही उधार म्हणून संकोच.

सूचना - या दोह्याने शंकरापेक्षा रामचंद्रांची श्रेष्ठता दाखविली गेली असे दिसते. यामुळे काही खोडसाळ किंवा अडाणी टीकाकारांस गोस्वामींवर तुटून पडण्यास संधी मिळाली. रामायणात रामाचे महत्त्व सर्वात अधिक दाखविणे हे कर्तव्यच आहे. येथे शंकराची निंदा किंवा अनादर दाखवावयाचा नसून श्रेष्ठत्व रामाचे दाखवावयाचे आहे. 'न निन्दा निन्दयं निन्दितुं प्रवर्तते किंतु विधेयं स्तोतुं' असा ग्रंथकारांविषयी सिद्धान्त आहे. प्रस्तुत विषयाची स्तुति करणे हे उद्दिष्ट असते. ब्रह्मादि शंकराचे सामर्थ्य रामचंद्रांच्या बळाचा अंश रामकृपेने मिळण्यावरच अवलंबून असते, असे एकदा सांगितल्यावर त्यांचे उदाहरण देणे निंदा, अनादर किंवा अन्याय ठरत नाही. श्री गोस्वामींवर शिवनिंदेचा आरोप करणारे एक तर तुलसीद्वेष्टे असले पाहिजेत किंवा मूढ, पढतमूर्ख असले पाहिजेत.

हिं. ***। अस प्रभु छाँड़ि भजहिं जे आना । ते नर पसु बिनु पूँछ बिषाना ॥१॥***
। निज जन जानि ताहि अपनावा । प्रभु सुभाव कपि कुल मन भावा ॥२॥
म. ***। त्यजुनि असा प्रभु भजती आना । ते नर पशु विण पुच्छविषाणा ॥१॥***
। निज जन जाणुनि केला अपला । कपिनां प्रभुचा स्वभाव रुचला ॥२॥

अर्थ - असा प्रभु सोडून जे इतरांस भजतात ते नर पशू होत. त्यांना पुच्छ व शिंगे नाहीत इतकेच!॥१॥ आपला जन (भक्त) आहे हे जाणून त्याला (बिभीषणाला) आपला केला. प्रभूचा स्वभाव (सर्व) कपींना आवडला.॥२॥

टीका. चौ. १ (१) असा प्रभु = मागील प्रकरणात दाखविल्याप्रमाणे शरणागतवत्सल व शरणागतभयहारी हा ज्यांचा पण आहे असा. अशा प्रभूला न भजता इतर देव देवतांना भजतील ते नर पशू होत. 'मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति'. अविद्यापाशात बद्ध झालेले पशू. 'सर्व प्राणिषु पुंस्यम्' पशुः? पण हे शिंग शेपूट नसलेले द्विपाद पशू होत. 'रामचंद्रभजनाविण इच्छी पद निर्वाण॥ ज्ञानवंत अपि तो नर पशु विण पुच्छविषाण' (७।७८रा.) पशुयोनीत घडलेल्या वा केलेल्या पापपुण्याचे फळ भोगावे लागत नाही. इतर सर्व भोगयोनी आहेत, धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र नाहीत. (७।४४।७ - दो. पाहा) पुच्छविषाण असलेले पशु परमेश्वराशी कृतघ्न होत नाहीत, पण नरपशु कृतघ्न होतात.

चौ. २ (१) निज जन जाणुनि केला अपला- 'सगुणोपासक परहितीं निरत-' इ. साधुलक्षणांनी युक्त आहे असे जाणून त्याचा अंगीकार केला, त्याला आपला म्हटला. येथे षड्विधा शरणागतीतील गोत्ववरण हे लक्षण दाखविले. **(क) कपिनां प्रभुचा स्वभाव रुचला** - या प्रकरणात दिसून आलेला शरणागतवत्सलता, शरणागतभयहारिता, औदार्य, भक्तवशता इत्यादि गुणांनी युक्त असलेला स्वभाव सर्व कपींना आवडला. निशाचर, रावणाचा भाऊ असूनसुद्धां त्याच्यावर अपार कृपा केली व त्याला आपला मानला, त्याच्यावर फार प्रेम करू लागले त्याअर्थी प्रभूचे आमच्यावर किती प्रेम असेल! असे सर्वांना वाटले. **'रामस्वभाव कळला ज्याला। उमे भजनविण न रुचे त्याला'** सर्व कपियूथांना रामभजनावाचून इतर काहीं आवडत नाहीसे झाले. हे पुढे (लं.११८ व उत्तर ८।७-८) प्रभू स्वतःच सांगणार आहेत.

''येउन भेटे कसा बिभीषण'' प्रकरण समाप्त.

''सागरनिग्रहकथा'' प्रकरण (५०।३-६०)

हिं. *। पुनि सर्बग्य सर्ब उर बासी । सर्बरूप सब रहित उदासी ॥३॥*
। बोले बचन नीति प्रतिपालक । कारन मनुज दनुज कुल घालक ॥४॥
। सुनु कपीस लंकापति बीरा । केहि बिधि तरिअ जलधि गंभीरा ॥५॥
। संकुल मकर उरग झष जाती । अति अगाध दुस्तर सब भाँती ॥६॥

म. *। मग सर्वज्ञ सर्व-उर-वासी । सर्वरूप सबरहित उदासी ॥३॥*
। वदति वचन नीती-प्रतिपालक । कारणमनुज दनुजकुलघातक ॥४॥
। श्रुणु कपीश वीर हि लंकापति । तरणें केविं गभीर अपांपति ॥५॥
। संकुल उरग मकर झष नाना । अति अगाध अति दुस्तर जाणा ॥६॥

अर्थ - मग सर्व जाणणारे, सर्वांच्या हृदयात निवास करणारे, सर्व विश्व ज्यांचे रूप आहे असे (सर्वरूप) सर्वरहित, उदासीन (उदासी) (प्रभु) नीतिप्रतिपालक वचन बोलले. (कारण) ते कारणमनुज (मायामनुष्य) असून दानवकुलाचा विनाश करणारे आहेत.।।३-४।। हे वीर कपीश! आणि हे वीर लंकापती! ऐका - हा अगाध (गंभीर) सागर (अपांपति) कसा तरावा?।।५।। हा सर्प, मकर व नानाप्रकारचे मत्स्य (झष) यांनी भरलेला असून अति अगाध व तरून जाण्यास अति कठीण आहे.।।६।।

टीका. चौ. ३ (१) सर्वज्ञ = राम सर्वज्ञ असल्याने काय करणे जरूर आहे हे जाणतात. **समुद्र कसा तरून जाता येईल हे जाणतात. सर्व उरवासी** आहेत. सर्वांच्या हृदयात अंतरात्मारूपाने, मायाप्रेरकरूपाने तेच राहतात. म्हणून कोणालाही वाटेल ती प्रेरणा देऊन आपल्या इच्छेप्रमाणे करविण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात आहे. सुचविले की इच्छामात्रे करून सागर सुकवून टाकण्याचे, सागराचे जल पाषाणासारखे करण्याचे सामर्थ्य त्यांचे आहे किंवा **एका निमिषात सागराला शरण आणण्याचे बळ त्यांच्यात आहे. (क) सर्वरूप सबरहित** - ते सर्व असून सर्व नाहीतही. सर्व विश्व त्यांचेच रूप आहे पण त्या त्या जीवाकडून होत असलेल्या कर्मादिकांपासून ते अलिप्त म्हणजे उदासीन आहेत. 'तस्य कर्तारमपि मां विध्यकर्तारमव्ययम् (भ.गी.) 'न मां कर्माणि लिंपन्ति' (भ.गी.) असे आहेत. 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।। मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः। न च मत्स्थानि भूतानि' (भ.गी.९।४-५). या श्लोकांचे सारच येथे सांगितले आहे. 'अनवद्य अखंड न गोचर गो। जगरूप सदा जग होइ न गो।। इति वेद वदन्ति न दंतकथा। रवि आतप भिन्न अभिन्न यथा' (६।१११।८) सूर्याच्या किंवा तत्सम प्रकाशाच्या साह्यानेच जगाचे सर्व व्यवहार चालतात पण सूर्य किंवा प्रकाश ते करीत नाहीत. तसेच भगवान सर्वरूप असले, सर्वांच्या हृदयात असले तरी काही करीत करवीत नाहीत पण त्यांच्या आश्रयावाचून काही घडत नाही.

चौ. ४ (१) कारणमनुज = मायामनुष्य (मं. श्लोक १ पाहा) मायेच्या साह्याने काही कारणास्तव मनुष्यरूप झालेले (दिसणारे) असल्याने मनुष्योचित राजनीतीचे व धर्मनीतीचे पालन करणे भाग आहे. **दनुजकुलघातक** - निशाचर कुलाचा संहार करण्यासाठी कपिसेना घेऊन समुद्रापलीकडे असलेल्या लंकेजवळ जाणे जरूर आहे. म्हणून मनुष्योचित भाषा बोलतात. स्वतः राजे आहेत, राक्षसराजा रावणाला ठार करण्यासाठी जावयाचे आहे, म्हणून राजनीतीचे पालन करीत आहेत. ३।१९।११ शी तुलना करून पहावी. **सूचना** - राजा सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान असला तरि त्याने राजनीतीचे पालन करणे जरूर आहे व आपल्या साचिवांचे मत घेणे व त्यांचा मान राखणे आवश्यक आहे.

चौ. ५ (१) कपीश वीर लंकापति - सुग्रीवाचा उल्लेख कपीश नावाने प्रथम केला. सुग्रीव जुना सखा आहे, बिभीषण नवा आहे; त्याचा उल्लेख प्रथम केल्याने सुग्रीवाचा अपमान केल्यासारखे झाले असते व सचिवा-सचिवात मत्सर उत्पन्न होण्यास कारण झाले असते, म्हणून त्यालाच प्रथम विचारणे ही नीति आहे. सुग्रीव कपीश आहे, कपिसैन्याला सागराच्या पार जायचे आहे, कसे जाता येईल हे त्याने सांगणेच योग्य म्हणूनही त्याला प्रथम विचारले. **(क) बिभीषण लंकापती आहे.** सागराचा व त्याचा संबंध नित्याचाच आहे. तरून जाण्याचे काही साधन तो पुरवू शकेल की नाही हे तोच सांगू शकणार, म्हणून त्याला विचारणे ही नीति आहे. दोघांनाही 'वीर' म्हणून सारखा मान दिला ही सुद्धा राजनीती आहे. **(ख) अपांपति** = सागर, गभीर = **गंभीर** = फार खोल, अगाध - चालत किंवा पोहून जाता येणे शक्य नाही.

चौ. ६ (१) संकुल - बुजबुजलेला, भरलेला. **मकरादि जलचर** एवढे विशाल व अगणित आहेत की कपि पोहून जाऊ लागले तर सहज सर्वांना गिळून टाकतील. येथे नौका मिळणे शक्य दिसत नाही व मिळाल्या तरी एकेका कपीच्या भारानेच त्या बुडून जातील किंवा नौकासुद्धा जलचर कपींना गिळतील. रघुपतीनी आपल्या बाणांनी सागर शुष्क करून टाकला तर अनंत जलचरांच्या हत्येचे पाप लागेल आणि मोठा अधर्म व अनीति होईल. अशा रीतीने विचार करता तरून जाण्याचा उपाय काही दिसत नाही म्हणून अति दुस्तर आहे असे म्हटले. सागरातील मासे किती विशाल आहेत याचे वर्णन 'शतयोजन तन परम विशालहि' इ. (६।४।५-६) पाहावे. तुम्ही काही उपाय शोधून काढलात तर चांगले, या भावनेने दोघांना विचारले.

हिं. । कह लंकेस सुनहु रघुनायक । कोटि सिंधु सोषक तव सायक ॥७॥
। जद्यपि तदपि नीति असि गाई । बिनय करिअ सागर सन जाई ॥८॥

हिं. दो. । प्रभु तुम्हार कुलगुर जलधि कहिहि उपाय बिचारि ॥
॥ बिनु प्रयास सागर तरिहि सकल भालु कपि धारि ॥५०॥

म. । मग लंकेश वदे रघुनायक । कोटि सिंधु शोषक तव सायक ॥७॥
। तरी नीतिचें असे सांगणें । कीं जाऊन सागरा प्रार्थणें ॥८॥
म. दो. । प्रभु तुमचा कुलगुरु जलधि चिंतुनि कथिल उपाय ॥
॥ अनायास कपिभल्ल चमु सागर तरून जाय ॥५०॥

अर्थ - मग (सुग्रीव वगैरे कोणी काही बोलत नाहीत असे दिसले तेव्हा) लंकेश बिभीषण म्हणाला की हे रघुनायक! तुमचा बाण कोटी सागरांना सुकवून टाकील.॥७॥ तरीसुद्धा नीतीचे असे सांगणे आहे की सागराजवळ जाऊन त्याला प्रार्थना करावी.॥८॥ (कारण) हे प्रभु! सागर तुमचा कुलगुरु पूर्वज आहे; तो विचार करून (काहीतरी) उपाय सांगेल व काही आयास न पडता (अनायास) सर्व कपि व ऋक्ष सेना (सहज) सागर तरून जाईल.॥दो.५०॥

टीका. चौ. ७-८ (१) सुग्रीव, अंगद, जांबवान, हनुमान इ. कोणीच काही बोलत नाहीत असे पाहून लंकापती आपले मत सांगतात; पण सांगण्यापूर्वी रघुनाथाच्या ऐश्वर्याचे, प्रतापाचे वर्णन करतात म्हणजेच रघुपति परमात्मा आहेत, हे बिभीषण विसरला नाही. पूर्वी सुग्रीवाला मत विचारले तेव्हा त्याने असे केले नाही (४३।५ टी.प.) **(क) रघुनायक** - तुम्ही रघुनायक आहात हे लक्षात घेऊन विचारल्यावर स्पष्ट सांगणे कर्तव्य आहे म्हणूनच मी उपाय सुचविणार आहे. आपण इतके समर्थ आहात की हा एकच सागर काय, असे कोटी सागर एकाच बाणाने कोरडे ठाक करू शकाल. पण **'महती दासां सदा देतसां। म्हणुनी मज रघुराज पुसतसां'** (३।१३।१४). **सागर शुष्क करणे म्हणजे सागराला दंड करणे आहे.** नीतिदृष्ट्या दंड हा शेवटचा उपाय आहे. प्रथम सामाचा, सामोपचाराचा उपयोग करणेच योग्य म्हणून सागराला विनंती - प्रार्थना करणेच चांगले असे मला वाटते. कारण दोह्यात सांगतात. **ल.टे. - 'शठ मिळ जा त्यां सांग किं नीती'** (४१।५) असे रावणाने सांगितलेच होते. बिभीषण येथेही सचिव धर्माचे पालन किती उत्तम प्रकारे करीत आहे हे येथे दाखविले. रघुनायक साक्षात परमात्मा, सर्वज्ञ, सर्वसमर्थ आहेत हे माहीत असून, स्वतः त्यांनाच शरण आलेला सेवक असून, तोच त्यांना सांगत आहे की सागराला शरण जा. प्रार्थना, विनंती करणे हा शरण जाण्याचाच एक प्रकार आहे. रावण सर्वसमर्थ नसून त्याला जसे सांगितले की रघुनाथास शरण जा, तसेच व तितक्याच निर्भय व निर्लोभपणाने त्याने रघुनाथास सांगितले. नीति सांगत असता अपशब्द बोलून लाथ मारणारा रावण व रावणभयापासून अभय करून लंकापति करणारे रघुनायक हे दोघे त्याला सारखे वाटले. **'समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः'** (भ.गी.) हे येथे अगदी स्पष्ट दिसले.

दो. (१) प्रभु - आपण सर्वसमर्थ आहात, एका बाणाने सागर कोरडा करू शकाल पण शत्रूशीसुद्धा प्रथम सामाचा प्रयत्न करावा अशी नीति आहे. सागर तुमचा शत्रू

नाही इतकेच नव्हे तर कुलगुरु आहे. इक्ष्वाकु वंशातील, सूर्यवंशातील तुम्हाला गुरुस्थानी असणारा तुमचा एक पूर्वज आहे; त्याला बाण मारणे कसे योग्य होईल? त्याला प्रार्थना करणेच योग्य. **(क)** सगराच्या पुत्रांनी यज्ञाच्या घोड्याच्या शोधासाठी भूमी खणली, ते सागर तयार झाले. **इक्ष्वाकुपासून सगर १५वा** पुरुष व **सगरानंतर राम विसावे पुरुष** (वा.रा.) याप्रमाणे सगरपुत्र = सागर रघुनायकाचे पूर्वज, कुलगुरु ठरले. **(ख) चिंतुनि कथिल उपाय** - आपत्काळी कुळातील वृद्धांचे, अति वृद्धांचे मत घ्यावे, असे संतसुद्धा म्हणतात. जे तुमचे कार्य ते त्यांचे कार्य आहेच. रघुकुल- वधूची सुटका कशी होईल याची चिंता सागराला असणारच व पूर्वजांना प्रार्थना, विनंती करणे, त्यांच्या पाया पडणे, यात महावीरांनासुद्धा कमीपणा नाही. कदाचित असा काही उपाय सागर सांगेल विचार करून की कोणतेच कष्ट न पडता, आपल्याला विचार करावा न लागता, सहज कार्य साधेल. **(ग)** सागर, नद्या, तलाव, पर्वत इत्यादींच्या देवदेवता असतात हे पूर्वी पार्वती विवाह कथेत स्पष्ट झालेले आहे. संस्कृत वाङ्मयातच नव्हे तर लॅटिन, ग्रीक, इंग्रजी वगैरे भाषातील काव्यातसुद्धा अशा देवतांचे वर्णन आहे. नुसते वर्णन आहे असे नाही, जसा सागर ब्राह्मणरूपाने रघुनाथास भेटतो तशा गंगा, कृष्णा इत्यादि नद्यांच्या देवतांनी स्त्रीरूपाने अधिकारी संतांस साक्षात दर्शन दिल्याची उदाहरणे अगदी अलीकडील काळात, म्हणजे श्रीमद् वासुदेवानन्द टेंब्येस्वामींच्या चरित्रात आहेत.

हिं. । सखा कही तुम्ह नीकि उपाई । करिअ दैव जौं होइ सहाई ॥१॥
। मंत्र न यह लछिमन मन भावा । राम बचन सुनि अति दुख पावा ॥२॥
म. । कथित सखे चांगल्या उपाया । करूं, होइ जर दैव सहाया ॥१॥
। लक्ष्मणास हा मंत्र न भावे । रामवचें अति दुःखा पावे ॥२॥

अर्थ - (राम म्हणाले) मित्रा! तुम्ही चांगला उपाय सांगितलात. करू या, दैव जर साह्य होईल तर (कार्य) होईल.॥१॥ हा मंत्र लक्ष्मणाला आवडला नाही व रामवचनाने अति दुःख झाले.॥२॥

टीका. चौ. १ (१) कथित चांगल्या उपाया - व्यावहारिक दृष्टीने बिभीषणाचे मत नीतीला धरून योग्यच असल्याने इतर कोणी भिन्न मतपत्रिका जोडली नाही व नीतीला धरून असल्याने अमान्य करता येण्यासारखे नाही. **(क) करूं** = करून पाहू **(ख) होइ जर दैव सहाया** - जर शब्दाने सुचविले की दैव साह्य करील अशी खात्री वाटत नाही. प्रभु सर्वज्ञ आहेत. या उपायाने भागणार नाही हे जाणतात, पण मत अयोग्य नसल्याने सचिवाचा मान राखणे ही नीति आहे म्हणून म्हटले की करून पाहू, दैवाने साह्य केले तर होईल नाहीतर होणार नाही.

चौ. २ (१) हा मंत्र = 'करू, होइ जर दैव सहाया' हे मत लक्ष्मणाला आवडले नाही. बिभीषणाने मत दिले ते रुचले नाही असे नव्हे. रघुवीराने त्यास मान्यता दिली हे

आवडले नाही. बिभीषणाचे काही चुकले नाही. विचारल्यावर त्याने यथामति उत्तर देणे हे सचिवाचे कर्तव्यच त्याने केले. सचिवाच्या मताला मान्यता देताना राजाने विचार करणे जरूर आहे. सचिवाने सांगितलेला उपाय सफल होण्यात संशय वाटत असेल आणि दुसरा अमोघ व सद्य:फलदायी उपाय असेल तर सचिवाचे मत अमान्य करणे चुकीचे नाही. लक्ष्मणाला हे राममत आवडले तर नाहीच पण त्यामुळे अति दु:ख झाले. **(क)** बिभीषणाच्या वचनाने दु:ख झाले नाही कारण त्या मताप्रमाणे करणे भाग होते असे नाही. लक्ष्मण सदा ऐश्वर्यभावाचा उपासक आहे. सेवकभावाने वागणारा आहे. लक्ष्मणास दु:ख झाले ते स्वत:साठी नसून रामचंद्रांसाठीच झाले. ज्या कोणी रघुनाथास दु:ख दिले, त्यांचा अपमान केला असे लक्ष्मणास वाटले, त्यांच्यावर लक्ष्मणाने आग पाखडली आहे, लक्ष्मण कृतान्त बनले आहेत. येथे राम सकल आनंदनिधान स्वत:च आपला अपमान करून घेत आहेत व निष्कारण दु:ख सोसण्यास तयार झाले आहेत. त्यांच्यावर क्रोध करणे शक्य नाही. **क्रोध जेव्हा अगतिक होतो तेव्हा त्याचे रूपांतर दुःखशोकात होते तसेच येथे झाले.** **(ख)** भरत नमस्कार करीत आहेत हे शब्दावरून ओळखल्यानंतरसुद्धा जे लक्ष्मण आपणहून भगवंतास सांगण्यास धजत नव्हते, तेच लक्ष्मण रामचंद्रानी विचारले नाही तरीही बोलून सणसणीत शब्दात बजावण्यास कमी करीत नाहीत. हे **दास्यभक्तिप्रेमाचे एक असामान्य उदाहरण आहे.** स्वत:च्या मनाविरुद्ध घडले म्हणून दु:ख झाले असेही नाही. लक्ष्मणास हृदयात क्रोध नसतो, वाणीत तो असतो. **निष्काम, निरहंकारी प्रेमळ सेवकास जेव्हा दिसते की स्वामी स्वतःच आपला अपमान करून घेत आहेत, किंवा दुःखात पडत आहेत तेव्हा त्याला अति दुःख** होते.

हिं. ***। नाथ दैव कर कवन भरोसा । सोषिअ सिंधु करिअ मन रोसा ॥३॥***
। कादर मन कहुँ एक अधारा । दैव दैव आलसी पुकारा ॥४॥
। सुनत बिहसि बोले रघुबीरा । ऐसेहिं करब धरहु मन धीरा ॥५॥
म. ***। नाथ! कोण तो दैव-भरोसा । सिंधु शोषणें आणुनि रोषा ॥३॥***
। दैव चि गति कीं भ्याड मनाची । दैव दैव ओरड अलसांची ॥४॥
। परिसत हसुनि वदति रघुवीर । करूं असेंच मनिं धरणें धीर ॥५॥

अर्थ - नाथ! दैवाचा भरवसा तो कोणता? रोष आणून सागर शोषून टाकावा (झाले).।।३।। भ्याडांच्या मनाला एक दैवाचाच आधार असतो व आळशी लोकच दैव दैव! असा ओरडा करीत असतात.।।४।। हे ऐकताच हसून रघुवीर म्हणाले की असेच करू पण मनात जरा धीर धरा (म्हणजे झाले).।।५।।

टीका. चौ. ३ (१) नाथ! हा शब्द अति दु:खी हृदयाने दीर्घ सुस्कारा सोडीत उच्चारला आहे. या एका संबोधनाने आपले व्यथित हृदय व रामप्रेम जणू काय हृदय फाडून

दाखवून प्रगट केले आहे. **(क)** आपण **'नाथ'** रघुनाथ असून अनाथाप्रमाणे हात जोडून प्रार्थना - याचना करणे हे आपल्यासारख्या क्षत्रियोत्तमाला कमीपणा आणणारे आहे. आपण समर्थ असून आपली मानखंडना करून घेणे हे सुखावह वाटत नाही. आपण अनाथास सनाथ करणारे असून स्वतः अनाथासारखे त्या जड क्षुद्र सागरास शरण जाणार म्हणता! हे तुम्हाला व रघुकुलकीर्तीला शोभेल असे वाटते का? **(ख) दैव सहाय** करील न करील त्याचा भरवसा कोणी धरावा? आपल्या पुरुषार्थाने, अनायासे अल्पकाळात करता येण्यासारखी गोष्ट दैवाच्या भरवशावर सोडून स्वस्थ बसणे हे वीराना उचित नाही. **(ग) सिंधु शोषणें आणुनि रोषा'** - थोडासा क्रोध आणून टाकावा हा सागर शुष्क करून. आहे काय त्यात कठीण? तो तुमचा सहज खेळ होईल. 'रामरोष अति भीषण पावक' (३।२९।१७) लक्ष्मणाच्या या वचनात अतिशयोक्ती मानण्याचे कारण नाही. रघुवीराने बाणाने सागर शोषण केल्याचे वर्णन पुराणात आहेच. 'समुद्रं प्रार्थयन् मार्गं यदानादात्तदा शरैः। भेदयामास-' (अग्नि पु. ९।३१) - 'शार्ंगमादाय बाणौघैः शोषयामास वैरिणम्।। पुनरापूर्य जलधिं वारुणास्त्रेण-' (पद्म पु. २९५।२९६).

चौ. ४ (१) दैव चि गति कीं भ्याड मनाची - जे भ्याड असतील, ज्यांच्यात पुरुषार्थाची धमक नसेल, त्यांच्या मनाला दैव हाच एक आधार वाटतो व आळशी (अलस) लोकच दैव दैव म्हणून ओरड करीत असतात. भाव हा की तुम्हाला जेथे पुरुषार्थाचीसुद्धा जरूर नसून थोड्या क्रोधाने जे कार्य सहज व तात्काळ होण्यासारखे आहे ते दैवाच्या भरवशावर दिरंगाईवर टाकण्याने आपल्याला लोक व शत्रू भ्याड व आळशी नाही का म्हणणार? यामुळे तुमची निष्कारण अकीर्ति होईल हे सुचवीत आहे लक्ष्मण. लक्ष्मण रामचंद्रास आळशी, भ्याड, पुरुषार्थहीन म्हणाला असा अर्थ जे यातून काढतील त्यांना **मानसातील लक्ष्मणाचा स्वभाव व या भाषणातील हेतू समजलाच नाही असे ठरेल.** येथे लक्ष्मणाच्या रामप्रेमाची व वीर्यशाली स्वभावाची परमावधि करून दाखविली आहे.

चौ. ५ (१) परिसत हसुनि वदति रघुवीर - लक्ष्मणाचे निर्व्याज अगाध प्रेम व वीर्य शौर्य पाहून प्रभूला हर्ष झाला म्हणून हसले. **'प्रीति अलौकिक बघुनि, मनिं रघुकुलमणि हसतात'** (१।२६५) या हसण्याने प्रभूंनी आपल्या मायेला प्रेरणा देऊन अशी व्यवस्था केली की सागर सहज शरण येणार नाही. **(क) करुं असेंच मनिं धरणें धीर** - या वचनानेच अगदी स्पष्ट दाखविले की सागराला प्रार्थना करण्याचा काही उपयोग होणार नाही व लक्ष्मणाच्या मताप्रमाणे रोषाचाच उपयोग करावा लागणार आहे. असे असून सचिवाच्या अयोग्य नसलेल्या मताचा अनादर करावयाचा नाही म्हणून स्वतः कष्ट व अपमान सहन करण्यास सिद्ध झाले आहेत. रावणाने यामुळेच अपमान केला आहे. (५६।२-६) पाहा)

हिं. । अस कहि प्रभु अनुजहि समुझाई । सिंधु समीप गए रघुराई ॥६॥
। प्रथम प्रनाम कीन्ह सिरु नाई । बैठे पुनि तट दर्भ डसाई ॥७॥
। जबहिं बिभीषन प्रभु पहिं आए । पाछें रावन दूत पठाए ॥८॥
म. । प्रभु अनुजा यापरिं समजाउनि । सिंधु निकट रघुराजा जाऊनि ॥६॥
। प्रथम नमन केलें शिर नमुनी । मग बसले तटिं दर्भ पसरुनी ॥७॥
। येइ बिभीषण जैं प्रभुपासीं । पाठिं धाडि रावण हेरांसी ॥८॥

अर्थ - याप्रमाणे प्रभूंनी धाकट्या भावाची समजूत घातली व रघुराज सागराच्या जवळ गेले.।।६।। प्रथम मस्तक नमवून नमस्कार केला आणि मग तटावर दर्भ पसरून त्यावर (प्रार्थना करीत) बसले.।।७।। जेव्हा बिभीषण प्रभूकडे आला तेव्हा त्याच्या पाठोपाठ रावणाने हेरांना पाठविले.।।८।।

टीका. चौ. ६-७ (१) प्रभु - सर्वसमर्थ असून माधुर्यलीला करावयाची असल्याने प्रभूंनी धाकट्या भावाची समजूत घातली. **'करूं असेंच मनिं धरणें धीर'** एवढे सांगून भागले नाही. **(क) रघुराजा** - सुचविले की रघुकुलातील पूर्वजांचा मान राखण्यासाठी गेले. याने दाखविले की क्षत्रियाचा अपमान किंवा क्षत्रियधर्म विनाश यात झाला नाही. ही लीला 'सुरहित दनुजविमोहन शीला' आहे हे ५६।२-६ वरून ठरते. **(ख) मग** = नंतर अन्न पाणी वर्ज्य करून प्रार्थना करीत बसले. **'विनति** जलधि जड मानि ना। जरि गेले **दिन तीन'** (५७) **(ग)** या तीन दिवसांत येथे सागरतटावर काही विशेष घटना झाल्या नाहीत म्हणून बिभीषण लंका सोडून आल्यावर रावणाने काय केले वगैरे आता सांगतील आणि पुन्हा सागरनिग्रह कथासूत्र हाती घेतील. **सूचना** - वा. रा. ६।२१ मध्ये रघुनाथाने केलेल्या या सत्याग्रहाचे फार सुंदर वर्णन आहे. पूर्वेकडे तोंड करून हात जोडले नंतर पसरलेल्या दर्भांवर आपला उजवा बाहू उशाला घेऊन पडून राहिले आहेत. श्लो. २-८ मधील रामबाहूंचे वर्णन व तो बाहू उशाला घेऊन पडून राहणे इ. वाचले म्हणजे हृदय भरून आल्याशिवाय रहात नाही.

चौ. ८ (१) बिभीषण लंका सोडून इकडे आला, तेव्हाच त्याच्या पाठोपाठ इकडील बातमी मिळविण्यासाठी रावणाने दूत पाठविले. याचे वर्णन आता दोह्यात करतील.

हिं. दो. । सकल चरित तिन्ह देखे धरें कपट कपि देह ॥
॥ प्रभु गुन हृदयँ सराहहिं सरनागत पर नेह ॥५१॥

म. दो. । सकल चरित बघती ते धरूनि कपट-कपि-देह॥
॥ प्रभुगुण हृर्दि वाखाणती प्रणतावरतीं स्नेह ॥५१॥

अर्थ - कपट कपिदेह धारण करून त्यानी सगळे चरित्र अवलोकन केले-पाहिले व ते प्रभूचे गुण (व विशेषत:) शरणागतावरील स्नेह हृदयात वाखाणूं लागले ।।दो.५१।।

टीका. - बिभीषणाच्या पाठोपाठ आलेल्या रावणाच्या हेरांनी - गुप्तदूतांनी - मायेने (कपटाने) कपिदेह धारण केले व रामचंद्रांचे सर्व चरित्र पाहिले. बिभीषण आल्यापासून रघुनाथ समुद्रतीरावर जाऊन बसेपर्यंतचे सर्व चरित्र त्याना पाहता आले. **(क)** कपीश सुग्रीवाचे मत अनुकूल नसताही बिभीषणास आदराने बोलावणे, प्रेमाने भेटणे, कुशल विचारणे, त्याच्या गुणांची प्रशंसा करणे, रावणाची निंदा न करणे, आपला स्वभाव सांगून बिभीषणास भक्ति देणे, लंकाराज्याभिषेक करणे, सखा व सचिव बनविणे, सन्मानपूर्वक मत विचारणे व स्वत:चा भाऊ विरोध करीत असताही बिभीषणाच्या मताप्रमाणे सागरास प्रार्थना करणे हे सर्व चरित्र त्या हेरांनी गुप्तरूपाने अवलोकन केले. इतके सगळे अवलोकन करीपर्यंत त्या हेरांना कोणीसुद्धां ओळखले नाहीत. **(ख) प्रभुगुण हृदिं वाखाणती** - राम प्रभु भगवान आहेत अशी त्यांची खात्री झाली पण आपली हेरगिरी प्रगट होऊ नये म्हणून प्रभुगुणांची मनातच प्रशंसा करूं लागले. **ते (तिन्ह)** या बहुवचनाने ठरले की हे गुप्तहेर बरेच होते व पुढे रावण एकट्या शुकालाच विचारतो (५३।३) त्यावरून शुक त्यांच्यात प्रमुख होता हेही ठरले.

(२) **प्रणतावरतीं स्नेह** - रघुनाथाचे अनेक प्रशंसनीय गुण जरी दिसले तरी शरणागतावरील स्नेह - शरणागतवत्सलता - पाहून तर त्यांना विशेषच आश्चर्य वाटले, व त्याचीच प्रशंसा वारंवार मनात करू लागले; म्हणूनच या एका गुणाचा येथे स्पष्ट उल्लेख केला. ।। ज्यानीं नाहीं दिवा पाहिला । त्याना प्रचंड आवा दिसला ।। अशी स्थिति झाली. रावणाच्या दरबारात प्रेम, मृदुभाषण, शरणागतवत्सलता, क्षमा, सरलता इत्यादि गुणांचे ज्यास स्वप्नातसुद्धां दर्शन नव्हते, त्यांना शरणागत वात्सल्याचा हा सागर पाहून त्याची मनसोक्त प्रशंसा करावीशी वाटणारच. **(क) ल.टे.** - १ **पहिल्या चरणात एक मात्रा कमी** ठेवून सुचविले आहे की ते सर्व हेर रामचरित्र पाहून आश्चर्यचकित झाले. २ कपिदेहधारी रावणाच्या हेरांना एवढ्या अफाट अगणित कपिसैन्यात कोणीही ओळखू शकले नाहीत. बिभीषण पौष शुद्ध चतुर्थीला शरण आला. 'समुद्र तरणार्थाय पंचम्यां मंत्र उद्यत:' (प.पु.) पंचमीच्या दिवशी समुद्रतरणाविषयी चर्चा झाली. म्हणजे सुमारे दोन दिवस हे सर्व हेर कपिसैन्यात मिसळून सर्व बघत-ऐकत होते, हे सर्वज्ञ प्रभूला कळले नाही असे नाही. **(ख)** लक्ष्मणाचे वचन ऐकून प्रभू हसले 'हसुनि वदति रघुवीर' (चौ.५). त्या हसण्याने मायेला प्रेरणा देऊन दोन कार्ये करण्यास सांगितली. या गुप्तहेरांचे कपट बाहेर पाडणे

व सागराची बुद्धि फिरवून तो प्रार्थनेने शरण येणार नाही असे करणे. **(ग)** इतक्या सगळ्या रामभक्तांचे दर्शन हेरांना झाले. कपीच असल्याने स्पर्श संभाषणही होणारच, रामदर्शन, राममुखवचने श्रवण करणे, रामस्वभाव कळणे इत्यादीमुळे त्यांचे पाप नष्ट झाले. त्यामुळे रामगुणचिंतन व प्रशंसा करण्याची बुद्धि झाली. रघुनाथ प्रभू भगवान आहेत, हे मर्म चांगले जाणले व वाटू लागले की आपणसुद्धा शरण जाऊन त्यांच्या प्रीतीचे भाजन व्हावे. याचा परिणाम असा झाला -

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका सुंदरकाण्ड अध्याय ६ वा समाप्त.

अध्याय सातवा

हिं. ।प्रगट बखानहिं राम सुभाऊ । अति सप्रेम गा बिसरि दुराऊ ॥१॥
।रिपु के दूत कपिन्ह तब जाने । सकल बाँधि कपीस पहिं आने ॥२॥
। कह सुग्रीव सुनहु सब बानर । अंग भंग करि पठवहु निसिचर ॥३॥
म. । रामस्वभाव वानिति उघडहि । प्रेमें अति, विसरुनि निज कपटहि ॥१॥
। तैं रिपुहेर कपीनां कळलें । बांधुनि सब कपिपतिशि आणले ॥२॥
। सुग्रिव वदला ऐका वानर । धाडा भंगुनि अंग निशाचर ॥३॥

अर्थ - ते रावणाचे हेर रामस्वभावाची अति प्रेमाने उघड उघड प्रशंसा करू लागले. अति प्रेमामुळे ते आपले कपट विसरलेच.॥१॥ तेव्हां वानरांनी ओळखले की हे रिपूचे दूत आहेत. (तेव्हां लगेच) त्या सर्वांना बांधून कपिपतीजवळ आणले.॥२॥ सुग्रीवाने सांगितले की वानरांनो ऐका! या निशाचरांची अंगे भंग करून द्या पाठवून.॥३॥

टीका. चौ. १-२ (१) बराच वेळ सावध राहून मनात रामगुणवर्णन केल्यामुळे रामकृपेने रामपदी अतिप्रेम उत्पन्न झाले. त्या प्रेमामुळे कपटाचा विसर पडला. आपण कपिदेह धारण केले आहेत व गुप्तहेर आहोत याची आठवण राहिली नाही आणि रामस्वभावाचे उघड उघड वर्णन करू लागले. त्यात सहजच रावणाने बिभीषणास हाकलून दिला हे त्याचे मोठे भाग्य! आपल्याला असेच हाकलून दिले असते तर फार चांगले झाले असते; तथापि ही हेरगिरी आपल्या वाट्यास आली हे आपले भाग्यच! कुठे आपला प्रतापी राजा रावण व कुठे हे शरणागतवात्सल्याचे सागर राम! इत्यादि प्रकारे बोलले असतील म्हणूनच कपींनी त्यांना ओळखले.

चौ. ३ (१) **'धाडा अंगा भंगुनि वांदर'** असा हुकूम रावणाने हनुमंताविषयी दिलेला सुग्रीवाच्या कानी आला होताच. 'दूतवध्या विगर्हिता' हे बिभीषणाप्रमाणे सुग्रीवही जाणतो म्हणून 'जशास तसे' करण्याची आज्ञा सर्व वानरांना दिली. **(क)** वानरांनी त्या हेरांना पकडल्यावर कोणतीच शिक्षा केली नाही व कपीशापुढे आणून हजर केले. या गोष्टीने कपिसेनेतील उत्तम शिस्त दिसली. कोणती अंगे भंगून पाठवावयाचे हे सुग्रीवाने सांगितले नाही. ही गोष्ट वानरांच्या मर्जीवर ठेवली. यातसुद्धा सुग्रीवाची नीतिनिपुणता दिसली. शत्रुदूतांना आपल्या इच्छेप्रमाणे दंड केल्याचे समाधान यामुळे वानरांना मिळेल.

हिं. । सुनि सुग्रीव बचन कपि धाए । बाँधि कटक चहु पास फिराए ॥४॥
। बहु प्रकार मारन कपि लागे । दीन पुकारत तदपि न त्यागे ॥५॥

। जो हमार हर नासा काना । तेहि कोसलाधीस कै आना ॥६॥

म. । आज्ञा ऐकुनि वानर धावति । बांधुनि कटकिं धिंड सब काढति ॥४॥

। नानापरिं कपि हाणिति झोडिति । दीन वचनिं विनवितां न सोडिति ॥५॥

। हरतिल अमच्या नाका-कानां । कोशलपतिची आण तयानां ॥६॥

अर्थ - सुग्रीवाची आज्ञा ऐकून (पुष्कळ) वानर धावत आले व त्या निशाचरांना (पक्के) बांधून त्यांची सर्व कपिसैन्यात धिंड काढली.॥४॥ कपि त्यांना नानाप्रकारे मारझोड करू लागले (तेव्हा) त्यांनी दीनवाणीने विनवण्या केल्या तरी कपींनी त्यांना सोडले नाही. (नाक, कान घ्या कापून व द्या सोडून, असे कोणी म्हणू लागले).॥५॥ (ते दूत म्हणाले की) आमचे नाक-कान कापतील तर त्यांना कोसलपतीची शपथ आहे.॥६॥

टीका. चौ. ४-५ (१) वानर धावति - ज्यांना सुग्रीवाची आज्ञा ऐकू आली ते दूर असलेले सर्व वानर कौतुक पाहण्यासाठी, अंगभंग करण्यासाठी व हनुमंताला छळला त्याचा सूड घेण्यासाठी धावतच आले जवळ. **'ऐकत निशिचर मारुं धावले'**(२३।६) **'कौतुकार्थ जमले पुरवासी। मारिति लाथा अति उपहासीं॥ पिटती टाळ्या ढोल वाजविति। धिंड नगरि...'** (२५।६-७) कपि अगदी जशास तसे करीत आहेत. **(क) बांधुनि** - रिपुदूत आहेत असं ओळखताच त्यांना बांधूनच आणले होते. त्यावेळी सैल बांधणे शक्यच नव्हते अगदी करकचूनच बांधलेले असणार. बांधल्याचा उल्लेख पुन्हा करून सुचविले की धावत आलेल्या कपींनी शत्रुदूतांना बांधण्याची हौस फेडून घेतली. **(ख) नानापरिं कपि हाणिति झोडिति'** - कोणी लाथा, कोणी चपेटा, कोणी मुष्टी मारल्या, कोणी चिमटे घेतले, कोणी गाल उपटले, कोणी कान पिळले तर कोणी झाडांच्या ओल्या फोकानी झोडपून काढले. **(ग) दीन वचनिं विनवितां** - हातापाया पडणे, क्षमा मागणे, नाक घासणे इत्यादि प्रकार केले व शेवटी मोठ्याने रडू लागले. **(घ) न सोडिति** - हनुमंताचा अपमान केला त्याची आठवण देत देत चांगलाच खरपूस समाचार घेऊ लागले. याप्रमाणे मारझोड करीत सर्व सैन्यात धिंड काढली. नंतर आपसात म्हणाले असतील की हं! बस्स झाले आता, नाही तर मरतील! आता कापा नाक कान लबाडांचे. हनुमंताची शेपटी पेटवताना आनंद वाटला नाही? घ्या त्याचे फळ पदरात व दाखवा नेऊन कापलेली नाके व कान आपल्या राजाला आणि सांगा त्याला की राक्षसांचा आहार असलेल्या वानरांनी ही भेट पाठवली आहे असे.

चौ. ६ (१) कोशलपतिची आण तयानां - या हेरांनी जाणले आहे की सर्वांचे रामावर फार प्रेम आहे. रामगुणगान अति प्रेमाने केल्यामुळे बुद्धि निर्मळ झाली आहे; म्हणून त्यांना रामकृपेनेच स्वसंरक्षणाची उत्तम युक्ती सुचली व त्यानी कोसलपतीची शपथ घातली. त्यामुळे नाक कान कापले गेले नाहीत. **(क)** यावरून हे ठरले की **सुग्रीवाच्या आज्ञेपेक्षा रामचंद्राच्या शपथेला मान देणे अधिक महत्त्वाचे वाटले.** रघुनाथाची आज्ञा न

घेता अंगभंग करण्याचा सुग्रीवाने दिलेला हुकूम फुकट गेला. **ल.टे.** - कपि चंचल सब रीती हीन असून त्यांना रामशपथेची इतकी किंमत वाटली. आम्ही सुशिक्षित, सुधारलेले, पुढारलेले म्हणविणारे भारतीय आज कोणत्यातरी शपथेला मान देतो का? याचे कारण आम्ही 'धर्महीन हरिपदविमुख' झालो आहोत व त्यामुळे तेजोहीन, स्वाभिमानहीन होऊन दिवसेंदिवस अनीतीच्या गर्तेत खोल खोल चाललो आहोत.

हिं. ***। सुनि लछिमन सब निकट बोलाए । दया लागि हँसि तुरत छोड़ाए ॥७॥***
। रावण कर दीजहु यह पाती । लछिमन बचन बाचु कुलघाती ॥८॥

हिं. दो. । कहेहु मुखागर मूढ सन मम संदेसु उदार ॥
॥ सीता देइ मिलहु न त आवा कालु तुम्हार ॥५२॥

म. ***। श्रवुनि निकट त्यां लक्ष्मण अणविति । शीघ्र, दया ये, हसुनि सोडविति ॥७॥***
। द्या रावण करिं पत्र वदा त्या । लक्ष्मण वचन वाच कुलघात्या ॥८॥

म. दो. । मम संदेश उदार त्या मूढ-कानिं घालाल ॥
॥ भेट सिता देउनि न तर तुमचा आला काळ ॥५२॥

अर्थ - ऐकून लक्ष्मणाने त्यांना (हेरांना) जवळ आणविले (व त्यांची केविलवाणी दशा पाहून) लक्ष्मणाला त्यांची दया आली आणि हसून त्यांना शीघ्र बंधमुक्त करविले।।७।। (व त्यांना म्हणाले की) हे पत्र रावणाच्या हाती द्या आणि त्याला तोंडी सांगा की हे कुलघातक्या! लक्ष्मणाचे वचन वाच. (वाचून बघ)।।८।। आणि माझा उदार संदेश त्या मूढाच्या कानी घालावा की सीता परत देऊन, येऊन भेट नाही तर तुमचा (सर्व निशाचरांचा) काळ आला आहे (असे समज).।।दो.५२।।

टीका. चौ. ७-८ (१) श्रवुनि - त्या हेरांनी कोशलपतीची शपथ घातली ती ऐकून. जेव्हा त्यांची धिंड लक्ष्मणाच्या आसनाच्या जवळपास आली, तेव्हा दुरून लक्ष्मणास पाहून, हेरांनी मुद्दाम मोठ्याने उच्चार करूनच शपथ घातली असेल व मोठमोठ्याने दीनवाणीने विनवण्या केल्या असतील. **(क) निकट अणविति** - वानरांना खूण करून त्या हेरांना आपल्यासमोर आणविले. **(ख) दया ये** - त्यांची दीन, दुःखी मुद्रा पाहिली, वानरांनी दिलेल्या माराचे वळ पाहिले, त्यांचे रडणे विव्हळणे ऐकले व रामशपथ ऐकली तेव्हा त्यांची दया आली आणि 'सोडा' यांना अशी आज्ञा देऊन बंधनातून सोडविले. **(ग) हसुनि** - एवढे मोठे डोंगरासारखे राक्षस! एकेकजण शेकडो वानरांना खाऊन टाकील असा असून कपींच्या पायधरण्या करून भागेना तेव्हा रामाची शपथ घातली व अगदी दीन बनले आहेत. याच्या उलट एकट्या हनुमंताने लंकेत जाऊन सर्व लंकेला दीन बनविली! या विचाराने हसू आले. **(घ)** 'पापिहि ज्यांच्या नामा स्मरती। अति अपार भवसागर तरती' असे असून व या निशाचरांनी रामगुणगान केले, नामस्मरण केले आणि शपथ घालण्याइतका यांचा विश्वास बसला असे असता

रामसेवकांनीच यांना बांधलेले पाहून कपिबुद्धीबद्दलही हसू आले. **(ङ) हे पत्र** = दो.५६ रा. व ५६ म. **'लक्ष्मण वचन वाच कुलघात्या** - लक्ष्मणाचे पत्र वाचून पाहा, त्याप्रमाणे वाग आणि वाच = जग. पत्राचा अनादर करून स्वतःच आपला व कुळाचा विनाश करू नको.

दोहा. - मूढ एवढ्याचमुळे की हनुमान व बिभीषण यांच्यासारख्या निर्हेतुक सुहृदांचा, संतांचा उपदेश मानला नाही व त्यांनाच उलट दंड केला. **उदार** - अपराध्याला क्षमा करणे ही मोठी उदारता आहे. सुचविले की सलोखा करण्यास येशील तर सर्व अपराधांची क्षमा केली जाईल. **तुमचा काळ** = तुझ्यासुद्धा सर्व राक्षसांचा संहार करणारा काळ आलाच समज.

हिं. ***। तुरत नाइ लछिमन पद माथा । चले दूत बरनत गुन गाथा ॥१॥***
। कहत राम जसु लंकाँ आए । रावन चरन सीस तिन्ह नाए ॥२॥
। बिहसि दसानन पूँछी बाता । कहसि न सुक आपनि कुसलाता ॥३॥
। पुनि कहु खबरि बिभीषन केरी । जाहि मृत्यु आई अति नेरी ॥४॥
। करत राज लंका सठ त्यागी । होइहि जव कर कीट अभागी ॥५॥

म. ***। त्वरें नमुनि लक्ष्मणपदिं माथा । निघति दूत वर्णित गुण गाथा ॥१॥***
। वदत रामयश लंके आले । रावणपदिं शिर नमते झाले ॥२॥
। दशमुख विहसुनि विचारि वृत्ता । वदसि न शुक आपली कुशलता ॥३॥
। सांग वृत्त मग बिभीषणाचें । मरण निकट अति आलें ज्याचें ॥४॥
। राज्य करत शठ लंके त्यागी । यवकीटक होईल अभागी ॥५॥

अर्थ - त्वरेने लक्ष्मणाच्या चरणांवर मस्तक नमवून ते दूत गुणगाथा वर्णन करीत निघाले (परत)॥१॥ रामयश सांगत (ऐकत) ते लंकेत आले आणि रावणाच्या चरणी मस्तक नमते झाले. (रावणास नमन केले.)॥२॥ दशमुखाने मोठ्याने हसून हकीकत विचारण्यास प्रारंभ केला. हे शुक, तू आपली कुशलता का नाही सांगत?॥३॥ ज्याचा मृत्यू अति जवळ आला आहे त्या बिभीषणाची हकीकत मग सांग.॥४॥ (चांगले) राज्य करीत असता शठाने लंकेचा त्याग केला. आता तो अभागी यवातील किडा होईल (यवातील कीटक, पोरकिडा यवाबरोबरच दळला जातो तशी बिभीषणाची दशा होईल. रामलक्ष्मणादि जणू यव (जव, सातूचे दाणे) आहेत आणि त्यांच्या आश्रयाला गेलेला बिभीषण यवकीटक आहे असे रावण सुचवीत आहे.)

टीका. चौ. १-२ (१) लक्ष्मणाचा डोळा चुकवून पुन्हा वानर कदाचित मारतील या भीतीने त्वरेने निघाले. रामगुणयश वर्णन करीत लंकेस परत जाण्यास निघाले. **(क)** रामयश सांगत आकाशमार्गाने गेले. मरे मरेतो मार खाल्ला नुकताच, तरी एकाने सांगावे व दुसऱ्यानी ऐकावे, असे करीत आकाशातून गेले. शंभर योजनांचा सागर

आकाशमार्गाने ओलांडून जाणे ही अगदी सोपी गोष्ट होती त्यांना. गप्पा मारीत मारीत रस्त्याने जावे तसे गेले. गेले ते लगेच रावणाच्या सभेत खबर देण्यास गेले.

चौ. ३ (१) दशमुख बिहसुनि विचारि - शुकादि दूतांना पाहून रावण दहाही मुखांनी खदखदा हसला. दूतांची झालेली दुर्दशा त्याला दिसली म्हणून हसला आणि म्हणूनच कुशल सांग असे न म्हणता कुशल का नाही सांगत? असे विचारले. भाव हा की काहीतरी अकुशल झालेले दिसते. म्हणून तू आपले कुशल सांगत नाहीस. काय झाले तुला ते प्रथम सांग, हा भाव पुढील चौपाईतील मग = नंतर (पुनि) या शब्दाने सुचविला आहे.

चौ. ४-५ (१) बिभीषणाचे कुशल न विचारता त्याचे वृत्त (हकीकत) विचारले. 'मृत्यु निकट ये अतां तव खला' (४१।१) असे बिभीषणालाच रावण म्हणाला होता मग अशाचे कुशल कसे विचारील? आता म्हणतो की त्याचा मृत्यू अति निकट आला. भाव हा की आता मात्र बिभीषण माझ्या हातीच मारला जाणार यात शंका नाही. कारण सांगतो. **(क)** रामलक्ष्मणसुग्रीवादि सर्व यव आहेत. ते जेव्हा रणांगणात माझ्याकडून युद्धरूपी जात्यात दळले जातील तेव्हा त्यांच्यात शिरून बसलेला हा पोरकिडासुद्धा इच्छा नसली तरी दळला जाणार. भाव हा आहे की धाकटा भाऊ म्हणून त्याला ठार मारण्याची माझी इच्छा नसताना तो लंका सोडून गेला व त्यांच्यात शिरला; तेव्हा आता मी त्याला कसा वाचविणार? **(ख) राज्य करत** - राजाचा धाकटा भाऊ म्हणून अनुपम ऐश्वर्यात लोळत देवदुर्लभ सुखोपभोगात राहत होता, ते त्याला नकोसे झाले आणि लंकेचा त्याग करून गेला. चालता हो म्हणून लाथा मारल्या वगैरे लोकांनी कोणी उच्चारू नये म्हणून ही उलटी भाषा! आता तेथे खा म्हणावे कंदमुळे, नेस वल्कले, झोप उघड्यावर, झाडाखाली, जमिनीवर आणि मर त्यांच्या संगतीत. भिकेचे डोहाळे आठवले त्याला! शठ = मूर्ख, अभांगी दुसरे काय?

हिं. ***। पुनि कहु भालु कीस कटकाई । कठिन काल प्रेरित चलि आई ॥६॥***
। जिन्ह के जीवन कर रखवारा । भयउ मृदुल चित सिंधु बिचारा ॥७॥
। कहु तपसिन्ह कै बात बहोरी । जिन्ह के हृदयँ त्रास अति मोरी ॥८॥

हिं. दो. । की भइ भेंट कि फिरि गए श्रवन सुजसु सुनि मोर ॥
। कहसि न रिपु दल तेज बल बहुत चकित चित तोर ॥५३॥

म. ***। मग वद रीस कीश कटकें, तीं । प्रेरित कठीण काळें येतीं ॥६॥***
। त्यांचें जीवन - रक्षणकर्ता । होइ चित्त मृदु तटिनीभर्ता ॥७॥
। तापस वार्ता वद मग सारी । ज्यांचे हृदयिं भीति मम भारी ॥८॥

म. दो. । झाली भेट किं गत मम ऐकुनि सुयश अपार ॥
॥ वदसि न रिपुदल तेज बल चकित चित्त तव फार ॥५३॥

अर्थ - कठीण काळाच्या प्रेरणेने आलेली ती ऋक्ष व वानर कटके (कशी आहेत इ.) मग सांग.॥६॥ त्यांच्या जीवनाचे रक्षण करणारा कोमल चित्ताचा सागर आहे (म्हणून बरे)॥७॥ ज्यांच्या हृदयात माझी भारी भीति असेल त्या तापसांची सर्व हकीकत मग सांग.॥८॥ त्यांची भेट झाली की माझे अपार सुयश ऐकून गेले परत? तू शत्रू, त्याचे सैन्य, तेज बल इत्यादीविषयी काहीच कसे बोलत नाहीस? तुझे चित्त फार चकित झालेले आहे (ते का बरे १) ।दो.५३॥

टीका. - चौ. ६-७ (१) कीश व रीस यांचे सैन्य किती आहे, कसे आहे वगैरे सर्व सांग. ते जितके अधिक असेल तितका आपला फायदाच आहे. **(क)** कठीण काळाने बिचाऱ्या राक्षसांचे भक्ष्य बनविण्यासाठी त्यांना ओढून आणले आहे, अशी माझी खात्री आहे. वानरं आणि अस्वलं हा राक्षसांचा आहार असल्याने ती आपणहून किंवा माणसांच्या सांगण्याने मुद्दाम मरायला येतील कशाला? कराल काळाच्या प्रेरणेनेच त्यांना ही दुर्बुद्धि झाली. **'मर्कट कटक भार जर येतील खाति बिचारे निशिचर जगतिल'** (३७।३ असे मंदोदरीला म्हणाला आहे. **(ख) त्यांचे जीवन रक्षणकर्ता - तटिनीभर्ता** - तटिनी = नदी, तटिनीभर्ता = नदीपति = सागर. राक्षसांच्या मुखात लोटण्यासाठी काळाने त्यांना इकडे आणले खरे पण त्या दुष्ट सागराला त्यांची दया आली. तो मृदुचित्त बनला. म्हणून तो त्यांना इकडे येऊ देत नाही, म्हणून ते अजून बचले आहेत नाहीतर एव्हाना केव्हाच खलास झाले असते. भाव हा की सागर ओलांडून ते इकडे येणे शक्य नाही.

चौ. ८ (१) शेवटी तापसांची हकीकत विचारली. वाणीनेसुद्धां वैर करण्याचा रावणाचा निश्चय असल्याने शत्रूचे नाव तो उच्चारीत नाही. तपस्वी असल्याने माझ्या भयाने त्यांच्या उरात धडकीच भरली असेल आणि बहुत करून पळून गेले असतील, असे दाखविण्यासाठी विचारतो -

दो. (१) झाली भेट किं गत - भेट झाली की माझा पराक्रम, प्रताप व माझी कीर्ति ऐकून परत गेले? अरे तू सांगत का नाहीस काहीसुद्धां? याच्या प्रश्नांचा भडिमार चालला आहे आणि सांगणार केव्हा? पण पुढे शुक जे काही सांगेल त्याचा परिणाम सभासदांवर काही होऊ नये व त्यांचा धीर सुटू नये म्हणून ही मखलाशी चालली आहे. अरे शत्रूचे तेज बल पराक्रम, शत्रूचे सैन्य, सैन्याचे बळ, पराक्रम इत्यादि काही जाणून आलास की नाही? तुझे चित्त फारच चकित झालेले दिसते. तुला झाले तरी काय?

सूचना १ - हे रावणाचे प्रश्न म्हणजे नाट्याचा सुंदर नमुना आहे. शुक व सर्वदूत अगदी दीन, गलितधैर्य झालेले दिसले. त्यांना पाहून सभेला शत्रूची भीति उत्पन्न झालेली असणारच. आधीच एका वानराच्या पराक्रमाने सर्व लंका भयग्रस्त झालेली असल्याने हेरांची दुर्दशा पाहून अधिकच घाबरणार म्हणून रावणाने विविध कुतर्कांचे मनोरे रचून

प्रश्नावर प्रश्न विचारले. उत्तर देण्यास सवडच दिली नाही दूताला व दाखविले की शत्रू दुर्बळ, भित्रा आहे, सागर ओलांडून येणे शक्य नाही म्हणून घाबरण्याचे मुळीच कारण नाही. **या रावणासारखे निर्भयपणे वैर या रावणानेच करावे. (क)** दूतांचे कुशल प्रथम विचारून त्यांच्याविषयी ममता व प्रेम दाखविले. नंतर बिभीषणाची हकीकत विचारून दाखविले की तो स्वतःच गेला, माझा काही दोष नाही. त्याच्याविषयीची कळकळही दाखविली. मग कपिकटकांविषयी विचारून दाखविले की ती मरण्यासाठी आली आहेत त्यात फायदाच आहे आपला, भिण्याचे तर मुळीच कारण नाही. लंकेतील लोकांना वानराच्या पराक्रमाने अगदी भयार्त, चिंतातुर, निराश केले आहे म्हणून ती सारवासारव केली आणि तापसांविषयी प्रश्न अगदी शेवटी विचारून दाखविले की त्यांची काहीच किंमत नाही. रावणाचा पराक्रम व सुयश त्यांना माहीत नाही म्हणून आले आहेत. तो पराक्रम कळला की जातील पळून. **या सर्व चोराच्या उलट्या बोंबा आहेत.** आता शुक या प्रश्नांची उत्तरे सविस्तर पण रोषानेच देईल व त्याचा रोष वाढत जाईल.

हिं. ***। नाथ कृपा करि पूँछेहु जैसें । मानहु कहा क्रोध तजि तैसें ॥१॥***
। मिला जाइ जब अनुज तुम्हारा । जातहिं राम तिलक तेहि सारा ॥२॥
। रावन दूत हमहि सुनि काना । कपिन्ह बाँधि दीन्हे दुख नाना ॥३॥
। श्रवन नासिका काटैं लागे । राम सपथ दीन्हें हम त्यागे ॥४॥

म. ***। नाथ! कृपेने पुसलें जेवीं । त्यजुनि कोप वच माना तेवीं ॥१॥***
। जाइ अनुज तुमचा भेटे जैं । राज्यटिळक त्या कृत रामें तैं ॥२॥
। रावणचर अम्हिं पडतां कानीं । बांधुनि दुःख देति कपि नाना ॥३॥
। श्रवण नासिका कापूं लागति । राम शपथ घालूं तैं त्यागति ॥४॥

अर्थ - नाथ! आपण कृपेने जसे विचारलेत तसेच क्रोधाचा त्याग करूनच माझे सांगणे माना, त्यावर विश्वास ठेवा.॥१॥ तुमचा अनुज जेव्हा जाऊन भेटला तेव्हाच रामाने त्याला लंकाराज्याभिषेक (टिळक) केला.॥२॥ आम्ही रावणाचे दूत (चर-हेर) आहोत असे कानी पडताच कपींनी आम्हाला बांधून नानाप्रकारे दुःख दिले.॥३॥ ते आमचे कान (श्रवण) व नाक कापू लागले होते पण आम्ही रामशपथ घातली तेव्हा सोडले आम्हाला.॥४॥

टीका. चौ. १ (१) शुकावर न रागावता, कुशल विचारले ही त्याच्यावर कृपा केली. रावणाला न आवडणारे बोलल्याने त्याला क्रोध येतो व सांगितलेले सत्य न मानता थट्टेवर नेतो किंवा टिंगल करतो हे शुकाला माहीत आहे. म्हणून त्याने हा उपक्रम केला. याने सुचविले की मी जे सांगणार आहे ते, तुम्ही म्हणालात त्याच्या अगदी उलट आहे, तुम्हाला न रुचणारे आहे व तुमच्या वृथाभिमानी स्वभावामुळे क्रोध

येण्याची शक्यता आहे. **(क) नाथ व पुसले** या दोन शब्दांनी सुचविले की तुम्ही स्वामी आहात व मला सेवकाला विचारलेत म्हणून सांगणे भागच आहे.

चौ. २ (१) तुमचा अनुज - सुचविले की स्वतःच्या महाशत्रूचा भाऊ असून त्याला प्रेमाने मित्रासारखे भेटले. याने रघुनाथाचा प्रेमळ, सरळ स्वभाव, शरणागतवत्सलता, व उदार अंतःकरण या गोष्टी सुचविल्या व दर्शविले की तुम्ही शरण गेला असता तर तुमच्याशीही असेच प्रेमाने व औदार्याने वागले असते. आणखी सुचविले की तुमचा धाकटा भाऊ आहे असे सांगूनच बिभीषण शरण गेला; त्याने काही कपट वगैरे केले नाही.

चौ. ३ (१) प्रथम कुशल व नंतर बिभीषणाविषयी प्रश्न विचारला असता त्या क्रमाने उत्तर न देता उलट क्रम केला कारण - १ रघुपतीच्या **'प्रणतावरती स्नेह'**चा दूतांच्या मनावर फार मोठा पगडा बसला आहे आणि बिभीषणाचा स्वीकार व रावण जिवंत असता त्यास लंकाराज्याभिषेक ही सर्वांत अति महत्त्वाची व अति अद्‌भुत गोष्ट आहे म्हणून प्रथम सांगितली. ज्या क्रमाने त्यांनी पाहिले व अनुभविले, त्या क्रमाने पहिल्या दोन प्रश्नांची उत्तरे दिली. **(क) रावणचर अम्हिं पडतां कानीं** - सुचविले की ते शब्द कानात शिरतात न शिरतात तो बांधले सुद्धां आम्हाला आणि हनुमान गुप्तहेर नसून सुद्धां त्याला बांधण्यासाठी सुमारे दीड दिवस लढून लक्षावधी महावीर बळी द्यावे लागले व एक रावणाचा पुत्र! आणि आम्ही राक्षस इतकेजण असून कपींनी आम्हाला एका क्षणात बांधले. यावरून काळ कोणाला अनुकूल आहे हे सहज कळेल. **(ख) दुःख देति कपि नाना** - रामलक्ष्मणांपर्यंत ही गोष्ट जाऊ न देता, बांधल्यावर कपि लागले मारझोड करायला. कपींनी दयामाया काही दाखविली नाही. याचे कारण म्हणजे आम्ही रावणाचे दूत. रावणदूत नसतो तर मार खावा लागला नसता. सुचविले की कपींचा तुमच्यावर फार दात आहे.

चौ. ४ (१) 'धाडा भंगुनि अंग निशाचर' या सुग्रीवाज्ञेचा उल्लेख न करताच - **'श्रवण नासिका कापूं लागति'** हे सांगितले व दाखविले की रावणाचे हेर इतके ऐकताच कपींचा क्रोध अनावर झाला. तुमच्या नावाशी संबंध आल्यामुळेच आमचे कान नाक आम्हाला गमावावे लागले असते पण (क) रामशपथ घातली म्हणून नाक कान बचावले. सुचविले की अतिक्रुद्ध झालेले वानरसुद्धा रामाच्या नुसत्या शपथेला इतका मान देतात. सुचवीत आहे की तुम्ही रामकृपा संपादन केलीत तर वानर तुम्हाला व तुमच्या प्रजेला काही त्रास देणार नाहीत; नाहीतर काही धडगत दिसत नाही कारण -

हिं. ***। पूँछिहु नाथ राम कटकाई । बदन कोटि सत बरनि न जाई ॥५॥***
। नाना बरन भालु कपि धारी । बिकटानन बिसाल भयकारी ॥६॥
। जेहिं पुर दहेउ हतेउ सुत तोरा । सकल कपिन्ह महँ तेहि बल थोरा ॥७॥
। अमित नाम भट कठिन कराला । अमित नाग बल बिपुल बिसाला ॥८॥

म. *। पुसिली नाथ रामसेना जी । मुखीं कोटि शत वदवे ना ती ॥५॥*
। विविध वर्ण कपि भल्ल सैन्य वर । विकटानन हि विशाल भयंकर ॥६॥
। जो पुर जाळी वधि तव तनया । सकल कपीमधिं अल्प बल तया ॥७॥
। अमित नाम भट कठिण करालहि । अमित नागबल विपुल विशालहि ॥८॥

अर्थ - नाथ! तुम्ही जी कपिसेना विचारलीत (जिच्याविषयी विचारलेत) ती शतकोटी मुखांनी वर्णिता येणार नाही.॥५॥ ती वानरभल्लांची सेना अनेक वर्णांची व श्रेष्ठ असून ते भल्ल कपि विक्राळ मुखाचे, विशालदेही व भयानक आहेत.॥६॥ ज्याने लंकापुरी जाळली व तुमच्या पुत्राचा वध केला, त्याला सगळ्या कपीत कमी बळ आहे.॥७॥ योद्धे अगणित आहेत, अगणित नावे आहेत, ते कठीण कराल (स्वभावाचे) आहेत, अगणित हत्तींचे बळ असलेले व पुष्कळ (भारी) विशाल आहेत.॥८॥

टीका. चौ. ५ (१) पुसिली नाथ! - आपण विचारलेत म्हणून खरे सांगणे कर्तव्य आहे, तरी कोप न करता ऐकून घ्या. हे पुनः पुन्हा 'पुसलें नाथ' इत्यादि शब्दांनी सुचवीत आहेत. रामसेनेचे वर्णन सहस्रमुखांच्या शेषाला तर नाहीच करता येणार; पण कोटी मुखांचा कोणी वर्णन करणारा असला तरि त्यालाही ते शक्य नाही, मग मी एका मुखाने काय व किती वर्णन करू शकणार! तथापि 'जें दिसलें ऐकलें, यथामति। पुसतां मी सांगतो तुम्हां प्रति' (४।२२।१ पाहा).

चौ. ६ (१) भल्ल = रुक्ष, अस्वल 'भल्ल भल्लूक भाल्लुकाः' (अमरे) भल्लांची व वानरांची विविध वर्णांची पथके आहेत. **विकटानन** - त्यांच्या नुसत्या विक्राळ मुखाकडे पाहिले तरी गाळण उडून जाते. **सार** हे की त्यांचे प्रत्येक अंग भयोत्पादक आहे. हे सांगणारा स्वतः एक मोठा राक्षस आहे. यावरून कल्पना करावी की ती वानरे व अस्वले किती भयानक असतील!

चौ. ७ (१) हनुमंताच्या बळाचा रावणादि सर्व राक्षसांना प्रत्यक्ष अनुभव असल्याने त्याचा उल्लेख करून मग वानरसेनेच्या बळाचे वर्णन करणार. प्रत्यक्ष अनुभविलेल्या वस्तूशी तुलना केल्याने अप्रत्यक्ष असलेल्या वस्तूची कल्पना करता येते. **ज्ञात वस्तूकडून अज्ञात वस्तूकडे कल्पना जाऊ शकते. (क)** हनुमंताने लंकेत केलेल्या कामगिरीत लंकादहन व अक्षकुमार वध या गोष्टींनीच सर्वांच्या उरात धडकी भरलेली आहे. रावणानेही हनुमंताच्या बळाची प्रशंसा केली आहे. (६।२३।५-६) त्या हनुमंताचे बळ सर्व वानरात कमी आहे, थोडे आहे असे शुकाने सांगितले. भाव हा की सगळ्या वानरसेनेत जो कमी बलवान, त्याचे बळ किती ते तुम्ही पाहिलेच आहे. त्यावरून बाकीच्या वानरांच्या बळाची कल्पना करा व ते सर्व लंकेत आले तर काय होईल याचा विचार करा. **(ख) शंका** - 'अतुलितबलधामं वानराणामधीशं' असे हनुमान असता शुकाने उलटे वर्णन कसे केले? **समाधान** - हे उलटे नसून, त्याला जे दिसले,

ऐकू आले ते तो तुलनेने सांगत आहे. हनुमान अत्यंत विनयी, अति सात्त्विक, बोलणे कमी, शांत स्वभावाचे, रामसेवातत्पर, रामाच्या समोर किंवा बाजूला हात जोडून उभे असणारे असे त्यास दिसले. त्याला तेथे दास हनुमानच दिसला. बाकीचे वीर वानर, प्रताप वानर दिसले म्हणून शंका पोचट आहे. येथे अंगदाने रावणास सांगितलेले आधारास घेता येत नाही कारण ती वक्रोक्ति आहे. **(ग) हनुमंताच्या स्वभावातील एक महान गुण** येथे प्रगट केला आहे. दिसण्यात शांत, बडबड गडबड न करता जे कार्य असेल ते करून, पुन्हा काहीच न केल्याप्रमाणे हात जोडून उभा.

चौ. ८ (१) सर्व वानर भल्ल सेना किती, याची गणती कोणासच करता येणे शक्य नाही म्हणून संख्येने अगणित, त्यांची नावे अगणित, अगणित हत्तींचे बळ असलेला प्रत्येक वानर इत्यादि प्रकारे संख्या, आकार, बल, प्रताप, भीषणता इत्यादि कोणत्याच गोष्टीचे वर्णन करता येणे अशक्य. यातील काहींची त्यांच्या लक्षात असलेली नावे सांगतो.

हिं. दो. । द्विविद मयंद नील नल अंगद गद बिकटासि ॥
॥ दधिमुख केहरि निसठ सठ जामवंत बलरासि ॥५४॥
हिं. । ए कपि सब सुग्रीव समाना । इन्ह सम कोटिन्ह गनइ को नाना ॥१॥
। रामकृपाँ अतुलित बल तिन्हहीं । तृन समान त्रैलोकहि गनहीं ॥२॥
। अस मैं सुना श्रवन दसकंधर । पदुम अठारह जूथप बंदर ॥३॥
म. दो. । द्विविद मयंद नील नल अंगद गद बिकटासि ॥
॥ दधिमुख केसरि निशठ शठ जांबवंत बलरासि ॥५४॥
म. । सुग्रीवा सम हे कपि जाणा । असे कोटि किति अगणित नाना ॥१॥
। रामकृपें बल अतुल तयानां । तृण सम गणती त्रय लोकानां ॥२॥
। असें श्रवणिं आले दशकंधर । अठरा पद्में यूथप वांदर ॥३॥

अर्थ - द्विविद, मयंद, नील-नल, अंगद, गद, बिकटासी, दधिमुख, केसरी, निशठ, शठ आणि जांबवान हे सर्व बलराशी आहेत.।दो.५४।। हे सगळे कपि सुग्रीवासारखे आहेत आणि यांच्यासारखे कितीतरी कोटी आहेत, अगणित आहेत व नानाप्रकारचे आहेत.।।१।। (शिवाय) यांना रामकृपेने अतुल बल मिळाले आहे, त्यामुळे ते त्रैलोक्याला तृणासमान गणतात.।।२।। हे दशकंधर! असे माझ्या ऐकण्यात आले की यूथप वानर(च) अठरा पद्में आहेत.।।३।।

टीका. दोहा (१) मुख्य वानरांची जी नावे शुकाच्या कानी आली व त्याच्या लक्षात राहिली, ती त्याने येथे सांगितली. हे सगळे बळाचे राशी (सागर) आहेत. **(क)** सुग्रीव कपीश आहे म्हणून त्याचे नाव स्वतंत्रपणे सांगितले. द्विविदमयंदादि जे वर सांगितले ते सुग्रीवासारखे बलवान आहेत व असे सुग्रीवासारखे दुसरे कोट्यानुकोटी वानर

आहेत, अगणित आहेत, नानाप्रकारचे व नाना वर्णांचे आहेत. यावर कदाचित रावण म्हणेल की 'ऊं' सुग्रीवासारखेच ना? त्याचे बळ किती ते मला माहीत आहे; म्हणून सांगतो -

चौ. २-३ (१) रामकृपें बल अतुल तयानां - रामकृपेने त्यांना अतुलनीय बल प्राप्त झालेले आहेच **'रामकृपाबल मिळुनि कपींद्र। होति पक्षयुत जणूं गिरींद्र'** (३५।३) म्हणून ठरले की शुक अतिशयोक्ति करीत नाही. **'धाडिति देउनि बला विशाला'** (४।८।७) यांना जसे बळे दिले आहे, तसे भृगुपतीचे बळ काढून घेतले आहे. राम आपल्या कृपेने बळ देऊ शकतात व आपल्या इच्छेने काढून घेऊ शकतात. **(क) 'तृण सम गणती त्रय लोकानां'** याने सुचविले की रामसेनासामर्थ्य रावणसेनेपेक्षा फारच अधिक आहे. (१।१८० पाहा) **(ख)** वानरसैन्याची गणना करणे कोणालाही शक्य नाही पण असे ऐकले की वानरयूथपती = सेनाप्रमुखच १८ पद्मे आहेत.

हिं. ***। नाथ कटक महँ सो कपि नाहीं । जो न तुम्हहि जीतै रन माहीं ।।४।।***
। परम क्रोध मीजहिं सब हाथा । आयसु पै न देहिं रघुनाथा ।।५।।
। सोषहिं सिंधु सहित झष ब्याला । पूरहिं न त भरि कुधर बिसाला ।।६।।
। मर्दि गर्द मिलवहिं दससीसा । ऐसेइ बचन कहहिं सब कीसा ।।७।।
। गर्जहिं तर्जहिं सहज असंका । मानहुँ ग्रसन चहत हहिं लंका ।।८।।

म. ***। नाथ! कटकिं कपि ऐसा नाहीं । जो ना जिंकिल रणीं तुम्हांही ।।४।।***
। परम रुष्ट सब चोळिति हात हि । परि आज्ञा देति न रघुनाथ हि ।।५।।
। व्याल झषांसह शोषूं सागर । भरूं भूधरीं विशाल ना तर ।।६।।
। मर्दुनि धुळीं मिळवुं दशशीसा । मी श्रुत असें वदत सब कीशां ।।७।।
। गर्जति तर्जति सहज अशंकहि । ग्रासूं बघति जणूं लंकेसहि ।।८।।

अर्थ - नाथ! कपिसैन्यात असा एकही कपि नाही की जो तुम्हाला युद्धात जिंकू शकणार नाही.।।४।। अतिशय क्रुद्ध होऊन सगळेच हात चोळतात पण रघुनाथ त्यांना आज्ञा देत नाहीत.।।५।। व्याल, मत्स्य यांच्यासह सागर शोषून टाकू नाही तर विशाल पर्वतानी भरून काढू.।।६।। दशशीर्षाचे मर्दन करून त्याला धुळीस मिळवू, असे सगळे कपि बोलत असलेले मी ऐकले आहे.।।७।। ते गर्जतात व दटावीत असतात, व स्वभावताच ते निःशंक आहेत आणि जणू लंकेलाच गिळू पाहत आहेत.।।८।।

टीका. चौ. ४ (१) रामसेनेतील प्रत्येक वानर तुमचा पराभव करील यात शंका मुळीच नाही. (दोन नकार निश्चयार्थसूचक असतात). मग इतरांची त्यांच्यापुढे काय दशा होईल हे सांगण्याची आवश्यकताच नाही. **(क)** शुकाचे हे म्हणणे अगदी सयुक्तिक आहे, यात अतिशयोक्ति मुळीच नाही. सर्वांत कमी बलवान असा एक कपि, ज्याचे नांवसुद्धां शुकाला कळले नाही, लंकेत येऊन अक्षकुमाराचा वध करून लंका जाळून

काहीही इजा न होता विजयगर्जना करीत सुखरूप गेला परत. यात त्याने रावणाचा व त्याच्या सैन्याचा पराभव केला नाही असे कोण म्हणेल? सर्वांत कमी बलवान कपि जर हे सहज करू शकला तर बाकीचे काय काय करू शकणार नाहीत? **(ख)** शुक निर्भयपणे असे बोलत असताना रावण शांतपणे ऐकून घेत आहे, ही गोष्टसुद्धां साधी नाही. विशेष आदरणीय आहे म्हणूनच सुंदरकाण्डात ही कथा चांगली शोभते.

चौ. ५ (१) परम रुष्ट सब चोळिति हात हि - रावणाला मारून टाकू अशी शक्ति, निष्ठा व इच्छा आहे. पण तो घाबरला असल्याने इकडे येत नाही व हा समुद्र पलीकडे जाऊ देत नाही असे म्हणत हात चोळीत दात-ओठ खात आहेत व आकाशमार्गाने जावे तर रघुनाथ आज्ञा देत नाहीत. **(क)** रघुनाथ शब्दाने सुचविले की ते रघुकुलनाथ आहेत व रघुकुलवधू रावणाने चोरून नेली आहे; म्हणून तिला सनाथ करण्यासाठी रावणाचा वध करण्याची कामगिरी त्यांनी आपल्याकडे राखून ठेवली आहे; त्यामुळे इतर कोणाला परवानगी देत नाहीत व रघुनाथ असल्याने राजनीती व धर्म यांच्याविरुद्ध ते कधी वागत नाहीत.

चौ. ६ (१) व्याल झषांसह शोषूं सागर - मध्ये आड येणारा सागर शोषून टाकण्याचे किंवा तो डोंगर पर्वतांनी भरून टाकून त्यावरून चालत जाऊन रावणाचा वध करण्याचे सामर्थ्य असल्याची भाषासुद्धां ते कपी बोलत असतात. पण या दोन्ही गोष्टीस रघुनाथ परवानगी देत नाहीत. **'प्रेरित कठीण काळें येती'** इत्यादि शब्दांनी रावणाने कपींचा जो उपहास केला त्यावर हे उत्तर आहे. भाव हा की खरोखर सागर तुमच्यावर दया करीत आहे. नाहीतर त्यातील एकेक वानर तुमचा परम कठीण काळ आहे व अक्षय काळाच्या प्रेरणेनेच ते आले आहेत. तुमचा काळ निकट आला आहे पण परम निकट आला नाही इतकेच. बिभीषणाच्या केसालासुद्धां धक्का लागणे शक्य नाही.

चौ. ७-८ (१) कपिगणांच्या तोंडून आणखी असे उद्‌गार निघत असलेले ऐकले की रावण! रावण! म्हणतात त्याची किंमत ती काय; मर्दून पीठ करून टाकू त्या दशाननाचे! ढेकूण, डास चिरडतात तसा टाकू चिरडून त्याला. **(क)** असे म्हणून ते वानर अशा गगनभेदी गर्जना करतात व तुमच्या नावाने धमकीच्या अशा ललकाऱ्या देतात की जणूं रावणाला ठार मारून त्यांना विजयच प्राप्त झाला असावा. तो परम आवेश पाहिला म्हणजे असे वाटते की जर का या तीराला आले तर सगळी लंकाच गिळून टाकतील. **'औदुंबर फल सम तव लंका॥ मधें वसां तुम्हिं जंतु न शंका॥ वानर मी फळ खाण्या वार न। देती आज्ञा राम उदार न'** (६।३४।३-४) असे अंगदाने रावणास सांगितले आहेच. तेव्हां असली भाषा ते कपि खरोखरच बोलत होते यात शंका नाही. **(ख) सहज अशंक** - स्वभावताच अगदी निःशंक निर्भय आहेत. **'अति अशंक**

शठ तूं मज दिससी' (२१।२) असे रावणानेच हनुमंतास म्हटले आहे व तो तर शुकाच्या अनुभवाप्रमाणे सर्वांत कमी बलवान कपि!

हिं. दो. । सहज सूर कपि भालु सब पुनि सिर पर प्रभु राम ॥
॥ रावन काल कोटि कहुँ जीति सकहिं संग्राम ॥५५॥

हिं. । राम तेज बल बुधि बिपुलाई । सेष सहस सत सकहिं न गाई ॥१॥
। सक सर एक सोषि सत सागर । तव भ्रातहि पूँछेउ नय नागर ॥२॥
। तासु बचन सुनि सागर पाहीं । मागत पंथ कृपा मन माहीं ॥३॥

म. दो. । सहज शूर कपि भल्ल सब त्यांत शिरीं प्रभु राम ॥
॥ जिंकिति रावण काळ ही कोटि, करुनि संग्राम ॥५५॥

म. । रामतेज बल बुद्धि-विपुलता । शेष लक्षही थकतिल वदतां ॥१॥
। एक चि शर शोषिल शत सागर । तव भावास पुसति नयनागर ॥२॥
। मानुनि तद्वच जलनिधिपासी । मागति पंथ कृपा चित्तासी ॥३॥

अर्थ - सर्व भल्लूक व कपि स्वभावतःच शूर आहेत आणि शिवाय त्यांच्या शिरावर प्रभू (सर्वसमर्थ) राम आहेत. म्हणून ते युद्ध करून रावणालाच काय कोटी काळांनासुद्धां जिंकतील (तर नवल नाही)।।दो.५५।। रामचंद्राचे तेज बल बुद्धि इत्यादींची विपुलता वर्णन करताना लाखो शेषसुद्धां थकतील (वर्णन करू शकणार नाहीत मग मी एका मुखाने काय वर्णन करणार!)।।१।। त्यांचा एकच बाण (या एका सागरालाच काय) शंभर सागरांना शोषून टाकील पण ते नीतिनिपुण असल्याने तुमच्या भावाला त्यांनी (मत) विचारले।।२।। आणि त्याच्या शब्दाला मान देऊन सागरापाशी मार्ग मागत (बसले) आहेत (कारण) त्यांच्या चित्तात कृपा आहे.।।३।।

टीका. दोहा. (१) सहज शूर - त्यांचे शौर्यवीर्यादि तपश्चर्या किंवा वर सामर्थ्याने उत्पन्न झालेले नसून जन्मजात आहे, स्वाभाविक आहे. उसने मिळालेले असते ते केव्हा तरी नष्ट होते. जे स्वाभाविक असते ते नष्ट होत नाही. स्वभाव फक्त ईश्वराच्या प्रभूच्या इच्छेनेच बदलू शकतो परंतु त्या वानरांच्या शिरावर प्रत्यक्ष प्रभूच रामरूपाने आहेत म्हणून तो बदलू शकणार नाही. अस्त्रशस्त्र, पदत्राण, शिरस्त्राण इत्यादींची त्यांना जरूर नाही. **(क)** रावणाने एकाच काळाला जिंकला पण त्यामुळेच त्याला गर्व झाला आहे. परंतु ते वानर कोटी काळांना स्वाभाविक शौर्यानेच, निधड्या छातीने युद्ध करून सहज जिंकू शकतील. **(ख)** याप्रमाणे शुकाने रावणाच्या इतर प्रश्नांची उत्तरे दिली व ती दशाननाने शांतपणे ऐकून घेतली. क्रोधाने लालबुंद होऊन शुकाला अपशब्द बोलण्यास पुष्कळ सवड असून बोलला नाही. शुकाच्या आतापर्यंतच्या भाषणात रावणाला अशी एकही फट मिळाली नाही की जिच्या आधारे कोणाचा तरी उपहास करून शुकाच्या सर्व भाषणावर बोळा फिरवता येईल, अशी संधी रावण

पाहत आहे व आता शेवटच्या प्रश्नाच्या उत्तरात रावणास तशी फट सापडेल व तो खवळेल.

चौ. १ (१) राम तेज बलबुद्धी यांची विपुलता म्हणजे **विशालता,** व्यापकपणा कोणालाही वर्णन करता येणार नाही. लक्षावधी शेषांनासुद्धां ते अशक्य आहे. हनुमंताच्या करणीबद्दल म्हटले की 'नाथ! पवनसुतकृत जी करणी। वर्णवे न ती सहस्र वदनीं' (३०।५). राम-सेनेबद्दल 'मुखी कोटिशत वदवेना ती' (५४।५) असे म्हटले हा सामान्य मुखांचा उल्लेख आहे. येथे राममहिमा वर्णनात लक्ष शेषांचा उल्लेख केला. शेषाला हजार मुखे असतात आणि शेषाची मुखे व इतर मुखे यांची तुलना करणेच अयोग्य. तथापि थोडी कल्पना देतो.

चौ. २-३ (१) एकाच बाणाने शेकडो सागरांना कोरडे पाडण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी आहे तरी ते नीतीचा त्याग करीत नाहीत, सचिवांचा अपमान करीत नाहीत, स्वतःच्या सामर्थ्याचा गर्व नाही व आपल्याच मुखाने आपला प्रभाव बोलून दाखवीत नाहीत व अति कृपालु आहेत, या गोष्टी मुख्यतः या दोन चौपायात दाखविल्या आहेत. **(क) तव भावा पुसती नयनागर** - ते स्वतः अति नीतिनिपुण असल्यामुळे तुमच्या नीतिविभूषण भावाला त्यांनी मत विचारले. त्याने सांगितल्यावर ते त्यांना स्वतःस व त्यांच्या भावाला पसंत नसूनसुद्धां मान्य केले. शत्रूच्या भावाने दिलेल्या मताचासुद्धां अनादर केला नाही. **(ख) कृपा चित्तासी** - सागरावर व त्यातील असंख्य जीवावर कृपा आहे म्हणून त्याचे शोषण करीत नाहीत. **सूचना** - बिभीषणाच्या मतास्तव सागराजवळ मार्ग मागत आहेत हे शुकाचे वचन म्हणजे रावणाला एक बालेकिल्लाच हस्तगत झाला. उपहास करून सर्व मुद्दे उडवून देण्यास चांगलेच अस्त्र मिळाले. बाकीचे सर्व भाषण रावणास निरुत्तर करणारेच आहे.

हिं. ***। सुनत बचन बिहसा दससीसा । जौं असि मति सहाय कृत कीसा ॥४॥***
। सहज भीरु कर बचन दृढ़ाई । सागर सन ठानी मचलाई ॥५॥
। मूढ़ मृषा का करसि बड़ाई । रिपु बल बुद्धि थाह मैं पाई ॥६॥
। सचिव सभीत बिभीषन जाकें । बिजय बिभूति कहाँ जग ताकें ॥७॥

म. ***। श्रवत वचन विहसे दशशीस । अशि मति तरि सहाय कृत कीश ॥४॥***
। सहज भीरुचीं मानुनि वचनें । वारिधिपाशीं धरलें धरणें ॥५॥
। मूढ़! मृषा महती कां गासी । पावूं रिपुबलमति - ठावासी ॥६॥
। सचिव सभीत बिभीषण ज्यासी । विजय विभूति कुठुनि जगीं त्यासी ॥७॥

अर्थ - वचन ऐकताच दशशीर्ष खो खो हसला आणि म्हणाला की अशी बुद्धि आहे म्हणून तर वानरे साह्यास घेतली आहेत!॥४॥ (आणि) स्वभावतःच भित्रा असलेल्याचे वचन मानून सागरापाशी धरणे धरले आहे.॥५॥ मूढ़ा! (शत्रूची) महती खोटीच का

गात बसला आहेस? शत्रूचे बल व बुद्धि यांचा ठाव आम्हाला लागला.॥६॥ भयभीत बिभीषण ज्याचा सचिव आहे त्याला या जगात विजय आणि विभूती कुठून मिळणार?॥७॥

टीका. सूचना - शुकाने जे सर्व सांगितले ते ऐकून सर्व सभासदांचा धीर साफ सुटलेला असणार व रावण मूर्ख आहे, असा त्यांचा समज झालेला असणार हे जाणून आपली बाजू अन्यायी, बलहीन, बुद्धिहीन नाही हे त्यांच्या हृदयावर ठसविण्यासाठी रावण आता मिळालेल्या सुसंधीचा फायदा घेत आहे. रावण जसा शस्त्रास्त्रयुद्धात कोणास हार जाणारा नाही तसाच वाग्युद्धातसुद्धां तो हार जाणारा नाही, हे येथे व रावण - अंगद संवादात स्पष्ट दिसते.

चौ. ४ (१) बिहसे - या हसण्याने शत्रूचा व दूतांचा उपहास व्यक्त केला. वानरांसारखे निर्बुद्ध पशु ज्याने साह्यकर्ते, अनुचर केले त्याची बुद्धि किती असेल हे सांगण्यास शेष व शारदा कशाला? **(क) दुसऱ्या चरणात व्यंग्योक्ति आहे.** लक्ष शेषांना ज्या बुद्धीच्या विपुलतेचे वर्णन करता येत नाही अशी बुद्धि आहे म्हणून तर माकडास मित्र व सेवक केले व घेतले साह्याला. कोणाही मनुष्याने असे कधी केले असेल तर सांग पाहू शुका! त्यांच्या संसर्गाने तुझाही बुद्धिभ्रंश झालेला दिसतो. बुद्धिहीनतेचे हे एक प्रमाण दिसले की नाही?

चौ. ५ (१) सहज भीरुचीं मानुनि वचनें - शत्रूशी लढाईचा प्रसंग येणार या नुसत्या कल्पनेने भयभीत होऊन जो मलाही भ्याड बनवू पाहत होता, त्या भ्याडाच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवला हा शत्रूच्या बुद्धिहीनतेचा दुसरा पुरावा. खराच नीतिनिपुण व शूर असता तर मी त्यास जाऊ कसा दिला असता? रणात जाऊन पळ काढण्यापेक्षा आधीच पळून जाणे बरे म्हणून जाऊ दिला. **(क) वारिधिपाशीं धरलें धरणें** - ज्याच्या मनगटात जोर आहे तो वीर, जड अशा सागराजवळ धरणे धरून बसेल कसा? जो निस्तेज व दुर्बळ असेल तोच असे करील. वीर क्षत्रियबच्चा बाहूंत बळ असून अशी कोणाची मनधरणी करीत बसला आहे का कधी? जन्मभर बसलात आणि प्रायोपवेशनाने मेलात म्हणून सागर तुम्हाला काय सांगणार? यावरून शत्रूच्या तेजाचा व बळाचा अंदाज कोणी सामान्य माणूससुद्धा करील. आता सागराने विनंती मानली नाही की जातील परत कृपालुतेच्या पांघरुणाखाली दुर्बलता, तेजोहीनता व बुद्धिहीनता यांना झाकून ठेवून.

चौ. ६ (१) मूढ! मृषा महती कां गासी - शत्रूचे तेज, बल व बुद्धि यांचे ज्ञान या उघड उघड दिसणाऱ्या साध्या गोष्टीवरून एखाद्या लहान मुलाससुद्धा झाले असते. तू एवढा कुशल हुशार दूत असून तुला कळले नाही त्याअर्थी तू मूढ बनला आहेस. त्या तापसांनीच तुला भुरळ पाडलेली दिसते. म्हणून तुला खोटे ते खरे व खरे ते खोटे वाटू लागले आहे. त्यामुळे तू शत्रूची खोटीच महती गात आहेस आणि मला

भुरळ पाडू पाहतोस काय? पण तुझ्या भाषणातील शब्दांनी शत्रूच्या तेजबलबुद्धीचा ठाव मला चांगला लागला आहे.

चौ. ७ (१) सचिव सभीत बिभीषण ज्यासी - बिभीषणासारख्या भेदरटाला सचिव केला यावरूनच त्यांचे धैर्य कळले व नीतिनिपुणताही कळली. असे सचिव असलेल्यांना कधी शत्रूवर विजय मिळाला आहे काय? व ऐश्वर्य लाभल्याचे कधी कोणी पाहिले-ऐकले आहे काय? **'अमचा अनुज भीरु अति तोही'** (६।२३।३) असे रावण अंगदाला सांगणारच आहे. **सूचना** - याप्रमाणे रावणाने आपल्या वाक्पटुतेने, शुकाने केलेला हल्ला असा बेमालूम उलटविला की शुक निरुत्तरच झाला. आता 'शेषं कोपेन पूरयेत्' हेच शुकाच्या हाती राहिले आहे. या वाग्युद्धांत रावणाने शुकाला चारीमुंड्या चीत केला, यात संशय नाही.

हिं. । सुनि खल बचन दूत रिस बाढ़ी । समय बिचारि पत्रिका काढ़ी ॥८॥
। रामानुज दीन्ही यह पाती । नाथ बचाइ जुडावहु छाती ॥९॥
। बिहसि बाम कर लीन्ही रावन । सचिव बोलि सठ लाग बचावन ॥१०॥
हिं. दो. । बातन्ह मनहि रिझाइ सठ जनि घालसि कुल खीस ॥
॥ राम बिरोध न उबरसि सरन बिष्नु अज ईस ॥५६रा.॥
। की तजि मान अनुज इव प्रभु पद पंकज भृंग ॥
॥ होहि कि राम सरानल खल कुल सहित पतंग ॥५६म.॥
म. । दूत-रोष खलवचें वाढला । समय बघुनि काढी पत्राला ॥८॥
। या पत्रा देई रामानुज । नाथ वाचवुनि उर निववा निज ॥९॥
। विहसुनि वाम करीं घे रावण । सचिवाकरविं करवि शठ वाचन ॥१०॥
म. दो. । शठ शब्दीं मन रिझवुनी कर न कुळाचा घात ॥
॥ रामविरोधिं न जगसि विधि-हरिहर शरणहि जात ॥५६रा.॥
। त्यजुन मान हो अनुजसा प्रभु-पद-पंकज भृंग ॥
॥ कीं हो रामशरानलीं खल! कुल सहित पतंग ॥५६म.॥

अर्थ - खलाचे वचन ऐकून दूताचा रोष वाढला व योग्य वेळ आहे असे पाहून त्याने पत्र काढले.॥८॥ नाथ, हे पत्र रामानुजाने दिले आहे, ते वाचवून आपली छाती (उर) निववा (एकदा)॥९॥ मोठ्याने हसून रावणाने ते पत्र डाव्या हाताने घेतले व शठ ते सचिवाकडून वाचवू लागला.॥१०॥ (लक्ष्मण पत्रात म्हणतात की) रे शठा! नुसत्या शब्दांनी आपल्या मनाला रिझवून (प्रसन्न करून) कुळाचा घात करू नकोस. रामविरोध करून तू जरि ब्रह्मा विष्णू व हर यांना शरण गेलास तरिसुद्धां वाचणार नाहीस (जगणार नाहीस)॥दो.५६रा.॥ मान (अभिमान, गर्व) सोडून धाकट्या भावासारखा

प्रभुचरणकमलभृंग हो किंवा रे खला! तूं आपल्या कुळासहित रामबाणरूपी अनलात पतंग हो.।।दो.५६म.।।

टीका. चौ. ८ (१) खलवच - सत्य सांगितले असता शब्दच्छलाने ते खोटे ठरविले व रघुनाथाचा उपहास केला म्हणून खल. **(क) दूत रोष वाढला** - रावण उपहासात्मक हसला तेव्हाच दूताला क्रोध-रोष आला होता; पण रघुपतीची प्रच्छन्न निंदा करून त्यांच्या अद्वितीय गुणांना दोष ठरविले व बिभीषणासारख्या नीतिनिपुण संताला भ्याड ठरविला म्हणून रोष वाढला.

चौ. ९ (१) दोन्ही तापसांची हकीकत रावणाने विचारली होती पैकीं रामाविषयी आधी सांगितलेच. लक्ष्मणाविषयी काही विशेष न सांगता म्हणाला की हे पत्र रामलघुबंधूने दिले आहे ते वाचवून आपली छाती निववा. यात वक्रोक्ति आहे. लक्ष्मणाचे पत्र वाचून, ऐकून रावणाची छाती क्रोधाने व भयाने जळूं लागेल असे शुकास वाटले. **(क)** 'लक्ष्मण वचन वाच कुलघात्या' असे लक्ष्मणाने सांगण्यास सांगितले होते. 'वाच' असे न सांगता शुकाने 'वाचवुनि' असे सांगितले यात शुकाची चतुरता व दूरदर्शिता दिसते. रावणाने ते पत्र स्वतः वाचले असते तर मोठ्याने न वाचता वाचून फाडून टाकले असते व त्यातील मजकूर इतर कोणास कळला नसता. शुकाने पूर्वी सांगितलेले सर्व रावणाने धुडकावून लावल्याने सभासदांच्या मनावर झालेला दुष्परिणाम तसाच राहिला असता म्हणून वाचविण्यास सांगितले.

चौ. १० (१) मोठ्याने हसणे हे शुकाचा व पत्र पाठविणाऱ्याचा उपहास करणारे असून, डाव्या हाताने घेणे अपमान व तिरस्कारसूचक आहे. शठ शब्दाने सुचविले की ते पत्रसुद्धां तो मानणार नाही. पुढील दोन दोह्यात लक्ष्मणाच्या पत्रातील मजकूर आहे.

दो. रा. (१) शब्दीं मन रिझवुनी - शुकाच्या भाषणावर रावणाने प्रथम जे उत्तर दिले ते शब्दांनी मनोरंजन करून घेण्यासारखेच आहे. रावणाच्या त्या भाषणानंतरच शुकाने योग्य समय जाणून पत्र दिले; यावरून ठरते की शुकाने पत्र वाचले असावे. हनुमंताजवळ जे बोलला रावण त्यावरून लक्ष्मणाने हे लिहिले. **(क) लक्ष्मण म्हणतात** - की तू नुसत्या शब्दावडंबराने मनोरंजन करून घेत आहेस, पण त्याने निभाव लागणार नाही. शाब्दिक वीरतेने स्वतःचा व कुळाचा विनाश करून घेशील तरी असे करू नको. **(ख) रामविरोधिं न जगसि...जात** - 'शंभुसहस्र विष्णु चतुरानन। रामद्रोह्या रक्षूं शकत न' (२३।८) असे हनुमंताने सांगितले. 'ऐका नाथ! बिना सीतार्पण। तव हित करिति न शिव चतुरानन' (३६।१०) असा पैठणीतील आहेर आधीच मिळाला आहे. हनुमंताने जे सांगितले तसेच लक्ष्मणाने पत्रात लिहिले आहे.

दो. म. (१) स्वतः जगून कुळाचा संहार वाचविण्याचे एकच साधन आहे, ते कर किंवा कुळासह मर, याशिवाय आता दुसरे काही उपयोगी पडणार नाही. **ल.टे.** -

या पत्रात लक्ष्मणाने स्वतःच्या प्रतापाचे काहीच वर्णन केले नाही. मी अमुक करीन असे म्हटले नाही. श्रीराम प्रभूचा प्रतापच वर्णिला आहे. **'भेट सिता देउनि न तर आला तुमचा काळ'** हा लक्ष्मणाचा तोंडी संदेश शुकाने सांगितला नाही हे त्याने सहेतुकच केले. सीतेला परत देण्याचा उपदेश तो स्वतःच करणार आहे व त्यायोगे आपले परमहित साधणार आहे. कसे ते पुढे दिसेल.

हिं. । सुनत सभय मन मुख मुसुकाई । कहत दसानन सबहि सुनाई ॥१॥
। भूमि परा कर गहत अकासा । लघु तापस कर बाग बिलासा ॥२॥
। कह सुक नाथ सत्य सब बानी । समुझहु छाड़ि प्रकृति अभिमानी ॥३॥
। सुनहु बचन मम परिहरि क्रोधा । नाथ राम सन तजहु बिरोधा ॥४॥

म. । श्रवत सभय मनिं, सस्मित आनन । सांगतसे सर्वांस दशानन ॥१॥
। भुवीं पतित, करिं नभा जसा धरि । लघुतापस वाग्विलास हा करि ॥२॥
। नाथ! म्हणे शुक, सत्य चि वाणी । समजा, त्यजुनि प्रकृति अभिमानी ॥३॥
। मम वच ऐका त्यजुनी क्रोधा । त्यजा नाथ तुम्हिं राम-विरोधा ॥४॥

अर्थ - (पत्रातील मजकूर ऐकताच) मनात भीति वाटली पण मुखानी मंद हास्य करीत दशानन सर्वांना समजावून सांगतो की-॥१॥ जमिनीवर (उताणा) पडलेल्या माणसाने हातांनी जसे आकाश धरावे त्याप्रमाणेच हा लघुतापस वाग्विलास - (मिथ्या बडबड, प्रलाप) करीत आहे.॥२॥ (हे ऐकून) शुक म्हणाला की नाथ! ती वाणी अगदी सत्य आहे असे देहाभिमानी स्वभाव सोडून समजा.॥३॥(व) क्रोध न करता माझे सांगणे ऐका (करा). नाथ! रामविरोध करणे सोडून द्या.॥४॥

टीका. चौ. १ (१) श्रवत सभय मनिं - पत्रातील मजकूर कानी पडताच रावण मनात घाबरला, भीति वाटली. रामवैराचा निश्चय केल्यानंतर यापूर्वी किंवा यानंतर एक अपवाद सोडून रावणाला कोणाचे व कसलेही भय कधी वाटले नाही. लक्ष्मणाच्या शब्दातच असे काही अद्‌भुत सामर्थ्य असले पाहिजे की ते शब्द कानांत शिरताच रावणाला भीति वाटावी. लक्ष्मणाने पत्रात जे कळविले आहे तेच जटायू, मंदोदरी, हनुमान, बिभीषण, प्रहस्त इत्यादि अनेकांनी मुखाने उच्चारून सांगितले आहे पण केव्हाही रावणाला भीति वाटली नाही. **'सुनासीर शत सदृश तो संतत करी विलास॥ प्रबल परम रिपु शिरीं जरि तरी न चिंता त्रास'** (६।१० त्रास=भय) असे रावणाविषयी म्हटले आहे. रावणाच्या कुळाचा नाश लक्ष्मणाच्या हातांनी व्हावयाचा असल्याने लक्ष्मणाच्या हातांनी लिहिलेल्या शब्दातसुद्धां भीतिजनक शक्ती आहे. **सेतू बांधल्याचे ऐकूनही रावण घाबरला आहे.** (६।५।१० पाहा). मनात भीति का उत्पन्न झाली, याचे कारण रावणही शोधू लागला असेल. रावणाच्या मनात भीति! ही अनपेक्षित घटना पाहून त्यालाही आश्चर्य वाटले असेल. **(क) सस्मित आनन** - मनातील भीति कोणास

कळू नये म्हणून त्याने मोठ्याने हसण्याचा प्रयत्न केला पण मन सभीत असल्यामुळे विहास किंवा हास्य प्रगट न होता दहाही मुखांवर स्मित दिसू लागले.

चौ. २ (१) भुवीं पतित, करिं नभा धरि - जमिनीवर पाय घसरून उताणा पडल्यावर, मी पडलो नाही, आकाशाला हातांनी धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे, असे त्याने म्हटले तर ती जशी मिथ्या, बडबड व आपले पतन झाकून ठेवण्याचा तो व्यर्थ व हास्यास्पद प्रयत्नच ठरेल, तसेच हे पत्र लिहिणाऱ्याने केले आहे. आकाश कोणाच्याही हातात सापडणे, हातास लागणे जसे अशक्य तसाच रावणाचा व त्याच्या कुळाचा नाश कोणासच करता येणार नाही ही गोष्ट त्याने या दृष्टान्ताने सुचविली. - **(क) भुवीं पतित** - भाव हा की सार्वभौम राजसत्तेच्या अत्युच्च सिंहासनावरून खाली फेकले गेले, क्षत्रियत्व सोडून दिले नी तपस्वी झाले, पहिले वीर्य शौर्य राहिले नाही. (६।२३।२ व ६।३१ रा. यात अंगदास जे सांगणार आहे तोच वरील भाव येथे आहे पण हे सुंदरकाण्ड असल्याने प्रगट निंदा येथे नाही. भाव हा की शक्ति युक्ति बुद्धि इत्यादिकांनी माझ्यापुढे काही चालत नाही तर आता नुसत्या धमक्या देऊन आपली श्रेष्ठता दाखविण्याचा आणि स्वार्थ साधून अपकीर्ति वाचविण्याचा हा प्रयत्न आहे. याच्यापेक्षा या बडबडीला काही किंमत नाही. 'शब्दीं मन रिझवुनी' या पत्रातील वाक्याचे हे उत्तर आहे. स्वतः हा लघुतापसच शब्दांनी आपले मनोरंजन करून घेत असून दुसऱ्यास व्यर्थ उपदेश करीत आहे. **ल. टे.** - तपस्वी वृथा बडबड करून आपले स्तोम माजविणारे असतात, असा समज श्री तुलसीदासकालीन धनाढ्य व सत्ताधीश लोकांत प्रचलित होता, असे रावणाच्या या व अन्य वचनांवरून दिसते. (६।३४।६ पहा).

चौ. ३-४ (१) लक्ष्मणाच्या शब्दांना वाचाळपणा, मिथ्या प्रलाप ठरवून केलेला उपहास ऐकून शुक म्हणतो की त्या पत्रात जे काही लिहिले आहे ते अगदी सत्य आहे, त्यात असत्याचा लेशसुद्धा नाही. **तुम्हाला प्रकृती अभिमान** = देहाभिमान फार असल्यामुळे ते सत्य वाटत नाही; म्हणून सांगतो की वृथा गर्व सोडून पत्रातील मजकूर खरा आहे हे चांगले ध्यानात घ्या. **(क) मम वच ऐका त्यजुनी क्रोधा** - अभिमानाने क्रोध येत असतो व हितकारक सत्य गोष्टी रुचत नाहीत म्हणून अभिमान व क्रोध बाजूस सारून मी सांगतो तसे करा. **सूचना** - या चौपाईपर्यंत शुकाने आपल्या 'दूत' या अधिकाराचे अतिक्रमण केले नव्हते. **दूताचा, हेराचा अधिकार राजाला उपदेश करण्याचा नाही. शुकाला दूत, हेर म्हणून पाठविला होता.** मिळालेली इत्थंभूत माहिती देणे व विचारलेल्या प्रश्नांची यथामति उत्तरे नम्रपणे देणे इतकेच त्याचे कर्तव्य होते. सचिवाचा, मित्राचा किंवा गुरूचा अधिकार भर सभेत गाजविणे म्हणजे राजाचा जाणूनबुजून अपमान करणे आहे. शुक जोपर्यंत दूत या नात्याने बोलत होता तोपर्यंत, त्याचे सक्रोध बोलणे ऐकूनसुद्धा रावण त्याच्यावर रागावला नाही, सर्व शांतपणे त्याने ऐकले. पण आता

मात्र तो रावणाच्या क्रोधास बळी पडणार. पण रावणाचा स्वभाव जाणून शुक हे मुद्दामच करीत आहे. बिभीषणाला हाकलून दिला तशी आपलीही या दुष्टांच्या संगतीतून सुटका व्हावी व रघुनाथास शरण जाता यावे, या हेतूनेच तो आता बोलणार आहे.

हिं. ***। अति कोमल रघुबीर सुभाऊ । जद्यपि अखिल लोक कर राऊ ॥५॥***
। मिलत कृपा तुम्ह पर प्रभु करिही । उर अपराध न एकउ धरिही ॥६॥
। जनकसुता रघुनाथहि दीजे । एतना कहा मोर प्रभु कीजे ॥७॥
। जब तेहिं कहा देन बैदेही । चरन प्रहार कीन्ह सठ तेही ॥८॥

म. ***। अति कोमल रघुविर स्वभाव । जरी अखिल भुवनांचे राव ॥५॥***
। भेटत तुम्हीं कृपा प्रभु करतिल । एकहि अपराध न मनिं धरतिल ॥६॥
। जनकसुता रघुनाथा द्यावी । प्रभु मम विनति इतकि ऐकावी ॥७॥
। यदा वदे द्यावी वैदेही । शठ लत्तें ताडी त्यातेंही ॥८॥

अर्थ - रघुवीर जरी सर्व भुवनांचे (लोकांचे) राजे आहेत तरि त्यांचा स्वभाव अति कोमल आहे.॥५॥ तुम्ही (जाऊन) भेटताच प्रभू तुमच्यावर कृपा करतील व तुमचा एकसुद्धा अपराध मनात ठेवणार नाहीत.॥६॥ (म्हणून) जनकसुता रघुनाथास द्यावी. हे प्रभू (स्वामी)! माझी इतकी विनंती ऐकावीच.॥७॥ वैदेही द्यावी असे जेव्हा तो म्हणाला तेव्हा त्या शठाने त्याला (शुकाला) लाथा मारल्या.॥८॥

टीका. चौ. ५-७ (१) रघुनाथास शरण जा असे सांगावयाचे आहे; म्हणून प्रथम रामस्वभाव त्याने जसा पाहिला, ऐकला व अनुभवला तसा वर्णन केला. **(क)** जरी रघुवीर आहेत, अनंत ब्रह्मांडभुवनांचे अधिपती आहेत तरी राम स्वभावतःच अति कोमल आहेत, अति दयाळू आहेत. **वीरता व कोमल स्वभाव सहसा एकत्र नसतात. तसेच सत्ता व दयालुता यांची बहुधा फारकत असते.** इतका कोमल-दयालु स्वभाव पाहण्यासच काय ऐकण्याससुद्धा मिळणार नाही. **(ख)** तुम्ही जर शरण गेलात तर तुमच्यावरसुद्धा कृपा करतील, मुळीसुद्धा क्रोध करणार नाहीत. तुमचे सर्व अपराध विसरतील. तुमच्या एकाही अपराधाची त्यांना आठवण होणार नाही. पण वैर सोडून शरण गेले पाहिजे. वैर सोडल्याचे लक्षण म्हणजे -

चौ. ७-८ (१) **जनकसुता रघुनाथा द्यावी** - इतके केल्याशिवाय मात्र ते थारा देणार नाहीत. **(क)** बिभीषणाने आपले बंधुप्रेम पणाला लावून कळकळीने केलेली विनंतीसुद्धा जेथे अमान्य झाली व लाथा खाव्या लागल्या, तेथे शुकासारख्या दूताच्या विनंतीची किंमत काय ? **(ख)** असा परमहिताचा उपदेश करणाऱ्याला लाथा मारल्या म्हणून शठ म्हटले. **(ग)** लाथा मारल्या यात राजा या दृष्टीने रावणाने काही चूक तर नाहीच केली पण बरीच कृपा केली असे म्हटले पाहिजे. शुक दूत असून त्याने भर सभेत उपदेश केला हा राजसत्तेचा अपमान केला. त्यावेळच्या पद्धतीप्रमाणे त्याला देहान्त शासन

केले असते किंवा तुरुंगात टाकला असता तरीही ते आदरणीयच ठरले असते. **(घ)** भक्तिमार्ग दृष्टीने शुकाने जे केले ते विशेष आदरणीय आहे. **'भला वास नर्कामधिं ताता। दुष्टसंग देवो न विधाता'** हे प्रभुवचन शुकाने ऐकले होते. असा दुःसंग सोडून भगवंतास शरण जाण्यासाठी दुष्टाच्या लाथा सहन केल्या हे फारच चांगले केले. शुकाने परमहिताचा मार्ग धरल्याने त्याचे कृत्य आदरणीय आहे.

हिं. ***। नाइ चरन सिरु चला सो तहां । कृपासिंधु रघुनायक जहाँ॥९॥***
। करि प्रनामु निज कथा सुनाई । राम कृपाँ आपनि गति पाई ॥१०॥
। रिषि अगस्ति की साप भवानी । राच्छस भयउ रहा मुनि ग्यानी ॥११॥
। बंदि राम पद बारहिं बारा । मुनि निज आश्रम कहुँ पगु धारा ॥१२॥

म. ***। चरणिं नमुनि शिर गत तो तिथें । कृपासिंधु रघुनायक जिथें ॥९॥***
। प्रणमुनि कथा निवेदी अपली । रामकृपेने निजगति मिळली ॥१०॥
। कुंभज ऋषि-शापें किं भवानी । राक्षस बनला मुनि जो ज्ञानी ॥११॥
। घडि घडि वंदुनि रामपदांला । गेला मुनि मग निजाश्रमाला ॥१२॥

अर्थ - (रावणाच्या) चरणी मस्तक नमवून तो जिथे कृपासिंधू रघुनायक होते तेथे गेला.॥९॥ प्रणाम करून त्याने आपली कथा निवेदन केली व रामकृपेने त्याला आपली गती (पूर्वस्थिती) प्राप्त झाली.॥१०॥ भवानी! तो ज्ञानी मुनी होता पण अगस्ती (कुंभज) ऋषीच्या शापाने राक्षस झाला होता.॥११॥ पुनः पुन्हा (घडिघडि) रामचरणांना वंदन करून मग तो मुनी आपल्या आश्रमाला गेला.॥१२॥

टीका. चौ. ९ (१) चरणिं नमुनि - रावणाने लाथा मारल्या तरीसुद्धा शुकाने त्याला नमस्कार केला. दाखविले जराशा संतसंगाने, श्रवणाने, रामदूतांच्या व प्रभू रामचंद्राच्या दर्शनाने राक्षसहृदयाचे संतहृदय बनले. परंतु त्याच्याबरोबर असलेल्या इतर दूतांना तो सर्व लाभ मिळाला असूनसुद्धा त्यांना असली सुबुद्धि झाली नाही. 'फळति सुकृत जशिं सुसमयिं शोभन' (४।१६।६) हे वचन येथे यथार्थ झालेच पण रामकृपा हे कारण त्याला जोडून आहेच. **(क) नमस्कार करण्यात भाव** हा आहे की लाथ मारलीत हे माझ्यावर फार मोठे उपकार केलेत. **(ख) कृपासिंधु रघुनायक जिथें** - या व पहिल्या चरणात **१/१ मात्रा कमी करून** दाखविले की त्याला फार आनंद झाला व कंठावरोध वगैरे सात्त्विक भाव प्रगट झाले.

चौ. १०-११ (१) कथा निवेदी अपली - रावणाने लाथा का मारल्या वगैरे सर्व सांगितले. **(क) शुकाचा पूर्ववृत्तान्त** - अ. रा. ६।५।५-२४ या वीस श्लोकांत शुकाचा पूर्ववृत्तान्त, अगस्ति शाप व शापानुग्रह यांचे वर्णन आहे त्याचे सार :- पूर्वी हा ब्रह्मनिष्ठ वानप्रस्थाश्रमी (सपत्नीक) ब्राह्मण होता. तो असुरांच्या विनाशासाठी शास्त्रविधीने यज्ञ करीत असे. वज्रदंत नावाचा राक्षस पाळतीवर होता. एकदा अगस्ति ऋषी त्या

ब्राह्मणाच्या आश्रमात आले असता त्याने त्यांना भोजनाचे आमंत्रण दिले व ऋषी स्नानसंध्येसाठी नदीवर गेले. वज्रदंताने अगस्तीचे रूप घेऊन येऊन सांगितले की पुष्कळ दिवसात मांसाशन केले नाही, तरी आज भोजनात मेंढ्याचे मांस असावे. त्याप्रमाणे स्वयंपाक झाला पण वज्रदंताने त्या ब्राह्मणाच्या पत्नीला मोहित ठेवून, तिचे रूप आपण घेऊन अगस्तींच्या पानात नरमांसान्न वाढून ठेवले व आपण गुप्त झाला. नरमांस ओळखून विचारपूस न करता अगस्तीनी शाप दिला की नरमांसभक्षक राक्षस होशील. ब्राह्मणाने विचारले की छागमांसान्न भोजनात असू द्या, असे आपणच मुद्दाम येऊन सांगून गेलात व आता मला शाप का दिला? - अगस्तींनी ध्यानाने पाहता सर्व गोष्टी त्याना कळल्या तेव्हा सांगितले की यात तुमची काही चूक नाही; पण माझा शाप कधी असत्य होत नाही, तरी तुम्ही राक्षस होऊन रावणाच्या आश्रयास जाल. तेथे गुप्तहेराचे काम करीत असता तुम्ही रावणास उपदेश कराल, व नंतर रामचंद्रांकडे जाल. तेव्हा तुमचा पूर्वदेह तुम्हाला प्राप्त होईल व शापमुक्त व्हाल. या ऋषिशापाप्रमाणे सर्व गोष्टी घडल्या.

चौ. १२ (१) रामचरणी वारंवार वंदन करून तो ज्ञानी ब्राह्मण = ज्ञानी मुनी आपल्या पूर्वीच्या आश्रमस्थानी गेला. **(क)** येथे अशी **शंका** येणे शक्य आहे की राम शुकाशी किंवा तो मुनिरूप झाल्यावर त्याच्याशी काहीच कसे बोलले नाहीत? राम सागरतीरी दर्भासनावर व्रतस्थ बसले आहेत. त्यामुळे त्यांना मौन आहे. हा व्रताचा पहिलाच दिवस आहे.

हिं. दो. । बिनय न मानत जलधि जड़ गए तीनि दिन बीति ॥
॥ बोले राम सकोप तब भय बिनु होइ न प्रीति ॥५७॥
हिं. । लछिमन बान सरासन आनू । सोषौं बारिधि बिसिख कृसानू ॥१॥
म. दो. । विनति जलधि जड मानिना जरि गेले दिन तीन ॥
॥ वदले राम सकोप तैं प्रीति न भीतीवीण ॥५७॥
म. । लक्ष्मण आण शरासन सायक । सिंधु शोषितो विशिखवें पावक ॥१॥

अर्थ - जरी तीन दिवस निघून गेले तरी जड जलधी (सागर) रामाच्या विनंतीस मान देईना तेव्हा राम सकोप होऊन म्हणाले की, भीतीशिवाय प्रीति उत्पन्न होत नाही.।।दो.५७।। लक्ष्मणा! धनुष्य व बाण आण पाहू, पावक (अग्नि) बाणाने सागर शोषून टाकतो.।।१।।

टीका. दो. (१) तीन दिवस गेल्यावर चौथ्या दिवशी राम बोलले. पौष शुद्ध पंचमीला सागरतरणाविषयी चर्चा झाली. षष्ठीला रघुनाथाने निर्जल व्रत सुरू केले. म्हणजे **पौष शुद्ध नवमीला राम बोलले** व आता सागर शरण येईल. **(क) जड** = बुद्धिहीन, चेतन नसलेला. **(ख) वदले राम सकोप** - क्रोधाने बोलण्याचा हेतु हा की शब्द ऐकून तरि

त्याने दर्शन द्यावे व उपाय सांगावा पण जे जड मदांध असतात ते कोरड्या धमक्यांना जुमानीत नाहीत. **(ग) प्रीति न भीतीवीण** - प्रीतीचा जन्म प्रथम भीतीतूनच होतो. विशेष करून जे जड, मदांध, अभिमानी असतात त्यांच्याविषयी तर हा नियम निरपवाद समजावा. राष्ट्राराष्ट्रांत हाच नियम, समाजा-समाजात हाच नियम. समाज, व्यक्ती, धर्म, राष्ट्र, देश जोपर्यंत दीन, दुबळा, तेजोहीन, अन्याय सहन करणारा असेल तोपर्यंत तो बहुसंख्य असून सुद्धां बलवंत असणारे समाजादि अल्पसंख्याक असले तरी त्यास भीत नाहीत व प्रीति करीत नाहीत. पण तेच समाजादि चांगले बलवान होऊन प्रतीतीचे तडाखे दाखवितात तेव्हाच भय वाटूं लागून इतर त्यांच्याशी प्रीति करतात. **दुर्बळाच्या धमक्यांना कोण भिणार? 'वनानि दहतो वन्हेः सखा भवति मारुतः॥ स एव दीप नाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम्'** (सुभा.र.) अरण्य जाळणाऱ्या अग्नीला वारा साह्य करतो, त्याचा मित्र बनतो पण तोच वारा दीपाला विझवून टाकतो; दुर्बळावर प्रीति कोण करणार?

चौ. १ (१) लक्ष्मणास धनुष्य बाण आणण्यास सांगितले यावरून ठरले की राम धनुष्य बाण घेतल्याशिवायच बसले होते. रामचंद्रांचे धनुष्य व भाता घेऊन लक्ष्मण जवळच उभा होता सेवेसाठी. **(क)** तीन दिवस निर्जल व्रत करून भगवान रामचंद्र स्वतः विनंती करीत होते तरी सागर अगदी स्वस्थ! रामदूत सागरलंघन करण्यास निघाला असता त्याच सागराने कोणी विनंती, प्रार्थना न करता कशी धावाधाव केली हे आपण पाहिले आहे. 'नाथ! कोण तो दैव भरोसा' (५१।३-४) वगैरे लक्ष्मणाने म्हटल्यावर प्रभू जे हसले, त्यावेळी त्या हास्यरूपी मायेने सागराची मति मोहित केली. पूर्वी देव नदीला हास्याने मोहित करण्यात 'रामदास रामाहुनि मोठे' हा सिद्धान्त सत्य करून दाखविण्याचा हेतु होता, **तोच हेतु येथे आहे.** हनुमंताच्या बाबतीत वरील सिद्धान्त खरा करून दाखविण्यासाठी सागराची मति मायेने मोहित केली गेल्याने विनंती केल्याबरोबर, किंवा विनंतीची वाट न पाहताच रामदर्शनास येण्याची बुद्धि त्याला झाली नाही. **आणखी हेतु** हा होता सागराला मोहित करण्यात की शेवटी लक्ष्मणाच्या मताप्रमाणेच करावे लागले, हे सिद्ध व्हावे. **तिसरा हेतु** सागराच्या तीरावर राहणाऱ्या खलांचा विनाश करण्यास सबळ कारण पाहिजे होते ते आता मिळेल. **(ख)** अशक्तांनी शक्तिमंतांच्या केलेल्या पायधरण्यांचा काही उपयोग होत नाही व **शक्तिमंतालाच शक्तिमान साह्य करतात,** हा व्यावहारिक सिद्धान्तही दाखवावयाचा होता.

हिं. । सठ सन बिनय कुटिल सन प्रीती । सहज कृपन सन सुंदर नीती ॥२॥
। ममता रत सन ग्यान कहानी । अतिलोभी सन बिरति बखानी ॥३॥
। क्रोधिहि सम कामिहि हरिकथा । ऊसर बीज बएँ फल जथा ॥४॥
म. । शठा विनति कुटिलाशी प्रीती । सहज कृपण त्या सुंदर नीती ॥२॥

। ममता-निरता ज्ञान-कहाणी । अति लोभ्यास विरति वाखाणी ॥३॥

। क्रोध्या शम काम्या हरिकथा । उप्त बीज ऊषरिं फळ यथा ॥४॥

अर्थ - शठाला विनंती-प्रार्थना करणे, कुटिलाशी प्रीति करणे, सहज कृपणाला (स्वभाव कृपणाला) सुंदर नीति सांगणे.॥२॥ ममता निरताला ज्ञान कहाणी सांगणे, अतिलोभी माणसाला वैराग्याचा उपदेश करणे,॥३॥ क्रोधी माणसाला शम शिकविणे आणि कामी व्यक्तीला हरिकथा सांगणे या सर्व गोष्टींचे फळ ऊखर भूमींत पेरलेल्या बीजाच्या फळासारखेच. (व्यर्थ खटाटोप, कष्ट व पश्चात्ताप).॥४॥

टीका. चौ. २ (१) रघुनाथाने तीन दिवस व्रतस्थ, मौन राहून सागराला केलेल्या प्रार्थना निष्फळ ठरल्या, उपवासाचे व इतर कष्ट तेवढे पदरात पडले व तीन दिवस फुकट गेले म्हणून प्रथम विनंती करण्याविषयीच उल्लेख केला. सागराला विनंती करण्यास सांगताना बिभीषणाने सागराच्या स्वभावाचा विचार केला नाही. **शठ विनति** - सागर, शठ = जड व अभिमानी. 'श्रवणिं पडत **शठ** त्याची वाणी। विहसे विश्वविदित अभिमानी' **(क) कुटिलाशी प्रीती** - 'पुढें वदति मृदु दाविति ममता। मागें अहित हि मनीं **कुटिलता॥ सर्पगती सम चित्त** जयाचें। अशा **कुमित्रा** त्यजत हिताचें॥' **'कपटी मित्र** शूलसम' (४।७।७-९) यावरून ठरले की कुटिल म्हणजे कपटी, लबाड, फसव्या वरील अवतरणात कुटिल स्वभावाचेच वर्णन आहे. मैत्री = प्रीति - कुटिलांशी प्रीति, मैत्री करणे अहितकारक व पश्चात्तापाचे कारण होते. **(ख) सहज कृपण त्या सुंदर नीती-** सहज कृपण = स्वभावताच कृपण. कृपण = जवळ असलेले धनादि खर्च न करणारा, कदर्य. सुंदर नीति = निष्काम धर्माचरण. धर्माचरण करावयाचे म्हणजे द्रव्याचा व्यय करावा लागतोच. श्राद्ध, पक्ष, अतिथिभोजन, मातापितरादिकांचे पोषण इ. करणे त्याला मुळीच आवडत नाही; म्हणून स्वभावकृपणाला धर्मोपदेश करणे निष्फळ ठरते.

चौ. ३ (१) ममतानिरता ज्ञानकहाणी - जो जीव जन्माला आला त्याच्या ठिकाणीं थोडीतरी ममता असतेच, म्हणून येथे ममतानिरत = ममतेत गढून गेलेला, असे म्हटले. ममतेचा त्याग केल्याशिवाय ज्ञान होत नाही. 'हळु हळु सुके सरितसर पाणी। जेवीं ममता त्यजती ज्ञानी' (४।१६।५) 'ममता तरुण तमी अंधारी। द्वेष राग घुबडां सुखकारी' (४७।३) 'जसा उलूकां तिमिरीं स्नेह' व ते 'मोह निशाप्रिय' असतात. ज्ञानरूपी सूर्यप्रकाश त्यांना आवडत नाही, सोसत नाही म्हणून अशा व्यक्तीला ज्ञानाची कहाणी सांगणेसुद्धां व्यर्थ. **(क) ज्ञान कहाणी** - कहाणी = कल्पित कथा. आत्मस्वरूप, ब्रह्म शब्दातीत आहे. त्याचे ज्ञान केवळ शब्दांनी होत नाही म्हणून शाखाचंद्रन्यायाने त्या स्वरूपाची ओळख करून देणारी कल्पित कथा सांगावी लागते. 'तात! ऐक ही अकथ कहाणी' (७।११७।१) असे म्हणून पुढे ज्ञानकहाणीच सांगितलेली आहे. **(ख) अति लोभ्यास विरति वाखाणी** - विरति = वैराग्य = विषयांची अनिच्छा, अप्रीति.

अति लोभ = विषयांची अतिशय लालसा. असे या दोघांत अगदी पूर्ण-स्वभाववैधर्म्य (विरोध) आहे. म्हणून अतिलोभ्याला वैराग्याचा उपदेश करणे म्हणजे काळ्याकुट्ट पाषाणावर पाणी ओतून तो लोण्यासारखा मऊ करण्याचाच प्रयत्न!

चौ. ४ (१) क्रोध्या शम - क्रोधी = स्वभावताच रागीट. शम = मनोनिग्रह. मन ताब्यात राहत नाही म्हणूनच अशा माणसांना अगदी क्षुल्लक गोष्टीवरून किंवा कारण नसताही क्रोध येतो. क्रोधी = कोपिष्ट. क्रोध आणि शम अगदी विरोधी आहेत. **(क) काम्या हरिकथा** - कामी = स्त्रीलंपट. यांना हरिकथा श्रवणात गोडीच वाटत नाही. कारण हरिकथेत पुनः पुन्हा कामाचा त्याग सांगितलेला असतो. 'कामा केवळ नारि' बळ असते व नारी मोहादि विकारांची सहज वृद्धि करणारी असते व ती तर कामी व्यक्तीला फार प्रिय असते. हरिकथेने मोहाचा नाश करावयाचा असतो, असा येथेही अगदी विरोध आहे. म्हणून कामी माणसाला हरिकथा सांगणे निरर्थक श्रमच! हरिकथा 'न वदा लोभी क्रोधि कामिला' असे शंकरानी (७।१२८।४) पार्वतीस सांगितले आहे. **(ख) उप्त बीज ऊषरिं फळ यथा'.** 'ऊषरिं वर्षत उगवे तृण ना' (४।१५।१० टी.प.) ऊषर = क्षारयुक्त जमीन, तिच्यात कितीही कष्ट करून पेरले तरी उगवतच नाही मग फळ मिळणे अगदीच अशक्य. पेरलेले धान्य, लावलेली बीजे फुकट जातात. पेरणाऱ्याचा वेळ व कष्ट व्यर्थ जातात. तसेच वरील सात गोष्टींपैकी कोणतीही करणाराचें होते. **(ग)** या चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १/१ मात्रा कमी करून हा भाव दाखविला की असे करणाऱ्यांना शेवटी विषाद, पश्चात्ताप व दुःखच होणार.

हिं. ***। अस कहि रघुपति चाप चढ़ावा । यह मत लछिमन के मन भावा ॥५॥***
। संधानेउ प्रभु बिसिख कराला । उठी उदधि उर अंतर ज्वाला ॥६॥
। मकर उरग झष गन अकुलाने । जरत जंतु जलनिधि जब जाने ॥७॥
। कनक थार भरि मनिगन नाना । बिप्र रूप आयउ तजि माना ॥८॥

म. ***। कथुनि, चाप रघुपतिनिं चढवलें । हें मत लक्ष्मण-मना अवडलें ॥५॥***
। प्रभु संधानिति शरा कराला । उदधि-उदरिं उठल्या तों ज्वाळा ॥६॥
। मकर उरग झष वृंद विव्हळत । जळति जंतु, जैं जल निधि जाणत ॥७॥
। कनकपात्रिं भरि मणिगण नाना । विप्ररूप ये त्यजुनी माना ॥८॥

अर्थ - (लक्ष्मणाला याप्रमाणे) सांगून रघुपतीनी धनुष्याला दोरी लावली. (धनुष्य सज्ज केले). हे मत (मात्र) लक्ष्मणाच्या मनाला आवडले.॥५॥ प्रभूंनी एक भयानक बाण धनुष्यावर लावला तोच सागराच्या पोटात आगीच्या ज्वाळा उठू लागल्या.॥६॥ मकर, सर्प, मासे इत्यादि जलचरांचे समुदाय विव्हळू लागले. समुद्राने जेव्हा जाणले की आता सर्व जंतू जळणार-॥७॥ तेव्हा सोन्याच्या ताटात नानाप्रकारची रत्ने त्याने भरली व मान (अभिमान) सोडून विप्ररूपाने आला.॥८॥

टीका. चौ. ५-६ (१) रघुवीराने सागराची मनधरणी करीत बसणे लक्ष्मणास आवडले नव्हते व अति दुःखी झाले होते. **हे मत** = अग्निबाणाने समुद्र शोषून टाकणे - लक्ष्मणास आवडले. पूर्वी झालेले व रघुपती निर्जळ राहिलेले पाहून होत होते ते दुःख नष्ट झाले, व लक्ष्मणास आनंद झाला. **(क) कराल** - भयानक दिसण्यातसुद्धा भयंकर. प्रभूंनी बाण नुसता धनुष्यावर लावला, दोरी ओढलीसुद्धां नाही तोच समुद्राच्या पाण्यात सर्वत्र आगीचे डोंब उठू लागले. याने सुचविले की बाण मारला असता तर सागराचे जल साफ नाहीसे होऊन तो कोरडा ठाक झाला असता.

चौ. ७-(१) मकर... विह्वळत - अग्नीच्या ज्वाळांनी समुद्राचे जल तापू लागताच सर्व जलचर प्राणी व्याकूळ होऊ लागले. **(क)** आपले आश्रित सर्व जीवजंतू आता जळून मरणार हे सागराने जाणले त्याबरोबर त्याचा मान-गर्व, ताठा पार रसातळाला गेला. **(ख) विप्ररूप ये** - सागराने म्हणजे सागराच्या अधिदेवतेने ब्राह्मणरूप घेतले व आला. ब्राह्मणरूप घेण्यात हेतु हा आहे - रघुवीर असून क्रुद्ध झाले आहेत. सागराने त्यांचा फार अपमान केला आहे. इतर कोणत्या रूपाने गेल्यास क्षमा करतील असे वाटले नाही. 'प्रभु ब्रह्मण्यदेव' असल्यामुळे ब्राह्मणाला शिक्षा करणार नाहीत. अपशब्दसुद्धां बोलणार नाहीत अशी खात्री वाटली. रघुवीर भगवान प्रभु आहेत हे त्याने जाणले म्हणून दर्शनास जाताना भेट घेऊन निघाला. राजाच्या भेटीस जाताना ब्राह्मणाने भेट नेण्याची आवश्यकता नाही, हे विश्वामित्र दशरथास भेटण्यास आले त्यावेळी सिद्ध झाले आहे. ब्राह्मणरूपाने आला व भेट आणली या गोष्टींनी सिद्ध झाले की रघुवीर भगवान आहेत या भावनेने सागर भेटण्यास आला. पुढे सागराच्या भाषणात ही भावना उघड दिसतेच. **(ग) त्यजुनी माना** - मान = गर्व, ताठा विसरून आला. आतापर्यंत 'मी मोठा' हा गर्व त्याला होता म्हणूनच 'शठा विनति' असा उल्लेख प्रथम त्याच्यावरूनच केला. **ल. टे.** - येथे हे दाखविले की मोठ्या सामर्थ्याची प्रतीति दाखविल्याशिवाय नीच, शठ, गुंड इत्यादींचा गर्व, उद्दामपणा, दुरभिमान जात नाही. यावरून भुशुंडी सार सांगतात.

हिं. दो. । काटेहिं पइ कदरी फरइ कोटि जतन कोउ सींच ॥
॥ बिनय न मान खगेस सुनु डाटेहिं पइ नव नीच ॥५८॥

म. दो. । कोटि यत्निं शिंपा कदलि कापुनि फळते ती च ॥
॥ श्रुणु खगेश मानि न विनति धाके नमतो नीच ॥५८॥

अर्थ - केळीच्या झाडाला नाना प्रकारे वाटेल तेवढे पाणी घातले तरी ती कापल्यानेच निसवते (कापल्याशिवाय निसवत नाही), फळते. तसेच हे खगेश ऐकं! नीच विनंती वगैरे मानीत नाहीत ते धाकानेच नमतात.।।दो.५८।।

टीका. (१) बहुतेक टीकाकार अर्थ करतात तो - केळीला आलेला घड (लोंगर) काढून घेतल्यावर ती केळ कापून टाकली नाही तर तिला फुटलेली पिले (शिंग्या मुनवे)

असतात त्यांना फळ येत नाही. पण हे विधान आधी वस्तुस्थितीस सोडून आहे, हास्यास्पद आहे. घड काढून घेतलेली केळ कापून टाकली नाही तरी काही दिवसांनी आपोआप कुजून जाते, व तिच्या पिलांना योग्यवेळी घड येतातच, ही गोष्ट शतशः अनुभवलेली आहे. शिवाय या अर्थाने दृष्टान्त व दार्ष्टान्त यात साम्य मुळीच राहत नाही. कापावयाची ती केळ फळून गेलेली एक असते व पुढे फळणारी केळ निराळी असते म्हणूनही **हा अर्थ अगदी चुकीचाच आहे. (क) केळीच्या** जातीत **लाल सालीची मुटेळी** केळ ही एक जात असते - आहे. त्या फळाची साल पिकल्यावरसुद्धां अगदी लाल भडक असते. **ही केळीची झाडे मात्र कापल्याशिवाय फळत नाहीत.** कारण त्या केळी इतक्या उंच वाढतात की कितीही आधार, टेकू दिले तरी मोडून पडतात. या जातीच्या केळींची लागवड फार खर्चाची व कष्टाची असते. इंग्लिश लोक या केळ्यांचे मुख्य गिऱ्हाईक होते. वसई पापडीच्या बाजूस यांची लागवड अजून करतात पण आता प्रमाण पुष्कळ कमी झाले आहे.

(२) **नीच विनति न मानि** - नीच, शठ, गुंड, दादा बाबा करून, विनंत्या विनवण्या करून, कधी अनुकूल होत नाहीत. त्यांना धाक बसेल अशी कृतीच केली पाहिजे, म्हणजे ते चांगले वठणीवर येतात. इतर कोणत्याही साधनांनी त्यांचा ताठा, गुर्मी उतरत नाही. नीचांना, गुंडांना तुम्ही जो जो भिऊन वागाल, त्यांच्या तंत्राने चालाल, तो तो ते आणखी फुगतात, शेफारतात व अधिकच छळतात. त्यांच्या उरात धडकी भरेल असे एकदा करून दाखविलेत की ते रोज पाया पडतील. कारण ते खरे शूर वीर नसतात, भित्रे असतात. **ल.टे. - मोंगलशाहीतील सशस्त्र असलेल्या हिंदूंच्या दीन, दुबळ्या, तेजोहीन भेकड वृत्तीचे चित्र येथे रेखाटले नाही असे कोण इतिहासज्ञ म्हणेल?** आजच्या निःशस्त्र असलेल्या हिंदूत ही वृत्ति नाही असे कोण म्हणेल! **(क) श्रुणु खगेश** गरुडाला खगेश म्हणून संबोधण्यात हेतु आहे. सागराचा उद्दामपणा पक्षिराजाने असाच एकदा जिरवला होता. एका टिटवीने सागरतीराला घातलेली अंडी सागराने नेली. टिटवीने पुष्कळ प्रार्थना विनवण्या केल्या पण तो देईना. शेवटी टिटवीने पक्षिराजाकडे-खगेशाकडे दाद मागितली. पक्षिराजाने येऊन जरा धमकी देताच सागराने टिटवीची अंडी दिली. या पूर्वेतिहासाची पक्षिराजाला भुशुंडीने आठवण करून दिली.

हिं. *। सभय सिंधु गहि पद प्रभु केरे । छमहु नाथ सब अवगुन मेरे ॥१॥*
। गगन समीर अनल जल धरनी । इन्ह कै नाथ सहज जड़ करनी ॥२॥
। तव प्रेरित मायाँ उपजाए । सृष्टि हेतु सद ग्रंथनि गाए ॥३॥
। प्रभु आयसु जेहि कहँ जस अहई । सो तेहि भाँति रहें सुख लहई ॥४॥
म. *। सभय सिंधुनें प्रभुपद धरले । क्षमा नाथ! अवगुण मम सगळे ॥१॥*
। गगन समीर अनल जल धरणी । यांची नाथ! सहज जड करणी ॥२॥

। त्वां प्रेरित मायेने निर्मित । सृष्टिहेतु सद्ग्रंथी वर्णित ॥३॥

। प्रभु-आज्ञा ज्या जैसी आहे । तसें वागतां तो सुख लाहे ॥४॥

अर्थ - सागराने भयभीत होऊन प्रभूचे पाय धरले (व म्हणाला की) नाथ! माझे सर्व दोष क्षमा करावे.॥१॥ नाथ! आकाश, वायू, तेज (अग्नि), जल व पृथ्वी यांची स्वाभाविकच जड करणी आहे. (ही पंचभूते स्वभावतःच जड आहेत.)॥२॥ सद्ग्रंथात वर्णिले आहे की सृष्टिरचनेसाठी (सृष्टी हेतु) तुम्ही प्रेरणा दिलेल्या मायेने यांची निर्मिति-उत्पत्ति-केली आहे.॥३॥ प्रभू! ज्याला जशी तुमची आज्ञा आहे त्याप्रमाणे तो राहिल्याने वागल्याने सुखी असतो, (सुख लाभतो). (हे जर) आपला स्वभाव सोडतील तर त्यानाही दुःख, इतरांनाही दुःखच व अनर्थ ओढवतील.॥४॥

टीका. चौ. १ (१) सभय सिंधुनें - प्रभू सक्रोध आहेत, धनुष्यावर अग्निबाण लावला आहे, व सोडला तर भस्म होण्यास निमिषार्धही लागणार नाही म्हणून भीतीने थरथर कापत आहे, मुख निस्तेज झाले आहे. **(क) क्षमा अवगुण** - अपराध क्षमावे असे न म्हणता अवगुण म्हणाला. भाव हा की जडता हा काही माझा अपराध नाही; अवगुण, दोष आहे पण तो स्वाभाविक आहे. **(ख) सगळे अवगुण** - आपल्याला मी ओळखले नाही, मनुष्यच समजलो. आपली विनंती मानली नाही इतकेच नव्हे तर तीन दिवस फार कष्ट होऊ दिले व हजर झालो नाही, हे सर्व माझे दोष आहेत ते आपण क्षमा करावे. राजा गुप्तवेशाने अपरात्री जाऊ लागला व पोलिसानी त्यास अडवून बांधला तर तो पोलिसांचा अपराध ठरणार नाही. अपराध का नाही हे पुढील चौपायात तात्त्विक दृष्टीने सांगतात.

चौ. २-३ (१) पृथ्वी आप तेज वायु व आकाश असा उल्लेख न करता आकाशादि क्रमाने केला तो उत्पत्तिक्रमानुसार केला. या पंचभूतांची उत्पत्ति आकाशादि क्रमानेच झाली आहे. **'तस्मात् वा एतस्मात् आत्मनः आकाशः संभूतः, आकाशात् वायुः वायोः अग्निः, अग्नेः आपः, आपः पृथिवी.'** (तै.उ.२।१). **(क) ही पंचभूते जड आहेत चेतन नाहीत.** त्यामुळे त्यांच्या क्रियाही जडच असतात. जडता हा त्यांचा स्वभाव आहे. आत्मा सच्चिदानंदघन आहे. त्याच्यात जडता मुळीच नाही. पण आकाश जड आहे, त्याच्यापेक्षा वायू जड, त्याच्यापेक्षा अग्नी-तेज जड, अशी ही उत्तरोत्तर अधिक जड आहेत. **(ख) नाथ!** = स्वामी. आपण यांचे स्वामी आहात, आपण सर्व काही जाणताच. या भूतांच्या ठिकाणी ज्ञानशक्ति नाही म्हणूनसुद्धां जडता, मूढता आहे, व कठीणपणा आहे. पण हे त्यांचे दोष नैसर्गिक आहेत, **(ग) त्वां प्रेरित मायेने निर्मित** - तुमच्या प्रेरणेने-आज्ञेने, तुमच्या मायेनेच यांना अशा स्वभावाची केली आहेत. ही पंचमहाभूतेच पुढील सर्व भौतिक सृष्टीच्या उत्पत्तीला साधनरूप झाली आहेत, असे श्रुतिस्मृति पुराण इतिहासादि सर्व सद्ग्रंथ सांगतात, मी म्हणतो असे नाही.

चौ. ४ (१) प्रभु-आज्ञा ज्या जैसी आहे - या पंचभूतांना उत्पत्तिकाळी जशी जशी प्रभूची आज्ञा आहे, त्याप्रमाणे त्यांचा स्वभाव आहे. त्या त्या स्वभावानुसार प्रत्येक वागले तरच इतर भूतांना व सर्व जगाला सुखाने राहता येईल. कोणत्याही एका भूताने आपला स्वभाव सोडला तर सर्व स्थावरजंगम सृष्टि एका क्षणात नष्ट होईल. **(क)** चलनवलनरहित, पोकळ, शून्यवत, जड अज्ञानस्वरूपाने रहावे अशी आकाशास दिलेली आज्ञा त्याने मोडली व ते जर पृथ्वीसारखे घन झाले, तर सर्व जीवसृष्टी तेव्हाच मरेल. 'नभावीण अवकाश असेना' (७।९०।३). आकाश = पोकळी कुठेच राहणार नाही. मातीत पुरून चिणून टाकलेल्या जीवाप्रमाणे दशा होऊन गुदमरून मरतील सर्व. **(ख)** वायूने आपला चलनवलन प्रसरण आकुंचन इत्यादि करण्याचा स्वभाव सोडला तर वायूच्या क्रिया श्वासोच्छ्वासादी बंद पडून जीव मरतील. **(ग)** अग्नीने आपला उष्णता हा धर्म टाकून दिला तरीसुद्धां सर्व प्राणी मरतील. त्यांच्या देहांत उष्णताच राहणार नाही. **(घ)** जलाने आपले द्रवत्व सोडले व ते पाषाणासारखे घट्ट झाले तरीसुद्धां सर्व जीव नष्ट होतील. **(ङ)** पृथ्वीने आपला कठीणपणा, घनता सोडून जर लोण्यासारखी मृदुता स्वीकारली तर सर्व दृश्य जडपदार्थ तिच्यात गडप होतील; म्हणून ज्या भूताला उत्पत्तिकाळी जो स्वभाव व जे कार्य नेमून दिले आहे, त्याप्रमाणे या सर्वांनी आचरण केले तरच सर्व जग अस्तित्वात राहील व सर्व सुखी होऊ शकतील.

ल. टे. - सागराच्या म्हणण्यातील **मुख्य भाव** हा आहे की, माझे जल पृथ्वीसारखे घट्ट, कठीण करण्याची आपली आज्ञाच नाही, आणि स्वतःच्या इच्छेने स्वभाव बदलण्याची शक्ति आम्हाला दिलेली नाही. त्यामुळे कपिसैन्याला मार्ग करून देणे मला शक्य झाले नाही. हे पाप नाही, अपराध नाही हा केवळ स्वभावदोष आहे आणि स्वभाव ईश्वराच्या आज्ञेशिवाय किंवा इच्छेशिवाय बदलू शकत नाही. कुत्र्याचे शेपूट सरळ होत नाही हा त्याचा अपराध नव्हे तो अपरिहार्य स्वभावदोष आहे; तो ईश्वराच्या इच्छेनेच बदलेल.

हिं. ***। प्रभु भल कीन्ह मोहि सिख दीन्ही । मरजादा पुनि तुम्हरी कीन्ही ॥५॥***
। ढोल गवाँर सूद्र पसु नारी । सकल ताड़ना के अधिकारी ॥६॥
। प्रभु प्रताप मैं जाब सुखाई । उतरिहि कटकु न मोरि बड़ाई ॥७॥
। प्रभु अग्या अपेल श्रुति गाई । करौं सो बेगि जो तुम्हहि सोहाई ॥८॥

म. ***। प्रभो! उचित मज केले शासन । मर्यादा तरि निर्मित आपण ॥५॥***
। ढोल गवार शूद्र पशु नारी । हे सब ताडनास अधिकारी ॥६॥
। प्रभूप्रतापे सुकेन मी जरि । जाइ कटक, नहि मम महती तरि ॥७॥
। प्रभु-आज्ञा श्रुति वदति अभंगा । करिन शीघ्र जें आपण सांगा ॥८॥

अर्थ - हे प्रभो! मला जे शासन केलेत ते योग्यच आहे तरीपण आम्हाला जी मर्यादा घालून दिली आहे ती आपणच निर्मिलेली आहे.।।५।। ढोल, अडाणी मनुष्य (गवार) शूद्र पशु, पशु आणि पशुनारी हे सर्व ताडनाचे अधिकारी आहेतच.।।६।। प्रभू! आपल्या प्रतापाने मी सुकून जाईन आणि सैन्य पार जाईल तरीपण त्यात माझी महती - इभ्रत (राहणार) नाही.।।७।। प्रभूच्या आज्ञेचा भंग कोणी करू शकत नाहीत असे श्रुति सांगतात तरी आपण जे सांगाल ते मी शीघ्र करीन.।।८।।

टीका. चौ. ५ (१) मर्यादा = जो स्वभाव निसर्गाने निर्माण केला गेला आहे तो. 'स्वभावो दुरतिक्रमः' जन्मजात स्वभाव बदलण्याचा अधिकार जे प्रभु = सर्वसमर्थ असतील त्यांचाच आहे. जे जड, बुद्धिहीन, हिताहित न जाणणारे आहेत, त्यांचा स्वभाव विनंत्या पायधरण्या करून बदलत नसतो. त्यांना दंड, शिक्षा केल्याने तो काही काळ बदलू शकतो. म्हणून मला जडाला आपण जी शिक्षा केलीत ती पाहिजेच होती. दृष्टान्त देतात.

चौ. ६ (१) ढोल गवार शूद्र पशु नारी - या चौपाईतील 'नारी' शब्दामुळे स्त्रिया व त्यांचा दिखाऊ कड घेणारे गोस्वामींवर अक्षम्य असे वाक्प्रहार करतात. समग्र ग्रंथाचे सूक्ष्म अवलोकन करून समन्वय करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला असता तर त्यांच्याकडून असे घडले नसते. **(क)** पशु शब्द शूद्र व नारी यांच्यामधे घालून कवींनी हे स्पष्ट केले आहे की **जो शूद्र = सेवक पशूसारखा वागतो व जी स्त्री पशूसारखी वागते,** त्यांना ताडन करणे जरूर आहे. त्या व्यक्ती **ताडनास अधिकारी** आहेत. ताडन शब्दाचा एकच अर्थ या पाच ठिकाणी घेणे चूक आहे. ताडना-ताडनात अधिकारपरत्वे भेद असतोच. वाक्ताडन, शब्दांचा मार, फुलांचा मार हे शब्दप्रयोग यामुळेच प्रचारात आले. डोळ्यांचा धाक हे सुद्धा एक ताडनच आहे. राजकीय व सामाजिक संबंध असलेली प्रायोपवेशनेसुद्धां ताडनच आहे. **(ख)** पशु शब्दाचा संबंध वर दाखविल्याप्रमाणे न घेतल्यास मानसातील कौसल्या, सीता, सुनयना, सुमित्रा, पार्वती, अनसूया, तारा, मंदोदरी इ. सर्व स्त्रियांचा समावेश या नियमात करावा लागेल पण तसे त्या स्त्रियांचे वर्णन मानस निर्मात्यानी केलेले नाही. अहल्येला तिच्या पतीने शापरूपाने ताडन केले; कैकेयीला पुत्र भरताने चांगलेच वाक्ताडन केले. कुबडीला शत्रुघ्नाने प्रत्यक्ष ताडन केले; आहे व ते वाचताना या आक्षेपकाससुद्धा आनंदच वाटतो. कौसल्यादि नारींची स्तुति कवीनी मुक्तकंठाने केली आहे. **(ग) हे वचन कवीचे स्वतःचे मत आहे असे मानणेच चुकीचे.** तसे मानल्यास कुबडी दशरथांविषयी जे म्हणाली, कैकेयीने दशरथांविषयी जे संशय घेतले. रावण रामलक्ष्मणास तपस्वी, अगुण अपात्र तेज बल बुद्धिहीन म्हणाला, भृगुपति जनक राजास जड मूढ म्हणाले वगैरे शेकडो वचने कवींचे मतच मानावे लागेल पण हे ते आक्षेपकसुद्धां मान्य करणार नाहीत. **(घ) ताडनास अधिकारी** याचा अर्थही असा नव्हे की रोजच्या रोज दंडा घेऊन ढोलाप्रमाणे सकाळ

संध्याकाळ पिटीत राहावे. 'लालयेत् पंचवर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत्।। प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्।।(सुभा.) सहाव्या वर्षापासून सोळावे वर्ष लागेपर्यंत पुत्राला ताडन करावे असे स्पष्ट सांगितले आहे. 'ताडनास अधिकारी' म्हटले नाही तरीसुद्धा निष्कारण त्याला रोज चोप द्यावा असा त्याचा अर्थ कोणी समजत नाहीत. पुत्राला ताडन करावे असे या सुभाषितात ज्या हेतूने, ज्या भावनेने सांगितले तोच भाव सागराच्या येथील वचनात आहे. **(ङ)** भाव हा की गवार, पशु-शूद्र (सेवक) व पशु-नारी यांना आपले हिताहित समजत नाही, गोड शब्दांनी सांगितले तर उमजत नाही, म्हणून त्यांच्या हितासाठी व समाज स्वास्थ्यासाठी त्यांच्या पालकांनी त्यांना योग्य रीतीने ताडन केले तरच वाटेवर येतात.

(२) **ढोल,** नगारा वगैरे पूर्ण जड, अचेतन आहेत. बाकी चार शरीराने चेतन पण बुद्धीने जड असतात. ढोलाचा उल्लेख सागराने प्रथम केला, कारण तो ढोलासारखाच पूर्ण जड आहे. ढोल स्वतः कोणताच ध्वनी काढू शकत नाही. ढोल ज्याच्या ताब्यात असेल तो जेव्हा विशिष्ट प्रकारे ताडन करील काठ्यांनी तेव्हाच पाहिजे असेल तो विशिष्ट ध्वनी निघावयाचा. तो ताडन करणारासुद्धां त्या कलेत निपुण पाहिजे नाहीतर ज्यावेळी ज्या रागाचे ध्वनि निघाले पाहिजेत ते निघणार नाहीत. सागर म्हणतो की मी ढोलासारखा आहे. प्रभू माझे स्वामी आहेत. ते जशी आज्ञा देतील तसे मी करीन, कारण मला माझ्या स्वभावाविरुद्ध स्वतः काही करता येत नाही. **(क) शूद्र** = सेवक असा अर्थ न घेतल्यास अतिव्याप्ती दोष उत्पन्न होईल. पशूप्रमाणे वागणाऱ्या सेवकाला जे योग्य ताडन करणे ते सुद्धा त्याचा मालकच करू शकेल. सेवक असा अर्थ न घेतल्यास पशूप्रमाणे वागणाऱ्या कोणाही शूद्रास गावातील कोणीही त्रैवर्णिकांनी ताडन करावे, असा हास्यास्पद अनर्थकारक प्रसंग ओढवेल. **(ख) पशुनारी** -पशुप्रमाणे वागणाऱ्या स्त्रीचा जो पालक, मालक असेल तोच तिला ताडन करू शकेल अन्यथा वर दाखविल्यासारखाच अनर्थ घडेल. **(ग)** पशु हट्टावर आला की त्यास ताडन करावेच लागते व त्यांचे मालक करतातही. घोडा अनावर झाला की टाळ्याचा लगाम ओढणे हे ताडन करावेच लागते, त्याने जलद चालावे म्हणून टाच मारावीच लागते. चोरट्या पळपुट्या गाई-म्हशींच्या गळ्यात जड लोढणे बांधणे हे ताडनच आहे. स्वतःच आपले दूध पिऊन वासरास न पाजणाऱ्या गाईच्या गळ्यात काटेरी बांधणे हे ताडनच आहे. पशूंच्या बाबतीत ताडनाचे हे जसे विविध प्रकार आहेत तसेच मनुष्यांच्या बाबतीत आवश्यकतेप्रमाणे ताडनाचे विविध प्रकार आहेत. **(घ)** ब्राह्मण दक्षिणा देण्यास अधिकारी आहे. तरी त्यास रोज, सदासर्वकाळ, एकाच प्रकारची दक्षणा द्यावी असा अर्थ कोणी करीत नाही. कार्यपरत्वे, पात्रतेप्रमाणे व यथाशक्तिच दक्षिणा दिली जाते तसेच या चौघांच्या ताडनाचे समजावे. **'श्रीतुलसीदास आणि नारीवर्ग' हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पाहावे.**

चौ. ७-८ (१) प्रभू प्रतापें सुकेन मी जरि...तरि - आपल्या प्रतापाने मी कोरडा ठाक पडेन व कपिसेना चालत पलीकडे जाईल यात काही शंका नाही व नवलही नाही पण त्यामुळे माझी इभ्रत राहणार नाही. म्हणून माझे महत्त्व राहावे व कपिसेनेस अनायासे पार जाता यावे असे करता आले तरच वैशिष्ट्य व आश्चर्य. **(क) प्रभु-आज्ञा अभंगा** -आपली आज्ञा अभंग असल्याचे वेद सांगतात. म्हणून आपल्या इच्छेस येईल ती आज्ञा द्यावी म्हणजे त्या आज्ञेच्या प्रतापाने तिचे पालन करण्याची शक्ति, युक्ति मला प्राप्त होईल व त्याप्रमाणे विलंब न लावता करीन.

हिं. दो. । सुनत बिनीत बचन अति कह कृपाल मुसुकाइ ॥
॥ जेहि बिधि उतरै कपि कटकु तात सो कहहु उपाइ ॥५९॥
हिं. । नाथ नील नल कपि द्वौ भाई । लरिकाईं रिषि आसिष पाई ॥१॥
। तिन्ह कें परस किएँ गिरि भारे । तरिहहिं जलधि प्रताप तुम्हारे ॥२॥
म. दो. । वच सुनम्र परिसुनि वदति सस्मित कृपा-अगार ॥
॥ तात उपाय असा वदा उतरे कपिदळ फार ॥५९॥
म. । नाथ! नीळ नल कपि भावांला । बाल्यीं ऋषि-आशीस मिळाला ॥१॥
॥ त्यांच्या स्पर्शे सागरिं गिरिवर । तव प्रतापें तरति जलावर ॥२॥

अर्थ - अतिनम्र वचन ऐकून कृपानिवास स्मित करून म्हणाले की तात! असा उपाय सांगा की जेणेकरून पुष्कळ (फार मोठे) कपिसैन्य उतरून जाईल.।।दो.५९।। (सागर म्हणाला की) नाथ! नील व नल या (दोघां) कपिबंधूंना बालपणी ऋषींचा आशीर्वाद मिळाला आहे.।।१।। त्यांनी स्पर्श केलेले मोठमोठे पर्वत (गिरिवर) तुमच्या प्रतापाने सागरात जलावर तरंगतील (बुडणार नाहीत.).।।२।।

टीका. दो. (१) सुनम्र = अति नम्र = अति विनीत - **'प्रीति न भीतीवीण'** असे जे म्हटले त्याची तात्काळ उत्तम प्रतीति आली म्हणून माधुर्यभावाने हसले. आपल्या मायेचे सामर्थ्य पाहूनही हसू आले. **'निज मायाबल मनीं प्रशंसुनि। राम मृदुल वच वदले बिहसुनि'** (१।५३।६). या स्मिताने पूर्वी प्रेरलेल्या मायेला आकर्षून घेतली व सागराच्या ठिकाणचा ऐश्वर्यभाव दाबून टाकून माधुर्यभाव उत्पन्न करण्यासाठी तिला पुन्हा प्रेरणा दिली. (१।१९२ छं.३ १।२१५।७) या ठिकाणी वरीलसारख्या हेतूनेच स्मित केले आहे. जो माधुर्यभाव उत्पन्न केला आहे त्याची प्रतीति (चौ.३) लवकरच दिसेल. **(क) कृपा- अगार** = कृपेचे निवासस्थान, अति कृपालु. आता उत्तरार्धात माधुर्यभावाने सागरास विनंती करतील. **(ख) तात!** असे म्हणून विनंती केली आहे. **'जाऊन सागरा प्रार्थणें'** (५०।८) या बिभीषणाच्या सूचनेप्रमाणे शेवटपर्यंत वागल्याचे दाखविले. अहाहा! **'प्रीति न भीतीवीण' 'शठा विनति'** निष्फळ, हे आपले शब्द, बिभीषणाचे मत आणि **'सिंधु शोषणें आणुनि रोषा'** हे लक्ष्मणाचे मत या तिहींचा सुंदर समन्वय सिद्ध

करून दाखविला! **धन्य आहे कवींच्या भक्तिभावाची व समन्वय पद्धतीची.** लक्ष्मणाला किंवा बिभीषणाला अहंकार उत्पन्न होण्यास जागा नाही व असमाधान वाटण्याचे कारण नाही. प्रत्येकाचे म्हणणे अंशतः खरे ठरविले. धन्य धन्य भक्तवात्सल्य!

चौ. १-२ (१) बाल्यीं ऋषि आशीस मिळाला - केवळ नलालाच त्याच्या पित्याने विश्वकर्म्याने असा आशीर्वाद दिल्याचा उल्लेख **वा.रा.** ६।२२।४५ मध्ये आहे. **अ.रा.** ६।३।८४ मध्ये नलालाच आशीर्वाद मिळाल्याचे वर्णन आहे. **भावार्थ रामायणात** कथा आहे की नील व नल लहान असता ऋषींच्या आश्रमात कोणी नाही असे पाहून तेथील त्यांचे शालिग्राम ते नदीत फेकून देत असत. सर्व ऋषींनी एकत्र विचार करून त्या दोघांना शाप दिला की तुमच्या हातून पाण्यात पडलेल्या शिला वगैरे पाण्यात न बुडता तरंगत राहतील. येथेही दोघांचा उल्लेख आहे. फक्त शाप न म्हणता आशीर्वाद म्हटले. आपले शालिग्राम पाण्यात बुडू नयेत व कपींनी फेकले तरी आणता यावेत एवढ्याच हेतूने उच्चारलेल्या त्या वचनास शाप म्हणण्यापेक्षा आशीर्वाद म्हणणेच अधिक योग्य. कपिबालकांचे भविष्य जाणून, त्यांना दंड शिक्षा करण्याचा हेतू नव्हता व अप्राकृत शक्ति दिली गेली. त्या वचनास आशीर्वाद म्हणणेच चांगले. **(क)** नल विश्वकर्म्याचा पुत्र व नील अग्नीचा पुत्र असल्याचा उल्लेख वा.रा.१।१७।१२-१३ मध्ये आहे. येथे भाई = भाऊ म्हटले आहे. त्यांच्या मातांच्या संबंधाने मावसभाऊ वगैरे असू शकतील. **(ख) तव प्रतापें तरति जलावर** - नलनीलांच्या हस्ते पाण्यात घातलेले पर्वत तरंगत राहिले तरी एकमेकास चिकटून एकाच जागी स्थिर राहतील असे नाही. वाऱ्याने किंवा जलप्रवाहाने वाहून जाण्याचा संभव असणारच म्हणून सागराने सुचविले की तुमच्या प्रतापाने ते असे तरतील की कपि कटके त्यावरून जाऊ शकतील असा अर्थच येथे करणे भाग आहे कारण की उपाय विचारला आहे कपिसैन्य पार उतरून जाण्याचा. 'श्रीरघुवीर प्रताप हा तरले जलिं पाषाण' (६।३।-) असे पुढे म्हटले आहे.

हिं. । मैं पुनि उर धरि प्रभु प्रभुताई । करिहउँ बल अनुमान सहाई ॥३॥
। एहि बिधि नाथ पयोधि बँधाइअ । जेहिं यह सुजसु लोक तिहुँ गाइअ ॥४॥
। एहि सर मम उत्तर तट बासी । हतहु नाथ खल नर अघरासी ॥५॥
म. । प्रभुची प्रभुता मी हृदिं धरुनी । साह्य यथाबल पाहिन करुनी ॥३॥
। नाथ बांधवा पयोनिधि असा । कीं त्रिभुवन या गाइल सुयशा ॥४॥
। या शरिं मम उत्तर-तट-वासी । वधा नाथ खल नर अघरासी ॥५॥

अर्थ - मी सुद्धां प्रभूचा प्रताप हृदयात धारण करून यथाशक्ति साह्य करून पाहीन.॥३॥ नाथ! याप्रमाणे सागराला असा बांधवा की जेणेकरून त्रैलोक्य या सुयशाचे गान

करील.॥४॥ (आणि) नाथ! या बाणाने (शरिं) माझ्या उत्तर तटावर राहणाऱ्या अघराशी दुष्ट मनुष्यांचा वध करा.॥५॥

टीका. चौ. ३-४ (१) सागर साह्य करणार म्हणजे सेतू बांधला जात असता भरती ओहोटीच्या लाटांचा व प्रवाहांचा उपद्रव होणार नाही असे करणार. **(क)** पयोनिधि बांधवा = सेतुरूपाने सागराला बंधन घाला, सेतु बांधावा की ज्या योगाने त्रैलोक्यात तुमचे हे यश गाइले जाईल.

चौ. ५(१) या शरिं... वधा खल नर अघरासी - आपण धनुष्यावर लावलेला बाण नुसता परत घेत नाही म्हणून या शरिं = या बाणाने माझ्या उत्तर तीरावर राहणाऱ्या अनेक दुष्ट महापापी मानवांचा वध करा. **वा.रा.** ६।२२।३२-४३ मध्ये वर्णन आहे. त्या देशाचे नाव **द्रुमकल्प** त्यास **मरुकानन** असेही म्हणत. रामबाणाने तेथील सर्व **आभीरप्रमुख** दस्यू (चोर-दरोडेखोर) मारले गेले. रामबाणाने तेथे पृथ्वीत एक मोठा व्रण (भोक) पडला त्याला **व्रणकूप** असे म्हणू लागले. त्या कूपातून सागराच्या जलासारखे जल वाहू लागले व आजूबाजूचे सर्व पाणी शुष्क होऊन गेले. हाच मरुदेश होय. याला आज मारवाड म्हणतात. त्या देशाला रामचंद्रांनी वर दिला की 'पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरक्षाऽयुतः॥४१॥बहुस्नेहो बहुक्षीरःसुगंधि र्विविधौषधः॥ एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभिः सततं मरुः' अजूनसुद्धा मारवाडात जलाचे दुर्भिक्ष असूनही दूध, तूप, जनावरे भरपूर, आणि लोक पुष्कळच निरोगी व सुदृढ दिसतात. काही दुर्लभ वनस्पती मारवाडात विपुल आहेत. रघुवीराने बाण धनुष्यावर लावल्यावर कसे परिणाम झाले याचे वर्णन १-२४ श्लोकांत आहे.

हिं. ***। सुनि कृपाल सागर मन पीरा । तुरतहि हरी राम रनधीरा ॥६॥***
। देखि राम बल पौरुष भारी । हरषि पयोनिधि भयउ सुखारी ॥७॥
। सकल चरित कहि प्रभुहि सुनावा । चरन बंदि पाथोधि सिधावा ॥८॥

म. ***। सागर-पीडा कृपालु जाणति । शीघ्र राम रणधीर निवारति ॥६॥***
। भारि राम बल पौरुष पाहुनि । सुखी पयोनिधि होई हर्षुनि ॥७॥
। कथिलें प्रभुला चरित्र सगळें । प्रणमुनि पदीं पयोधि परतले ॥८॥

अर्थ - सागराला होत असलेली पीडा कृपालु रणधीर रामचंद्रांनी जाणली आणि ती त्वरेने निवारण केली.॥६॥ रामचंद्रांचे भारी बल व पौरुष पाहून सागर हर्षित होऊन सुखी झाला.॥७॥ सगळे चरित्र प्रभूला सांगितले, आणि पायांना प्रणाम करून पयोधि-सागर परत गेला.॥८॥

टीका. चौ. ६-७ (१) **सागरपीडा कृपालु जाणति** - त्या दुष्टांकडून सागराला फार पीडा होते व त्यामुळे दुःखी असतो हे ओळखले व कृपालु असल्याने व रणधीर असल्याने त्याची पीडा तात्काळ दूर केली. त्या दुष्टांचा आपल्या बाणाने संहार केला. मारवाड

रामेश्वरापासून हजार मैलापेक्षा अधिक दूर आहे असे असून एकाच बाणाने अनेक दुष्टांचा वध केला. असेच लंकेतील रावणाचे करता आले असते पण कौतुक करण्यासाठी पुढील सर्व लीलाचरित्र केले. **(क) राम बल** - पौरुष पाहुनि - प्रभुबल म्हटले नाही. याने सुचविले की सागर माधुर्यभावाने बोलत आहे. **(ख) हर्षुनि** - हर्ष एवढ्याचमुळे झाला की दुष्ट रावणाचा वध आता होणार अशी खात्री रामचंद्रांचे अलौकिक बल व पराक्रम पाहून झाली. आणि **सुखी होई** - धनुष्यावर बाण लावलेला होता त्याची भीति गेली उत्तरतटवासी दुष्टापासून होणारी पीडा टळली, रावणाचा व लंकेतील दुष्टांचा विनाश झाल्यासारखाच वाटला व मुख्यतः रामचंद्रांनी कृपा केली म्हणून सुखी झाला.

चौ. ८ (१) कथिलें प्रभुला चरित्र सगळे - रावणाकडून त्याला (सागराला) व इतरांना होणारा त्रास व रावणाचे व राक्षसांचे अत्याचार इत्यादि सर्व कानावर घातले आणि प्रणाम करून विप्ररूपाने आलेला सागर परत गेला. पाथोधि = पयोधि.

हिं. छंद । निज भवन गवनेउ सिंधु श्री रघुपतिहि यह मत भायऊ ।
॥ यह चरित कलिमलहर जथामति दास तुलसी गायऊ ॥
। सुख भवन संसय समन दवन विषाद रघुपति गुन गना ।
॥ तजि सकल आस भरोस गावहि सुनहि संतत सठ मना ॥१॥

म. छ. । निज भवनिं गत, मत सिंधुचें श्री रघुपतीनां मानलें ।
॥ हें चरित कलिमलहर, यथामति तुलसिदासें गाइलें ॥
। सुख-भवन, संशय शमन, दमन विषाद रघुपतिगुणगणा ।
॥ गा त्यजुनि आशा सब भरवसा ऐक संतत शठ मना ॥१॥

अर्थ - सागर घरी गेला. सागराचे मत श्रीरघुपतींना आवडले. पसंत पडले. कलिमलहरण करणारे हे चरित्र तुलसीदासाने यथामति वर्णन केले. (गाइले). सुखाचे निवासस्थान असून संशयाचे शमन करणाऱ्या, व विषादाचा विनाश करणाऱ्या रघुपति गुण समूहाला, हे शठ मना! सर्व आशा व सर्वांचा भरवसा सोडून सतत श्रवण कर व गा.।।छंद।।

टीका. चरण १-३ (१) श्रीरघुपतीनां मानलें - रघुपतीना पसंत पडले. यामुळे अनंत जलचरांचा होणारा संहार वाचला, करावा लागला नाही. रघुवंशपूर्वज जो सागर त्याला शिक्षा करावी लागली नाही. सर्व रघुवंशपूर्वजांना या कार्यामुळे आनंद होणार, आपल्या सेवकांची, नलनीलादि वानरांची कीर्ति वाढणार इत्यादि अनेक कारणांमुळे सागराचे मत म्हणजे सागरबंधन करणे आवडले. **(क) हे चरित** = सुंदरकाण्डातील कथा आणि विशेषतः सागरनिग्रह चरित्र. कलिमलाचे - कलियुगातील पापांचे क्षालन करणारे आहे. यथामति - रामचरित शतकोटी अपार असल्याने शिवकाकभुशुंडी

इत्यादि वक्त्यांनीसुद्धां 'यथामति' शब्द वापरला आहे. **(ख) सुखभवन** = सुखाचे घर व सुखरूप होणे हे दोन्ही अर्थ घेतलं तरी सार एकच - 'मोक्ष सकल सुखखाण' हे ज्ञानमार्गी साधकांना फळ सांगितले. व 'स्वान्तःसुख', 'परम विश्राम' हे **भक्तिमार्गीयानां निष्कामानां फळ** सांगितले. **(ग) संशय शमन** - संशयांचा नाश करणारे. **हे फळ जिज्ञासूना** सांगितले कारण जिज्ञासूना अनेक संशय येतात. **(घ) विषादमन** -विषाद = दुःख, खेद, संकट, क्लेश इत्यादींचा विनाश करणारे. **हे फळ आर्तांच्यासाठी** सांगितले. अर्थार्थीला फळ दोह्याच्या पूर्वार्धात सांगतील.

चरण चौथा - १ त्यजुनि आशा सब भरंवसा सतत ऐक व गा - सर्व आशा व इतर साधनांचा व इतरांचा भरवसा सोडून श्रवण व कीर्तन सतत करणे हे सुखभवन होण्याचे साधन सांगितले. सर्व आशा म्हणजे मोक्षसुद्धां सर्व इच्छा, कामना सोडून व भगवंताशिवाय इतर सर्वांचा व इतर साधनांचा भरवसा सोडून जे सतत श्रवणकीर्तन करतील त्यांना परमपरमार्थ = प्रेमभक्ति प्राप्त होऊन भगवान त्यांच्या हृदयात विश्राम करतील व ते साधक सुखभवन होतील. 'प्रेममग्न फिरती स्वसुखानें। स्वप्निंहि शोक न नामकृपेनें' (१।२५।८) यात रामनामाचे जे फळ सांगितले तेच येथे रघुपति गुणगानाचे सांगितले. **'गुणग्रामिं मम नामिं रत** गत ममता मदमोह।। **जाणे त्याचें तोच सुख परानंद संदोह'** (७।४६।-) हेच येथे सांगितले. **(क) संतत श्रवणाचें फळ पहा.** - 'श्रवण जयाचे समान अर्णव। नाना सरिता सुभग कथा तव।। भरति निरंतर पूर्ण न होती। त्यांचे हृदय तुम्हां शुभ वसती' (२।१२८।४-५) तुम्हां = रामसीता व लक्ष्मण यांना. सतत श्रवण केल्याने ते करणाराच्या हृदयात सीतारामलक्ष्मण नित्य निवास करतात. **(ख) शठ मना** - मन रावणासारखे शठ आहे. अनेक वेळा अनेकांनी परमहिताचा उपदेश प्रेमाने केला तरी भगवंताला शरण जाऊन भगवद्गुणगणाचे श्रवण कीर्तन करणे त्याला आवडत नाही. शठ शब्दाची व्याख्या. 'श्रुणु खगेश हरिभक्ती त्यागिती। अन्य साधनी सुख जे इच्छिति।। **ते शठ'**. (७।११५।३-४).

हिं. दो. । सकल सुमंगलदायक रघुनायक गुन-गान ।।

।। सादर सुनहिं ते तरहिं भव सिंधु बिना जलजान ।।६०।।

म. दो. । सकल सुमंगल दायक रघुनायक-गुण-गान ।।

।। सादर ऐकति तरति ते भवनिधि विण-जलयान ।।६०।।

अर्थ - रघुनायकाच्या गुणांचे वर्णन सुमंगलास व सकल सुमंगलस देणारे आहे. जे कोणी त्याचे आदराने श्रवण करतील ते जलयानावाचून भवसागर तरून जातील।।दो.६०।।

टीका. (१) रघुनायकाच्या गुणगानाचे श्रवण केल्याने अर्थार्थीयांची कामना पूर्ण होईल हे सुमंगलदायक शब्दाने सुचविले. कारण त्याना अर्थप्राप्ति हेच सुमंगल वाटत असते. **(क) सकल सुमंगलदायक - 'सकलसुमंगल-मूल जगिं प्रेमच रघुवरपायिं'** (२।२०७) म्हणून

भाव हा की सकलसुमंगल मूल जे रघुपति पद प्रेम = प्रेमभक्ति ती रघुनायकाच्या गुणवर्णनाचे = कथेचे श्रवण सतत सादर केल्याने सहज मिळते. **(ख) सादर** = आदराने, श्रद्धेने कान मन लावून. **(ग) जलयान** = नौका, जहाज इत्यादि. भवसागर तरून जाण्याची योग व ज्ञान ही साधने जलयानासारखी आहेत. त्यात कष्ट, विघ्ने, बुडण्याचे भय इत्यादि असतातच पण रघुनायक गुणगानाचे श्रवण केल्याने सहज कष्टाशिवाय मोक्ष मिळेल. या काण्डात आरंभीच हनुमान जलयानाशिवायच सागर तरून गेले आहेत. येथे सागरनिग्रह प्रकरण समाप्त झाले.

उपक्रम व उपसंहार तुलना -

१) निर्वाणशान्तिप्रदं (मोक्ष व प्रेमभक्तिदायक) = तरति भवनिधि = मोक्ष, सकलसुमंगलदायक = प्रेमभक्तिदायक. २) भक्तिं प्रयच्छ - हनुमान व बिभीषण यांनी भक्तीची याचना केली आहे व त्यांना मिळाली आहे व 'गा त्यजुनि आशा सब भरवसा ऐक संतत हे साधन सांगितले. ३) कामादिदोषरहितं कुरु मानसं = कलिमलहर, संशय शमन, विषाद दमन. ४) मंगलाचरण श्लो.१ ला रामचरित्र, दुसरा बिभीषणचरित्र व तिसरा हनुमच्चरित्र सूचक आहे. त्याच्या उलटक्रमाने या काण्डात प्रथम हनुमच्चरित्र, नंतर बिभीषण चरित्र व शेवटी रामचरित्र वर्णन केले आहे. याप्रमाणे उपक्रम व उपसंहार यांचे ऐक्य आहे.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका सुंदरकाण्ड अध्याय सातवा समाप्त.

इति श्री रामचरित मानसे सकल कलिकलुष विध्वंसने पंचमः सोपानः समाप्तः

इति श्री रामचरित मानस-गूढार्थ चंद्रिका - टीकायां

सुंदरकाण्ड टीका समाप्ता

श्री सीताराम-हनुमद्-बिभीषण चरण कमलेषु समर्पिताऽस्तु.

सुंदरकाण्ड परिशिष्ट

जेवीं जीभ बिचारी दशनीं (५।७।१)

सूचना - या विषयावर हिंदीत मानसमणि मासिकाच्या जानेवारी १९५५ च्या अंकात लेख प्रसिद्ध झाला आहे.

साध्या सोप्या सामान्यजनपरिचित एका उपमेत कविकुलचूडामणि विभूषण श्रीतुलसीदास किती व्यापक अर्थ भरून ठेवतात हे पुढील विवेचनावरून कळेल.

दंत-दांत-दशन रावणकुंभकर्णादि खलांच्यासारखे आहेत आणि जीभ बिचारी बिभीषणादि संतांसारखी आहे. या उपमेत दुर्जनांची ३२ कुलक्षणे व तितकीच संतांची सुलक्षणे आहेत. दात बत्तीस आहेत म्हणूनच जणू काय बत्तीस दुर्गुण त्यांच्यात आहेत. रावणशशीत १६ दोष असलेले अरण्यकाण्ड टीकेत दाखविले गेले आहेत. कारण चंद्राच्या सोळा कला असतात.

१) दात आणि जीभ मुखमंडळात राहतात तसेच खल व संत भूमंडलात राहतात. 'विधी प्रपंच गुणागुणमिश्रित।। साधु असाधु सुजाति कुजाती। (१।६।४-५).

२) जीभ "विधिवश दशन-कुसंगी पडली" तसेच 'विधिवश सुजन कुसंगीं पडती' (१।३।१०)

३) मुखात **दात पुष्कळ, जीभ एकटी** तशीच या जगात दुर्जनांची संख्या पुष्कळ, पण संत = ज्ञानीभक्त फार थोडे. 'सत्संगति दुर्लभ संसारां' (७।१२३।६) 'असे अधम खल मनुज... बहु वृंदचि कलीयुगाहि' (७।४० श्रीरामवचन)

४) दशन-दंत **लोभी, संग्रही** आहेत. भक्षण केलेल्या अन्नातील काही अन्न आपल्याजवळ लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न ते करतात. जिभेला हे योग्य वाटत नाही म्हणून ती बिचारी परोपकार बुद्धीने त्यांनी लपविलेले बाहेर काढून वैश्वानर भगवंताला समर्पण करण्याचा प्रयत्न करीत असते व सर्व ईश्वरार्पण करण्याचा धडा त्यांना शिकविते. दातांचे आयुष्य जसे वाढते तसा त्यांचा लोभ वाढतो. दुर्जन दातासारखे लोभी असतात. **जिभेला जरासुद्धां लोभ नाही.** पाहिजे तितके तूप खा, पण शेवटी जिभेजवळ तुपाचा ओशटपणासुद्धां राहत नाही. जीभ निर्लोभ अनासक्त आहे तसेच संत निर्लोभ अनासक्त असतात.

५) दंत दिसण्यात शुभ्र सात्त्विक वाटतात. **पण फार कठीण, कठोर व दंभी** आहेत. शुभ्रवर्ण सत्त्वगुणाचा आहे. **जीभ लाल** - रजोगुणी दिसते खरी **पण अगदी कोमल मृदू सात्त्विक** आहे. दुर्जन कठीण, कठोर, दांभिक, रजोगुणी तमोगुणी दंतासारखे संत जिभेसारखे.

६) दशनांच्या ठिकाणी **नम्रतेचे नावसुद्धां नाही** तुटतील पण लवणार नाहीत. दुर्जन

दशनासारखे गर्व, ताठा अहंकार यांनी फुगलेले असतात, विनय नम्रता यांचा लेश नसतो. जीभ **सदा** सर्वकाळ दशनांशीसुद्धा **विनम्र** तसेच संत असतात.

७) **दंत अति जड** आहेत. चांगले-वाईट, भक्ष्य-अभक्ष्य इत्यादि काही बघत नाहीत जे सापडेल ते फोडून, तोडून पीठ करणे एवढेच त्यांना माहीत. असेच दुर्जन जड मूढ असतात हित-अहित, भक्ष्य- अभक्ष्य, कार्य-अकार्य इ. विचार त्यांच्या डोक्यात शिरतच नाही. **जीभ चेतन** आहे, **रसज्ञ** आहे. अन्नाचा रस बनवून वैश्वानराला समर्पण करते. ती मुखाच्या भिन्न भिन्न स्थानांच्या साह्याने वैखरी वाणीला प्रगट करते. असे जिभेसारखे संत असतात. **हरिपदरति-रसज्ञ** असतात. ते भगवंताच्या नामगुणलीलादींचे रसाळ गान करतात.

८) **दातांचा उदय व अस्त अनेकवार होतो.** (दोनदा तरी) मुखरूपी जगात येतात, व पतन पावतात. (पडतात) पडल्यावर हाडाप्रमाणे अपवित्र म्हणून फेकून दिले जातात. 'तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। **क्षिपाम्य**जस्रमशुभान् आसुरीषेव योनिषु' (भ.गी.) क्षिपामि = फेकून देतो. दुर्जनांचे असेच असते व त्यांस अशीच दुर्दशा, दुर्गति प्राप्त होते. **जिभेचा उदय मुखरूपी जगाच्या उदयाबरोबरच होतो,** तिचा अधःपात होत नाही, पतन पावत नाही. सज्जनांचा उदय जगाच्या आरंभापासूनच होतो व जिभेप्रमाणे जगाच्या अंतापर्यंत (कीर्तिरूपाने) राहतो. संतांचे शरीर नष्ट झाले तरि कीर्तिरूपाने ते सतत जिवंत असतात.

९) दातांची उत्पत्ति मुखाबरोबरच होते. पण ते हिरड्यात गुप्त असतात, **उदय होण्यास बराच काळ लागतो.** असेच दुर्जनांचे. त्यांचा उदय लवकर होत नाही 'संत उदय संतत' असतो. दातांचा उदय होताना = दात येताना, ते त्या मुखाला व शरीराला फार दुःख देतात, कित्येक वेळा त्यामुळे बालकांना मरणसुद्धां येते. दुर्जनांचा उदय = भरभराट होतानां सुद्धां आजूबाजूच्या सर्वांना दुःख होते. कित्येकांचे प्राण जातात. जिभेचा व संतांचा उदय कोणाला त्रासदायक नसतो. दुर्जनांचा उदय धूमकेतूसारखा विश्वदुःखद. संतांचा सूर्यचंद्रासारखा सुखद.

१०) **दशन** दिसण्यात गोरे गोमटे असले तरी **अति मलिन** स्वभावाचे आहेत. त्यांना वाटेल तेवढ्या वेळा धुवा पण रात्र गेली की घाणेरडे, अपवित्र होतातच. असेच दुर्जन स्वभावतःच मलिन, अपवित्र. **जीभ** दिसण्यात जरी पांढरी स्वच्छ दिसली नाही तरी **सदा निर्मल** असते. शरीरच रोगी असले तरच त्याचा तिच्यावर थोडा परिणाम होतो. संत असेच असतात. 'सन्मान हि कृत-कुवेष संतां'.

११) **दंताना क्षमा माहीत नाही.** त्यांच्यावर उपकार करणाऱ्या जिभेलासुद्धां ते निष्कारण चावण्यास कमी करीत नाहीत. असेच दुर्जन क्षमाहीन असतात. **'वैर अकारण सर्व जणांसी। जो करि हित वा अहित तयासी'** (७।३९।६) **संत जिभेसारखे क्षमाशील व परोपकारी** असतात. 'पर उपकार वचन मनकायां। प्रकृति सहज संतां खगराया!' (७।१२१।१४) **'हीच उमे संतांची महती। अपकारां करतां हित करती'** (५।४१।७) हे

बिभीषणावरून म्हटले आहे व बिभीषणच म्हणाला की 'पहा पवनसुत! अमचि राहणी। जेवीं जीभ बिचारी दशनीं'

१२) जिभेच्या मदतीशिवाय दशनांना आपले कार्य करता येणे जवळ जवळ अशक्य. त्याप्रमाणेच संत सज्जन जर जगात नसले तर दुर्जन निंदा कोणाची करणार व कोणास दुःख देणार? दातांचे साह्य नसले तरी जिभेला आपले रस जाणण्याचे कार्य करता येते. संतसुद्धा खल संगतीवाचून आपले भक्तिरसपान व भजन पूजनादि अगदी उत्तम प्रकारे करू शकतात.

१३) जीभ नसेल तर **दंत, दात, दशन** आपल्या नांवाचासुद्धां उच्चार करू शकत नाहीत कारण या शब्दातील सर्व वर्ण दंत्य आहेत. (श = स सावर्ण्य आहे). जिभेचा स्पर्श दंताना झाल्याशिवाय दंत्य वर्णांचा उच्चार होत नाही. संतांचे अस्तित्व नसेल तर दुर्जन शब्दालासुद्धां अस्तित्व राहणार नाही. दात नसले तरी जीभ दंत्यवर्णाशिवाय इतर वर्णांचा उच्चार सहज करू शकतो व दंत्य वर्णांचा उच्चार करण्यास जरा कष्ट पडतात. दुर्जन नसले तरि संत भगवद्भजनादि करू शकतात.

१४) कधी कधी **दातांचा मुखाला व मनाला कंटाळा येतो** व असे वाटूं लागते की हे लवकर पडतील तर फार बरे होईल. **जिभेचा असा कंटाळा** मुखाला व मनाला **कधीच येत नाही.** संतांचा जगाला कधी कंटाळा येत नाही पण दुर्जनांचा असा कंटाळा येतो की ब्रह्मादि देवसुद्धां त्यांच्या विनाशासाठी भगवंताला प्रार्थना करू लागतात. 'संत उदय संतत सुखकारी। विश्वसुखद'. 'दुष्ट उदय जगदार्ती हेतू'.

१५) **दंत** जसजसे **वाढतील,** मोठे होत जातील तसतसे त्यांचे **दुर्गुण वाढत जातात,** पर-अपकार करणे, पर अहित करणे वाढत जाते. असेच दुर्जनांचे आहे. **जीभ सदा परोपकारी.** जितके वय वाढेल तितकी अधिक ती उपकारक बनते. संतांचे असेच जिभेसारखे असते.

१६) दशनानी मनात आणले तर ते **जिभेचे दर्शनसुद्धां कोणाला होऊ देत नाहीत.** दातखीळ बसली म्हणजे जीभ मुळीच दिसत नाही. **जीभ दंतांचे दर्शन घडण्यात कधी विघ्न करीत नाही.** संतांचे दर्शन, संगती करू इच्छिणाऱ्यांना दुर्जन विघ्न करतात. पण संत कोणाच्याच मार्गात विघ्न आणीत नाहीत.

१७) **दंत क्रोधी** आहेत. दात खाणे (झोपेत नव्हे) हे क्रोधाचे लक्षण आहे. जीभ अक्रोध आहे. खल क्रोधाचे कोठारच असतात. संत अक्रोध असतात.

१८) **दात परद्रोही,** इतरांशी वैर करणारे आहेत. म्हणूनच 'दात धरणे' हा वाक्प्रचार अस्तित्वात आला. हिंदीतसुद्धा 'दाँत रखना' त्याच अर्थाने वापरतात. निष्कारण वैर करणे हा दुर्जनांचा स्वभाव आहेच. 'वैर अकारण सर्व जणांसी' जीभ आणि संत कधी कोणाशी वैर करीत नाहीत. **'वैर न विग्रह भीति न आशा'.**

१९) दंत आणि खल कधी जीभ व संत यांची **सेवा करीत नाहीत.** जीभ दातांची व संत खलांचीसुद्धां **सेवा करतात** त्यांच्या उपयोगी पडतात.

२०) इतरांचा **उपहास,** मस्करी, टिंगल **करण्यात दात आणि दुर्जन सदा तत्पर** असतात. म्हणून तर दात विचकणे, दात दाखविणे ही म्हण प्रचारात आली. हिंदीतही याच अर्थाने 'दाँत निपोरना' हा वाक्प्रचार प्रचलित आहे. **जीभ आणि संत उपहास करीत नाहीत.**

२१) ज्या मुखाने दंतांना आश्रय दिला त्यालासुद्धां ते विमुख होतात, सोडून जातात म्हणजे **कृतघ्न आहेत.** जीभ कधी आश्रय दात्याचा त्याग करीत नाही. ज्या भगवंताच्या बळाच्या अत्यल्प-अंशात्मक बळाने खल बलवान होतात त्या भगवंताशीसुद्धां खल विरोध करून कृतघ्न बनतात मग इतरांशी कृतघ्न बनतील यात नवल काय? **संत जिभेसारखे सदा कृतज्ञ असतात.**

२२) दंत द्विज आहेत. तसेच ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य या **द्विजामध्येसुद्धां खल - असतातच.** संतही सर्व वर्णांत असू शकतात. होऊन गेले आहेत पण कीर्तिरूपाने आहेत.

२३) दंत उदयास येण्याचे वेळी, म्हणजे मुखात दिसू लागताच, अगदी **बालपणीसुद्धां दुर्जनच असतात** तसेच खल. संत जिभेसारखे बालपणापासूनच सद्‌गुणी असतात.

२४) दंत ज्या पयोधरातून दूध पितात त्यांनासुद्धां चावण्यास कमी करीत नाहीत. तसे **दुर्जन मातापितरांससुद्धा दुःख देण्यास कमी करीत नाहीत.** जीभ व संत कोणालाच दुःख देत नाहीत.

२५) **दशन मंद** असतात, **जीभ चतुर** असते. खल हरिविमुख असल्याने 'होति-विषयरत मंद मंदतर' व संत 'चतुरशिरोमणि तेच किं जगतीं। मण्यालागिं या सुयत्न करती' (७।१२०।१०) मणि = भक्तिचिंतामणी.

२६) दात जसे देहाने कठीण तसे **स्वभावाने** कठोर, **क्रूर** असतात. **जिभेत क्रूरपणा मुळीच नाही.** दुर्जन दंतासारखे क्रूर संत स्वभावतःच कोमल मनाचे **दयालु असतात.** 'येइ दया कोमल-मन-संतां' (३।२।९).

२७) **दंत कुमती** असतात. त्याना शत्रू मित्र, कल्याण अकल्याण विपरीत वाटतात. 'अहितां हित मानितां मित्र अरि' अशी कुमति खलांच्या ठिकाणी असते. **जीभ सुमति** आहे. तिला हित कोण, अहित कोण हे कळते. रावण खल कुमति होता. संत बिभीषण सुमति होता म्हणून तो रघुनाथास शरण गेला. 'हित अमचें सीतापति सेवा हे संत जाणतात.

२८) **दातांचा दुष्ट स्वभाव बदलत नाही.** 'स्वभाव मलिन ना भंगे' (१।७।४) असे खल असतात. जीभ दुर्जनांच्या सहवासात-खलमंडलात- सतत दीर्घकाळ असते तरी दातांचा एकही दुर्गुण ती घेत नाही. 'विधिवश सुजन कुसंगीं पडती। फणिमणिसम निजगुण अनुसरती' (१।३।१०) असे संत असतात ते आपल्या सद्‌गुणांचा कुसंगतीतसुद्धां त्याग करीत नाहीत.

२९) **दातांच्या कुमतीमुळे** पुष्कळ वेळा शरीरांत विविध व्याधी उत्पन्न होतात. जीभ रोगनिवारण करण्याचा प्रयत्न करते. **खलांच्यामुळे** जगात विविध आपत्ती, उत्पात इ.

होतात व जग व्यथित होते. विश्व संकटनिवारण करण्यास संत आपला देहसुद्धां समर्पण करण्यास पुढे सरसावतात. 'भूर्जतरूसम कृपालु संतहि। परहित सहति विपद अति सततहि' (७।१२१।१६) 'सण इव खल परबंधन करती.'

३०) वरच्या व खालच्या दातांनी घट्ट मिठी मारली (दातखीळ बसली) म्हणजे ते शरीरात झालेला रोग निवारण करणारे औषधसुद्धां पोटात जाऊ देत नाहीत व वैश्वानर देवाला चतुर्विध अन्न मिळू देत नाहीत. जीभ असे करीत नाही. 'द्विजभोजन मख होमा श्राद्धां। करा जाउनी सकलां बाधा।' असे खलाग्रणी आपल्या सेवक खलांना सांगतो व ते पापरूपी रोगनिवारण करण्याचे औषध जे धर्माचरण, सत्कर्म ते कोणाला करू देत नाहीत. (१।१८१ व पुढे पाहा). 'क्षुधाक्षीण बलहीन सुर सहज शरण येतील' (१।१८१।-) खल याप्रमाणे देवांचीसुद्धां उपासमार करण्याचा प्रयत्न करतात. जीभ अन्नाचा रस करून इंद्रियांच्या देवतांना पोचविण्यास मदत करते. तसेच संत सर्व देवतांना प्रसन्न ठेवतात.

३१) दातांचा विनाश त्यांच्या दुर्गुणांनी होतो तसा खलांचा विनाश त्यांच्या दुर्गुणजनित पातकांनी होतो. 'नष्ट अघें निज कुमार्गगामी' (६।११०।४) असे खलशिरोमणी रावणाबद्दल म्हटले आहे. जिभेचा विनाश होत नाही. संतांचा विनाश होत नाही. भगवान त्यांना वश होतात.

३२) दंतांनी वाटेल तेवढा प्रयत्न केला तरी ते जिभेला उपटून टाकू शकत नाहीत. पण जिभेने दंतवैद्याकडे जाऊन त्याला प्रार्थना केली की तो त्यांना उपटून टाकतो व ते फेकून दिले जातात. समूळ थोडे थोडे उपटतो. त्याप्रमाणे संत जेव्हां आपले गाऱ्हाणे भगवंताच्या कानावर घालतात तेव्हां त्यांच्यासाठी भगवान अवतार घेतात व त्या खलांचा समूळ संहार करतात. 'संत समान तुम्हां, प्रिय मातें। प्रार्थुनि इतरिं न धरूं देहातें' (५।४८।८) असे भगवंतानी बिभीषणास याच काण्डात सांगितले आहे. 'परित्राणाय साधूनां' हा मुख्य हेतू असतो अवतार घेण्यात.

खल-अघ-अगुण, साधुगुण वर्णन। दोन अपार पयोधि च ठाव न' (१।६।१) दात दुर्गुणांचा सागर आहेत व जीभ सद्‌गुणसिंधु आहे. तथापि दंत बत्तीस (३२) असतात म्हणून ३२ अवगुणांची व गुणांची चर्चा वर यथामति केली गेली. याप्रमाणे या उपमेने संत व असंत लक्षणे ध्वनित केली आहेत.

बोला श्री-तुलसी कविवर जय।
जय तुलसीश्वर रघुनायक जय॥

सुंदरकाण्ड-परिशिष्ट समाप्त.

सूचना - लंकादहनादि घटनांचा अध्यात्मपर अर्थ वेदान्तसार-अभंग रामायण (प्रज्ञानानंदकृत) या पुस्तकात पाहावा.

सुंदरकाण्ड टीका समाप्त.